

75-4
L128

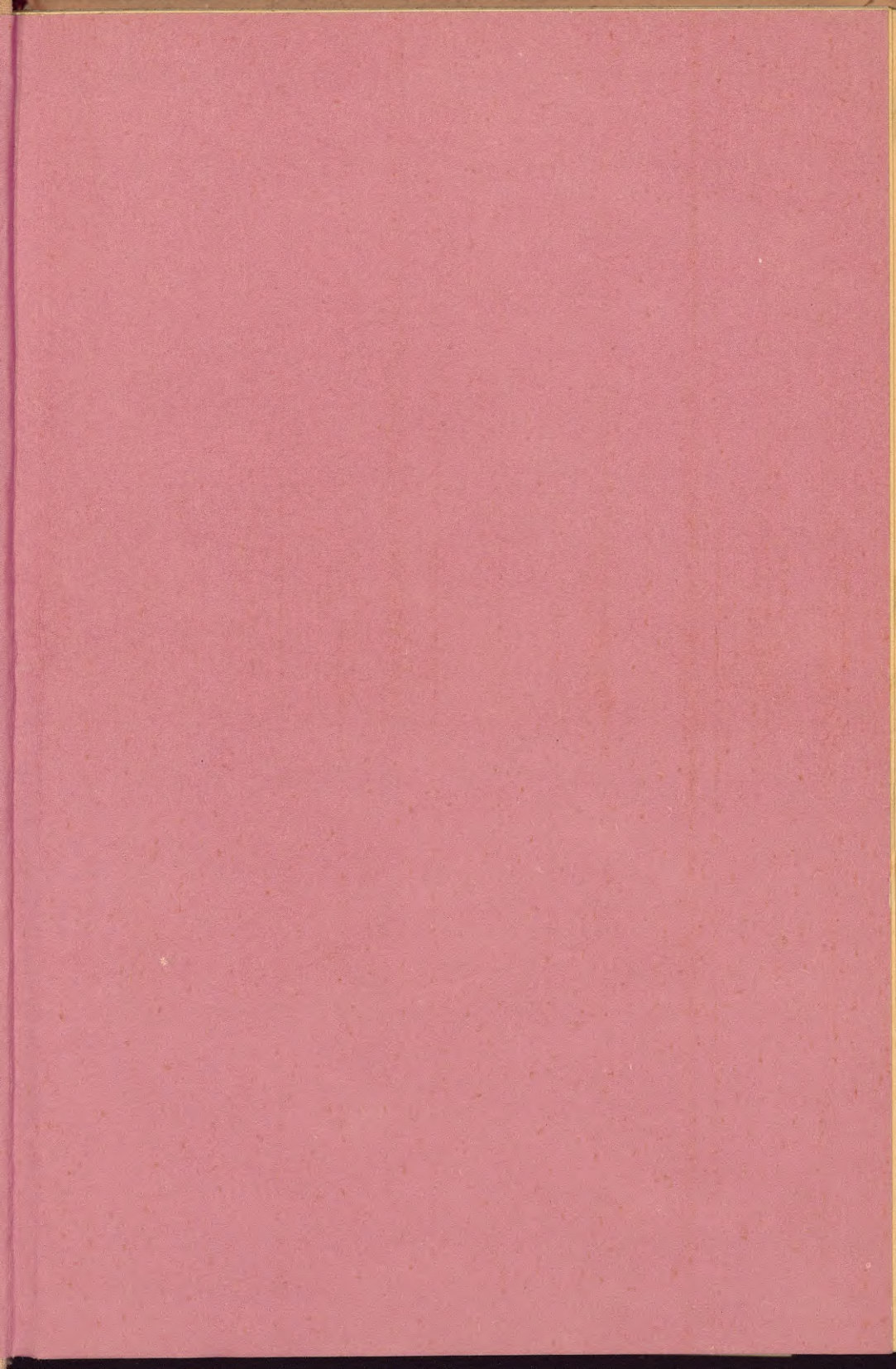
REFORMĀTSKIS

S

EVADŠ
VALODNIECĪBĀ

6

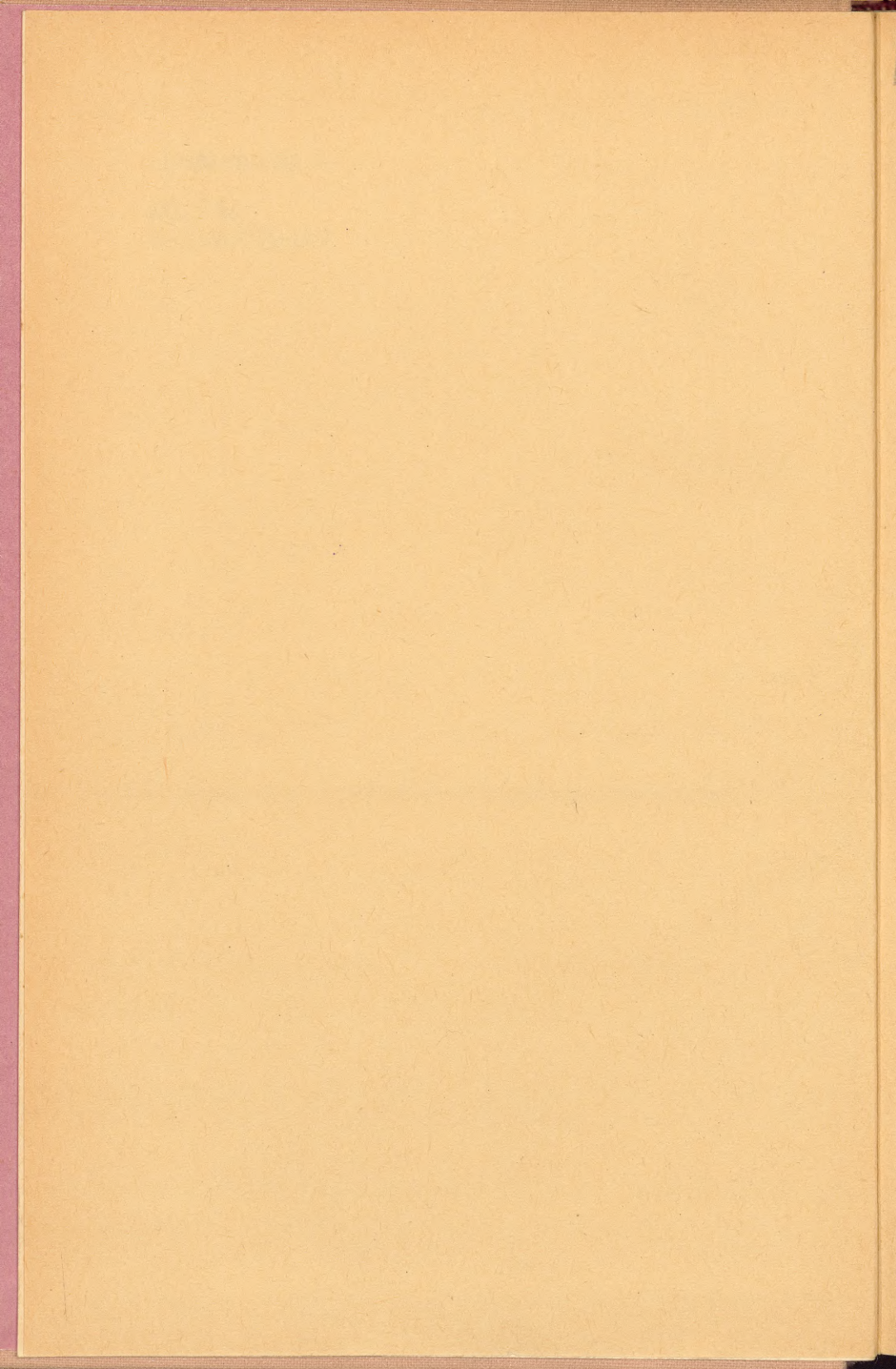

A. REFORMATSKIS

IEVADS
VALODNIECIBĀ

L ~~75-A~~
128

L
4

A. REFORMATSKIS

IEVADS VALODNIECĪBĀ

TULKOTS NO CETURTA, PARLABOTA
UN PAPILDINĀTĀ IZDEVUMA

*KPFSR Izglītības ministrijas Augstāko un vidējo pedago-
ģisko mācību iestāžu galvenā pārvalde apstiprinājusi par
mācību grāmatu pedagoģijas institūtu filoloģijas fakultātēm*

IZDEVNIECĪBA «ZVAIGZNE» RĪGA 1975

4
Re 166

0304054814

Vija Lāča Latv. Pār
VALSTS BIBLIOTĒKA

~~75~~ 65.874

А. А. Реформатский
ВВЕДЕНИЕ В ЯЗЫКОВЕДЕНИЕ

Издание четвертое, исправленное
и дополненное

Издательство «Просвещение»
Москва 1967

Издательство «Звайгзне»
Рига 1975

На латышском языке

Перевели с русского *Бертулис Р. Я., Бриге М. А., Вейдемане Р. Э., Гайлумс К. Я., Карклиньш Ю. Ю., Кушкис Я. Я., Лиена Э. П., Маркса Б. А., Оша М. А., Розенбергс Я. Я., Сойда Э. Я.*

No krievu valodas tulkojuši *R. Bērtulis, M. Briģe, K. Gai-
lums, J. Kārkliņš, J. Kušķis, E. Liepa, B. Marksa, M. Oša,
J. Rozenbergs, E. Soida, R. Veidemane.*

© Tulkojums latviešu valodā
«Zvaigzne», 1975

R $\frac{70100-51}{M802(11)-75}$ 176-74

NO REDAKCIJAS

Tulkojumu veicis Pēteris Stučka Latvijas Valsts universitātes Filoloģijas fakultātes Latviešu valodas katedras kolektīvs.

Tulkojumā vietām ir nelielas atkāpes no autora teksta.

Krievu valodas piemēri, kur tiem atbilst attiecīgas latviešu valodas parādības, aizstāti ar šo piemēru tulkojumiem latviešu valodā. Tur, kur nav tieši atbilstošu latviešu valodas faktu, paturēti krievu valodas piemēri. Gadījumos, kad tas tulkošanai licies lietderīgi valodas faktu salīdzināšanai, paturēti krievu valodas piemēri un minētas arī paralēles latviešu valodā.

Dažas piezīmes par latviešu valodas īpatnībām un kādu valodas parādību citādu skaidrojumu latviešu valodniecībā dotas tekstā vai parindēs ar piezīmi *Tulk.*

SATURS

Priekšvārds	9
-----------------------	---

I nodaļa. Ievads

1. §. Kāpēc valoda nav pieskaitāma pie dabas parādībām	11
2. §. Valoda kā sabiedriska parādība	16
3. §. Valodas struktūra. Valoda kā sistēma	20
4. §. Valoda un runa	29
5. §. Sinhronija un diahronija	34
6. §. Valodniecības sakari ar citām zinātnēm	39
<i>Pamatliteratūra I nodaļai</i>	46

II nodaļa. Leksikoloģija

7. §. Vārds kā leksikoloģijas priekšmets	47
8. §. Vārdu tipi valodā	57
9. §. Vienādvārdība un tās veidi	62
10. §. Polisēmija	63
11. §. Metafora	64
12. §. Pārnesums pēc funkcijas	65
13. §. Metonīmija	66
14. §. Sinekdoha	67
15. §. Homonīmija	68
16. §. Sinonīmi	73
17. §. Antonīmi	75
18. §. Tabu un eifēmismi	78
19. §. Etimoloģija un tautas etimoloģija	80
20. §. Konteksts un elipses	84
21. §. Terminoloģija	85
22. §. Leksikalizācija un idiomātika	94
23. §. Frazeoloģija	99
24. §. Valodas vārdu krājums	100
25. §. Leksikogrāfija	117
<i>Pamatliteratūra II nodaļai</i>	119

III nodaļa. Fonētika

26. §. Kas ir fonētika	121
27. §. Ziņas no akustikas	122
28. §. Runas aparāta anatomija un runas orgānu fizioloģija	124
29. §. Valodas skaņu klasifikācija	130

30. §. Līdzskaņi	133
31. §. Patskaņi	140
32. §. Runas fonētiskais dalījums	149
33. §. Fonētiskie (skaņu) procesi	153
34. §. Pozicionālās pārmaiņas. Uzsvars. Redukcija	153
35. §. Akomodācija	157
36. §. Asimilācija	159
37. §. Disimilācija	162
38. §. Citi fonētiskie procesi	164
39. §. Fonēmas, pozīcijas, variācijas un varianti	167
40. §. Fonēmu sistēma un fonētiskā sistēma	175
41. §. Ortoēpija	180
42. §. Eksperimentālās fonētikas metodes un paņēmieni	181
<i>Pamatliteratūra III nodaļai . . . . .</i>	<i>194</i>

IV nodaļa. Gramatika

43. §. Kas ir gramatika	195
44. §. Valodu gramatiskie paņēmieni	211
45. §. Afiksācijas paņēmieni	212
46. §. Aglutinācija un fūzija	218
47. §. Vārda morfoloģiskais un etimoloģiskais sastāvs	222
48. §. Skaņu mija un iekšējā fleksija	223
49. §. Reduplikācija	232
50. §. Salikteņi	234
51. §. Palīgvārdu paņēmieni	238
52. §. Vārdu secības paņēmieni	246
53. §. Uzsvara paņēmieni	248
54. §. Intonācijas paņēmieni	250
55. §. Supletīvisms	252
56. §. Sintētiskā un analītiskā valodu struktūra	254
57. §. Gramatiskās kategorijas	256
58. §. Vārdu šķiras	259
59. §. Valodas sintaktiskās vienības	262
60. §. Sintagmas vienkāršā teikumā	267
61. §. Teikums	268
62. §. Teiciens ar potenciālu predikativitāti	272
63. §. Vienkārša teikuma tipi	273
64. §. Salikts teikums	275
65. §. Sakārtojums	278
66. §. Iespraudumi	280
67. §. Salikts sintaktisks veselums	280
<i>Pamatliteratūra IV nodaļai . . . . .</i>	<i>281</i>

V nodaļa. Rakstība

68. §. Vispārīgs priekšstats par rakstību un rakstības rašanās priekšnoteikumi	282
69. §. Zimētās rakstības attīstības posmi un formas	284
70. §. Grafētika	296

71. §. Alfabēts	298
72. §. Ortogrāfija	301
73. §. Transkripcija	304
<i>Pamatliteratūra V nodaļai</i>	308

VI nodaļa. Valodu klasifikācija

74. §. Pasaules valodas	310
75. §. Valodu klasifikācijas iespējas	311
76. §. Pirmie valodu ģeoloģiskās klasifikācijas mēģinājumi	312
77. §. Salīdzināmi vēsturiskā metode valodniecībā	315
78. §. Valodu ģeoloģiskā klasifikācija	329
79. §. Valodu tipoloģiskā (morfoloģiskā) klasifikācija	365
<i>Pamatliteratūra VI nodaļai</i>	375

VII nodaļa. Valodas izcelšanās, valodu veidošanās un vēsturiskā attīstība

80. §. Jautājuma nostādne	376
81. §. Valodas izcelšanās	376
82. §. Valodu veidošanās	381
83. §. Valodu attīstības galvenās likumības	383
84. §. Valodas vārdu krājuma vēsturiskās pārmaiņas	386
85. §. Izmaiņas fonētikā un fonētiskie likumi	392
86. §. Gramatiskās uzbūves vēsturiskās pārmaiņas	399
87. §. Ģints un cilts iekārtas valodas	402
88. §. Pirmās valstis un to valodas	404
89. §. Feodālā perioda valodas	404
90. §. Nāciju un nacionālo valodu rašanās	409
91. §. Valodu attieksmes kapitālisma laikmetā	416
92. §. Valoda sociālistiskajā sabiedrībā	420
<i>Pamatliteratūra VII nodaļai</i>	422

Starptautiskās fonētiķu asociācijas transkripcija uz latīņu gra- fētikas pamata (tabula)	424
Krievu tekstu transliterācija latīņu alfabētā (dažādu sistēmu kopsavilkuma tabula)	426
Priekšmetu rādītājs	428

PRIEKŠVARDS

Habent sua fata libelli ('Grāmatām ir savs liktenis') — saka latīņu paruna. Arī šai grāmatai ir savs liktenis.

Uz savu 30. un 40. gadu lekciju konspektu pamata autors 1947. gadā publicēja nelielu grāmatu «Введение в языковедение» («Ievads valodniecībā») 12 iespiedlokšņu apjomā. 50. gados izdevniecība autoram divreiz ieteica pārstrādāt un izdot šo mācību grāmatu. Tā nāca klajā divi grāmatas «Введение в языкознание» («Ievads valodniecībā») izdevumi (1955. un 1960. gadā)¹. Grāmatas apjoms izauga divkārt.

Kopš laika, kad autors strādāja pie 1960. gada izdevuma (1956.—1957. gadā), teorētiskajā valodniecībā bija parādījusies tik daudz jauna, ka vienkārši atkārtot 1960. gada «Ievadu valodniecībā» nevarēja. Tāpēc daudzās nodaļās autors ne tikai rediģējis tekstu, bet arī daudzējādā ziņā to pārstrādājis, dažos gadījumos pat radikāli mainot savu agrāko viedokli (sk., piemēram, IV nodaļā («Gramatika») 44.—48. § par afiksāciju un iekšējo fleksiju un vairākus nodalījumus VI nodaļā — «Valodu klasifikācija»).

Šī kursa uzdevums ir iepazīstināt studentus ar jēdzieniem un terminiem, kurus izmanto jebkura valodniecības disciplīna un bez kuriem grūti klausīties un saprast attiecīgos speciālos kursus. Šim kursam jābūt ievadam visā augstskolas lingvistisko priekšmetu ciklā. Tādēļ šai kursā dotas ziņas par to, ar ko valoda atšķiras no pārējām īstenības parādībām, kādi ir tās elementi un vienības,

---

¹ Nosaukuma maiņu noteica augstskolu programmu nomenklatūra. Tagad autors atzinis par labāku atgriezties pie nosaukuma pirmā varianta. (Krievu valodas terminiem *языковедение* un *языкознание* latviešu valodā atbilst viens termins — *valodniecība*. — *Tulk.*) 1960. gada izdevumā ir izmaiņas, par kurām tā priekšvārdā rakstīts:

«Salīdzinājumā ar 1955. gada izdevumu šai grāmatā radikāli pārstrādāta I un VII nodaļa, turklāt visi jautājumi par vēsturiskajām pārmaiņām valodā (leksikā, fonētikā, gramatikā) no II, III un IV nodaļas pārcelti uz VII nodaļu, lai izvairītos no atkārtojumiem; II nodaļā pievienots paragrāfs par leksikogrāfiju, III nodaļā — par eksperimentālo fonētiku, VII nodaļā — par dialektoloģiju, dialektogrāfiju, lingvistisko ģeogrāfiju un substrātu. Bez tam visās nodaļās izdarīti nepieciešamie labojumi, precizējumi un papildinājumi.»

kas ir valodas struktūra un sistēma un kā jāsaprot atsevišķu valodas līmeņu (leksikas, fonētikas, gramatikas) sistēma. Šai kursā norādīti arī galvenie principi, pēc kuriem notiek valodas izmaiņas, tās evolūcija, kā arī likumības, kas nosaka valodas vēsturisko attīstību.

Tāpat kā grāmatas iepriekšējos izdevumos autors ne tikai izklāsta tradicionālajā vai «jaunajā» valodniecībā pieņemtos atziņumus, bet cenšas šos dotumus arī vērtēt, pamatojoties uz savu vairāk nekā 40 gadu ilgo zinātniskā un pedagoģiskā darba praksi.

Katras nodaļas beigās dota īsa bibliogrāfija. Literatūras sarakstos nav uzņemtas mācību grāmatas un mācību līdzekļi. Minēti galvenokārt pēdējo gadu darbi, kas atspoguļo valodniecības zinātnes mūsdienu stāvokli. Kara laika un pirmskara gadu izdevumi reti norādīti tāpēc, ka parasti tie maz pieejami, kļuvuši par bibliogrāfisku retumu. Tā paša iemesla dēļ gandrīz netiek minēti vietējie izdevumi, dažādu pedagoģisko institūtu un universitāšu «Zinātniskie raksti».¹

Ieteicamo literatūru var izmantot daļēji — pēc priekšmeta pārsniedzēja ieskatiem un atbilstoši pašu studentu interesēm.

1964. gada jūlijā

A. Reformatskis

---

¹ Izmantojamā literatūra tulkojumā vietumis papildināta ar mūsu republikas pēdējo gadu izdevumiem. Norādes uz darbiem latviešu valodā atvieglos lasītājam grāmatas izmantošanu. — *Tulk.*

I NODAĻA

IEVADS

1. §. KĀPĒC VALODA NAV PIESKAITĀMA PIE DABAS PARĀDĪBĀM

Valoda ir svarīgākais cilvēku sazināšanās līdzeklis. Bez valodas sazināšanās starp cilvēkiem nav iespējama, bet bez sazināšanās nevar būt sabiedrības un līdz ar to arī paša cilvēka. Bez valodas nevar būt arī domāšanas, t. i., cilvēka izpratnes par īstenību un par sevi tajā. Kā viens, tā otrs ir iespējams tikai cilvēku sabiedrībā.

Atcerēsimies Žila Verna «Noslēpumu salā» stāstu, kā kolonisti atrada par mežoni kļuvušo Airtonu, kas nozieguma dēļ bija atstāts uz neapdzīvotas salas. Izolēts no sabiedrības, Airtons bija zaudējis cilvēcisku dzīves veidu, spēju cilvēciski domāt un vairs nerunāja. Nokļuvis kolektīvā, viņš atguva spēju domāt un atkal sāka runāt.

Ja cilvēciskais neizpaužas un nenostiprinās, cilvēku bērni, nokļuvuši zvēru dzīves apstākļos, iegūst dzīvnieku iemaņas un uz visiem laikiem zaudē visu cilvēcisko. Tā notika ar divām meitenēm Indijā, kuras indiešu psihologs Rids Sings 1920. gadā atrada vilku midzenī kopā ar vilcēniem. Vienai no meitenēm varēja būt gadi septiņi astoņi, otrai — gadi divi. Jaunākā drīz nomira, bet vecākā, ko nosauca par Kamalu, nodzīvoja gadu desmit. R. Sings visā šai laikā dienasgrāmatā atzīmēja Kamalas attīstību un dzīvi.

No šīs dienasgrāmatas un no R. Singa darbiem uzzinām, ka sākumā Kamala staigājusi četrpārus, balstoties uz rokām un ceļgaliem, bet skrienot balstījusies uz rokām un kāju pēdām; gaļu ēdusi tikai no grīdas, no rokas neņēmusi, dzērusi lokot. Ja kāds ēšanas laikā viņai tuvojies, meitene rūkusi. Dažreiz naktīs viņa kaukusi. Kamala gulējusi dienā, notupusies kaktā ar seju pret sienu. Apģērbu plēsusi nost. Tumsā meitene ļoti labi redzējusi, sākumā baidījusies no uguns, spilgtas gaismas, ūdens.

Pēc diviem gadiem Kamala iemācījusies stāvēt, pēc sešiem gadiem — staigāt, bet skrējusi tāpat kā agrāk četrpārus. Četru gadu laikā viņa iemācījusies tikai sešus vārdus, bet septiņu gadu laikā — četrdesmit piecus. Ap šo laiku viņa vairs nebaidījusies no gaismas, sākusi ēst ar rokām un dzert no glāzes, iemiļojusi cilvēku sabiedrību.

Kā redzam, lai gan Kamala tika atgriezta cilvēku sabiedrībā, pārvērst viņu pilnīgi par cilvēku tomēr neizdevās; to pamatoti atzīmē R. Sings¹.

Ilgu laiku zinātnieki centās pierādīt, ka valoda ir tāds pats organisms kā dzīvnieki un augi, ka tā attīstās pēc tiem pašiem dabas likumiem, kas ir vienādi visām valodām jebkurā vietā un jebkurā laikā; kā visi organismi valoda dzimst, attīstās, sasniedz uzplaukumu, panīkst un mirst. Sevišķi populāra šāda valodas izpratne bija XIX gs. vidū, kad dabzinātņi, it īpaši darvinisma panākumi aizrāva daudzus, kas nodarbojās ar zinātnēm par cilvēku un viņa īpatnībām².

Tomēr šāda valodas izpratne nenodrošina īstenības parādību pareizu izskaidrojumu, bet, tieši otrādi, atvirza no patiesības.

Par to var viegli pārliecināties.

Pirmajā brīdī var likties, ka bērns vienādā veidā iemācās elpot, skatīties, staigāt un arī runāt. Bet tas nav pareizi. Ja jaunpiedzimušu bērnu novietotu uz neapdzīvotas salas un viņš tur paliktu dzīvs, tad viņš lieliski skrietu, kāpelētu, slēptos no briesmām, iegūtu sev barību, bet nerunātu, jo viņam nebūtu no kā mācīties runāt un ar ko runāt.

Cilvēka iedzimtās, bioloģiskās īpašības var attīstīties arī ārpus sabiedrības un izolētā stāvoklī, turpretim ar valodu saistītās iemaņas tādos apstākļos attīstīties nevar.

Ir zināms, ka no zulusu vecākiem var piedzimt tikai zulus, bet no ķīniešu vecākiem — tikai ķīnietis, bet vai tas nozīmē, ka pirmais bērns noteikti runās zulusu valodā, bet otrs — ķīniešu valodā?

Ja jaunpiedzimušo zulusu nometinātu Ķīnā, bet ķīnieti — Āfrikā pie zulusiem, izrādītos, ka zulus runā ķīniski, bet ķīnietis — zulusu valodā. Un, kaut arī pēc izskata šie bērni krasi atšķirtos no apkārtejiem cilvēkiem (mazais zulus līdzinātos saviem vecākiem, bet mazais ķīnietis — savējiem), taču valodas ziņā viņi būtu pilnīgi vienādi ar apkārtejiem cilvēkiem.

Tātad valoda neiedzimst, turpretim ādas krāsa, ķermeņa proporcijas, galvaskausa forma, apmatojuma raksturs — tā sauktās rases pazīmes — nenovēršami pakļaujas iedzimtības bioloģiskajiem likumiem.

No teiktā ir skaidrs, ka valodas un rases pazīmju identificēšana ir rupja kļūda. Valodu savstarpējais tuvums nepavisam neatbilst līdzīgumam rases ziņā, un rases kopīgums nav saistīts ar valodu vienādību vai līdzīgumu. Rases robežas un valodu robežas nesakrīt.

¹ Sk. A. A. Леонтьев, Возникновение и первоначальное развитие языка. М., Изд. АН СССР, 1963, 16. lpp. Sīkāk par šo gadījumu sk. darbā К. К. Платонов. Занимательная психология. Изд. «Молодая гвардия», 1962, 164.—166. lpp.

² Sk. VI nodaļu — «Valodu klasifikācija», 77. §.

Piemēram, Vidusjūras rases pārstāvji, kas apdzīvo Vidusjūras ziemeļu piekrasti, valodas ziņā pieder pie dažādām grupām un saimēm (turki, grieķi, albāņi, serbi, itālieši, franči, spāņi u. c.), turpretim Francijas iedzīvotāji, kas runā vienā — franču valodā, rases ziņā ir visai atšķirīgi (ziemeļu, centrālās daļas un dienvidu franči).

Ipašu interesi šai ziņā rada Amerikas Savienoto Valstu iedzīvotāji, kuru sastāvs rases ziņā ir sevišķi raibs tāpēc, ka to veidojuši dažādu pasaules daļu un zemju imigranti (dažādu rasu eiropieši, nēģeri, ķīnieši, turki, arābi un daudzi citi), tomēr valodas ziņā viņi ir vienādi — visi viņi runā angļu valodas amerikāņu variantā.

Valodas izpratnes bioloģiskā uzskata piekritēji identificēja valodu un rasi un tā izkroploja reālās attiecības starp šīm parādībām.

Daudzi zinātnieki XIX gs. beigās un XX gadsimtā asi protestēja pret šādu identificēšanu. Piemēram, J. Boduēns de Kurtenē (1845—1929) rakstīja: «Viens no zinātniskiem nomaldiem ir valodas un rases identificēšana.. starp rasi un konkrētu valodu nav ne mazākā sakara.»¹

Padomju Savienības nacionālā politika praksē apgāz arī citu «rasistisku aizspriedumu» — visādas rasu nelīdzvērtības teorijas un kultūras «griestu» noteikšanu dažādu tautu un rasu attīstībai. Daudzas cariskās Krievijas mazās tautības, kuras sauca par cit-tautiešiem («инородцы») un uzskatīja par izmirstošām tautībām, pēc Oktobra revolūcijas ieguva visus priekšnoteikumus to nacionālās kultūras un dzimtās valodas attīstībai, ieguva rakstību dzimtajā valodā, izveidoja un sekmīgi attīsta savu literatūru, skolu, teātri.

Tāpat cilvēku raksturojums pēc rasēm, pirmkārt, neko neizsaka par viņu piederību pie kādas valodas, un, otrkārt, tam nav nekāda sakara ar viņu kultūras attīstību. Tāpēc rasu diskriminācija ir ļoti liels noziegums pret cilvēci.

Valodas izpratnes bioloģiskā uzskata piekritējiem ir vēl viens arguments — tā sauktā vienādā bērnu valoda visām tautām.

Novērojumi rāda, ka tiešām visiem bērniem jebkurā pasaules daļā pirmās skaņas ir zīlbiski savienojumi galvenokārt ar lūpeņiem — *ma-ma, pa-pa, ba-ba*, bet pēc tam *na-na, ka-ka, ga-ga*. Šis kopīgums saistīts ar to, ka lūpu kustības ir vieglāk vadīt

---

¹ И. А. Бодуэн де Куртенэ. Язык и языки. Raksts publicēts Brokhauza un Jefrona enciklopēdiskajā vārdnīcā (81. pussējuma). Sk. И. А. Бодуэн де Куртенэ. Избранные труды по общему языкознанию. М., 1963, т. II, 67.—96. lpp.

Līdzīgi izteikumi ir arī F. Fortunatovam darbā «Сравнительное языковедение», 1901.—1902. g. (sk. Ф. Ф. Fortunатов. Избранные труды. М., 1956, т. I, 61. un 62. lpp.), F. de Sosīram darbā «Курс общей лингвистики» (krievu tulkojums, М., 1933, 199. un 200. lpp.), E. Sepīram darbā «Язык» (krievu tulkojums, М., 1934, 163.—170. lpp.) utt.

nekā, piemēram, mēles pakalējās daļas kustības, bet tādas zilbes kā *na-na* izskaidrojamas ar to, ka mīksto līdzskaņu artikulācijā darbojas lielāka mēles daļa nekā cieto līdzskaņu artikulācijā. Taču šai bērnu šļupstēšanai vēl nav nekā kopīga ar valodu, jo tās ir tikai skaņas, kam trūkst jēgas un kas rodas muskuļu vingrināšanas rezultātā, tāpat kā kāju un roku kustināšana nav ne deja, ne plastika.

Par vārdiem šie skaņu savienojumi kļūst tikai tad, kad tie sāk izteikt kādu jēgu. Un tad zūd jebkura ilūzija par bērnu valodas kopīgumu un tās rašanās dabiskumu.

Šķanējumā vienādu vārdu nozīme dažādās valodās ir dažāda. Piemēram, krievu valodā *mama* un latviešu valodā *mamma* ir 'māte', turpretim gruzīnu valodā — 'tēvs', *баба* krieviski ir 'vecmāmiņa', bet tjurku valodās — 'vectētiņš'; *deda* gruzīnu valodā ir 'māte', krievu valodas vārdiem *деда* — 'vectētiņš' un *дядя* — 'tēvočis' ar māti nav nekā kopīga, bet angļu bērni ar vārdiem *daddy*, *dad* apzīmē tēvu. Tātad, lai gan bērni izmanto vienādas skaņas, tomēr cits citu saprast nevar, jo viņiem ir dažādas valodas, un tas ir atkarīgs no pieaugušajiem, kuri māca bērnus beznozīmes zilbes pārvērst par vārdiem.

Vai var uzskatīt, ka «runas dāvanas» ir ne tikai cilvēkiem, bet arī dzīvniekiem? Nē, nevar.

Jau Aristotelis izteicies pret šādu pieņēmumu: «Tikai cilvēks no visām dzīvajām būtnēm ir apveltīts ar valodu» («Politika»). Izvērstā veidā šis formulējums bieži sastopams dažādu zemju renesanses laika autoru darbos. Piemēram, Dante (XIV gs.) norāda, ka valoda vajadzīga tikai cilvēkiem, lai cits citam paskaidrotu savas domas (traktāts «Par tautas valodu»); Bosuē (XVII gs.) raksta: «Viena lieta ir uztvert skaņu vai vārdu, tāpēc ka tie iedarbojas uz gaisu, pēc tam uz ausīm un uz smadzenēm, bet pavisam kas cits — uztvert tos kā zīmi, ko noteikuši cilvēki, un izsaukt savā prātā ar tiem apzīmētos priekšmetus. Pēdējais tad arī ir valodas saprašana. Dzīvniekiem nav ne vēsts no šādas saprašanas» (traktāts «Par dieva un sevis izzināšanu»).

Tiesa, dzīvnieku pasaulē varam novērot dažus gadījumus, kad skaņas izmanto saziņai: tādi, piemēram, ir skaņu signāli, ar kuriem māte sauc kopā bērnus (piles, teteru mātītes) vai arī ar kuriem barvedis brīdina baru par briesmām (irbes, kalnu aitas); dzīvnieki var ar skaņu palīdzību izteikt arī savas emocijas (naidu, bailes, patiku). Taču tās visas ir bioloģiskas, refleksīvas parādības, kuru pamatā pa daļai ir instinkti (beznosacījuma refleksi), pa daļai pieredze (nosacījuma refleksi). Ne vārdu, ne domu izteikšanas šādos gadījumos nav.

Dažkārt atsaucas uz to, ka putni un dzīvnieki apzināti atdarina skaņas. Patiešām, strazdus un papagaiļus var iemācīt «runāt», t. i., šie putni dresūras rezultātā, pamatojoties uz skaņu atdarināšanas refleksiem, var imitēt cilvēku valodu. Taču, kad papagailis saka «Papagailis — muļķis», viņš nesaprot, ka pats

sevi lamā, viņam runāšana ir tikai skaņu atdarināšana. Nopietnāks ir arguments, ka dzīvnieki pievilināšanas nolūkā var imitēt skaņas, ko izdod viņu upuri. Tā, piemēram, tīgeri briežu riesta laikā atdarina brieža balsi, lai briedi dabūtu tuvāk. Tomēr, kā norāda ceļotājs V. Arsenjevs, «atkārtojot tos pašus toņus, tīgeri tos savirknē apgrieztā kārtībā»¹. Tādējādi arī šai gadījumā nav precīzas imitācijas. Nav iespējams iemācīt kaķi riet, bet suni ņaudēt, lai gan kaķi un suņi ir cilvēkam vistuvākie mājas dzīvnieki.

I. Pavlova pētījumi ļauj šos jautājumus atrisināt teorētiski pareizi.

I. Pavlovs rakstīja: «. dzīvnieki un pirmatnējie cilvēki, kamēr tie vēl nebija attīstījušies par īstiem cilvēkiem un tuvinājušies mūsdienu stāvoklim, nodibina un nodibināja sakarus ar apkārtējo vidi tikai ar to iespaidu palīdzību, kurus iegūst no katra atsevišķa kairinājuma visdažādāko sajūtu veidā — kā redzes, dzirdes, temperatūras sajūtas utt. Pēc tam, kad beidzot parādījās cilvēks, šos pirmos īstenības signālus, pēc kuriem mēs pastāvīgi orientējamies, lielā mērā aizstāja vārdiskie. Uz īstenības iespaidu pamata, uz šo pirmo signālu pamata mums attīstījās otrie signāli vārdu veidā.»²

No teiktā izriet I. Pavlova teorija par pirmo un otro signālu sistēmu.

Iespaidi, sajūtas un priekšstati par apkārtējo dabas un sociālo vidi (izņemot dzirdamo un redzamo vārdu) «ir īstenības pirmā signālu sistēma, kas mums ir kopīga ar dzīvniekiem»³.

Otrā signālu sistēma saistīta ar abstrakto domāšanu, ar vispārīgu jēdzienu rašanos un ar vārdu: «Cilvēka milzīgā priekšrocība salīdzinājumā ar dzīvniekiem ir tā, ka viņam var būt vispārīgi jēdzieni, kas izveidojušies ar vārda palīdzību.»⁴

«Vārds, būdams pirmo signālu signāls, radīja otru, mums speciālu īstenības signālu sistēmu.»⁵

Pirmajā brīdī liekas, ka tas viss neattiecas uz mājas dzīvniekiem, kurī «saprot» cilvēku un viņa valodu. Protams, mājas dzīvnieki, no paaudzes paaudzē dzīvodami starp cilvēkiem, līdz ar to iekļaujas cilvēku sociālajā vidē, viegli pakļaujas dresūrai un pierod klausīt cilvēkam (*nū!*, *tp rū!* — zirgiem; *gulties!*, *šurp!*, *cuil!*, *pucl!* — suņiem; *škick!* — kaķiem u. tml.), var brīdināt cilvēku (suņi — ar riešanu), var izteikt savas emocijas (ar zviegšanu, smilkslēšanu, ņaudēšanu u. tml.), bet tas viss nesniedzas pāri pirmās signālu sistēmas robežām, jo runas darbība nav pieejama pat pašiem «inteliģentākajiem» dzīvniekiem.

¹ В. К. Арсеньев. В дебрях Уссурийского края. М., 1951, 227. lpp.

² «Павловские среды», т. III. 1949, 318. lpp.

³ Турпат.

⁴ И. П. Павлов. Полное собрание трудов, т. III. 1949, 568. lpp.

⁵ «Павловские среды», т. III. 1949, 270. lpp.

Dīringa mēģinājumi atbrīvot abstrakto un īsto domāšanu no valodas starpniecības saņēma asu Engelsa pretsparu: «Pēc šī uzskata iznāk, ka dzīvnieki ir visabstraktākie un visīstākie domātāji, jo viņu domāšanu nekad neaptumšo valodas uzbāzīgā iejaukšanās.»¹

Jautājumu par to, cik dabiska vai nosacīta ir skaņas un satura attieksme vārdā, aplūkosim nedaudz vēlāk, noskaidrojot jautājumu par valodas struktūru.

Teiktais ļauj secināt, ka

- 1) valoda nav ne dabas parādība, ne bioloģiska parādība;
- 2) valodas pastāvēšana un attīstība nav pakļauta dabas likumiem;
- 3) cilvēka fiziskajām pazīmēm (piemēram, rases pazīmēm) nav sakara ar valodu;
- 4) valoda ir tikai cilvēkiem — tā ir otrā signālu sistēma, kuras dzīvniekiem nav.

2. §. VALODA KĀ SABIEDRISKA PARĀDĪBA

Ja valoda nav dabas parādība, tad tās vietai jābūt sabiedrisko parādību vidū. Šāds spriedums ir pareizs, tomēr pilnīgas skaidrības labad jānosaka valodas vieta pārējo sabiedrisko parādību vidū. Šī vieta ir īpaša, jo valodai ir īpaša loma sabiedrībā.

Kas tad valodai ir kopīgs ar citām sabiedriskajām parādībām, un ar ko valoda no tām atšķiras?

Kopīgs ar citām sabiedriskajām parādībām valodai ir tas, ka valoda ir nepieciešams priekšnoteikums cilvēku sabiedrības pastāvēšanai un attīstībai un, būdama garīgās kultūras elements, tāpat kā visas citas sabiedriskās parādības nav domājama atrauti no materialitātes.

Taču valodas funkcijas un tās funkcionēšanas un vēsturiskās attīstības likumības pašos pamatos atšķiras no citām sabiedriskajām parādībām.

Domu par to, ka valoda nav bioloģisks organisms, bet sabiedriska parādība, jau agrāk izteikuši «socioloģisko skolu» pārstāvji gan zem ideālisma izkārtnes (F. de Sosirs, Ž. Vandriess, A. Meijē), gan arī zem materiālisma izkārtnes (L. Nuarē, N. Marrs), bet viņu klupšanas akmens bija sabiedrības struktūras un sabiedrisko parādību specifikas neizpratne.

Sabiedriskajās parādībās marksistiskā zinātne izšķir bāzi un virsbūvi, t. i., sabiedrības ekonomisko iekārtu attiecīgajā tās attīstības posmā un sabiedrības politiskos, tiesiskos, reliģiskos, mākslinieciskos uzskatus un tiem atbilstošos institūtus. Katrai bāzei ir sava virsbūve.

---

¹ F. Engels. Anti-Dīrings. R., 1952, 95. lpp.

Nevienam nav ienācis prātā identificēt valodu ar bāzi, turpretim valodas iekļaušana virsbūvē bija tipiska kā padomju, tā arī ārzemju valodniecībai.

Vispopulārākais uzskats antibiologistu vidū bija valodas pie-skaitīšana pie ideoloģijas — pie virsbūvju jomas un valodas iden-tificēšana ar kultūru. Bet no šādas nostādnes izrietēja vairāki nepareizi secinājumi.

Ķāpēc tad valoda nav virsbūve?

Tāpēc, ka valodu nav radījusi attiecīga bāze, bet valoda ir cilvēku kolektīva sazināšanās līdzeklis, kas veidojas un saglabājas gadsimtiem ilgi, lai arī šai laikā būtu notikušas bāzu un tām atbilstošo virsbūvju maiņas.

Tāpēc, ka šķiru sabiedrībā virsbūve ir attiecīgās šķiras piederums, turpretim valoda nepieder vienai vai otrai šķirai, bet visiem iedzīvotājiem un apkalpo dažādas šķiras, citādi sabiedrība nevarētu pastāvēt.

N. Marrs un viņa «jaunās mācības par valodu» sekotāji uzskatīja valodas šķiriskumu par vienu no savām galvenajām tēzēm. Šai apstākli izpaudās ne tikai valodas, bet arī citu sabiedrisko parādību pilnīga neizpratne, jo šķiru sabiedrībā dažādām šķirām kopīga ne tikai valoda, bet arī ekonomika, bez kuras sabiedrība sairtu.

Valodas šķiriskuma pārstāvji saprata buržuāzijas un proletariāta interešu pretējību, viņu šķiru cīņu kā sabiedrības sairumu un uzskatīja, ka tad, ja vairs nav vienotas sabiedrības, bet ir tikai šķiras, sabiedrībai nav vajadzīga arī vienota valoda.

Taču bez valodas, kas ir kopīga un saprotama visiem sabiedrības locekļiem, sabiedrība pārtrauc ražošanu, sairst un pārstāj pastāvēt kā sabiedrība.

Viens feodālais dialekts bija kopīgs visiem feodālās hierarhijas pakāpieniem «no kņaza līdz dzimtcilvēkam»,¹ bet krievu sabiedrības kapitālistiskās un sociālistiskās attīstības posmos krievu valoda tikpat labi apkalpoja krievu buržuāzisko kultūru līdz Oktobra revolūcijai, kā tā pašreiz apkalpo sociālistisko iekārtu un krievu sabiedrības sociālistisko kultūru.

Tātad šķiru valodu nav un nav bijis. Citādi tas ir ar runu (речь), par ko sk. tālāk (4. §).

Otra valodnieku kļūda bija valodas un kultūras identificēšana. Šī identificēšana ir nepareiza, jo kultūra ir ideoloģija t. i., virsbūves parādība, bet valoda nepieder pie virsbūves. Atšķirībā no valodas kultūra var būt gan buržuāziska, gan sociālistiska; valoda kā sazināšanās līdzeklis vienmēr ir kopīga visai tautai, apkalpo kā buržuāzisko, tā sociālistisko kultūru.

No valodas identificēšanas ar kultūru izrietēja vairāki nepareizi secinājumi.

¹ Sk. VI nod., 89. §.

Kādas tad ir valodas un kultūras savstarpējās attiecības? Nacionālā valoda ir nacionālās kultūras forma. Tā ir saistīta ar kultūru un nav iedomājama bez kultūras, tāpat kā kultūra nav iedomājama bez valodas. Bet valoda nav ideoloģija, kas ir kultūras pamats.

Visbeidzot, bija mēģinājumi, daļēji arī N. Marram, pielīdzināt valodu ražošanas rīkiem.

Patiešām, valoda ir rīks, tikai rīks īpašā nozīmē. Ar ražošanas rīkiem (tie ir ne tikai materiāli fakti, bet arī nepieciešams sabiedriskās struktūras elements) valodai kopīgs ir tas, ka ražošanas rīki ir vienaldzīgi pret virsbūvi un apkalpo dažādas sabiedrības šķiras, taču ražošanas rīki ražo materiālas vērtības, turpretim valoda neko neražo un tikai kalpo par cilvēku sazināšanās līdzekli. Valoda ir ideoloģijas rīks. Ražošanas rīkiem (cirvim, arklam, kombainam utt.) ir konstrukcija un uzbūve, turpretim valodai ir struktūra un sistēma.

Tādējādi valodu nevar pieskaitīt ne pie bāzes, ne pie virsbūves, ne pie ražošanas rīkiem; valoda nav identiska ar kultūru, un valoda nevar būt šķiriska.

Tomēr valoda ir sabiedriska parādība, kas ieņem īpašu vietu pārējo sabiedrisko parādību vidū un kam ir savas specifiskas iezīmes. Kādas tad ir šīs specifiskās iezīmes?

Tā kā valoda kā sazināšanās līdzeklis tai pašā laikā ir arī domu apmaiņas līdzeklis, dabiski rodas jautājums par valodas un domāšanas savstarpējām attiecībām.

Sai jautājumā pastāv divas pretējas, vienādā mērā nepareizas tendences: 1) valodas atraušana no domāšanas un domāšanas atraušana no valodas; 2) valodas un domāšanas identificēšana.

Valoda ir sabiedrības piederums, tā realizē kolektīva locekļu savstarpējo sazināšanos un ļauj paziņot un glabāt vajadzīgo informāciju par jebkurām cilvēka materiālās un garīgās dzīves parādībām. Valoda kā sabiedrības piederums veidojas un pastāv gadsimtiem ilgi.

Domāšana attīstās un atjauninās ievērojami ātrāk nekā valoda, bet bez valodas domāšana ir tikai «lieta sev»; valodā neizteikta doma nav tā skaidrā, precīzā doma, kas palīdz cilvēkam izprast īstenības parādības, attīstīt un pilnveidot zinātni, tā ir drīzāk paredzējums, nevis patiesa parādība, tā nav zināšana šī vārda precīzā nozīmē.

Cilvēks vienmēr var izmantot gatavo valodas materiālu (vārdus, teikumus) kā formulas vai matrices ne tikai zināmajam, bet arī jaunajam. II nodaļā («Leksikoloģija») tiks parādīts, kā valodā var atrast izteiksmes līdzekļus jaunām domām un jēdzieniem, kā var radīt terminus jauniem zinātnes objektiem (sk. 21. §). Proti, ja atrod nepieciešamos vārdus, jēdzieni kļūst saprotami ne tikai citiem sabiedrības locekļiem, bet arī tam, kas šos jaunus jēdzienus grib ieviest zinātnē un dzīvē. Par to izteicies jau grieķu filozofs Platons (V gs. beigās pirms m. e.): «Smieklīgi, man šķiet, Her-

mogen, var likties, ka lietas kļūst skaidras, ja tās attēlo ar burtu un zilbju palīdzību; tomēr tas neizbēgami tā ir.»¹

Katrs pedagogs zina, ka viņš var iemācīt tikai tad, ja viņš spēj mācāmo skaidri izstāstīt saviem skolēniem. Ne velti romieši teica: *Docendo discimus* ('Mācot mācāties').

Tāpat kā domāšana nevar iztikt bez valodas, arī valoda bez domāšanas nav iespējama. Mēs runājam un rakstām domājot un cenšamies precīzāk un skaidrāk izteikt savas domas valodā. Varētu šaubīties, vai notiek domāšana tais gadījumos, kad runātājs nav vārdu autors, piemēram, kad deklamators lasa kāda sacerējumu vai aktieris tēlo lomu. Bet diezin vai var aktierus, daiļlasītājus un pat diktorus iztēloties par papagaiļiem un strazdiem, kas tikai izrunā vārdus, bet nerunā vārda tiešajā nozīmē. Ne tikai aktieri un daiļlasītāji, bet katrs, kas runā svešu tekstu, to izprot un sniedz klausītājam savā interpretējumā. Tas pats attiecas uz citātiem, uz sakāmvārdu un parunu lietošanu parastā runā: tie ir ērti, jo ir izdevušies, lakoniski, tomēr arī to izvēlē, tajos ieliktajā jēgā ir runātāja domas pēdas un sekas. Vispār mūsu parastā runa ir citātu savirknējums no mums zināmās valodas, kuras vārdus un izteicienus parasti izmantojam mūsu runā (nemaz nerunājot par skaņu sistēmu un gramatiku, kur ko jaunu nevar izgudrot).

Protams, ir tādas situācijas, kad attiecīgais runātājs (piemēram, dzejnieks) neapmierinās ar parastiem, nodeldētiem vārdiem un rada savus vārdus (dažreiz veiksmīgi, citreiz neveiksmīgi). Taču dzejnieku un rakstnieku jaunie vārdi parasti paliek tikai viņu tekstos un neiekļūst kopīgajā valodā, jo tie radīti, nevis lai sniegtu kopīgo, bet lai izteiktu kaut ko individuālu, kas saistīts ar attiecīgā teksta tēlu sistēmu; šie vārdi nav domāti masu komunikācijai un vispārīgās informācijas pārraidei.

Šo domu paradoksālā formā izteicis grieķu filozofs Seksts Empīriķis mūsu ēras II gadsimtā. Viņš rakstīja: «Tāpat kā cilvēks, kas lojāli turas pie pazīstamas monētas, kura pilsētā ir apgrozībā saskaņā ar vietējām paražām, var netraucēti izdarīt naučas operācijas šai pilsētā, bet cits, kas šādu monētu neatzīst un kaļ sev kādu citu, jaunu monētu, pretendēdams uz tās atzīšanu, ir darījis to veltīgi, arī dzīvē tuvu ārprātam ir cilvēks, kurš nevēlas turēties pie runas, kas ir pieņemta līdzīgi monētai, bet (uzskata par labāku) radīt pats savu.»²

Kad mēs domājam un vēlamies kādam pateikt to, ko esam sapratuši, mēs domas ietērpjam valodas formā.

Tādējādi domas rodas uz valodas bāzes un nostiprinās valodā. Tas tomēr nepavisam nenozīmē, ka valoda un domāšana ir identas.

Domāšanas likumus pēta loģika. Loģikā izšķir jēdzienus ar to pazīmēm, s p r i e d u m u s ar to locekļiem un slēdzienus

¹ Sk. «Античные теории языка и стиля». Л., 1936, 49. lpp.

² Turpat.

ar to veidiem. Valodā ir citas nozīmīgas vienības — m o r f ē m a s, vārdi, teikumi, kas nesakrīt ar minēto loģiskas dalījumu.

Daudzi XIX un XX gadsimta gramātiķi un loģiķi mēģināja konstatēt paralēlismu starp jēdzienu un vārdu, starp spriedumu un teikumu. Tomēr nav grūti pārlicināties, ka ne visi vārdi izsaka jēdzienus (piemēram, izsaukmes vārdi izsaka jūtas un vēlēsšanās, bet ne jēdzienus; vietniekvārdi tikai norāda, bet neko nenosauc un neizsaka pašus jēdzienus; nespēj izteikt jēdzienus īpašvārdi utt.) un ne visi teikumi izsaka spriedumus (piemēram, jautājuma un rosinājuma teikumi). Bez tam sprieduma locekļi nesakrīt ar teikuma locekļiem.

Loģikas likumi ir vispārcilvēciski likumi, jo visi cilvēki domā vienādi, tikai izsaka šīs domas dažādās valodās dažādi. Valodu nacionālajām īpatnībām nav nekāda sakara ar izsacījuma loģisko saturu; tas pats attiecas uz izsacījuma leksisko, gramatisko un fonētisko formu kādā valodā — tā var būt daudzveidīga, bet atbilst vienai un tai pašai loģiskajai vienībai, piemēram, *Это громадный успех* un *Это огромный успех*, *Это их дом* un *Это ихний дом*, *Я махаю флагом* un *Я машу флагом*, [этэ твлрók] un [этэ твóрэх] u. tml., līdzīgi arī latviešu valodā: *Tas ir milzīgs panākums* un *Tas ir grandiozs panākums*, *Tā ir viņu māja* un *Tā māja ir viņu*.

Valodas un domāšanas sakaru jomā viens no galvenajiem jautājumiem ir abstrakcijas tips, kura aužas cauri visai valodai, bet ir dažāda dažādajos tās struktūras līmeņos — leksiskajā, gramatiskajā un fonētiskajā līmenī; tas arī nosaka leksikas, gramatikas un fonētikas specifiku, kā arī šo līmeņu atsevišķo vienību un to savstarpējo attieksmju īpašo kvalitatīvo atšķirību¹.

Valoda un domāšana veido vienību, jo bez domāšanas nevar būt valodas un domāšana bez valodas nav iespējama.

Valoda un domāšana vēsturiski radušās vienlaikus cilvēku darba attīstības procesā: «Valoda ir tikpat sena kā apziņa, valoda ir praktiska, arī citiem cilvēkiem pastāvoša un tikai tāpēc arī man pašam pastāvoša īstena apziņa . . .»²

3. §. VALODAS STRUKTŪRA. VALODA KĀ SISTĒMA

Kā sazināšanās līdzeklim valodai jābūt organizētai kā veselumam, tai jāpieņem noteiktai struktūrai un jāveido savu elementu vienība kā zināma sistēma.

Iekams runājam par valodas struktūru un sistēmu, jānoskaidro vēl viens jautājums.

Mūsu priekšstati un apziņas izstrādātie jēdzieni ir reālu lietu

¹ Par to sk. II, III un IV nodaļā.

² K. Markss un F. Engelss. Vacu ideoloģija. R., 1963, 33. lpp.

un dabas procesu «kopijas», «atveidojumi», «tēli», bet tas neatiecas uz valodas vārdiem un uz valodu kopuma.

Tiešs lietu atspoguļojums var būt tikai skaņu atdarinājums (*ku-kū!, tik-tak!, brākš!* u. tml.), un arī tad iekšējie fonētiskie likumi¹ var būt par šķērslī precīzākam dabas skaņu atveidojumam ar runas skaņu palīdzību. Tāpēc vienu un to pašu dabas skaņu atdarinājumi dažādās valodās ir atšķirīgi. Turpretim parastajiem vārdiem, kas nav skaņu atdarinājumi, materiālā sastāva ziņā nav nekā kopīga ar lietām un parādībām, kuras tie apzīmē. Tiešām, kas gan kopīgs skaņu kompleksiem *māja, deguns, brālis, runcis* u. tml. un atbilstošajām lietām un parādībām? Ir pilnīgi skaidrs, ka šie skaņu kompleksi neatspoguļo īstenību, kā to atspoguļo priekšstati un jēdzieni.

Kāpēc mēs tomēr zinām un uzzinām, ka *māja* ir 'māja', bet *runcis* ir 'runcis' utt.?

Atbildi uz to atrodam zīmju teorijā. Kas jāsaprot ar terminu zīme? Runājot par valodu, to var savilkt kopā šādos punktos.

1. Zīmei jābūt materiālai, t. i., jābūt pieejamai cilvēka uztverei tāpat kā jebkurai lietai.

2. Zīmei nav nozīmes, bet tā ir virzīta uz nozīmi un šim nolūkam arī pastāv, tāpēc ka zīme ir otrās signālu sistēmas loceklis.

3. Zīmes saturs nesakrīt ar tās materiālo raksturojumu, turpretim lietas saturs sakrīt ar tās materiālo raksturojumu.

4. Zīmes saturu nosaka zīmes atšķirības pazīmes, kas analītiski izdalāmas no tām pazīmēm, kuras nav atšķirības pazīmes.

5. Zīmi un tās saturu nosaka šīs zīmes vieta un loma analogiska rakstura zīmju sistēmā.

Teikto var paskaidrot ar šādiem piemēriem. Ja salīdzina tintes traipu un burtu, kuru materiālā daba ir vienāda un kuri abi ir pieejami uztveres orgāniem, izrādās, ka tintes traipa raksturošanai ir vienādi svarīgas visas tā materiālās īpašības — gan izmēri, gan forma, gan krāsa. Bet burtam svarīgs tikai tas, kas šo burtu atšķir no citiem: *a* var būt lielāks vai mazāks, treknāks vai gaišāks, var būt dažādas krāsas, tomēr tas ir «tas pats *a*», turpretim tintes traipi ar šīm pašām atšķirīgajām pazīmēm ir dažādi. Tintes traips neko nenozīmē, bet burts nozīmē, lai gan tam nav pašam savas nozīmes; *a* pastāv tādēļ, lai, atšķirdamies no *o*, *y* utt., atšķirtu *стал* — 'kļuva' no *стол* — 'galds', *стул* — 'krēsls' utt. Burtam var būtiski mainīt tā materiālo veidu, piemēram, *a*, *α*, *Α*, *Α* utt., tomēr tas ir tas pats burts, turpretim tintes traipa kontūru maiņas rezultātā rodas dažādi tintes traipi. Lieta šai gadījumā ir tā, ka zīme ir noteiktas zīmju sistēmas loceklis (burts — alfabētiskās un grafiskās sistēmas

¹ Sk. VII nod., 85. §.

loceklis), turpretim katrs tintes traips var «pastāvēt» pats par sevi un neietverties nekādā sistēmā.

Zīmju spēja veikt diferencētāju funkciju pamatojas uz to, ka zīmes attiecīgas zīmju sistēmas (alfabēta, valodas skaniskās struktūras)¹ ietvaros atšķiras formas ziņā vai arī ar kādu diakritiku². To tāpat visvieglāk parādīt ar burtu palīdzību. Tā *o* un *x* ir pilnīgi atšķirīgi, un tiem nav nekā kopīga, turpretim *u* un *uy* ir kopīgs viss, izņemot vienu diakritiku — «astīti» burtam *uy*³; tādi burti kā *A* un *H* veidoti ar tām pašām trim linijām, no kurām divas ir vertikālas un viena — horizontāla, tikai burtam *H* vertikālās līnijas ir paralēlas, bet burtam *A* tās veido šauru leņķi. Analogas savstarpējās attiecības ir arī fonēmām (par to sk. tālāk un arī III nodaļā, 39. §).

Valodnieku vidū nav vienprātības valodas zīmes izpratnē, un šo jēdzienu izskaidro dažādi.

Terminu *zīme* labprāt un plaši izmantoja F. Fortunatovs. Viņš rakstīja: «Valoda ir .. zīmju kopums galvenokārt domai un domas izteikšanai runā, bet bez tam valodā ir arī zīmes jūtu izteikšanai.»⁴ Fortunatovs aplūko arī zīmes attieksmju izteikšanai: «.. vārdu skaņas ir zīmes domāšanai, tieši zīmes gan tam, kas dots domāšanai (t. i., domas priekšmetu zīmes), gan arī tam, ko izraisa domāšana (t. i., to attieksmju zīmes, kuras domāšanā atklājas starp domas daļām vai starp veselām domām).»⁵ Tālāk Fortunatovs aplūko dažāda tipa zīmju mijiedarbību valodā; tas sasauca ar viņa mācību par vārda formu un ar viņam raksturīgo nozīmes izpratni: viņš runā par tādiem «valodas skaniskās puses piederumiem, kuri tiek apzināti (valodas zīmju priekšstatos) par tādiem, kas maina to zīmju nozīmi, ar kurām savienojas, un kas tāpēc, veidodami vienas zīmes no citām zīmēm, ir paši sava veida zīmes valodā, tieši zīmes ar tā saucamajām formālajām nozīmēm; valodas zīmju neformālās nozīmes attieksmē pret valodas formālajām nozīmēm sauc par materiālām .. vai arī reālām nozīmēm»⁶.

Uz ļoti svarīgām atšķirībām zīmju teorijas jomā norāda «Loģikas pētījumos» vācu loģiķis E. Huserls: 1) katra izpausme ir zīme; 2) jāatšķir īstās zīmes (Zeichen) un tāda veida zīmes (Anzeichen) kā ar krītu uz hugenotu mājām uzvilktie krusti Bērtuļa

¹ Zīmes ietilpināšana citā sistēmā var mainīt zīmes vietu sistēmā un zīmes funkciju, piemēram, *p* krievu alfabētā ir fonēmas [r] zīme, turpretim latīņu alfabētā *p* ir fonēmas [p] zīme; kā «lietas» tās ir tās pašas, bet kā zīmes — dažādas.

² *Diakritika* — no grieķu *diakritikos* — 'atšķirības-'; šai gadījumā diakritika — atšķirības zīmīte.

³ Sal. latviešu valodā *k* un *ķ*, *n* un *ņ* u. tml. — *Tulk.*

⁴ Ф. Ф. Fortunatov. Сравнительное языковедение. Спб. Ф. Ф. Fortunatov. Избранные труды, т. I. М., 1956, 111. lpp.

⁵ Turpat, 117. lpp.

⁶ Turpat, 124. lpp.

nakti vai mezgli kabatlakatiņā, lai kaut ko neaizmirstu; 3) istās zīmes vērstas uz nozīmi, turpretim otrā veida zīmes ir vienkārši apzīmējumi; 4) zīmju ievirze var attiekties uz nosaucamo priekšmetu — tā ir priekšmetiskā attieksme (gegenständliche Beziehung), uz runātāja izteikumu (Kundgabe) un uz pašu nozīmi (Bedeutung); 5) valodniekiem ļoti svarīga ir šādu gadījumu nošķiršana: a) viena nozīme — dažādi priekšmeti; tie ir *universalia* ('universālijas') — vispārīgi jēdzieni: *zirgs, cilvēks*; b) viens priekšmets — dažādas nozīmes; tie ir sinonīmi: *pleci* — *kamieši*¹.

Attīstīdams Huserla idejas, austriešu psihologs, filozofs un valodnieks K. Bīlers savā grāmatā «Valodas teorija» apraksta valodas zīmju dažādo ievirzi un definē valodas galvenās funkcijas: 1) izsacīšanas funkcija jeb ekspresīvā funkcija (Ausdrucksfunktion), kad izsaka runātāja stāvokli, bet zīmes, kas to izsaka, ir simptomi (piemēram, izsaukmes vārdi: *ai!, au!* u. tml.); 2) aicinājuma, klausītāja uzrunāšanas funkcija jeb apelatīvā funkcija (Apellfunktion); tādas zīmes ir signāli (piemēram, uzsauciens *ei!, stāt!* u. tml.); 3) attēlošanas funkcija jeb reprezentatīvā (eksplikatīvā) funkcija, kad viens otram par kaut ko stāsta (Darstellungsfunktion); šādas zīmes Bīlers sauc par simboliem; šī funkcija valodai ir visbūtiskākā, jo ar tās palīdzību realizējas komunikācija².

Dāņu valodnieks L. Jelmslevs par zīmēm raksta: «Valoda sava mērķa ziņā pirmām kārtām ir zīmju sistēma; lai šim mērķim pilnīgi atbilstu, valodai vienmēr jāspēj veidot jaunas zīmes, jaunus vārdus un jaunas saknes... Ja zīmju ir neierobežoti daudz, to pānāk tā, ka visas zīmes veido no nezīmēm, kuru skaits ir ierobežots... Tādas nezīmes, kas ietilpst zīmju sistēmā kā zīmju daļa, sauksim par figūrām; tas ir tikai darba termins, kas izraudzīts vienkārši ērtības labad. Tādējādi valoda organizēta tā, ka ar nedaudzām figūrām un ar šo figūru arvien jaunu sakārtojumu var veidot milzumu zīmju...»³

Pastāv arī uzskats, ka tas, ko Jelmslevs sauc par figūrām, ir zīmes-diakritikas, bet tas, kas Jelmslevam ir zīmes vārda tiešā nozīmē, ir zīmes-simboli. Var runāt arī par I veida zīmēm (figūras, diakritikas) un II veida zīmēm (simboli).

Pie I veida zīmēm, kas pilnīgi atbilst iepriekš minētajām prasībām, pieder skaņu un grafiskās zīmes: tās ir pieejamas

¹ E. Husserl. Logische Untersuchungen. 2. izd., II sēj., 1910, II nod., Ausdruck und Bedeutung.

² K. Bühler. Sprachtheorie. Iena, 1934; Bīlera ierosināto valodas funkciju nošķiršanu pārņēma N. Trubeckojs savā grāmatā «Основы фонологии» (krievu tulkojums, M., 1960).

³ Луи Ельмслев. Прологомены к теории языка (русский перевод: «Новое в лингвистике», т. I, 1960, 305. Ipp.).

cilvēka uztverei, tām nav savas nozīmes, tās ir saskaitāmas un ir stingri organizētas sistēmā, no kurās arī iegūst savu raksturojumu.

Morfēmas¹ pa daļai ir saskaitāmas (afiksi), pa daļai nesaskaitāmas (saknes), un tām ir sava nozīme; vārdi valodā acīmredzot ir nesaskaitāmi (lai gan katrā tekstā to skaitu var precīzi noteikt), bet, tā kā gan morfēmas, gan vārdus sastāda I veida zīmes (fonēmas, burti), tad arī šīs valodas vienības tāpat ir zīmes; tas kļūst sevišķi skaidrs, ja aplūko vārdu un ar tiem apzīmēto lietu attieksmes.

Vārdiem kā lietu un parādību nosaukumiem nav nekā kopīga ar šīm lietām un parādībām; ja šāds dabisks sakars starp vārdiem un lietām pastāvētu, tad valodā nevarētu būt ne *sinonīmu* — vārdu, kas skan dažādi, bet apzīmē vienu un to pašu lietu (*priecīgs* — *jautrs* — *liksms*, *vilnis* — *banga*, *dot* — *sniegt* utt.), ne *homonīmu* — vārdu, kas skan vienādi, bet kam ir dažāda nozīme (*spāre* — 'jumta sastāvdaļa' un *spāre* — 'kukaiņis', *lama* — 'garīdznieks Tibetā' un *lama* — 'Dienvidamerikas dzīvnieks', *badīgs* — 'rijīgs' un *badīgs* — 'tāds, kas bada' utt.), neiespējams būtu arī nozīmes pārnese (*mēlite* — 'maza mēle' un *mēlite* — 'šaujamočā detaļa', *sunītis* — 'mazs suns' un *sunītis* — 'steļļu detaļa' utt.), visbeidzot, nebūtu iespējami arī vārdi ar dažādu skaņu sastāvu vienas un tās pašas parādības apzīmēšanai dažādās valodās (krievu *стол*, latviešu *galds*, vācu *Tisch*, franču *table*, angļu *board*, latīņu *mensa*, grieķu *trapedza*, turku *sofra*, somu *pöytä* utt.).

Markss rakstīja, ka «kādas lietas nosaukumam nav nekā kopīga ar tās dabu»².

Tāpēc vārdus, kas ir pirmatnīgi un lietoti tiešā nozīmē, nav iespējams izskaidrot: mēs nezinām, kāpēc degunu sauc par degunu, galdu — par galdu, runci — par runci u. tml.

Turpretim vārdi, kas ir atvasināti no vienkāršiem vārdiem, jau ir izskaidrojami ar pirmatnīgo vārdu starpniecību: *deguntiņš* — ar vārdu *deguns*, *galdiņš* — ar vārdu *galds*, *runcītis* — ar vārdu *runcis* u. tml., tāpat kā vārdi ar pārnestu nozīmi ir izskaidrojami ar tiešā nozīmē lietoto vārdu starpniecību; tā laivas *deguns* izskaidrojams ar līdzību, kāda tam formas un novietojuma ziņā ir ar cilvēka vai dzīvnieka degunu, zvana *mēle* atgādina dzīvnieka mēli utt.

Tādā kārtā atvasinātie vārdi un vārdi ar pārnestu nozīmi mūsdienu valodā ir motivēti un izskaidrojami ar pirmatnīgo un tiešās nozīmes vārdu starpniecību. Turpretim pirmatnīgie un tiešās nozīmes vārdi nav motivēti un nav izskaidrojami, balstoties uz mūs-

¹ Par morfēmām sk. IV nod., 43. §.

² K. Markss. Kapitāls, I sēj. R., 1951, 99. lpp.

dienu valodu; to nosaukumu motivāciju var atklāt tikai etimoloģiski¹ pētījumi ar salīdzināmi vēsturiskās metodes² palīdzību.

Kāpēc tomēr *galds*, *māja*, *deguns*, *runcis* utt. nav vis vienkārši skaņu sakopojumi, bet vārdi, kam ir nozīme un ko saprot visi latviešu valodas runātāji?

Lai noskaidrotu šo jautājumu, jāiepazīstas ar valodas struktūru.

Ar struktūru saprot dažādu elementu vienību veselā ietvaros. Sākot aplūkot valodas struktūru, nonākam pie ļoti interesanta novērojuma, kas rāda, cik sarežģīta un pretrunīga ir tāda struktūra kā valoda.

Patiešām, pirmajā mirklī šķiet, ka valodiskā sazināšanās notiek ļoti vienkārši: es runāju, tu klausies, un mēs viens otru saprotam. Tas ir vienkārši tikai tāpēc, ka ir pierasti. Bet, ja padomājam, kā tas notiek, saduramies ar diezgan dīvainu parādību: runāšana un klausīšanās nepavisam nav līdzīgas, bet saprašanās nelīdzinās ne pirmajai, ne otrajai. Iznāk, ka runātājs dara vienu, klausītājs — otru, bet saprot viņi trešo.

Runāšanas un klausīšanās procesi ir diametrāli pretēji: tas, ar ko beidzas runāšanas process, ir klausīšanās procesa sākums. Runātājs, saņemis no smadzeņu centriem impulsu, darbina runas orgānus, artikulē, rezultātā rodas skaņas, kas pa gaisu nonāk līdz klausītāja dzirdes orgānam (ausij); kairinājumi, ko uztvērusi klausītāja bungādiņa un citi auss iekšējie orgāni, tiek pārraidīti pa dzirdes nerviem un nonāk līdz smadzeņu centriem kā sajūtas, kuras pēc tam tiek apzinātas.

Tas, ko veic runātājs, veido artikulāro kompleksu; tas, ko uztver klausītājs, veido akustisko kompleksu.

Artikulārais komplekss — runātais — fiziski nav līdzīgs akustiskajam kompleksam — dzirdamajam. Tomēr runas aktā šie divi kompleksi veido vienību, tie ir viena un tā paša objekta divas pusēs. Patiešām, vai mēs vārdu *māja* izrunājam vai dzirdam, no valodas viedokļa tas ir viens un tas pats.

Runātā un dzirdamā identificēšana runas aktā notiek tāpēc, ka runas akts ir divpusējs; tipiska runas forma ir dialogs, kad runātājs pēc replikas kļūst par klausītāju, bet klausītājs — par runātāju. Bez tam katrs runātājs neapzināti sevi pārbauda ar dzirdi, bet klausītājs — ar artikulāciju³. Runātā un dzirdētā identificēšana nodrošina uztveres pareizumu, bez kura nav iespējama runātāju savstarpējā saprašanās.

Ja uztveram svešu valodu, artikulāri akustiskā vienība nerodas,

¹ *Etimoloģisks* — no vārda *etimoloģija*, kas savukārt cēlies no grieķu vārda *etymologia* (no *etymon* — 'patiesība' un *logos* — 'vārds', 'mācība'); par etimoloģiju sk. 19. §.

² Par salīdzināmi vēsturisko metodi sk. VI nod., 77. §.

³ Cilvēkam apgūstot svešu valodu, šī pārbaude notiek palēnināti un acīmredzami.

bet mēģinājums atveidot dzirdētā artikulāciju noved pie nepareizas artikulācijas, ko diktē savas valodas iemaņas. Šī parādība labi attēlota L. Tolstoja romānā «Karš un miers», kur krievu zaldāts Zaļetajevs, izdzirdis dziesmu, ko dzied franču gūsteknis Morels: «*Vive Henri quatre, Vive, ce roi vaillant! Ce diable à quatre...*», atdarina to kā «*Vivarikā! Vif seruvarū! Sidjabļakā!*» un tālāk atveido franču dziesmiņas turpinājumu «*Qui eut le triple talent, De boire, de battre, et d'être un vert galant...*» kā «*Kjū-jū letriptalā, de bū de bā e detravagalā*»¹.

Pareizai uztverei nepieciešams, lai abiem sarunas biedriem būtu vienas un tās pašas artikulāri akustiskās iemaņas, t. i., tās pašas valodas iemaņas.

Runas akts tomēr neaprobežojas ar uztveri, lai gan bez tās nav iespējams. Nākamais posms ir *s a p r a š a n a*. To var sasniegt tikai tai gadījumā, ja runātājs un klausītājs saista attiecīgo artikulāri akustisko vienību ar vienu un to pašu nozīmi; ja turpretim viņi šo artikulāri akustisko vienību, kaut arī pareizi uztvertu, saista ar dažādām nozīmēm, savstarpēja saprašanās netiek sasniegta; piemēram, ja satiksies krievs un turks un krievs teiks *табак* — 'tabaka', turks viegli pielāgos krievu artikulāro kompleksu *табак* savam akustiskajam kompleksam *tabak*, bet to sapratīs vai nu kā ēdienu, vai kā papīra lapu, jo tabaka turciski ir *tütün* (sal. ar ukraiņu *тютюн*).

Tātad arī šai otrajā runas akta posmā nepieciešams, lai runātājs un klausītājs piederētu pie kolektīva, kas runā vienā un tai pašā valodā; tad no jauna notiek nelīdzīgā identificēšana: tiek identificēta artikulāri akustiskā puse un jēdzieniskā puse, kas arī veido vienību.

Atstājot pašreiz neaplūkotu runas akta pirmo posmu un tā komponentus (par to sk. III nodaļā — «Fonētika»), apskatīsim otru korelāciju.

Valodā vienmēr jābūt divām pusēm: ārējai, materiālajai, kas saistīta ar artikulāri akustisko kompleksu, un iekšējai, nemateriālajai, kas saistīta ar jēgu. Pirmā puse ir apzīmējošā un ar zīmju palīdzību garantē runas nokļūšanu līdz uztveres orgānam, bez kā valodiskā sazināšanās nav iedomājama; otrā puse ir apzīmējamā, saturs, tā saistīta ar domāšanu.

Tieša nozīmes izteikšana skaņā valodai ir netipiska. Tā tas notiek dažādās mehāniskās signalizācijās, piemēram, gaismas signālu aparātā, kur zaļa gaisma tieši nozīmē 'driksť', sarkana — 'nedriksť', bet dzeltena — 'sagatavojies!'. Tādās signalizācijas sistēmās starp nozīmi un uztveramo materialitāti nav nekā. Valodā pat izsauksmes vārdi atšķiras no šādas shematiskas ierīces, jo spēj veikt vesela teikuma funkciju, pieder pie noteiktas vārdu šķiras, ir izteikti ne ar kuru katru, bet attiecīgajai valodai specifisku skanējumu, spēj veidot atvasinātus patstāvīgas nozīmes

¹ L. Tolstojs. Karš un miers, III—IV. R., 1955, 497. lpp.

vārdus (*ox* — *оxать, оxанье*; *vai!* — *vaimanāt, vaimanas* utt.), t. i., tie vispār ir nevis izolēti, bet gan saistīti ar citiem valodas elementiem un tos nevar patvaļīgi izdomāt kā signalizācijas sistēmas.

Valodai tipiska ir sarežģīta savstarpēji saistītu dažādu elementu struktūra.

Lai noteiktu, kuri elementi ietilpst valodas struktūrā, analizēsim šādu piemēru: divi romieši sastrīdējās, kurš pateiks īsāko frāzi; viens teica: *Eo rus* — 'Es braucu uz laukiem', bet otrs atbildēja: *I* — 'Brauc!'. Tas ir visīsākais izsacījums, kādu var iedomāties, un tomēr tas ir pilnīgi pabeigts izsacījums, kas šai dialogā veido veselu repliku un acīmredzot satur visu to, kas raksturīgs ikvienam izsacījumam. Kādi tad ir šie izsacījuma elementi?

1) [i] — skaņa (precīzāk — fonēma, sk. III nod., 39. §), t. i., skaniska materiāla zīme, ko spēj uztvert auss, vai *i* — burts, t. i., grafiska materiāla zīme, ko spēj uztvert acs;

2) *i* — vārda sakne (vispār — morfēma, sk. IV nod., 43. §), t. i., elements, kas izsaka kādu jēdzienu;

3) *i* — vārds (darbības vārds pavēles izteiksmes formā vienskaitlī), kas nosauc noteiktu īstenības parādību;

4) *I* — teikums, t. i., elements, kas ietver paziņojumu.

Šis *i*, izrādās, ietver sevī visu, kas sastāda valodu vispār: 1) skaņas — fonētika (vai burtus — grafētika), 2) morfēmas (saknes, piedēkļus, galotnes) — morfoloģija, 3) vārdus — leksika, 4) teikumus — sintakse.

Nekā vairāk valodā nav un nevar būt.

Kāpēc bija vajadzīgs tāds dīvains piemērs, lai noskaidrotu jautājumu par valodas struktūru? Tādēļ, lai būtu skaidrs, ka valodas struktūras elementu atšķirības nav kvantitatīvas, kā tas varētu likties, ja mēs izraudzītos garu teikumu, sadalītu to vārdos, vārdus — morfēmās un morfēmas — fonēmās. Minētajā piemērā šī iespēja ir novērsta: valodas struktūras visas pakāpes parāda «tas pats» *i*, tikai katru reizi tas skatīts īpašā kvalitātē.

Tātad valodas struktūras elementu atšķirība ir kvalitatīva un to nosaka šo elementu dažādās funkcijas. Kādas tad ir šo elementu funkcijas?

1. Skaņas (fonēmas) ir valodas materiālas zīmes, nevis vienkārši «dzirdamas skaņas». (Sk. III nod., 39. §.)

Valodas skaniskajām zīmēm (tāpat kā grafiskajām) ir divas funkcijas: 1) *perceptīvā*¹ — būt par uztveres objektu; 2) *signifikatīvā*² — spēt atšķirt augstāk stāvošos, nozīmīgos valodas elementus — morfēmas, vārdus, teikumus: *not* — 'sviedri', *бот* — 'laiva', *мот* — 'izšķērdētājs', *тот* — 'tas', *дот* — 'dots', *ног* — 'nošu', *лот* — 'lote', *рот* — 'mute', *кот* — 'runcis', ... *стал* — 'kļuva', *стол* — 'galds', *стул* — 'krēsls', ... *mats, pats*,

¹ *Perceptivus* — no latīņu *perceptio* — 'uztvere'.

² *Significativus* — no latīņu *significare* — 'apzīmēt'.

rats, vats, ... dzīt, līt, mīt, pīt, rīt, tīt, vīt, ... sala, sula, ... cosna, cosny, cosine, cosny, ... priede, priedes, priedei, priedi u. tml.

Burtu (grafisko zīmju) un skaņu (fonētisko zīmju) atšķirība valodā nav funkcionāla, bet materiāla: funkcijas burtiem un skaņām ir vienas un tās pašas.

2. Morfēmas (sk. IV nod., 43. §) var izteikt jēdzienus: a) saknes morfēmas — priekšmetiskus jēdzienus ([gald-], [zem-], [log-] u. tml.); b) ārpussaknes morfēmas — divējādus jēdzienus, proti, pazīmju nozīmes ([-ums], [-in-], [pār-] u. tml.) un attieksmju nozīmes ([-u], [-i], piemēram, *sēž-u, sēd-t*, [-a], [-am], piemēram, *gald-a, gald-am* u. tml.); tā ir semazioloģiskā¹ funkcija, jēdzienu izteikšanas funkcija. Kaut ko nosaukt morfēmas nevar, bet nozīme tām ir; [sark-] izsaka tikai noteiktas krāsas jēdzienu, bet kaut ko nosaukt var tikai tad, ja morfēmu pārvērš par vārdu: *sarkans, sarkanums, sarkt* u. tml.

3. Vārdi var nosaukt īstenības priekšmetus un parādības; tā ir nominatīvā² funkcija, nosaukšanas funkcija. Ir vārdi, kas šo funkciju veic tīrā veidā, — tie ir īpašvārdi; turpretim sugasvārdi šo funkciju apvieno ar semazioloģisko funkciju, jo izsaka jēdzienus³.

4. Teikumi kalpo paziņošanai; tas ir svarīgākais valodiskajā saziņā, jo valoda ir sazināšanās līdzeklis; tā ir komunikatīvā⁴ funkcija. Tā kā teikumi sastāv no vārdiem, teikumu sastāvdaļām piemīt arī nominatīvā un semazioloģiskā funkcija.

Noteiktas struktūras elementi valodā veido vienību; to viegli saprast, ja pievērš uzmanību šo elementu sakaram: katra zemākā pakāpe potenciāli (varbūtībā) ir nākamās pakāpes augstākā, un otrādi — katra augstākā pakāpe sastāv vismaz no vienas zemākās, piemēram, teikums sastāv vismaz no viena vārda (*Aust. Sals*), vārds — vismaz no vienas morfēmas (*tur, te, lūk, urā*), morfēma — vismaz no vienas fonēmas (*щ-u — 'kāposti', ж-а-ть — 'spiest', 'pļaut'*); sk. minēto piemēru ar *ī*.

Bez minētajām funkcijām valoda var izteikt arī runātāja emocionālo stāvokli, gribu, vēlēšanos, kas kā aicinājums vērst uz klausītāju. Šo parādību izteikšanu aptver ekspresīvā⁵ funkcija. Ekspresiju var izteikt dažādi valodas elementi: tie var būt speciāli ekspresīvi vārdi — izsaukmes vārdi (*ai!* — jūtu izteikšanai, *ei!* — gribas izteikšanai), dažas gramatiskas formas (vārdi

¹ *Semazioloģisks* — no grieķu *sēmasia* — 'apzīmēšana' un *logos* — 'vārds', 'mācība'.

² *Nominatīvs* — no latīņu *nominatio* — 'nosaukšana'.

³ No sugasvārdiem nominatīvā funkcija tīrā veidā ir lietvārdu nominatīvam, kā arī darbības vārdu infinitīvam, tāpēc vārdnīcās, kur tiek doti nosaukumi, vārdus min norādītajās forinās.

⁴ *Komunikatīvs* — no latīņu *communicatio* — 'paziņošana'.

⁵ *Ekspresīvs* — no franču *expression* (kas savukārt no latīņu) — 'izteiksmība'.

ar pamazinājuma un mīlinājuma piedēkļiem, kā *draudziņ!* — jūtu izteikšanai; darbības vārdu pavēles izteiksme, kā *klusē!* — gribas izteikšanai), augsta vai zema stila vārdi ar īpašu ekspresīvu nokrāsu un arī intonācija.

Jāatzīmē vēl viena funkcija, kas dažus valodas elementus apvieno ar žestiem, — tā ir *deiktiskā*¹ — «norādošā» funkcija. Tāda ir personas un norādāmo vietniekvārdu, kā arī dažu partikulu funkcija: *εοτ, εβα* u. i. ml.

Katra valodas struktūras līmeņa (fonētikas, morfoloģijas, leksikas, sintakses) ietvaros ir sava sistēma, jo visi šī līmeņa elementi funkcionē kā sistēmas locekļi. Sistēma ir vienveidīgu, savstarpēji nosacītu elementu vienība.

Nekādā gadījumā nedrīkst valodas sistēmas jēdzienu jaukt ar ārēja mehāniska sakārtojuma jēdzienu, jo tieši šai ziņā valoda kā sazināšanās līdzeklis atšķiras no ražošanas rīkiem (sk. iepriekš): ārējā sakārtojumā katra elementa kvalitāte nav atkarīga no veselā (vienalga, vai noliksim krēslus pa četri vai pa astoņi rindā un vai to būs 32 vai 64 — katrs krēsls paliks tāds pats kā tad, ja tas stāvētu viens).

Turpretim sistēmas locekļi ir savstarpēji saistīti un savstarpēji nosacīti, tāpēc gan elementu skaits, gan to savstarpējās attiecības ietekmē katru attiecīgās sistēmas locekli; ja paliek tikai viens elements, tad attiecīgā sistēma likvidējas. Tā, piemēram, deklinācijas sistēma ir iespējama, ja ir kaut divi locījumi (piemēram, angļu vietniekvārdam: *he* — 'viņš' un *him* — 'viņu'), turpretim nevar būt deklinācijas sistēmas ar vienu locījumu, kā tas ir franču valodā; darbības vārda nepabeigtā veida kategorija iespējama tikai tad, ja tai pašā gramatiskajā sistēmā ir arī pabeigtā veida kategorija utt.

Sistēmas locekļi kļūst nozīmīgi saistījumā ar citiem tās pašas sistēmas locekļiem; tāpēc, piemēram, ģenitīvs valodā, kurā ir ablatīvs, nav tas pats, kas ģenitīvs valodā, kurā ablatīva nav; [k] nozīmība valodās, kurās ir [x], ir cita nekā valodās, kurās [x] nav (sk. III nod., 39. §).

Valodas struktūras atsevišķo līmeņu sistēmas mijiedarbībā veido attiecīgās valodas kopīgo sistēmu.

4. §. VALODA UN RUNA

XIX gs. otrajā pusē un XX gs. sākumā valodnieki, pārvarot universālismu un naturalistu dogmatismu (Šleiheris), arvien vairāk iedziļinājās atsevišķu valodas faktu izpētē un savos pētījumos nonāca līdz atsevišķa cilvēka runai. Šos centienus — novadīt pētījumus līdz indivīdam — sekmēja jaunas zinātnes — psiholoģijas panākumi. Daži šo uzskatu pārstāvji nonāca pat tik tālu, ka

¹ *Deiktisks* — no grieķu *deiktikos* — 'noradošs'.

noraidīja valodu kā kolektīva piederumu un sāka apšaubīt valodu pastāvēšanu.

A. Sahmatovs, piemēram, uzskatīja, ka «reāli eksistē katra indivīda valoda; ciema, pilsētas, apgabala, tautas valoda izrādās zinātniska fikcija, jo šo valodu sastāda kādā teritoriālā vai cilts vienībā ietilpstošo indivīdu valodas fakti»¹.

Šādu uzskatu piekritēji, pēc krievu sakāmvārda, «aiz kokiem neredz meža». Par to rakstījis V. Humbolts (1767—1835): «... patiesībā valoda vienmēr attīstās tikai sabiedrībā, un cilvēks sevi saprot tiktāl, ciktāl pieredzē konstatēts, ka viņa vārdi saprotami arī citiem.»²

Šī doma Marksa formulējumā skan šādi: valoda — tā ir «citiem cilvēkiem pastāvoša un tikai tāpēc arī man pašam pastāvoša īstena apziņa»³; ja valoda vienmēr ir kolektīva piederums, tad tā nevar būt individuālo valodu mehāniska summa. Drīzāk jau katra runātāja runu var uzskatīt par attiecīgās valodas izpausmi kādā dzīves situācijā. Tomēr katra cilvēka runas individuālās īpatnības arī ir nenoliedzams fakts.

Tā rodas ļoti svarīga problēma — valoda un runa. Šos jēdzienus bieži vien jauc, lai gan ir pilnīgi skaidrs, ka, piemēram, fizioloģijā un psiholoģijā ir darišana tikai ar runu, medicīnā var runāt par runas defektiem utt.; visos šajos gadījumos nedrīkst vārdu *runa* aizstāt ar vārdu *valoda*, jo aplūkots tiek kāds psihofizioloģisks process.

Ievērojami sarežģītāk ir izprast valodas (язык) un runas (речь) savstarpējās attiecības pašā valodniecībā.

V. Humbolts rakstīja: «Valoda kā visa izteiktā kopums nav vienādojama ar pašu runu tautas mutē.»⁴ Šis Humbolta tēzes

---

¹ A. A. Шахматов. Очерк современного русского литературного языка, изд. 4. М., 1941, 59. lpp. Šis uzskats nav tikai vienas personas uzskats, sal. ar J. Boduēna de Kurtenē izteikumiem darbā «Язык и языки», kas publicēts Brokhauza un Jefrona enciklopēdiskās vārdnīcas 81. pussējumā (И. А. Бодуэн де Куртенэ. Избранные труды по общему языкознанию. М., 1963, т. II), kā arī ar V. Pizani domām (В. Пизани. Этимология. М., 1956, 43. lpp.) un Dž. Bonfantes uzskatiem darbā «Позиция неолингвистики» (В. А. Звегинцев. История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях, изд. 3. М., 1964, ч. I, 336. lpp.).

² В. Гумбольдт. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода. Sk. В. А. Звегинцев. История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях, изд. 3. М., 1964, ч. I, 97. lpp.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс. Вācu идеология. Р., 1963, 33. lpp.

⁴ В. Гумбольдт. О различии организмов человеческого языка и о влиянии этого различия на умственное развитие человеческого рода. СПб., 1859.

attīstīšanai veltīta vesela nodaļa F. de Sosīra (1857—1913) darbā «Vispārīgās valodniecības kurss».

Galvenie Sosīra atzinumi ir šādi:

«Valodiskās darbības pētīšana sadalāma divās daļās: vienai no tām, galvenajai, pētīšanas priekšmets ir valoda, t. i., kaut kas būtībā sociāls un no indivīda neatkarīgs.. otrai, mazsvarīgākai, pētīšanas priekšmets ir runas darbības individuālā puse, t. i., runa, ieskaitot runāšanu»¹; un tālāk: «Abi šie pētīšanas priekšmeti savā starpā ir cieši saistīti un prasa viens otru: valoda ir nepieciešama, lai runa būtu saprotama un pilnībā veiktu savu darbību, runa savukārt nepieciešama tādēļ, lai izveidotos valoda; vēsturiski runas akts vienmēr ir pirms valodas.»²

Tātad, pēc Sosīra domām, valodiskās darbības pētīšana sadalāma divās daļās: 1) «vienai no tām, galvenajai, pētīšanas priekšmets ir valoda, t. i., kaut kas būtībā sociāls un no indivīda neatkarīgs»; «otrai, mazsvarīgākai, pētīšanas priekšmets ir runas darbības individuālā puse, t. i., runa, ieskaitot runāšanu».

Tātad Sosīram korelatīvi ir trīs jēdzieni: r u n a s d a r b ī b a (langage), v a l o d a (langue) un r u n a (parole).

Visneskaidrāk Sosīrs definē runas darbību: «Runas darbībai ir dažāds raksturs.»³ «Pēc mūsu domām, jēdziens valoda (langue) nesakrīt ar jēdzienu runas darbība vispār (langage); valoda ir tikai noteikta runas darbības daļa, tiesa — svarīgākā.»⁴

Arī runu Sosīrs definē kopsakarā ar valodu, tomēr noteiktāk: «..runa ir individuāls gribas un saprašanas akts, kurā izšķiramas 1) kombinācijas, ar kuru palīdzību runātājs subjekts izmanto valodas kodeksu savas personīgās domas izteikšanai, 2) psihofiziskais mehānisms, kas viņam ļauj šīs kombinācijas objektīvēt»⁵; «nošķirot valodu un runu, mēs līdz ar to atdalām 1) sociālo no individuālā, 2) būtisko no mazsvarīgā un nejaušā»⁶. Šī parādība «vienmēr ir individuāla un ar to pilnā mērā rīkojas indivīds; mēs to sauksim par runu (parole)»⁷.

Tomēr šais definējums apslēpta ļoti svarīga pretruna: vai nu runa ir tikai individuāla, mazsvarīga, pat nejauša, vai arī tā ir «kombinācijas, ar kuru palīdzību runātājs subjekts izmanto valodas kodeksu», bet tādā gadījumā tā nevar būt mazsvarīga, nejauša un individuāla, jo pastāv ārpus subjekta.

Austriešu psihologs un valodnieks K. Bīlers, bet pēc viņa N. Trubeckojs šai jomā izdalīja divus jēdzienus: r u n a s a k t u

¹ Ф. де Сосюр. Курс общей лингвистики. М., 1933, 42. lpp.

² Turpat.

³ Turpat, 39. lpp.

⁴ Turpat.

⁵ Turpat.

⁶ Turpat, 38. lpp.

⁷ Turpat.

(Sprechakt) un valodas struktūru (Sprachgebilde)¹. Terminu *Sprachgebilde* var identificēt ar Sosīra terminu *langue* — 'valoda', lai gan pats Sosīrs norāda uz citu paralēli vācu valodā: *Sprache* — 'valoda', turpretim terminam *Sprechakt* — 'runas akts' Sosīra teorijā neatbilst nekas, bet savam terminam *parole* — 'runa' viņš norāda atbilstošu vācu valodas terminu *Rede* — 'runa'.

Vispildnīgāk un noteiktāk Sosīrs definē valodu: «Valoda ir dārgums, ko runas prakse radījusi visos, kas pieder pie viena sabiedriska kolektīva»²; «valoda.. ir zīmju sistēma, kurā vienīgi būtiskais ir nozīmes un akustiskā tēla savienojums, pie tam abi šie zīmes elementi ir vienlīdz psihiski»³.

Uzsverdams valodas sociālo būtību, Sosīrs saka: «Tā ir runas darbības sociāls elements vispār, ārējs attieksmē pret individu, kas viens pats valodu nevar ne radīt, ne pārmainīt.»⁴

Ko var secināt, ja izanalizē visas minētās pretrunas?

1. Sosīram ir taisnība tai ziņā, ka jānošķir valoda kā sociāla, sabiedriska parādība, kā kolektīva piederums no citām parādībām, kas saistītas ar valodisko darbību.

2. Taisnība viņam arī tai ziņā, ka viņš valodu definē pirmām kārtām kā zīmju sistēmu, jo bez zīmju sistēmas nevar notikt cilvēku saziņāšanās, kas ir I. Pavlova konstatētās otrās signālu sistēmas parādība.

3. Nav taisnības Sosīram tai ziņā, ka viņš šo sociālo parādību — valodu uzskata par psihisku; kaut arī valodas parādības, tāpat kā mākslas, lietišķās mākslas un tehnikas parādības, iet caur cilvēku psihi, taču paši vārdi, deklinēšanas un konjugēšanas likumi utt. nav psihiski fakti. Valodai kopumā un arī valodas zīmei nepieciešama materialitāte (skaņas, burti un to kombinācijas). Mēs jau konstatējām, ka bez reālas materialitātes un spējas būt jutekliski uztveramai jebkura zīme, un pirmām kārtām valodas zīme, pārstāj būt zīme un valodas sastāvdaļa.

4. Tāpat viņam nav taisnības tai ziņā, ka viņš apvieno runas akta jēdzienu, kas vienmēr ir individuāls (pat kora deklamācijā!), un runu kā iemaņu sistēmu saziņai ar valodas palīdzību, kur galvenais arī ir sociāls un runas iemaņas tāpat ir noteiktas kolektīva daļas piederums (pēc šķiras, kārtas, profesionālām, vecuma, dzimuma utt. pazīmēm).

5. Nav taisnības Sosīram arī tai ziņā, ka viņš nav šķīris runas un runas akta jēdzienu, tāpēc ka nav pietiekami noskaidrojis valodiskās darbības jēdzienu.

¹ Sk. K. Bühler. Sprachtheorie. Iena, 1934; N. Trubetzkoy. Grundzüge der Phonologie. «Travaux du Cercle Linguistique de Prague», 1938, № 7 (Trubeckoja grāmatas tulkojumā krievu valodā — «Основы фонологии», М., 1960 — termini *runas akts* un *runa* ir identificēti, sk. 7. lpp.).

² Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики. М., 1933, 38. lpp.

³ Turpat, 39. lpp.

⁴ Turpat.

6. Neraugoties uz minētajām Sosīra kļūdām, tas, ko viņš ir teicis par valodu un runu, ir nodērējis par orientieri pašu svarīgāko jautājumu noskaidrošanai šai jomā turpmākajos 50 gados.

Ko tad rezultātā var teikt?

1. Par galveno jēdzienu jāuzskata *valoda* (язык). Tā patiešām ir svarīgākais cilvēku sazināšanās līdzeklis. Līdz ar to valoda ir kolektīva piederums un vēstures priekšmets. Valoda no teiktā laika posmā apvieno izlokšņu un dialektu daudzveidību, šķiru, kārtu un profesiju runas dažādību, runas mutvārdu un rakstveida formas paveidus. Nav indivīda valodas, un valoda nevar būt indivīda piederums, tāpēc ka valoda apvieno indivīdus un dažādus indivīdu grupējumus, kas var visai dažādi izmantot kopīgo valodu vārdu atlases un saprašanas, gramatikas konstrukciju un pat izrunas ziņā. Tāpēc mūsdienās un vēsturē reāli pastāv tādas valodas kā krievu, angļu, franču, ķīniešu, arābu un citas un var runāt par mūsdienu krievu valodu, par senkrievu valodu un pat par kopīgo slāvu valodu.

2. *Runas akts* ir individuāls un katru reizi jauns valodas kā dažādu indivīdu sazināšanās līdzekļa izlietojums. Runas aktam obligāti jābūt divpusējam: runāšana un klausīšanās, kas veido ciešu vienību, kura nodrošina savstarpēju saprašanos (sk. iepriekš, 3. §). Runas akts pirmām kārtām ir process, ko pēta fiziologi, akustiķi, psihologi un valodnieki. Runas akts var būt ne tikai dzirdēts (mutvārdu runā), bet arī pierakstīts (rakstveida runā) vai fiksēts magnetofona lentā. Līdz ar to runas akts ir pieejams pētīšanai un aprakstīšanai no dažādiem viedokļiem un ar dažādu zinātņu metodēm.

3. *Visgrūtāk definēt, kas ir runa* (речь). Pirmām kārtām tā nav valoda, ne arī atsevišķs runas akts. Mēs runājam par mutvārdu un rakstveida runu, un tas ir pilnīgi pamatoti, mēs runājam par bērnu, skolēnu, jaunatnes runu, par skatuves runu, par ortoēpisko runu¹, par tiešo un netiešo runu, par lietišķu un māksliniecisku runu, par monoloģisko un dialogisko runu utt. Tie visi ir valodas iespēju dažādi izlietojumi, viena vai otra uzdevuma atspoguļojums, tās ir valodas izmantošanas dažādas formas dažādās sazināšanās situācijās. Un tas viss ir valodniecības pētīšanas priekšmets. Turpretim «psihofiziskais mehānisms» ir fizioloģijas, psiholoģijas un akustikas pētīšanas priekšmets, un valodniekam jāizmanto šo zinātņu dotumi.

Tiešai novērošanai valodnieka, tāpat kā psihologa un fiziologa rīcībā ir runas akts (vienalga, vai tā ir dzirdama saruna vai iespiests teksts), tomēr atšķirībā no psihologa un fiziologa, kuriem runas akts un runa ir galvenais objekts, valodniekam tas ir tikai izejas punkts. Valodniekam, tā sakot, «jāapstādina» tiešam novērojumam pieejamais runas process, jāsaprot «apstādinātais» kā

¹ Par ortoēpiju sk. III nod., 41. §.

valodas struktūras izpausme, jāraksturo visas šīs struktūras vienības to sistēmas attieksmēs un līdz ar to jāiegūst otrs un galvenais valodniecības objekts — valoda kopumā¹, kuru viņš var iekļaut pavisam citā — vēsturiskā procesā.

5. §. SINHRONIJA UN DIAHRONIJA

XIX gadsimtā par valodniecības kā zinātnes objektu uzskatīja senās valodas un «pirmvalodas» meklējumus. Dzīvo valodu pētīšanu atstāja skolai, krasi norobežojot šo jomu no zinātnes. Panākumi dialektoloģijā, kura aprakstīja dzīvās izloksnes, koloniju tautu valodu izpēti, kā arī vajadzība nopietnāk organizēt dzimtās valodas un svešvalodu mācīšanu izvirzīja valodniekiem jaunus uzdevumus: radīt metodes valodas pašreizējā stāvokļa zinātniskai aprakstīšanai bez atskata uz valodas izcelšanos un pagātņi.

Prakse radīja arī teorētisku izpratni. Izcilie XIX gs. beigu un XX gs. sākuma zinātnieki F. Fortunatovs, J. Boduēns de Kurtenē, F. de Sosīrs un citi izvirzīja teorētiskus pamatus kādas valodas zinātniskai pētīšanai attiecīgajā laikmetā. F. Fortunatovs izstrādāja aprakstošās gramatikas principus², J. Boduēns de Kurtenē valodniecību sadalīja statiskajā (aprakstošajā) un dinamiskajā (vēsturiskajā) un fonētikā un gramatikā izšķīra līdzās pastāvošas parādības (Nebeneinander — 'cita citai līdzās') un secīgas parādības (Nacheinander — 'cita aiz citas')³. Taču vissīkāk šo jautājumu apskatījis F. de Sosīrs.

Viņa galvenā tēze ir šāda: «..katrā momentā runas darbība prasa gan nostabilizējušos sistēmu, gan evolūciju; jebkurā brīdī valoda ir gan dzīva darbība, gan pagātnes produkts.»⁴ No teiktā izriet sinhronijas un diahronijas ideja.

¹ Sīkāk par valodu un runu sk. darbos A. И. Смирницкий. Объективность существования языка. МГУ, 1954; А. А. Реформатский. Принципы синхронного описания языка. Кгājūtā «О соотношении синхронного анализа и исторического изучения языков». Изд. АН СССР, 1961, 22. un sek. lpp.; * В. А. Звегинцев. Теоретическая и прикладная лингвистика. М., изд. «Просвещение», 1968, 94.—110. lpp.

(Ar zvaigznīti (*) apzīmēta literatūra, ar ko tulkotāji papildinājuši grāmatas autora dotās literatūras norādes. Šie papildinājumi attiecas galvenokārt uz literatūru latviešu valodā. — Tulk.)

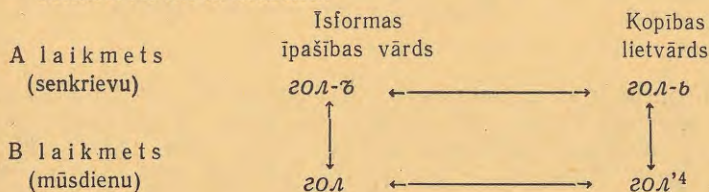
² Sk. Ф. Ф. Fortunatov. О преподавании грамматики русского языка в средней школе. «Русский филологический вестник», 1905, № 2 vai Ф. Ф. Fortunatov. Избранные труды. М., Учпедгиз, 1957, т. II.

³ Sk. И. А. Бодуэн де Куртенэ. Опыт теории фонетических альтернатив. Кгājūtā И. А. Бодуэн де Куртенэ. Избранные труды по общему языкознанию. М., 1963, т. I, 267. un sek. lpp.

⁴ Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики. М., 1933, 34. lpp.

Sinhronija¹ ir «vienlaicīguma ass... kas skar attieksmes starp līdzās pastāvošām lietām, kur novērsta jebkura laika iedarbība», bet diahronija² — «secīguma ass... uz kuras nevar saskatīt vairāk par vienu lietu reizē, bet pa kuru izvietojas visas ass parādības ar visām to izmaiņām»³.

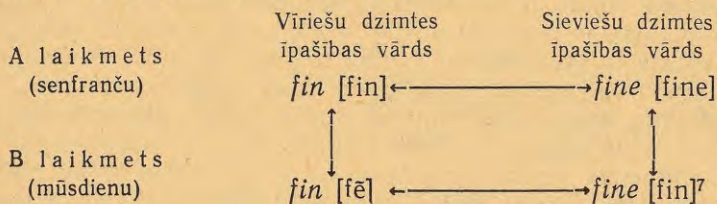
Šo tēzu ilustrēšanai izmantosim divus krievu valodas laikmetus — senkrievu un mūsdienu:

Senkrievu valodā isformas īpašības vārds un tās pašas saknes kopības lietvārds atšķirās ar beigu patskani: īpašības vārdā bija ѣ, lietvārdā — б⁵ (sakarā ar to iepriekšējais līdzskanis ѣ priekšā bija cietāks, bet б priekšā — mīkstāks; tomēr tas neatšķīra vārdus).

Mūsdienu krievu valodā tādi pāri ir palikuši, bet to atšķirība balstās uz citu skaņu parādību sakarā ar to, ka beigu ѣ un б ir atkrituši; tagad pāri гол — голб par atšķirīgiem noder beigu līdzskaņi: īpašības vārdā — cietais, bet lietvārdā — mīkstaiss līdzskanis. Tādējādi izveidojusies jauna sinhronija (horizontālā ass), kas saglabā agrāko attieksmi, bet tiek izteikta citādi tāpēc, ka diahronijā (vertikālā ass) гол-ѣ pārvērties par гол, bet гол-б — par гол'⁶.

Cits analogs piemērs no franču valodas:

¹ *Sinhronija* — no grieķu *syn* — 'kopīgi' un *chronos* — 'laiks', t. i., 'vienlaicīgums'.

² *Diahronija* — no grieķu *dia* — 'caur' un *chronos* — 'laiks', t. i., 'nevienlaicīgums'.

³ Ф. де Сосюр. Курс общей лингвистики. М., 1933, 88. lpp.

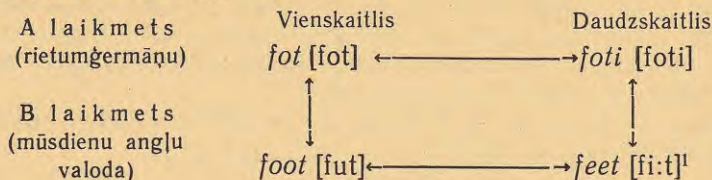
⁴ Vārds голб — гол nozīmē 'kails', голб — гол — 'nabagi'. — Tulk.

⁵ Burti ѣ un б senkrievu rakstībā apzīmēja īpašus (reducētus) patskaņus.

⁶ Apostrofs (') norāda līdzskaņa mīkstumu.

⁷ Vārds fin nozīmē 'tievs', fine — 'tieva'; zīme ē apzīmē platu, «degunā» izrunājamu e.

Piemērs no angļu valodas:

Sinhronija ir it kā horizontāls griezumš, t. i., valodas kā gatavas savstarpēji saistītu un savstarpēji nosacītu leksisku, gramatisku un fonētisku elementu sistēmas stāvoklis attiecīgajā momentā; šiem elementiem ir vērtība jeb nozīmīgums (de Sosīram — *valeur*) neatkarīgi no to cilmes un vienīgi tāpēc, ka tos saista savstarpējas attiecsmes veselā — sistēmas — iekšienē.

Diahronija ir ceļš laikā, ko katrs valodas elements veic pats par sevi, vēsturiski mainīdamies.

Tādējādi, pēc de Sosīra domām, sinhronija ir saistīta ar sistēmu, bet tajā nav laika attiecsmju, turpretim diahronija saistīta ar laiku, bet tajā nav sistēmas attiecsmju. Citiem vārdiem: «... diahroniju uzskata par atsevišķu parādību jomu, bet valodu kā sistēmu pēta vienīgi sinhronijas sfērā. Citādi izsakoties, valodas attīstību aplūko tikai kā atsevišķu vienreizīgu parādību izmaiņu, bet ne kā sistēmas izmaiņu, turpretim sistēmu pēta tikai tās esamībā noteiktā momentā...»²

Pamatojoties uz šādu izpratni, Sosīrs secina, ka sinhronija un diahronija valodā jāpēta divām dažādām zinātnēm³.

Kādā ziņā Sosīram te ir taisnība un kādā ziņā ne?

Taisnība viņam ir tai ziņā, ka sinhroniskais un diahroniskais aspekts valodā ir realitāte un tie jāizšķir, ka praktiski «sinhroniskais aspekts ir svarīgāks par diahronisko, tāpēc ka runātāju lielum lielajam vairumam vienīgi tas ir īsta realitāte»⁴.

Patiešām, katrs attiecīgās valodas runātājs atrodas sinhronijas sfērā, viņš pret šo valodu izturas kā pret paklausīgu rīku, kura mehānisms viņam jāpārzina, lai ar to varētu ērtāk rīkoties, un viņam nav nekādas daļas gar vēsturisko fonētiku, vēsturisko gramatiku un vārdu vēsturi. Šis ziņas varētu tikai traucēt viņa

¹ Vārds *fot* — *foot* nozīmē 'kāja', *foti* — *feet* — 'kājas'.

² А. И. Смирницкий. По поводу конверсии в английском языке. «Иностранные языки в школе», 1954, № 3, 15. лрр.

³ J. Boduēns de Куртенē šādu sinhronijas un diahronijas sakaru saraušanu neizdara, lai gan viņš tās rūpīgi nošķir. Sk. Опыт истории фонетических альтернатив (1895) grāmatā И. А. Бодуэн де Куртенэ. Избранные труды по общему языкознанию. М., 1963, т. I, 266. un sek. лрр., īpaši 279. un 324.—326. лрр.

⁴ Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики. М., 1933, 25. лрр.

praktisko interesi par valodu. Tas, kas sauc zirgu par *лошадь*, bet suni par *собака*, diez vai ko iegūs, ja uzzinās, ka pirmais vārds aizgūts no tjurku tautām, bet otrais — no irāņu tautām, vai ja uzzinās, ka sarunvalodas vārds *кавардак* — 'juceklis' kazahu valodā (no kuras tas aizgūts) nozīmē 'ceptas gaļas gabaliņi'. Šādas zināšanas var tikai runātāju mulsināt un traucēt viņu pareizi izteikt domas. Ko runātājam dod tas, ja viņš zina, ka agrāk bija nevis *столам* — 'galdiem', bet *столомъ* un nevis *столов* — 'galdu-', bet *столъ*? Gandrīz neko. Pat tāds vienkāršs fakts, ka vārdus *звезда* — 'ligzdas', *звезды* — 'zvaigznes' līdz 1917. gadam rakstīja ar *ю*, runātājam (un rakstītājam) nav vajadzīgs.

Taču šādā skatījumā runa ir tikai par valodas lietošanu un par tās funkcionēšanas sistematizāciju aprakstošajā valodniecībā, nevis par valodas attīstības izziņāšanu.

Jebkurā izpētē nedrīkstam aizmirst, ka galvenā dialektikas prasība zinātnē ir pētīt parādības gan sakarībā, gan attīstībā. Sakaru saraušana starp sinhroniju un diahroniju, ko pasludināja Sosīrs, šo tēzi pārkāpj divas reizes, jo viņa sinhroniskā valodas izpēte parādības aplūko sakarībā, bet bez attīstības un diahroniskā izpēte aplūko parādības attīstībā, bet bez sakarības.

Sakarā ar teikto A. Smirņickis dibināti rakstīja:

«1. Jebkuras vienības pārmaiņa notiek ne kā izolētas vienības, ne kā izolēta fakta, bet kā sistēmas daļas pārmaiņa. Tātad sinhronijas līniju, t. i., vienlaicīgi pastāvošas sistēmas līniju, nedrīkst neņemt vērā, pētot valodas pārmaiņas, t. i., diahroniskā izpētē.

2. Noteikta laikmeta valoda ir valoda, kas pastāv laikā, t. i., ietver diahronijas momentu. . . jo laika faktors valodai ir būtisks. Tādā kārtā valodas sinhroniskā sistēma nenovēršami jāaplūko laikā.»¹

Sinhronijas un diahronijas sakaru saraušanas rezultātā, kā arī tāpēc, ka no sistēmas izrautu izolētu faktu diahroniska pētīšana bija acīmredzami neauglīga, daudzi Sosīra sekotāji ārzemēs pasludināja ahroniju, t. i., pavisam noraidīja laika faktoru valodas izpētē.

Kāda tad ir pareizā izeja no šīs situācijas? Protams, ne atgriešanās pie vecās bijušā un esošā, sistēmā līdzās pastāvošā un laikā cits citam sekojošā neizšķiršanas un nepavisam ne atteikšanās no sistēmas jēdziena².

Par šo maldīgo soli A. Smirņickis rakstīja: «. . . aizstāt esošās korelācijas definējumu ar definējumu, no kā tā radusies, nozīmētu

¹ А. И. Смирницкий. По поводу конверсии в английском языке. «Иностранные языки в школе», 1954, № 3, 16. lpp.

² Sk. dibinātās F. Fortunatova piezīmes šai jautājumā: Ф. Ф. Фортунагов. Избранные труды. М., 1956, т. I, Сравнительное языковедение, 142. lpp.

sajaukt pagātni ar tagadni, pieļaut anahronismu, tātad tā būtu antivēsturiska pieeja.»¹

Divas Sosīra ieskicētās asis patiešām izslēdz viena otru, un nevar būt nekādas runas par to vienību. Tie ir divi dažādi aspekti. Tomēr to pretstatījums ir nevienmērīgs, jo sinhroniskais aspekts vairākām lingvistiskām vajadzībām var būt patstāvīgs un izsmeljošs — alfabētu sastādīšanai, ortogrāfijas reformēšanai, transkripcijas un transliterācijas² izstrādāšanai, mašintulkošanai, visbeidzot, normatīvo aprakstošo un sastatošo gramatiku sastādīšanai, kā arī dzimtās un nedzimtās valodas mācīšanas metodikas izveidošanai, turpretim diahroniskais aspekts ir tikai valodas vēstures pētīšanas palīgpaņēmieni. Nekādā gadījumā nedrīkst identificēt diahroniju un valodas vēsturi, jo diahronija var parādīt tikai atsevišķu, izolētu, sistēmā nesaistītu un no valodas struktūras izolētu faktu pārveidošanos un evolūciju.

Tā kā valoda katrā savas struktūras līmenī veido sistēmu, kuras visi elementi ir savstarpēji saistīti un tikai tāpēc iegūst savu raksturojumu, tad īsta valodas vēsture, izmantojot iepriekšējos diahroniskā apraksta dotumus, jāizklāsta vismaz divos sinhronos aspektos, kas aptver A laikmetu un B laikmetu; tad iepriekš iegūtie diahroniskie fakti pārvērtīsies par vēsturiski sinhroniskiem un valoda savā vēsturē parādīsies kā struktūra un sistēma.

Tātad valoda kā sistēma jāpēta un jāsaprot ne tikai tās pašreizējā stāvoklī, bet arī uz tās pagātnē, t. i., valodas parādības jāpēta vienlaikus to sakaros citāi ar citu un attīstībā, atzīmējot katrā valodas stāvoklī parādības, kas atmirst, un parādības, kas rodas uz stabilizējušos, attiecīgajam valodas stāvoklim normālo parādību fona.

Valodas struktūras līmeņu — leksikas, gramatikas, fonētikas — nošķiršana balstās ne tikai uz pašu šo nodalījumu vienību — vārdu, formu, skaņu — atšķirību, bet arī uz tās abstrakcijas kvalitāti, kura šīs vienības nosaka.

Abstrakcija izpaužas jebkurā valodas faktā, bez tās valoda nevarētu būt valoda. Tomēr abstrakcijas loma un raksturs dažādos valodas struktūras līmeņos ir dažāds.

1. Leksiskajai abstrakcijai raksturīgs tas, ka vārds — viskonkrētākā valodas vienība — ir korelatīvs nevis tieši ar lietu, ko šis vārds var nosaukt, bet ar veselu lietu klasi. Tas attiecas ne tikai uz sugasvārdiem (*māja, cilvēks*), bet arī uz īpašvārdiem (*Aleksandrs, Marija, Komsomoļska*). Sugasvārdi un īpašvārdi ir leksiskās abstrakcijas kvalitātes dažādas pakāpes.

---

¹ А. И. Смирницкий. Так называемая конверсия и чередования звуков в английском языке. «Иностранные языки в школе», 1953, № 5, 25. lpp.

² Tuvāk sk. V nodaļā — «Rakstība».

2. Gramatiskā abstrakcija neattiecas uz lietām un uz atsevišķiem fiksētiem jēdzieniem. Pirmajā mirklī tā vienkārši šķiet šaurāka par leksisko abstrakciju (sal. tādus leksiskās abstrakcijas gadījumus kā *жизнь, бытие, dzīve, esamība* un tādus gramatiskās abstrakcijas gadījumus kā piedēkli *-ик-* vārdos *стол-ик, садик*, piedēkli *-иң-* vārdos *гaldiņš, dārziņš* vai galotni *-а* vārdos *стола, профессора, коня, края, galda, profesora, zirga*), tomēr tas nav pareizi. Gramatiskajai abstrakcijai ir cita kvalitāte: pievienot piedēkli *-ик-* (*-иң-*) vai galotni *-а* var saknēm un celmiem ar jebkuru nozīmi (*садик* un *фунтик, стола* un *рыбака; дārziņš* un *turziņa, galda* un *zvejnieka*); gramatiskā abstrakcija ir neitrāla pret leksisko abstrakciju, un tai ir īpaša kvalitāte — tā ir pazīmju un attieksmju abstrakcija.

3. Fonētiskā abstrakcija ir citas kvalitātes parādība; tā ir neitrāla kā pret leksisko, tā pret gramatisko abstrakciju. Tā no fonēmām [r], [k], [y] var sastādīt dažādus vārdus: gan *ткy* — 'aužu', gan *тyк* — 'tauki', gan *кyт* — 'kaktis'; latviešu valodā no fonēmām [ē], [a], [r], [t] var sastādīt gan vārdu *rēta*, gan vārdu *ērtā*; fonēma [a] var būt gan sieviešu dzimtes vienskaitļa nominatīva galotne (*жена*; arī latviešu valodā — *sieva, liepa*), gan vīriešu un nekatras dzimtes vienskaitļa ģenitīva galotne (*столá, окнá*; latviešu valodā vīriešu dzimtes vienskaitļa ģenitīva galotne — *tēva, galda, loga*), gan daudzskaitļa nominatīva galotne (*домá* — 'mājas', *окна* — 'logi') u. tml.

Šīs leksiskās, gramatiskās un fonētiskās abstrakcijas kvalitātes atšķirības arī nosaka dažādu valodas struktūras līmeņu atšķirību.

6. §. VALODNIECĪBAS SAKARI AR CITĀM ZINĀTNĒM

Valoda ir saistīta ar visu cilvēka jutekliskās un domāšanas darbības kopumu, ar cilvēka kā dzīvas būtnes organizāciju (ar viņa dzīves dabiskajiem nosacījumiem), ar viņa sadzīvi, ar sabiedrību, kurā cilvēks dzīvo, ar viņa tehnisko, intelektuālo un māksliniecisko jaunradi, ar cilvēku sabiedrības vēsturi, tāpēc arī zinātne par valodu — valodniecība jeb lingvistika — ir saistīta ar ļoti daudzām zinātnēm — eksaktajām, dabas un humanitārajām.

1. Tā kā valoda pirmām kārtām ir komunikatīva zīmju sistēma, visciešākie sakari valodai ir ar zinātni par zīmju vispārīgo teoriju — ar *semiotiku*¹. Semiotika kā vispārīga disciplīna nav saistīta ar valodas specifiskajiem līdzekļiem un iespējām, bet tās uzdevums ir pētīt jebkuras zīmju sistēmas kā apzīmēšanas un nozīmes pārvades līdzekļus. Semiotika pēta jebkuras zīmju sistēmas:

¹ *Semiotika* — no grieķu *sēmeion* vai *sēma* — 'zīme'.

gan vienkāršākās (telegrāfa kods, jūras un gaisa signalizācijas paņēmieni, regulēšanas zīmes), gan arī sarežģītākas (dzīvnieku signalizācija, dažādi rakstības un šifru paņēmieni, ģeogrāfisko karšu un rasējumu zīmes, kā arī kurlmēmo zīmes) un, beidzot, valodas zīmju sistēmu.

Valodniecībai ir svarīgi semiotikas vispārīgie atzinumi par zīmēm, par to atšķirīgajām pazīmēm, par zīmju grupēšanu un klasificēšanu, par iespējām zīmes kombinēt, veidot zīmju ķēdes un sadalīt tās posmos, par zīmju pazišanu, par šifrētu tekstu atšifrēšanas principiem vai par nezināmu valodu tekstu atšifrēšanu.

Semiotikas vispārīgo principu izstrādāšana var ievērojami atvieglot valodnieku darbu valodas zīmju likumību konstatēšanā.

2. Tā kā valoda ir sabiedriska parādība, valodniecība ir saistīta ar vairākām sabiedriskajām zinātnēm un pirmām kārtām ar socioloģiju. Mācība par sabiedrības uzbūvi, par tās funkcionēšanu un attīstību valodniecībai var dot daudz ko — kā vienu vai otru valodu izmanto dažādi sociāli grupējumi (šķiras, dažādi sociālie starpslāņi, profesionālās grupas), kā valodā atspoguļojas sociālu apvienību sadalīšanās un apvienošanās, cilšu un tautu pārceļošana (migrācija), teritoriāli sociālu grupu veidošanās vienas valodas ietvaros (dialekti) vai starp dažādām valodām (valodu savienības). Ļoti svarīgi valodniecībai ir saprast valodas un galveno sabiedrisko kategoriju — bāzu, virsbūvju, šķiru, darba riku — savstarpējās attiecības. Tikai pēc salīdzināšanas ar sabiedriskajām kategorijām var saprast valodas funkcionēšanas un attīstības savdabību.

3. Tā kā valoda ir nesaraucjami saistīta ar domāšanu, zinātne par valodu ir saistīta ar loģiku — zinātni par domāšanas likumiem un domas formām. Ciešais sakars ar loģiku un loģikas definējumu un apzīmējumu aparāta izmantošana valodniecībā, protams, nenozīmē, ka loģikas kategorijām (jēdziens, spriedums, slēdziens utt.) jāsakrīt ar valodas kategorijām (morfēma, vārds, teikums), tomēr šo divu plānu korelativitāte nav apšaubāma, lai gan ne visam, kas ir loģikā, jābūt arī valodā, bet valodas parādības tālu pārsniedz loģikas ietvarus. Taču tādi loģikas definējumi kā jēdziena, tā satura, apjoma un obligāto pazīmju definējumi nepieciešami valodniekam vārda, tā nozīmes, vārda daudznozīmības veidu noteikšanai (sk. II nodaļu — «Leksikoloģija», 7.—17. §), loģikas formula aRb , kas aplūko kādu divu locekļu (a , b) attiecsmi (R — relatio), valodniekam svarīga sintagmas definējumā («vārdkopas», sk. IV nod., 59.—61. §), bet vispārīgajā mācībā par modeļiem valodā valodnieks var balstīties uz mācību par loģisko modelēšanu.

4. Tā kā valodniecības priekšmets ir ne tikai valoda, bet arī runa, bet runa ir psihofizisks process, dabiski ir izvirzīt jautājumu par valodniecības sakaru ar psiholoģiju un fizioloģiju.

1) Cilvēka domāšanu kā procesu, kā arī jūtas un citas cilvēka darbības izpausmes pēta psiholoģija. XIX gs. beigās un XX gs. sākumā daudzi valodnieki, vēledamies izvairīties no nepareizā uzskata par valodu kā dabas organismu, centās nostiprināt valodniecību kā psiholoģisku zinātņu, uzskatot visas būtiskākās valodas parādības par psihiskām. Tomēr tāds viedoklis nevarēja būt pamatots, jo valodas parādības (fonēmas, morfēmas, vārdi, teikumi) nav tas pats, kas priekšstatī par tiem runātāja apziņā, tāpēc valoda nevar būt psiholoģijas objekts. Psiholoģija var pētīt runas aktus kā procesu, bērna runas veidošanos, skolēna runas attīstību utt. Tāpēc katrā psiholoģijas mācību grāmatā ir nodaļa «Runas psiholoģija», kurā aprakstīta cilvēka runas darbība. Valodnieks, kas nodarbojas galvenokārt ar valodu, iegūst vajadzīgos dotumus no runas, ko viņš novēro, tāpēc viņam jāievēro psiholoģijas dotumi, lai gan runu valodnieks pēta ne tā, kā to dara psihologs.

2) Tā kā runas akts nav iespējams bez runas skaņu veidošanas un uztveres materiālajiem nosacījumiem, ar šo procesu jānodarbojas fizioloģijā, kas aplūko artikulāciju, t. i., runas skaņu veidošanos runas aparātā, un apskata, kā dzirdes orgāns — auss — uztver runas plūsmu (sk. III nodaļu — «Fonētika», 28.—38. §). Tādējādi runas fizioloģija iedalāma artikulārajā fizioloģijā un dzirdes fizioloģijā. Pie tam nedrīkst aizmirst to, ka runas akts ir divpusējs (sk. iepriekš).

5. Tā kā runa ir saistīta ar augstākās nervu sistēmas darbību, ar tās normālo fizioloģiju un patoloģiju, t. i., ar runas traucējumiem, tad ar runu nodarbojas medicīnas pārstāvji — psihiatri, defektologi, logopēdi. Kurlmēmo un aklo kurlmēmo runas, kā arī dažādu runas traucējumu pētīšana valodniekiem dod ļoti daudz ne tikai normālas runas izpratnei, bet arī valodas struktūras un tās funkcionēšanas izpētei.

6. Skaņu parādības pēta fizikas nozare — akustika. Lai pareizi saprastu, ko no skaņu kontinuumā (nepārtraukta daudzuma) valoda atlasa savas zīmju sistēmas organizēšanai, valodniekam vajadzīgas ziņas par akustiskiem raksturojumiem, kas saistīti ar skaņas augstumu, stiprumu, garumu, ar toņa un trokšņa parādību korelāciju, ar skaņas spektra un rezonanses parādību izpratni (sk. III nodaļu — «Fonētika», 27. § un 29.—32. §).

7. Kad, nomainot veco valodniecību, kas pētīja tikai rakstu pieminekļus, valodnieki XIX gs. otrajā pusē sāka aprakstīt dzīvās izloksnes un dialektus (sk. VII nod., 89. §), ar ko bija cieši saistīta folkloras (tautas daiļrades — dziesmu, pasaku, teiku) vākšana un valodas vai dialekta lietotāju dzīves veida (mājokļa, trauku, apģērba, darba rīku, kā arī ticējumu utt.) pētīšana, valodniecībai radās sakari ar etniskajām zinātnēm. Tas viss valodniecības disciplīnu — dialektoloģiju saistīja ar etnogrāfiju (mācību par tautām). Etnogrāfi klasificē un interpretē arheoloģisko izrakumu materiālus pēc apbedījumu tipiem, pēc ornamenta

uz traukiem un citiem materiālās kultūras pieminekļiem; valodniekiem tas ir svarīgi arheoloģijas datu studēšanā.

8. Izmirušo seno valodu pētīšana, šo valodu lietotāju un viņu areāla, t. i., viņu izplatības apgabala, viņu migrācijas utt. noteikšana saista valodniecību ar arheoloģiju — zinātni, kas pēta cilvēku sabiedrības pagātni, izmantojot izrakumos atrastos materiālās kultūras pieminekļus (mājojklus, apbedījumu vietas, apdzīvoto vietu iekārtojumu, darba rīkus, traukus, apģērbu, ieročus, rotaslietas, kā arī rakstu pieminekļus, piemēram, akmens bluķi ar Asīrijas valdnieka Hammurapi likumu kopojuumu, plāksnes ar hieroglifu un ķīļu raksta zīmēm, senās Novgorodas izrakumos atrastos tāšu rakstus utt.). Ja atrod nedatētus rakstu pieminekļus, tad arheologu izstrādātā atradumu datēšana pēc izrakumu dziļuma slāņiem var palīdzēt noteikt attiecīgā rakstu pieminekļa rašanās laiku, un otrādi — datēti rakstu pieminekļi precīzē arheoloģisko hronoloģiju.

9. Pētot jautājumu par valodas rašanos pirmatnējiem cilvēkiem, kā arī izšķirot, kā saistītas vai kādā ziņā nav saistītas valodas un rases pazīmes, svarīga loma ir antropoloģijai — zinātnei par cilvēka bioloģisko dabu, par viņa galvaskausa un skeleta uzbūvi, ādas krāsu, apmatojuma raksturu, par cilvēka atšķirību no cilvēkveidīgajiem pērtiķiem utt. Arheoantropoloģija, tāpat kā arheoetnogrāfija, izmanto arheoloģijas dotumus, turpretim dažādos, piemēram, medicīniskos nolūkos veiktie mūsdienu cilvēku antropoloģiskie pētījumi ar arheoloģiju nav saistīti. Ar antropoloģijas starpniecību valodniecība var būt saistīta ar vispārīgo un speciālo bioloģiju, kas apraksta dzīvnieku dzīvi, spējas, paradumus un izturešanos.

10. Vēstures zinātne cieši sadarbojas ar valodniecību tais gadījumos, kad valodniecības fakti apgaismo kādus vēsturniekam svarīgus notikumus un kad vēstures dotumi palīdz valodniekam precīzāk lokalizēt kādus valodas vēstures faktus. Sevišķi cieši ar vispārīgo vēsturi ir saistīta leksikoloģija, jo vārdu un izteicienu vēsturi bieži vien nevar atklāt tikai lingvistiskā plāksnē un ir nepieciešams vēsturnieka materiāls (piemēram, īpašības vārda *затрапезный* — 'ikdienas-', 'mājas-' vai darbības vārdu *подкузьмить* un *объегорить* — 'apkrāpt' cilmes skaidrojumā krievu valodā, sk. II nod., 19. §). Vēsturiskie apstākļi izskaidro lielo daudzumu arābu vārdu turku, persiešu, tadžiku, tatāru valodā — tas saistīts ar arābu iekarojumiem un islama izplatīšanos.

11. Ģeogrāfija ar valodu tieši nav saistīta, tomēr ar vēstures starpniecību ģeogrāfijas fakti var izrādīties arī lingvistiski faktori; tā, piemēram, kalnainais apvidus Dagestānā, Pamirā un citur ir par pamatu tam, ka tur ir valodas ar ļoti mazu runātāju skaitu; jūras un okeāni traucē valodu kontaktus (piemēram, Klusā okeāna nelielo salu valodas); plašas atklātas teritorijas sekmē sakaru zaudēšanu starp dialektiem, bet ierobežotas teritorijas —

dialektu tuvināšanos (sk. *F. Engelss. Ģimenes, privātīpašuma un valsts izcelšanās. VII nod., 87. §*). Bet arī ģeogrāfi ir ieinteresēti sadarbībā ar valodniekiem, piemēram, tādā praktiskā nozarē kā kartogrāfija, kur visi uzraksti, t. i., fiziskās ģeogrāfijas objektu (jūru, upju, salu, kalnu, līdzenumu) nosaukumi un politisko objektu (valstu, provinču, apdzīvotu vietu) nosaukumi, pirmām kārtām ir valodnieku pārziņā, kuri izstrādā noteikumus, kā kartēs rakstāmi ģeogrāfiskie nosaukumi (sk. *V nod., 73. §*).

12. Īpaši jāapstājas pie valodniecības un filoloģijas savstarpējām attieksmēm. Šie sakari ir ļoti seni, jo valodniecība kā patstāvīga zinātne izaugusi no filoloģijas. Filoloģija burtiski ir 'vārda mīlestība', t. i., visa tā pētišana, kas saistīts ar vārdu, sākotnēji ar rakstītu vārdu, tādā rakstu pieminekļu pētišana dažādos nolūkos. Līdz pat šim laikam zinātniskajā nomenklatūrā pastāv filoloģisko zinātņu cikls, filoloģijas fakultātes, filoloģijas zinātņu kandidāta un doktora grāds, kas nomenklatūras ziņā ietver gan literatūras zinātnieku, gan vispār katru, kas pēta kāda darbinieka vai rakstnieka biogrāfiju un dzīves datus pēc rakstu avotiem, gan valodnieku, kas pēta aglutinācijas principu morfēmu savienošanai vārdā vai kādas dzīvas bezrakstu valodas līdzskaņu diferencētājas pazīmes. Šī tradicionālā nesaderība kļūst aizvien redzamāka. Tāpēc mūsu dienās filoloģiju bieži vien raksturo kā rakstu pieminekļu (vēsturisko, juridisko, literāro) izmantošanu nelingvistiskiem nolūkiem. Protams, ikviena teksta sākotnējai apstrādei jābūt valodnieka rokās, taču pēc tam vēsturnieka, jurista, literatūrzinātnieka un valodnieka intereses šķiras.

Literatūras zinātniekam saikne ar valodniecību ir sevišķi nepieciešama, pie tam ne tikai tekstoloģijā vai versifikācijas mācībā, bet tāpēc, ka «valoda ir literatūras pirmelements» (Maksims Gorkijs) un bez valodas nevar būt literatūras. Tāpēc katram literatūrzinātniekam zināmā mērā jābūt valodniekam, turpretim valodniekam nav jābūt literatūrzinātniekam.

13. Vissarežģītākais ir noskaidrot valodniecības un matemātikas attieksmes. Bieži atkārtoti domu, ka ikvienu zinātni var saukt par zinātni tikai tādā mērā, cik tajā ir matemātikas. Patiešām, precizitāte (galvenā zinātnes īpašība atšķirībā no zināšanām par kaut ko), kas piemīt matemātikai, ir zinātnes ideāls. Tomēr precizitāte neizpaužas tikai matemātikā, par ko liecina sabiedrisko zinātņu panākumi XIX gs. otrajā pusē un XX gadsimtā, paredzēšanas prasme valodniecībā (piemēram, salīdzināmās metodes lietošanas rezultāti romānistikā, kurus apstiprināja vulgārās latīņu valodas rakstu pieminekļi, de Sosira hipotēzes, ko apstiprināja hetu valodas atklāšana, sk. *VI nod., 77. §*) un daudzi citi, kur matemātiku neizmantoja.

Tomēr matemātika kā zinātņu paraugs ir neapstrīdams zinātniskais ideāls.

Bez tam XX gadsimtā daudzi matemātiķi un veselas matemātikas skolas matemātiku ar sekmēm izmantoja ne tikai eksaktajās

zinātnēs, piemēram, fizikā (kas jau sen bija attaisnojies) un tehnikā, bet arī humanitārajās zinātnēs, kā rezultātā radās ekonomētrika (matemātisko metožu izmantošana ekonomikā), matemātiskā loģika, matemātiskā valodniecība utt.

Par matemātisko valodniecību jārūnā īpaši. XX gadsimtā radās īpaša disciplīna — matemātiskā loģika, kas plaši izmantoja sintakses, teikuma, vārda lingvistiskos jēdzienus. Matemātiskā loģika ir īpaša matemātikas nozare. Tas pats sakāms par matemātisko valodniecību, kas ir nevis īpaša valodniecība, bet tikai matemātikas metožu izlietošana valodas parādību pētīšanā. Galvenokārt tas attiecas uz runu, nevis uz valodu, piemēram, varbūtību teorijas un matemātiskās statistikas izmantošana (pati matemātiskā statistika ir nevis īpaša statistikas nozare, bet arī tikai matemātikas metožu izmantošana statistikā).

Matemātiskās statistikas metožu lietošana ļauj objektīvi un ekonomiski noteikt vārdu sastāvu noteikta tipa vārdnīcai, piemēram, krievu valodas vārdnīcai nacionālajām skolām; ar statistisko analīzi nosakot skaņu un skaņu savienojumu sastopamību noteiktos tekstos, iespējams sakaru tehnikai dot datus par kādas valodas skaņu lietojuma biežumu; tāpat interesantus rezultātus var iegūt, ja analizē dzejas un prozas teksta skaņu sastāvu.

14. To matemātikas disciplīnu vidū, kuras saskaras ar valodu, ir arī tehniskā informācijas teorija, kuru tās pamatlicējs — amerikāņu zinātnieks K. Šenons raksturoja šādi: «Informācijas teorija pēta informācijas pārvades procesu sakaru kanālos,» pie tam sakaru pārvade iedomājama pēc šādas shēmas:

avots → *raidītājs* → *kanāls* → *uztvērējs* → *saņēmējs*.

Šī procesa noskaidrošanai ievieš šādus jēdzienus:

a) *k o d s* — patvaļīga nosacītu zīmju vai simbolu sistēma; parādīšanās biežumu ziņojumā sauc par *v a r b ū t ī b u*;

b) *a l f a b ē t s* — koda zīmju komplekts;

c) *t e k s t s* — attiecīgā ziņojuma zīmju secīgums;

d) *k a n ā l s* — vide, pa kuru pārvada koda zīmes, ņemot vērā traucējumus un «trokšņus»;

e) pašu informāciju mēra ar īpašu vienību, ko sauc par *b i t u* (vai *b i n i t u* — no angļu vārdiem *binary unit* — 'binārā mērvienība') un aprēķina pēc formulas «Logaritms pie bāzes 2», Log_2 no nosacīto signālu skaita;

f) *r e d u n d a n c e* — starpība starp teorētiski iespējamo kāda koda pārvades spēju un vidējo pārvadāmās informācijas daudzumu. Redundanci izsaka procentos no vispārīgās koda pārvades spējas; piemēram, katra signāla divreizēja pārvade rada 50% lielu redundanci;

g) *e n t r o p i j a* — trūkstošās informācijas un nenoteiktības mērs; nenoteiktības pakāpe ir atkarīga no iespējamo koda simbolu skaita un to varbūtības.

Sakarā ar matemātiskās loģikas un informācijas teorijas sniegumiem svarīgu lomu ieguvis algoritma jēdziens. Algoritms ir kādas informācijas sistēmas aprakstīšanas, kodēšanas vai pārkodēšanas precīzo noteikumu kopums. Sevišķi svarīga loma algoritmam ir mašintulkošanā, kur ieejā jābūt automātiskās analīzes algoritmam, bet izejā — automātiskās sintēzes algoritmam¹.

15. Un visbeidzot — kibernetika² — 'zinātne par vadīšanu', jauna zinātnes disciplīna, kas radusies XX gadsimtā. Kibernetiku nevar iedomāties kā atsevišķu, noslēgtu zinātņu. Tai pamatā ir daudzu zinātņu aktīvi centieni, kuras aicinātas īstenot Marksa vārdus: «Filozofi pasauli ir tikai dažādi *izskaidrojuši*, bet galvenais ir tas, lai to *pārveidotu*.»³ Lai pārveidotu, vispirms jāapraksta un jāizzina. Tomēr atsevišķu, izolētu parādību izziņāšana un aprakstīšana vēl nedod atslēgu kibernetiskai pārveidošanai. Šim nolūkam jāapzinās veselais tā struktūrā un sistēmā. Tāpēc kibernetikas attīstība nenovēršami iesaista un apvieno vienā veselā dažādas zinātņu nozares. Protams, tehnikas progress un it īpaši elektronu tehnikas panākumi bija kibernetikas panākumu svira. Taču runa ir ne tikai par tehniku, bet par zinātņu sintēzi⁴ un to savstarpējo bagātināšanos šīs sintēzes procesā. Tā radušās tādas zinātnes kā fizikālā ķīmija, biofizika, bioķīmija; ar šādu kibernetikas mērķi lieto arī matemātiku ekonomikas, bioloģijas, psiholoģijas, valodniecības un pašas domāšanas pētišanai.

Kibernetikas uzdevums ir pielāgot visdažādāko zinātņu dotumus tam, lai varētu izmantot mašīnu, uzlikt tai dažādas cilvēka darba, arī garīgā darba formas. Tā rezultātā radušās dažādas skaitļošanas mašīnas, kas, izmantojot elektroniku, ļauj tūkstošiem reižu paātrināt visdažādākos aprēķinus. Bez tam mašīnas nekļūdās un pat spēj konstatēt cilvēka kļūdu. Mašīnai var uzdot kādu procesu izpildes kontroli un ražošanas vadīšanu, mašīnas var pazīt informāciju, to pārstrādāt vajadzīgajā virzienā, arī tulkot no vienas valodas otrā — uz tā pamatojas mašintulkošana; mašīnas var ne tikai palīdzēt apmācīt, bet arī pašas apmācīt, ko arī izmanto mūsdienu pedagoģijā.

---

¹ Termins *algoritms* ir nejausības rezultāts: decimālās skaitīšanas sistēmas autora — arāba Al-Horezmi (X gs.) vārds kādā latīņu valodā sarakstītā viduslaiku traktātā par matemātiku bija dots formā *Algorithmi* (sk. A. H. Колмогоров и В. А. Успенский. К определению алгоритма. «Успехи математических наук», 1958, т. XIII, вып. 4).

² *Kibernetika* — no grieķu *kybernetikē* (*technē*) — 'vadīšanas māksla'.

³ K. Markss, F. Engelss. Tezes par Feierbahu. Darbu izlase divos sējumos, II sēj. R., 1950, 380. lpp.

⁴ *Sintēze* — no grieķu *synthesis* — 'savienošana'.

Lai iedziļinātos valodu funkcionēšanas un vēsturiskās attīstības likumbās, tuvāk jāiepazīstas ar atsevišķiem valodas struktūras elementiem un tikai pēc tam jāpāriet uz vēsturisku jautājumu risināšanu.

Daļu secība valodas struktūras izklāstā būs šāda: 1) «Leksikoloģija», 2) «Fonētika», 3) «Gramatika», 4) «Rakstība», un tikai pēc tam tiks apskatīts jautājums par pasaules valodām, to klasifikācijas metodēm, par valodas izcelšanos, par valodu veidošanos un par to vēsturiskās attīstības likumbām:

PAMATLITERĀTŪRA I NODAĻAI

K. Markss un F. Engelss. Vācu ideoloģija. R., 1963.

Ф. Ф. Фортунатов. Избранные труды. М., Учпедгиз, т. I, 1956; т. II, 1957.

И. А. Бодуэн де Куртене. Избранные труды по общему языкознанию. Изд. АН СССР, т. I, II, 1963.

* *В. А. Звегинцев.* Теоретическая и прикладная лингвистика. М., изд. «Просвещение», 1968.

Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики. М., 1963.

* *З. Толмачева.* Фердинанд де Соссюр, истоки и следствия его лингвистической теории. LVU rotaprintēts izdevums, 1967.

Э. Сепир. Язык. М., 1934.

Ж. Вандриес. Язык. М., 1935.

Г. Пауль. Принципы истории языка. М., 1958.

Г. Глисон. Введение в дескриптивную лингвистику. М., 1959.

«Новое в лингвистике». М., т. I, 1961; т. II, 1962; т. III, 1963; *т. IV, 1965.

«Основные направления структурализма». М., изд. «Наука», 1964.

А. И. Смирницкий. Объективность существования языка. Изд. МГУ, 1954. «О соотношении синхронного анализа и исторического изучения языка». М., Изд. АН СССР, 1961.

О. С. Ахманова, И. А. Мельчук, Е. В. Падучева, Р. М. Фрумкина. О точных методах исследования языка. М., Изд. АН СССР, 1961.

* *О. С. Ахманова.* Словарь лингвистических терминов. М., изд. «Советская энциклопедия», 1966.

---

* *J. Loja.* Valodniecības pamatjautājumi. Otrs, pārstrādāts izdevums. R., 1968.

* *A. Ozols.* Par dažiem jauniem zinātnes atzinumiem valodniecības jautājumos. — *Arturs Ozols.* Raksti valodniecībā. R., 1967, 497.—507. lpp.

* *E. Soida.* Galvenās strukturālisma skolas aizrobežu valodniecībā. LVU rotaprintēts izdevums, 1968.

* *S. Kļaviņa.* Statistiskās metodes valodniecībā. LVU rotaprintēts izdevums, 1968.

* Valodniecības terminu vārdnīca. Sastādījuši *R. Grabis, Dz. Barbare, A. Bergmane.* R., 1963.

II NODAĻA

LEKSIKOĻĢIJA

7. §. VĀRDS KĀ LEKSIKOĻĢIJAS PRIEKSMETS

Leksikoloģija ir termins, kas sastāv no diviem grieķu elementiem: *lexis* — 'vārds' un *logos* — 'mācība'. Tādējādi leksikoloģija ir 'mācība par vārdu' jeb zinātne par vārdiem.

Vārds ir viskonkrētākā valodas vienība. Valoda kā sazināšanās līdzeklis pirmām kārtām ir vārdisks līdzeklis, tā ir vārdu valoda.

Protams, nav vārdu ārpus valodas gramatiskās struktūras un bez «dabiskās matērijas», t. i., bez skaniskā noformējuma, tāpat kā nav «kailas» gramatikas un «kailu» skaņu ārpus vārdiem, bet arī gramatikā un fonētikā mēs aplūkojam tieši vārdu gramatiskās formas un skanisko sastāvu.

Tāpēc valoda pirmām kārtām ir ne formu vai skaņu valoda, bet vārdu valoda. Bērna valodas attīstība ir vārdu krājuma rašanās, attīstība un paplašināšanās; svešvalodas mācīšanās sākas ar zināma vārdu krājuma apgūšanu. Vārda skaniskais sastāvs un tā izmaiņas, dabiski, ir aplūkojamas fonētikā, vārda gramatiskā uzbūve, vārda gramatiskās izmaiņas — gramatikā.

Tomēr dot precīzu vārda definīciju ir ļoti grūti. Daudzi valodnieki pat gribēja atteikties no šī jēdziena.

Tā F. de Sosīrs rakstīja: «Vārda jēdziens nav savienojams ar mūsu priekšstatu par konkrētu valodas vienību. . . Ne vārdā ir meklējama konkrētā valodas vienība.»¹ Viņa skolnieks Š. Ballī vēl noteiktāk izteicies pret vārdu: «Vārda jēdziens skaitās skaidrs, taču patiesībā tas ir viens no divdomīgākajiem jēdzieniem, kas sastopami valodniecībā,»² un tālāk pat: «Ir jāatbrivojas no nenoteiktā vārda jēdziena.»³ Skeptiski par vārdu izteicies arī amerikāņu valodnieks E. Sepīrs: «Mūsu pirmā doma ir definēt vārdu kā

¹ Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики. М., 1933, 107. lpp.

² Ш. Балли. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955, 315. lpp.

³ Turpat, 317. lpp.

valodas simbolu, kas atbilst atsevišķam jēdzienam. Bet.. šāda definīcija nav iedomājama.»¹

Arī mūsdienu amerikāņu valodniecībā vārds netiek cienīts. Ļoti pamatīgajā G. Glisona grāmatā «Ievads deskriptīvajā lingvistikā» neviena no 24 nodaļām nav veltīta vārdam. Autora izejas punkts ir morfēmas jēdziens, kas saskan ar vārda daļu vai visu vārdu, un tālāk viņš šai sakarā saka: «.. dot precīzu morfēmas definīciju nav iespējams.»² Tiesa, Glisons piemin vārdu, bet tikai kā «fiksētu morfēmu secību noteiktās konstrukcijās»³. «Piemēram, parasts angļu vārds ir *re-con-vene.*»⁴ Glisons atzīmē, ka «Leksika ir vismainīgākā un vismazāk raksturīgā no visiem trim valodas komponentiem» (bet ar trim valodas komponentiem jāsaprot «izteiksmes struktūra, satura struktūra un vārdu krājums. Pēdējā ietilpst visi konkrētie sakari starp izteiksmi un saturu jeb, pēc parastās terminoloģijas, starp vārdiem un to nozīmēm»⁵). Līdz ar to leksika neietilpst ne «izteiksmes plānā», ne «satura plānā». Loģiski spriežot, tās tātad valodā nav.

Arī padomju valodniecībā jautājums par vārdu ir risināts dažādi. Ļ. Ščerba vienā no saviem pēdējiem darbiem rakstīja: «Tiešām, kas tad ir «vārds»? Man šķiet, ka dažādās valodās tas ir dažādi. No tā izriet, ka jēdziens «vārds» vispār neeksistē.»⁶

Citādi šo jautājumu apgaismo A. Smirņickis pazīstamajā rakstā «Jautājumā par vārdu («Vārda atsevišķības problēma»)»: «Vārds figurē ne tikai kā vārdu krājuma pamatvienība, bet arī kā centrālā, galvenā vienība valodā vispār.» Par vārdu dažādās valodās A. Smirņickis tai pašā darbā rakstīja: «Vienās valodās.. vārdi izceļas ar vairāk vai mazāk noteiktām fonētiskām pazīmēm (uzsvars, patskaņu harmonija, vārda beigu likumi utt.); citās turpretim vārda fonētiskās pazīmes saskan ar tām, ko mēs atrodam citiem veidojumiem (piemēram, morfēmām vai, gluži otrādi, veselām vārdkopām). Taču visa atsevišķo valodu īpatnību daudzveidība nevar būt par šķērsli, lai definētu «vārdu vispār», jo šai daudzveidībā izdalāmas arī kopīgas līnijas, kas figurē kā būtiskākās vārda pazīmes pat ar visām iespējamām atkāpēm no tipiskajiem gadījumiem.»

¹ Э. Сепир. Язык. М., 1934, 26. lpp.

² Г. Глисон. Введение в дескриптивную лингвистику. М., 1959, 93. lpp.

³ Turpat, 98. lpp.

⁴ Turpat.

⁵ Turpat, 37. lpp.

⁶ Л. В. Щерба. Очередные проблемы языковедения. «Известия АН СССР. ОЛЯ», т. IV, 1945, вып. 5, 175. lpp., kā arī Л. В. Щерба. Избранные работы по языкознанию и фонетике. Изд. ЛГУ, 1958, т. I, 9. lpp.; Ļ. Ščerbas agrīnajos darbos ir analogiski izsacījumi: «.. diezin vai vārdu var uzskatīt par vienu no galvenajām runas vienībām», sk. rakstu «О далее неделимых единицах языка» (aptuveni 1904.—1910. g.), kas publicēts žurnālā «Вопросы языкознания», 1962, № 2, 100. lpp.

Ka vārdi valodā ir reāli un acīmredzami, tas interesanti parādīts E. Sepīra grāmatā «Valoda»: «Valodas pieredze.. neapstrīdami rāda, ka.. nav ne mazāko grūtību apzināties vārdu kā kaut ko psiholoģiski reālu. Kā neatspēkojams pierādījums noder fakts, ka vientiesīgam indiānim, kam pilnīgi svešs uzrakstīta vārda jēdziens, nekad nav nopietnu grūtību nodiktēt izglītotam valodniekam tekstu dzimtajā valodā vārdu pa vārdam..»¹ Un tālāk: «.. man ir nācies mācīt saprātīgus jaunus indiāņus rakstīt viņu dzimtajās valodās.. Es viņiem mācīju tikai vienu: precīzi atspoguļot skaņas..» Pie tam viņiem «nemaz nebija grūti noteikt vārda robežas»².

Tas viss skan ļoti pārliecinoši katram runātājam, bet dot vārda definīciju ir ļoti grūti.

Leksikoloģija aplūko vārdu kā leksisku vienību, kā valodas vārdu krājuma vienību. Tāpēc līdzās «atsevišķiem vārdiem» leksikoloģija pēta arī tādus vārdu savienojumus, kuri pēc nozīmes tuvi vārdam (leksikalizējušos vārdu sakopojumus, frazeoloģiskās vienības, idiomās)³.

Vārda kā valodas vienības vietu mēs noteicām «Ievadā» — tā vieta ir vidū starp morfēmām (tāpat saknēm, formantiem) kā zemākajām vienībām un teikumiem (un citām sintaktiskajām vienībām) kā augstākajām. Vārda sastāvā jābūt minimāli vienai morfēmai (vienmorfēmas vārdi: *šeit, metro, ļoti, lūk, kā, nē, un, bet* utt.), un maksimāli tas var kļūt par teikumu (vienvārda teikumi: *Ziema. Ugunsgrēks! Labi. Atļausiet?*).

Vārdu īpašā funkcija valodā ir *n o m i n a t ī v ā*, nosaucējfunkcija. Ar vārdiem mēs nosaucam lietas, parādības, būtnes. Vārdi ir pirmām kārtām nosaukumi. Bet, tā kā vārdi sastāv no morfēmām, bet morfēmas izsaka jēdzienus, tad arī vārdi zināmā mērā izsaka jēdzienus.

Atšķirība starp jēdziena izpausmi morfēmā un vārdā ir tāda, ka morfēmā attiecīgais jēdziens tiek izteikts «tīrā veidā», abstrahējoties no to lietu daudzveidības, kuras atbilst šim jēdzienam, bet vārdā jēdziens konkretizējas, saistoties ar lietu un parādību nosaukumiem.

Protams, nominācija vārdā nav saistīta ar tiešu attieksmi starp konkrētu vārdu un konkrētu reāliju⁴. Vārds kā nosaukums attiecas ne uz vienu priekšmetu, bet uz priekšmetu klasi. Tā vārds *galds* var tikt izmantots kā jebkura atsevišķa galda nosaukums, bet valodā tas paredzēts dažādu galdu, veselas priekšmetu klases nosaukšanai. Pat īpašvārdi (sk. tālāk) neaprobežojas ar vienu pašu attieksmi: *Jānis, Anna* utt. ietver tūkstošiem tipizētu attieksmju, jo cilvēku ar vārdu *Jānis* un *Anna* ir tūkstošiem un vārdi

¹ Э. Сепир. Язык. М., 1934, 27. lpp.

² Turpat, 28. lpp.

³ Sk. 22. §.

⁴ *Reālīja* — no latīņu *realis* — 'priekšmetisks', 'vielisks'.

Jānis un *Anna* pieder ne tikai vienam Jānim un vienai Annai, bet visiem, kurus tā sauc. Mūsdienu latviešu valodas vārdu *brūns*, *brūnums*, *brūnēt*, *brūnināt* utt. sakne ir saprotama, tajā ir jēga: [brūn-] nav ne [balt-], ne [meln-], ne [dzelt-] utt., bet saknes «jēga» ir tikai jēdziena izteikšana, nekādas attieksmes pret lietām un to nosaukumiem saknei un tās «nozīmei» nav. Kad gribam aptvert vārdu *brūns*, *brūnums*, *brūnēt*, *brūnināt* utt. jēgu, saknes [brūn-] priekšmetiskajai nozīmei tiek pievienotas citas blakusnozīmes, kas norāda uz īpašību (*brūns*), uz abstraktu priekšmetiskumu (*brūnums*), uz pasīvu procesu (*brūnēt*) vai uz aktīvu procesu (*brūnināt*) utt.

Interesantākais šeit ir tas, ka, nonākot gramatikas rīcībā, šīs abstraktās saknes-nozīmes sakarā ar nomināciju kļūst par konkrētām nozīmēm, kļūst par vārdiem, kas nepieciešami valodiskās sazināšanās procesā, par noformētiem izteikuma elementiem.

Definējot vārdu, jāņem vērā tā vieta valodas struktūrā, tā atšķirības no augstāka līmeņa vienībām (teikums) un no zemāka līmeņa vienībām (morfēma), tā patstāvība, tā specifiskās funkcijas un tā zīmes raksturs.

Tātad vārds ir nozīmīga patstāvīga valodas vienība, kuras galvenā funkcija ir nominācija (nosaukšana); atšķirībā no minimālajām nozīmīgajām valodas vienībām — morfēmām — vārds ir patstāvīgs (kaut gan var sastāvēt no vienas morfēmas: *reiz*, *kino*), gramatiski noformēts pēc attiecīgās valodas likumiem un tam ir ne tikai priekšmetiska, bet arī leksiska nozīme¹; atšķirībā no teikuma, kam ir pabeigtas komunikācijas īpašība², vārds kā tās nav komunikatīvs (kaut arī var funkcionēt teikuma lomā: *Tumst. Nē.*), bet tieši no vārdiem tiek veidoti teikumi komunikācijas realizēšanai; pie tam vārds vienmēr saistīts ar zīmes materiālo dabu, ar kuru vārdi atšķiras cits no cita, veidodami atsevišķas jēgas un skaniskā (vai grafiskā) attēla vienības (*gods — jods — pods — sods — zods; dzit — lit — mit — pit — rit — tit — vit*).

Vārda un jēdziena attieksmes nav tik vienkāršas, kā to dažkārt mēģina konstatēt, jo ne katrs vārds izsaka jēdzienu.

Pirmām kārtām teiktas attiecas uz izsaukmes vārdiem. Izsaukmes vārdi kā vienas vai otras valodas fakti (bet ne reflektoriski izsauki — pirmās signālu sistēmas parādības, kura, pēc I. Pavlova mācības, ir kopīga visiem cilvēkiem un dzīvniekiem un tātad nepieder pie valodas kā otrās signālu sistēmas) dažādās valodās ir dažādi.

Dāņu valodnieks Oto Jespersens rakstīja: «... kad vācietis iesaucas *au*, tad dānis saka *a-us*, francūzis *ahi*, bet angļis *oh* vai *ow*»³, piebildīsim: bet krievs *o-o!*

¹ Sk. IV nod., 43. §.

² Sk. IV nod., 61. §.

³ O. Jespersen. Language. London, 1925, 415. lpp.

Un, lai kur atrastos izsaukmes vārdi, tie nekad nav saistīti ar jēdzieniem un nav nosaukumi.

Izsaukmes vārdi ir tikai zināmu emocionālu pārdzīvojumu simptomi (pazīmes) vai gribas izpausmes signāli.

Ja mēs gribam nosaukt kādas jūtas vai gribas izpausmi un attiecināt to uz jēdzienu, mēs lietojam lietvārdu, darbības vārdu, īpašības vārdu, apstākļa vārdu.

Tā sajūsmas simptoms latviešu valodā var būt izsaukmes vārds *ak!*, bet, ja mēs gribam atspoguļot savu pārdzīvojumu intelektuālā aspektā, jāatsakās no izsaukmes vārdiem un jāsaka: *sajūsma, sajūsmina, sajūsmināts* utt. Tādos gadījumos kā *Татьяна — ах! а он реветь!* (Puškins) — 'Tatjana *ai!* — bet lācis rēc' vai *Тихохонько медведя толк ногой* (Krilovs) — 'Klusītēm lācim piegrūda ar kāju' *ax* un *толк* nav izsaukmes vārdi, bet darbības vārdu *ахнуть* — 'izsaukties izbrīnā' un *толкнуть* — 'piegrūst' saīsinātas formas, kas izsaka ultraīsu darbību¹.

Ar jēdzienu nav saistāmi arī tipiski vietniekvārdi, piemēram, *es, tu, viņš* utt.

Protams, tie raksturojami citādi nekā izsaukmes vārdi. Izsaukmes vārdi ir pārdzīvojumu simptomi vai gribas izpausmes signāli, bet vietniekvārdi — vārdi norādīšanai; tie paši neko nenozīmē, bet norāda uz nozīmīgo.

Es ir tikai «norādījums» uz runātāju, *tu* — uz to, kas klausās, *viņš (viņa)* — uz personām, kas nepiedalās sarunā. Nekādas «pozitīvas» kāda jēdziena pazīmes šais vārdos neietilpst. Kas ir *es* (ja nav skaidrs, kas runā) — vīrietis, sieviete, strādnieks, zemnieks, inženieris, zinātnieks, aktieris utt., — nav zināms, jo šāda satura vārdā *es* nav. Vietniekvārdi ir situatīvi vārdi, t. i., to nozīmi nosaka runas situācija; ja sarunu biedrs zina, kas runā, ar ko runā, kur runā un kad runā (kā arī to, kas bijis pirms šīs sarunas un kāpēc šī saruna notiek), viņš var reāli saprast teikumu: *Es tev tagad to saku*. Bez zināšanām par situāciju visi vārdi ir saprotami, bet izteikuma konkrētā jēga nav skaidra. Nav jēdzienu, un nominācija nav skaidra.

Kad vietniekvārdi saistās ar jēdzieniem, tie pārstāj būt vietniekvārdi, bet kļūst par pilnnozīmes vārdiem: «mans *es*», «viņa garīgais *es*», «*pats* atnācis» — šais teikumos *es, pats* nav vietniekvārdi, bet lietvārdi.

Speciālu gadījumu pārstāv īpašvārdi.

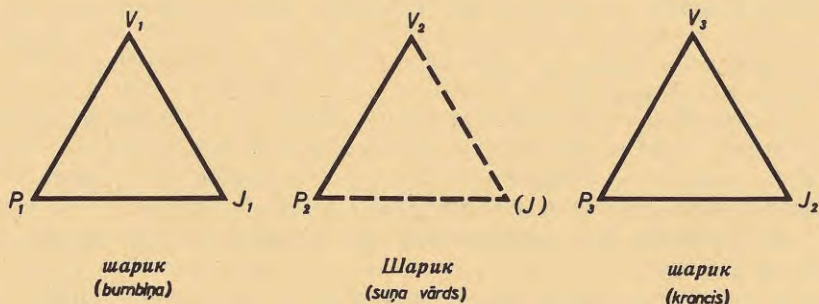
Īpašvārdu kopīgā pazīme ir šāda: saistībā ar priekšmetu klasi īpašvārdiem ir zināma nominatīva nozīme, bet nekādus jēdzienus tie neizsaka.

¹ Sk. A. A. Реформатский. Глагольные формы типа *хлоп*. «Известия АН СССР. ОЛЯ», 1963, № 2.

Īpašvārdiem ir hipertrofēti nominatīvs raksturs: to uzdevums ir nosaukt.¹

Starp īpašvārdiem un sugasvārdiem valodā visu laiku notiek pāreja: sugasvārdi kļūst par īpašvārdiem, bet īpašvārdi — par sugasvārdiem.

Grafiski šīs pārejas var attēlot ar trīsstūriem, kuru virsotnēs atrodas *V* — vārds, *P* — priekšmets, *J* — jēdziens.

1. att.

Pirmais gadījums. Sugasvārds *шарик* — 'bumbiņa', kura nominatīvais uzdevums ir skaidrs: ar vārdu *шарик* var apzīmēt jebkuru priekšmetu, kas atbilst jēdzienam «bumbiņa»; skaidra arī vārda *шарик* attieksme pret jēdzienu, kurš ietver divas būtiskas pazīmes — sfēriskumu (līdzās *кубик* — 'kubiņš', *квадратик* — 'kvadrātiņš') un nelielus apmērus (līdzās *шар* — 'bumba'); citas pazīmes nav būtiskas, piemēram, krāsas pazīmes (zila, sarkana, balta) vai materiāla pazīmes (no māliem, no maizes) utt.

Otrais gadījums. *Шарик* kā īpašvārds — suņa vārds. Skaidrs, ka šis vārds nācis no sugasvārda *шарик*, jo maza, apaļš kucēns veļas kā bumbiņa. Bet kucēns izaug, un garš, vājš suns nepavisam neatbilst pazīmēm «maza» un «sfēriska». Skaidrs, ka šis vārds nonācis pretrunā ar pazīmēm, kas nosaka sugasvārdu *шарик*, vai vienkārši zaudējis šos sakarus ar attiecīgā jēdziena pazīmēm un līdz ar to pašu jēdzienu kā tādu, jo jēdziens ārpus būtiskajām pazīmēm, kas to nosaka, nevar eksistēt.

Vai tas nozīmē, ka vārdam *Шарик* kā īpašvārdam vispār nav nozīmes? Nē. Īpašvārdiem ir nozīme (kāpēc gan citādi tie valodā eksistētu?), bet īpašvārdu nozīme aprobežojas ar to nominatīvo

¹ K. Markss rakstījis: «Kādas lietas nosaukumam nav nekā kopīga ar tās dabu. Es it neko nezinu par kādu cilvēku, ja zinu tikai to, ka viņu sauc par Jēkabu.» K. Markss. Kapitāls, 1. sēj. R., 1951, 99. lpp.

funkciju, to attieksmi pret nosaucamo priekšmetu (precīzāk: priekšmetu klasi).

Trešais gadījums. Vārds *шарук* — 'bezsugas suns', 'krancis' kā jauns sugasvārds, kas nav zaudējis nominācijas iespēju un acīmredzot izveidojies no suņa vārda, atkal iegūst visas sugasvārda tiesības, t. i., atkal izsaka jēdzienu, bet tas jau ir cits jēdziens nekā «шарик» — «bumbiņa»; tas ir jauns jēdziens, kas iegūts zināmas tuvības dēļ metonīmijas un sinekdohas¹ rezultātā, un tam nav nekā kopīga ar jēdzienu «bumbiņa» (un tā būtiskajām pazīmēm). Tas ir tieši J_2 , t. i., cits jēdziens.

Tātad sugasvārda pārvēršanās īpašvārdā nozīmē pirmām kārtām to, ka zūd jēdziens un vārds pārvēršas iesaukā; turpretim īpašvārda pārvēršanās sugasvārdā saistīta ar to, ka vārdā tiek ietverts jauns jēdziens ar jaunām būtiskajām pazīmēm, un šis jēdziens var būt pavisam citāds nekā jēdziens, kas saistīts ar pirmo sugasvārdu (ar tā būtiskajām pazīmēm).

Aplūkosim dažus tipiskus gadījumus, kad notiek pāreja no sugasvārdiem īpašvārdos un, otrādi, no īpašvārdiem sugasvārdos.

Šeit jāņem vērā vēl viens dalījums, kas attiecas tikai uz īpašvārdiem.

Tas ir īpašvārdu dalījums *onomastikā*² — personu vārdu kopumā (cilvēku vārdi, uzvārdi, iesaukas, tāpat dzīvnieku vārdi) un *toponimikā*³ — ģeogrāfisko nosaukumu kopumā (fiziskās ģeogrāfijas nosaukumi — kalnu, līdzenumu, tuksnešu, jūru, upju, līču utt. nosaukumi; politiskās ģeogrāfijas nosaukumi — valstu, koloniju, apgabalu, pilsētu un citu apdzīvotu vietu nosaukumi).

Skaidrs, ka fiziskās ģeogrāfijas nosaukumu un politiskās ģeogrāfijas nosaukumu liktenis valodā var būt dažāds, bet vēl lielāka atšķirība ir starp onomastiku un toponimiku.

Tāpēc arī jautājumu par sugasvārdu pāreju īpašvārdos un īpašvārdu — sugasvārdos mēs analizēsim onomastikai un toponimikai atsevišķi.

Jāatzīmē, ka attiecībā uz īpašvārdu pāreju sugasvārdos starp onomastiku un toponimiku lielas atšķirības nav (izgudrotāja vārds, pieņemsim, skota *Mac Intosh* vārds, pāriet uz izgudrojumu — makintošu tāpat, kā vietas nosaukums, pieņemsim, Spānijas ostas nosaukums *Jeres* [hères], pāriet uz vīnu heresu, ko tur gatavo).

Citāds liktenis ir sugasvārdiem, kas pāriet īpašvārdos. Sugasvārdu pāreja toponimiskos nosaukumos nostiprinās «uz mūžiem»

¹ Par to sk. tālāk, 13. un 14. §.

² *Onomastika* — no grieķu *onomastikē* (*technē*) — 'māksla dot vārdus'.

³ *Toponimika* — no grieķu *topos* — 'vieta' un *onyma* — 'vārds'.

un ir ļoti svarīga vēsturniekiem, kuri izmanto valodas avotus, bet sugasvārdu pāreja caur iesaukām personu vārdos ir svarīga galvenokārt stilistikā.

Īpašvārdu pāreju sugasvārdos var ilustrēt ar šādiem piemēriem.

Cilvēka vārds pāriet uz viņa ražojumu, izgudrojumu, atklājumu, piemēram, ieroču modeļi un tipi: *kolts*, *mauzeris*, *brauniņš*, *vinčesters* utt., mašīnu markas: *fords*, *buiks*, *pakards* utt., izstrādājumu veidi: *batists* (pēc XIII gadsimta manufaktūrista vārda), *frenčis* (pēc angļu ģenerāļa Frenča vārda, kura laikā tika ieviesta šī armijas formastērpa daļa), *galifē* (pēc Parīzes Komūnas benedes — ģenerāļa Galifē vārda, kuram par godu rojālisti nēsāja viņa biksēm līdzīgas bikses). Jaunajā sugasvārdā ietver tās tipiskās īpašības, kas piemitušas personai ar attiecīgo vārdu: *krezs* — 'bagātnieks' (pēc Lidijas valdnieka vārda, kurš bija slavens ar savu bagātību), *cars* (no *царь* — *царь* pēc visvarenā Jūlija Cēzara vārda; no tā arī *кесарь*, vācu *Kaiser*, latviešu *ķeizars*), *karalis* (pēc Kārļa Lielā vārda, sal. poļu *król*, krievu *кополь*). Bieži sugasvārdos pāriet literāro varoņu vārdi, ja šiem varoņiem piemīt kāda tipiska īpašība, piemēram, *donžuāns* (pēc Moljēra, Bairona, Puškina, Merimē sacerējuma varoņa), *alfonss* (pēc A. Dimā-dēla drāmas varoņa) utt.¹

Zinātniskajā terminoloģijā tipiska ir vienību, elementu un tamlīdzīgu attiecīgās zinātnes nozares faktu nosaukšana to pētnieku vārdos, kas šos faktus atklājuši, piemēram, fizikas vienības *oms*, *ampērs*, *džouls*, *volts*, *farads*, *kulons*, *henrijs*, *kirī* (pēc fiziķu — šo parādību pētītāju vārdiem).

Toponīmiskie īpašvārdi visbiežāk pāriet sugasvārdos uz šādas atbilstības bāzes: «vieta — ražojums». Audumu vai to izstrādājumu nosaukumi pēc vietām, kur tie pirmoreiz ražoti: *bostons* (pēc pilsētas Amerikā), *ševiotis* (pēc kalniem Skotijā), *mančesters* (pēc pilsētas Anglijā), *madapolams* (pēc pilsētas Indijā); dzērienu nosaukumi: *heress*, *malāga* (pēc pilsētām Spānijā), *bordo* (pēc pilsētas Francijā), *ķiraso* (pēc salas Rietumindijā); dažādu izstrādājumu nosaukumi: *panama* ('sakņu pinuma cepure', pēc Panamas republikas Amerikā); izrakteņu nosaukumi: *topāzs* (dārgakmens, pēc salas Sarkanajā jūrā), *kaolīns* ('baltais māls', pēc kalna Ķīnā).

Arī šādas īpašvārdu pārejas sugasvārdos notiek pēc metonīmijas² likumībām.

Īpašvārdu pāreja sugasvārdos nav obligāta, bet ir atkarīga no konkrētās situācijas un notiek tikai vajadzības gadījumā, turpretim sugasvārdu pāreja īpašvārdos ir regulāra parādība: visi īpašvārdi (jebkura tipa, izņemot retas izdomātas iesaukas) pagātnē

¹ Visas šīs pārejas saistītas ar metonīmijām un sinekdohām.

² Sk. 13. §.

ir bijuši sugasvārdi. Toponīmikā un onomastikā tas izpaužas atšķirīgi.

Toponīmiskie nosaukumi, ko devuši attiecīgo vietu senie iedzīvotāji, parasti saglabājas gadsimtiem ilgi. Pat tad, ja attiecīgajā teritorijā tautas ir nomainījušas cita citu, upju, kalnu, ieleju nosaukumi parasti paliek un pāriet no tautas uz tautu. Kolektīvam, kurš pirmo reizi devis attiecīgajam objektam tādu vai citādu vārdu, tas bijis parasts sugasvārds, bet visiem nākamajiem šis nosaukums kļūst par iesauku, jo jēdzienu tie vairs nesaprot, bet vārda nominācijas spēja paliek.

Šī tēze ir ļoti svarīga vēsturniekiem, kuru rīcībā, izņemot arheoloģijas dotumus, nav nekā cita kā vienīgi toponīmi. Tie izrādās nepieciešami, lai izpētītu senās kultūras, jo bez valodas kultūra nav pilnībā pieejama, tāpat kā nav nosakāma tautas — attiecīgās arheoloģiskās kultūras nesējas etniskā¹ piederība.

Skaņas [dn] Melnās jūras baseina upju (*Donā, Dņepra, Dņestra, Donava*) nosaukumos saistāmas ar osetīnu vārdu *дон* — 'ūdens', 'upe', bet, tā kā osetīni ir skitu pēcteči, šie nosaukumi rāda skitu izvietojumu aizvēsturiskajā (t. i., tādā, par ko neliecina rakstu pieminekļi) laikmetā.

Upes nosaukums *Desna* (Dņepras kreisā krasta pieteka) noved vēsturnieku strupceļā: *десна* nozīmē 'labā', bet kāpēc tā nosaukta Dņepras kreisā krasta pieteka? Atrisinājums šeit tāds, ka austrumslāvi, kas deva šai upei nosaukumu, nāca pa Dņepru uz augšu, bet tādā gadījumā *Desna* bija pa labi (sal. *Цна* no *Дьсна* — labā krasta pieteka Okas baseinā; *Шуя* — 'kreisā' — kreisā krasta pieteka Volgas baseinā utt.).

Tādi nosaukumi kā *Волоколамск* ('valka² pie Lamas'), *Вышний Волочок* ('neliela valka augstienē'), *Брянск* (no *Дьбрянскъ*, kas no *дъбрь* — 'biezoknis'), *Смоленск* (no *смола* — 'sveķi') rāda turienes iedzīvotāju agrāko dzīves veidu meža apstākļos, kā arī viņu nodarbošanos; tādi nosaukumi kā *Пермь, Муром, Чудское озеро* rāda, ka šais teritorijās sākotnēji dzīvojušas somu cilts — permieši, muromieši, čudi. Daudzi Vācijas toponīmi izrādās pamatā slāviski: *Elbe* no *Лaba* (kur dzīvojuši slāvi — polābi), *Brandenburga* no *Бранный бор* ('Kaujas mežs'), *Štetina*, tagad Polijā *Ščecina* no *Шетин* (sal. *шетина* — 'sari'), *Štargarde* — *Старград*, *Danciga*, tagad Polijā *Gdaņska* no *годиту* — 'gaidīt' (sal. *Gdiņa* no tās pašas saknes), *Drēzdene* no saknes [дрязг-] — 'kildas' (sal. *Дрезна* no *Дрездна* netālu no Orehovozujevas pie Maskavas).

Vecajos Maskavas rajonu un ielu nosaukumos atklājas šis pilsetas ārpilsētu un ceļu vēsture: *Кожевники, Сыромятники* — ādas apstrādātāju ārpilsētas; *Сокольники* — ārpilsēta, kur dzīvoja

¹ *Etnisks* — no grieķu *ethnos* — 'tauta'.

² *Valka* — vieta, kur pārvilka laivas no vienas upes uz otru.

vanagu dresētāji (kad cars ar bajāriem jāja medībās, vanagu dresētāji viņiem katram uz rokas, uz īpaša gredzena novietoja vanagu); *Хамовники* — audēju ārpilsēta (agrāk audējus krieviski sauca *хамовники*); iela ar nosaukumu *Поварская* ('pavāru-'), šķērsielas *Хлебный* ('maizes-'), *Столовый* ('galdu-'), *Скатертный* ('galdautu-'), *Ножовый* ('nažu-') atradās pavāru rajonā; *Мясницкая* — kautuvju rajons (gaļas tirgotāji, kam bija bodītes pie Mjasņickas vārtiem, kāva pie bodītēm lopus, bet atkritumus meta tuvējos dīķos, kuri tai laikā ne bez pamata saucās *Поганые пруды* — 'Netīrie dīķi'; 1703. gadā dīķus iztīrija, lopu kaušanu un gaļas pārdošanu pārcēla citur, bet dīķiem deva jaunu vārdu *Чистые пруды* — 'Tīrie dīķi'); *Остоженка* — piekrastes pļavas, kur bija *остожья* — 'kaudzes lāvas'; *Лесная* — meža ceļš; *Палиха* — vieta, kur bijis ugunsgrēks (ja pamatā *Палиха*), vai vieta, kur bijusi lauka mala (ja pamatā *Полиха*); *Тверская, Дмитровка, Смоленская* rāda seno ceļu virzienus uz Tveru, Dmitrovu, Smoļensku¹.

Toponīmisko nosaukumu sākotnējās nozīmes atšifrēšana dod vēsturniekam atslēgu tautu likteņa izpratnei, palīdz noskaidrot tautu pārvietošanās gaitu un vienas vai otras teritorijas pārvaldīšanas periodus.

Citādi ir ar onomastiku. Cilvēku vārdi pāriet no tautas uz tautu, bet šo vārdu nesēji nedzīvo tik ilgu mūžu kā upes, jūras un pilsētas. Tāpēc jautājums par onomastikas pamatā esošo sugasvārdu nozīmes atšifrēšanu interesants vārdu vēstures, kā arī dažādu tautu kultūras ietekmju noteikšanai, bet galvenais — kā gaumes un modes fakts, kas ļoti interesants tikumu vēstures plāksnē un it īpaši daiļliteratūras valodas izpētē.

Vārdi, ko dod bērniem, protams, nav saistīti ar to iepriekšējām — sugasvārda nozīmēm, un vecāki parasti nezina, ka *Pēteris* nāk no grieķu *petros* — 'akmens', 'klints', *Viktors* — no latīņu *victor* — 'uzvarētājs', *Sofija* — no grieķu *sophia* — 'gudriba', *Marīna* — no latīņu *marina* — 'jūras-', *Marija* — no ebreju 'rūgtā', *Matvejs* — no ebreju 'dieva dāvana' utt.

Vārdus bērniem parasti izvēlas pēc tradīcijas vai modes ietekmē. Krievu ģimenēs bieži atkārtojas vieni un tie paši vārdi, parasti pamišus: *Adriāns Aleksejevičs*, tad *Aleksejs Adrianovičs*, atkal *Adriāns Aleksejevičs* utt. Modes ietekmē var parādīties citi vārdi.

Tā XX gs. sākumā Krievijā bija «seno krievu vārdu» mode un radās daudzi *Vadimi, Oļegi, Igori, Ludmilas* utt.; 1905.—1915. gadā radās tendence uz «ārzemnieciskiem», «eksotiskiem», «elegantiem» vārdiem un parādījās *Valentīni, Tamāras, Izabellas*.

¹ Par to sk. darbos П. В. Сытин. Из истории московских улиц, изд. 3. М., 1958; П. В. Сытин. Откуда произошли названия улиц Москвы. М., 1959.

Abas šīs tendences turpinājās arī padomju laikā, kad, no vienas puses, vairojās *Oļegi* un *Igori*, bet, no otras puses, — *Ivani* pārdēvējās par *Alfrēdiem*, bet *Matrjonas* — par *Evelinām*.

Līdztekus tam XX gs. 20. gados parādījās arī cita tendence — radās «idejiski vārdi». Vārdus izvēlējās ne vairs par godu senčiem un ģimenes tradīcijām, bet par godu revolūcijas varoņiem un revolucionāriem notikumiem (*Ninėla*, *Leņina*, *Vladļens*, *Kims*, *Ideja*, *Oktjabrina* utt.).

30.—40. gados atkal iezīmējās atgriešanās pie «vecajiem labajiem» vārdiem: bērņus sāka saukt galvenokārt par *Marijām*, *Natālijām*, *Pēteriem* un *Sergejiem*.

Ipašu interesi izraisa onomastika daiļliteratūras valodā, kur bijušo sugasvārda nozīmi var izmantot raksturošanai. Personas vārds un uzvārds var būt tās raksturotājs elements. Vienkāršākais ceļš ir tā sauktie «runājošie uzvārdi», kas tipiski krievu XVIII gadsimta literatūrai: *Cestons* (no *честь* — 'gods'), *Milons* (no *милый* — 'mīļš'), *Starodums* (no *старый* — 'vecs' un *дума* — 'doma'), kas maz līdzīgi krievu uzvārdiem; *Pravdins* (no *правда* — 'taisnība'), *Skotiņins* (no *скотина* — 'lops'), *Prostakova* (no *простак* — 'vientiesis'), kas jau ir smalkāki un reālāki.

Tieksme atrast savai varonei raksturīgu vārdu noveda Puškinu pie vārda *Tatjana*. Piezīmē viņš raksta: «Saldskanīgie grieķu vārdi, kā, piemēram, *Agajons*, *Filats*, *Fedora*, *Fjokla* u. c., pie mums atrodami tikai vienkāršajiem ļaudīm.»

Tradīcija prasīja, lai varonēm būtu tādi vārdi kā *Leonora*, *Elvīra*, bet Puškina, uzsvērdams starpību starp romānu dzejā un poēmu, nosauca savu varoni par *Tatjanu*.

Dažādas nokrāsas vārdu saduršanās var dot stilistisku atslēgu attiecīgā teksta izpratnei; tā, piemēram, kāds L. Leņonova stāsts sākas ar vārdiem: «Spānijā dzīvoja spāņu grāfs. Viņam bija divi dēli — *Rūdolfs* un *Vaņa*.» Pat personu vārdu pieminēšanai var būt raksturojoša nozīme. Lai atceramies kaut vai *Nastjas* «romantisko» vārdu meklējumus M. Gorkija lugā «*Dibenā*»: šodien *Rauls*, rīt *Gastons*.

8. §. VĀRDU TIPI VALODĀ

Lai noteiktu jautājumu loku, kuri risināmi leksikoloģijā, jākonstatē vārdu kā valodas vārdu krājuma elementu tipi. Šis jautājums neaizstāj vārdu šķiru problēmu, kura pirmām kārtām ir gramatikas¹ jautājums, kaut arī krustojas ar leksikoloģijas jautājumu par vārdu tipiem.

¹ Sk. IV nod., 58. §.

Atšķirot jebkuras valodas vārdnīcu, tūlīt iespējams pārliecināties, ka daži vārdu tipi sastopami reti, tā ka iespējams šo tipu vārdus saskaitīt.

Šie vārdi ir valodā nepieciešami, bet tos neizmanto par bāzi jaunu vārdu darināšanai. No vietniekvārdiem, skaitļa vārdiem, izsauksmes vārdiem un pat palīgvārdiem, protams, var rasties jauni vārdi, bet to skaits ir ļoti ierobežots (piemēram, *jūs — jūsoš, mūsu — mūsējs; viens — vienot, divi — divējāds, četri — četrienieks, simt — simtenis; vai! — vaidēt, hihi! — hihināt; bet — betot* utt. Visi šie vārdi vārdu krājumā stāv savrup, nepiedaloties lielās valodas pārvērtībās un izmaiņās.

Lai labāk orientētos šai jautājumā, mēģināsim izmantot savdabīgu anketu ar trim punktiem: 1) attieksme pret nomināciju, 2) attieksme pret jēdzienu un 3) attieksme pret gramatiku.

Apzīmējot apstiprinošas atbildes ar zīmi + (attiecīgais vārdu tips var izpildīt šo funkciju), bet negatīvās atbildes ar zīmi — (attiecīgais vārdu tips šo funkciju nevar izpildīt), parādīsim vārdu tipu atšķirības tabulā. Ja zīme + vai — likta iekavās, tas nozīmē, ka spēja vai nespēja veikt attiecīgo funkciju saistīta ar kādu specifisku pazīmi.

Vārdu tipi / Funkcijas	Spēja nosaukt	Spēja izteikt jēdzienu	Spēja būt par teikuma locekli
1. Pilnnozīmes vārdi (lietvārdi, īpašības vārdi, apstākļa vārdi, darbības vārdi)	+	+	+
2. Vietniekvārdi	(+)	—	(+)
3. Skaitļa vārdi	—	(+)	(+)
4. Palīgvārdi	—	(+)	—
5. Izsauksmes vārdi	—	—	—

Leksiski, t. i., attiecībā pret valodas vārdu krājumu, šīs vārdu grupas ir pilnīgi dažādas.

Pilnnozīmes vārdi (izņemot īpašvārdus¹) ir vispilstiesīgākie vārdi valodas vārdu krājumā; tie tiek lietoti gan kā nosaukumi (veido valodas nominatīvo fondu), gan izsaka jēdzienus, gan var būt par teikuma pamatu; kā teikuma locekļi tie veic teikuma priekšmeta, izteicēja, apzīmētāja, papildinātāja un apstākļu funkcijas (*galds, ziema, rīts, skaists, priecīgi, spēlēju, spēlēt* utt.).

Vietniekvārdi, kā jau iepriekš teikts², nav tieši nosaukumi, tie ir tikai nosaukumu aizstājēji (vietniekvārds — «vārda vietā»). Šo vārdu nozīme kļūst skaidra tikai attiecīgajā situācijā. Nedrīkst, par kaut ko runājot, jau pašā sākumā to apzīmēt ar *viņš*

¹ Par to runāts iepriekš.

² Sk. 7. §.

vai *tas*; normālā runā tādi apzīmējumi var sekot tikai kādam nosaukumam. Piemēram: «Jurgis ar Jūnu metas skriešus, un priedes izvelk no zemes sakumpušās saknes, taisās *viņus* noķert un sagūstīt» vai «Ienāca cilvēks; *tas* vairs nebija jauns». Ne velti jautājamie vietniekvārdi (*kas, kurš* un to formas) tik viegli var veikt palīgvārdu lomu, piemēram: «*Kas* tur ienāca?» un «Cilvēks, *kas* ienāca zālē, ir mans paziņa».

Tātad vietniekvārdu spēja nosaukt ir specifiska. Tos gan lieto nosaukšanai, bet tikai iepriekš minētu reāliju nosaukšanai, tātad vietniekvārds ir norādījums uz nosaukumu, nevis pats nosaukums.

Vietniekvārdi parasti neizsaka jēdzienus¹, bet, ja ar šiem vārdiem sāk saistīt jēdzienus, piemēram, «iekšējais *es*» (filozofiskā tekstā), «*pats* atnācis» (par saimnieku), tad tie vairs nav vietniekvārdi, bet lietvārdi, t. i., pilnnozīmes vārdi; pilnnozīmes vārdi ir arī atvasinājumi no vietniekvārdiem, piemēram, *ячество* — 'sevis izcelšana', *тыкать* — 'tuināt', *выкать* — 'jūsot', *jūsot*.

Neatkarīgi no to cilmes vietniekvārdi valodā ir sekundāri vārdi, vārdi-aizstājēji. Tie ir it kā papīra nauda, kas funkcionē ērtības dēļ, bet kam līdzās nepieciešams zelta fonds. Vietniekvārdu zelta fonds ir pilnnozīmes vārdi, bez kuriem vietniekvārdi ir «bez vērtības» tāpat kā papīra nauda, ja tai līdzās nav zelta fonda.

Vietniekvārdu tehnisko raksturu viegli konstatēt lietišķajos rakstos, kur atkārtotānos gadījumos lieto vai nu vietniekvārdus, vai tīri tehnisku paņēmieni — pēdiņas; piemēram, bibliogrāfiskos sarakstos:

Ļ. Tolstojs, «Bērnība un zēna gadi»	vai:	Ļ. Tolstojs, «Bērnība un zēna gadi»
Tas pats, «Karš un miers»	„	„ «Karš un miers»

Tāpat dara inventāra sarakstos un katalogos:

Bise, divstobru	vai:	Bise, divstobru
Tas pats, ar speciāla tērauda stobriem	„ „	ar speciāla tērauda stobriem
Tas pats, ar damascēta tērauda stobriem	„ „	ar damascēta tērauda stobriem

Kaut arī lielākā daļa vietniekvārdu ietilpst jebkuras valodas vārdu pamatfondā, tomēr vārdu krājumā tie stāv savrup.

Skaitļa vārdi gan izsaka jēdzienus, bet specifiskus jēdzienus, kas nav saistīti ar reāliem priekšmetiem. Tie ir matemātisko skaitļu jēdzieni. Tāpēc skaitļa vārdi ir visabstraktākā leksikas daļa.

¹ Starp vietniekvārdiem ir arī tādi, kuri izsaka jēdzienu, piemēram, noteiktie vietniekvārdi *viss, katrs*, bet tie nav tipiski vietniekvārdi (kā personas, jautājamie, nenoteiktie).

Skaitļu specifiskie jēdzieni krasi atšķiras no parastajiem jēdzieniem, kuriem var būt arī divas un trīs būtiskas pazīmes, turpretim skaitļu jēdzieni (3, 5, 7 utt.) aprobežojas ar vienu būtisku pazīmi, kas izdala attiecīgo skaitli no citu skaitļu rindas.

Nominācijas īstajiem skaitļa vārdiem nav. Bet, tā kā vārda galvenā funkcija ir nominācija, skaitļa vārdi ir pakļauti «nomaiņai» (supozīcija¹) un tie kā vārdi sāk nosaukt to jēdzienu, kuru tie apzīmē. Tāpēc speciālos kontekstos skaitļa vārdi ātri priekšmetiskojas un kļūst par lietvārdiem, piemēram, grafiķu profesionālajā runā: *skaists 4, treksns 2* (šeit vārdi, kas atbilst cipariem 4 un 2, apzīmē grafiskas zīmes), skolēnu valodā: *tirs 5, nedrošs 4, skaidrs 2*, vai tīri aritmētiskā tekstā, kur skaitļi no jēdzieniem pārvēršas priekšmetos: *seši bez atlikuma dalās ar trīs, vienpadsmit nevar bez atlikuma izdalīt ar divi* utt. Šeit «skaitļa vārdi» bez citu palīdzības, paši par sevi funkcionē kā teikuma locekļi tieši tāpēc, ka tie vairs nav skaitļa vārdi, t. i., «vārdi-jēdzieni», bet īpašu aritmētisku «priekšmetu» — skaitļu nosaukumi. Tekstā, kurš nav aritmētisks, skaitļa vārdi patstāvīgi nevar būt teikuma locekļi, tie funkcionē kopā ar lietvārdiem, veidojot saliktu teikuma priekšmetu vai saliktu papildinātāju, piemēram, «*Divas sirdis jau cilvēkam nava*» (V. Lukss), «*Trijas pīpes ir līdz granšu bedrēm*» (H. Gāliņš), «*Tai brīdī, kad ceļš divus cilvēkus šķir*» (H. Heislērs).²

Palīgvārdu (t. i., prievārdu, saikļu, artikulu, partikulu, kā arī palīga darbības vārdu un pakāpes vārdu: *no, pie; un, bet; le, the, der; tik, ne; bija; более* — 'vairāk' utt.) īpašajam stāvoklim vārdu krājumā pamatā ir tas, ka tie ir nepatstāvīgi, nevar funkcionēt bez pilnnozīmes vārdiem, ar kuriem tie saistās, lai izteiktu dažādas teikuma izveidei nepieciešamas attieksmes vai dotu kādu gramatisku raksturojumu (artikuli).

Nekādus priekšmetus palīgvārdi nenosauc, bet to nominācijas spējas saistītas ar tiem attieksmju jēdzieniem (vietas, laika, cēloņa, nolūka, nosacījuma, pieļāvuma, savienojuma, pretsfatījuma, pastiprinājuma, izslēguma, apzīmējuma utt.), kurus tie izsaka. Tātad palīgvārdi izsaka jēdzienus, taču tā ir īpaša jēdzienu kategorija — attieksmju jēdzieni. Ne velti palīgvārdus bieži sauc par vārdiem-morfēmām, t. i., uzsver to radniecību ar afiksiem, piemēram, locījumu galotnēm, kuras arī kalpo to pašu attieksmju izteikšanai. Tikai palīgvārdi izsaka šīs attieksmes atsevišķi, kā atsevišķas vienības, bet galotnes ir tikai vārdu daļas, kuras patstāvīgi neeksistē.

Palīgvārdiem trūkst patstāvības, tie ir pavadvārdi, pilnnozīmes vārdu gramatiskie palīgi. Tāpēc palīgvārdi nevar būt tei-

¹ *Supozīcija* — no latīņu *suppositio* — 'apmaiņšana'.

² Par to, ka vārdi *tūkstotis, ducis, simts, desmits* utt. nav skaitļa vārdi, bet lietvārdi, sk. tālāk, IV nodaļā, kā arī A. Reformatska rakstā «*Число и грамматика*» (krājumā «*Вопросы грамматики*», Л., 1960).

kuma locekļi, kaut arī sastopami tikai teikumā, vārdu savienojumos. Tais gadījumos, kad «palīgvārdi» funkcionē kā teikuma locekļi, tie vairs nav palīgvārdi, bet pilnnozīmes vārdi, kas radušies no palīgvārdiem («Kāpēc gan vajadzīgi visi šie *un?*»; «Tavi pastāvīgie *bet* mani uztrauc»; «Vācu valodā artikuls *der* ir lokāms» utt.).

Vēl paliek izsauksmes vārdi, kuru loma valodā ir ļoti specifiska. Tie ir jūtu simptomi un gribas izpausmju signāli, bet tie ir visbeztiesīgākie valodas vārdi: izsauksmes vārdi nevar būt nosaukumi, nav saistīti ar jēdzieniem un nav teikuma locekļi. Taču tas nenozīmē, ka izsauksmes vārdi vispār atrodas ārpus gramatikas.

Izsauksmes vārdi kā īpaši attiecīgās valodas vārdi (atšķirībā no reflektoriem izsaukumiem, kas ir kopīgi visiem cilvēkiem un pat daudziem dzīvniekiem) kaut kādā veidā tomēr nonāk gramatikas rīcībā. Tie var būt teikuma aizstājēji («Es šodien nogāju 25 kilometrus.» — «*Oho!*»). Šāda funkcija izsauksmes vārdiem ir kopīga visās valodās, bet izsauksmes vārdu sastāvs un to skaidrais noformējums (kur iespējami arī izņēmumi no normālās fonētiskās sistēmas, kā, piemēram, skaņa [ɣ] krievu valodas izsauksmes vārdos *ага* — 'ahā!', *охо* — 'oho!', *эе* — 'ehē!' utt.) vienmēr ir specifiski katrai valodai.¹

Izsauksmes vārdu ekspresivitātei ir nozīme stilistikā, tāpēc leksikoloģijai zināmā mērā jānodarbojas arī ar izsauksmes vārdiem, bet tās galvenais uzdevums, protams, ir saistīts ar pilnnozīmes vārdu izpēti.

Pilnnozīmes vārdi ne vien veido jebkuras valodas leksikas galveno daļu, bet ir arī interesantākie nozīmju attīstības un pārmaiņu ziņā. Tie ir pilntiesīgākie vārdi leksikā: tie saistīti ar jēdzieniem, ir apkārtējās īstenības priekšmetu nosaukumi, kā arī teikuma pamats, tā locekļi.

Kaut arī skaitļa vārdi, vietniekvārdi un palīgvārdi parasti ietilpst valodas vārdu pamatfondā, tomēr to inertums attīstības gaitā un speciālais uzdevums tos novieto leksikas perifērijā. Ar polisēmiju, sinonīmiju, ar terminoloģijas un idiomātikas jautājumiem pirmām kārtām sastopamies pilnnozīmes vārdos.

Nenoliedzot leksikoloģijas interesi par vietniekvārdu, skaitļa vārdu, palīgvārdu un izsauksmes vārdu reģistrēšanu, mēs tālākajos šīs nodaļas paragrāfos nodarbosimies galvenokārt ar pilnnozīmes vārdiem.

---

¹ Pēc savas izolētības un attieksmes pret teikumu izsauksmes vārdiem līdzīgi ir modālie vārdi, piemēram, *liekas*, *varbūt*, taču tie atšķirībā no izsauksmes vārdiem neveic ekspresīvu funkciju, nefunkcionē kā jūtu vai gribas izpausmes zīmes, bet izsaka runātāja īpašās attieksmes pret savu runu (varbūtību, ticamību, iespējamību).

9. §. VIENĀDVĀRDĪBA UN TĀS VEIDI

Jautājums par vienādvārdību (равноименность) radies jau senatnē. Pirmoreiz to izvirzīja Demokrits (kā liecina Prokls — Platona dialoga «Kratils» komentētājs), kad viņš, pierādīdams pareizo tēzi, ka «vārds nav no dabas», apelēja pie vienādvārdības. Apgalvodams, ka vārdi ir izraudzīti patvaļīgi, Demokrits pamatoja to ar četriem slēdzieniem, to skaitā arī ar vienādvārdības eksistenci: «. . . atšķirīgas lietas tiek sauktas vienā vārdā; tātad vārds nav no dabas. . .»¹

Jautājums par vienādvārdību ir acīmredzams jebkuras valodas fakts, bet šīs vienādvārdības izpausmes ir ļoti dažādas. Ja salīdzinām tādus faktus kā, piemēram, *pleci* cilvēkam un *pleci* svirai, *spalva* — 'putna apspalvojuma daļa' un *spalva* — 'metāla rakstāmriks', *galds* — 'mēbele' un *galds* — 'ēdieni', *galva* — 'dzīvnieka ķermeņa daļa' un *galva* — 'dzīvnieku skaitīšanas vienība', *dumpis* — 'putns' un *dumpis* — 'nemieri', krievu *голубец* — 'zila krāsa' un *голубец* — 'kāpostu tītenis', tad redzam, ka vienādvārdības gadījumi sadalāmi trijās kategorijās:

1) *pleci*, *spalva*, *galds*, *galva* visās nozīmēs ir vieni un tie paši vārdi ar dažādām tiešām un pārnestām nozīmēm;

2) *dumpis* un *dumpis* ir dažādi vārdi, kam nav nekā kopīga ne pēc cilmes, ne pēc funkcijas;

3) *голубец* un *голубец* ir vārdi ar kopīgu cilmi, kas radušies no vienas saknes, bet starp tiem nav tiešas un pārnestās nozīmes attiecsmju.

Bez šiem gadījumiem pie vienādvārdības pieder arī dažādu vārdu šķiru vārdu skaniskā sastāva sakrišanas gadījumi, piemēram, *ass* (īpašības vārds — *ass*, *asa*, *asam* utt.) un *ass* (lietvārds — *ass*, *ass*, *asij* utt.), *vilks* (lietvārds) un *vilks* (darbības vārda *vilkt* forma), kur skaniskais sastāvs sakrīt tikai dažās formās (*ass*, *asi*, *asu*; *vilks*, *vilka*, *vilki*, *vilku*), bet nav jēdzieniskās analogijas un gramatiskās identitātes.

Visbeidzot pie vienādvārdības var pieskaitīt tādus piemērus kā *logs* (ģen. *loga*) un *loks* (ģen. *loka*), bet tās jau ir cita veida pārādības, kurās skaniskā līdzība izprotama citādi.

Ja neskaita pēdējos gadījumus kā tādus, kas neattiecas uz šo jautājumu,² pārējos var sadalīt trīs grupās:

1) *pleci*, *spalva*, *galds*, *galva* — vārda pārnestās nozīmes, t. i., *polisēmija*³;

2) *dumpis* un *dumpis* — dažādu vārdu sakritums, t. i., *homonīmija*;

¹ Sk. «Античные теории языка и стиля». Л., 1936, 33. lpp., kur minēti arī citi argumenti pret to, ka «vārdi ir no dabas».

² Sk. paskaidrojumus par to III nod., 39. §, kā arī II nod., 15. §.

³ *Polisēmija* — no grieķu *poly* — 'daudz' un *sēma* — 'zīme'.

3) голубец un голубец — paralēli (kaut arī ne vienlaicīgi) darinājumi no viena avota, kur nav ne polisēmijas, ne dažādu vārdu sakrituma.

10. §. POLISĒMIJA

Polisēmija, t. i., daudznazīmība, raksturīga lielākajai daļai parasto vārdu. Tas ir pilnīgi dabiski. Vārdi kā nosaukumi var viegli pāriet no viena priekšmeta uz otru vai arī uz kādu šī priekšmeta pazīmi vai daļu. Tāpēc jautājums par polisēmiju pirmām kārtām ir nominācijas jautājums, t. i., jautājums par priekšmetu maiņu, vārdam paliekot tam pašam. Jautājums par jēdziena vai tā būtisko pazīmju saglabātību un pastāvīgumu polisēmijas gadījumā realizējas dažādi.

Pirmais polisēmijas jautājums: kas ir tiešā un pārnestā nozīme?

Jebkura tipa pārnestā nozīme izskaidrojama (motivēta) ar tiešo, bet pirmatnīgo vārdu tiešā nozīme nav izskaidrojama. Tiešām, kāpēc radies apzīmējums «kurpes *purns*»? Tāpēc, ka šī kurpes daļa gan pēc novietojuma, gan arī pēc formas atgādina dzīvnieka purnu. Bet, kāpēc šī dzīvnieku ķermeņa daļa ieguvusi apzīmējumu *purns*, ar latviešu valodas faktiem vien izskaidrot nevar. Pirmatnīgie vārdi ar tiešo nozīmi valodā nav izskaidrojami. Vienkārši latviešu valodā «to» sauc *mute*, krievu valodā — *рот*, angļiski — *the mouth*, franciski — *la bouche*, vāciski — *der Mund*, kirgīzu valodā — *ооз*, mordviešu (mokša) valodā — *кырга* utt. Bet uz jautājumu, «kāpēc to tā sauc», attiecīgā valoda mūsdienu attīstības pakāpē atbildi nedod.

Tomēr nav jāuzskata, ka visas pārnestās nozīmes jau ir valodas fakti; bieži tās rodas kā literāri stilistiskas parādības, t. i., kā *tropi*¹, tēlaini izteicieni.

Valodas metafora, metonīmija utt. atšķiras no atbilstošajiem tropiem ar to, ka tropi ar tiešo attiecīgā priekšmeta tiešs nosaukums, bet tikai tēlaina iesauka, kurā vienlaikus pastāv divi līmeņi — tiešais nosaukums un tēlainā iesauka, kas rada tēlainu tiešās un pārnestās nozīmes sakrišanas un nesakrišanas «spēli».

Piemēram, ja rakstnieks apzīmējis meiteni ar vārdu *stirniņa*, tā pamatā ir viena nosaukuma *nomaiņa* ar citu, jo meitene ir tik līdzīga graciozajai, tievkājainajai stirniņai, ka gribas vārdu *meitene* nomainīt ar vārdu *stirniņa*. Pamatojoties uz divu līmeņu sakrišanu un nesakrišanu (*meitene* kā *stirniņa*, *meitene stirniņa*, *stirniņa*, t. i., *meitene*) ir izveidots tropi. Galvenais tropā ir vidējais, vienojošais komponents — *meitene stirniņa*, bet ir redzami abi līmeņi (gan *meitene*, gan *stirniņa* tiešajā nozīmē). Citādi ir ar valodas metaforu — tā kļūst par attiecīgā priekšmeta tiešu

¹ *Trops* — no grieķu *tropos* — 'tēlainis izteiciens'.

nosaukumu: galda *kāja* citādi nemaz nav nosaucama. Dažkārt vārds pārnestajā nozīmē var veidot sinonīmu citam tiešajam nosaukumam, tomēr tam kā valodas faktam nepiemīt tēlainība un tropa raksturs.

Tāpēc valodas vārdnīcās pārnestās nozīmes tiek reģistrētas, jo tās ir valodas fakti, kas obligāti visiem attiecīgās valodas runātājiem, bet tropi netiek reģistrēti.

11. §. METAFORA

Metafora¹ burtiski nozīmē 'pārnesums', tā ir tipiskākais pārnestās nozīmes veids. Nosaukuma pārnesuma pamats metaforas gadījumā ir priekšmetu līdzība pēc krāsas, formas, kustību rakstura utt.

Nozīmes metaforiskā pārnesuma gadījumā mainās priekšmets, bet jēdziens pilnīgi nemainās: visās metaforiskajās pārmaiņās tomēr paliek kaut kāda sākotnējā jēdziena pazīme. Tā vārda *ligzda* tiešā nozīme ir 'putnu mājoklis', bet pārnestās — 'dzimtas mājoklis' («Vecā jūrnieku *ligzda*» — V. Lācis), 'vienas saknes vārdu kopums' (vārddarināšanas *ligzda*) utt. Reālijas, ko apzīmē ar vārdu *ligzda*, ir ļoti dažādas, tomēr visos gadījumos saglabājas pazīme 'tas, kas kaut ko ietver, aptver, apvieno'. Līdz ar to, pirmkārt, metaforas iespējams atšifrēt loģiskās analīzes ceļā, un, otrkārt, tās veido grupas pēc paralēlā slēguma principa, t. i., visas pārnestās nozīmes saistītas ar vienu un to pašu tiešo nozīmi.

Metaforas var veidoties dažādos līdzības gadījumos.

Tādi ir, piemēram, metaforiskie termini, kas veidoti pēc ārējās līdzības no dažādu ķermeņa daļu nosaukumiem — kniedes *galva*, elektronu lampas *kakls*, kloķa *pirksts*, bultas *deguns*, urbuma *mute*, plaknes *pēda* utt., no dzīvnieku nosaukumiem — *lidaka* (apavrupniecībā — āda ar nogrieztām malām), *gliemezis* (detaļa, kam raksturīga lēna kustība) utt., no dažādu sadzīves priekšmetu un vienkāršu darba rīku nosaukumiem — kapes *kabata*, žagaru *matracis*, konveijera *sile* utt.²

Tādi vārdi kā *sirēna* — 'svilpe', vācu *Knacklaut* — 'skarbaiss vērums' radušies pēc skaņu līdzības.

Kā metaforas veidojušies arī daudzi īpašvārdi. Tādi ir, piemēram, suņu vārdi *Šariks* (sal. *uapuk* — 'bumbiņa'; pēc formas un kustību rakstura), *Fleita* (pēc skaņas). Pēc izcelsmes metaforiski ir arī daudzi cilvēku vārdi — *Levs*, *Leo*, *Leons* ('lauva'), *Pēteris* ('akmens', 'klints'), *Volfs* ('vilks'), *Raele* ('avs'), *Debora* ('bite') utt.

¹ *Metafora* — no grieķu *metaphora* — 'pārnesums'.

² Sk. V. *Skujiņa*. Tehnisko zinātņu terminu veidošana latviešu valodā. R., 1969 (kand. disert.). — *Tulk.*

12. §. PĀRNESUMS PĒC FUNKCIJAS

Pārnesumam pēc funkcijas ir daudz kopīga ar metaforu, jo arī tā pamatā ir līdzība, taču atšķirību dēļ šim pārnesuma veidam polisēmijā ir īpaša vieta.

Galvenā metaforas atšķirība no pārnesuma pēc funkcijas ir tā, ka metaforiskā pārnesuma pamatā ir materiāla līdzība — krāsas, formas, redzamo kustību rakstura līdzība, t. i., ar maņu orgāniem (īpaši ar redzi) tieši uztveramu pazīmju līdzība starp priekšmetu, no kura tiek pārnests nosaukums, un priekšmetu, uz kuru to pārnes.

Funkcionālā pārnesuma gadījumā parasti nebalstās uz tīri materiālu līdzību: priekšmeti var būt pilnīgi dažādi gan pēc formas, gan pēc krāsas utt., tos vieno funkcijas kopība. Tā zoss *spalva* deva nosaukumu tērauda *spalvai* ne tāpēc, ka tās abas ir galā noasinātas, bet tāpēc, ka tām ir vienāda funkcija — tās ir rakstāmie rīki. Šī kopība ļāva piešķirt nosaukumu *spalva* ārēji atšķirīgam priekšmetam.

Tāpat ir ar vārdu *manufaktūra* (lat.), kas burtiski nozīmē 'tas, ko gatavo ar rokām'. Pakāpeniski uz roku darba bāzes radās pirmās fabrikas; mūsdienās ražošana mehanizēta un roku darbs aizgājis vēsturē, taču mūs nemaz nemulsina vārdkopa «Zasulauka *manufaktūra*», lai gan šai uzņēmumā viss darbs ir mehānizēts.¹

Tāpat krieviski var teikt *стрелять* — 'šaut', kaut arī vairs netiek izmantotas bultas — *стрелы*, vāciski var teikt *die Flinte* — 'šautene', kaut arī tajā nav krama — *Flint*. Uz to pašu pamatojas arī vārda *гривна* nozīmes pārnesums: 1) 'kaklarota' ('tas, kas uz skausta' — *на загривке* — metonīmija); 2) 'saišķis' («4 *гривны* кунами» — '4 saišķi caunu'), kas bija maiņas vienība, kā arī nodokļu un soda mērvienība; 3) 'monēta'; nosaukumu pēc funkcijas līdzības pārnesa uz jauno priekšmetu.

Tieši tāpat latīņu valodā vārds *pecus* — 'lopi' bija pamatā vardam *pecunia* — 'nauda', jo romieši sākumā mantu skaitīja pēc lopiem, bet vēlāk naudā, taču funkcija palika tā pati.

Etimoloģijai veltītajā paragrāfā mēs sastapsimies ar faktu, ka Rietumeiropas *elephant(us)* — 'zilonis' pēc cilmes ir tas pats vārds, kas krievu *верблюд* — 'kamielis'; kaut gan dzīvnieki šeit ir dažādi, tiem ir bijusi kopīga funkcija, tāpēc zilonis varēja atdot savu vārdu kamielim.

Pārnesums pēc funkcijas vēl vairāk nekā metafora liecina, ka priekšmets mainās, bet jēdziens, ko ietver attiecīgais vārds, saglabā kādu no savām pazīmēm. Atšķirībā no metaforas šī pazīme pārnesumā pēc funkcijas vienmēr ir būtiska, funkcionāla pazīme.

¹ Vārds *manufaktūra* ar nozīmi 'audumi' ir metonīmija, par ko runāts 13. §.

13. §. METONIMIJA

Metonīmija¹ ir tāds nosaukuma pārnese, kam pamatā nevis vecā un jaunā priekšmeta ārējo vai iekšējo pazīmju līdzība, bet priekšmetu saskāre telpā vai laikā.

Metonīmiskā pārnese gadījumā mainās ne tikai priekšmets, bet arī viss jēdziens.

Piemēram der vārda *birojs* vēsture. Franču vārda *bureau* sākotnējā nozīme bija 'kameļvilnas audums', vēlāk — 'galds, kas pārklāts ar kameļvilnas audumu' (tāds galds viduslaiku Francijā bijis tiesā un citās sabiedriskās vietās), pēc tam 'istaba ar tādiem galdiem', bet vēlāk 'iestādes nodaļa' (mašīnrakstīšanas *birojs*, konstruktoru *birojs*) vai 'vesela iestāde' (lekciju *birojs*), 'cilvēki, kuri strādā šai iestādē' (viss *birojs* sapulcējies) un beidzot 'sēde, kurā piedalās šie cilvēki' (*biroja* lēmums).

Līdzīgā nozīmes pārnese ķēdē tikai blakus stāvošie locekļi izskaidrojami cits ar citu, tālākie ķēdes posmi saistās cits ar citu pakāpeniski un pastarpināti; tas pamatos atšķir metonīmiju no metaforas.

Tipiskajos metonīmijas gadījumos iespējamās šādas attiecsmes.

1. Viens otrā, piemēram, vārdi *klase*, *auditorija* kā telpu nosaukumi un kā to personu apzīmējumi, kuras šais telpās mācās («plaša *klase*» un «spējīga *klase*»; «gaiša *auditorija*» un «uzmanīga *auditorija*»; līdzīgi arī piemēri «visa *zāle* aplaudēja», «es apēdu trīs *šņīvjus*» utt.).

2. Viens uz otra, piemēram, *galds* — 'mēbele' un *galds* — 'ēdieni' (aukstais *galds*, deserta *galds*), *papīrs* — 'materiāls, uz kura raksta' un *papīrs* — 'dokuments', *numurs* — 'skaitļa zīme' un *numurs* — 'numurēta istaba viesnīcā' vai 'kāds no priekšnesumiem (piemēram, cirkā), kas arišā apzīmēts ar numuru'.

3. Viens zem otra, piemēram, krievu *стол* — 'galds' savu nosaukumu ieguvis no *стол* — 'kaut kas paklāts'; līdzīgi ir noticis ar vārdu *birojs* (sk. iepriekš).

4. Viens caur otru, piemēram, franču *jalousie* — 'žalūzijas' (logu aizvirtņi no koka plāksnītēm) no *jalousie* — 'greizsirdība' (tā cilvēka, kurš skatījies caur aizvirtņiem).

5. Viens pēc otra vai viens otra rezultātā, process un rezultāts. Tādi ir daudzi deverbālie lietvārdi krievu valodā, piemēram, «перевод книги — это сложная работа» ('grāmatas tulkošana ir sarežģīts darbs') un «он читал не перевод, а подлинник» ('viņš lasīja nevis tulkojumu, bet oriģinālu').

6. Tuvi iepriekšējam ir gadījumi, kad ar vienu vārdu apzīmē nodarbošanos un nodarbošanās rezultātu, zi-

¹ Metonīmija — no grieķu *metonymia* — 'pārdēvēšana'.

nātnes nozari un zinātnes objektu, piemēram, *fotogrāfija* — 'fotografēšana' (viņš nodarbojas ar mākslas *fotogrāfiju*) un 'foto-uzņēmums'; *mehānika, fizika, gramatika, fonētika* — 'zinātnes nozares' un 'zinātnes objektu nosaukumi' («debess *mehānika*», «arābu *gramatikai* tipiska iekšējā fleksija», «latviešu *fonētikas* īpatnība ir zilbes intonācija» utt.).

7. Materiāls un izstrādājums, piemēram, *varš, sudrabs, zelts* kā metālu nosaukumi un no šiem metāliem gatavotu monētu nosaukumi (maksāt *zeltā*); tāpat *stikls, porcelāns* kā vielas un izstrādājumi no tām (čehu *stikls*, vācu *porcelāns*). Vārds *plomba* nācis no latīņu *plumbum* — 'svins', jo no šī materiāla plombas gatavo. Mākslas muzejos ar vārdiem *marmors, bronza, māls, koks* utt. apzīmē mākslas darbus, kas veidoti no attiecīgā materiāla.

8. Rīks un produkts, kas veidots ar tā palīdzību, piemēram, *mēle* — 'runas orgāns' un *mēle* — 'valoda' (runāt svešā *mēlē*, veikla *mēle*); angļu valodā *pen* nozīmē ne tikai 'spalva', bet arī 'stils', sal. ar krievu izteicienu «*боёкое nepo*» ('veikla *spalva*').

9. Vieta un izstrādājums, piemēram, vīnu nosaukumi *madeira, heress, bordo, kiraso*, cepures nosaukums *panama*, audumu nosaukumi *mančestrs, bostons, madapolams* līdzās atbilstošajiem ģeogrāfiskajiem punktiem (sk. iepriekš, 7. §).

10. Vieta un vēsturisks notikums, kas risinājies šai vietā, piemēram, *Borodina* — vieta, kur 1812. gadā notika krievu karaspēka un Napoleona armijas ģenerālkauja, un pati šī kauja (sk. Ļermontova «*Borodina*»), *Vaterlo* — ciems Beļģijā, kur Napoleons zaudēja pēdējo kauju 1815. gadā, un pati šī kauja; bieži vien vieta, ar kuru saistīts kāds notikums, un jebkurš līdzīgs notikums, piemēram, *Panama* — republika Centrālajā Amerikā, kur kanāla būves gaitā atklājās finansiālas mahinācijas, un *panama* — 'plaša finansiāla afera'.

11. Personas vārds un sabiedriskais stāvoklis vai raksturs, piemēram, *Kārlis* Lielais un *karalis*; *Cēzars* un *ķeizars, cars*; *krezs* — 'bagātnieks' līdzās senā Lidijas valdnieka vārdam utt. (sk. 7. §).

12. Personas vārds un izstrādājums, piemēram, *kolts, mauzeris, brauniņš, nagans, vinčesters, fords, buiks, parkards, makintošs, batists* līdzās šo ieroču, mašīnu, apģērba gabalu, audumu ražotāju vārdiem. Te pieskaitāmi arī tādi gadījumi kā *frenčis, galifē* — nosaukumi apģērba daļām, kuras sāka nēsāt ģenerāļu Frenča un Galifē laikā, utt.

14. §. SINEKDOHA

Sinekdoha¹ ir tāds nozīmes pārnēsums, kad, nosaucot daļu, ar to saprot veselo vai, nosaucot veselo, saprot daļu; tāpēc romieši sauca sinekdohu *pars pro toto* — 'daļa veselā vietā' vai

¹ *Sinekdoha* — no grieķu *synekdochē* — 'domāšana reizē'.

totum pro parte — 'veselais daļas vietā'. Bieži sinekdohu nešķir no metonīmijas, jo tajās daudz kopīga. Arī sinekdohas pamatā ir saskare, taču sinekdohas būtiska atšķirība ir tāda, ka attiecība starp reāliju, no kuras nosaukumu pārnes, un reāliju, uz kuru to pārnes, ir kvantitatīva; viens šādas attiecības loceklis vienmēr ir lielāks, plašāks, vispārīgāks, otrs — mazāks, šaurāks, konkrētāks.

Sinekdohas attieksmes ir šādas.

1. Daļa veselā vietā, piemēram, «simt galvu liels ganāmpulks», «vienībā bija simt durkļu». Krievu valodā kā šādas sinekdohas bieži lieto apģērba detaļas: *Красная Шапочка* ('Sarkanā Cepurīte') — Sarkangalvīte pazīstamajā pasakā; *кара-кал-нак* ('melnā cepure') — karakalpaku tautas pārstāvis; *jenoti, beбри* utt. krievu XIX gadsimta literatūrā (personu nosaukumi pēc kažokādām, kas izmantotas viņu kažokiem vai apkaklēm). Bieži lielākas ekspresijas dēļ daudzskaitļa vietā tiek lietots vienskaitlis: «*Pircēj, cieni pārdevēja darbu!*»

2. Vispārīgais atsevišķā vietā, piemēram, *priekšniecība* ar nozīmi 'priekšnieks'; sākotnēji krievu vārds *нуво* — 'alus' nozīmēja dzērienu vispār, bet *квас* — 'kvass' — raudzētu produktu, tagad, nozīmei sinekdohas rezultātā sašaurinoties, tie kļuvuši par speciālu dzērienu nosaukumiem.

3. Ģints jēdziens sugas jēdziena vietā, kad notiek, piemēram, šāda nozīmes sašaurināšanās: *mašina* ar nozīmi 'automobilis', *kukaiņi* ar nozīmi 'utis', 'blaktis' utt.

15. §. HOMONIMIJA

No polisēmijas, kad sastopamies ar viena un tā paša vārda dažādām nozīmēm, jāatšķir homonīmija. Homonīmi¹ ir dažādi vārdi ar vienādu skanisko sastāvu. Homonīmija plašākā nozīmē ietver dažādus gadījumus.

1. Homofoni², t. i., tādi gadījumi kā *kāts* un *kāds*, kas vienskaitļa nominatīvā skan vienādi, bet kam ir dažāds fonēmu sastāvs³ (tas konstatējams, vārdus lokot).

2. Homofomas, t. i., gadījumi, kad diviem vārdiem saskan gan izruna, gan fonēmu sastāvs, bet tikai vienā formā vai atsevišķās formās, piemēram, *vārtos* — lietvārda *vārti* lokatīvs un darbības vārda *vārtīties* tagadnes vsk. 1. persona; *ceļu* — lietvārda *ceļš* vsk. akuzatīvs un dsk. ģenitīvs un darbības vārda *celt* tagadnes vsk. 1. persona, *ceļam* — lietvārda vsk. datīvs un darbības vārda tagadnes dsk. 1. persona. Visas pārējās šādu vārdu formas nesaskan: *vārti*,

¹ *Homonīms* — no grieķu *homos* — 'vienāds' un *onyma* — 'vārds'.

² *Homofons* — no grieķu *homos* — 'vienāds' un *phonē* — 'skaņa'.

³ Par fonēmu sk. III nod., 39. §.

vārtu, vārtiem, vārtus, ar vārtiem un vārtīties, vārties, vārtās, vārtāmies, vārtāties; ceļš, ceļa, ceļā, ceļi utt. un celt, cel, ceļ, ceļat utt.

Tādas homoforamas var veidoties arī no vienas saknes, piemēram, krievu valodas lietvārdi un darbības vārdi *нечь* un *знать*. Homoformās *нечь* — 'krāsns' un 'cept' vārda sastāvs lietvārdā un darbības vārda nenoteiksmē ir vienāds, bet tā sauktajam nullafiksam¹ ir dažāda nozīme: darbības vārdā tas ir nenoteiksmes pazīme, bet lietvārdā — vsk. akuzatīva pazīme. Homoformās *знать* — 'aristokrātija' un 'zināt' arī vārda sastāvs ir dažāds: lietvārdā sakne [знаг'] un nullafikss, bet darbības vārdā sakne [зна-] un afikss [-т']. Tādas homoforamas ir arī latviešu valodā: *smaida* — lietvārda *smaidis* vsk. ģenitīvs un darbības vārda *smaidīt* tagadnes 3. persona; *loka* — lietvārda *loks* vsk. ģenitīvs un darbības vārda *locīt* tagadnes 3. persona utt.

3. Homonīmi vārda tiešajā nozīmē, kurus savukārt var sadalīt būtiski atšķirīgās grupās:

1) Istie homonīmi, t. i., vienādi skanoši vārdi, kam ir vienāds fonētiskais un morfoloģiskais sastāvs (tās pašas afiksu morfēmas, bet dažādas saknes) un kam saskan arī visas locījumu formas, bet ir dažāda cilme — tie radušies no vārdiem, kuri agrāk nav saskanējuši, piemēram, *spāre* — 'jumta sastāvdaļa' un *spāre* — 'kukainis', *lama* — 'Dienvidamerikas dzīvnieks' un *lama* — 'tibetiešu garīdznieks', *mikla* maizei cepšanai un *mikla* minēšanai.

Tādi homonīmi rodas vai nu vārdu aizgūšanas ceļā, vai kā fonētisko likumu darbības rezultāts pašu valodā.

Pie pirmās grupas pieder, piemēram, *spāre* (aizgūvums no viduslejasvācu valodas un latviskas cilmes vārds), *lama* (pamatā spāņu *llama* un tibetiešu *blama*).

Tācu fonētisko pārmaiņu rezultātā homonīmi var izveidoties arī bez vārdu aizgūšanas. Vārdam *mikla* ar nozīmi 'izejviela maizei cepšanai' ir tā pati sakne, kas verbam *micīt*, kur *c* radies skaņu mijas rezultātā no *k*; vārdā *mikla k* piedēkļa *-l-* priekšā palicis nepārveidots. Vārds *mikla* ar nozīmi 'tas, kas domāts minēšanai' ir atvasināts ar piedēkli *-kl-* no verba *minēt*, pie tam *in* tautosillabiskā pozīcijā pārvērties par *i*².

Tādi ir arī homonīmi, kas veidojušies no dažādiem vienas valodas vārdiem, kā, piemēram, krievu *утоф* — 'stops' (šķidrums mērs; no vācu *Stof*) un *утоф* — 'audums mēbeļu apvilksanai' (no vācu *Stoff*).

Kā risināms jautājums par to, vai attiecīgajā gadījumā ir homonīmija vai polisēmija, var paskaidrot ar piemēriem *лук* — 'šaujamaiss loks' un *лук* — 'sīpols'.

¹ Par nullafiksiem sk. IV nod., 45. §.

² Sal. A. Laua. Latviešu leksikoloģija. R., 1969, 60. lpp. — *Tulk.*

Līdzās vārdam *лук* — 'šaujамais loks' krievu valodā ir tās pašas saknes vārdi *лука* ('likums'; 'seglu loks'), *излучина* ('līkums'), *лукоморье* ('jūras līcis'), *лукавый* ('viltīgs'), *лукавить* ('izlikties, blēdīties'); skaidrs, ka šis ir krievu vārds ar plašiem vārddarināšanas sakariem. Salīdzināsim attiecīgos vārdus radniecīgās valodās: ukraiņu *лук*, poļu *tełk* — 'kalnu grēda', 'seglu loks'¹, lietuviešu *laĩkas* — 'loks', latviešu *loks*. Tas tā tad ir sens slāvu valodu vārds, kurā senkrievu (aizvēsturiskā posma) un senslāvu valodās bija nazālais *o* (*лжкж*).

Līdzās vārdam *лук* — 'sīpols' krievu valodā ir tikai atvasinājumi — *луковица* ('sīpols'), *луковичные* ('sīpolaugi') u. c., bet paralēlu darinājumu no šīs saknes nav. Ukraiņu valodā sīpols ir *цибуля*, poļu valodā — *tuk* (aizgūts no krievu valodas) un *cebula*. Toties vācu valodā līdzās vārdam *Zwiebel* (no kā nāk ukraiņu *цибуля* un poļu *cebula*) ir *Lauch* no senģermāņu *look* (ar garu *o*), no kā aizgūts arī senkrievu *лужкж*².

2) Gadījumi, kad no tām pašām saknēm vai celmiem neatkarīgi viens no otra tiek darināti «tādi paši vārdi», t. i., vārdi, kas pieder pie vienas vārdu šķiras un ir vienādi lokāmi, piemēram, krievu *голубец* — 'zila krāsa' un *голубец* — 'kāpostu tītenis', *самострел* — 'šaujамais stops' un *самострел* — 'tiša sašaušanās', *ударник* — 'šautenes belzenis' un *ударник* — 'trīcīennieks'³. Taču tādi gadījumi kā *пionieris* — 'cilvēks, kas pirmais apgūst neizpētītu zemi' un *пionieris* — 'bērnu organizācijas biedrs' nepieder pie homonīmijas, tie ir polisēmijas gadījumi.

3) Beidzot, iespējami gadījumi, kad vienu un to pašu vārdu aizgūst dažādā laikā, ar dažādām nozīmēm un acīmredzot no dažādiem avotiem, piemēram, no itāliešu *banda* krievu valodā ienācis vārds *банда* — 'bandītu kopa', bet vēlāk no itāliešu muzikantu žargona — vārds *банда* — 'pūtēju orķestris, kas spēlē uz operas skatuves' (šī orķestra dalībniekus apzīmē ar vārdu *бандисты*).

4) Īpašs homonīmijas veids ir tā sauktās *konversijas*⁴ gadījumi, kad attiecīgais vārds pāriet citā vārdu šķirā bez izmaiņām tā morfoloģiskajā un fonētiskajā sastāvā, piemēram, *materiāls* — lietvārds un *materiāls* — īpašības vārds. Šie vārdi ir homonīmi, jo tie pieder pie dažādām vārdu šķirām ar dažādu leksisko nozīmi, kaut gan saknes priekšmetiskā nozīme sakrīt.

5) Pats grūtākais gadījums ir tie homonīmi, kur nav ne dažādu vārdu sakrituma, ne paralēlu darinājumu no tās pašas saknes, ne konversijas, ne paralēlu vai secīgu aizguvumu. Tie ir gadījumi, kad polisēmiska vārda nozīmes tā attālinās, ka kļūst par homonīmiem. Parasti šais gadījumos leksiskās nozīmes atšķirību balsta

¹ No tā krievu *ленчик* — 'seglu loks'.

² Pēc senkrievu rakstības *oy=y*.

³ Sai gadījumā homonīmijas pamatā ir īpašības vārda *ударный*, no kā darināti abi lietvārdi, polisēmija.

⁴ *Konversija* — no latīņu *conversio* — 'apgriešana', 'pārmaiņa'.

arī gramatisko sakaru atšķirība. Salīdzinot, piemēram, *настоять* — 'panākt' («*настоять* на своем» — 'panākt savu') un *настоять* — 'nostādīnāt' («*настоять* водку на вишнях» — 'nostādīnāt degvīnu uz ķiršiem'), kur abi gadījumi ir pabeigtais veids vārdam *настаивать*, redzam, ka pirmajam *настоять* nav iespējams tiešais papildinātais, bet otrajam tas ir nepieciešams; tādējādi tie ir divi dažādi vārdi. Tāpat *лисичка* — 'lapsiņa' un *лисичка* — 'gailene' ir dažādi vārdi, jo pēdējam vārdam ir cita morfoloģiskā struktūra — nav pamazināmā piedēkļa.

No teiktā redzams, ka homonīmi galvenokārt ir sakrišanas rezultāts, un diez vai ir taisnība tiem pētniekiem, kuri apgalvo, ka, veidojoties homonīmiem, notiek valodas vārdu krājuma bagātināšanās (tādi spriedumi attiecas tikai uz pēdējo gadījumu). Drīzāk, gluži otrādi, visos homonīmijas gadījumos nepatīkami izjūtams, ka nav šķirts tas, kas būtu jāšķir. Tāpēc pozitīva nozīme homonīmiem ir tikai kalambūros un anekdotēs, kur tieši vajadzīga vārdu spēle, taču pārējos gadījumos homonīmi tikai traucē saprašanos. Jo straujāk kādā valodā notiek skaņu pārmaiņas un jo vairāk tajā dažādu aizguvumu, jo lielāks ir homonīmu skaits.

Straujo un radikālo skaņu pārmaiņu dēļ homonīmiem bagāta ir franču valoda, kuras pamatā ir latīņu sarunu valoda. Diftongiēm pārvēršoties par monoftongiēm¹, no dažādu patskaņu savienojumiem ar *n* un *m* izveidojoties nazālajiem patskaņiem, kā arī atkritot locījumu galotnēm un vienkāršojoties² vārda morfoloģiskajam sastāvam, «garie» un pēc sastāva sarežģītī latīņu vārdi pārvērtušies īsos, nelokāmos franču vārdos, pie tam daudzos gadījumos notikusi agrāk fonētiski atšķirīgu vārdu skaniskā sastāva sakrišana, piemēram, latīņu *panis* — 'maize' un *pinus* — 'priede' sakrituši, izveidojot vārdu [pē] ar nazālo *e*. Dažāda skanējuma latīņu vārdi, pārveidojoties vienādi skanošos franču vārdos, var radīt pat 5—6 homonīmus, piemēram, *saint* — 'svēts', *sein* — 'krūts', *sain* — 'vesels', *cinq* — 'pieci', *ceint* — 'apjozts', *seing* — 'uzraksts' = [sē].

Angļu valodā galvenā homonīmu daļa radusies pēc vidusangļu patskaņu pārvirzes, kad atšķirīgi patskaņi (bet dažkārt arī līdzskaņi) sāka skanēt vienādi, piemēram, *deer* [dɛə] — 'briedis' un *dear* [dɪə] — 'dārgs', *week* [wi:k] — 'nedēļa' un *weak* [wi:k] — 'vājš', *away* [əweɪ] — 'prom' un *aweigh* [əweɪ] — 'vertikāli'. Kā piemērs gadījumam, kad homonīmi radušies kā vārdu aizgūšanas rezultāts, var noderēt *base* [beɪs] — 'zems' (no franču) un *base* [beɪs] — 'bāze' (no grieķu)³.

¹ Sk. III nod. («Fonētika»), 31. §.

² Sk. IV nod. («Gramatika»), 47. §.

³ Sīkāk sk. darbā В. Д. Аракин. Омонимы в английском языке. «Иностранные языки в школе», 1958, № 4.

Vācu valodā, kur skaņu pārmaiņas notika lēnāk un nenoveda pie tik krasām vārdu izmaiņām kā angļu valodā, homonīmu ir daudz mazāk, piemēram, *Acht* — 'uzmanība' un *acht* — 'astoņi', *Saite* [zāgtə] — 'stīga' un *Seite* [zāgtə] — 'puse', 'lappuse' utt.

Krievu valodā visvairāk ir homonīmu, kas radušies sakarā ar vārdu aizgūšanu, piemēram, *балка* — 'grava' (tjurku) un *балка* — 'sija' (vācu), *лама* — 'mūks' (tibetiešu) un *лама* — 'dzīvnieks' (spāņu), *лук* — 'šaujamaiss loks' (krievu) un *лук* — 'sīpols' (vācu), *град* — 'pilsēta' (baznīcslāvu) un *град* — 'krusa' (krievu) utt. Homonīmu, kas radušies sakarā ar fonētiskām pārmaiņām, krievu valodā ir mazāk, piemēram, *жать* (*жму*) — 'spiest' un *жать* (*жну*) — 'rļaut', *некогда* — 'nav laika' un *некогда* — 'kādreiz senos laikos' (agrāk *нѣкогда*). Toties daudz homonīmu ir starp atvasinātajiem darbības vārdiem, kuri apzīmē vairākkārtēju darbību. Iekšējās fleksijas¹ dēļ tajos sakrituši saknes *o* un *a*: *засаливать* no *засолить* — 'iesālīt' un *засалить* — 'notaukot', *закапывать* no *закопать* — 'ierakt' un *закапать* — 'sākt pilēt', *спаивать* no *споить* — 'izdzirdināt' un *спаять* — 'salodēt' utt.

Dažkārt valodas cenšas atbrīvoties no homonīmiem.² To var panākt, nomainot celmu ar tā citu variantu, piemēram, baltkrievu valodā *жать* (*жну*) ir *жаць*, bet *жать* (*жму*) — *жмаць*; ukraiņu valodā vajadzētu sakrist vārdiem *бити* — 'sist' un *быти* — 'būt', taču ir atrasta izeja: *бити* — 'sist' un *бути* — 'būt' (no celma *буду*); krievu valodā vajadzētu sakrist nenoteiksmēm *есть* (*ем*) — 'ēst' un *есть* (*еду*) — 'braukt', taču otro nenoteiksmi pazīstam tikai formā *ехать*³.

Cits homonīmu novēršanas paņēmieni ir tāds, kā vienu no tiem aizstāj ar tā sinonīmu vai *dubletu*⁴, piemēram, *бор* nomaina ar *лес* — 'mežs', *брак* ar *супружество* — 'laulība', tāpat ar sinonīmiem; *чары* nomaina ar *чарование* — 'burvība', 'valdzinājums', *тухнуть* ar *потухать* — 'nodzist', tāpat ar dubletiem.

Pārpratumus, ko var radīt homonīmija, pirmām kārtām novērš konteksts⁵, un, jo homonīmi tematiski tālāki, jo mazāk jābīstas no divdomīguma un runas neizpratnes (piemēram, *gamma* — 'grieķu burts' un *gamma* — 'tonkārtā', *mats* uz galvas un *mats* šaha spēlē, *vērties* — 'skatīties' un *vērties* — 'taisīties vaļā').

¹ Sk. IV nod. («Gramatika»), 48. §.

² Par homonīmu zušanu latviešu valodā sk. darbā *J. Endzelins. Homonīmu vārdu zušana latviešu valodā*. FBR, IX. R., 1929. — *Tulk.*

³ Sk. *Л. А. Булаховский. Из жизни омонимов*. Сб. «Русская речь», т. III, 1928, 50. un 51. lpp.

⁴ Ar dubletiem šeit saprasti vienas saknes sinonīmiski vārdi ar dažādu afiksāciju, piemēram, *девчонка* un *девушка* — 'meitene', *березник* un *березняк* — 'bērzs' utt.

⁵ Par kontekstu sk. 20. §.

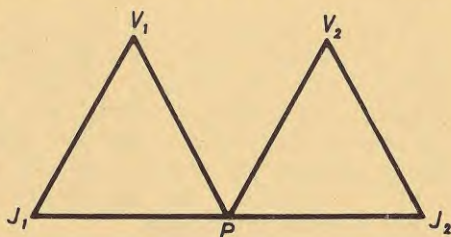
16. §. SINONIMI

Parastā sinonīmu¹ definīcija, kurā norādīts, ka sinonīmi ir dažādi skanoši vārdi ar identām vai tuvām, līdzīgām nozīmēm, ir neprecīza un neskaidra. Kas ir kopīgs sinonīmisku vārdu nozīmē — jēdziens vai nosauktais priekšmets? Vai sinonīmijas pamatā ir semazioloģiska vai nominatīva kopība? Mūsaprāt, kopība ir nominatīva. Šādu domu izteicis arī V. Humbolts vairāk nekā pirms simt gadiem: «...vārds nav jutekliski uztverama priekšmeta ekvivalents, bet tā izpratne, kas valodā nostiprinās ar tieši tam atrasta vārda palīdzību. Te ir galvenais avots viena un tā paša priekšmeta apzīmējumu dažādībai. Ja, piemēram, sanskritā ziloni sauc par divreiz dzerošo, divzobi vai dzīvnieku ar roku, tad šai gadījumā apzīmēti tiek dažādi jēdzieni, kaut arī domāts viens un tas pats priekšmets. Tas notiek tāpēc, ka valoda apzīmē ne pašus priekšmetus, bet jēdzienus...»²

Citiem vārdiem sakot: divi vārdi nosauc vienu un to pašu priekšmetu, tikai saista to ar dažādiem jēdzieniem, tādējādi nosaukumā atsedzot attiecīgā priekšmeta dažādās īpašības.

Grafiski tas parādīts 2. attēlā, kur V_1 un V_2 ir dažādi vārdi, J_1 un J_2 — dažādi jēdzieni, bet P — viens un tas pats priekšmets.

Salīdzinot tipiskus krievu valodas sinonīmu pārus, kur viens ir dzīvās krievu valodas vārds, bet otrs — baznīcslāvu vārds, piemēram, *лоб* un *чело* ('piere'), *глаза* un *очи* ('acis'), *губы* un *уста*

2. att.

('lūpas'), *щеки* un *ланыты* ('vaigi'), *шея* un *выя* ('kakls'), *палец* un *перст* ('pirksts') utt., katrā pāri redzam krasas stilistiskas atšķirības: *лоб*, *глаза*, *губы*, *щеки*, *шея*, *палец* ir neitrāla stila vārdi, bet *чело*, *очи*, *уста*, *ланыты*, *выя*, *перст* — arhaismi, ko lieto svinīgā un dzejiskā stilā, tātad šiem vārdiem ir īpaša stilistiska nokrāsa. Bez tam krievu vārdi atbilst anatomiskiem jēdzieniem, baznīcslāvu vārdiem turpretim ar šiem jēdzieniem nav nekā kopīga. Vecajās retorikās tas pareizi novērtēts, skaidrojot, ka *чело* nav galvaskausa daļa, bet «domu mājoklis», *очи* nav redzes orgāns, bet «dvēseles spogulis», *уста* nav barības uzņemšanas orgāns (vai, pieņemsim, patskaņu labializācijas orgāns), bet «gudru runu avots» utt.

¹ *Sinonims* — no grieķu *synonymos* — 'ar vienādu nosaukumu'.

² В. Гумбольдт. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода. Крājūmā В. А. Звегинцев. История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях. М., 1964, ч. I, 102. lpp.

«Absolūtie sinonīmi», t. i., gadījumi, kad sakrīt ne tikai nosauktais priekšmets, bet arī jēdziens, valodā «nesadzīvo» un vai nu diferencējas nozīmju ziņā, vai arī viens no sinonīmiem pāriet pasīvajā leksikā vai kļūst par dialekta, profesionālās leksikas, žargona faktu.

Sinonīmiem diferencējoties, vispirms parādās stilistiskas atšķirības, tālāk atklājas arī būtiskākas atšķirības. Tā bijis krievu literārajā valodā ar sinonīmu pāriem «krievu vārds» un «baznīcslāvu vārds». Tā bieži notiek arī ar sinonīmu pāriem «pašu valodas vārds» un «internacionāls vārds», kur pašu valodas vārds izsaka plašāku jēdzienu, bet internacionālais šaurāku, vairāk specializētu, piemēram, *izvedums* un *eksports*, *pārbaudījums* un *eksāmens*. Ir iespējami *eksāmeni* vai *pārbaudījumi* matemātikā, ķīmijā, fizikā, gala *eksāmeni* vai gala *pārbaudījumi*, bet var teikt tikai «valsts *eksāmeni*» vai «uzticības *pārbaudījums*».

Sinonīma pāriešanu pasīvajā leksikā var ilustrēt krievu vārdu *аэроплан* — 'aeroplāns' un *самолет* — 'lidmašīna' cīņā, kurā uzvarējis vārds *самолет*, bet vārds *аэроплан* atkāpies rezerves fondā.

Krievu valodas sinonīmu pāros *конь* — *лошадь* ('zirgs') un *пес* — *собака* ('suns') par galvenajiem, stilistiski neitrālajiem un jebkurā stilā derīgajiem vārdiem ir kļuvuši aizgūtie *лошадь* (tatāru) un *собака* (irāņu), bet pašu valodas vārdi atkāpušies, pāriedami ekspresīvās leksikas sfērā. Vārdus *конь* un *пес* lieto dzejā, ekspresīvā sarunu valodā, speciālajā terminoloģijā (*конь* šahā — 'zirdziņš'), bet zooloģijas mācību grāmatā iespējami tikai vārdi *лошадь* un *собака*.

Sinonīmi bieži veido vairāku locekļu rindas un parasti specializējas lietošanas sfēras ziņā un pēc citām pazīmēm.

Rindā *ārsts* — *doktors* — *dakteris* — *dziednieks* — *dziedinātājs* galvenais vārds ir *ārsts* (strādāt par *ārstu*, izsaukt *ārstu*, iet pie *ārsta* utt.), taču uzrunā parasti to nelieto. Uzrunājot *ārstu*, saka vai nu *doktor*, vai *dakter* («*Doktor*, vai mana slimība ir bīstama?», «*Dakter*, es nejūtos labi»). *Dziednieks* un *dziedinātājs* ir vārdi ar īpašu pieskaņu.

Sinonīmija neattiecas uz visām attiecīgā vārda nozīmēm. Piemēram, verbam *sabrukt*, runājot par ēku, ir sinonīmi *sagrūt*, *sagāzties*, runājot par cilvēku (tiešajā nozīmē), — sinonīms *sāļimt*, bet, runājot par cerībām, — sinonīmi *izirt*, *sairt*.

Visi šie gadījumi rāda, ka sinonīmi valodā var eksistēt, ja tiek ievērota formula «tas pats un ne tas pats», t. i., divi vārdi, kas sakrīt vienā ziņā, atšķiras citā ziņā. Ja sinonīmi būtu gluži «tas pats», to līdzāspastāvēšanai nebūtu jēgas, tā nebūtu vārdu krājuma bagātināšana, bet gan piesārņošana. Turpretim minētā tipa sinonīmi rada valodā ļoti bagātas stilistiskās iespējas, ļaujot izvēlēties vienu no sinonīmiem atkarībā no izteikuma uzdevuma, žanra un stila.

Sinonīmu lietošanā svarīgākie ir tie gadījumi, kad sinonīmi nav atkarīgi no konteksta, t. i., jebkurā kontekstā var cits citu nomainīt bez stilistiskas atšķirības, piemēram, *teikt* — *sacīt*, *paeglis* — *kadīķis*, *valodniecība* — *lingvistika*, *realizēt* — *īstenot* utt., vai ar stilistisku atšķirību, kad sinonīma izvēle nav atkarīga no konteksta priekšmetiskā vai tematiskā satura, bet no žanra un stila, piemēram, *iebaudīt* — *ēst* — *rit* — *sukāt* — *tiesāt* utt.¹; *galva* — *pauris*; *seja* — *ģimis* — *purns* — *mūlis*; *bērns* — *mazulis*; *kaut* — *kauču* utt.

Cita veida sinonīmiju rada konteksts, tieši konteksta nominatīvā, tematiskā puse, kad, piemēram, viena un tā pati persona tiek nosaukta: 1) īpašvārdā, 2) pēc izcelšanās, 3) pēc ieņemamā amata, 4) pēc stāvokļa u. tml. Tā 1921.—1927. gada šaha pārskatos toreizējais pasaules čempions Hosē Rauls Kapablanka i Graupera saukts šādi: 1) *Kapablanka* (uzvārds), 2) *Kapa* (iesauka), 3) *kubietis* (izcelšanās), 4) *pasaules čempions* («ieņemamais amats»), 5) *Laskera uzvarētājs* («stāvoklis»), bet pēc 1927. gada viņu varētu saukt arī 6) *Aļohina uzvarētais*, kas nebūtu pretrunā ar 5. punktu, kaut gan *uzvarētājs* un *uzvarētais* ir antonīmi, t. i., vārdi ar pretēju nozīmi.

Īpaši jāņem vērā frazeoloģiskā sinonīmija, kad viens otru nomaina vārdi, kuri paši par sevi nav sinonīmi, bet var tikt sinonimizēti tikai noteiktos frazeoloģiskos savienojumos, piemēram, *laiks* un *reize* ir nomaināmi vārdkopā «īstajā *laikā*», «īstajā *reizē*», bet teikumos «Vai tev ir brīvs *laiks*?» un «Pamēģini vēl *reizī!*» nomainā nav iespējama. Tāpat «*dzīva nauda*» — «*balta nauda*»; «*balti meli*» — «*salti meli*» u. c.

Sinonīmi a v o t u ziņā valodās ir dažādi:

1) internacionālisms un pašu cilmes vārds, piemēram, *lingvistika* — *valodniecība*, *tuberkuloze* — *dilonis*, *eksperiments* — *izmēģinājums*, *anēmija* — *mazasinība* utt. Šais gadījumos vārdu izteiktie jēdzieni maksimāli saskan, tomēr pašu cilmes vārds parasti ir nozīmes ziņā plašāks nekā internacionālisms (sal. *eksperiments* un *izmēģinājums*);

2) literārās valodas vārds un apvidvārds, piemēram, *aizkrāsns* — *aizgore*, *upenes* — *zustrenes*;

3) sinonīmi var nākt arī no žargona, piemēram, *tēvs* — *fāters*.

17. §. ANTONĪMI

Antonīmi² ir vārdi ar pretēju nozīmi. Šeit attieksmes ir tīri semazioloģiskas — tās pamatojas uz jēdzienu pretstatījumu; šīs attieksmes nav nominatīvas. Tāpēc visprimitīvākie antonīmi ir

¹ Šai sinonīmu rindā *ēst* ir neitrāls vārds, visi pārējie — ar stilistisku nokrāsu. — *Tulk.*

² *Antonīms* — no grieķu *anti* — 'pret' un *onyma* — 'vārds'.

vārdi ar nolieguma partikulu, kā *mierīgs* — *nemierīgs*, *tālu* — *netālu*. Šiem gadījumiem tuva ir arī priedekļu vai piedekļu antonimizēšana, piemēram, krievu valodā *спокойный* ('mierīgs') — *беспокойный* ('nemierīgs'), *подземный* ('apakšzemes-') — *надземный* ('virszemes-'), latviešu valodā *gaumīgs* — *bezgaumīgs*, *virsslānis* — *apakšslānis*, angļu valodā *useful* ('derīgs') — *useless* ('nederīgs'). Taču leksikoloģijai interesantākie ir *d a ž ā d u s a k ņ u a n t o n ī m i*.

Protams, ne katram vārdam ir antonīms. Antonīmu nav tādiem vārdiem kā *galds*, *tāfele*, *zirgs*, *septiņi* utt., tāpat vārdiem *Pēteris*, *Rīga* utt.

Lai varētu izpausties antonīmija, vārda nozīmē jābūt kādai kvalitatīvai pazīmei, kuru iespējams graduēt līdz pretstatam. Tāpēc dabiski, ka visvairāk antonīmu ir kādības īpašības vārdiem un atbilstošajiem apstākļa vārdiem, piemēram, *labs* — *slikts*, *tuvs* — *tāls*, *garš* — *īss*, *gaišs* — *tumšs*, *karsts* — *auksts*, *labs* — *ļausns*, *nabags* — *bagāts*, *labi* — *slikti* utt.

Tiešās nozīmes lietvārdiem antonīmija sastopama retāk; tā rodas pirmām kārtām lietvārdiem, kas saistīti ar antonīmiskiem īpašības vārdiem, piemēram, *gaisma* — *tumsa*, *karstums* — *aukstums*, *labums* — *ļaunums*, *nabadzība* — *bagātība*, *platums* — *šaurums*, *mīlestība* — *nāids*, *sākums* — *beigas*. Samērā maz antonīmu ir arī darbības vārdiem: *milēt* — *nīst*, *sākt* — *beigt*, *attālināties* — *tuvoities*, *apgaismot* — *aptumšot* utt.

Tāpat kā sinonīmijas gadījumā attiecīgajam vārdam vienā nozīmē var būt antonīms, bet citā ne, vai arī katrai nozīmei var būt savs antonīms.

Tā vārdam *labs* vienā nozīmē ir antonīms *slikts* (*slikta* redze), bet citā — *ļausns* (*ļausns* cilvēks); vārdam *viegls* vienā nozīmē ir antonīms *smags* (par svaru), bet citā — *grūts* (*grūts* uzdevums); vārdam *balts* kā krāsas apzīmējumam ir antonīms *melns*, bet politiskā nozīmē — *sarkans*. Pie tam dažādie antonīmi parasti nav savstarpēji sinonīmiski. Taču ir arī tādi gadījumi, kad vārdam vienā nozīmē ir divi sinonīmiski antonīmi, piemēram, *labs* — *ļausns*, arī *slikts* (*ļausns* cilvēks, *slikts* cilvēks), *viegls* — *grūts*, arī *smags* (*grūts* uzdevums, *smags* uzdevums).

Iekļaujoties vārdkopterminos, vārdi parasti zaudē savus antonīmus, piemēram, *baltais* lācis, *baltā* biļete, *melnās* bakas.

Un, otrādi, vārdi vārdu krājumā var nebūt antonīmi, bet, pārnestā nozīmē lietoti, tie kontekstā var kļūt antonīmiski. Tā valodas sistēmā vārdi *galotne* un *sakne*, *pumpurs* un *prauls* nav antonīmi, bet to nozīmes var tikt sašaurinātas tik tālu, ka iegūstam antonīmus. Salīdzinājumam O. Vācieša rindas:

Viss — no *galotnes* līdz *saknei*,

Viss — no *pumpura* līdz *praulam*...

Seit *galotne* un *sakne* pretstatītas kā sākums un beigas telpā; *pumpurs* ir 'kaut kas jauns, zaļoksnējs', *prauls* — 'vecs, savu mūžu nodzīvojis', tātad arī te ir tas pats sākuma un beigu motīvs.

Antonīmi var veidoties nozīmju polarizācijas procesā, t. i., agrākajai neitrālajai nozīmei sadaloties divās pretejās nozīmēs.

Visbiežāk tas notiek, vieniem un tiem pašiem vārdiem vai saknēm paralēli attīstoties radniecīgās valodās. Piemēram, latīņu *hostis* nozīmē 'ienaidnieks', bet krievu *гость* un vācu *Gast* — 'viesis'. Sākotnēji indoeiropiešu valodās šis vārds nozīmēja 'svešinieks'; romiešiem sakarā ar viņu militāro ekspansiju šis vārds ieguva nozīmi 'ienaidnieks', bet krieviem un vāciešiem, kam bija tirdzniecības sakari, — nozīmi 'svešzemju tirgotājs', bet vēlāk 'draudzīgs apmeklētājs' (sal. «торговые гости», «заморские гости» biļiņā par Sadko). Tāpat izskaidrojams arī tas, kā krievu valodā varēja rasties tik «pretrunīgs» vārds kā *благовоние* — 'smarža'. Sākotnēji sakne [von-] slāvu valodās nozīmēja vienkārši 'smarža'; tāda nozīme saglabājusies dienvidslāvu valodās un senslāvu valodā, no kurienes krievu valodā pārnākuši vārdi *благовоние* un *зловоние* ('smaka'). Taču krievu valodā sakne [-вон'-] ieguvusi nozīmi 'smaka', kamēr rietumslāvu valodās, piemēram, čehu valodā, *voněti* nozīmē 'smaržot'. Līdzīgi poļu vārds *zapamiętać* nozīmē 'atcerēties', bet krievu vārds *запомнить* nozīmē 'aizmirst'.

Dažkārt tāda polarizācija izpaužas vienas valodas ietvaros. Tā antonīmi *начало* ('sākums') — *конец* ('beigas') nāk no vienas saknes *ken — **kon*¹, kur notikusi tāda pati skaņu mija *e* — *o* kā vārdos *заберу* ('saņēmsu') — *забор* ('sēta'), *теку* ('teku') — *ток* ('strāva').

Antonīmi ir ļoti spēcīgs valodas izteiksmes līdzeklis. Tie nepieciešami kontrastu izpausmei, antitēzes paņēmiena realizēšanai publiskajā runā un dzejā, piemēram:

Cauri ievu vētrām un puteņu vasarām,
Cauri vilšanās sāpēm un prieka asarām
Es redzu tavu seju.

(I. Ziedonis)

Lai konstatētu vārda dažādās nozīmes, ļoti noderīgs ir šī vārda sinonīmikas un antonīmikas salīdzinājums. Ņemsim, piemēram, vārdu *ass*:

Sinonīms	Vārds	Antonīms
<i>skarbi</i>	<i>asi</i> ¹ (vārdi)	<i>maīgi</i>
<i>spilgta</i>	<i>asa</i> ² (gaisma)	<i>blāva</i>
<i>spēcīga</i>	<i>asa</i> ³ (smarža)	<i>vāja</i>
<i>straujas</i>	<i>asas</i> ⁴ (kustības)	<i>mierīgas</i>

¹ Ar zvaigznīti * apzīmē formu, kas nav konstatēta rakstu pieminekļos (sk. VI nod., 77. §).

Vārdam *vājš* savukārt ir šādi sinonīmi un antonīmi:

<i>slikts</i>	<i>vājš</i> ¹ (darbs)	<i>labs</i>
<i>kalsns</i>	<i>vājš</i> ² (cilvēks)	<i>tukls</i> utt.

18. §. TABU UN EIFĒMISMI

*Tabu*¹ ir etnogrāfisks jēdziens, kas attiecas arī uz valodu. Tabu nozīmē aizliegumu, kas radies sabiedriskās dzīves sfērā sabiedrības attīstības dažādās pakāpēs. Dažādu iemeslu dēļ šāds aizliegums var attiekties arī uz valodas faktiem.

Tā tautām, kas atrodas agrīnā sabiedriskās attīstības stadijā (polinēzieši, austrālieši, zulusi, eskimosi u. c.), vārdu tabu veidojas uz mitoloģisko ticējumu bāzes.

Vadoņa nāves gadījumā nedrīkst pieskarties viņa ķermenim, aizskart viņa lietas, iet viņa mājā, runāt ar viņa sievu un minēt viņa vārdu, jo nāve ir garu darbības izpausme un ar tiem nedrīkst sākt strīdu, lai neizraisītu to naidu.

Aizliegumam pakļauts nāves vārds, slimību nosaukumi, dievu un garu vārdi; bieži vien nedrīkst saukt vārdā dzīvnieku, kas ir attiecīgās cilts galvenais medību objekts. Tā pamatā ir naivais uzskats, ka šīs «lietas» ir identas ar vārdiem, kuri tās nosauc, tāpēc bieži vien par tabu kļūst arī līdzīgi skanoši vārdi vai to pašu vārdu citas nozīmes.

Tabu nomainīšanai vajadzīgi citi vārdi — eifēmismi². Eifēmismi ir atļauti vārdi, kurus lieto aizliegto vārdu (tabu) vietā.

Tādi eifēmismi daudzām indoeiropiešu tautām, to skaitā arī slāviem, bija čūsku un lāča nosaukumi. Krievu vārdam *змея* — 'čūska' ir tā pati sakne, kas vārdam *земля* — 'zeme', un *змей* — 'čūska' burtiski nozīmēja 'zemes-' (sal. latviešu valodā: *zemes tārps*). Latīņu valodā līdzās senajam čūskas nosaukumam *anguis* parādījās eifēmisms *serpens* — burtiski 'ložņājošais, rāpulis', senģermāņu valodā *slango* — 'lienošais', serbu valodā izskaistinošs eifēmisms *крѡца*. Krievu *медведь* — 'lācis' ir mākslīgi veidots saliktenis ar nozīmi 'tas, kas ēd medu' (tāpat kā citās slāvu valodās), ģermāņu *Bär* nozīmē 'brūnais', lietuviešu *lokys* (kam līdzās latviešu *lācis*) — 'laizītājs', izmirušajā prūšu valodā *clockis* — 'rūcejs'. Šī dzīvnieka senais nosaukums saglabājies latīņu vārdā *ursus*, franču *ours*, itāliešu *orso*, spāņu *oso*, grieķu *árktos*³, senindiešu *ῥκσαῖ*, senpersiešu *arša*, avestas *arəšo*, armēņu *arj*, albāņu

¹ *Tabu* — no kādas polinēziešu valodas, kur *ta* — 'atzīmēt', 'izdalīt' un *pu* — 'pīlnīgi'; kopā *tapu* > *tabu* — 'pīlnīgi izdalītais', 'īpaši atzīmētais' (pretstatā *noa* — 'vispārīgs', 'parasts').

² *Eifēmisms* — no grieķu *eu* — 'labi' un *phēmi* — 'runāju'.

³ No tā arī *Arktika*, *Antarktīda*.

ari, iru art (bet arī meth — 'labsirdis'), bet slāvu, baltu un ģermāņu tautas to zaudējušas.

Augstākā attīstības pakāpē, piemēram, tautību veidošanās laikmetā, tabu avoti zemnieku vidū ir māņticība un aizspriedumi. Tāpēc rodas vajadzība pēc eifēmismiem, runājot par nāvi: saka nevis *nomira*, bet *aizmīga uz mūžu*, *aizgāja pie tēviem*, *izlaida garu*, *nolika karoti*, *atstiepa kājas* u. tml.

Tas pats vērojams arī attiecībā uz slimību nosaukumiem, piemēram, ukraiņu dialektos *лихорадка* — 'drudzis' tiek nomainīts ar *тітка* — 'krustmāte', serbu valodā *осна* — 'bakas' ar vārdu *богине*¹.

Māņticības dēļ vārdu *lācis* (bijušo eifēmismu) no jauna uzskata par tabu un lieto tā vietā jaunus eifēmismus: ziemeļkrievu izloksnēs *звирь* — 'zvērs', krievu valodā arī *хозяин* — 'saimnieks', *лесник* — 'mežsargs', *он* — 'viņš' utt., latviešu valodā *ķerainis*, *pinkainis* u. tml.

Klirīgajā mietpilsoņu vidē rodas īpaši eifēmismi, piemēram, par grūtu sievieti nesaka «она *беременна*» — 'viņa ir stāvoklī', bet «она в *интересном положении*».

Civilizētā sabiedrībā tabu iemesls var būt cenzūras aizliegums (kara vai diplomātisks noslēpums), tāpēc valstu, pilsētu, uzņēmumu, karaspēka daļu nosaukumi un personu vārdi tiek aizstāti ar burtiem vai burtu nosaukumiem, kā *N* (en), *NN* (en en), *X, Y, Z* (Iks, Igreg, Zet), vai ar aprakstošiem apzīmējumiem, piemēram, *kāda kaimiņvalsts*, *kāds diplomātiskais pārstāvis* u. tml.

Kad 1916. gadā tika nogalināts Grigorijs Rasputins un cenzūra aizliedza minēt viņa vārdu, žurnālisti sāka lietot eifēmismu *kāda ievērojama persona* un visi saprata, ka tas ir Rasputins.

Cits tabu cēlonis civilizētā sabiedrībā ir etiķete, bailes izteikties rupji un nepieklājīgi. Tā nesaka *jūs melojat*, bet *jūs kļūdāties*, *jums nav taisnība*; vārda *uts* vietā saka *kukainis*, *insekts* u. tml.

Ārsti bieži vien lieto slimību latīņu nosaukumus, aizstājot ar tiem pašu valodas vārdus, vai arī lieto īpašus medicīnas terminus: «Jums nav vēzis, bet *cancer*» (t. i., vēzis), «Tas nav dilonis, bet *tbc*» (t. i., tuberkuloze, dilonis), «Seit nepieciešama *ķirurgiska iejaukšanās*» (t. i., operācija), «Protams, iespējams arī *letāls iznākums*» (t. i., nāve) u. tml.

Dažos žargonos, piemēram, zagļu žargonā, līdzās izskaistinošiem eifēmismiem, kā *nopirkt* (nozagt), *apklusināt* (nogalināt) utt., atrodami arī pretēji eifēmismi, kad pieklājīgi nosaukumi tiek aizstāti ar nepieklājīgiem. Šais žargonos eifēmistika kalpo *slepenrunai* (kriptoloģijai)².

¹ Sk. Л. А. Булаховский. Введение в языкознание, ч. II. М., 1953, 51. lpp.

² Кriptoloģija — no grieķu *kryptos* — 'slepens' un *logos* — 'vārds', 'mācība'.

Etimoloģija¹ ir mācība par vārdu izcelšanos.

Par etimoloģiju interesējas kā pieaugušie, tā bērni, un etimoloģizēšana ir iemiļota nodarbošanās cilvēkiem, kuri maz ko saprot no valodas attīstības likumiem. Valodnieki, izprazdami pareizas etimoloģijas noskaidrošanas sarežģītību, šim jautājumam pieiet ļoti uzmanīgi. Nespeciālistam katra nejauša skaniska līdzība šķiet pietiekama, lai vārdus uzskatītu par tuviem un izskaidrotu to cilmī; vārdus, kam ir maza līdzība, tādi «etimologi» atstāj bez ievēribas. Turpretim valodnieks var balstīties tikai uz likumsakarīgām skaņu atbilstēm dažādās valodās un vienas valodas dažādos attīstības posmos (tāpēc jāzina fonētiskie likumi, vārdu gramatiskā uzbūve un tās pārmaiņas) un uz likumsakarīgām nozīmju atbilstēm. Par to, kas nespeciālistam šķiet acīmredzams, valodnieks bieži šaubās, un, otrādi, valodnieks prot pārliecinoši pierādīt un izskaidrot no nespeciālista viedokļa neticamu atbilstību.

N. Marrs centās pierādīt, ka krievu vārds *сумерки* — 'krēsla' radies no cilts nosaukuma *šumeri*²; viņš sadalīja krievu vārdu divās daļās — *сумер-* (*шумер*) un *-ки*, kas ir nepareizi un neatbilst īstenībai. Vārds *сумерки* morfoloģiski dalāms priedēklī *су-* (no senāka *сх* ar nazālu patskani [ō], sal. *супруг* — 'dzīvesbiedrs', *сугроб* — 'kupena', *сумятица* — 'kņada', *сунесь* — 'mālsmilts' utt.), saknē *-мерк-* (sal. *меркнуть* — 'bālēt') un galotnē *-и*. Marra izdalītā vārda daļa *-ки* ir bezjēdzīga, vēsturiski neiespējama, jo *к* pieder pie saknes. Turklāt krievu *с* nekad nav radies no *ш* (otrādi gan, *ш* dažos gadījumos radies no *с+j*, sal. *кусать* ('kost') — *укушен* ('sakosts'), *носить* ('nest') — *ноша* ('nasta') utt. Bez tam šumeriem nekad nav bijis sakara ar slāviem vai viņu valodu. Vārds *сумерки* pēc nozīmes ir pilnīgi skaidrs: 'stāvoklis pirms satumšanas' (*су-* apzīmē atrašanos pie kā, blakus kam: *суводь* — 'blakusstraume', *сунесь* — 'mālsmilts' u. c.).

Krievu valodas runātājiem šķiet, ka vārds *зонтик* — 'lietusargs', 'saulesargs' radies no *зонт* (tas pats) tāpat kā *стол* — 'galdiņš' no *стол* — 'galds' vai *ротик* — 'mutīte' no *рот* — 'mute'. Taču *зонтик* nav veidojies no *зонт*, bet *зонт* radies no *зонтик*. Vārds *зонтик* parādījās jau Pētera I laikā, bet *зонт* vēlāk. Vārda *зонтик* pamatā ir holandiešu vārds *zonnedeck* — burtiski 'saulesaizsegs', kurā *з, о, н, к* sakrīt ar oriģinālu, bet ģermāņu

¹ *Etimoloģija* — no grieķu *etymologia*, kas no *etymon* — 'patiesība' un *logos* — 'vārds', 'mācība'; krievu un latviešu valodā vārdam *etimoloģija* ir divas nozīmes — 'vārdu izcelšanās' un 'mācība par vārdu izcelšanos'.

² *Sumeri* — vissenākie iedzīvotāji teritorijā starp Tigru un Eifratu.

valodu vājšais *e* (murmel-*e*¹) zudis, oriģināla *d* vietā krievu valodā ir *т* (kas pilnīgi saprotams, ja zina ģermāņu un slāvu balsīgo līdzskaņu attiecsmes) un *e* pēdējā zilbē aizstāts ar *u* (arī tas ir saprotams, ja ņem vērā, ka neuzsvērtie *e* un *u* krievu literārajā valodā sakrīt, tāpēc to, ka vārdā *ножичек* — 'nazītis' jāraksta *e*, bet vārdā *мальчик* — 'zēns' jāraksta *u*, mēs konstatējam pēc tā, ka *e* lokot zūd — *ножичка* (mobilais patskanis), bet *u* saglabājas — *мальчика*; jaunajā vārdā *зонтик* patskanis nezūd, tāpat tas ir *u*). Tādējādi vārda beigas ieguva citu jēgu — pamazinājuma piedēkļa *-ик-* nozīmi pēc analogijas ar *стол*ик, *рот*ик utt. Sakne bez šī piedēkļa šai gadījumā ir forma bez pamazinājuma nozīmes; tā radās vārds *зонт* pēc proporcijas *стол*ик: *стол* = *зонтик*: *х*, bet *х* = *зонт*.

Tādam, kas nezina radniecīgo valodu skaņu atbilstes, liekas, ka krievu vārds *начальник* un poļu *naczelnik* — 'priekšnieks' ir vienas cilmes vārdi, bet tas nav pareizi. Ja tie būtu radušies no vienas saknes, tad poļu vārdā aiz *cz* būtu jābūt nazālam patskanim, jo krievu vārdam *начальник* ir tā pati sakne, kas vārdam *начало* — 'sākums', un agrāk tam bijusi sakne *чл* ar nazālo patskani [ē]. Poļu vārds turpretim radies no tās pašas saknes, no kuras *czoto* — 'piere', sal. ar senkrievu un baznīcslāvu *чело*².

Turpretim, pievēršoties vācu vārdam *Elephant* — 'zilonis' un krievu vārdam *верблюд* — 'kamielis', kur nevalodnieks nesaskata nekā līdzīga, valodnieks atrod kopīgu avotu.

Vācu *Elephant* radies no franču *elephant* [elefā], kas no latīņu *elephantus* ar to pašu nozīmi, latīņu vārds savukārt no grieķu *elephas*, kam netiešajos locījumos celms *elephant* = mūsdienu krievu valodas *верблюд*, kas no senāka *велблюд* un vēl senāka *вєлєблєдъ* (sal. poļu *wielbłąd*), kurā otrais *л* radies *блєднѣти* — 'maldīties' ietekmē, t. i., kādreiz ir bijis *вєлєблєдъ*, kas nācis no gotu *ulbandus* ar to pašu nozīmi, bet gotu *ulbandus* no latīņu *elephantus*, kas savukārt no grieķu *elephas*; grieķu valodā šis vārds acīmredzot ienācis no arābu *al ephas*, kas varbūt nācis no senēģiptiešu valodas³. Tādējādi vēlākais skaniskās līdzības trūkums atbilstoši skaņu pārmaiņu likumiem novedams ne tikai līdz agrākajai skaniskajai līdzībai, bet pat līdz identitātei. Paliek vēl viena grūtība — nozīme, bet tās atšķirība izskaidrojama ar nozīmes pārnesumu pēc funkcijas: sākumā šis vārds apzīmēja ziloni, vēlāk tai pašai funkcijai (smagumu pārvešanai) sāka lietot kamieli un vecais nosaukums pārgāja uz viņu; ar nozīmi «zilonis» šis vārds no latīņu valodas pārgāja Rietumeiropas valodās, bet ar nozīmi «kamielis» pēc norādītajām fonētiskajām pārmaiņām caur gotiem nonāca slāvu valodās.

¹ Sk. III nod. («Fonētika»), 31. §.

² Sk. Л. А. Булаховский. Введение в языкознание, ч. II. М., 1953, 163. lpp.

³ Sk. А. Г. Преображенский. Этимологический словарь русского языка.

Lai izprastu izsaučiena *караул* — 'palīgā!' etimoloģiju krievu valodā, tas jāsalīdzina ar nosaukumu *караул* — 'sardze'¹, kas ienācis no tjurku valodām, kur tas bijis pavēles izteiksmes un tiešā papildinātāja savienojums *кара авыл* ar nozīmi 'sargā aulu!'.

Vārds *trolejbuss* aizgūts no angļu valodas, kur *trolley* nozīmē 'vads', bet *-bus* ir izskaņa vārdam *omnibus* no latīņu viēniekvārda *omnes* — 'visi' datīva; šis *-bus* ir atdalījies un kļuvis it kā par piedēkli transporta veidu nosaukumos — *omnibuss*, *autobuss*, *trolejbuss*².

Pareizai etimoloģizēšanai bieži nepietiek tikai ar lingvistiskām zināšanām, īpaši tad, ja pārmaiņām ir sakars ar metonīmiju, kas pamatojas ne uz jēdzienu, bet uz priekšmetu sakariem. Tad valodniekam palīdz vēsturnieks. Valodnieks var paskaidrot, ka krievu vārds *затрапезный* — 'ikdienas-', 'mājas-' (piemēram, *затрапезный халат* — 'mājas halāts') cēlies no *трапеза* — 'pusdienas', 'ēdiens', kas nācis no grieķu *trapedza* — 'galds', bet, kāds sakars ir vārda *затрапезный* nozīmei ar pusdienām, nav saprotams. Vēsturnieks izskaidro, ka *затрапезный* cēlies ne tieši no vārda *трапеза*, bet no *затрапез* vai *затрапеза* — 'lēta raiba drāna', ko izgatavoja fabrikants ar uzvārdu *Zatrapeznovs*³.

Vēl cits piemērs: valodnieks var izskaidrot, ka darbības vārdi *объегорить* un *подкузьмить* ir sinonīmi, abi nozīmē 'apkrāpt' un veidoti no īpašvārdiem *Егор* un *Кузьма*, kuri cēlušies no grieķu *Georgios*, kas no sugasvārda *georgos* — 'zemkopis', un *Kosma*, kas no darbības vārda *kosmeo* — 'izrotāju' (tā pati sakne, kas vārdiem *kosmoss*, *kosmētika*). Bet, kāpēc *объегорить* un *подкузьмить* nozīmē tieši 'apkrāpt', tas paliek neskaidrs, un valodnieks nespēj kaut ko vairāk paskaidrot. Palīgā nāk vēsturnieks un izskaidro, ka pamatā ir ne paši personu vārdi, bet *Jegora diena* un *Kuzmas diena*, kad krievu zemnieki varēja pāriet no viena kunga pie otra; viņi salīga Jegora dienā (23. aprīlī) un aprēķinu saņēma Kuzmas dienā (1. novembrī), bet stārstas centās viņus divreiz apkrāpt: Jegora dienā *объегорить*, Kuzmas dienā *подкузьмить*⁴.

Etimoloģizēšana pēc šķietamas līdzības, neņemot vērā fonētiskos likumus, nozīmju maiņas veidus, gramatisko sastāvu un tā izmaiņas, un citas jēgas piešķiršana nezināmam vai mazzaprotamam vārdam, pamatojoties uz nejaušu līdzību ar vairāk pazīstamu un

¹ Sal. «почетный караул» — 'goda sardze', «начальник караула» — 'sardzes priekšnieks' utt.

² Sal. krievu humoristisko *тотобус* — 'pārvietošanās kājām', kur *-бус* pievienots krievu cilmes saknei.

³ Sk. «Толковый словарь русского языка», под редакцией Д. Н. Ушакова, т. I, 1057. lpp.

⁴ Par pareizas etimoloģizēšanas metodēm sk. darbā Л. А. Булаховский. Введение в языкознание, ч. II. М., 1953, 160., 166. un 167. lpp.

saprotamu vārdu (bieži saistīta ar vārda skaniskā attēla pārveidošanu), valodniecībā tiek saukta par tautas etimoloģiju.

Piemēram, ja kāds uzskata, ka vārds *деревня* — 'sādža' izskaidrojams tādējādi, ka sādžās mājas tiek celtas no koka — *дерево*, bet pilsētās no akmens, tā ir tautas etimoloģija. Istenībā vārdiem *деревня* un *дерево* nav nekāda sakara. Ar nozīmi 'sādža' vārdu *деревня* sāka lietot vēl, agrāk tam bija nozīme 'pagalms', vēl agrāk 'arams lauks' (sal. XVI gadsimta grāmatā «Домострой» — «пахать деревню») un, beidzot, vissenākajos rakstu pieminekļos — 'no kokiem attīrīta vieta druvai'; ar to saistāmi lietuviešu *dirvā* — 'druva', latviešu *druva* un sanskrita *durva* — 'prosas pasuga', kas acīmredzot ir vissenākā šīs saknes nozīme ('druva' jau ir metoni-mija). Turpretim krievu vārds *дерево* saistāms ar lietuviešu *derva* — 'priede', bretoņu *deruenn* — 'ozols' utt. (krievu *дерево* ir sinekdoha — sugas nosaukums ģints nosaukuma vietā).

Tautas etimoloģijas visbiežāk saistītas ar citvalodu vārdu aizgūšanu. Tā vārds *ростбиф* — 'rostbifs' no angļu *roast beef* — 'cepta vērsa gaļa' vienkāršrunā pārvēršas par *розбив* no *разбить* — 'sadauzīt'; no vācu *Werkstatt* — 'darbnīca' pēc skaniskās līdzības ar *верстать* — 'aplauzt', *разверстать* — 'sadalit' radies *верстак* — 'ēvelsols'; vārdi *кооператив* — 'kooperatīvs' un *капитал* — 'kapitāls' agrāk laucinieku valodā pārvērtās par *купира-тив* (kur var nopirkt — *купить*) un *копитал* (*копить деньги* — 'krāt naudu')¹.

Lielā Tēvijas kara laikā 1941.—1945. gadā vienkāršrunā braukšanas karti (*рейсовая карточка*) sauca *рельсовая карточка* (to izdod tad, kad brauc pa sliedēm — *по рельсам*).

Var tikt piedēvēta jauna jēga arī pašu valodas saknēm, ja to nozīme kļuvusi neskaidra. Tā krievu valodas vārdus *свидетель* — 'liecinieks' un *смирение* — 'lēnprātība' tagad uztver kā darinājumus no saknēm *вид(еть)* — 'redzēt' un *мир(ный)* — 'mierīgs', bet arī šeit notikusi citas jēgas piešķiršana sakarā ar to, ka fonētiski sakrīt neuzsvērtie *e* un *u*. Etimoloģiski šie vārdi radušies no saknēm *вед(ать)* — 'zināt' un *мер(а)* — 'mērs'.

Pēdējais piemērs liecina, ka tais gadījumos, kad tautas etimoloģija uzvar un kļūst par vispārpieņemtu, vārda sakari ar agrāko «likumīgo» etimoloģiju pārtrūkst un tas sāk dzīvot jaunu dzīvi «jaunu radinieku» lokā. Tad patiesā etimoloģija var interesēt tikai pētnieku, jo praktiski tā ir pretrunā ar mūsdienu izpratni. Uz šī pamata viens vārds dažkārt var sadalīties divos paralēlos vārdos, piemēram, vārds *ординарный* (no latīņu *ordinarius* — 'parasts', kas no *ordo*, *ordinis* — 'rinda') attiecībā uz drānu pārvērties par *одинарный* (saistās ar *один* — 'viens'): *одинарная материя* —

¹ So vārdu pareizā etimoloģija meklējama latīņu vārdos *opus*, *operis* — 'darbs', *cooperare* — 'kopā darīt' (no tās pašas saknes arī *opera* — burtiski 'darbi') un *caput*, *capitis* — 'galva', *capitalis* — 'galvenais', 'pamata'.

'vienkārtēja drāna' (pretstatā divkārtējai), bet vārds *ординарный* palicis ar nozīmi 'parasts', piemēram, *ординарный случай* — 'parasts gadījums'.

Tā kā tautas etimoloģija sevišķi bieži sastopama starp cilvēkiem, kas nepietiekami zina literāro valodu, citas jēgas piešķiršana, kam pamatā ir nejauša vārdu fonētiska līdzība, var būt spilgtā vienkāršrunas pazīme.

20. §. KONTEKSTS UN ELIPSES

Kā jau norādīts, lielākā daļa vārdu valodā ir daudznozīmīgi, bet tekstā cilvēki tos saprot vienā nozīmē. Tas ir tāpēc, ka saziņšanās procesā cilvēki sastopas nevis ar izolētiem vārdiem kā vārdnīcā, bet ar kopumu, kur vārdi ir saistīti ar citiem vārdiem un ar runas situāciju. So vārda vidi sauc par kontekstu¹. Var būt vārdiskais konteksts vai dzīves konteksts.

Vārdiskais konteksts ir vārdi, kuri ir saistīti ar aplūkojamo vārdu un piešķir tam nepieciešamo viennozīmību. Piemēram, teikumā «Vējš apgāzis *sētu*» vārdam *sēta* ir nozīme 'žogs', bet teikumā «Bērni rotaļājās *sētā*» — nozīme 'pagalms'. Daudznozīmīgais vārds *operācija* dažādos savienojumos iegūst vajadzīgo viennozīmību: «operācija ar *narkozi*» — ķirurģiska operācija, «*uzbrukuma* operācija» — militāra operācija, «*bankas* operācija» — finansu operācija. Izcelto vārdu (*narkoze*, *uzbrukums*, *banka*) pievienojums veido nepieciešamo kontekstu. Šie vārdi ir atslēgas vārdi, kas uzreiz nosaka kontekstu.

Tomēr ne visi vārdi veido pietiekamu kontekstu, piemēram, teikumā «*Operācija* noritēja spidoši» nav atslēgas vārda, visi vārdi ir tematiski neitrāli un nav skaidrs, kāda operācija domāta.

Dažkārt šādā gadījumā palīdz dzīves konteksts.

Dzīves konteksts ir runas situācija: kas runā, kur un kad runā, kam saka, kāpēc saka utt. Ja minēto teikumu, kurā nav atslēgas vārda, saka ķirurgs, tad droši vien domāta ķirurģiska operācija; ja šis pats teikums teikts pulka štābā kara apstākļos, tad domāta militāra operācija; ja šis teikums ņemts no finansistu dialoga biržā, tad domāta finansu operācija. Protams, simtprocentīgi galvot par vārda *operācija* konkrēto nozīmi šais gadījumos nevar, jo ķirurgs un finansists var runāt arī par militāru operāciju, bet karavīrs un finansists — par ķirurģisku operāciju. Taču ticamāk, ka vārds lietots norādītajās nozīmēs. Dzīves konteksts sevišķi svarīgs vietniekvārdu izpratnei, jo vārdiskais konteksts vietniekvārdus pietiekami neatklāj (sk. 8. §).

Dzīvajā sarunu valodā dzīves kontekstam ir ļoti liela loma, jo tas ļauj teikumus saīsināt ar elipses palīdzību.

Elipse² ir tādu vārdu izlaidums, kuri izsecināmi no kontek-

¹ *Konteksts* — no latīņu *contextus* — 'sakars', 'savienojums'.

² *Elipse* — no grieķu *elleipsis* — 'trūkums'.

sta un vajadzības gadījumā viegli ievietojami runā. Konteksta dēļ (iepriekš lietotie vārdi, runas situācija) iespējams izlaist teikuma priekšmetu, izteicēju, papildinātāju, apzīmētāju utt. Tā izsauceņa «Vēl šķīvīti!» (I. Krilovs) ir viens papildinātājs, bet izteicējs un otrs papildinātājs (kā šķīvīti?) ir izlaisti, taču, tā kā runas situācija ir zināma, izlaistais ir skaidrs no konteksta un savstarpējā saprašanās nav traucēta. Šo izsauceņu var vēl vairāk saīsināt — izlaist arī papildinātāju un atstāt tikai vārdu «Vēl!». Parastajās apgalvojuma un nolieguma replikās *Jā* un *Nē* atmests viss, atstājot tikai apgalvojumu vai noliegumu.

Toties bez atbilstošā konteksta eliptiskā runa kļūst pilnīgi nesaprotama, kaut arī visi vārdi ir saprotami. To viegli konstatēt, ja gadās pieslēgties svešai telefona sarunai. Piemēram, jūs nejauši noklausāties sarunu: «Nu, kā?» — «Labāk.» — «Ko jūs tagad darīsiet?» — «Tomēr iešu.» — «Kāpēc?» — «Drošs paliek drošs.» Visi vārdi ir saprotami, bet sarunas jēga kopumā nesaprotama, jo runa ir eliptiska, atslēgas vārdu nav un dzīves konteksts tam, kas klausās sarunu, nav zināms, bet tieši dzīves konteksts nodrošina runātāju saprašanos.

Valodas runas forma un rakstu forma pirmām kārtām atšķiras ar to, ka pirmā vienmēr balstās uz dzīves kontekstu, kas ir runas momentā un runātāju pieredzē (abpusēja iepriekšējo notikumu zināšana un citu personu, kuras nepiedalās sarunā, pazišana), bet valodas rakstu forma gandrīz nemaz nevar izmantot dzīves kontekstu; labākajā gadījumā tas ir konteksts, kas pastāv rakstītāja un lasītāja kopējā pieredzē, kā tas ir telegrammās, vēstulēs, memuāros. Grāmatā vai laikrakstā katram izteikumam jāveido iepriekšējais konteksts — teksta aprakstošās daļas, piemēram, romānā peizaži, portreti, raksturojumi utt.; balstoties uz šo kontekstu, iespējams sasniegt viennozīmību pat eliptiskās replikās.

Dramaturģiskā tekstā, kur ir tikai replikas, kas vairāk vai mazāk imitē dzīvo sarunu valodu, eliptiskais teksts balstās uz skatuves kontekstu, t. i., uz dekorācijām, rekvizītiem, aktieru darbību utt., kas rada vajadzīgo viennozīmību. Ja lugu neskatās teātrī, bet lasa, tad dzīves kontekstu aizstāj vārdiskais konteksts, kuru veido darbības personu saraksts ar piezīmēm, remarkas par dekorācijām cēlienu, ainu un skatu sākumā, remarkas par darbību utt.

Dramatizējot romānus un stāstus un iestudējot šos dramatizējumus, norisinās pretējs process — pāreja no vārdiskā konteksta uz dzīves kontekstu.

21. §. TERMINOLOĢIJA

Termini¹ ir speciāli vārdi, ko ierobežo to īpašais uzdevums valodā, vārdi, kam jābūt viennozīmīgiem kā precīziem jēdzienu apzīmējumiem un priekšmetu nosaukumiem. Tas ir nepieciešami zinātnē, tehnikā, politikā un diplomātijā.

¹ *Termins* — no latīņu *terminus* — 'robeža'.

Termini eksistē nevis vienkārši valodā, bet noteiktas terminoloģijas sistēmā. Vispār valodā (ārpus terminoloģijas) vārds var būt daudznozīmīgs, bet, iekļauts noteiktā terminoloģijā, tas iegūst viennozīmību (sk. piemēru ar vārdu *operācija*). Atšķirībā no parasta vārda terminam nav nepieciešams konteksts, jo tas 1) ir loceklis noteiktā terminoloģijā, kura izpilda konteksta vietu; 2) var tikt lietots izolēti, piemēram, sarakstu tekstos vai pasūtījumu tekstos tehnikā; 3) tāpēc ir viennozīmīgs ne valodā vispār, bet noteiktas terminoloģijas robežās¹.

Viens un tas pats termins var ietilpt dažādās terminoloģijas sistēmās un tādējādi veidot starpzinātņu homonīmiju, piemēram, *reakcija* — 1) ķīmijā, 2) fizioloģijā, 3) politikā; *redukcija* — 1) filozofijā, 2) jurisprudencē, 3) fonētikā²; *asimilācija* — 1) etnogrāfijā, 2) fonētikā³.

Valodniekiem ir ļoti svarīgi saprast, ka krievu termins *речь*, kas sastopams dažādu zinātņu terminoloģijā, ir tipisks starpzinātņu homonīms un neapzīmē vienu un to pašu valodniecībā, psiholoģijā, fizioloģijā un medicīnā, nemaz nerunājot par nozīmēm, kuras tam ir piemēros «*речь* прокурора», «*речь* ректора на торжественном акте», «бессвязная *речь* преступника», «Я слышу *речь* не мальчика, но мужа» (Puškins) utt.⁴

Tāpat terminoloģija ir kādas ražošanas vai zinātnes nozares terminu kopums, kas veido īpašu leksikas slāni, kuru var apzināti regulēt un kārtot.

Labi termini nedrīkst būt daudznozīmīgi un ekspresīvi, un ar to tie atšķiras no neterminoloģiskiem vārdiem, kas lielākoties ir daudznozīmīgi un ekspresīvi.

Tomēr nedrīkst domāt, ka starp terminoloģiju un neterminoloģiskiem vārdiem ir nepārkāpjama robeža, ka termini veidoti no citādām skaņām un nepakļaujas noteiktas valodas gramatikas likumiem. Ja tas tā būtu, tad terminoloģija nepiederētu pie dotās valodas, taču tas tā nav. Lai kā termini rastos un ar kādām īpatnībām (fonētiskām, gramatiskām) atšķirtos, tie ietilpst noteiktas valodas vārdu krājumā un pakļaujas tās fonētiskajai un gramatiskajai uzbūvei.

Starp terminiem un neterminoloģiskiem vārdiem noris pastāvīga maiņa: vispārlietojamās leksikas vārdi, zaudējot dažas savas īpašības, kļūst par terminiem (tai pašā laikā tie paliek arī vispār-

¹ Sk. Д. С. Лотте. Образование системы научно-технических терминов. Krājumā Д. С. Лотте. Основы построения научно-технической терминологии. М., 1961, § 2. Независимость термина от контекста, 73. un sek. lpp.

² Sk. III nod. («Фонетика»), 34. §.

³ Sk. III nod., 36. §.

⁴ Sk. par to А. А. Реформатский. Что такое термин и терминология? Krājumā «Вопросы терминологии», М., 1961, 49.—51. lpp.

lietojamās leksikas piederums, piemēram, *grauds* — šautenei un labībai vai tādi tehnikas termini, kas radušies no ķermeņa daļu nosaukumiem, kā *plecs, pirksts, kakls, vaigs* utt.), un, otrādi, termini pāriet vispārlietojamā leksikā (piemēram, *приземлиться* — 'nolaisties, nosēsties' — no aviācijas terminoloģijas; termini var iegūt pat idiomātisku nozīmi¹, piemēram, *отугюжить* — 'noslānīt' — no drēbnieku terminoloģijas, *разделить под орех* — 'sadot sutu', *ни сучка ни задоринки* — 'kā pa sviestu' — no galdnieku terminoloģijas, *пасовать* — 'atkāpties' — no kāršu spēlmaņu terminoloģijas).

Starp terminiem ir vārdi, kas sastopami tikai vienā terminoloģijas sistēmā (*kušņi, vektors, rezekcija, metatēze* u. c.), un vārdi, kas sastopami vairākās terminoloģijas sistēmās (*operācija, asimilācija, progresivs* u. c.), taču vairumā gadījumu vārdi var būt gan termini, gan vispārlietojamās leksikas vārdi, piemēram, *grauds* šautenei un labībai, *ceļš* kā ceļu saimniecības termins un kā vispārlietojamās leksikas vārds.

Kad vārds kļūst par terminu, tā nozīme sašaurinās un specializējas. Atkarībā no terminoloģijas sistēmas, kurā vārds iekļaujas, rodas jauna nozīme un citādi savienojumi ar apkārtējiem vārdiem (apzīmētājiem, papildinātājiem, izteicējiem); tā vārds *asimilācija* politikā var būt saistīts ar vārdiem «varmācīga» un «dabiska», bet fonētikā — ar vārdiem «regresīvā» un «progresīvā» utt.

Tā kā terminoloģija ir leksikas daļa, kas balstās uz vārda intelektuālo pusi, ekspresija tai nav raksturīga². Tāpēc, piemēram, tādi termini kā *котик* — 'kotiks', *мушка* — 'šautenes grauds' u. c., kuru sastāvā ietilpst pamazinājuma piedēkļi, kas vispārlietojamā leksikā vārdiem piešķir ekspresivitāti, nesaistās ar pamazinājuma un mīlinājuma nokrāsu un ar atbilstošajiem vārdiem bez pamazinājuma piedēkļa: *кот* — 'kaķis', *муха* — 'muša' utt.

Kļūstot par terminu, vārds sakarā ar nozīmes maiņām parasti zaudē iepriekšējos leksiskos sakarus ar sinonīmiem un antonīmiem, kuri, kā iepriekš aplūkojām (sk. 16. un 17. §), ir objektīvs kritērijs vārda nozīmes noteikšanai.

Piemēram, vārdam *шестерня* — 'sešjūgs' ir sinonīms *шестерка*, bet tehniskajam terminam *шестерня* — 'zobrats' šāda sinonīma nav.

Vārdam *жар* — 'karstums' krievu valodā ir antonīms *холод* — 'aukstums', bet terminam *жар* — 'karstas ogles' kalēju terminoloģijā nav nekāda antonīma.

¹ Par idiomātiku sk. 22. §.

² Tas nenozīmē, ka terminu lietošana nekad nav saistīta ar ekspresiju, bet ekspresivam terminu lietojumam nav sakara ar terminoloģijas būtību, ekspresivitāte parādās tad, ja terminoloģiju izmanto citiem mērķiem. Tas pats sakāms par terminoloģijas stilistisko izlietojumu, kaut pati par sevi terminoloģija ar stilistiku nav saistīta.

Lai termins labi iekļautos terminoloģijas sistēmā, tam jābūt piemērotam atvasinātu terminu veidošanai, kas ļauj radīt racionālu terminu saimi.

Ja pamattermins ir lietvārds, no tā var vienkārši veidot īpašības vārdu, darbības vārdu, no izveidotā īpašības vārda — jaunu lietvārdu utt. Bet, ja pamattermins ir īpašības vārds, tad nepieciešamos atvasinātos terminus darināt grūti. Piemēram, krievu gramatikas terminoloģijā šādi neērti pamattermini ir *подлежащее* — 'teikuma priekšmets', *сказуемое* — 'izteicējs', *существительное* — 'lietvārds', *прилагательное* — 'īpašības vārds', *числительное* — 'skaitļa vārds', *запятая* — 'komats', saliktie termini ar prievārdiem, kā *точка с запятой* — 'semikols', vai nelokāmie vārdi, kā *тире* — 'domu zīme'. No termina *сказуемое* jādarina lietvārds *сказуемость* — 'predikatīvitate' (neizdevīgs daudznozīmības dēļ: *сказуемость* — *несказуемость*), no tā īpašības vārds *сказуемый* — 'predikatīvs' un tālāk lietvārds *сказуемость*, kas nozīmē to pašu, ko *сказуемость*. No šī viedokļa šķietami vienlīdzīgie termini *языкознание* — 'valodniecība' un *языковедение* — 'valodniecība' tomēr tādi nav, jo otrajam vārdam ir atvasinātie termini *языковедческий*, *языковед*, *языковедные вопросы* utt., bet pirmajam vārdam atvasināto terminu nav.

Bez tam terminiem ir vēl viena būtiska pazīme — tie ir *internāli*. Tieši politikā, zinātnē, tehnikā visbiežāk veidojas starptautiski sakari, un tāpēc jautājums par dažādu valodu runātāju saprašanos ir ļoti svarīgs. Nemaz nerunājot par starptautiskiem kongresiem un konferencēm, var aprobežoties ar jautājumu par speciālās literatūras lasīšanu; terminoloģijas kopība, kaut arī terminu fonētiskais un gramatiskais noformējums dažādās valodās atšķiras, ļauj lasītājam izprast lietas būtību savas specialitātes grāmatā arī viņam svešā valodā.

Termini valodā rodas dažādā veidā.

Pirmais veids — par terminu lieto vārdu no tautā vispārlietojamās leksikas. Pozitīvā puse šai gadījumā ir tā, ka valodu nepiesārņo citu valodu vārdi un vārds, kas kļuvis par terminu, visumā saprotams katram attiecīgās valodas runātājam.

Tomēr šāds uzskats nav gluži pareizs. Pirmkārt, vārdam kā terminam ir cita nozīme — metaforiska, bet dažos gadījumos metonīmiska, kas grūti uzminama no tiešās nozīmes un pamatnozīmes. Tāpēc, zinot parasto vārdu, ne vienmēr var saprast termina nozīmi; piemēram, krievu valodā zināms skaņu atdarinājums *кан-кан*, bet termins *кан* — 'māzers' apzīmē uzrepējumu uz Kariēlijas bērza stumbra, no kura izgatavo etvijas un citus priekšmetus; *плёс* — 'ūdens klajums', bet kā zvejniecības termins — 'sama aste'; *цветок* — 'ziediņš', bet kā medicīnas termins — 'zaķa aste' utt.

Pietiekami plašs konteksts¹ novērš šādu terminu pilnīgi nepareizu izpratni, bet ne vienmēr nodrošina to pareizu izpratni.

Lai izvairītos no neskaidrībām, terminus no vispārlietojamiem vārdiem bieži nošķir ar fonētiskām vai gramatiskām īpatnībām. Atšķirībā no vispārlietojamā vārda *úскра* — 'dzirkstele' tehnikā lieto vārdu *úскрá*. Seit izmantots tas pats vārds ar mainītu uzsvaru — akcenta dublets no dienvidkrievu izloksnēm, bet vārdu *úскрá* nevar uzskatīt par dialektismu, vienkāršrunu tehnikā, te ir mēģināts nošķirt terminu no vispārlietojamā vārda.

Cita iespēja nošķirt terminu no vispārlietojamā vārda ir morfoloģiskas īpatnības. Piemēram, vispārlietojamā vārdā *лоб* — 'piere' ir mobilais patskanis, kas lokot zūd: *лба, лбу* utt., bet tenisa spēles termins *лоб* — 'bumbiņas pārsitiens pāri pretinieka galvai' tiek locīts bez skaņu pārmaiņām saknē: *лоб, лоба, лобу* utt.

Atšķirība starp terminiem un vārdiem, kas nav termini, var rasties arī atvasinājumos. Tā īpašības vārds no vārda *шапка* — 'cepure' ir *шапочный*, piemēram, «шапочная мастерская» — 'cepuru darbnīca', bet īpašības vārds no poligrāfijas termina *шапка* — 'kopējs virsraksts' ir *шапковый*, piemēram, «шапковая верстка» — 'aplauzums ar kopēju virsrakstu'.

Norādīto grūtību nav ar terminiem, kas aizgūti no citām valodām. Tie iekļaujas valodā gandrīz kā īpašvārdi, piemēram, *konteiners, buldozers* u. c. Kā priekšmetu un parādību nosaukumi šie termini, piemēram, *fēns, preambula, embargo* u. c., izolētā lietojumā ir ar nominatīvu funkciju un semazioloģisku funkciju iegūst tikai pēc atvasinātu terminu darināšanas, kad jēdziena kopība saista dažādos atvasinājumus. Tādi aizgūti termini — citvalodu vārdi nesajūk ar vispārlietojamiem vārdiem, tie ir nošķirti, viennozīmīgi, nav ekspresīvi. Šādu gadījumu ir daudz jebkurā terminoloģijā. Šo terminu cilmes valodas izvēli nosaka reālā vēsturiskā prakse, tāpēc šie termini rāda tautību un nāciju sakarus un to kultūras mijiedarbības raksturu.

Piemēram, zirgkopības terminoloģijā krievu valodā ir daudz tjurku vārdu, kuri pārņemti no tatāriem (*лошадь* — 'zirgs', *табун* — 'zirgu bars', *аргамак* — 'argamaks', *буланный* — 'loss', *каурый* — 'bērs', *чалый* — 'salns' u. c.); jūrniecības terminoloģijā ir aizguvumi no holandiešu valodas (*бугсприт* — 'bugsprits', *фок* — 'foks', *грот* — 'grotbura', *ют* — 'rūpe', *бак* — 'baks' u. c.); kulinārijas un teātra terminoloģijā, kā arī elektrotehnikas un aviācijas terminoloģijā daudz aizguvumu no franču valodas (*меню* — 'ēdienkarte', *ресторан* — 'restorāns', *бульон* — 'buljons', *рагу* — 'ragū', *консоме* — 'dzidrais buljons', *крем* — 'krēms', *партер* — 'parters', *бенуар* — 'benuārs', *бельэтаж* — 'beletāža', *рампа* — 'rampa', *антракт* — 'starpbrīdis', *афиша* — 'afiša', *дебют* —

¹ Sk. 20. §.

'debija', *па* — 'pā', *ритурнель* — 'ritornele'; *пассатижи* — 'kombinētās plakanknaibles', *монтер* — 'montieris', *шасси* — 'šasija', *фюзеляж* — 'fizelāža', *планер* — 'planieris' utt.); sporta terminoloģijā daudz aizguvumu no angļu valodas (*спорт* — 'sports', *старт* — 'starts', *финиш* — 'finišs', *чемпион* — 'čempions', *футбол* — 'futbols', *теннис* — 'teniss', *тайм* — 'puslaiks', 'trešdaļa', *сеттер* — 'seters', *пойнтер* — 'pointers' u. c.).

No atsevišķām valodām aizgūto vārdu trūkums ir tas, ka valoda piesārņojas ar nejaušiem citvalodu vārdiem, kas saraibina terminoloģiju un rada starptautisko sakaru sarāvumu, jo dažādas tautas vienas nozares terminoloģiju var aizgūt no dažādām valodām. Piemēram, krievu valodā kalnraktuvju meistara nosaukums *штейгер* — 'šteigers' pārņemts no vācu valodas, kur tas saistīts ar vārdu *steigen* — 'kāpt'; franču valodā šis amats saucas *maître-mineur* — 'kalnraču meistars', bet angļu valodā *head miner* — 'vecākais kalnračis'. Vēl interesantāk ir ar apzīmējumu speciālistam, kas grieži matus, skuj un cirto. Krievu valodā šo speciālistu apzīmē ar izkropļotu vācu vārdu *парикмахер* — 'frizieris', vācu valodā varētu gaidīt vārdu *Perückenmacher* — 'parūku taisītājs', taču vācieši lieto vārdu *Friseur* (no franču *friser* — 'cirtot'), bet franču valodā atbilstošais vārds ir *coiffeur* (no vārda *coiffer* — 'sasukāt'). Tātad krievi šai gadījumā lieto vācu vārdu, vācieši — franču vārdu, franči — savas valodas vārdu, bet ne to pašu, ko vācieši.

Šie piemēri liecina, ka gadījuma rakstura terminu aizguvumi, kaut arī tie ir vēsturiski pamatoti, rada terminoloģiju, kas nav ne sistematiska, ne starptautiska. Bez tam, ja terminus apgūst pēc dzirdes (tas sevišķi bieži notiek amatniecības nozarēs, kur tieši saskaras dažādu tautu amatnieki), rodas vārdu izkropļojumi tautas etimoloģijas¹ ietekmē.

Ļoti raksturīgi šai ziņā ir krievu galdniecības termini, kas aizgūti no vācu amatniekiem, bet stipri rusificēti, piemēram, *верстак* — 'ēvelsols' no *Werkstatt* — 'darbnīca' pēc līdzības ar vārdu *верстать* — 'aplauzt', *струбцинка* — 'līmšpīles' no *Schraubzwinde* pēc līdzības ar vārdu *раструб* — 'paplašināts gals', *напильник* — 'vīle' no *Nadfil*² pēc līdzības ar *пилить* — 'zāģēt' utt.

Nejaušību aizguvumos no atsevišķām valodām var ilustrēt ar šādu piemēru. Termins *комбайн* — 'kombains' cēlies no angļu *combine* [kɒmbain], kas ir substantivējums³ no darbības vārda *to combine* [kəm'baɪn] — 'kombinēt', 'apvienot, savienot', 'apvienoties, savienoties' un nozīmē 'kombains', 'kombināts', 'apvienība, savie-

¹ Sk. 19. §.

² Krievu valodā ir arī īpašs termins *надфиль* — 'adatvīle', kas radies vēlāk un ko nav ietekmējusi tautas etimoloģija.

³ *Substantivējums* — no latīņu *substantivum* — 'lietvārds'.

nība¹. Angliskā skanējuma dēļ termins *комбайн* attālinājies no etimoloģiski tuviem vienas saknes vārdiem (no latīņu un franču valodas): *комбинация* — 'kombinācija', *комбинировать* — 'kombinēt', *комбинатор* — 'kombinators', *комбинезон* — 'kombinezons' utt. Ja šis nosaukums krievu valodā būtu ienācis no franču valodas, tādas atšķirības nebūtu, jo franču valodā labāk saglabājušies latīņu patskaņi nekā angļu valodā².

Sākot ar renesanses laikmetu, terminu veidošanā bez savas valodas vārdiem un citvalodu aizguvumiem (domāti aizguvumi no kādas dzīvas valodas) izmanto arī neitrālo antīko mantojumu, t. i., grieķu un latīņu vārdus, vārddarināšanas modeļus un elementus.

Pirmkārt, šais valodās antīkajā periodā radīts daudz zinātnes, tehnikas un politikas terminu (*filozofija, piramīda, bisektrise, republika* u. c.); otrkārt, grieķu un latīņu vārdus var lietot pārnestā nozīmē kā terminus (grieķu *dekan* — 'desmitnieks' un mūsdienu pedagoģijas termins *dekāns*; lat. *seminarium*, daudzskaitlī *seminaria* — 'dēstu audzētava' un mūsdienu lietojums «garīgais seminārs», «seminārs valodas vēsturē» utt.); treškārt, no grieķu un latīņu saknēm, piedēkļiem un piedēkļiem jebkurā valodā var veidot neierobežotu skaitu mākslīgu terminu (*termometrs, psiholoģija, intelīgence, spektrogrāfs, politeisms, monogrāfija* un daudzi citi).

Tā kā antīkais mantojums pastāv gan kā vārdi, gan kā vārddarināšanas elementi, kas nevienai tautai vairs «nepieder», tad to var izmantot jebkura tauta, pakļaujot savas valodas iekšējiem likumiem, t. i., pārņemot vārdus un vārddarināšanas elementus atbilstoši savas valodas gramatikas un fonētikas likumiem.

Tā politikas termins *revolūcija*, kas pārņemts ar vienādu nozīmi visās jaunajās valodās, radies no latīņu vārda *revolvero, revolvi, revoltum, revolvere* — 'atgriezt atpakaļ', 'atvelt atpakaļ', ko latīņu valodā saistīja galvenokārt ar materiālu kustību. Taču *revolutio* varēja nozīmēt arī 'apvērsums'. Vārda *revolūcija* pārnestā nozīme tika attiecināta uz sociālo plāksni — 'apvērsums sabiedriski politiskajās attieksmēs', un radās jaunas pārnestās nozīmes — «kultūras *revolūcija*», «*revolūcija* kādos uzskatos» utt. Šī vārda leksiskās nozīmes kopība nodrošina dažādu nāciju cilvēku saprašanos, bet katra valoda šo vārdu pārņem, gramatiski un fonētiski citādi noformētu.

---

¹ Atbilstošā lauksaimniecības mašīna angļu valodā saucas *harvester combine*.

² Sal. ar terminiem *линотип* — 'linotips', *монотип* — 'monotips', kas ienākuši no angļu valodas, bet bez angliskā skanējuma (*linotype* [lɪnɔʊtaɪp]), tāpēc tiem nav zudis etimoloģiskais sakars ar vārdiem *дзгерротип* — 'dagerotips', *типография* — 'tipogrāfija' utt.

Krievu valodā vārds *революция* ir sieviešu dzimtes lietvārds, kurš pieder pie īpaša pirmās deklinācijas paveida un no kura ir atvasināti vārdi *революционный* — 'revolucionārs', *революционер* — 'revolucionārs', *революционизировать* — 'revolucionizēt' utt.; fonētiski šim vārdam ir raksturīgs tas, ka *ч* izrunā cieti un aiz tā [и] vietā skan [ы], *р* izrunā mīksti, bet neuzsvērtie patskaņi pakļaujas krievu patskaņu redukcijas¹ likumiem — [p'и^эвл'у-цыл].

Vācu valodā šis vārds ir sieviešu dzimtes lietvārds bez galotnes, bet ar artikulu — *die Revolution*, tas ir lokāms pēc vācu gramatikas likumiem un tam ir daudzskaitļa forma (*die Revolutionen*), *с* izrunā mīksti, *о* — kā [o].

Franču valodā šim vārdam dzimti apzīmē ar artikulu *la*, vārds ir nelokāms un tam nav daudzskaitļa formas, jo tās nav franču valodas gramatiskajā uzbūvē, bet vārds var tikt savienots ar dažādiem prievārdiem un artikulu *les* [le] daudzskaitļa veidošanai; fonētiski franču valodā krievu [u] un vācu [ts] vietā ir mīksti izrunājams [s'], bet beigās nazāls patskanis [ɔ̃], tādejādi vārds skan [revɔlys'jɔ̃].

Angļu valodā šo vārdu neloka un tam nav dzimtes kategorijas, jo angļu valodas gramatikā tādas kategorijas nav. Šo vārdu lieto ar artikulu *the*, kas nenorāda ne dzimti, ne skaitli, un tam ir īpaša daudzskaitļa forma ar afiksu *-s* [-z]²; fonētiski šim vārdam ir uzsvars zilbē [-lu], un krievu [u], vācu [ts] un franču [s'] skaņai angļu valodā atbilst [ʃ] — [revə'lu:ʃən].

No šī uzskaitījuma redzams, ka krievu vārda forma *революция* ir vistuvākā latīņu pamatformai. Bet tas nav svarīgākais, būtiskais ir tas, ka 1) starptautisko terminu gramatiskā un fonētiskā noformējuma atšķirības nodrošina šo terminu *s a v d a b ī b u* un *s i s t ē m i s k u m u* katrā valodā, bet 2) leksiskās nozīmes un celma noformējuma kopība (kaut arī ne pilnīga) rada *s a p r a š a n ā s* iespējas dažādu nāciju pārstāvjiem.

Ikvienā valodā var un vajag terminoloģiju noregulēt, izkārtot sinonīmus, precizēt nozīmes, unificēt terminu formu.

Vienu no pamatprasībām šai jomā izvirzījis F. Engelss: «Organiskajā ķīmijā kāda ķermeņa nozīme un tā tad arī tā nosaukums nav atkarīgs vairs vienkārši no tā sastāva, bet drīzāk to noteic tā stāvoklis *rindā*, pie kuras tas pieder. Tāpēc, ja mēs konstatējam, ka kāds ķermenis pieder pie vienas šādas rindas, tad tā vecais nosaukums kļūst par šķērslī izprašanai un tas jāaizstāj ar *nosaukumu, kas norāda šo rindu* (parafīni utt.)»³

¹ Par redukciju sk. III nod. («Fonētika»), 34. §.

² Par afiksiem sk. IV nod. («Gramatika»), 45. §. Šo angļu afiksu ortogrāfiski apzīmē ar *-s*, bet fonētiski — ar [-z].

³ F. Engelss. Dabas dialektika. R., 1952, 262. lpp.

Uz šī pamata N. Jušmanovs¹ izvirzījis šādu noregulēta termina formulu: «Noregulētai terminoloģijai jānodod divpusēja atbilstība: zinot terminu, zināma tā vieta sistēmā; zinot vietu sistēmā, zināms termins.»

Tā kā antīko terminu fondam nav «nacionālas» nokrāsas un to izlieto kā neitrālu, visai kulturālajai pasaulei kopēju īpašumu, nav būtisks jautājums, vai šī tipa termini sastāv no vienas valodas vai dažādu valodu elementiem.

Piemēram, terminā *termometers* ir divas grieķu saknes: *thermos* — 'siltums' un *metr-on* — 'mērs', kas savienotas ar vienotājpatskani. Šie elementi-saknes var arī paši būt termini — *termoss* un *metrs*. Vārds *ekvivalents* veidots no diviem latīņu elementiem, turklāt pirmais ir locījuma formā (ne no *aequus* — 'vienlīdzīgs', bet no ģenitīva formas *aequi* — 'vienlīdzīga-', *valens*, *valentis* — 'stiprs', tātad 'vienādi stiprs'); šai gadījumā var būt atsevišķi atvasinājumi no katra elementa: *ekvators*, *ekvilibrīstika* u. c., *valence* u. c.

Tādi termini kā *terminoloģija*, *socioloģija* veidoti no latīņu un grieķu elementiem: lat. *terminus* — 'robeža', *societas* — 'sabiedrība' un gr. *logos* — 'vārds', 'mācība'. Terminu veidošanā tiek izmantoti arī arābu elementi² gan tirā veidā, piemēram, *alkohols* (arābu *al kuhl* — 'smalks pulveris'), *alkanīns* (no arābu *al kana*) — 'krāsa parfimērijā un indikators ķīmiskajās analizēs', *alkils* (no arābu *al kil*) — 'vienvērtīgs ogļūdeņraža radikālis (metils, etils u. c.)', gan kopā ar antīkajiem elementiem, piemēram, *aldehīds* no *al (cohol)*, kas no arābu *al kuhl*, + *dehyd(rogenatum)*, kas no *de+hydro* (gr. 'ūdens-') + *genatum* (lat. *genus* — 'dzimta'), — burtiski 'alkohols, kurā nav ūdens'.

Tādā mākslīgā veidā ar vārdu sašķelšanu un saīsināšanu var veidot terminus arī no antīkajiem elementiem, piemēram, tāds filozofija ir termins *solipsisms* no latīņu *solus ipse sum* ('viens pats esmu') + *-isms*, medicinā — termins *salvarsāns* no latīņu *salvum arsenicum* ('veselīgais arsēns') + *-āns*, poligrāfijā — termins *drakopija* no vācu *Dr. Albert Kopie* utt.

Izmantojot starptautiskus terminu modeļus un to vārddarināšanas elementus (antīkās saknes, piedēkļus, priedēkļus), pēc šiem paraugiem var darināt terminus no savas valodas elementiem un antīkiem priedēkļiem un piedēkļiem; tā veidojušies krievu termini *военизация* — 'militarizācija', *яровизация* — 'jarovizācija', *термофикация* — 'termofikācija'; *очеркист* — 'aprakstnieks', *значкист* — 'nozīmnieks', *связист* — 'sakarū dienesta darbinieks',

¹ Sk. Н. В. Юшманов. Грамматика иностранных слов, приложение к «Словарю иностранных слов». Изд. «Советская энциклопедия», 1937.

² Viduslaiku sākumā arābu zinātne, īpaši astronomija, ķīmija, matemātika un filoloģija, bija ievērojami augstākā līmenī nekā Eiropas zinātne, jo arābi bija iekarojuši Aleksandriju un Ēģipti — vēlinās antīkās kultūras centru.

'sakarnieks', *отзовизм* — 'otzovisms', *хвостизм* — 'astē vilkšanās'; *соломит* — 'solomīts', *победит* — 'pobedīts', kā arī vārdi *антиобщественный* — 'pretsabiedrīks', *инфракрасный* — 'infrasarkans', *суперобложка* — 'apvāks', *транссибирский* — 'Transsibīrijas-' u. c., latviešu valodā vārdi *antizinātnisks*, *infrasarkans* u. c.

22. §. LEKSIKALIZĀCIJA UN IDIOMĀTIKA

Vārdi valodā ir savstarpēji saistīti un veido vārdu savienojumus. Brīvus vārdu savienojumus teikumā pēta gramatikas nozāre — sintakse. Tomēr ir arī tādi vārdu savienojumi, kurus aprāko leksikoloģija; tie nav brīvi vārdu savienojumi, bet leksikalizējušies¹ vārdu sakojumi, kas tiecas it kā kļūt par vienu vārdu, vienu leksēmu, kaut arī vēl nav zaudējuši vārdu sakojuma formu.

Salīdzināsim divus vārdu savienojumus, kuros ir apzīmējamais lietvārds un ar to saskaņots apzīmētājs, kas izteikts ar īpašības vārdu, — *железная скамья* — 'dzelzs sols' un *железная дорога* — 'dzelzceļš'.

Pirmais ir brīvs divu pilnnozīmes vārdu savienojums, kas apzīmē solu, kurš izgatavots no dzelzs. Šai savienojumā kopīgo nozīmi veido atsevišķu vārdu *н о з і м ј у с у м м а*; saglabājot savienojuma jēgu, mēs varam vārdus aizstāt ar sinonīmiem, piemēram, *металлическая скамья*, *железная лавка*, *металлическая лавка*; varam īpašības vārdu aizstāt ar lietvārdu saistījumā ar prievārdu, piemēram, *скамья из железа*; varam pamatvārdu aizstāt ar atvasinātu vārdu, piemēram, *железная скамейка*, *железная скамеечка*; varam mainīt vārdu secību, piemēram, *скамья железная* (it īpaši uzskaitījumā *скамьи деревянные*, *скамьи железные* utt.). Bet nav, piemēram, iespējams teikt *деревянная железная скамья*, jo sols izgatavots no dzelzs, nevis no koka.

Pavisam citādi ir ar savienojumu *железная дорога*; nevienam vārdam šai savienojumā nevar mainīt, citādi tas būs bezjēdzīgs, jo *железная дорога* nav ceļš, kas izgatavots no dzelzs, bet gan vienkots jēdziens — transporta veids. Tāpēc nevar teikt ne *металлическая дорога*, ne *железный путь*, ne *дорога из железа*, ne *железная дорожка*, ne *дорога железная*². *Железная дорога* ir saistīts, leksikalizējies vārdu sakojums, kur *дорога* neapzīmē jēdzienu «ceļš» un *железная* — «dzelzs-», tāpēc mūs nepārsteidz teikums «Пионеры построили *деревянную железную дорогу*» — 'Pionieri uzbūvēja koka dzelzceļu', tāpat kā nepārsteidz vārdu

¹ *Лексикализēties* — no grieķu *lexikos* — 'vārdisks' caur vācu *lexikalisieren* — 'pārvērst vienā vārdā'.

² Nekrasova dzejolī «*Железная дорога*» ir rinda «Вынес и эту *дорогу железную*», kur ir brīvs vārdu savienojums.

savienojumi *красные чернила* — 'sarkana tinte', *розовое белье* — 'rozā veļa', *черная белка* — 'melna vāvere', *zaļās mellenes* u. c.

Teikumā šādi leksikalizējušies vārdu sakopojumi ir viens teikuma loceklis, piemēram, «В Новогиреево можно проехать железной дорогой или трамваем» — 'Uz Novogirejevu var aizbraukt pa dzelzceļu vai ar tramvaju', kur *трамваем* un *железной дорогой* ir vienādi apstākļi; tāpat teikumos «Он работает спустя рукава» — 'Viņš strādā pavisī', «Помещики жили на широкую ногу» — 'Muižnieki dzīvoja plaši', «Они сумели поговорить с глазу на глаз» — 'Viņiem izdevās parunāt divatā' utt. izceltie vārdu sakopojumi ir apstākļi.

Tādi leksikalizējušies vārdu sakopojumi var būt substantīviski¹, piemēram, *железная дорога* — 'dzelzceļš', *волшебный фонарь* — 'burvju lampa', *заработная плата* — 'alga', *белый билет* — 'baltā biļete', verbāli², piemēram, *валять дурака* — 'taisīt jokus', *бить баклуши* — 'slinkumu lāpīt', *точить лясы* — 'melst niekus', *попасть впросак* — 'iekulties ķezā', adverbīāli³, piemēram, *спустя рукава* — 'pavisī', *сломя голову* — 'pa kaklu pa galvu', *на широкую ногу* — 'plaši'. Teikumā tie var būt teikuma priekšmeta, papildinātāja, izteicēja un apstākļu funkcijā.

Tomēr ne visos saistītajos vārdu sakopojumos leksikalizācijas un nedalāmības pakāpe ir vienāda.

V. Vinogradovs⁴ šeit izdala trīs pamattipus.

1. *Frazeoloģiskie saaugumi* (сращения) ir maksimumā stinguši leksikalizējušies vārdu sakopojumi, kur kopīgā nozīme nav atkarīga no nesaprotamiem vārdiem («попасть *впросак*» — 'iekulties ķezā', «у черта *на куличках*» — 'pasaules malā', «точить *лясы*» — 'melst niekus') un nesaprotamām gramatiskām formām («ничтоже *сумняшеся*» — 'nemaz nešaubīdamies', «еле *можаху*» — 'pilns kā mārks', «притча *во языцех*» — 'visiem uz mēles', «и вся *недолга*» — 'un tas ir viss') vai arī kopīgā nozīme neizriet no atsevišķo vārdu nozīmēm, kaut arī vārdi un formas ir saprotami (*заморить червячка* — 'apmierināt pirmo izsalkumu', *сидеть на бобах* — 'palikt bešā', *как пить дать* — 'pilnīgi droši'); te pieder arī vārdu sakopojumi, kurus izrunā ar īpašu intonāciju (*вот тебе раз!* — 'te tev nu bija!', *чего доброго!* — 'ko var zināt!', *вот так клюква!* — 'te nu bija!', *поминай, как звали!* — 'kā ūdeni iekritis').

2. *Frazeoloģiskie vienojumi* (единства) ir leksikalizējušies vārdu sakopojumi, kur atsevišķiem vārdiem piemīt neliela jēdzieniska patstāvība un kopīgā nozīme zināmā mērā ir

¹ *Substantīvisks* — no latīņu *substantivum* — 'lietvārds'.

² *Verbāls* — no latīņu *verbum* — 'vārds', 'darbības vārds'.

³ *Adverbīāls* — no latīņu *adverbium* — 'apstākļa vārds'.

⁴ Sk. В. В. Виноградов. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. Крājūmā «А. А. Шахматов» (сборник статей и материалов). М., 1947, 339. un sek. lpp.

atkarīga no sastāvdaļu nozīmēm (*чем черт не шутит* — 'kas viss nevar gadīties', *и дешево и сердито* — 'lēti un labi', *ни дна ни покрышки* — 'kad tu izputētū!', *переливать из пустого в порожнее* — 'tukšus salmus kult', *делать из мухи слона* — 'taisīt no oda ziloni', *держат камень за пазухой* — 'akmeni azotē nēsāt', *выносить сор из избы* — 'klāstīt pasaulei ģimenes nebūšanas'); šais gadījumos iespējama arī atsevišķu vārdu apmaiņa (*иметь камень за пазухой, придумать из мухи слона*).

3. Frazeoloģiskie korojumi (сочетания) ir visbrīvākais leksikalizējušos vārdu sakopojumu veids, kur kopīgā nozīme ir atkarīga no atsevišķo vārdu nozīmēm un parasti ir iespējama vārdu apmaiņa noteiktās leksiskās robežās, turklāt var mainīties arī kopīgā nozīme, piemēram, *потупить взор* — 'nodurt (nolaist) acis' (*взгляд, глаза* — tas pats, *голову* — 'nokārt galvu'), *нашло раздумье* — 'pārņēma šaubas' (*сомнение* — tas pats, *вдохновение* — 'uznāca iedvesma'), *ужас берет* — 'pārņem šausmas' (*страх, тоска, досада, зависть* — 'pārņem bailes, skumjas, īgnums, skaudība').

Tā kā leksikalizējušies vārdu sakopojumi pēc cilmes cieši saistīti ar noteiktu vietu un laiku, ar kādu īpašu gadījumu, tad tie katrā valodā ir individuāli un savdabīgi un nav burtiski tulkojami. Tāpēc šos vārdu sakopojumus sauc par idiomām¹, bet idiomu kopumu valodā — par idiomātiku.

Idiomas ir ne tikai leksikalizējušies vārdu sakopojumi (visi leksikalizējušies vārdu sakopojumi ir idiomātiski), bet arī atsevišķi vārdi, kurus lieto pārnestā nozīmē. Piemēram, vārds *заяц* — 'zaķis' tiešajā nozīmē nav idioma, un franču valodā tam atbilst *le lievre*, vācu valodā *der Hase*, angļu valodā *the hare*, bet *заяц* ar nozīmi 'pasažieris, kas brauc bez biļetes' ir idioma, un to dažādās valodās tulko dažādi: franciski *voyageur en contrebande* — 'kontrabandas ceļotājs', vāciski *blinder Passagier* — 'aklais pasažieris' vai *Schwarzfahrer* — 'melnais ceļotājs', angļiski *stow-away* no *stow* — 'slēpt' un *away* — 'nost' vai *quickfellow* — 'izmanīgais vīrs'.

Vācu valodā ikviens, kas ko nelikumīgi lieto, tiek apzīmēts ar vārdu *schwarz* — 'melns', piemēram, krievu apzīmējumam *радио-заяц* vāciski atbilst *Schwarzhörer* — 'melnais klausītājs', bet *биржевой заяц* — *schwarzer Börsenmacher* — 'melnais biržas vīrs'. Angļu saliktenis *killjoy* burtiski nozīmē 'nokauj prieku', bet tas tulkojams kā 'kopēju pasākumu jaucējs'; angļu vārda *hand* tiešā nozīme ir 'roka', bet idiomātiskā nozīme — 'strādnieks'; krievu valodā vārdam *рука* — 'roka' nav tādas idiomātiskas nozīmes, toties ir cita — 'aizmugure', piemēram, «у него в гавке рука» — 'viņam galvenajā pārvaldē ir aizmugure', kur vārdu *рука* angļiski nevar tulkot ar vārdu *hand*.

¹ Idioma — no grieķu *idioma* — 'īpatnējs izteiciens'.

Tas pats vērojams idiomu — leksikalizējušos vārdu sakopojumu tulkošanā, kur pareizais tulkojums ir leksiski tāls. Piemēram, krievu idiomai *с глаза на глаз* — 'divatā', 'zem četrām acīm' franču valodā atbilst *tête-à-tête* — 'galva pie galvas', vācu valodā *unter vier Augen* — 'zem četrām acīm', angļu valodā *face to face* — 'seja pret seju'. Franču idiomām 1) *de fil en aiguille* (burtiski 'no dziedziņa adatā'), 2) *elle a du chien* (burtiski 'viņā ir kaut kas no suņa'), 3) *à bon chat bon rat* (burtiski 'labam kaķim labu žurku'), 4) *tant bien que mal* (burtiski 'tikpat labi, cik slikti'), 5) *c'est son père tout craché* (burtiski 'tas ir viņa tēvs, pilnīgi izspļauts') krievu valodā atbilst idiomātiski tulkojumi 1) *слово за слово* — 'vārds pa vārdam', 2) *в ней есть изюминка* — 'viņai ir šarms', 3) *большому кораблю большое и плавание* — 'lielam kuģim dziļa peldēšana', 4) *спустя рукава* — 'pavirši', 5) *вылитый отец* — 'izspļauts tēvs'.

Angļu idiomu, kura cēlusies no jūrnieku žargona, — *between devil and the deep sea* (burtiski 'starp velnu un jūras dzelmi') var tulkot ar Homēra citātu 'starp Skillu un Haribdu' vai 'starp āmuru un laktu'. Vācu idiomai *Schwarz auf weiß hat recht* (burtiski 'melnam uz balta ir taisnība') atbilst krievu idioma *что написано пером, не вырубишь топором* — 'kas ar spalvu uzrakstīts; to ar cirvi neizcirtīsi'.

Idiomu burtiskas tulkošanas (k a l k o š a n a s¹) aplamību izsmējis Puškins «Jevgeņija Oņeginā»:

Люблю я дружеские враки
И дружеский бокал вина
Порою той, что названа
Пора меж волка и собаки,
А почему не вижу я...²

Franču idioma *entre chien et loup* (burtiski 'starp suni un vilku') nozīmē 'krēsla'.

Daudzi pētnieki pie idiomātikas pieskaita parunas, sakāmvārdus, bieži lietotas valodas formulas, pieteicienus; ļoti daudz idiomu ir jokupēteru valodā, profesionālajos žargonos, no kurienes daudzas idiomas pāriet vispārlietojamā valodā.

Idiomātika a v o t u ziņā iedalāma vairākās grupās.

1. Folkloras izteicieni, piemēram, *убить бобра* — 'izvilkt lielo lomu'; *не до жиру, быть бы живу* — 'dzīvot no rokas mutē'; *снявши голову, по волосам не плачут* — 'par sīkumiem

¹ Par kalkiem sk. 24. un 84. §.

² Es mīlu tērzēšanas ilgu,
Ja klāt vēl kausu tukšot ļauts,
Tai laikā, kuru visi sauc
Ne isti suni — ne ar vilku,
Bet kādēļ? Lai man nejautā.
(A. Puškins. Jevgeņijs Oņegins. R., 1960, 202. lpp.)

nav ko uztraukties'; мели, Емеля, твоя неделя — 'runā, cik tev tik' u. c. Bieži idiomā saglabājušās kāda dialekta leksiskās, gramatiskās un fonētiskās īpatnības, piemēram, «и швец, и жнец, и в дуду игрец» — 'deviņu amatu pratējs'; «лиха беда начало» — 'katrs sākums grūts'; «вынь да положи» (положи vietā) — 'lai plīst vai lūst'; «у голодной куме (у кумы vietā) всё хлеб на уме» — 'katrs runā par to, kas viņam sāp'; «наострить (ар в) лыжи» — 'ņemt kājas pār pleciem' u. c.

2. Profesionālās valodas izteicieni, piemēram, тянуть канитель — 'vilkt garumā' — no zelta diegu izgatavotāju valodas; попасть впросак — 'iekulties ķezā' — no virvju vijēju valodas; без сучка, без задоринки — 'kā pa sviestu' un разделять под орех — 'sadot sutu' — no galdnieku valodas; тянуть ляжку — 'vilkt jūgu' — no strūdzinieku valodas; ставить всякое лыко в строку — 'pieķerties katram sīkumam' — no vīzu pinēju valodas; no muzikantu un dziedātāju valodas cēlušās tādas idiommas kā играть первую скрипку — 'spēlēt pirmo vijoli', вторить — 'vienmēr piebalsot', быть чьим-нибудь подголоском — 'vienmēr kādam piebalsot'; no bārdzīņu valodas — наше вам с кисточкой — 'esiet sveicināti!', на большой палец — 'lieliski', кругом шестнадесятать — 'lieliski'; no garīdznieku valodas — до положения риз — 'līdz nesamaņai', раздувать кадило — 'izvērsties', куролесить — 'blēņoties'; no kāršu spēlmaņu žargona — втирать очки — 'laist miglu acīs', передергивать — 'sagrozīt', примазаться — 'piesmērēties', пасовать — 'atkāpties'; no zagļu žargona — задать лататы — 'laisties lapās', тянуть волынку — 'vilkt garumā', по блату — 'pa kluso'.

Literārajā valodā bagāts idiomātikas avots ir grāmatas.

3. Biblismi (t. i., citāti no reliģiska satura grāmatām), piemēram, акмени уз акmens neatstāt, kaisit pelnus uz galvas, глabat kā acuraugu, mest pērles cūkām priekšā, mazgāt rokas nevainībā.

4. Homērismi (t. i., citāti no Homēra un citu antīko autoru darbiem), piemēram, starp Skillu un Haribdu, pārcirst Gordija mezglu, Augija staļļi, Sizifa darbs, Ariadnes pavediens, pāriet Rubikonu, mesti ir kauliņi.

5. Jaunāka laika literatūras citāti. Tādas krievu valodā ir rindas no Kriļova fabulām, piemēram, ай Моська! Знать она сильна, что лает на слона — 'Ai, Piksīt! Tavu stiprinieku, ka rej uz ziloni!'; а ларчик просто открывался — 'Bij šķirstiņš tikai jāatver'; а вы, друзья, как ни садитесь, всё в музыканты не годитесь — 'Bet jūs, kā gribat, sēdieties, tak mūzika jums neveiksies'; а Васька слушает да ест — 'Bet Runcis klausās tik un ēd'; а воз и ныне там — 'Bet vezums, dievamžēl, tur stāv šo baltu dienu vēl'; no Gribojedova «Gudra cilvēka nelaimes», piemēram, служить бы рад, прислуживаться тошно — 'Es kalpotu labprāt, bet izkalpoties riebjas'; а судьби кто? — 'Bet kas ir tiesneši?'; no Kozmas Prutkova, piemēram, Бди! — 'Esi modrs!'; Смотри в

корень! — 'Skaties dziļāk!'; Нельзя объять необъятное — 'Nevar aptvert neaptveramo'.

6. Citāti no filozofiska un publicistiska satūra darbiem, piemēram, no Ļeņina darbiem: факты — вещь упрямая — 'fakti ir stūrgalvīga lieta'; лучшие меньше, да лучше — 'labāk mazāk, toties labāk'; кто кого? — 'kurš kuru?'; детская болезнь «левизны» — 'bērnišķīgā «kreisuma» slimība' u. c.¹

Valodas vārdu krājuma izpratnei ļoti svarīgi ir noskaidrot dažādu leksikas veidu pamatatšķirību; pirmām kārtām šai sakarā izdalās divi pretpoli — termini un idiomas.

Ideāli termins ir maksimāli abstrakts, viennozīmīgs, starptautisks, loģisks, sistēmisks, nav ekspresīvs.

Idioma ir konkrēta, bieži daudznozīmīga, individuāla, pieder tikai attiecīgai valodai, dažkārt aloģiska, toties ekspresīva.

Starp šiem poliem izvietojas pārējā leksika, kas papildina gan terminoloģisko, gan idiomātisko vārdu krājuma daļu.

23. §. FRAZEOLOĢIJA

Vārdus un vārdu savienojumus, kas ir specifiski šķiras vai profesijas ziņā dažādu iedzīvotāju grupu valodai, literatūras virzienam vai atsevišķam autoram, var saukt par frazeoloģiju².

Priekšrevolūcijas Krievijā sīkpilsoņu valodai bija raksturīgās daudzas pamazinājuma formas («выпить кружечку пивка» — 'izdzert krūzīti aliņa', «закусить бутербродиком с колбаской» — 'uzkost sviestmaizīti ar desiņu'), tautas etimoloģija (спинжак по пиджак, полуклиника по поликлиника, крылос по клирос), eifēmismi (в интересном положении — 'būt grūtai', под мухой — 'būt iereibušam'), īpašas frazeoloģiskas idiomas (на большой палец — 'lieliski', почему зря — 'kā pagadās'), īpašas «prieklājības formulas» (извините за выражение — 'atvainojiet par izteicienu') un iesprausti vārdi (вот и главное, между прочим — 'tas ir galvenais, starp citu') utt.

¹ Par «sprānrotiem vārdiem» sk. И. Михельсон. Русская мысль и речь. 1903—1904 (два тома); С. Г. Займовский. Крылатое слово. 1930; С. В. Максимова. Крылатые слова. 1899 (переиздано в 1956 г.); Н. С. Ашукин, М. Г. Ашукина. Крылатые слова. 1955, изд. 2. 1960.

² Frazeoloģija — no franču *phraseologie*, kas no grieķu *phrasis* — 'izteiciens' un *logos* — 'vārds', 'mācība'. Ar šo terminu daudzi zinātnieki apzīmē to leksikas daļu, kura aprakstīta 22. paragrafā kā leksikalizējušies vārdu sakojumi un idiomas. Šeit termins frazeoloģija tiek lietots tai nozīmē, kā to lietojis A. Ostrovskis: «Интереснати зинат то сабидрибу, кур мēs есам иемантојуши тādас смалкас маньерес ун тик измеклētu frazeoloģiju» («Bagātās ligavas», IV cēliens, 3. skats).

Krievu aristokrātu žargonam XIX gadsimtā bija tipiska runas piebārstišana ar svešas valodas vārdiem, sākumā — franču (*passer moi le mot, pardon, merci, ce qu'on appelle*)¹, vēlāk — angļu (*if you please, of course, how do you do, thank you*).

Medicīnas darbiniekiem tipiski tādi apstākļa vārdi kā *кнепеди* — 'uz priekšu', *кзяди* — 'atpakaļ', tādi izteicieni kā *лечь под нож* — 'likties zem naža', *проделать психоз* — 'inscenēt psihozi', *банальная форма* — 'banāla forma', *летальный исход* — 'letāls iznākums', latīnismi *statim* — 'tūlīt', *per os* — 'pa muti', *quantum satis* — 'pietiekamā daudzumā' u. c.

Šahists nekad neteiks *съял королеву коньком*, bet *взял ферзя конем* — 'ieguva dāmu ar zirdziņu'; jūrnieks teikuma *приехал на пароходе* — 'atbraucu ar kuģi' vietā teiks *пришел на судне*; medicīns teiks *скололся*, nevis *потерял след* — 'pazaudēja pēdas' utt.²

Var pētīt romantisma, sentimentālisma, naturalisma frazeoloģiju, Gogoļa, Hercena, Čehova frazeoloģiju.

Tā kā šādā pētījumā ne tikai apraksta valodas faktus, bet arī izvirza jautājumu par leksikas atlasī un izmantošanu, šāds pētījums iesniedzas stilistikas sfērā.

24. §. VALODAS VĀRDU KRĀJUMS

Visi vārdi, ko lieto kādā valodā, veido tās vārdu krājumu.

Lielajā leksisko vienību skaitā ir neliela, bet skaidri izdalāma vārdu grupa — vārdu pamatfonds, kas apvieno visus saknes vārdus, valodas kodolu. Vārdu pamatfonds ir šaurāks nekā valodas vārdu krājums; no pārējā vārdu krājuma pamatfonds atšķiras ar to, ka saglabājas gadsimtiem ilgi un kalpo par bāzi jaunu vārdu darināšanai.

Valodas vārdu pamatfonds no pārējās leksikas nav norobežots ar Ķīnas mūri, un nepārejamas robežas šeit nav. Tomēr nav šaubu, ka valodā ir kāds visiem obligāts leksikas pamatfonds.

Vārdu pamatfonds aptver pašus nepieciešamākos valodas vārdus. Nav jādodomā, ka tas precīzi atbilst nepieciešamiem jēdzieniem un nepieciešamām lietām. Ar jēdzieniem var būt saistīti dažādi vārdi, un lietas var saukt dažādos vārdos un vajadzības gadījumā pārdēvēt.

¹ So makaronisko manieri parādējis Dostojevskis S. Verhovenska valodā («Velni»), un tā plaši parādīta I. Mjatļeva humoristiskajā poēmā «Kurdjukovas kundzes sensācija un piezīmes ārzemēs».

² Parodiski profesionālās frazeoloģijas paraugi atrodami A. Čehova ārsta un reportiera romāna paralēlajā attēlojumā (sk. A. П. Чехов. Собрание сочинений, т. XVIII. 1918, 134. un 135. lpp.).

Viena un tā paša apzīmēšanai valodā var būt vairāki sinonīmi, kurus valodas vārdu krājumā dažādi vērtē un kuri ne visi ietilpst vārdu pamatfondā.

Padomju varas pamatdokumentus krievu valodā sākumā apzīmēja ar vārdu *декрет* — 'dekrēts'¹, bet 1936. gadā PSRS Konstitūcijas tekstā atdzima vārds *указ* — 'dekrēts', kas tagad ir galvenais nosaukums tāda veida dokumentiem. Tātad, kaut arī vārds *декрет* izteica ļoti svarīgu jēdzienu padomju varas jaunajās sociālajās attieksmēs, tomēr tas nekļuva par pamatfonda vārdu.

Tātad vārdu pamatfonds ir vārdu kopums, bet ne jēdzienu un lietu kopums, un iekļūt šai pamatfondā vārdiem nav tik vienkārši².

Kādas ir pamatfonda vārdu galvenās pazīmes?

Leksikoloģijas plāksnē ir trīs pazīmes, kas atbild uz šādiem jautājumiem: 1) kad?, 2) kam?, 3) kādā gadījumā?

Par pamatfonda vārdiem uz šiem jautājumiem jāatbild šādi: 1) vienmēr (t. i., gadsimtiem ilgi), 2) visiem (t. i., ne tikai literārās valodas runātājiem, bet arī lielākajai daļai dialektu runātāju), 3) visos gadījumos. Pēdējā atbilde jāpaskaidro īpaši.

Kā jau iepriekš noskaidrots, vārdu krājums diferencējas pēc dažādām pazīmēm, to skaitā arī pēc stilistiskām pazīmēm. Tas ir praksē ļoti svarīgi.

Teorētiskā mācība par vārdu pamatfondu izskaidro šo praksi. Lieta tā, ka pamatfonda vārdi tiešajās nozīmēs ir neitrālās leksikas vārdi, tos var lietot ar to pašu nozīmi jebkurā valodas veidā (valodas runas un rakstu formā, prozā un dzejā, drāmā un feļetonā, ievadrakstā un reportāžā utt.) un jebkurā kontekstā.

Jāpiebilst, ka daudznozīmīgam vārdam (un tādi ir gandrīz visi pamatfonda vārdi) ne visas nozīmes pieder pie pamatfonda. Piemēram, vārds *земля* — 'zeme' salinieku lietojumā ieguvis nozīmi 'kontinents', vārds *человек* — 'cilvēks' var būt ieguvis žargona nozīmi 'cilvēks no restorāna', bet tie nav pamatfonda fakti. Vārdu pamatfondā ietilpst vārdi *земля* ar nozīmi 'terra' un *человек* — 'homo'.

Vārdu pamatfonda noteikšanā ļoti svarīgs ir jautājums par to, kādi vārdi pieder tikai attiecīgajai valodai, kādi ir kopīgi tuvu radniecīgu valodu grupai un kādi ir kopīgi tālākām, viena saimē apvienotām valodu grupām.

Piemēram, krievu valodas vārdu pamatfondā ietilpst šādas grupas:

1) krievu vārdi: *крестьянин* — 'zemnieks', *лошадь* — 'zirgs', *хороший* — 'labs', *бросать* — 'mest' (un visi 2., 3., 4. punktā minētie);

¹ Tas bija saistīts ar 1789.—1793. gada franču revolūcijas terminoloģijas izmantošanu; no šīs terminoloģijas nākuši arī vārdi *milicija*, *komisārs*, *komisariāts* utt.

² Sk. H. A. Янко-Триницкая. О границах основного словарного фонда в словарном составе языка. «Вопросы языкознания», 1953, № 5.

2) austrumslāvu valodām kopīgie vārdi: *со-рок* — 'četrdesmit', *девятьсто* — 'deviņdesmit', *семья* — 'ģimene', *белка* — 'vāvere', *собака* — 'suns', *ковш* — 'kauss', *дешевый* — 'lēts' (un visi 3. un 4. punktā minētie);

3) visām slāvu valodām kopīgie vārdi (slāvu valodām kopīgā pamatfonda vārdi): *голова* — 'galva', *дом* — 'māja', *белый* — 'balts', *кидать* — 'mest' (un visi 4. punktā minētie);

4) slāvu valodām un citām indoeiropiešu valodu grupām kopīgie vārdi: *я* — 'es', *ты* — 'tu', *кто* — 'kas', *то* — 'tas', *два* — 'divi', *три* — 'trīs', *пять* — 'pieci', *десять* — 'desmit', *сто* — 'simt', *мать* — 'māte', *брат* — 'brālis', *сестра* — 'māsa', *жена* — 'sieva', *муж* — 'vīrs', *огонь* — 'uguns', *небо* — 'debesis', *волк* — 'vilks'.

Tātad tādi vārdi kā *я*, *два*, *мать*, *огонь* ir gan indoeiropiešu, gan slāvu, gan austrumslāvu, gan krievu vārdi.

Tādi vārdi kā *голова*, *белый*, *кидать* ir slāvu, austrumslāvu, krievu vārdi, bet nav kopīgi visām indoeiropiešu valodu grupām (sal. ar latīņu *caput*, vācu *Kopf*, franču *tête*, angļu *head* — 'galva'; latīņu *albus*, vācu *Weiß*, franču *blanc*, angļu *white* — 'balts' utt.).

Tādi vārdi kā *сорок*, *белка*, *собака* ir tikai austrumslāvu valodu vārdi (sal. ar bulgāru *четиредесять*, čehu *čtyřicet*, poļu *czterdzieści* — 'četrdesmit', bulgāru *каторица*, čehu *veverka*, poļu *wiewiórka* — 'vāvere' utt.).

Tādi vārdi kā *крестьянин*, *лошадь*, *хороший*, *бросать* ir tikai krievu vārdi (sal. ar ukraiņu *селянин* — 'zemnieks', *кинь* — 'zirgs', *гарний* — 'labs', *кидати* — 'mest' utt.).

Interesanti atzīmēt, ka ne visos valodas dialektos vienu un to pašu parādību apzīmē ar to pašu vārdu kā literārajā valodā. Tā daudzos krievu valodas ziemeļu dialektos vāveres nosaukums ir *векша*, zirga — *конь*, bet dienvidu dialektos vilka nosaukums ir *бирюк* (no tjurku valodām)¹.

Dažādaish vāveres nosaukums slāvu valodās rāda, ka daļā valodu vecais nosaukums saglabājies (čehu *veverka*, poļu *wiewiórka*), bet citās zudis un aizstāts ar citu (bulgāru *каторица*, krievu *белка*)².

No tēzes par vārdu pamatfonda stabilitāti un saglabāšanos nevajag secināt, ka vārdu pamatfonds sastāv no vecākajiem vārdiem valodā, kuri saglabājušies no aizvēsturiskiem laikiem un ir

¹ Vārds *волк* pieder pie indoeiropiešu valodu vārdu pamatfonda (sal. bulgāru *вълк*, čehu *vlk*, lietuviešu *vilkas*, latviešu *vilks*, vācu *Wolf*, angļu *Wolf* [wulf], sanskrita *vṛkaḥ*, senpersiešu *vahrko*, latīņu *vulpes* ar nozīmi 'lapsa', grieķu *lykos* utt.).

² Senkrievu valodā bija vārds *веверица*, bet ar nozīmi 'sermulis', nevis 'vāvere'; kā norādīts V. Daļa vārdnīcā, vārds *веверка* — 'vāvere' dažās rietumkrievu izloksnēs var būt pārņemts no poļu *wiewiórka*.

kopīgi visai attiecīgajai valodu saimei. Daudzi ļoti seni vārdi ir saglabājušies, kā *мать, брат, я, ты, два, пять, волк, огонь, небо* u. c., bet daudzi vārdi ir zuduši (piemēram, *вира* — 'soda nauda', *грудница* — 'goda istaba', nezināmie lāča, čūskas nosaukumi) vai patvērušies dialektos (piemēram, *ятры* — 'brāļasieva', *орать* — 'art', *векша* — 'vāvere') vai īpašos vārdu krājuma stilistiskos slāņos (*очи* — 'acis', *секира* — 'kara cirvis', *тризна* — 'bēru mielasts' utt.).

Gadās arī tā, ka vārds tiešajā nozīmē vārdu pamatfondā nav saglabājies, bet pārnēstās nozīmēs vai atvasinājumu sastāvā noturas ilgi, tiesa, biežāk gan valodas vārdu krājumā, nevis vārdu pamatfondā, piemēram, *ни зги не видно* — 'tik tumšs, ka vai acis dur' (no *стыга* — 'ceļš', sal. ar dienvidkrievu *стежка* — 'ceļiņš' un tāpat ar *стежок* — 'dūriens', *стегать* — 'stepēt' utt.), «заочное обучение» — 'neklātieņe' un neoloģisms «очное обучение» — 'klātieņe' (no *око* — 'acs'), *перстень* — 'gredzens', *наперсток* — 'uzpirkstenis' (no *перст* — 'pirksts'), *чревоугодие* — 'tieksme labi paēst' (no *чрево* — 'vēders'), *чай* — 'laikam' (no *чаяти* — 'cerēt'), vai īpašos terminos, piemēram, *стопа* — 'pēda' (senkrieviem 'solis'), *чин* — 'amats', 'dienesta pakāpe' (senkrieviem 'kārtība').

Dažkārt vecie vārdi vai to formas ir pārvērtušies īpašvārdos, kas, kā norādīts iepriekš (sk. 7. §), var saglabāties ļoti ilgi, piemēram, toponīmiskajos nosaukumos: *Истобки* — vieta Ukrainas PSR Čerņigovas apgabalā (vecs pamazināmais vārds no *истѣба* — 'māja', atbilst mūsdienu *избенки* — 'mājeles'), *Волоколамск*, *Вышний Волочок* (no *волок* — 'valka' — vieta, kur pārvilka laivas no vienas upes uz otru), *Наволоки* — kuģu piestātne pie Volgas (no *наволоки* — 'līču pļavas'); onomastikā: *Десницкий* (no senkrievu un senslāvu *десница* — 'labā roka'), *Киндяков* (no dialektisma *киндяк* — 'sarkanais kumačs', 'apdrukāts kokvilnas audums'), *Кокошкин* (no senkrievu *кокошь* — 'perētāja vista', sal. ar ukraiņu *кокош* — 'gailis'), *Студенецкий* (no senkrievu *студеньць* — 'aka'), *Твердовский* (no senkrievu *твердь* — 'cie-toksnis').

Pamatfonda vārdi kopā ar visiem pārējiem vārdiem veido valodas vārdu krājumu.

Vārdu krājums valodu tieši saista ar īstenību un tās izpratni sabiedrībā. Valoda tieši saistīta ar cilvēka ražošanas darbību un jebkuru citu viņa darbības veidu.

Pirms pievērsamies vārdu krājuma pārmaiņu norisei, jāpaka-vējas pie dažām parādībām, kas ļauj labāk izprast vārdu krā-jumu kopumā un tā atsevišķās daļas.

Pirmām kārtām tas ir jautājums par valodas aktīvo un pasīvo leksiku.

Aktīvā leksika jeb aktīvais vārdu krājums ir vārdi, ko valodas runātājs ne tikai saprot, bet arī pats lieto. Pamatfonda vārdi neapšaubāmi veido aktīvās leksikas kodolu, bet ne visu

aktīvo leksiku, jo katrai cilvēku grupai vienas valodas robežās ir arī tādi specifiski vārdi un izteicieni, kuri ietilpst tās aktīvajā leksikā un diendienā tiek lietoti, bet nav obligāti citu cilvēku grupu aktīvajai leksikai. Tādējādi pamatfonda vārdi ir kopīgi jebkuras cilvēku grupas aktīvajai leksikai, bet specifiskie vārdi dažādu cilvēku grupu aktīvajai leksikai ir dažādi¹.

Pasīvā leksika jeb pasīvais vārdu krājums ir vārdi, ko valodas runātājs saprot, bet pats nelieto (tādi, piemēram, ir daudzi tehnikas vai diplomātijas termini, kā arī dažādi ekspresīvi izteicieni).

Aktīvās un pasīvās leksikas jēdzieni ir ļoti svarīgi tam, kas mācās svešu valodu, bet starp aktīvo un pasīvo leksiku nav nepārkāpjamas sienas; gluži otrādi, pasīvās leksikas vārdi vajadzības gadījumā viegli var pāriet aktīvajā leksikā (*пreamбула* — 'preambula', *вето* — 'veto', *бвеф* — 'bjefs', *офицер* — 'virsnieks', *генерал* — 'ģenerālis' un tiem līdzīgi vārdi), bet aktīvās leksikas vārdi — pasīvajā leksikā (*непман* — 'nepmanis', *декрет* — 'dekrēts', *нарком* — 'tautas komisārs' utt.)².

Sarežģītāks ir jautājums par reālo un potenciālo leksiku. Šo jautājumu nevar izlemt, pamatojoties uz kāda vārda vienreizēju reģistrējumu vai tā nekonstatēšanu tekstā vai runas valodā.

Atsevišķu vārdu reģistrācija rakstveidā, īpaši vārdnīcās, kādu iemeslu dēļ var aizkavēties (piemēram, darbības vārds *шуршать* — 'čaukstēt' krievu valodā eksistēja ļoti sen un bija fiksēts rakstos, bet krievu valodas vārdnīcā tas iekļuva tikai 1940. gadā)³.

Ja arī kāds vārdu lietojis rakstos vai runas valodā, tas uzreiz nekļūst par valodas faktu, bet paliek tikai atsevišķs teksta vai runas valodas gadījums, kas nav ieguvis galveno patiesas valo-

---

¹ No teiktā redzams, ka kļūdās Ž. Vandriess, rakstot: «Parastā sazināšanās procesā visiem cilvēkiem ir aptuveni vienāds vārdu krājuma apjoms. Runā, ka nemācītam zemniekam, lai sazinātos, vajag 300 vārdu. Bet arī izglītotam kungam ikdienas dzīvē nav vajadzīgs lielāks vārdu skaits; atšķirība tikai tā, ka viņam ir citi vārdi» («Язык», 1935, 180. lpp.). Ja tas tā būtu, tad būtu jāatzīst, ka zemniekam un kungam ir dažādas šķiru valodas. Tomēr valoda attiecīgajai sabiedrībai ir vienota, un vārdu pamatfonds ir vienāds kā zemniekam, tā kungam.

² Tāpēc vienkāršotie, reglamentētie Basic English tipa «nepieciešamo vārdu» saraksti, ko propagandē Anglijā un Amerikā, nekā laba nedod.

³ Sk. «Толковый словарь русского языка» D. Ušakova redakcijā, IV, 1377. lpp.; V. Daļa vārdnīcā dots: *шурчать* тмб.; *шуршить* — «производить шорох, шелест»; 1847. gada Akadēmiskajā vārdnīcā A. Vostokova redakcijā šī vārda nav, bet vēlākie Akadēmiskās vārdnīcas izdevumi līdz burtam *ш* nenonāca; šis vārds reģistrēts vienīgi krievu valodas etimoloģiskajā vārdnīcā, ko sastādījis A. Preobraženskis, bet vārdi ar *ш* tika publicēti tikai 1949. gadā.

das parādības īpašību — «arī citiem cilvēkiem pastāvoša un tikai tāpēc arī man pašam pastāvoša»¹.

Tāpēc ir tik grūti atrast pārlicinošu piemēru potenciāliem, t. i., iespējamam, bet reāli neeksistējošiem vārdiem. Vienmēr var kļūdīties, jo vārds, ja tas atbilst attiecīgās valodas likumībām, var būt jau lietots, tikai nav reģistrēts (piemēram, piederības īpašības vārds *пустельгин* no *пустельга* — 'dzeltenais vanadzīņš' pēc *Ольга* — *Ольгин* parauga; *обабление*, *окрабление* no *баба* — 'sieva', *креб* — 'krabis', sal. *ослабление* — 'novājināšana', 'novājināšanās', *ограбление* — 'aplaupīšana' utt.).

Tomēr šis jautājums ir interesants pirmām kārtām tāpēc, ka vislabāk atklāj leksikas sakaru ar gramatiku. Gramatika aplūko ne tikai vārdu pārmaiņu normas un vārdu savienošanu teikumos, bet arī vārddarināšanas konstruktīvos modeļus. Gramatika parāda konkrētu attiecīgās valodas paraugu vai vārddarināšanas shēmu realizēšanas iespējas, leksika tās tikai izmanto (iekļauj savā sastāvā vārdus, kas veidoti pēc kāda modeļa) vai neizmanto; pēdējā gadījumā rodas potenciālā leksika atšķirībā no reālās leksikas. Tas ir viens no svarīgākajiem vārdu krājuma bagātināšanas līdzekļiem².

Tā krievu valodas gramatika ļauj (un pat liek) no kādības īpašības vārdu celmiem darināt abstraktas nozīmes lietvārdus ar *-ость*, piemēram, *нежный* — 'maigs' un *нежность* — 'maigums', *сырой* — 'mitrs' un *сырость* — 'mitrums' utt. Tie ir reālās leksikas fakti. Bet vārdi *добрость*, *прямость*, *левость* utt. mūsdienu krievu valodas reālajā leksikā vairs neeksistē. Vai tie varētu būt? Varētu, ja būtu nepieciešamība pēc tiem; tie ir krievu valodas potenciālās leksikas fakti, un krievu valoda tos pieļauj.

Tāpat kā jebkurš valodas struktūras līmenis, leksika veido sistēmu. Tomēr tieši leksikā sistēmu visgrūtāk konstatēt; gramatikas un fonētikas fakti (locījumu skaits, darbības vārdu formu skaits, teikumu tipu skaits, fonēmu skaits, to pozīciju skaits utt.) ir ierobežoti un saskaitāmi, turpretim leksikas fakti, kā jau redzējām, ir ļoti daudzveidīgi un nesaskaitāmi; to nosaka tas, ka leksika ir viskonkrētākais valodas sektors, bet, jo abstrakcija mazāk formāla, jo grūtāk to uztvert kā sistēmu. Tomēr arī leksika ir sistēmiska.

Jebkuras valodas vārdu krājumā var saskatīt dažādus leksikas slāņus. Šo slāņu atšķirību nosaka dažādas pazīmes.

1. **Dzimtās valodas leksika un aizgūtā leksika.** Pasaulē nav valodas, kuras vārdu krājumu veidotu tikai savi vārdi. Katrā valodā ir arī aizgūti, citu valodu vārdi. Dažādās valodās un dažādos to attīstības posmos aizguvumu procents ir dažāds.

¹ K. Markss un F. Engelss. Vācu ideoloģija. R., 1963, 33. lpp.

² Sk. VII nod., 84. §.

Aizguvumi iedalāmi pirmām kārtām apgūtos aizguvumos un vēl neapgūtos aizguvumos¹.

Citvalodu aizguvumu apgūšana pirmām kārtām ir to pakļaušana aizguvējas valodas gramatiskajai un fonētiskajai sistēmai. Gramatiski krievu valodai neparastie vārdi *кенгуру* — 'ķengurs', *какаду* — 'kakadu', *пенсне* — 'pensnejs', *кашне* — 'šalle', *колибри* — 'kolibrijs', *чахохбили* — 'čahohbili' utt. ar *у, е, и* vārdu beigās neatbilst lietvārdu modeļiem un tāpēc netiek pilnībā apgūti (kaut arī fonētiski tie pakļaujas parastajām krievu valodas izrunas normām [к'энгурý, кэклдý, п'и'нснэ, клшнэ, клл'ибр'иэ чэхлүб'йл'иэ] utt.²); netiek pilnībā apgūti arī vārdi, kuros ir krievu fonētikai neparastas skaņas vai skaņu savienojumi, piemēram, *сленг* — 'slengs' (ar svešu *л*), *Кельн* (ar svešu savienojumu *кэ*), *Тартарен* [тартарэн] (krievu valodai parastā [тэртарэн] vietā) utt., kaut arī gramatiski visi šie vārdi ir apgūti, jo tiek locīti pēc parastajām krievu valodas paradigmām³ un pielīdzināti parastajiem krievu valodas lietvārdu modeļiem.

Vārdi, kas aizguvējā valodā apgūti, zaudē neparastību, iekļaujas atbilstošajās pašu valodas vārdu grupās, un to kādreizējo pierību citai valodai var konstatēt tikai ar zinātniski etimoloģisku analīzi.

Piemēram, krievu valodā tādi aizguvumi ir vārdi *кровать* — 'gulta', *бумага* — 'papīrs', *кукла* — 'lelle' (no grieķu); *бес-тия* — 'nelietis', *июль* — 'jūlijs', *август* — 'augusts' (no latīņu); *халат* — 'uzsvārcis', *казна* — 'valsts kase', *сундук* — 'lāde' (no arābu); *караул* — 'sardze', *лошадь* — 'zirgs', *тулун* — 'kažoks', *башимак* — 'kurpe', *сарафан* — 'sarafāns', *кумач* — 'kumačs', *аршин* — 'aršīna', *кутерьма* — 'kņada' (no tjurku); *сарай* — 'šķūnis', *диван* — 'dīvāns', *обезьяна* — 'pērtiķis' (no persiešu); *солдат* — 'kareivis', *котлета* — 'kotlete', *сун* — 'zupa', *ваза* — 'vāze', *жилет* — 'veste' (no franču); *спорт* — 'sports', *плед* — 'pleds', *ростбиф* — 'rostbifs' (no angļu); *бас* — 'bass', *тенор* — 'tenors' (no itāliešu); *руль* — 'stūre', *флаг* — 'karogs', *брюки* — 'bikses', *ситец* — 'katūns', *пробка* — 'korķis' (no holandiešu); *ярмарка* — 'gadatirgus', *стул* — 'krēsls', *штаб* — 'štābs', *лозунг* — 'lozungs', *лагерь* — 'nometne' (no vācu); *мантилья* — 'mantiļa' (no spāņu); *козлы* — 'buka', *коляска* — 'kaleša', *кофта* — 'jaka', *лекарь* — 'dakteris' (no poļu) utt.

¹ Vispārpieņemtie vācu leksikoloģijas termini *Lehnwörter* — 'aizguvumi' un *Fremdwörter* — 'svešvārdi' terminoloģiski neattiecinājas, jo kā vieni, tā otri vārdi ir «aizgūti» un «sveši», tikai to vieta aizguvējā valodā ir dažāda. (A. Laua ieteic aizguvumus klasificēt pēc lietošanas plašuma nacionālos un internacionālos aizguvumos, sk. A. Laua. Latviešu leksikoloģija. R., 1969, 116. lpp. — *Tulk.*)

² Paskaidrojums par vārda pieņemto rakstību transkripcijā sk. V nod., 73. §.

³ *Paradigma* — no grieķu *paradeigma* — 'piemērs', 'paraugs'.

Protams, citvalodu vārdi, kas aizguvējā valodā asimilēti gramatiski un fonētiski, ne vienmēr kļūst vārdu pamatfonda «kandidāti», jo tie var būt pārāk speciāli vai specifiski pēc satūra un lietošanas sfēras, vai arī ekspresīvi. Šai gadījumā tie arī netiek pilnībā apgūti — tiri leksiskā ziņā.

Tādi krievu valodā ir vārdi *клизма* — 'klistīrs', *епископ* — 'bīskaps', *ихтиозавр* — 'ihtiozauris', *лизис* — 'līze' (no grieķu); *коллоквиум* — 'kolokvijs', *инкунабула* — 'inkunābula', *петиция* — 'petīcija' (no latīņu); *кавардак* — 'juceklis', *курдюк* — 'kurdjūks', *беркут* — 'klinšu ērglis', *бакшиш* — 'dzeramnauda' (no tjurku); *фужер* — 'vīna kausis' (no franču); *бридж* — 'bridžs', *вист* — 'vists', *нокаут* — 'nokauts' (no angļu); *шихта* — 'šihta', *фрахт* — 'frakts', *штрейкбрехер* — 'streiklauzis' (no vācu); *грот-бура'*, *фок* — 'foks', *бугсприт* — 'bugsprits' (no holandiešu) utt.

Tomēr teiktais neizslēdz iespēju citvalodu vārdiem iekļauties aizguvējas valodas vārdu pamatfondā; piemēram, krievu valodā tādi ir vārdi *изба* — 'māja', *хлеб* — 'maize' (no ģermāņu); *казна* — 'valsts kase' ar atbilstošajiem atvasinājumiem (no arābu); *табун* — 'ganāmpulks', *башмак* — 'kurpe', *башня* — 'tornis' (no tjurku); *сарай* — 'šķūnis', *обезьяна* — 'pērtiķis' (no persiešu); *солдат* — 'kareivis', *суп* — 'zupa', *помидор* — 'tomāts' (no franču); *спорт* — 'sports', *клуб* — 'klubs', *футбол* — 'futbols' (no angļu); *вахта* — 'sardze', *ярмарка* — 'gadatirgus', *лампа* — 'lampa' (no vācu); *зонтик* — 'lietussargs', 'saulessargs', *брюки* — 'bikses', *ситец* — 'katūns' (no holandiešu); *сбруя* — 'zirglietas', *кофта* — 'jaka', *бляха* — 'amata nozīme' (no poļu); *борщ* — 'borščs', *бондарь* — 'mucinieks' (no ukraiņu) utt.

Parasti šai gadījumā pašu valodas vārds no pamatfonda tiek izstumts speciālajā vai pasīvajā leksikā. Piemēram, no tatāru valodas pārņemtais vārds *лошадь* (< лошадь < алаша ат — 'mazs zirgs'¹) izstūmis vārdu *конь*, kas krievu literārajā valodā kļuvis ekspresīvs vārds (folkloras imitēšanai, kavalērijas profesionālajā leksikā vai augstā stilā).

Daļa vārdu, kas aizgūti no citām valodām, ne tikai netiecas iekļūt aizguvējas valodas vārdu pamatfondā, bet paliek tieši «sveši». Vai tas nozīmē, ka to šai valodā vispār nav? Nē, šie vārdi valodā pastāv — pasīvajā leksikā (bet ne potenciālajā leksikā, jo tie ir atsevišķi gadījumi un gramatiskā ziņā neproduktīvi).

Sos vārdus lieto vajadzības gadījumā, sevišķi daiļliteratūrā un publicistikā, lai radītu tā saukto vietējo kolorītu²; sevišķi nozīmīga ir tādu vārdu saglabāšana tulkojumos, kur citvalodas

¹ Zīme < valodniecībā nozīmē 'radies no', zīme > nozīmē 'pārvērties par'.

² Sk. par to darbā A. A. Реформатский. Лингвистические вопросы перевода. «Иностранные языки в школе», 1952, № 6.

nosaukumus reizēm vienīgi transkribē¹. Daudzi šādi transkribējumi iekļaujas rezerves (speciālu vajadzību) leksikā. Tādi parasti ir personu īpašvārdi (onomastika), monētu, amatu, apģērba detaļu, ēdienu un dzērienu nosaukumi, uzrunas formas u. c., kas pārtulkotajā tekstā saglabā vietējo kolorītu un atbilst Herdera gudrajam izteicienam: «Jāsaglabā svešās valodas savdabība un dzimtās valodas likumība» (XVIII gs.).

Sos vārdus sauc par barbarismiem², t. i., citvalodu vārdiem, kas lietojami kolorīta radišanai, aprakstot svešas reālijas un paražas.

Tādi barbarismi redzami tabulā (109. lpp.).

Vēl neapgūti citvalodu vārdi reizēm pat tiek doti oriģinālrakstībā, kā to darijis Puškins «Jevgeņijā Ņeņiginā»:

Пред ним roast-beef окровавленный (I, XVI)³.

Beef-steaks и страсбургский пирог (I, XXXVII)⁴.

Как dandy лондонский одет (I, IV)⁵.

Kādā vietā Puškins pats komentē attieksmi pret barbarismiem:

Никто бы в ней найти не мог
Того, что модой самовластной
В высоком лондонском кругу
Зовется vulgar. Не могу...

Люблю я очень это слово,
Но не могу перевести;
Оно у нас покамест ново,
И вряд ли быть ему в чести.

(VIII, XV—XVI)⁶

Tagad vārdi *ростбиф*, *бифштекс* un *вульгарный* jau kļuviši par krievu valodas sastāvdaļu, bet vārdu *денди* vēl uztver kā barbarismu (vārda gramatisko asimilāciju kavē galotne ar *-u*).

¹ *Transkribēt, transkripcija* — no latīņu *transcribere* — 'pārrakstīt', *transcriptio* — 'pārrakstīšana' (sk. V nod., 73. §).

² *Barbarisms* — no grieķu *barbarismos*, kas no *barbaros* — 'murmulētājs'. (Par barbarismu izpratni latviešu valodniecībā sk. grāmatā *A. Laua*. Latviešu leksikoloģija. R., 1969, 131. un sek. lpp. — *Tulk.*)

³ Jau priekšā rostbifs asiņainais..

(*A. Puškins*. Jevgeņijs Ņeņigins. R., 1960, 25. lpp.)

⁴ Uz bifšteka un pīrāga.. (Turpat, 46. lpp.)

⁵ Kā angļu dendijs apģērbies.. (Turpat, 14. lpp.)

⁶ Būs velti meklēt spriedējiem

Pie viņas to, ko modes griba

Un dižciltīgie Londonā

Saukt varētu par *vulgar*. (Jā,

Šo vārdu tiešām mīlu ļoti,

Bet tulkot to darbs pārāk grūts:

Pie mums tas jauns, bet jaunam, proti,

Daudz jācinās, pirms godā kļūt.

(Turpat, 367. un 368. lpp.)

Vārdu kategorija Valodas	Ipašvārdi	Monētu nosaukumi	Personu un amatu nosaukumi	Apģērba detaļas, mūzikas instrumenti	Edienu un dzērienu nosaukumi	Uzrunas formas un tituli pie īpašvārdiem
Franču	Žans, Margo, Anri, Žaks	sū, santims, luidors, franks	kirē, portjē, mērs, grizete	redingots	aperitīvs, sidrs, absints	mesjē, madāma, senjors
Vācu	Hanss, Heinrihs, Jākobs	feniņš, dālderis	šucmanis, fogts, burgomistrs		šņabis, reinvīns frau	
Angļu	Mērija, Džons, Henrijs, Džeks	sterliņš, šiliņš, penss, gineja	polismenis, konsteblis, grūms, klerks	golfa bikses	viskijs, groks, brendijs, sandvičs	mis, misis, misters, sers, lords, ledīja
Angļu (amerikāņu variantants)	Bills	dolārs, cents	bārmenis, gangsteris, boss		kokteilis, greipfrūts	
Arābu (un vispār austrumu)	Haruns al Rašīds		muedzins, mulla, beduīns, vezīrs		šerbets	pompozās austrumnieciskās uzrunas
Persiešu	Saganē		dervīšs	čadra, sizanē	pahlava	
Itāliešu	Frančeska, Pjetro, Džuzepe	lira, čentezimo, soldo	čičerone, padre			donna, sinjors, sinjorina
Spāņu	Hulio, Hosē, Doloresa, Pakita	peso	īdalgo, toreadors, matadors, pikadors, dueņa	kastanetes	olja	dons, doņa, senjors

Līdzās aizguvumiem, kad pārņem pirmām kārtām vārda skanisko pusi (kauf arī ar izkropļojumiem, sevišķi tautas etimoloģijas dēļ) un pēc tam tā nominatīvo ievirzi (vārds-nosaukums), ir arī cita veida aizgūtie vārdi un izteicieni, kas radīti, citvalodas paraugu pa daļām pārtulkojot dzimtajā valodā. Tie ir kalki¹.

Kalku izcelšanās parasti saistīta ar rakstu valodu, tie visbiežāk ir tulkoājū radīti.

Kalka veidošanos no citvalodas vārda var parādīt piemērā ar latīņu vārdu *objectum* un krievu vārdu *предмет* — 'priekšmets', 'objekts', kur priedēklis *об-* tulkots ar *пред-*, sakne *-ject-* ar *-мет* (no *метать*), bet galotne *-ит* atmesta.

Tādi paši kalki ir *совесть* — 'sirdsapziņa' no grieķu *synedēsis*, latīņu *conscientia*, *земледелие* — 'zemkopība' no latīņu *agricultura*, *насекомое* — 'kukainis' no latīņu *insectum*, *предрассудок* — 'aizspriedums' no franču *préjugé*, *впечатление* — 'iespaids' no franču *impression*, *развитие* — 'attīstība' no franču *developpement*, *промышленность* — 'rūpniecība' no franču *industrie*, *понятие* — 'jēdziens' no vācu *Begriff*, *представление* — 'priekšstats' no vācu *Vorstellung*, *восприятие* — 'uztvere' no vācu *Auffassung*, *языковедение* un *языкознание* — 'valodniecība' no vācu *Sprachwissenschaft* utt.

Kalki no latīņu valodas ir krievu gramatikas termini *существительное* — 'lietvārds' no *substantivum*, *прилагательное* — 'īpašības vārds' no *adjectivum*, *глагол* — 'darbības vārds' no *verbum* (agrāk to krievu valodā apzīmēja ar vārdu *речь*, tāpēc no *adverbium* radās *наречие* — 'apstākļa vārds', bet ne *приглаголие*), *местоимение* — 'vietniekvārds' no *pronomen*, *междометие* — 'izsaukmes vārds' no *interjectio* (XVIII gadsimtā atbilstoši oriģinālam bija *междуметие*), *подлежащее* — 'teikuma priekšmets' no *subjectum*, *сказуемое* — 'izteicējs' no *praedicatorum*, *надеж* — 'locījums' no latīņu *casus*, grieķu *ptosis*.

Mazliet savādāk jāsaprot tādi kalki kā *вкус* — 'gaume' no franču *goût*, *черта* — 'iezīme' no franču *trait*, *влияние* — 'ietekme' no franču *influence*. Šais gadījumos ir izmantots gatavs dzimtās valodas vārds, bet tam piešķirta jauna pārnesta nozīme pēc citvalodas vārda parauga (tādi ir arī Lomonosova ieteiktie terminoloģiskie kalki *движение* — 'kustība', *кислота* — 'skābe', *наблюдение* — 'novērojums', *опыт* — 'izmēģinājums', *явление* — 'parādība' u. c.).

Kalkoti var būt arī veseli izteicieni (dažāda veida vārdu savienojumi), piemēram; *взять меры*² — 'gādāt' no *prendre les mesures*, *присутствие духа* — 'savaldīšanās' no *présence d'esprit*, *коротко и ясно* — 'īsi un skaidri' no *kurz und gut*, *целиком и полностью* — 'visā pilnībā' no *ganz und voll* utt.

¹ *Kalks* — no franču *calque* — 'kopija uz caurspīdīga papīra', 'atdarinājums'.

² *Взять меры* — XIX gs. sākuma izteiciens, tagad — *принять меры*.

Dažreiz kalku veidošanā rodas pārpratumi, ja sajauktas daudznozīmīga vai homonīma vārda nozīmes; tāds ir izteiciens: «*Любезнейший! Ты не в своей тарелке!*» (Gribojedovs, «Gudra cilvēka nelaime»), kas nostiprinājies krievu valodā, kaut arī jau Puškins norādījis, ka *assiette* franču valodā ir ne tikai 'šķīvis', bet arī 'stāvoklis'.¹

Bieži paralēli notiek vārda aizgūšana un kalkošana, pie tam kalks iegūst plašāku, bet aizgūvums — šaurāku, speciālu nozīmi, piemēram:

origināls	aizgūvums	kalks
<i>objectum</i>	<i>объект</i> — 'objekts'	<i>предмет</i> — 'priekšmets'
<i>essentia</i>	<i>эссенция</i> — 'esence'	<i>естественность</i> — 'dabiskums'
<i>affectus</i>	<i>аффект</i> — 'afekts'	<i>страсть</i> — 'kaislība'
<i>positivus</i>	<i>позитивный</i> — 'pozitīvs'	<i>положительный</i> — 'pozitīvs'
<i>naturalis</i>	<i>натуральный</i> — 'dabisks, naturāls'	<i>естественный</i> — 'dabisks'
<i>eugēnos</i>	<i>Евгений</i> — 'Jevgeņijs'	<i>благородный</i> — 'cēls'

Citvalodu leksikas aizgūšanas un izmantošanas jautājums vienmēr izraisījis asas diskusijas.

M. Lomonosovs — zinātnieks, tulkotājs, publicists un dzejnieks — izteicis šādus uzskatus: «No citām valodām nekā nevēlama nepārņemt, bet labo neatstāt bez ievēribas», «.. dažādām tautām domu izteiksmes veids ir stipri atšķirīgs, tāpēc sargi savas valodas īpatnības. Tas, kas mums patīk latīņu, franču vai vācu stilā, var būt smieklīgs krievu valodā.» Ļoti augstu Lomonosovs novērtēja antiko mantojumu: «No tā mēs bagātinām krievu valodu, kura ir bagāta arī pati par sevi un pārņem grieķu valodas vērtības ar slāvu valodas palīdzību.»² Lomonosovs nostājās pret valodas piesārņošanu ar citvalodu vārdiem: «.. rūpīga un apdomīga mums radniecīgās slāvu valodas lietošana kopā ar krievu valodu novērsīs neveiklos un savādos vārdus, kas mūsu valodā ienākuši no svešām valodām, kuras savu bagātību ieguvušas no grieķu valodas, pie tam caur latīņu valodu. Baznīcas grāmatu nevērīgas lasīšanas dēļ šīs piedauzības tagad nemanāmi iezogas mūsu valodā, izkropļo to, pakļauj pastāvīgai maiņai un noved pie pagrimuma.»³

Krievu valodas piesārņošanu ar gallicismiem attēlojis D. Fonvizins komēdijā «Brigadieris»; Gribojedovs šo runas piebārstīšanu

¹ No franču valodas izveidotajā kalkā *хладнокровие* — 'aukstasinība' vainīgi paši franči, jo izteicienā *sang froid* sajaukti homofoni *sens* — 'prāts' un *sang* — 'asinis' un sākts rakstīt *sens froid* — 'vēss prāts' vietā *sang froid* — 'aukstasinība'.

² М. В. Ломоносов. Полное собрание сочинений, т. VII. Изд. АН СССР, 1952, 587. lpp.

³ Turpat, 591. lpp.

ar gallicismiem nosaucis par franču un ņižņijnovgorodiešu valodas sajaukumu.

Tomēr kritiskā attieksme pret aizguvumiem atsevišķiem krievu kultūras darbiniekiem, piemēram, A. Šiškovam, V. Daļam, pārvērtās nacionālistiskā pūriņā. Viņi ieteica visus aizgūtus un jau apgūtus vārdus aizstāt ar pašu valodas vārdiem: nevis *калоши* — 'galošas', bet *мокроступы*, nevis *фортепяно* — 'klavieres', bet *тихогромы* (A. Šiškovs), nevis *синоним* — 'sinonīms', bet *тожде-слов*, nevis *атмосфера* — 'atmosfēra', bet *мироколица*, *колоземица*, nevis *гимнастика* — 'vingrošana', bet *ловкосилие*, nevis *эгоист* — 'egoists', bet *себятник*, *самотник* (V. Daļs) utt. Šādu ieteikumu bezjēdzība ir acīmredzama.

XX gadsimtā ar svešvārdu lietošanu rakstīja V. I. Ļeņins: «Krievu valodu mēs bojājam. Svešvārdus lietojam bez vajadzības. Lietojam tos nepareizi.. Vai nav laiks mums pieteikt karu svešvārdu lietošanai bez vajadzības? Atzīstos, — ja svešvārdu lietošana bez vajadzības mani sanikno.., tad dažas kļūdas, kādas izdara tie, kas raksta avīzēs, var tieši izvest no pacietības.. Pie-savināties vārdu franciski ņižņijnovgorodisku lietošanu nozīmē piesavināties vissliktāko no krievu muižnieku šķiras vissliktākajiem pārstāvjiem, kura mācījās franciski, bet, pirmkārt, neizmācījās līdz galam un, otrkārt, kropļoja krievu valodu. Vai nav laiks pieteikt karu krievu valodas kropļošanai?»¹

Sai izteikumā Ļeņins nostājas nevis pret svešvārdu lietošanu vispār, bet pret to lietošanu bez vajadzības un bieži vien nepareizi.

Par to, kurī no svešvārdiem jāatstāj netulkoti, rakstījis F. Engelss: «Es aprobežojos ar to, ka izmetu visus nevajadzīgos svešvārdus. Tomēr, atstājot nepieciešamos, es atteicos tiem pievienot tā saucamos paskaidrojošos tulkojumus. Nepieciešamie svešvārdi, kas lielāko tiesu ir vispārpieņemtie zinātniski tehniskie termini, taču nebūtu nepieciešami, ja tos varētu pārtulkot. Tulkojums tād sagroza nozīmi; tas nevis izskaidro, bet rada jucekli.»²

2. Termini un vispārlietojamā leksika. Valodas vārdu krājumu var iedalīt terminos un vispārlietojamā leksikā. Turklāt jāatceras, 1) ka šis iedalījums nesakrīt ar vārdu iedalījumu aizguvumos un pašu valodas vārdos, jo līdzās daudzajiem citvalodu vārdiem terminoloģijā ir daudz arī pašu valodas vārdu (*спинка* — 'atzveltnē', *подошва* — 'zole', *выключатель* — 'izslēdzējs', *поиск* — 'izlūkošana', *ось* — 'ass', *треугольник* — 'trīsstūris', *окружность* — 'riņķa līnija', *надстройка* — 'virsbūve' u. c.); 2) ka viens un tas pats vārds var būt kā termins, tā arī parasts vārds (*шанка* — 'kopējs virsraksts' un 'cepure', *подошва* — 'zole' un 'pēdas apakša' u. c.).

Katrā valodā ir savi terminoloģijas avoti (starptautiskā lek-

¹ V. I. Ļeņins. Raksti, 30. sēj., 269. lpp.

² F. Engelss. Sociālisma attīstība no utopijas par zinātņi. R., 1945, «Priekšvārds pirmajam vācu izdevumam», 8. lpp.

sika, aizgūtā nacionālā leksika, profesionālā leksika, žargoni utt.), kurus nosaka katras tautas rūpniecības, zinātnes utt. vēsturiskā attīstība un kuriem dažādos terminoloģijas veidos ir dažāda nozīme. Piemēram, krievu ķīmijas un medicīnas terminoloģijā visvairāk ir grieķu un latīņu, daļēji arī arābu vārdu, aviācijas terminoloģijā — daudz franču vārdu, kalnrūpniecības terminoloģijā — vācu vārdi un krievu profesionālā leksika, sporta terminoloģijā — angļu vārdi, zirgkopībā — tjurku vārdi utt.

3. **Idiomātiskā un neidiomātiskā leksika.** Šis iedalījums attiecas galvenokārt uz parasto sarunu valodu, kā arī uz daiļliteratūras un publicistikas valodu, kaut gan idiomātiski elementi dažreiz sastopami arī terminoloģijā (*анютины глазки* — 'atraitnītes' u. c.).

Dažādās valodās idiomu avoti var būt dažādi: angļu valodā galvenais idiomātikas avots ir koknijs (t. i., pilsētas vienkāršruna), slengs (profesionālā runa), daļēji arī bībeles un citas literatūras idiomātika, bet angļu valodas amerikāņu variantā vairāk etnogrāfisku un profesionālu idiomu; krievu literārajā valodā ir ļoti bagātīga idiomātika, kas cēlusies no baznīcslāvu valodas (*иерихонская труба* — 'balss kā bazūne', *ни аза не смыслит* — 'nezin ne a, ne b', *раздуть кадило* — 'izvērsties', *ничтоже сумняшся* — 'nemaz nešaubīdamies', *писать мыслете* — 'streipuļot', *куролесить* — 'blēņoties'), daudz folklorismu un dialektismu (*ни зги не видно* — 'tik tumšs, ka vai acīs dur', *всяк сверчок знай свой шесток* — 'kurpniek, paliec pie savām liestēm!', *вынь да положи* — 'lai plīst vai lūst'), profesionālā un žargona idiomātika (*держи карман шире* — 'lika drusku pagaidīt', *разделить под орех* — 'sadot sutu', *ни дна ни покрывки* — 'kad tu izputētu!', *попасть впросак* — 'iekulties ķezā', *тянуть канитель* — 'vilkt gumā', *положение хуже губернаторского* — 'neapskaužams stāvoklis').

Arī šeit jāatceras, ka viens un tas pats vārds un vārdu savienojums var būt vienā nozīmē idiomātisks, citā — neidiomātisks, piemēram, *заķis* transportā ir idioma, bet zooloģijā nav idioma, tas pats ir ar izteicienu *держи карман шире*, kas pārnestā nozīmē ir idioma (kad nekādas kabatas nav), bet tiešā nozīmē nav idioma (kad tiešām jātur kabata platāk).

4. **Ekspresīvā un neekspresīvā leksika.** Pie ekspresīvās leksikas pieder kā atsevišķi ekspresīvi vārdi un vārdu savienojumi (*дурак* — 'muļķis', *фефела* — 'nevīža', *косой черт* — 'šķībais velns', *пес его знает* — 'velns viņu zin', *ни бельмеса не понимает* — 'nesaprot ne velna' un, protams, visi izsaukmes vārdi), tā arī neekspresīvie vārdi un vārdu savienojumi īpašā lietojumā (*нā тебе* — 'še tev!', *вот тебе нā* — 'te nu bija!', *и был таков* — 'un prom bija', *смирно!* — 'miegā!', *как пить дать* — 'pilnīgi droši', *вот так клюква* — 'te nu bija!', *вот так фунт* — 'tas tik ir joks!').

Lielākā daļa minēto piemēru ir idiomās, bet, pirmkārt, ir arī neekspresīvas idiomās (*анютины глазки* — 'atraitnītes') un, otrkārt, ir ekspresīvi vārdi, kas nav idiomās (*ах* — 'ak!', 'ai!', *ох* —

'ak!', эй — 'ei!', цыц — 'kuš!' — dažādi izsauksmes vārdi, tāpat arī augsta stila vārdi, piemēram, *чело* — 'piere', *очи* — 'acis', *кормчий* — 'stūrmanis', *зодчий* — 'celtnieks', *апостол* — 'apustulis', *глашатай* — 'sludinātājs', tādas formas kā *сыны* — 'dēli' vai tādi savienojumi kā *родина-мать* — 'māte-dzimtene').

5. **Neitrālā un stilistiski ekspresīvā leksika.** Katrā izveidotā literārā valodā vārdu krājumu var iedalīt arī stilistiski.

Ir neitrāli vārdi, t. i., tādi, kurus var lietot jebkurā valodas žanrā un stilā (runas un rakstu formā, oratora runā un telefona sarunā, avīzes rakstā un dzejā, daiļliteratūras un zinātniskā tekstā utt.). Tie ir pirmām kārtām vārdu pamatfonda vārdi tiešajās nozīmēs: *лоб* — 'piere', *глаз* — 'acs', *земля* — 'zeme', *гора* — 'kalns', *река* — 'upe', *дом* — 'māja', *стол* — 'galds', *собака* — 'suns', *лошадь* — 'zirgs', *родина* — 'dzimtene', *есть* — 'ēst', *работать* — 'strādāt', *спать* — 'gulēt'.

Salīdzinājumā ar šiem neitrālajiem, stilistiski neekspresīvajiem vārdiem citi vārdi var būt augsta stila (*чело* — 'piere', *очи* — 'acis', *чрево* — 'vēders', *отчизна* — 'tēvzeme', *конь* — 'zirgs', *вкушать* — 'iebaudīt', *почивать* — 'gulēt') vai zema stila (*одежа* — 'apģērbs', *буркалы* — 'blenžamie', *котелок* — 'pauris', *брюхо* — 'vēders', *жрать* — 'rīt', *взбучка* — 'brāziens', *барахло* — 'grabažas', *шандарихнуть* — 'iesist', *намедни* — 'nesen').

Tādējādi Lomonosova triju stilu teorija ir ne tikai vēsturiski pareiza attiecībā uz XVIII gadsimta krievu literāro valodu, bet arī ietver ļoti svarīgu teorētisku kodolu: valodas stili ir korelatīvi, un jebkurš stils pirmām kārtām ir korelācijā ar neitrālo, nulles stilu; pārējie stili attālinās no šī neitrālā stila pretējos virzienos: vieni ar plusa zīmi kā augsti stili, otri ar mīnusa zīmi kā zemi stili (sal., piemēram, neitrālo *есть* — 'ēst', augstā stila *вкушать* — 'iebaudīt' un zemā stila *жрать* — 'rīt').

Viena vai otra stila robežās (atskaitot neitrālo) var būt sīkāk iedalījumi: augstajā stilā — poētiskais, retoriskais, patētiskais, akadēmiskais, speciāli tehniskais stils utt.; zemajā stilā — sarunvalodas, familiārais, vulgārais stils utt.

Katrā valodā ir dažādi avoti augstā un zemā stila leksikas veidošanai.

Krievu literārajā valodā augsto stilu veido pirmām kārtām slāvismi vai tiem līdzīgi vārdi (nevis *лоб*, bet *чело* — 'piere', nevis *губы*, bet *уста* — 'lūpas', nevis *сторож*, bet *страж* — 'sargs', nevis *ворота*, bet *врата* — 'vārti', nevis *город*, bet *град* — 'pilsēta', nevis *страдаю*, bet *стражду* — 'ciešu', nevis *умер* — 'nomira', bet *почил* — 'aizmiga uz mūžu', nevis *родина* — 'dzimtene', bet *отчизна* — 'tēvzeme' utt.); bez tam dažos žanros šai lomā var būt grieķu un latīņu un citi starptautiski vārdi (nevis *мир* — 'pasaule', bet *космос* — 'kosmoss', nevis *захватчик* — 'iebrucējs', bet *оккупант* — 'okupants', nevis *ввоз* — 'ievedums' un *вывоз* — 'izvedums', bet *импорт* — 'imports' un *экспорт* — 'eksports', nevis *преступный* — 'noziedzīgs', bet *криминальный* — 'krimināls',

nevis *нарыв* — 'augonis', bet *абцесс* — 'abscess', nevis *составная часть* — 'sastāvdaļa', bet *ингредиент* — 'ingrédients' utt.).

Zemo stilu var veidot seni krievu vārdi, ja attiecīgais neitrālais vārds ir slāvisms (nevis *одежда*, bet *оде́жа* — 'drēbes', nevis *Евдокия*, bet *Овдогья* vai *Авдогья*¹); ja neitrālais vārds ir krievu vārds, tad zemā stila vārdus ņem no vienkāršrunas, dialektiem un žargoniem (nevis *опять*, bet *обратно* — 'atkal', nevis *изба*, bet *хата* — 'māja', nevis *девушка* — 'meitene', bet *деваха* — 'meiça', nevis *молодой человек* — 'jauneklis', bet *парень* — 'puisis', nevis *есть* — 'ēst', bet *шамать* — 'gremot', nevis *глаза* — 'acis', bet *зенки* — 'blenžamie', nevis *украсть* — 'nozagt', bet *свистнуть*, *слямзить*, *стырить* — 'nospert', 'nocelt', nevis *рассеянный человек* — 'izklaidīgs cilvēks', bet *растрепай* — 'tūļa' utt.).

Atbilstoši tam angļu literārajā valodā neitrālo stilu veido galvenokārt anglosakšu cilmes vārdi, augsto stilu — franču, grieķu un latīņu cilmes vārdi, bet zemo stilu — vārdi no slenga, profesionālās runas un dialektiem.

Franču valodai XVI gadsimtā augstā stila avots bija itāliešu valoda, bet vācu valodai XVII—XVIII gadsimtā — franču valoda. Krievu literārās valodas normas XVIII gadsimtā vārdu dalījumam stilos sīki aprakstījis Lomonosovs darbā «Pārdomas par baznīcas grāmatu derīgumu krievu valodā».²

Viss teiktais ļauj izdarīt vairākus secinājumus par leksikas sistēmu.

1. Leksikas sistēmu nevar aprakstīt pēc objektiem, ko tā apzīmē. Leksika nosauc gan dabas parādības, gan tehnikas, kultūras, cilvēku psihiskās dzīves parādības; tāpēc arī leksika pastāv, lai valodas runātājs varētu nosaukt visu, kas viņam nepieciešams sabiedriskajā un personīgajā dzīvē. Nosaukumi veido sistēmu pēc nosaukamā nozarēm; tā ir dažādu zinātņu — ģeoloģijas, botānikas, zooloģijas, fizikas, ķīmijas utt. priekšmetu sistēma. Bet šie nosaukumi kā vārdi neveido valodas sistēmu, jo daudziem objektiem ir vairāki nosaukumi (sinonīmi).

2. Tas pats jāsaka par jēdzienu sistēmu, kaut arī jēdzieni nav īstenības priekšmeti, bet atveidojumi cilvēku apziņā, kuri atspoguļo objektīvās īstenības priekšmetu sistēmu. Jēdzienu sistēmas, to attieksmju un elementu pētīšana ir ļoti svarīgs zinātnes uzdevums, bet tas nav lingvistikas objekts.

3. Līdz ar to valodas leksiskajai sistēmai nav nekā kopīga ar šīs valodas leksikas kārtošānu pēc priekšmetu (ārpusvalodas) kategorijām, kā to dara priekšmetu, tematiskajās un ideoloģiskajās vārdnīcās. Leksisko sistēmu nevar reducēt uz «semantisko

¹ Sai piemērā augstā stila vārds ir izskaistinošais latīniskais gallicisms *Евдокия*.

² Par valodas stilistiku sk. rakstu A. M. Сухотин. *Стилистика лингвистическая*. «Литературная энциклопедия», т. XI, 37.—40. lpp., kā arī A. Н. Гвоздев. *Очерки по стилистике русского языка*. М., 1952.

lauku» vai «leksiski semantisko grupu» sistēmu, jo tas ir tikai viens (kaut arī pietiekami svarīgs) leksiskās sistēmas struktūras elements¹.

Šo pašu domu vairāk konstruktīvā plāksnē attīstījis J. Апресяns: «. . vārda semantiskais saturs nav nekas neatkarīgs. To pilnībā nosaka tās attiecības, kas veidojas šā vārda pretstatījumos citiem tā paša lauka vārdiem. Pēc F. de Sosīra domas un terminoloģijas, tam ir nevis nozīme, bet nozīmība», «. . lai atdotu lingvistikai . . vienību, semantiskie lauki jāiegūst ne uz jēdzieniskā, bet uz lingvistiskā pamata, nevis no loģikas puses, bet no lingvistikas puses»².

4. Viss teiktais prasa paskaidrojumus. Pirmkārt, kas ir nozīme un nozīmība? Vārda nozīme ir tā attieksme pret apzīmējamo priekšmetu vai parādību, citiem vārdiem, valodas fakta attieksme pret ārpusvalodas faktu (lietu, parādību, jēdzienu); nozīmība ir vārda valodiska īpašība, ko vārds ieguvis kā valodas leksiskās sistēmas sastāvdaļa.

Nozīmību tādiem vārdiem kā 1) *есть* — 'ēst', 2) *лицо* — 'seja', 3) *кричать* — 'kliegt' nosaka to korelācija.

1) vārdam *есть*: *вкушать* — 'iebaudīt', *кушать* — 'ēst', *жрать*, *лопать*, *трескать* — 'rīt', *шамать* — 'gremot';

2) vārdam *лицо*: *лик* — 'vaigs', *физиономия* — 'fizionomija', 'ģimīš', *морда*, *харя*, *мурло*, *рыло*, *рожа*, *образина*, *ряшка* — 'purns', 'mūlis';

3) vārdam *кричать*: *голосить* — 'kliegt', *вопить*, *орать* — 'bļaut', 'brēkt', *реветь* — 'rēkt', 'bļaut'.

Vārda nozīmību nosaka tāpat kā citu valodas vienību (fonēmu, morfēmu utt.) nozīmību — pēc korelācijas vienā rindā.

Rindu vārda nozīmības noteikšanai sauc par leksisko lauku³. Leksiskais lauks nav ne vienveidīgu īstenības priekšmetu, ne vienveidīgu jēdzienu sfēra, bet leksikas daļa, ko apvieno paralēlisma attieksmes (sinonīmi), kontrasta attieksmes (antonīmi) un pavadīšanas attieksmes (metonīmiskie un sinekdohiskie vārdu sakari), bet, galvenais, dažādi pretstatījumi. Tikai leksiskā lauka robežās vārds var iegūt nozīmību, tāpat kā tas ir ar fonēmu.

¹ Б. В. Горнунг. Тезисы заседания Отделения литературы и языка. Изд. АН СССР, 1961, 7. lpp.

² Ю. Д. Апресян. Дистрибутивный анализ значений и структурные семантические поля. «Лексикографический сборник», вып. V, 1962, 53. lpp.; sk. arī E. Курилович. Заметки о значении слов. Grāmatā E. Курилович. Очерки по лингвистике. М., 1962, un «Вопросы языкознания», 1955, № 3.

³ Jēdzienu «lauks» izvirzījis K. Bilers (sk. K. Bühler. Sprachtheorie. Iena, 1934) un I. Trīrs (sk. I. Trier. Der deutsche Wortschatz im Sinnbezierk des Verstandes, Die Geschichte eines sprachliches Feldes, b. I. Heidelberg, 1931; I. Trier. Das sprachliche Feld. «Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Jugendbildung», 1934, № 10), kaut šī doma ir jau de Sosīra «Vispārīgās valodniecības kursā» (1916, sk. krievu tulkojumu «Курс общей лингвистики», 1933, 115. un sek. lpp.).

Nekādā gadījumā nedrīkst lauka jēdzienu jaukt ar konteksta jēdzienu (sk. 20. §). Konteksts ir vārda lietošanas sfēra valodā, bet lauks — tā atrašanās vieta valodas sistēmā.

25. §. LEKSIKOGRĀFIJA

Leksikogrāfija¹ ir zinātniska metodika vārdnīcu sastādīšanai un māksla sastādīt vārdnīcas, leksikoloģijas zinātnes praktisks pielietojums, kas ir ļoti svarīgs kā citvalodu literatūras lasīšanā un svešas valodas apgūšanā, tā arī savas valodas izpratnē tās tagadnē un pagātnē.

Vārdnīcu tipi ir visai dažādi².

Pirmkārt, jāšķir enciklopēdiskās vārdnīcas un valodas jeb lingvistiskās vārdnīcas. Enciklopēdiskās vārdnīcas apraksta un izskaidro nevis vārdus, bet ar tiem nosauktās parādības; tāpēc enciklopēdiskās vārdnīcās nesastopam izsaukmes vārdus, vietniekvārdus, palīgvārdus, kā arī lielāko daļu apstākļa vārdu, īpašības vārdu, darbības vārdu, ja tie nav speciāli termini. Turpretim valodas vārdnīcas rāda tieši vārdus ar to nozīmēm, lietojumu, cilmi, gramatisko raksturojumu un fonētisko uzbūvi.

Otrkārt, var būt vienvalodas, divvalodu un daudzvalodu vārdnīcas. Vienvalodas vārdnīcas ir skaidrojošās, kas netulko, bet raksturo vārdu mūsdienu valodā vai aplūko vārda vēsturi un cilmi (vēsturiskās un etimoloģiskās vārdnīcas).

Pēc lingvistiskā objekta var būt literārās valodas vārdnīcas, kurās dialektismi un apvidvārdi sastopami tikai tad, ja tie reģistrēti literārās valodas rakstu pieminekļos; šīs vārdnīcas parasti ir normatīvas: tās rāda vārdu pareizu un nepareizu lietojumu, to gramatiskās pārmaiņas un izrunu. Skaidrojošo vārdnīcu vidū īpaši izdalāmas svešvārdu vārdnīcas, kas izskaidro tikai aizgūtos vārdus.

Īpašs tips ir priekšmetu un ideoloģiskās vārdnīcas, kuras apvieno vārdus vai nu uz īstenības parādību kopības pamata (piemēram, priekšmetu vārdnīcās dod vārdu *māja* un *visu*, kas ar to saistīts, — *virtuve*, *priekšnams*, *guļamistaba*, *pagalms*, to inventārs utt., *lauks*, *iela*, *fabrika*, *iestāde* utt.), vai arī uz kādas zinātnes nozares jēdzienu kopības pamata (piemēram, ideoloģiskajās vārdnīcās apkopota noteiktas zinātnes nozares leksika, vārdi atlasīti un izvietoti atbilstoši zinātnes jēdzienu sistēmai).

¹ *Leksikogrāfija* — no grieķu *lexis* — 'vārds' un *grapho* — 'rakstu'.

² Sk. Л. В. Щерба. Опыт общей теории лексикографии. «Известия АН СССР. ОЛЯ», 1940, № 3. Sīkāk par vārdnīcām un to tiem sk. grāmata Л. А. Булаховский. Введение в языкознание, ч. II. 1953, 137.—159. lpp.

Kā jau minēts, šīs vārdnīcas nav lingvistiskas, bet tās var būt lingvistikas palīglīdzekļi vai nu ar tīri praktisku mērķi (kā ceļveži, pēc kuriem parasti veido sarunu vārdnīcu sistēmu — tās ir priekšmetu vārdnīcas), vai arī ar mērķi sniegt zināšanas noteiktā zinātnes nozarē (tādas ir ne tikai vispārīgās ideoloģiskās vārdnīcas, bet arī tās dažādu zinātņu un tehnikas nozaru terminoloģiskās vārdnīcas, kurās vārdi grupēti nevis pēc alfabēta, bet sistēmā; tādās vārdnīcās parasti ir arī alfabētiskais terminu rādītājs ar norādēm uz sistemātisko rādītāju).

Ir speciālas apvidvārdu vārdnīcas, viena vai otra dialekta vārdnīcas, terminoloģijas vārdnīcas dažādās zinātnes un tehnikas nozarēs (šais vārdnīcās vienmēr ir enciklopēdisko vārdnīcu elementi), sinonīmu, homonīmu vārdnīcas, atskaņu vārdnīcas, idiomu, frazeoloģismu, «spārnoto vārdu» vārdnīcas utt. Beidzot minamas pareizrakstības (ortogrāfijas) un pareizrūnas (ortoēpijas) vārdnīcas, kurās nav ne tulkojumu, ne vārdu skaidrojumu, bet tiek rādīta rakstības norma vai izrunas norma, — tās ir vārdnīcas ar tīri praktisku nozīmi.

Visizplatītākais vārdnīcu tips, kas paredzēts ļoti plašam patērētāju lokam, ir divvalodu tulkojošās vārdnīcas, kurās līdzās isām leksikoloģiskām un gramatiskām norādēm pie šķirkļa sniegts attiecīgā vārda dažādo nozīmju tulkojums otrā valodā.

Daudzvalodu vārdnīcas var būt ar dažādu mērķi. Piemēram, XVIII gadsimtā un XIX gs. sākumā bija izplatīti «valodu katalogi», kuros attiecīgajam vārdam tika sniegti visi zināmie tulkojumi citās valodās; vēlāk šī tipa vārdnīcas kļuva šaurākas un praktiskākas — tajās apvienoja vai nu radniecīgu valodu grupu, vai kāda ģeogrāfiskā apvidus valodas, lai palīdzētu tūristiem un ceļotājiem.

Pēdējā laikā radies jauns vārdnīcu tips — apgrieztā (inversā) vārdnīca, kur vārdi kārtoti nevis pēc sākuma burtiem, bet pēc beigu burtiem. Piemēram, H. Bilfelda «Mūsdienu krievu valodas apgrieztajā vārdnīcā»¹ vārdi izvietoti tā: *a, ба, баба, жаба, лаба* utt., t. i., skatoties no beigām, nevis no sākuma. Tādas vārdnīcas ļoti derīgas gramatisko modeļu produktivitātes noteikšanai (piemēram, tiek apkopoti vārdi ar piedēkļiem *-ик-, -чик-, -арь-, -ня-, -ба-* utt.), izskaņu fonētiskajai statistikai, kā arī vajadzīgās atskaņas meklēšanai (šai ziņā apgrieztās vārdnīcas tuvas atskaņu vārdnīcām). Bet, tā kā vārdi ir doti tikai pamatformā (lietvārdi vienskaitļa nominatīvā, darbības vārdi ne-noteiksmē utt.), apgrieztā vārdnīca neietver daudzas atskaņas, jo tās var būt saistītas arī ar citām vārda formām.

¹ H. H. Bilfeldt. Rückläufiges Wörterbuch der russischen Sprache der Gegenwart. Berlin, 1958.

Vārdnīcu sastādīšana ir ļoti sarežģīts darbs. Bez vispārlingvistiskiem atzinumiem par vārdu, tā nozīmēm un lietojumu, par vārda gramatisko un fonētisko raksturojumu jāzina arī vārdnīcu sastādīšanas tehnika un jāizprot vārdnīcas sastāvs.

Vārdnīca sastāv 1) no šķirkļu saraksta ar savstarpējām norādēm un atsaucēm, 2) no filiācijas, t. i., šķirkļa sadalījuma nozīmēs, 3) no stilistiskām, gramatiskām un fonētiskām norādēm pie vārda un tā nozīmēm, 4) no ilustrējošiem piemēriem, 5) no idiomatiskiem un frazeoloģiskiem savienojumiem ar šo vārdu un 6) no tulkojuma (dažādvalodu vārdnīcās) vai skaidrojuma (vienvalodas vārdnīcās).

Ipaši jāaižrāda, ka pretējas tulkojošās vārdnīcas (piemēram, krievu-kazahu un kazahu-krievu) nevar iedomāties kā vienkāršu labās puses vārdu (tulkojumi) pārcelumu uz kreiso pusī (šķirkļi) un otrādi. Tādu vārdnīcu šķirkļu saraksti atbilst viens otram tikai daļēji, jo katrā vārdnīcā šķirkļu saraksts saistīts ar valodas leksisko sastāvu un, kā zināms, leksiskais sastāvs dažādās, pat tuvu radniecīgās valodās ir dažāds. Tāpēc katrai tulkojošai vārdnīcai nepieciešams idiomatisks attiecīgās valodas šķirkļu saraksts, kuru veidojot vislabāk balstīties uz šīs valodas skaidrojošo vārdnīcu.

PAMATLITERĀTŪRA II NODAĻAI

О. С. Ахманова. Очерки по общей и русской лексикологии. М., Учпедгиз, 1957.

В. А. Звегинцев. Семасиология. Изд. МГУ, 1957.

Х. Касарес. Введение в современную лексикографию. М., 1958.

К. А. Левковская. Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала. Изд. «Высшая школа», М., 1962.

«Лексикографический сборник», вып. I—VI. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, М., 1957—1963.

М. М. Покровский. Избранные работы по языкознанию. М., Изд. АН СССР, 1959.

А. А. Уфимцева. Опыт изучения лексики как системы. М., Изд. АН СССР, 1963.

Р. М. Цейтлин. Краткий очерк истории русской лексикографии (Словари русского языка). М., Учпедгиз, 1958.

Д. Н. Шмелев. Очерки по семасиологии русского языка. М., изд. «Промышленность», 1964.

Н. В. Юшманов. Грамматика иностранных слов. Grāmata «Словарь иностранных слов, вошедших в русский язык», М., 1933, vai grāmata «Словарь иностранных слов», М., 1937, 689.—728. lpp.; 2. izd. М., 1941, 797.—831. lpp.

* *A. Laua.* Latviešu leksikoloģija. R., 1969.

GAI.VENĀS KRIEVU VALODAS VĀRDNICAS

В. И. Даль. Толковый словарь живого великорусского языка. Изд. 3, под ред. *И. А. Бодуэна де Куртенэ*, М., 1903—1909 гг. Изд. 4, под ред. *И. А. Бодуэна де Куртенэ*, М., 1912—1914. Vārdnīcas 2. izdevuma (1880—1882) atkārtots izdevums iznāca 1935. un 1955. gadā.

«Толковый словарь русского языка», под ред. проф. *Д. Н. Ушакова*, т. I—IV. Государственный институт «Советская энциклопедия», М., 1935—1940.

«Словарь русского языка в четырех томах», т. I—IV. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, М., 1957—1961.

С. И. Ожегов. Словарь русского языка. Изд. I, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, М., 1949. Изд. 6, стереотипное с 4-го, изд. «Советская энциклопедия», М., 1964.

«Словарь современного русского литературного языка», т. 1—17, изд. АН СССР. М.—Л., изд. «Наука», 1950—1965.

«Словарь иностранных слов», под ред. *И. В. Лехина*, *С. М. Локшиной*, *Ф. Н. Петрова*, *Л. С. Шаумяна*. Изд. 6, переработанное и дополненное. М., изд. «Советская энциклопедия», 1964.

А. Преображенский. Этимологический словарь русского языка. М., Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1959.

М. Vasmer. Russisches etymologisches Wörterbuch, I—III. Heidelberg, 1950—1958. Krievu izdevums: *М. Фасмер.* Этимологический словарь русского языка, под ред. *Б. А. Ларина*, т. I. М., изд. «Прогресс», 1964 (izdevums tiek turpināts).

Н. Н. Биelfeldt. Rückläufiges Wörterbuch der russischen Sprache der Gegenwart. Berlin, 1958.

«Правильность русской речи». Словарь-справочник, под ред. *С. И. Ожегова*. Изд. 2, исправленное и дополненное. М., изд. «Наука», 1965.

III NODAĻA

FONĒTIKA

26. §. KAS IR FONĒTIKA

Runu klausītāji uztver tāpēc, ka tās zīmes ir materiālas. Šīs zīmes ir skaniskas runā (mutvārdos), bet grafiskas rakstos. Tāpēc valodas skaniskās puses pētīšana ir neatņemama valodniecības daļa. Šo nozari sauc par fonētiku¹.

Valodas skaniskā struktūra ir īpaša pakāpe tās struktūrā, un tāpēc fonētika ir īpaša valodniecības nozare, kam ir savs īpašs priekšmets.

Vēl vairāk — nezinot fonētiku, nevar saprast mūsdienu rakstību, nevar pareizi iztirzāt arī gramatiku; tā skolā, kur fonētikai pievērš ļoti maz uzmanības, jauc skaņas un burtus un rezultātā nepareizi izklāsta gramatiku, piemēram, apgalvo, ka darbības vārda formās *играть* — 'spēlēt' un *играют* — '(viņi) spēlē' ir viens un tas pats celms *игра-* (un galotnes *-ть* un *-ют*); patiesībā šeit ir divi dažādi celmi [игра-т'] un [игра-ют], un bez tā izpratnes visa darbības vārda formu sistēma iegūst nepareizu skaidrojumu; pareizai izpratnei stingri jāšķir burti un skaņas (minētajā piemērā viens burts *ю* apzīmē divas skaņas — [j] un [y]) un jāsaprot, kādas skaņu vienības veido saknes, piedēkļus, piedēkļus, galotnes. Visiem zināms, ka *лунá* — 'mēness', *лунѣ* — 'mēness-', *лунѹ* — 'mēnesi' ir dažādi locījumi, kas atšķiras savā starpā. Bet ar ko tie atšķiras? Ar to, kas atšķir skaņas [a], [ы], [y], bet par šo atšķirību var uzzināt tikai fonētikā.

Kaut gan senindiešu zinātniekiem bija ievērojami sasniegumi fonētikā un Aleksandrijas grieķu zinātnieki bija veiksmīgi klasificējuši skaņas, fonētiku ne uzreiz uzņēma valodas zinātnē; turpmāk valodas skaniskajai pusei valodniecība pievērsa maz uzmanības. Izņēmums ir francūža Kordemuā, XVII gadsimta slāvu sabiedriskās domas pārstāvja J. Križaniča, M. Lomonosova (XVIII gs.) un dažu citu darbi. Tomēr pat XIX gs. pirmajā pusē zinātnieki vāji atšķīra skaņas no burtiem.

Nepieciešamība izveidot iezemiešu valodu gramatikas kolonijās,

¹ Fonētika — no grieķu *phonē* — 'skaņa'.

bezrakstu dialektu pētīšana un valodu un to grupu salīdzināmi vēsturiskā aprakstīšana virzīja fonētiku uz priekšu.

Radās eksperimentālā¹ fonētika, kas bija saistīta ar skaņu fiksējamo instrumentu lietošanu, un tas ļāva nevis pēc dzirdes, bet pilnīgi objektīvi novērot skanējumu atšķirību vai līdzību pēc grafiskā pieraksta uz apkvēpinātas vai feromagnētiskas lentas.

Fizika, anatomija, fizioloģija, dziedāšanas teorija no dažādām pusēm palīdzēja jaunajai valodniecības disciplīnai — fonētikai. Tomēr XIX gs. beigās eksperimentālās fonētikas panākumi tiktāl nomāca visu pārējo valodas skaniskās struktūras pušu pētīšanu, ka fonētiku sāka pieskaitīt pie dabaszinātnēm un uzskatīja, ka tai nav nekā kopīga ar citām valodniecības disciplīnām, kuras pieder pie sabiedriskajām zinātnēm. Izeju no šī stāvokļa atrada fonēmu teorijā, kas, būdama pilnīgi sabiedrisko zinātņu elements un valodas skanisko parādību skaidrojuma augstākā forma, nenoraida eksperimentālās metodes, uzskatot tās par pētīšanas palīgīdzekli.

Mēs jau zinām, ka valodas materiālās zīmes — skaņas (un arī burti) veic divas funkcijas: runas aizvadi līdz uztverei (skaņas uztver ar ausīm, burtus — ar acīm) — perceptīvo funkciju un valodas nozīmīgo vienību — morfēmu un vārdu atšķiršanu — signifikatīvo funkciju. Tāpēc vispirms jāiepazīstas ar skaņu materiālo dabu, lai saprastu, ko mēs varam uztvert ar maņu orgāniem (ausīm).

27. §. ZIŅAS NO AKUSTIKAS

Ar vispārīgo skaņas teoriju nodarbojas fizikas nozare akustika². No akustikas viedokļa skaņa ir ķermeņa svārstību rezultāts kādā vidē, kura pamatā ir kāda spēka darbība un kurš ir pieejams dzirdes uztverei. Ķermenim var būt jebkurš veids (ciets — plaukšķināšana, šķidr — ūdens šļakstēšana, gāzveidīgs — šāviens skaņa). Videi jāaizvada skaņa līdz uztveres orgānam; bezgaisa telpā, kā zināms, skaņas nerodas.

Akustika izšķir skaņā šādas pazīmes:

1. Augstums, kas ir atkarīgs no svārstību frekvences³, t. i., no svārstību skaita sekundē; jo augstāka svārstību frekvence, jo augstāka skaņa.

Cilvēka auss var izšķirt skaņu augstumu robežās no 16 herciem⁴ līdz 20 000 hercu.

¹ Eksperimentāls — no franču *expérimental*, kas no latīņu *experimentum* — 'mēģinājums', sk. 42. §.

² Akustika — no grieķu *akústikos* — 'dzirdes'.

³ Frekvence — no franču *fréquence*, kas no latīņu *frequentia* — 'biežums'.

⁴ Hercs — no vācu fiziķa uzvārda — svārstību vienība, kas ir vienlīdzīga vienai svārstībai sekundē.

Tā sauktās infraskaņas (zemākas par norādīto robežu) un ultraskaņas (augstākas par norādīto robežu) cilvēka auss neuztver, lai gan, piemēram, suņi, lapsas, sikspārņi un delfīni ultraskaņas uztver.

2. Stiprums, kas ir atkarīgs no svārstību amplitūdas¹, t. i., no attāluma starp skaņu viļņa pacēluma augstāko punktu un krituma zemāko punktu; jo lielāka svārstību amplitūda, jo stiprāka skaņa.

3. Garums jeb ilgums; valodai ir svarīgs galvenokārt skaņu korelatīvais garums. Tā krievu valodā uzsvērtie patskaņi ir garāki nekā neuzsvērtie, bet daudzās valodās uzsvērti var būt gan garie, gan īsie patskaņi (vācu, angļu, franču, kirgīzu, turkmēņu, latviešu un citās valodās).

4. Skaņas tembrs², t. i., tās akustisko pazīmju individuālā kvalitāte.

Lai to izprastu, vispirms jāaplūko gaisa svārstību tipi.

Svārstības var būt periodiskas (citādi — vienmērīgas), kad svārstību skaits laika vienībā nemainās, un neperiodiskas (citādi — nevienmērīgas), kad svārstību skaits laika vienībā mainās. Periodisku svārstību rezultātā rodas toņi (runas procesā periodiskas ir balss saišu svārstības un gaisa svārstības mutes un deguna dobumā); neperiodisku svārstību rezultātā rodas trokšņi (neperiodiskas ir lūpu, mēles, ūkas svārstības, berzes un eksplozīvās skaņas, kas rodas, runas orgāniem tuvinoties vai noslēdzoties). Toņiem ir absolūtais augstums, trokšņiem — tikai relatīvais augstums, tāpēc var runāt par augstākiem un zemākiem trokšņiem, bet trokšņa absolūtais augstums nav nosakāms.

Skaņu, to skaitā arī valodas skaņu veidošanā liela nozīme ir rezonansei³. Rezonanse rodas slēgtā, ar gaisu pildītā vidē (stīgu instrumentu deka, dobā telpa pūšamajos instrumentos, telpa, kur tiek radīta skaņa, runas aparāta mutes, deguna un faringa⁴ dobums).

Rezonatora dēļ sākotnējais pamattonis pastiprinās un bagātinās ar harmoniskiem virstoņiem — augstākiem toņiem, kuru svārstību skaits ir veselu skaitli reizi lielāks par pamattoņa svārstību skaitu⁵.

Tomēr toņi rezonatorā var rasties arī bez pamattoņa. Tie ir rezonatora toņi, kas rodas no rezonatora gaisa svārstībām, kuras izraisa kāds spēks (piemēram, elpošanas spēks). Katram

¹ Amplitūda — no latīņu *amplitudo* — 'plašums'.

² Tembrs — no franču *timbre* — 'zvaniņš'.

³ Rezonanse — no franču *résonance*, kas no latīņu *resonans* — 'tāds, kas atbalsojas'.

⁴ Farings — no grieķu *pharynx* — 'rīkle'.

⁵ Sk. W. Helmholtz. Die Lehre der Tonempfindungen. 1872 (krievu tulkojums В. Гельмгольц. Учение о звуковых впечатлениях. 1879).

rezonatoram ir īpašs tonālais skaņojums, kas mainās atkarībā no rezonatora tilpuma un formas, rezonatora pārdalījuma ar starpsieni un rezonatora sienu stāvokļa.

Ar jaunākajiem eksperimentālajiem pētījumiem pierādīts, ka rezonatori, caur kuriem iet gaisa vilnis (piemēram, dobie pūšamie instrumenti, kā arī cilvēka mutes dobums), rezonē ar pakalējo un priekšējo daļu atsevišķi, rezonatora tonālo skaņojumu maina arī rezonatora pagarinājums vai saīsinājums. Rezonēšanas apvidu (priekšējais, pakalējais), kā arī (metonīmiski) rezonēšanas rezultātu (zemie, augstie toņi) sauc par *formantu*¹. Kopējais rezonatora tonis rodas formantu savienojuma rezultātā, pie tam dominē kāds no šiem formantiem.

Rezonatora sienu nozīme balstās uz pazīstamo fizikas likumu, ka gluda virsma atspoguļo, bet poraina — absorbē. Tāpēc saspriegta mēles muskulatūra veicina rezonatora toņu izstarošanu, bet nesaspriegtas mēles porainā virsma absorbē toņus un notušē raksturīgos rezonatora toņus.

Tāpat skaņas tembrs ir sarežģīta parādība, kas ietver sevi pamattoni un troksni (vai to kombinējumu), harmoniskos virstojumus (ja ir pamattonis) un rezonatora toņus.

28. §. RUNAS APARĀTA ANATOMIJA UN RUNAS ORGĀNU FIZIOLOĢIJA

Termins *runas aparāts* (t. i., runas orgānu kopums, pie kura pieder lūpas, zobi, mēle, aukslējas, ūka, uzgāmuris, deguna dobums, rīkle, balsene, elpvads, bronhi, plaušas, diafragma) jāsaprot nosacīti.

Tā kā valoda ir sabiedriska, nevis bioloģiska parādība, nekādu īpašu runas orgānu nav. Visiem minētajiem orgāniem ir tiešas bioloģiskas funkcijas kā ožas, garšas, elpošanas, barības uzņemšanas un pārstrādāšanas orgāniem. Šo orgānu izlietojums valodas skaņu veidošanai ir vienīgi cilvēces nopelns, kura devusi tiem papildu «kultūras slodzi».

F. Engelss rakstīja: «... topošie cilvēki nonāca tiktāl, ka viņiem radās vajadzība cits citam *ko pateikt*. Šī vajadzība radīja savu orgānu: pērtiķa neattīstītā rīkle lēnām, bet neatlaidīgi pārveidojās modulācijas ceļā, lai iegūtu arvien pilnīgāku modulāciju, un mutes orgāni pakāpeniski iemācījās izrunāt vienu artikulētu skaņu pēc otras.»²

Lai veidotu valodas skaņas, ir vajadzīgs viss tas pats, kas nepieciešams skaņu veidošanai vispār: kāds spēks, ķermenis, kura vibrācijas rada toņus un trokšņus, un rezonators skaņu tembra noformēšanai.

Vairumam valodas skaņu par pamatu noder gaisa plūsma, kas

¹ *Formants* — no latīņu *formans, formantis* — 'veidojošs'; sk. spektrogrāfijas metodiku 42. §.

² F. Engelss. Dabas dialektika. R., 1952, 150. lpp.

nāk no plaušām pa bronhiem, elpvadu, balseni, faringu un mutes (vai deguna) dobumu uz āru. Tādējādi cilvēka runas aparāts ir līdzīgs pūšamajiem instrumentiem, kurus veido plēšas (cilvēkam — plaušas), mēlīte vai cits ķermenis, kas spēj ritmiski svārstīties un radīt toni (cilvēkam — balss saites balsenē), un rezonators (cilvēkam — faringa, mutes un deguna dobums). Tomēr cilvēka runas aparāts ir daudz pilnīgāks nekā jebkurš instruments; par to var spriest pēc cilvēka spējām skaņu atdarināšanā.

Runas aparātu no valodas skaņu veidošanas viedokļa var iedalīt trijās daļās: 1) viss, kas zemāk par balseni, 2) balsene un 3) viss, kas augstāk par balseni.

Runas aparāta apakšējais stāvs, ko veido divas plaušas, divi bronhi un elpvads, veic plēšu uzdevumu un, saspriedzot diafragma muskuļus, sūknē izelpojamā gaisa plūsmu, kas nepieciešama kā spēks skaņu veidošanai; veidot valodas skaņas runas aparāta apakšējā stāvā nav iespējams.

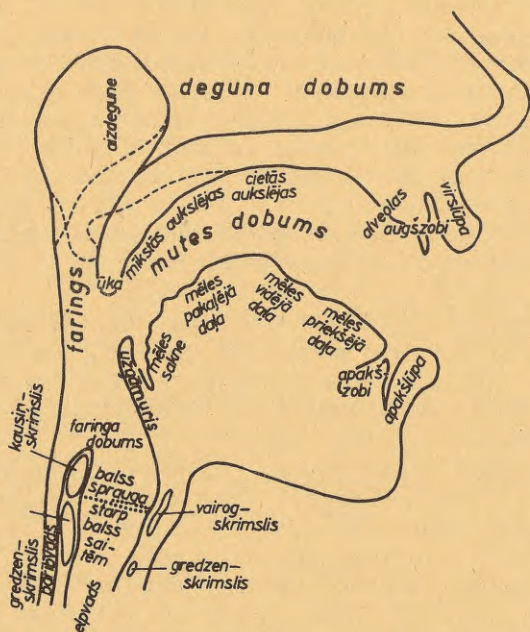
Vidējais stāvs — balsene — sastāv no diviem lieliem skrimšļiem: gredzenskrimšļa (atgādina gredzenu, kura acs vērsta uz mugurpusi) un virs tā esošā vairogskrimšļa (atgādina divus vairogus, kas priekšpusē savienoti un leņķī izvirzīti uz priekšu)¹. Šie divi skrimšļi veido balsenes skeletu, kura iekšpusē no priekšējās daļas augšas uz pakalējās daļas apakšu slīpi nostieptas muskuļainas plēvītes, kas atgādina priekškaru, kura puses vidū saiet kopā, turklāt šī priekškara augšējās malas piestiprinātas pie vairogskrimšļa iekšējām sienām, bet apakšējās — pie kausiņskrimšļiem (piramidālajiem skrimšļiem), kuriem ir trīsstūra veids un kuri var attālināties un tuvināties; apakšā kausiņskrimšļi piestiprināti pie gredzenskrimšļa «acs» iekšējās sienas (sk. 3. att.).

Priekškara centrālās malas, ko veido muskuļaina plēvīte, sauc par balss saitēm. Balss saites ir ļoti elastīgas un var saīsināties un izstiepties, veidot dažāda platuma atvērumu, kā arī atslābt un saspriegties. Telpu starp balss saitēm sauc par starpsaišu spraugu; telpu, kas rodas starp attālinātiem kausiņskrimšļiem, sauc par starpskrimšļu spraugu. Abas šīs spraugas kopā veido balss spraugu, kuras augšējā, lielākā daļa atrodas starp balss saitēm un apakšējā, mazākā — starp kausiņskrimšļiem. Balss sprauga var būt atvērta visā garumā vai daļēji — starp balss saitēm vai starp kausiņskrimšļiem.

Gaisa plūsmai, kas nāk no elpvada, jāiziet cauri gredzenskrimslim un balss spraugai; šai gadījumā balsenē iespējami šādi stāvokļi (sk. 4. att.):

1. Abas spraugas ir plaši atvērtas; tā notiek brīva elpošana bez runas: pie ieejas sprauga ir plašāka, pie izejas —

¹ Tautas valodā vairogskrimšļa izcilni sauc par ādamābolu.

3. att.

mazliet šaurāka (1. stāvoklis — ieelpojums, 2. stāvoklis — izelpojums)¹.

2. Abas spraugas atvērtas, pie tam gaisa plūsma, nonākot šaurajā spraugā, beržas gar nesaspriegtām balss saitēm un gar kaušņskrimšļiem, radot švīkstošu guturālu skaņu, *aspīrāciju*² (3. stāvoklis)³.

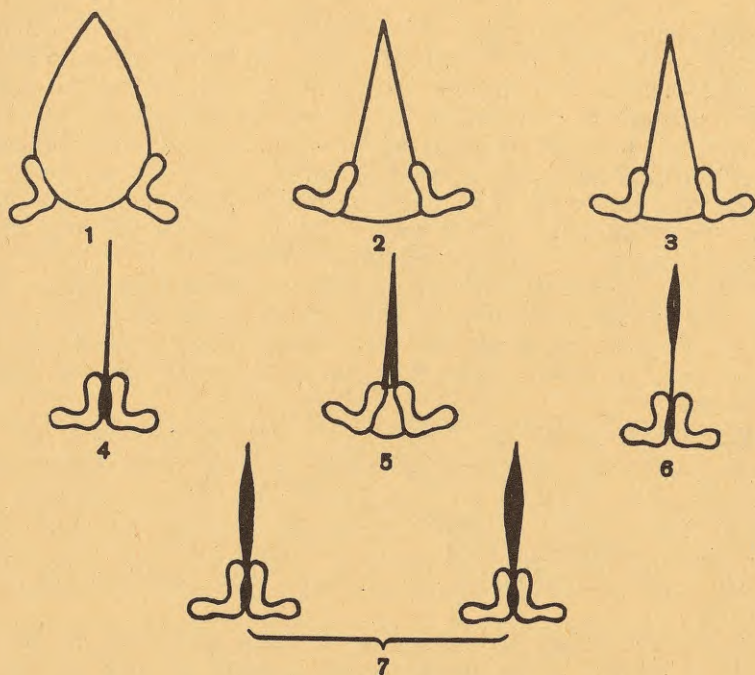
3. Abas spraugas aizvērtas; lai iekļūtu rezonatorā, gaisa plūsmai jāpārvar šis šķērslis, un tā rodas klakšķis, guturāla eksplozija (knaklauts⁴) — skaņa, ko izrunā vācu valodā tādu patskaņu priekšā, ar kuriem sākas vārds (4. stāvoklis).

¹ Tāds stāvoklis balsenē rodas, kad izrunājam nebalsīgos līdzskaņus un nebalsīgos patskaņus (nebalsīgie patskaņi sastopami reti, piemēram, pēdējie patskaņi vārdos *тонот* — 'dipoņa', *локоть* — 'elkonis', patskaņi divzilbju vārdos aiz gara nebalsīga troksneņa — [a^ha], [u^he]).

² *Aspirācija* — no latīņu *aspiratio* — 'piepūšana', 'ieelpošana'.

³ Šī parādība novērojama arī tad, kad cilvēks aizsiesies un smagi elpo.

⁴ *Knaklauts* — no vācu *Knacklaut* — 'skarbaiss vērumis'.

4. att.

4. Starpsaišu sprauga aizvēta, bet starpskrimšļu sprauga atvēta; tā rodas čuksti (5. stāvoklis).

5. Starpskrimšļu sprauga aizvēta, bet starpsaišu sprauga augšdaļā nedaudz pavērta; balss saišu saspriegtā augšdaļa, gaisa plūsmas iesvārstīta, rada ļoti augstas skaņas — falsetu (6. stāvoklis).

6. Starpskrimšļu sprauga aizvēta, bet starpsaišu sprauga mazliet pavērta, bez tam balss saites saspriegtās un gais, plūstot caur starpsaišu spraugu, iesvārstā balss saites (tās vibrē), un tā rodas balsis (7. stāvoklis)¹.

Valodas skaņām var izlietot² 3. stāvokli (gutturāla aspirācija bez balss, kā tas ir vācu vārdā *Haus* — 'māja' un angļu vārdā

¹ Tāpēc jebkurš balss saišu iekaisums vai parēze (paralīze) atņem tām spēju vibrēt, un tad cilvēkam zūd balss.

² Sajā un sekojošos paragrāfos piemēri doti vienkāršotā transkripcijā; turpmāk (tabulās) lietosim precīzāku transkripcijas sistēmu, kas balstīsies gan uz latīņu, gan uz krievu grafētikas pamata.

house — 'māja', un ar balsi, kā tas ir ukraiņu vārdā *голова* — 'galva' un čehu vārdā *hrad* — 'pilsēta'), 4. stāvokli (gutturāla eksplozija bez balss, vācu valodā knaklauts, piemēram, *Apfel* — [ʔapfəl]¹ — 'ābols') un 7. stāvokli (balss, kura var pievienoties jebkuram troksnim, kas veidojas mutē, un padarīt to balsīgu, kā tas ir ar balsīgajiem līdzskaņiem [b], [v], [d], [z], [ž], [g], kā arī skanēt bez trokšņa, padarot balsīgus un pastiprinot rezonatora toņus, kā tas ir normālā patskaņu izrunā). Čukstus un falsetu (5. un 6. stāvoklis) var izmantot runā par izteiksmes līdzekļiem (īpaši čukstus), bet valodā tie ir tās pašas skaņas, un šie stāvokļi nevar diferencēt skaņas — to, kas nozīmīgs valodai.

Valodas skaņu bagātību veido runas aparāta augšējais stāvs — *re z o n a t o r s*, kur veidojas virstoņi un rezonatora toņi, kā arī trokšņi no gaisa beršanās gar tuvinātiem runas orgāniem vai no eksplozijas, ko rada momentāns sakļautu runas orgānu šķēršļa pārrāvums.

Rezonators sākas ar *faringu* (rīkles dobumu), kur novietots uzgāmura skrimsliis, un tālāk sadalās divos dobumos — *mutēs* un *deguna dobumā*; šos divus dobumus šķir *aukslējas*, kuru priekšējā daļa ir cietās aukslējas (palatum), pakalējā daļa — mīkstās aukslējas (velum palati), arī aukslēju aizkars, kas beidzas ar ūku (ūvula).

Ja mīkstās aukslējas ir paceltas un ūka piespiesta pie faringa pakalējās sienas, gaiss nevar iekļūt degunā un tam jāplūst pa muti (tad rodas mutes rezonanses skaņas jeb *orālās skaņas*); ja mīkstās aukslējas ir nolaistas un ūka izvērta uz priekšu, gaiss var izplūst pa degunu (tad rodas deguna rezonanses skaņas jeb *nazālās skaņas*).

Runāšanas (jeb *fonācijas*²) elpošana atšķiras no parastās elpošanas; kad mēs elpojam bez runāšanas, izelpojums ir vienlīdzīgs ieelpojumam, tie ritmiski seko viens otram, un mēs vienā paņēmienā izelpojam no plaušām visu gaisu, turpretim, kad mēs runājam, tad ieelpojam pauzēs, bet pēc tam izelpojam pakāpeniski, atsevišķiem grūdieniem (sk. tālāk).

Deguna dobums ir pēc tilpuma un formas nemainīgs rezonators, kas ieslēgtā stāvoklī piešķir skanējumam nazālu tembru, piemēram, skaņām [m], [n] vai franču un poļu nazālajiem patskaņiem.

Turpretim *mutēs dobums* var dažādi mainīt savu tilpumu un formu, jo ar mutes dobumu ir saistīti kustīgi orgāni: lūpas, mēle, ūka, mīkstās aukslējas un dažos gadījumos uzgāmuris.

¹ Ar zīmi [ʔ] fonētiskajā transkripcijā apzīmē knaklautu.

² *Fonācija* — no franču *phonation* — 'skanēšana', kas no grieķu *phōnē* — 'skaņa'.

No l ū p ā m lielākas kustības spējas piemīt apakšlūpai, kas var piespieties augšlūpai (kā izrunājot skaņas [p], [b], [m]) vai kopā ar to izveidot sašaurinājumu (kā veidojot angļu [w] vai nopūšot sveci); lūpas var arī vibrēt (galvenokārt apakšlūpa, kā izrunājot *tprū!*); lūpas var izstiepties uz priekšu (kā izrunājot [u]) vai apaļoties (kā izrunājot [o]); beidzot apakšlūpa, tuvojoties augšējiem priekšzobiem, var radīt spraugu (kā artikulējot [f], [v]).

Mēle ir viskustīgākais organs cilvēka runas aparātā. To veido sakne (pamats, ar ko mēle piesitprīnāta pie zemmes kaula) un mugura, kura sadalāma pakaļējā, vidējā un priekšējā daļā; īpaši var nodalīt mēles galiņu.

Dažādām mēles daļām piemīt dažāds kustīgums. Viskustīgākais ir mēles galiņš, kas var atrasties pie apakšzobiem, veidojot ar augšzobiem starpzobu spraugu (kā izrunājot angļu valodas skaņas, ko rakstot attēlo ar *th*), var piespieties pie priekšējo augšzobu pakaļējās sienīņas (kā izrunājot dentālos krievu līdzskaņus [r], [d], [h], [l], [u]), pie augšējo smaganu malas (kā izrunājot gingivālās¹ vācu skaņas [t], [d], [n], [l], [ts]), pie alveolām², t. i., pie augšzobu sakņu izcīlnīšiem (kā izrunājot alveolāros angļu līdzskaņus [t], [d], [n], [l]), var izliekties uz augšu pret cietajām aukslējām (kā izrunājot īpašus, pēc dzirdes pusbalstīgu cerebrālos³ līdzskaņus [t̥], [d̥], [n̥], [l̥]) indiešu un dažās citās austrumu valodās), var veidot tais pašas vietās sašaurinājumu (kā izrunājot dažādus *s* un *z*), var vibrēt pie cietajām aukslējām (kā izrunājot krievu *p*) vai arī var būt nolaista uz leju (kā parasti mēdz būt, kad izrunā patskaņus).

Mēles muguras priekšējā daļa var pacelties bez mēles galiņa piedalīšanās pret cietajām aukslējām, veidojot ar tām sašaurinājumu (ar lēzenu virsmu, kā izrunājot koronālos⁴ krievu [ш], [ж], vai ar izliektu virsmu, kā izrunājot attiecīgās dorsālās⁵ franču un angļu skaņas).

Mēles vidējā daļa ir kustībā visvairāk ierobežota; bez priekšējās vai pakaļējās daļas pārvietošanās tā var tikai pacelties pret cietajām aukslējām, veidojot ar tām sašaurinājumu (kā izrunājot [j]) vai arī slēgumu (kā izrunājot [k], [g], [l], [ŋ]).

Mēles pakaļējā daļa, paceļoties vertikāli vai ar pārvietošanos uz priekšu vai atpakaļ, var ar cietajām un mīkstajām aukslējām veidot slēgumu (kā izrunājot dažādus *k* un *g*) vai arī sašaurinājumu (kā izrunājot dažādus *h*).

Bez tam, ar dažādām savām daļām paceļoties kādā līmenī un neveidojot ar aukslējām slēgumu vai sašaurinājumu, mēle var pārdalīt mutes dobumu, tādā kārtā veidojot mutē divus rezonējošus

¹ *Gingivāls* — no latīņu *gingiva* — 'smaganas'.

² *Alveola* — no latīņu *alveolus* — 'silīte', 'dobums'.

³ *Cerebrāls* — no latīņu *cerebrum* — 'smadzenes'.

⁴ *Koronāls* — no latīņu *corona* — 'vainags'.

⁵ *Dorsāls* — no latīņu *dorsum* — 'mugura'.

dobumus ar dažādu tilpumu un formu, kas rada atšķirīgus rezonanses apstākļus, bet tas ir ļoti svarīgi patskaņu izrunā (sk. 31. §); to sekmē arī kustīgā apakšžokļa pacelšana un nolaišana, kas maina mutes atvērumu.

Ūka var vibrēt pārtraukti, veidojot slēgumu ar mēles pakāļējo daļu (kā izrunājot vienu no franču [r] paveidiem — neskaidru, uvulāru r).

Uzgāmuris (skrimslis, kas novietots faringā zem mēles saknes uz balsenes) fizioloģiski kalpo balsenes noseģšanai momentā, kad barība ieiet baribvadā, bet var tikt izlietots arī par runas orgānu. Uzgāmurim nav īpašas muskulatūras, bet tas ir saistīts ar zemmēles kaula bagāto muskulatūru, tāpēc uzgāmuris var ne tikai nosegt balseni, bet arī veidot sašaurinājumu ar faringa pakāļējo sienu (izrunājot īpašus «saspiestus» arābu valodas uzgāmura jeb epiglotālos līdzskaņus).

Tātad 1) diafragma, plaušas, bronhi un elpvads veido gaisa plūsmu, kuru izmanto kā spēku valodas skaņu veidošanā; 2) balsene veido balsi (kas dažādi vajadzīga balsīgajiem līdzskaņiem un patskaņiem) un īpašus guturālos trokšņus (guturālā aspirācija un guturālā eksplozija); 3) rezonators — mutes dobums un deguna dobums — veido virstoņus un rezonatora toņus; bez tam mutes dobumā, rodoties orgānu slēgumam vai sašaurinājumam, veidojas dažādi trokšņi.

29. §. VALODAS SKAŅU KLASIFIKĀCIJA

Runas orgānu darbību valodas skaņu veidošanā sauc par artikulāciju¹. Artikulācijai ir trīs daļas: artikulācijas sākums jeb ekskursija², kad runas orgāni «sāk darbu»³, izturējums, kad runas orgāni sagatavoti vajadzīgajai artikulācijai, un artikulācijas nobeigums jeb rekursija⁴, kad runas orgāni atgriežas miera stāvoklī.

Skaņas ar momentānu izturējumu ir momentānās skaņas (piemēram, [p], [b], [t], [d], [c], [č], [k], [g]), kuras vai nu nemaz nevar stiept (tādas ir [p], [b], [t], [d], [k], [g]), vai arī stiepjot tās dod citu dzirdes iespaidu: nevis [u], bet [u], bet [u]. Skaņas ar vairāk vai mazāk garu izturējumu ir duratīvās skaņas, kuru garums gan ne vienmēr izpaužas, tomēr tās ir stiepjamas (tādi ir patskaņi, kā arī skaņas [m], [n], [l], [r], [f], [v], [s], [z], [š], [ž], [j], [x]; krievu valodā vienmēr garš ir [ш]).

Tā kā izturējumu var aizstāt ar slēguma aizturējumu, tad rodas arī garie [p], [b], [t], [d], [c], [č], [k], [g], kur garums ir ne-

¹ Artikulācija — no latīņu *articulare* — 'skaidri izrunāt'.

² Ekskursija — no latīņu *excursio* — 'izskrējienis'.

³ В. А. Богородицкий. Опыт физиологии общерусского произношения в связи с экспериментально-фонетическими данными. 1909, 12. lpp.; В. А. Богородицкий. Очерки по языковедению и русскому языку. 1939, 27. lpp.

⁴ Rekursija — no latīņu *recursus* — 'atpakaļejoša kustība', 'atgriešanās'.

vis stiepuma, bet slēguma aizturējuma rezultāts (piemēram, tādos gadījumos kā *abbērt, atteikt, adduot, liccietigs, ak kaut* utt.).

Visas skaņas var iedalīt pirmām kārtām patskaņos un līdzskaņos, un šai dalījumā var ievērot kā akustiskās, tā artikulārās pazīmes¹.

Akustiski valodas skaņas iedalāmas sonorās² skaņās un trokšņa skaņās. Sonorās skaņas nosaka rezonatora toņi, trokšņi tajās vai nu nepiedalās (patskaņi), vai piedalās minimāli (piemēram, dažādi *r*); trokšņa skaņas (tās ir tikai līdzskaņi) tembru nosaka trokšņa raksturs.

Valodas skaņās par galapunktiem sonoritātes ziņā var noderēt patskanis [a] un troksnenis [p]. Raksturīgo [a] skanējumu veido tīrs tonālais efekts, t. i., [a] skanējumu nosaka tikai rezonatora tonis, trokšņu patskanī [a] nav, bet, ja kādu iemeslu dēļ (kas nav normāli) tie ir sastopami, tad tiem [a] raksturojumā nav nekādas nozīmes; turpretim skaņai [p] tonālais efekts ir vienlīdzīgs ar nulli, un tas, kas raksturīgs [p] tembram, slēpjas tieši raksturīgajā eksplozijas troksnī, kuru rada lūpu slēguma pārrāvums, bet balss [p] veidošanā nepiedalās.

Starp šiem diviem poliem — tīri tonālo patskani [a], kam seko sonoritātes samazināšanās secībā (mutes atvēruma sašaurināšanās dēļ) [e], [o], [i], [u], un tīrām trokšņa skaņām, kas līdzīgas nebalsīgajam, momentānajam troksnenim [p], — atrodas pārējās skaņas: sonoro skaņu robežās krievu valodā atrodas sonorie līdzskaņi [m], [n], [l], [p], [ŋ], [w], bet troksneņu robežās — balsīgie troksneņi, kas var būt duratīvi kā [b], [z], [ж], un momentāni, kā [б], [д], [г], nebalsīgie troksneņi, kas var būt duratīvi, kā [ф], [c], [ш], [x], un momentāni, kā [п], [т], [к]. Tātad patskaņi no akustikas viedokļa izdalāmi kā tīri tonālas skaņas. Vēl skaidrāks ir patskaņu izdalījums pēc artikulārām pazīmēm.

Ir valodas skaņas, kuru artikulācija vērsta uz mutes atvēruma samazināšanu, kas var izpausties pat mutes aizvēršanā ([p]), — tie, pēc V. Bogorodicka, ir «mutes slēdzēji» jeb līdzskaņi; otra veida skaņu artikulācija vērsta uz mutes atvēruma palielināšanu, kas var izpausties pat pilnīgā mutes atvēršanā ([a]), — tie ir «mutes atvērēji» jeb patskaņi. Šo līdzskaņu un patskaņu artikulācijas

¹ Viedoklim par iespējām izšķirt patskaņus un līdzskaņus pievienojas ne visi valodnieki. Tā Sosīrs (1857—1913) un Gramons iedala visas valodas skaņas 7 (vai 9) «atvērumos», kur robeža starp patskaņiem un līdzskaņiem zūd (lai gan Sosīram ir attiecīgas atrunas); Ščerba un viņa skolnieki neatrod stingru robežu starp patskaņiem un līdzskaņiem, pretstatot tikai patskaņus un troksneņus (pēc šķēršļa trūkuma vai esamības gaisa plūsmas ceļā, pēc runas orgānu sasprieguma rakstura un pēc gaisa plūsmas stipruma); sk. *М. И. Марусевич. Введение в общую фонетику*, изд. 3. 1959, 34. lpp. Sonoro līdzskaņu dabu šī teorija izklāsta nepietiekami skaidri.

² *Sonors* — no latīņu *sonorus* — 'skanīgs'.

tendenci var pārbaudīt, pastiprinot artikulācijas intensitāti (galvenokārt muskuļu saspriegumu): ja pastiprinājuma rezultātā muskuļi vairāk sašaurina muti, tad skaņa ir līdzskanis ([p], [b], [t], [d], [k], [g], [c], [č], [f], [v], [s], [z], [š], [ž], [x], [m], [n], [l], [r], kā arī [w] un [j]); ja pastiprinājuma rezultātā muskuļi vairāk atver muti, tad skaņas ir patskaņi ([a], [e], [o], [i], [u]), kas šai eksperimentā visi tiecas uz plata atvēruma patskaņi [a]: vidēja atvēruma patskaņi [e] un [o] tieši, bet šaura atvēruma patskaņi [i] un [u] ar [e] un [o] pakāpes starpniecību¹.

Tas notiek tāpēc, ka mutes atvēršanā un mutes aizvēršanā dominē dažādas muskuļu grupas: «Pirmo darbību veic muskuļi, kas stiepjas no apakšžokļa uz zemmēles kaulu, otro — košanas muskuļi, kuri atrodas starp abiem žokļiem.»²

Tā sauktie puspatskaņi (*i* [j], *u* [w] u. c.), kas atrodas starp patskaņiem un līdzskaņiem, pārbaudot vienmēr izrādās vai nu par vieniem, vai otriem; patskaņu un līdzskaņu robeža atrodas tieši starp patskaņu [i], [u] un līdzskaņu [j], [w] artikulāciju.

N. Trubeckojs (1890—1938) bija patskaņu un līdzskaņu noteikta norobežojuma piekritējs un argumentēja to šādi: ««Patskaņi» un «līdzskaņi» ir skaņu, t. i., akustiski jēdzieni, un tos var raksturot tikai kā skaņu jēdzienus.»³ Šo tēzi viņš paskaidroja ar šādu analogiju: «. . . kāds svilpo vai dzied melodiju ruporā un tai pašā laikā gan aizsedz, gan atver rupora plato galu. Dzirdamajos šā procesa rezultātos var izšķirt trejādus elementus: pirmkārt, nogriežņi starp rupora aizsegšanu un atvēršanu, otrkārt, nogriežņi starp rupora atvēršanu un aizsegšanu, treškārt, ruporā svilpotās vai dziedātās melodijas nogriežņi. Pirmie elementi atbilst līdzskaņiem, otrie — patskaņiem, bet trešie — prozodiskajām vienībām.»⁴

Izelpojuma (ekspirācijas⁵) spēks nav vienāds dažāda veida skaņām: tas ir vislielākais nebalsīgajiem līdzskaņiem (tāpēc to nosaukums ir *fortes* — stiprie), mazāks balsīgajiem līdzskaņiem (tāpēc to nosaukums ir *lenes* — vājie⁶), vēl mazāks skaņiem un vismazākais patskaņiem. Par patskaņu un vairuma skaņu «vājumu» var viegli pārliecināties, ja tos izrunā bez balsis.

¹ В. А. Богородицкий. Общий курс русской грамматики. 1935, 16. lpp.; В. А. Богородицкий. Опыт физиологии общерусского произношения. 1909, 5. lpp.; В. А. Богородицкий. Очерки по языковедению и русскому языку. 1939, 25. lpp.

² В. А. Богородицкий. Опыт физиологии общерусского произношения. 1909, 5. lpp.

³ Н. С. Трубецкой. Основы фонологии. М., 1960, 103. lpp.

⁴ Turpat.

⁵ Ekspirācija — no latīņu *expiratio* — 'izelpojums'.

⁶ Vājās skaņas var izrunāt arī nebalsīgi, kā tas notiek dažos vācu dialektos, kur tās atšķiras no atbilstošajām stiprajām skaņām tikai ar ekspirācijas vājumu un veido nevis pārus *p* — *b*, *t* — *d* utt., bet gan pārus stiprais *p* un vājais *p*, stiprais *t* un vājais *t* utt.

30. §. LIDZSKAŅI

Ceļš mutē, pa kuru iet gaisa plūsma no plaušām, var būt 1) brīvs, kad nav nekāda šķēršļa un gaiss plūst bez berzes gar sienīnām; radītās skaņas ir patskaņi (sk. 31. §); 2) sašaurināts, kad kādi orgāni mutē tuvinoties veido spraugu, kurā gaisa plūsma rada berzi gar sienīnām; radītās skaņas ir frikativie¹ līdzskaņi (citādi sakot, spiranti², spraudzeņi, berzeņi), pie kuriem pieder [f], [v], [s], [z], [š], [ž], [j], [x], kā arī guturālās aspirātas [h]; 3) slēgts, kad sakļautie runas orgāni gaisa plūsmas ceļā izveido šķērslī — slēgumu, kas vai nu jāpārvar, vai jāapiet; radītās skaņas ir slēdzeņi, kas iedalāmi vairākās apakšgrupās atkarībā no tā, kā slēgums tiek pārvarēts.

Slēdžeņus iedala šādās grupās:

1) eksplozīvie, kad gaisa plūsmas spiediens momentāni pārrauļ slēgumu un gaiss tieši no mutes dobuma izplūst ārā; tie ir [p], [b], [t], [d], [k], [g], [k], [g], kā arī guturālās eksplozijas skaņa [ʔ];

2) afrikātas³, kad slēgums pats atveras, veidojot spraugu, un gaiss plūst caur šo spraugu ar berzi, taču atšķirībā no berzeņiem nevis duratīvi, bet momentāni; tie ir [pf], [c], [dʒ], [č], [dʒ]⁴;

3) nāseņi (jeb nazālie⁵ līdzskaņi), kad slēgums saglabājas, bet gaiss, apejot slēgumu, izplūst pa degunu (tāpēc jānolaiž mīkstās aukslējas un ūka jāizvirza uz priekšu, neizjaucot slēgumu mutē, kurš aizšķēršļo gaisam izeju pa muti; nāseņu dažādība izskaidrojama ar mutes rezonanses dažādību atkarībā no tā, kur veidots slēgums); tie ir [m], [n], kā arī [ŋ] un citi *n* (franču, vācu, angļu, latviešu valodā);

4) laterālie⁶ līdzskaņi, kad slēgums saglabājas, bet mēles sāns nolaižs uz leju un starp mēli un vaigu veidojas sānu apeja, pa kuru izplūst gaiss; šāds paņēmieni ir iespējams tikai tad, ja mēles galiņš rada slēgumu pie zobiem vai pie alveolām vai arī mēles vidējā daļa veido slēgumu pie cietajām aukslējām; tie ir dažādi *l*, kā arī [l];

5) vibranti⁷, kad slēgums secīgi un periodiski atveras un atkal aizveras, t. i., runas orgāni rada vibrāciju⁸, kuras rezultātā gaisa plūsma plūst ārā ar pārtraukumiem; tie ir dažādi *r*: neskaidrāis uvulārais līdzskaņis, kad vibrē ūka, saskaroties ar mēles pakalējo daļu; mēlenis, kad vibrē mēles galiņš, saskaroties ar

¹ Frikatīvs — no latīņu *fricare* — 'berzēt'.

² Spirants — no latīņu *spirans, spirantis* — 'elpojošs'.

³ Afrikāta — no latīņu *affricare* — 'ieberzēt'.

⁴ Latviešu fonētiskajā transkripcijā afrikātas [dʒ], [dʒ] apzīmē ar [ʒ], [ʒ]. — *Tulk.*

⁵ Nazāls — no latīņu *nasalis* — 'deguna-'.

⁶ Laterāls — no latīņu *lateralis* — 'sānu-'.

⁷ Vibrants — no latīņu *vibrans, vibrantis* — 'trīcošs'.

⁸ Vibrācija — no latīņu *vibratio* — 'trīcēšana', 'svārstīšanās'.

cietajām aukslējām (tāds ir krievu [p]), un, beidzot, lūpenis, kad vibrē lūpas (piemēram, vārdā *tprū!*)¹.

Tāda ir valodas skaņu klasifikācija pēc artikulācijas veida, kura atbild uz jautājumu kā?. Artikulācijas veidu raksturo pēc gaisa plūsmas ceļa valodas skaņu artikulācijā (brīvs, sašaurināts, slēgts).

Visi frikativie līdzskaņi (izņemot dažos gadījumos [w] un [j]) pieder pie troksneņiem un tāpēc izpaužas divos veidos: nebalsīgie troksneņi [f], [s], [š], [x] un balsīgie troksneņi [v], [z], [ž], [ɣ] ([ɣ] — balsīgais [x]); pie troksneņiem pieder arī eksplozīvie slēdzeņi un afrikātas: nebalsīgie eksplozīvie slēdzeņi [p], [t], [k], [kʰ], [ʔ] ([ʔ] — guturālās eksplozijas skaņa) un afrikātas [pf], [č], [čʰ]; balsīgie eksplozīvie slēdzeņi [b], [d], [g], [gʰ] un afrikātas [dʒ], [dʒʰ].

Nazālie līdzskaņi, laterālie līdzskaņi un vibranti parasti pieder pie sonorajām skaņām. Lai gan šo skaņu ekskursija ir slēgums, tās tiek veidotas brīvas gaisa plūsmas rezultātā (kura ir šo skaņu rekursija): nāseņiem — pa degunu, laterālajiem — starp mēli un vaigu, vibrantiem — runas orgānu atvēršanas momentos. Ar to izskaidrojama šo skaņu piederība pie sonorajiem līdzskaņiem (te nav spraugas, kur veidojas berzes trokšņi, kā tas ir frikativajiem līdzskaņiem).

Eksplozīvie slēdzeņi un afrikātas pieder pie momentānajām skaņām, tos nevar stiept, bet patskaņi, frikativie, nazālie, laterālie līdzskaņi un vibranti pieder pie duratīvajām skaņām — tos var stiept. Kā jau teikts, gari var būt arī eksplozīvie slēdzeņi un afrikātas, kur garumu rada slēguma aizturējums, piemēram: *оттого* [ЛТ:АВÓ] — 'tāpēc', *так как* [ТАК:ЭК] — 'tā kā', *палаццо* [ПЛАЦ:Ѓ] — 'pils', *братца* [БРАЦ:А] — 'brālīša-', *блюдце* [БЛУЦ:А] — 'arapkste', *братья* [БРАЦ:А] — 'ķerties', *берется* [Б'И'Р'ОЦ:А] — 'ķeras' utt.

Runas orgānu sašaurinājums un slēgums var rasties dažādos rezonatora iecirkņos; var sadarboties lūpas, mēle ar lūpām, dažādas mēles daļas ar dažādām aukslēju daļām, ūka ar mēles pakaldu, uzgāmuris ar faringa pakalējo sienu un balsenes kustīgās daļas (balss saites un kausiņskrimšļi cits ar citu).

Tāpēc katra artikulācijas veida līdzskaņus var klasificēt pēc artikulācijas vietas, atbildot uz jautājumu kur?. Artikulācijas vieta ir punkts, kurā divi runas orgāni veido spraugu vai slēgumu gaisa plūsmas ceļā un kur šķēršļa tiešā pārvarēšanā (eksplozīvie līdzskaņi, afrikātas, frikativie līdzskaņi) rodas troksnis. Veidojot šķērslī gaisam ceļā, runas orgāni sadarbojas, turklāt katrā pāri viens parasti ir aktīvais orgāns (piemē-

¹ Sk. *Олаф Брок*. Очерки физиологии славянской речи. «Энциклопедия славянской филологии», вып. 52. СПб., 1910. 35. un 36. lpp. (jāpiebilst, ka mēles galiņa pieskares zona apzīmēta neprecīzi: tā atrodas vairāk atpakaļ).

ram, mēle), bet otrs — pasīvais orgāns (piemēram, zobi vai aukslējas).

Valodniecībā ir nepareizi raksturot aktīvos runas orgānus kā tādus, kam ir muskulatūra un kustīgums, bet pasīvos kā tādus, kam to trūkst.

Orgāni bez muskulatūras un kustīguma nevar būt aktīvie runas orgāni, toties orgāni ar muskulatūru un kustīgumu var būt ne tikai aktīvie, bet arī pasīvie runas orgāni; piemēram, mēles pakaļdaļa un ūka var sadarboties dažādi, radot atšķirīgas skaņas: ja mēles pakaļdaļa tuvinās ūkai un ūka paliek uz vietas, tad rodas dziļais [ɣ] (balsīgais [x]); turpretim, ja ūka tuvinās mēles pakaļdaļai, tad rodas uvulārais neskaidrais [r]. Aktīvie un pasīvie runas orgāni jāraksturo pēc lomas attiecīgajā pāri.

Nosakot artikulācijas vietu, jāņem vērā kā aktīvais, tā arī pasīvais runas orgāns, jo viens un tas pats aktīvais orgāns var sadarboties ar dažādiem pasīvajiem (piemēram, apakšlūpa var tuvināties kā augšlūpai, tā augšzobiem; mēles pakaļdaļa var tuvināties dažādām aukslēju daļām utt.), tāpat kā vienam pasīvajam orgānam var tuvināties dažādi aktīvie (piemēram, augšzobiem var tuvināties kā apakšlūpa, tā mēles galiņš; cietajām aukslējām var tuvināties kā mēles vidējā, tā pakaļējā daļa).

Klasifikācija pēc aktīvajiem runas orgāniem (lūpeņi, priekšējie, vidējie un pakaļējie mēleņi) tuvāk raksturo artikulācijas attīstības gaitu un ļauj dot precīzākus pareizas artikulācijas norādījumus, kas sevišķi svarīgi, mācoties svešvalodas; klasifikācija pēc pasīvajiem runas orgāniem (lūpeņi, zobeņi, aukslējeņi) ir statiskāka, toties ļauj vieglāk saistīt līdzskaņu artikulāro raksturojumu ar to akustisko raksturojumu (svelpēņi, šņāceņi, cietie, mīkstie līdzskaņi utt.), jo norāda uz attiecīgo rezonatora zonu.

Raksturojot līdzskaņus ar divām koordinātēm — pēc artikulācijas veida un artikulācijas vietas, jāņem vērā, ka visus troksņus (t. i., frikatīvos un eksplozīvos līdzskaņus un afrikātas) var izrunāt balsīgi un nebalsīgi.

Visu to var summēt tabulā¹ (sk. tabulu 136. lpp.).

Līdzskaņu tabulas atslēga

1. Frikatīvie bilabiālie līdzskaņi: balsīgais angļu bilabiālais *v* [w], piemēram, *wine* [waɪn] — 'vīns', un nebalsīgais amerikāņu *f* [ɸ] (sveces nopūšanas skaņa), piemēram, *what* [ɸɔt] — 'kas'.

¹ Tabulā nav aplūktas skaņas, kas sastopamas reti un atrodas ārpus šai tabulā pieņemtās sistēmas: veids, vieta un bals (tādas, piemēram, ir klakšķošās skaņas, sūcošās skaņas, kā arī laterālie troksneņi un vibranti troksneņi utt.).

Tabulā, kā arī atslēgā viss, kas iespējams, apzīmēts ar latīņu burtiem, pārējais — ar grieķu, serbu, arābu burtiem, speciālām starptautiskā fonētiskā alfabēta zīmēm un burtu savienojumiem. Speciālo zīmju skaidrojumu sk. tabulā, kas atrodama 424. un 425. lpp.

Līdzskaņu tabula

Artikūlacijas vieta	Lūpeņi		Mēleņi						Uvulārie	Uzgātureņi	Gutturālie	Akustiskais raksturojums	
	bilabālīe	labioden- tālīe	Priekšcītie			Vidējie	Pakalējie						
			intenden- tālīe	dentālīe	aukslīeņi		vidējie aukslīeņi	pakalējie aukslīeņi					dzilīe
Frikatīvie	1 m	2 fv	3 θð	4 sz	5 šž	6 ç(x̣)j	7 x̣ỵ	8 xy	9 xy	10	11 ʒ	12 hh	Trokšneņi
Eksplozīvie	13 pb	×	×	16 td	17 ṭḍ	18 h(k)ḥ(ḡ)	19 ḳḡ	20 kg	21 ḳḡ	×	×	24 ʒ	Trokšneņi
Afrikātas	25 pf	×	×	28 cd3(z)	29 čdž(ž)	30	31	32 kxgy	33 kx̣ḡỵ	×	×	×	Trokšneņi
Nazālie	37 m	×	×	40 n	41 ṅ	42 ŋ(ṅ)	43 ṅ	44 ṅ	×	×	×	×	Skaneņi
Laterālie	×	×	×	52 l	53 ḷ	54 λ(l)	×	×	×	×	×	×	Skaneņi
Vibranti	61 tpr dbr	×	×	64 r	×	×	×	×	×	70 R	×	×	Skaneņi

Slēdzēņi

Piezīme. Tabulai pievienota atslēga, kas norāda, kādas skaņas atbilst katrai numurētajai iedalībai; pārsvītrotās iedalās apzīmē tehniski neiespējamas vai reti sastopamas skaņas. Ar atstarpī rakstītie burti apzīmē divas skaņas ([p] [b], [t] [d]), bez atstarpes rakstītie nosacīti apzīmē vienu skaņu ([pf], [tpr], [dbr]). (Apaļajās iekavās norādīti attiecīgie latviešu fonētiskās transkripcijas burti. — *Tulk.*)

2. Frikatīvie labiodentālie līdzskaņi: balsīgais [v], piemēram, *veikt*, un nebalsīgais [f], piemēram, *farss*.

3. Frikatīvie interdentalie priekšējie mēleņi: balsīgais [θ] un nebalsīgais [θ], piemēram, *there* [θeə] — 'tur, turp' un *think* [θɪŋk] — 'domāt' angļu valodā (ortogrāfiski abus raksta *th*).

4. Frikatīvie priekšējie mēleņi:

a) zobeņi — balsīgais [z] un nebalsīgais [s] krievu un latviešu valodā, piemēram, *zils, sils*;

b) gingivālie līdzskaņi — balsīgais [z] un nebalsīgais [s] vācu valodā, piemēram, *weise* [vagzə] — 'gudrs' un *Weisse* [vagsə] — 'baltums';

c) alveolārie līdzskaņi — balsīgais [z] un nebalsīgais [s] angļu valodā, piemēram, *mouse* [maʊz] — 'ķert peles' un *mouse* [maʊs] — 'pele'.

5. Frikatīvie priekšējie mēleņi aukslējeņi:

a) koronālie līdzskaņi (ar lēzenu mēles muguru, akustiski cietāki) — balsīgais [ʒ] un nebalsīgais [ʃ] krievu un latviešu valodā, piemēram, *žagari, šaut*;

b) dorsālie līdzskaņi (ar izliektu mēles muguru, akustiski mīkstāki) — balsīgais [ʒ] un nebalsīgais [ʃ] angļu un franču valodā, kā arī garie ж [ʒ] un ш [ʃ] krievu valodā, piemēram, *прожжен* — 'izdedzināts', *процен* — 'piedots'.

6. Frikatīvie vidējie mēleņi: balsīgais [j] krievu valodā, piemēram, *яма* [jama] — 'bedre', *ест* [jɛst] — 'ēd', *ёлка* [jolkka] — 'egļīte', *юн* [juŋ] — 'jauns', *шью* [ʃju] — 'šuju', *льёт* [l'jot] — 'lej', *чья* [tʃja] — 'kuras-', *струя* [struja] — 'strūkla' utt., latviešu valodā, piemēram, *jā, jauns*, vācu valodā, piemēram, *ja* — 'jā', franču valodā, piemēram, *fille* [fij] — 'meitene', *chien* [ʃjɛ] — 'suns', angļu valodā, piemēram, *yes* [jes] — 'jā', *new* [nju:] — 'jauns', un nebalsīgais *ich-Laut* vācu valodā, piemēram, *ich* — 'es', *nicht* [niçt] — 'ne', *wenig* [we:niç] — 'maz', latviešu valodā [x], piemēram, [ixtiols], [psiše].

7. Frikatīvie pakaļējie mēleņi vidējie aukslējeņi: pusmīkstie [ʃ] (balsīgais *ʃ*) un [x], piemēram, *ГТО* (dienvidkrievu izrunā) un *хеты* — 'heti'.

8. Frikatīvie pakaļējie mēleņi pakaļējie aukslējeņi (vai vidējie): cietie [ɣ] (balsīgais *x*) un [x] krievu valodā, piemēram, *смех* — 'smieklis', *смех бы* [c'm'ɕ'ɣby], [x] latviešu valodā, piemēram, *Harkova*.

9. Frikatīvie dziļie pakaļējie mēleņi [ɣ] un [x] austrumu valodās: uzbeku vārdā *хана* — 'māja'.

10. Frikatīvie uvulārie līdzskaņi (praktiski sakrīt ar 9. nr.).

11. Frikatīvie uzgāmureņi arābu valodā: «ain» — saspiesta balss un «ha» — saspiesti čuksti.

12. Frikatīvie guturālie līdzskaņi: balsīgā aspirācija ukraiņu valodā, piemēram, *голова* [ɦolova] — 'galva', baltkrievu valodā, piemēram, *гэта* [ɦɛta] — 'ši', čehu valodā, piemēram, *hrad* — 'cietoksnis', un nebalsīgā aspirācija *hauch-Laut* vācu valodā, piemēram, *Haus* [haʊs] — 'māja', un angļu valodā, piemēram, *house* [haʊs] — 'māja'.

13. Bilabiālie eksplozīvie slēdžeņi: [b] un [p], piemēram, *bēgt, pērt*.

14. Labiodentālie eksplozīvie slēdžeņi (sastopami reti).

16. Eksplozīvie slēdzeņi priekšējie mēleņi:
- a) zobēņi — balsīgais [d] un nebalsīgais [t] krievu un latviešu valodā, piemēram, *dur, tur*;
  - b) gingivālie līdzskaņi — [d] un [t] vācu valodā, piemēram, *Daten* [da:tən] — 'dati' un *taten* [ta:tən] — 'izpildīt lēmumu';
  - c) alveolārie līdzskaņi — [d] un [t] angļu valodā, piemēram, *dale* [deɪl] — 'ieleja' un *tale* [teɪl] — 'teika'.
17. Eksplozīvie slēdzeņi aukslējeņi (cerebrālie): [d] un [t] Indijas valodās.
18. Eksplozīvie slēdzeņi vidējie mēleņi: [h] un [ħ] ziemeļkrievu izloksnēs un [k] un [g] latviešu valodā, piemēram, *ķimene, ģimene*.
19. Eksplozīvie slēdzeņi pakalējie mēleņi vidējie aukslējeņi: pusmikstie [k̠] un [g̠] krievu un latviešu valodā, piemēram, *kefirs, gids*.
20. Eksplozīvie slēdzeņi pakalējie mēleņi pakalējie aukslējeņi: cietie [k] un [g] krievu un latviešu valodā, piemēram, *karš, garš*.
21. Eksplozīvie slēdzeņi dziļie pakalējie mēleņi [k̠] un [g̠] austrumu valodās: kazahu vārdā *ķuz* — 'meitene'.
24. Eksplozīvie guturālie slēdzeņi: nebalsīgā guturālā eksplozija vācu valodā (knaklauts) sākuma patskaņu priekšā, piemēram, *arm* [ʔarm] — 'nabadzīgs', un balsīgā guturālā eksplozija (reti, piemēram, čečeniešu valodā).
25. Bilabiālā afrikāta [pf] vācu valodā, piemēram, *Pferd* [pferd] — 'zirgs'.
28. Afrikatīvie dentālie priekšējie mēleņi: nebalsīgais [c], piemēram, *caur*, un balsīgais [dʒ], piemēram, *dzenis* [ʒenis].
29. Afrikatīvie aukslējeņi: nebalsīgais [č], piemēram, *čuksti*, un balsīgais [dʒ], piemēram, *vadži* [vaʒi].
- 30.—33. (Sastopami reti.)
37. Bilabiālais nazālais slēdzenis [m], piemēram, *māte*.
40. Nazālie slēdzeņi priekšējie mēleņi:
- a) zobēnis [n] krievu un latviešu valodā, piemēram, *nazis*, franču valodā, piemēram, *nez* [ne] — 'deguns';
  - b) gingivālais [n] vācu valodā, piemēram, *Not* [nɔt] — 'vajadzība';
  - c) alveolārais [n] angļu valodā, piemēram, *not* [nɒt] — 'ne'.
41. Nazālais slēdzenis aukslējenis (cerebrālais) [ŋ] Indijas valodās.
42. Nazālais slēdzenis vidējais mēlenis pusmikstais *n* franču valodā (*en mouillé*), piemēram, *peigne* [peɲ] — 'ķemme', spāņu valodā *ñ*, piemēram, *niño* [niɲo] — 'zēns', itāliešu valodā *gn*, piemēram, *ogni* [oɲi] — 'katrs', latviešu valodā [ŋ], piemēram, *ņemt*.
43. Nazālais pakalējais mēlenis vidējais aukslējenis pusmikstais *nʒ* [ŋ] tjurku valodās, piemēram, *эргенг* — 'rits'.
44. Nazālais slēdzenis pakalējais aukslējenis [ŋ]: latviešu valodā *n* *k* un *g* priekšā, piemēram, [taŋks], [ruŋga], vācu valodā cietais *ng*, piemēram, *sang* [zaŋ] — 'dziedāja', angļu valodā formās ar *-ing*.
52. Laterālie slēdzeņi priekšējie mēleņi:
- a) zobēnis [l] (ciets, velarizēts) krievu valodā, piemēram, *лампа* — 'lampa'; franču valodas [l] (pusmiksts, nevelarizēts), piemēram, *la lampe* [la lā:p] — 'lampa';

b) alveolārais [l] latviešu valodā, piemēram, *lemt*, angļu valodā pusemīkstais, nevelarizētais [l], piemēram, *the lamp* [ðə læmp] — 'lampa', vai ar velarizāciju, piemēram, *the mill* [ðə mil] — 'dzirnavas'.

53. Laterālais slēdenis aukslējenis (cerebrālais) [l] Indijas valodās.

54. Laterālais slēdenis vidējais mēlenis pusemīkstais [λ] franču valodas dienvīdu izloksnēs («*l mouillé*»), piemēram, *fille* [fiλ] — 'meitene', un spāņu valodā, piemēram, *llano* [λano] — 'stepe', latviešu valodā [l], piemēram, *ļaut*.

61. Bilabiāli slēdzeņi vibranti: nebalsīgais vārdā *tpṛū!* (pavēle zirgam) un balsīgais krievu vārdā *дбурū!* (pavēle sunim); abi sastopami kā valodas skaņas abhāziešu valodā.

64. Slēdenis vibrants priekšējais mēlenis aukslējenis [r] krievu valodā, piemēram, *por* — 'mute'; alveolārs priekšējais mēlenis latviešu valodā, piemēram, *raut*.

70. Uvulārais slēdenis vibrants neskaidrais *r* [R].

Bez minētajām trim pazīmēm līdzskaņu atšķirība var izpausties vēl dažās papildu pazīmēs, kas saistītas ar galvenajām. Pirmām kārtām tā ir palatalizācija un velarizācija.

Palatalizācija¹ ir mēles vidējās daļas pacēlums pret cietajām aukslējām ([j] artikulācija) papildus līdzskaņa pamatartikulācijai, un tas krasi paaugstina raksturīgo toni un troksni (to sauc par mikstināšanu).

Velarizācija² ir mēles pakalējās daļas papildu pacēlums pret mīkstajām aukslējām, kurš krasi pazemina raksturīgo toni un troksni (skaņa kļūst cietāka).

Tā krievu valodā mīkstais [л'] vārdos *люк* — 'lūka', *мель* — 'sēklis' ir palatalizēts, bet cietais [л] vārdos *лук* — 'loks', *мел* — 'kritis' ir velarizēts, kas rada šo divu л spilgtu kontrastu pēc dzirdes; sal. ar vācu vārdiem *Lücke* — 'lūka' un *Mehl* — 'milti', kur [l] nav ne palatalizēts, ne velarizēts.

Līdzskaņu palatalizācija un velarizācija ir spilgta krievu fonētikas īpatnība.

Šo salīdzinājumu var attēlot šādā shēmā³, pievienojot salīdzinājumam arī vidējo mēleni ʎ [λ]:

Piemēri	Skaņa	Mēles stāvoklis (kāda daļa pacelta pret aukslējām)		
		priekšējā	vidējā	pakalējā
<i>мел</i> (krievu)	[л']	Λ	—	Λ
<i>Mehl</i> (vācu)	[l]	Λ	—	—
<i>мель</i> (krievu)	[л']	Λ	Λ	—
<i>mēļš</i> (latviešu)	[l]	—	Λ	—

¹ *Palatalizācija* — no latīņu *palatum* — 'aukslējās' (galvenokārt cietās).

² *Velarizācija* — no latīņu *velum palati* — 'aukslēju aizkars'.

³ Šai shēmā zīme Λ nozīmē mēles attiecīgās daļas pacēlumu, bet zīme — nozīmē pacēluma trūkumu.

Papildu guturālās artikulācijas var šķirt aspirētos līdzskaņus un guturālos slēdžeņus.

Aspirētie līdzskaņi (jeb aspirātas¹) atšķiras no vienkāršajiem eksplozivajiem līdzskaņiem un afrikātām ar to, ka vienlaicīgi ar slēgumu mutē veidojas starpsaišu spraugas sašaurinājums bez muskulatūras saspieguma un eksploziju pavada gaisa beršanās gar balss saitēm (aspirācija), t. i., rodas nevis [p], [t], [k]; [b], [d], [g]; [c], [č], bet [ph], [th], [kh]; [bh], [dh], [gh]; [ch], [čh].

Gutturālie slēdžeņi (resp., pēc G. Ahvlediani terminoloģijas, abruptīvas) atšķiras no vienkāršajiem eksplozivajiem līdzskaņiem un afrikātām ar to, ka vienlaikus ar slēgumu mutē veidojas otrs slēgums balsenē starp saitēm; mutes slēgumu pārrauj ne gaisa plūsma, kas nāk no plaušām, bet mutes muskulatūras pastiprinājums, un gandrīz tai pašā laikā seko guturāla eksplozija, ko rada gaisa plūsma no plaušām, t. i., rodas nevis [p], [t], [k], [c], [č], bet [pʔ], [tʔ], [kʔ], [cʔ], [čʔ]; šis skaņas ir ļoti vājas. Tās raksturīgas daudzām Kaukāza valodām, kur parasto eksplozīvo līdzskaņu un afrikātu bieži vien nav, ir tikai aspirātas un guturālie slēdžeņi.

Līdzskaņu sistēmu sauc par *k o n s o n a n t i s m u*².

31. §. PATSKAŅI

Patskaņu raksturojumā neder līdzskaņu specifiskās pazīmes.

Patiešām, līdzskaņi pirmām kārtām skaidri nošķirami pēc artikulācijas veida, turpretim visi patskaņi pieder pie viena veida — pie brīva ceļa skaņām. Brīvā ceļa robežās patskaņi pēc mutes atvēruma platuma iedalāmi platajos, kā [a], vidējos, kā [e], [o], un šaurajos, kā [i], [u]; akustiski šis iedalījums atbilst sonoritātes (skanīguma) pakāpei: platie — maksimāli sonorie³, vidējie — vidēji sonorie un šaurie — minimāli sonorie⁴; taču, ar ko atšķiras [e] no [o] vai [i] no [u], šī metode parādīt nevar.

Līdzskaņus var iedalīt pēc artikulācijas vietas (sk. 30. §), turpretim patskaņiem nav artikulācijas vietas, jo runas orgāni neveido gaisa plūsmas ceļā ne spraugu, ne slēgumu. Tas, kas raksturīgs [a] (vai jebkura cita patskaņa) skanējumam, nav lokalizēts noteiktā punktā, bet ir atkarīgs no rezonatora, t. i., no mutes dobuma (dažreiz arī deguna dobuma) tilpuma un formas. No tā

¹ Aspirāta — no latīņu *aspirare* — 'piepūst', 'ieelpot'.

² Konsonantisms — no latīņu *consonans, consonantis* — 'saskanīgs'.

³ Tāpēc, kad dzied bez vārdiem, dzied *a*.

⁴ Uz patskaņu atšķirību tikai sonoritātes ziņā balstās vokālisms dažās Kaukāza valodās, piemēram, adigeješu un abhāziešu valodā.

izriet, ka uz patskaņiem neattiecas arī palatalizācijas un velarizācijas papildu pazīmes¹.

Patskaņus nevar iedalīt pēc balsīguma pazīmes, jo normāli visus patskaņus izrunā ar balsi, kas pastiprina rezonatora toņus un rada patskaņiem vajadzīgo dzirdamību; ja patskaņus izrunā bez balss, tie ir ļoti vāji un tikko dzirdami, tomēr kvalitatīvi to tembrs nemainās: **a** paliek [a], bet **o** — [o].

Tāpat līdzskaņu atšķirības pazīmes ir dažādi trokšņi (kurus noteic artikulācijas veids un vieta) un balss piedalīšanās vai trūkums (troksneņiem); patskaņos turpretim trokšņi nemaz nepiedalās un balss vajadzīga vienmēr visiem patskaņiem, bet tikai dzirdamībai (perceptīvā funkcija), nevis patskaņu atšķiršanai (signifikatīvā funkcija).

Patskaņu atšķirības pazīmes slēpjas citur un ir daudz grūtāk definējamas nekā līdzskaņu pazīmes, bet atšķirīgums un atšķirēja spēja patskaņiem praktiski piemīt tādā pašā mērā kā līdzskaņiem (sal. *saka* — *taka*, kas atšķiras ar līdzskaņiem, un *sala* — *sula*, kas atšķiras ar patskaņiem).

Pēc dzirdes patskaņi atšķiras pirmām kārtām ar toņa augstumu, taču nevis ar balss toņa augstumu (vienu un to pašu patskaņi var izrunāt un dziedāt dažādā balss augstumā, un, otrādi, dažādus patskaņus var izrunāt un dziedāt vienā un tai pašā balss augstumā), bet ar rezonatora toņa augstumu, kas atbilst rezonatora tilpumam un formai. Katrā valodā ir viszemākais patskanis (tas visām valodām ir [u]) un visaugstākais patskanis (tas visām valodām ir [i]), starp kuriem atrodas visi pārējie patskaņi².

Krievu valodā to var attēlot ar šādu shēmu:

augsts	и
vidēji augsts	э
vidējs	а
vidēji zems	о
zems	у

Patskaņu atšķirība pēc rezonatora toņa augstuma ir atkarīga no tā, 1) kā pārdalīts mutes dobums, 2) kāds ir lūpu stāvoklis un 3) vai artikulācijā piedalās vai nepiedalās deguna dobums.

Lai noskaidrotu šīs parādības, jāiztīrā patskaņu artikulācijas jautājums.

Patskaņu artikulācijā mēles galiņam nav nozīmes; tas parasti nolaists uz leju, un artikulē mēles mugura ar savu priekšējo, pakalējo vai (retāk) vidējo daļu. Pie tam katra mēles daļa paceļas noteiktā augstumā, neradot ar aukslējām slēgumu vai spraugu.

Ja paceļ mēles priekšējo daļu un nolaiž pakalējo, tad veidojas augsti patskaņi: pilnā pacēlumā — [и], nepilnā [э]. Ja turpretim

¹ Skolu praksē sastopamos apzīmējumus «cietie patskaņi» un «mikstie patskaņi» var attiecināt tikai uz burtiem, nevis uz skaņām.

² Uz patskaņu atšķirību tikai augstuma ziņā balstās vokālisms tādās valodās kā arābu valoda un aranta valoda (Austrālijā).

pacel mēles pakaļējo daļu un nolaiž priekšējo, tad veidojas zemi patskaņi: pilnā pacēlumā [y], nepilnā — [o].

Mēles vidējās daļas pacēlums sadala mutes dobumu uz pusēm, un veidojas augstuma ziņā vidēji patskaņi; tā kā šādi patskaņi ir mazāk kontrastējoši attieksmē pret priekšējās un pakaļējās rindas patskaņiem nekā priekšējās un pakaļējās rindas patskaņi savā starpā, vidējās rindas patskaņi valodās tiek izmantoti retāk un bieži ir sekundāra parādība valodas vēsturē.

Lūpu stāvoklis ir ļoti svarīgs noteikums patskaņu raksturojumā; lūpu atvilkšana saīsina rezonatora priekšējo daļu, paaugstina rezonatora toni; lūpu apaļošana un izstiepšana pagarina

5. att. Lūpu stāvoklis krievu skaņas *u* artikulācijas laikā.

6. att. Lūpu stāvoklis krievu skaņas *ə* artikulācijas laikā.

7. att. Lūpu stāvoklis krievu skaņas *a* artikulācijas laikā.

8. att. Lūpu stāvoklis krievu skaņas *o* artikulācijas laikā.

9. att. Lūpu stāvoklis krievu skaņas *y* artikulācijas laikā.

rezonatora priekšējo daļu, pazeminot rezonatora toni; šo artikulāciju sauc par lūpu apaļojumu jeb labializāciju¹. Neatvilktas un neizstieptas lūpas (neitrāls lūpu stāvoklis kā [a] artikulācijas laikā) neietekmē rezonatora toni. Labializētie patskaņi ir zemāki nekā nelabializētie (ar neitrālu lūpu stāvokli un ar atvilktām lūpām).

Par to ir ļoti viegli pārliecināties. No vienas puses, ja, izrunājot [i], lūpas izstiep, tad rodas skaņa [ü] kā franču vārdā *tu* — 'tu' vai vācu vārdā *für* — 'priekš', kura ir par mazo tercu zemāka nekā skaņa [i]; tāpat, ja, izrunājot [e], lūpas apaļo, tad rodas skaņa [ö] kā franču vārdā *neuf* — 'jauns' vai vācu vārdā *schön* — 'skaists', kura ir par lielo sekundo zemāka nekā skaņa [e]. No otras puses, ja, izrunājot [u] un [o], pārtrauc lūpu izstiepšanu un apaļošanu, tad [u] vietā rodas [ɥ] un [o] vietā — īpatnējs *a* (kā angļu vārdā *but* [bʌt] — 'bet' vai kā krievu neuzsvērtais *o* vārda *одá* — 'ūdens' pirmajā zilbē), turklāt abas šīs skaņas ir attiecīgi augstākas nekā [u] un [o].

Labializēt ir vienkāršāk šauros patskaņus — šī ir visspēcīgākā labializācija, grūtāk vidējos patskaņus — šī ir vidējā labializācija, visgrūtāk platos patskaņus — šī ir vājā labializācija (kā angļu vārdā *dog* — 'suns', sal. ar vidējo labializāciju krievu vārdā *дог* — 'dogs')².

Artikulācijas ziņā patskaņus horizontāli sadala pēc rindas, t. i., pēc tās mēles daļas, kura attiecīgā patskaņa izrunā ir pacelta; [i], [ü], [e], [ö], [æ] ir priekšējās rindas patskaņi; [ɯ]³, [u], [o], [ʌ], pakalējais [ɑ] un tā labializētais korelāts [ɒ] ir pakalējās rindas patskaņi; pie vidējās rindas patskaņiem pieder normālais krievu [ɤ] un tā labializētais korelāts [ú], kas sastopams norvēģu vārdā *hus* [húz] — 'māja'; bez tam pie vidējās rindas patskaņiem pieder arī neitrālais patskanis, par ko sk. tālāk.

Vertikāli patskaņus sadala pēc pacēluma, t. i., pēc kādas mēles daļas pacēluma pakāpes. Visvienkāršākā shēma paredz trīs pacēlumus — augstu, vidēju un zemu. Augsta pacēluma patskaņi ir [i], [ü], [ɥ], [ú], [ɯ], [u]; vidēja pacēluma patskaņi ir [e], [ö], [ʌ], [o] un neitrālais patskanis; zema pacēluma patskaņi ir dažādi *a* — priekšējie, vidējie (normālais krievu patskanis) un pakalējie.

¹ *Labializācija* — no latīņu *labium* — 'lūpa'.

² Labializācija valodās izpaužas dažādi. Tā franču valodai ir raksturīga spēcīga labializācija, vācu valodā stipra labializācija sastopama tikai garajiem patskaņiem, turpretim īsajiem tā ir vāja (bet dažos dialektos priekšējās rindas patskaņi nav labializēti nemaz, sal. atskaņas *König* — *wenig*), krievu valodā labializācija ir vidēja, bet angļu valodā — ļoti vāja pat garajiem patskaņiem.

³ Ne tāds, kādu izrunā krievu valodā aiz cietiem līdzskaņiem, bet vairāk pakalējs dziļš [ɯ], kādu sastop austrumu valodās, piemēram, kazahu vārdā *қыз* — 'meitene'.

Ja ir vajadzīga vairāk detalizēta attiecīgās rindas patskaņu klasifikācija, tad atbilstoši palielinās arī pacēlumu skaits; īpaši skaidrs tas ir tad, ja valodā ir šauru un platu patskaņu pāri, kur pēc pacēluma šaurie patskaņi ir augstāki, platie — zemāki; tā priekšējā rindā franču valodā izšķir četrus patskaņus, vācu valodā — piecus, angļu valodā — sešus.

Ievērojot teikto, patskaņu tabulu iedala trīs grupās pēc rindas un trīs (vai vairākās) grupās pēc pacēluma; tur, kur vienā iedaļā sastopami nelabializēti un labializēti patskaņi (vienādi pēc rindas un pacēluma, bet dažādi pēc lūpu stāvokļa), tos novieto blakus (sk. tabulu).

Patskaņu tabula

(pēc Svīta¹)

Rinda	Priekšējā		Vidējā		Pakaļējā	
	nelabial.	labial.	nelabial.	labial.	nelabial.	labial.
Pacēlums						
Augsts	1 i	4 ü	6 ы	9 ü	10 ɪ	13 u
Vidējs	2 e	5 ö	7 э	×	11 ʌ	14 o
Zems	3 æ (latv. ɛ)	×	8 a	×	12 ɑ	15 ɒ

Patskaņu tabulas atslēga

1. Krievu un latviešu [i], piemēram, *krist*.
2. Krievu un latviešu [e], piemēram, *nest*.
3. [æ] — patskanis, kas atrodas vidū starp [e] un [a] (tāpēc arī tā zīmē apvienoti abi šie burti) un sastopams angļu valodā, piemēram, *man* [mæn] — 'cilvēks'; latviešu valodā tam atbilst [ɛ] vārdā *nesu* [nɛssu].
4. Labializēts *i* vācu valodā, piemēram, *über* — 'pār', un franču valodā, piemēram, *tu* — 'tu'.
5. Labializēts *e* vācu valodā, piemēram, *schön* — 'labi', un franču valodā, piemēram, *peu* — 'maz'.
6. Krievu [ы], piemēram, *мыло* — 'ziepes'.
7. [ə] — īpašs nenoteikts patskanis, ko parasti izrunā vājās neuz-

¹ Šādas tabulas ideju izvirzīja angļu fonētiķis Bels (Bell) un izstrādāja H. Svīts (H. Sweet, 1845—1912). Sai tabulā (kā arī tās atslēgā) dota vienkāršota transkripcija. Starptautiskās fonētiķu asociācijas transkripciju sk. tālāk.

svērtās zilbēs, piemēram, krievu vārdu *водонос* — 'ūdens vedējs' un *чадонос* — 'dārzkopis' pirmajās zilbēs, kā arī vārda *наводок* — 'pali' divās pēdējās zilbēs, angļu vārdā *about* [əbaʊt] — 'apkārt', vācu valodā («murmel-e») vārda *gefunden* — 'atrasts' pirmajā un pēdējā zilbē un vārda *der Knabe* [kn̩ːbə] — 'zēns' pēdējā zilbē.

8. Krievu un latviešu [a], piemēram, *man*; vairāk priekšējs *a* vācu valodā, piemēram, *der Kamm* [kam] — 'ķemme', un franču valodā, piemēram, *patte* [pat] — 'ķepa'.

9. Labializēts *u*, kas atrodas vidū starp 4. nr. [ū] un 13. nr. [u] un sastopams norvēģu vārdā *hus* [húz] — 'māja' (tuvākā skaņa krievu valodā ir *y* vārdā *чуть* [čytʲ] — 'tikko').

10. [ɯ] — ļoti pakalējs nelabializēts *u* tjurku valodās, piemēram, kazahu vārdā *қыз* — 'meitene'.

11. [ʌ] — nelabializēts *o*, kas sastopams angļu valodā, piemēram, *but* [bʌt] — 'bet', un krievu valodā kā neuzsvērts *o* un *a* vārdu *сoma* ('sama-') un *сama* ('pati') — [самá] pirmajā zilbē.

12. Pakalējās rindas *a*, kas sastopams kā [ɑ:] vācu valodā, piemēram, *kam* — 'atnāca', franču valodā, piemēram, *pâte* [pɑ:t] — 'mikla', angļu valodā, piemēram, *part* [pɑ:t] — 'daļa' (tuvākā skaņa krievu valodā ir *a* starp diviem *л*, piemēram, vārdā *лал* — 'lals').

13. Krievu un latviešu [u], piemēram, *uguns*.

14. Krievu un latviešu [o], piemēram, *opāls*.

15. [ɒ] — labializēts pakalējās rindas *a* angļu valodā, piemēram, *dog* [dɒg] — 'suns'.

Deviņu (vai 18) iedaļu tabula ir ērta tāpēc, ka tā ir vienkārša un uzskatāma, bet shematisma dēļ šī tabula nedaudz izkropļo patiesās patskaņu savstarpējās attiecības.

Jaunākā laika fonētiķi, kritizējot šo tabulu, ieteikuši citu — trapeces veidā un bez iekšējā sadalījuma iedaļās. Tās pamatā likti šādi apsvērumi:

1. Mēles priekšējo daļu var pacelt (aukslēju loka dēļ) ievērojami augstāk nekā pakalējo; tāpēc augšējai linijai jāiet nevis paralēli apakšējai, bet gan slīpi (kreisajā pusē — augstāk, labajā — zemāk).

2. Sānu līnijas nav perpendikulāras apakšējai līnijai, jo, nolaižot mēli, mēs to virzām atpakaļ, bet paceļot virzām uz priekšu, pie tam priekšējai līnijai slīpums ir lielāks, bet pakalējai — mazāks.

3. Iekšējie norobežojumi neatbilst patskaņu dabai, kur atšķirībā no līdzskaņiem pāreja no viena patskaņa artikulācijas uz otra patskaņa artikulāciju notiek pakāpeniski un nemanāmi (pēc dzirdes pa slīdošu skālu).

4. Vidējo rindu nevar atzīt par līdzvērtīgu priekšējai un pakalējai, pirmkārt, tāpēc, ka vairums patskaņu valodās pieder pie priekšējās un pakalējās rindas, bet vidējās rindas patskaņi sastopami daudz retāk; otrkārt, tāpēc, ka vidējās rindas skaņas var uzskatīt vai nu par priekšējām, kas atvirzītas atpakaļ (tāds ir

krievu [ы]), vai par pakaļējām, kas pavirzītas uz priekšu (tāds ir krievu [а], norvēģu [ǫ]).

5. Neitrālā skaņa atbilst īpašam mēles stāvoklim — neitrālam, t. i., tādām, kur mēle atpūšas, būdama nespriegta (tās muskulatūra ir atbrīvota); attieksmē pret šo neitrālo stāvokli visi pārējie stāvokļi ir aktīvi un saistīti ar muskulatūras sasprīgšanu, turklāt tas attiecas ne tikai uz mēles priekšējās vai pakaļējās daļas pacelšanu, bet arī uz vidējās daļas nolaišanu (piemēram, izrunājot krievu [а]).

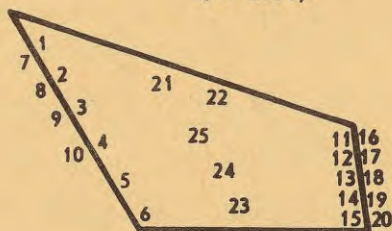
6. Iedalījums trijos pacēlumos ir pilnīgi patvaļīgs¹; šis iedalījums derīgs tad, ja katrā rindā izšķirami tikai trīs patskaņi, kā tas ir krievu valodā; franču valodā priekšējā rindā jāizšķir jau četri patskaņi (*i*, divi *e* un *a*), vācu valodā — pieci (divi *i*, divi *e* un *a*), angļu valodā — seši (divi *i*, divi *e*, *æ* un *a*).

7. Minētais ir atkarīgs no tā, ka daudzi patskaņi atšķiras pēc platuma un šauruma, jo mēles paceltās daļas augstākais punkts viena akustiskā tipa robežās (*i* tips, *e* tips utt.) var būt nedaudz augstāk (šaurais tips) vai nedaudz zemāk (platais tips)².

Ņemot vērā visas piezīmes, var pāriet pie Starptautiskās fonētiķu asociācijas tabulas, kurā trapeces forma iezīmē mēles pacēluma augstākos punktus patskaņu artikulācijā (jebkurš punkts šīs figūras iekšienē nodrošina patskaņa izrunu, bet, tiklīdz mēles augstākais punkts kaut nedaudz pārsniedz šīs figūras robežas, tūlīt nenovēršami veidojas līdzskaņi, jo tad kaut kur rodas vai nu berzes troksnis, vai pat slēgums).

Patskaņu tabula

(pēc SFA)

10. att.

¹ Augsto pacēlumu var raksturot kā mēles pacelšanas robežu patskaņu artikulācijā, zemo pacēlumu — kā robežu mēles nolaišanai ar pašas mēles muskulatūras spēku; turpretim vidējo pacēlumu definēt nevar, jo vidējo pacēlumu var būt ļoti daudz.

² Dažās valodās, piemēram, krievu valodā, šie paveidi veido tikai vienas un tās pašas skaniskās vienības nokrāsas (variācijas), turpretim citās valodās šie paveidi jau ir patstāvīgas skaniskās vienības.

Atslēga patskaņu tabulai pēc SFA¹

1. Saurais [i]: franču valodā — jebkurš, angļu valodā — garais, piemēram, *seat* [si:t] — 'sēdeklis', vācu valodā — garais, piemēram, *ihm* [i:m] — 'viņam'.

2. Platais [i]: angļu valodā — īsais, piemēram, *sit* [sit] — 'sēdēt', vācu valodā — īsais, piemēram, *im* [im] — 'iekš'.

3. Saurais [e]: franču valodā «e-fermé», piemēram, *fée* [fe] — 'feja', vācu valodā — garais, piemēram, *Ehre* [e:rə] — 'gods', angļu valodā — garais, tagad parastī diftongizēts, piemēram, *mane* [me:n] vai [mein] — 'krēpes'.

4. Platais [e]: franču valodā «e-ouvert», īsais, piemēram, *fait* [fe] — 'fakts', *mettre* [metr] — 'likt', un garais, piemēram, *mâttre* [me:tr] — 'skolotājs', vācu valodā — īsais, piemēram, *elf* [elf] — 'vienpadsmīt', un garais, piemēram, *Ahre* [e:rə] — 'vārpa', angļu valodā — īsais, piemēram, *men* [men] — 'cilvēki'.

5. [æ] — patskanis, kas atrodas vidū starp [e] un [a]: angļu valodā vārdā *man* [mæn] — 'cilvēks'.

6. Priekšējais [a]: franču valodā — īsais, piemēram, *patte* [pat] — 'ķepa', vācu valodā — īsais, piemēram, *Kamm* [kam] — 'ķemme', angļu valodā diftongos [aɪ], [aʊ], piemēram, *fly* [flaɪ] — 'lidot', *house* [haʊs] — 'māja'.

7. [y] — labializēts [i]: franču valodā — jebkurš, vācu valodā — garais, piemēram, *hüte* [hy:tə] — 'sargāju'.

8. [ʏ] — labializēts [ɪ]: vācu valodā — īsais, piemēram, *Hütte* [hytə] — 'būda'.

9. [ø] — labializēts [e]: franču valodā «eu-fermé», piemēram, *ceux* [sø] — 'šie', vācu valodā — garais, piemēram, *Höhle* [hø:lə] — 'ala'.

10. [œ] — labializēts [e]: franču valodā «eu-ouvert», īsais, piemēram, *ce* [sœ] — 'šis', *seul* [sœl] — 'viens', un garais, piemēram, *seule* [sœ:l] — 'viena', vācu valodā — īsais, piemēram, *Hölle* [hœlə] — 'elle'.

11. [ɨ] — pakalējs *ɨ* vai nelabializēts [u]: kazahu valodā vārdā *қыз* — 'meitene'.

12.—13. (Nelabializētie [ɤ] un [o]) sastopami ļoti reti.

14. [ʌ] — nelabializēts [ɔ]²: angļu valodā vārdos *but* [bʌt] — 'bet' un *tongue* [tʌŋ] — 'mēle', krievu valodā — neuzsvērtie *о* un *а* aiz cietiem līdzskaņiem, piemēram, *сома* ('sama-') un *сама* ('patī') — [CAMÁ].

15. Pakalējais [ɑ]: vācu valodā — garais, piemēram, *kam* [kɑ:m] — 'atnāca', franču valodā — garais, piemēram, *pâte* [pɑ:t] — 'mīkla', angļu valodā — garais, piemēram, *part* [pɑ:t] — 'daļa'.

16. Saurais [u]: franču valodā — jebkurš, vācu valodā — garais,

¹ Tabulas atslēgā patskaņi apzīmēti ar zīmēm, kas pieņemtas Starptautiskās fonētiķu asociācijas transkripcijā; mazo burtu veidā apzīmē šauros patskaņus, lielo burtu veidā — platos; kols apzīmē iepriekšējā patskaņa garumu.

² Zīmi ʌ un līdz ar to (metonīmiski) arī atbilstošo patskaņi bieži sauc par jumtiņu.

piemēram, *Uhr* [ʔu:r] — 'pulkstenis', angļu valodā — garais, piemēram, *new* [nju:] — 'jauns'.

17. Platais [ʊ]: vācu valodā — īsa, piemēram, *Durst* [dʊrst] — 'slāpes', angļu valodā — īsa, piemēram, *put* [pʊt] — 'likt'.

18. Šaurais [o]: franču valodā — garais, piemēram, *pôle* [po:l] — 'pols', vācu valodā — garais, piemēram, *Ohr* [ʔo:r] — 'auss', angļu valodā — garais, tagad parasti diftongizēts, piemēram, *go* [go:] vai [goʊ] — 'iet'.

19. Platais [ɔ]: franču valodā — īsa, piemēram, *Paul* [pɔl] — 'Pols', vācu valodā — īsa, piemēram, *dort* [dɔrt] — 'tur', angļu valodā — garais, piemēram, *talk* [tɔ:k] — 'runāt'.

20. [ɒ] — labializēts [a]: angļu valodā vārdā *dog* [dɒg] — 'suns'.

21. [ɨ] — *ы*: krievu valodā vārdā *мышь* — 'pele'.

22. [ʉ] — labializēts [+]: norvēģu valodā vārdā *hus* [hʉz] — 'māja'.

23. [a] krievu valodā vārdā *сад* [sat] — 'dārzs'.

24. [ɜ:] — īpašs angļu patskanis vārdā *first* [fɜ:st] — 'pirmais'.

25. [ə] — neitrālais patskanis, kas izrunājams ar neitrālu mēles stāvokli un parasti sastopams vājinātās neuzsvērtās zilbēs: krievu valodā pirmo zilbju patskaņi vārdos *водовоз* [vɔdɔvɔz] — 'ūdens vedējs' un *кадолов* [sɔdɔlɔv] — 'dārzkopis' un divu pēdējo zilbju patskaņi vārdā *наводок* — [pāvɔdɔk]¹ — 'pali', angļu valodā pirmais patskanis vārdā *about* [əbɔʊt] — 'apkārt' un pēdējās zilbes patskanis vārdā *bagman* [bægmən] — 'maišelnieks', vācu valodā «murmel-e» — pēdējās zilbes patskanis vārdā *der Knabe* [knɔ:bə] — 'zēns' un pirmās un pēdējās zilbes patskaņi vārdā *gefunden* [gɛfundən] — 'atrasts'.

Deguna dobuma kā rezonatora piedalīšanās piešķir rezonatora toniņiem, kas veidojas mutē, īpašu nazālu tembru; bez tam nazalizācija krasi samazina patskaņu toņa augstumu (sal. *mot* [mɔ] — 'vārds' un *mon* [mɔ̃]² — 'mans' franču valodā, kā arī *sa* [sɑ] — 'viņas' un *sang* [sɑ̃:] — 'asins' utt.). Nazālo patskaņu artikulācijas laikā (atšķirībā no nazālajiem līdzskaņiem) abi virsbalsenes dobumi — mutes un deguna — ir atvērti un gaiss var izplūst vienlaikus pa muti un degunu. Slāvu valodās bijuši arī nazālie patskaņi, kuri kirilicā³ apzīmēti ar burtiem Ѡ (lielais juss, nazālais o) un ѡ (mazais juss, nazālais ə); poļu valodā ir ę (nazālais e) un ą (nazālais o).

Patskaņus var diferencēt arī pēc garuma: tā franču un vācu valodā ir [e] — plats īss e un [ɛ:]⁴ — plats garš e. Ģermāņu valo-

¹ Krievu transkripcijā neitrālā patskaņa zīmei [ə] atbilst divas zīmes — [ɚ] aiz cietiem līdzskaņiem, piemēram, *родовой* [rɔdɔvɔj] — 'ģints-', 'dzimtes-', un [ɚ] aiz mīkstiemi līdzskaņiem, piemēram, *рядовой* [rɔdɔvɔj] — 'vienkāršs', 'ierindas-'; apzīmējumi [ɚ] un [ɚ] diferencē neitrālā patskaņa akomodāciju iepriekšējam līdzskanī.

² Zīme ~ virs burta (tilde) šeit norāda uz nazalizāciju.

³ Par kirilicu sk. V nod., 69. §.

⁴ Kols aiz burta apzīmē garumu.

dās (vācu, angļu) šaurie patskaņi biežāk ir gari, bet platie — īsi; latviešu valodā visi patskaņi var būt īsi un gari ar nozīmes diferencētāju funkciju, piemēram, *sals* — *sāls*, *mele* — *mēle*, *pile* — *pīle*. Krievu valodā patskaņi pēc garuma nav atšķirami; visi patskaņi uzsvērtajās zilbēs ir garāki, bet neuzsvērtajās zilbēs — īsāki (sk. 34. § par redukciju).¹

32. §. RUNAS FONĒTISKAIS DALIJUMS

Runa fonētiski iedomājama kā skaņu plūsma, skaņu virkne. Šī virkne sadalās savstarpēji pakļautos posmos, kas ir īpašas, tīri fonētiskas valodas vienības, kuras seko cita citai laikā.

Runas fonētiskās vienības kā runas virknes posmi ir 1) frāzes, 2) taktis, 3) zilbes un 4) skaņas. Tātad valodas skaņas lieto nevis izolēti, bet gan zilbju, taktu un frāžu sastāvā.

1. Frāze² ir vislielākā fonētiskā vienība; frāzes runas virknē atdala ar pauzēm, t. i., ar skanējuma pārtraukumiem; paužu laikā runātājs ieelpo gaisu, kas nepieciešams sekojošās frāzes izrunāšanai. Nedrīkst identificēt gramatisko vienību (teikumu) ar fonētisko vienību (frāzi), jo viena frāze var aptvert vairākus teikumus un teikums var sadalīties vairākās frāzēs.

Frāzi apvieno intonācija; katrai izrunātajai frāzei ir noteikta intonācijas shēma.

Intonācija pieder pie valodas prozodiskajiem elementiem un ir sarežģīta parādība. To veido:

a) balss pacēlumi un nolaidumi; šī ir runas melodika, kas katrā valodā ir citāda. Tā krievu valodai raksturīgs neliels balss pacēlums frāzes ekskursijā, līdzens vidusposms un krass nolaidums stāstījuma frāzes rekursijā vai krass pacēlums jautājuma frāzes rekursijā³;

b) stipro un vājo, garo un īso zilbju savstarpējās attiecības, kas norāda uz takts esamību un frāzē veido ritmu.

Visvairāk noslogotā frāzes daļa krievu valodā ir frāzes beigas, kur koncentrēts frāzes uzsvars; krasa nolaiduma (retāk — pacēluma) pārnesumu no rekursijas uz frāzes vidusdaļu parasti sauc par loģisko uzsvaru, t. i., par pārvietotu frāzes uzsvaru (sīkāk sk. IV nod., 54. §);

c) runas plūduma ātrums vai lēnums laikā, paātrinājumi un palēninājumi, kas veido runas tempu;

¹ Krievu *u, ə, o, y* arī nav identī atbilstošajiem Rietumeiropas valodu patskaņiem, bet ir šaurāki nekā Rietumeiropas valodu platie patskaņi un platāki nekā Rietumeiropas valodu šaurie patskaņi, turklāt krievu uzsvērtie patskaņi miksto līdzskaņu priekšā pieder pie šaurāka tipa, bet pārējās pozīcijās — pie platāka tipa.

² Frāze — no franču *phrase* — 'frāze'.

³ «Normālas» melodijas atšķirībai visvieglāk izsekot skaitļu intonējumā dažādās valodās (sk. IV nod., 54. §).

d) izrunas stiprums vai vājums, izelpojuma pastiprinājums un vājinājums, kas veido runas intensitāti;

e) paužu esamība vai trūkums frāzes iekšienē, kuras var izcelt frāzes atsevišķas daļas vai sadalīt frāzi uz pusēm («*Un brīvu elpu es atelšos vien | Tik aukā un pērkona gaisā.*» — Aspazija). Iekšējā pauzēšana atspoguļojas frāzes ritmikā;

f) izteikuma kopējais tembrs¹, kas atkarībā no izteikuma mērķa var būt drūms, priecīgs, rotaļīgs, var atspoguļot bailes utt.

2. Frāze sadalās taktīs. Taktis ir frāzes daļa (viena vai vairākas zilbes), ko apvieno viens uzsvars². Taktis, ko apvieno spēcīgākais punkts — uzsvērtā zilbe, robežojas intensitātes minimuma vietās, t. i., tais skaņu virknes vietās, kur iepriekšējās uzsvērtās zilbes stiprums jau ir beidzies, bet sekojošās uzsvērtās zilbes pastiprinājums vēl nav sācies.

Valodu vairumā visi pilnnozīmes vārdi izdalās atsevišķās taktīs, jo tiem ir savs uzsvars; palīgvārdi, kam nav sava uzsvara, piekļaujas nākamajam vai iepriekšējam uzsvērtajam vārdam, veidojot kopā ar to vienu takti. Piekļāvumu nākamajam uzsvērtajam vārdam sauc par proklīzi³, bet pašu piekļauto neuzsvērtu vārdu — par proklītiku (piemēram, *uz mājām, bez cēpures, mans tēvocis, kaut kūr, tu dzīgāji*, kur neuzsvērtie *uz, bez, mans, kaut, tu* ir proklītikas). Piekļāvumu iepriekšējam uzsvērtajam vārdam sauc par enklīzi⁴, bet pašu piekļauto neuzsvērtu vārdu — par enklītiku (piemēram, *dodiet jel!, nāc taču!*, kur *jel, taču* ir enklītikas).

Dažreiz arī pilnnozīmes vārdi var kļūt proklītiski un enklītiski, kā tas bieži notiek dzejā, piemēram, «*Старый дом, старый дрыз, посетил я опять в запустенье тебя...*» (Ogarjovs), kur vārds *старый* ir proklītika, «*Ai, dzīvīte, ai, dzīvīte, pie dzīvītes vjadzēja...*» (tautasdziesma), kur vārdi *dzīvīte* un *dzīvītes* ir enklītikas.

3. Taktis sadalās zilbēs. Zilbe ir takts daļa, ko veido viena vai vairākas skaņas; pie tam ne visas skaņas var veidot zilbi, t. i., būt zilbiskas (jeb zilbveidotājas). Zilbi vārda sastāvā neveido momentānās skaņas, t. i., eksplozīvie līdzskaņi un afrikātas⁵. Garās skaņas var būt zilbiskas pēc sonoritātes pakāpes, pirmām kārtām maksimāli sonorās — patskaņi, otrām kārtām — sonorie līdzskaņi un beidzot frikatīvie līdzskaņi, sal. krievu vārdu *пест* — 'pirksts', kur zilbiskā skaņa ir *e*, serbu vārdu *пест* — 'pirksts', kur zilbiskā skaņa ir *p*, un franču vārdu *pst!* — 'ei',

¹ Runas tembrs nav jaucams ar balss tembru (soprāns, alts, tenors, bari- tons, bass) un skaņas tembru.

² Par uzsvaru sk. 34. §.

³ *Proklīze, proklītika* — no grieķu *proklino* — 'noliecu uz priekšu'.

⁴ *Enklīze, enklītika* — no grieķu *enklino* — 'noliecos, pieliecos'.

⁵ Momentānās skaņas var būt zilbiskas izolētā (mākslīgā) lietojumā, piemēram, «zilbiskie [k] un [c]».

kur zilbiskā skaņa ir *s*¹. Tādās valodās kā serbu valoda zilbiskie līdzskaņi ir īpašas vienības (piemēram, vārdā *пpст* — 'pirksts', *срп* — 'serbs' utt.).

Krievu valodā pastāvīgi sastopami zilbiskie līdzskaņi un pirmām kārtām sonorie. Tomēr tie nav īpašas vienības, bet to zilbiskās īpašības parasti aizstāj zudušu vāju patskani, piemēram, [фц́ам/д'эд'и³] no *в самом деле*, kur *о* starp diviem *м* zudis, bet *м* kļuvis zilbisks, vai [мáръ'ивáнна] no *Марья Ивановна*, kur zudušā *-ов-* vietā iepriekšējais *н* kļuvis zilbisks (sal. savienojumu *хмарь и ванна*, kur nav zilbisku līdzskaņu, bet ir par vienu zilbi mazāk). Ar minētajām krievu līdzskaņu īpašībām izskaidrojamas tādas atskaņas kā *Фёдор* — *бодр, регистратор* — *театр* (A. K. Tolstojs) vai *Врубель* — *в рубль* (I. Severjaņins), *веники* — *на четвереньки, ораторов* — *психиатров, томики* — *потомки, душной* — *отдушины* (V. Majakovskis).²

Zilbi definēt ir grūti, lai gan katrs runātājs var sadalīt vārdu zilbēs. Parastā zilbes definīcija, proti, ka zilbe ir takts daļa, ko veido viena vai vairākas skaņas un ko izrunā ar vienu izdvesumu, rada iebildumu, ka zilbes var izrunāt arī bez izdvesuma (piemēram, atdarinot skūpstā skaņu vai šmūkstinašanu zirgam), toties viena zilbe nevar ilgt vairāk par vienu izdvesumu.

Ļ. Ščerba ieteica pulsācijas teoriju, t. i., viņš izskaidroja zilbes kā runas daļas, kas atbilst runas aparāta muskuļu saspiējuma pastiprinājuma un vājinājuma mijām³.

Zilbes akustiskā teorija, kas atzīst runas virknes dalījumu posmos ar sonoritātes centru un mazāk sonorām perifērijām, nav pretrunā ar minētajām artikulācijas teorijām.

Pēc skaniskās uzbūves zilbes var iedalīt nepieslēgtās (sākas ar patskani) un pieslēgtās (sākas ar līdzskani), vaļējās (beidzas ar patskani) un slēgtās (beidzas ar līdzskani), pie tam zilbes, kas beidzas ar sonoriem līdzskaņiem, var dēvēt par pusatvērtām (tas ir svarīgi zilbes robežas izpratnē). To var parādīt ar šādu tabulu:

Ar ko	sākas	beidzas
Ar patskani	Nepieslēgta <i>a, at</i>	Vaļēja <i>a, ta</i>
Ar līdzskani	Pieslēgta <i>ta, tat</i>	Slēgta <i>at, tat</i>

(*a* — jebkurš patskanis, *t* — jebkurš līdzskanis)

¹ Transkripcijā zilbiskās skaņas apzīmē ar aplīti zem burta, bet nezilbiskās — ar locīņu zem burta, piemēram, *край* [кряй] — 'mala'.

² Šī iemesla dēļ krievu zilbiskie līdzskaņi jāaplūko kā fakts, kas saistīts ar vokālismu, t. i., ar patskaņu sistēmu un to spējām organizēt zilbi. Sk. A. A. Реформатский. Слоговые согласные в русском языке.

³ Sk. М. И. Матушевич. Введение в общую фонетику, изд. 3. 1959.

Tā, piemēram, vārdā *ieva* pirmā zilbe (*ie-*) ir nepieslēgta un vaļēja, bet otrā (*-va*) — pieslēgta un vaļēja; vārdā *ievām* otrā zilbe (*-vām*) ir pieslēgta un slēgta.

Sastopamas arī tādas zilbes, kurās ir vairāk nekā viens patskanis; divu patskaņu savienojumu zilbes robežās sauc par *divskani* jeb *diftongu*¹, pie tam krievu valodā viens no šiem patskaņiem ir zilbisks, otrs — nezilbisks². Zilbisks ir tas patskanis, kuram piemīt lielāka kvantitāte un kurš var būt uzsvērts, lai gan pēdējais noteikums nav obligāts, jo divskaņus sastop arī neuzsvērtās zilbēs, piemēram, vācu vārdos *Fräulein* — 'jaunkundze', *Einheit* — 'vienība' utt., kur uzsvars ir tikai pirmajā zilbē.

Ja divskanī pirmais patskanis ir zilbisks, tad šādu divskani sauc par *krietošu*, piemēram, vācu vārdos *Faust* [fəʊst] — 'dūre', *Eisen* [ajzən] — 'dzelzs', angļu vārdos *boy* [bɔi] — 'zēns', *house* [həʊs] — 'māja', spāņu vārdā *aire* [ajre] — 'gaiss' utt.; ja otrais patskanis ir zilbisks, tad šādu divskani sauc par *kāpjošu*, piemēram, spāņu vārdos *bueno* — 'labs', *puerto* — 'osta' utt.

Krievu valodai divskaņi ir sveši, tāpēc, aizgūstot no citām valodām vārdus ar divskaņiem, krievi divskaņus sadala divos zilbiskos *monoftongos*³, izveidojot lieku zilbi, vai arī pārvērs divskaņa nezilbisko patskani līdzskanī, pielāgojot saviem savienojumiem *aū, oū, əū, uū, yū*⁴, *ав*: piemēram, vācu vienzilbes vārds *Faust* [fəʊst] dod vai nu divzilbju vārdu Фəʊст (literāra varoņa vārds), vai vienzilbes savienojumu ar vienu patskani — Фəст (cilvēka vārds).

Zilbes nošķir zilbju robežas. Runas plūsmas dalījums zilbēs dažādās valodās ir dažāds. Tā krievu valodā zilbju robeža parasti atrodas starp sonoritātes ziņā visvairāk kontrastējošām skaņām un vārda vidū nevar būt slēgtu zilbju; piemēram, vārds *пачка* — 'paciņa' dalās pa zilbēm *па-чка*, jo zilbju robeža atrodas starp *а* (maksimāli sonora skaņa — patskanis) un *ч* (minimāli sonora skaņa — momentāns nebalsīgs līdzskanis); tādi paši kontrasti ir starp *п* un *а* un *к* un *а*, tomēr *п* nevar veidot zilbi, bet savienojums *пачк* veidotu slēgtu zilbi vārda vidū, kas krievu valodā nav iespējams. Turpretim vārdi *палка* — 'nūja', *пайка* — 'lodēšana', *Парка* — 'Parka' dalās pa zilbēm *пал-ка*, *пай-ка*, *Пар-ка*, jo sonoritātes kontrasts starp *а* un *л, ū, р* ir

¹ *Diftongs* — no grieķu *di(s)* — 'divreiz', 'divkārsš' un *phthongos* — 'skaņa', 'balss'.

² Latviešu valodas divskaņos abi komponenti ir zilbiski. — *Tulk.*

³ *Monoftongs* — no grieķu *mono(s)* — 'viens' un *phthongos* — 'skaņa', 'balss'.

⁴ *ū* [j] krievu valodā pieder pie līdzskaņu sistēmas, lai gan biežāk tiek izrunāts kā patskanis [i] — nezilbiskais *i*.

mazaks nekā starp *л, ъ, р* un *к*; šis ir pusslēgtas zilbes (sk. iepriekš)¹.

4. Zilbes sadalās skaņās. Valodas skaņa ir zilbes daļa, ko izrunā ar vienu artikulāciju, t. i., ar vienu ekskursiju un vienu rekursiju; ja ekskursiju un rekursiju ir vairāk, tad tā vairs nav viena artikulācija un tātad nav arī viena skaņa, bet skaņu savienojums. Piemēram, krievu [u] ir viena skaņa, kur ekskursijā ir slēgums un rekursijā momentāna izeja spraugā ar frikāciju, bet [rc] — skaņu savienojums, kur ir divas ekskursijas un divas rekursijas (līdzskanīm [r] un līdzskanīm [c]); sal. divus dažādi izrunājamus uzvārdus — *Коу* un *Котс* (kā arī *кот-с* — 'runcis').

33. §. FONĒTISKIE (SKAŅU) PROCESI

Tā kā valodas skaņas izrunā nevis izolēti, bet gan saistītas runas skaņu virknē, tad skaņas var, pirmkārt, ietekmēt cita citu, sevišķi blakus esošās, kad iepriekšējās skaņas rekursija un sekojošās skaņas ekskursija ietekmē viena otru, un, otrkārt, just vispārīgo izrunas apstākļu ietekmi (vārda sākuma un beigu ietekme, zilbes rakstura ietekme, atrašanās uzsvertā vai neuzsvertā zilbē).

Skaņām citai citu ietekmējot, rodas kombinatoriskas² pārmaiņas, kas realizējas akomodācijas, asimilācijas, disimilācijas, dierēzes, epentēzes, haploloģijas un citos fonētiskajos procesos.

Vispārīgo izrunas apstākļu ietekme rada pozicionālas pārmaiņas (protēzes rašanās vārda sākumā, balsīgo troksneņu pārvēršanās nebalsīgajos vārda beigās, neuzsvērto patskaņu redukcija utt.).

34. §. POZICIONĀLĀS PĀRMAIŅAS. UZSVARS. REDUKCIJA

Jautājums par redukciju, t. i., par skaņu (galvenokārt patskaņu) pārmaiņām neuzsvērtajās zilbēs, ir cieši saistīts ar jautājumu par uzsvaru.

Uzsvars ir vienas zilbes izcēlums no zilbju grupas. Dažādās valodās to panāk ar dažādiem līdzekļiem:

1) ar artikulācijas stiprumu jeb intensitāti — šis ir dinamiskais³ (jeb ekspiratoriskais⁴) uzsvars;

¹ Sk. par to rakstā *Р. И. Аванесов. О слогоразделе и строении слога в русском языке. «Вопросы языкознания», 1954, № 6, 88. un sek. lpp., kā arī darbā Р. И. Аванесов. Фонетика современного русского литературного языка. МГУ, 1956, 17.—26. §.*

² *Kombinatorisks* — no latīņu *combinare* — 'savienot'.

³ *Dinamisks* — no grieķu *dynamikos* — 'spēka'.

⁴ *Ekspiratorisks* — no latīņu *expirare* — 'izelpot'.

2) ar izrunas garumu — šis ir kvantitatīvais¹ uzsvars;

3) ar balss toņa modulāciju (kāpjošais, krītošais vai kombinētais tonis) uz citu zilbju neitrālā toņa fona — šis ir tonālais (jeb melodiskais, muzikālais) uzsvars.

Šie zilbes izcēluma paņēmieni var darboties patstāvīgi. Tā rodas tīri dinamisks uzsvars, piemēram, čehu valodā, kur uzsvērtā zilbe vienmēr ir stiprākā, tomēr tā parasti ir īsa, bet sekojošā neuzsvērtā zilbe var būt gara, piemēram, *ležák* [leza:k] — 'sliņķis', sal. ar krievu *лежák* — 'lāviņa', 'guļbaļķis', vai analogiska parādība franču valodā, piemēram, *enfant* [ã:fã] — 'bērns', kur tāpat uzsvērtā (pēdējā) zilbe ir īsa, bet iepriekšējā — gara.

Tīri tonāls uzsvars ir ķīniešu, danganu, korejiešu, japāņu valodā; bieži tas saistīts ar uzsvērtās zilbes pastiprinājumu, kā tas ir norvēģu un zviedru valodā; tas pats novērojams serbu-horvātu valodas horvātu daļā, latviešu un lietuviešu valodā. Arī slāvu valodās kādreiz bijis tonāls uzsvars, kura atliekas viegli samanas vārdos ar pilnskaņas sakni, kur bijušā krītošā uzsvara vietā tagad ir uzsvērts pirmais patskanis (līdz *p* un *п*), bet bijušā kāpjošā uzsvara vietā ir uzsvērts otrais patskanis (aiz *p* un *п*); piemēram, vārdos *ворон* — 'krauklis' un *ворона* — 'vārna' viegli saklausīt krītošu toni vārda *ворон* pirmajā zilbē un kāpjošu — vārda *ворона* otrajā zilbē².

Valodas ar tīri kvantitatīvu uzsvaru sastopamas reti. A. Meijē kā piemēru min jaungrieķu valodu. Ir valodas, kurās šis parādības saistītas kopā; tāda ir krievu literārā valoda, kurā uzsvērtā zilbe vienmēr ir gan stiprākā, gan garākā un bez tam tikai uzsvērtajās zilbēs var notikt toņa modulācija³ (tāpēc likums par toņa pazeminājumu stāstījuma frāzes pēdējā zilbē ir nepareizs — pēdējā uzsvērtajā zilbē, bet, ja aiz uzsvērtās zilbes ir vēl neuzsvērtas zilbes, tad tās toņa ziņā ir neitrālas).

Ja krievu valodā pagarināta neuzsvērtā zilbi, tad rodas ilūzija par otro uzsvaru: tā, piemēram, Puškina izlietojis sargu sasaukšanās manieri — pēdējās zilbes pagarināšanu — un vārdu *слушай* uzskatījis par vīrišķo atskaņu:

Ну, женские и мужские слоги!
Благословясь, попробуем: *слушай!*
Равняйтесь, вытягивайте ноги
И по три в ряд в октаву заезжай!

(«Mājiņa Kolonnā»)

¹ *Kvantitatīvs* — no latīņu *quantitas* — 'daudzums'.

² Lietuviešu valodā līdzīgos gadījumos uzsvara kvalitāte ir pretēja: *vārnas* — 'krauklis' ar kāpjošu, bet *vārna* — 'vārna' ar krītošu intonāciju.

³ Tas neattiecas uz krievu valodas dialektiem, kur zilbe uzsvara priekšā dažreiz ir garāka par uzsvērtu (Vladimiras-Pievolvegas izloksnes), bet toņa modulācija var būt arī neuzsvērtajās zilbēs (Vologdas izloksnes).

Ilūzija par diviem vārdiem ar diviem uzsvariem rodas arī militārajās komandās: *крупом!* — 'apkārt griezties!', *бегом!* — 'skriešus!'.

Dinamiskais un dinamiski kompleksais uzsvars var būt saistīts vai brīvs. Tā čehu valodā uzsvars vienmēr ir pirmajā zilbē, poļu valodā — priekšpēdējā, lielākajā daļā tjurku valodu — pēdējā zilbē. Tas ir saistītais vienvietas uzsvars¹. Var būt arī saistīts dažādviētu uzsvars, piemēram, itāliešu valodā, kur tas ir priekšpēdējā zilbē, piemēram, *casa* — 'māja', pēdējā zilbē, piemēram, *libertá* — 'brīvība', trešajā zilbē no beigām, piemēram, *témpera* — 'tempera', un pat ceturtajā zilbē no beigām, piemēram, *récitano*.

Valoda ar brīvu, dažādviētu un mainīgu uzsvaru ir krievu valoda, kur vieniem un tiem pašiem vārdiem un saknēm uzsvars var būt jebkurā zilbē un pat atrasties ārpus vārda robežām, piemēram, *голова* — 'galva', *голова́* — 'galviņa', *го́лову* — 'galvu', *на́ голову* — 'uz galvas'². Pārvirzīšanās spēju dēļ uzsvaram krievu valodā ir liela nozīme gramatikā, kur tas šķir gramatiskās formas, piemēram, *рукы́* — 'rokas-' un *ру́ки* — 'rokas', *насы́пать* — 'iebērt' un *насыпа́ть* — 'bērt iekšā' utt. (sk. IV nod., 53. §).

Dinamiskais un dinamiski kompleksais uzsvars var būt redukcijas cēlonis.

Redukcija³ ir neuzsvērtu zilbju un pirmām kārtām šo zilbju zilbisko skaņu vājināšanās un skanējuma pārmaiņa. Mēs aplūkosim patskaņu redukciju, jo tie visbiežāk ir zilbiski.

Izšķir kvantitatīvo un kvalitatīvo redukciju.

Kvantitatīvajā redukcijā neuzsvērtu zilbju patskaņi zaudē ilgumu un stiprumu (to nosacīti sauc par patskaņu kvantitatīvi), bet raksturīgo tembru saglabā jebkurā zilbē; krievu valodā šādai redukcijai pakļaujas patskanis [y] (sal. *бур* — 'urbis', *бура́в* — 'urbis' un *бурово́й* — 'urbšanas-': pirmajā vārdā [y] ir

¹ Vārda beigās nākot klāt zilbei (piemēram, deklinācijā), uzsvars (ja tas saistīts ar vārda beigām) pārvietojas, piemēram, poļu valodā *człowiek* — 'cilvēks' un *człowieka* — 'cilvēka-', kirgīzu valodā *кала́* — 'pilsēta' un *калада́* — 'pilsētā'.

² E. Kurilovičs rakstā «О структуре морфемы» (sk. E. Курилович. Очерки по лингвистике. 1962) norāda, ka «valodās ar tā saukto pastāvīgo uzsvaru tas atrodas a) vārda sākuma vai gala zilbē (vārda sākuma vai beigu robežā); b) zilbē, kas seko aiz vārda sākuma zilbes (t. i., otrajā zilbē), vai zilbē, kas atrodas priekš gala zilbes (t. i., priekšpēdējā zilbē). Turpretim valodās ar tā saukto brīvu un mainīgu uzsvaru tas.. atrodas nevis atsevišķās vārda zilbēs, bet pirmām kārtām atsevišķās morfēmās vārda robežās. Atšķirība starp poļu formu *ре́кати* un atbilstošo krievu formu *руками* ir tā, ka poļu formai uzsvars atrodas vārda priekšpēdējā zilbē, bet krievu formai — pirmajā galotnes zilbē» (77. lpp.). Tātad vienādaiz izrādās atšķirīgs kā dažādu sistēmu elements.

³ Redukcija — no latīņu *reductio* — 'atvešana atpakaļ'.

uzsvērts, stiprs un garš, otrajā vārdā, kur [y] atrodas pirmajā zilbē priekš uzsvara, minētais patskanis ir vājāks un īsāks, un trešajā vārdā, kur [y] atrodas otrajā zilbē priekš uzsvara, [y] ir pavisam vājš un īss), tomēr [y] tembrs, ko nosaka rezonatora forma, kad mēles pakaļējā daļa ir augstu pacelta un lūpas izstieptas, paliek nemainīgs¹.

Kvalitatīvajā redukcijā notiek tas pats, kas kvantitatīvajā, taču neuzsvērtu zilbju zilbiskie patskaņi ne tikai kļūst vājāki un īsāki, bet arī zaudē kādas sava tembra, t. i., kvalitātes pazīmes; piemēram, *воды* [вóды] — 'ūdeņi', kur [o] ir uzsvērts labializēts pakaļējās rindas vidēja pacēluma patskanis; *вода* [вэдá] — 'ūdens', kur pirmajā zilbē priekš uzsvara vairs nav [o], bet skaņa, kas akustiskā ziņā vairāk līdzinās patskanim [a], taču šis «a» ir vidēja, nevis zema pacēluma pakaļēji vidējās rindas (t. i., uz centru pavirzīta) nelabializēta skaņa, ko transkripcijā apzīmē ar jumtiņu [Λ]; vārdā *водовоз* [вэдΛвóс] — 'ūdens vedējs' otrajā zilbē priekš uzsvara [o] vietā skan neitrālais patskanis [ə] — vidējās rindas vidēja pacēluma nelabializēts patskanis ar nesaspriegtgu mēles muskulatūru, tāpēc rezonatorā rodošies raksturīgie toņi nerezonē telpā, bet tos noslāpē rezonatora sienīņu porainā virsma (mēle, lūpas), un rodas nenoteikta skaņa bez individuālā tembra.

Arī balss saites neuzsvērtu patskaņu redukcijā vibrē vājāk, un tas samazina patskaņu sonoritāti.

Reducēto neuzsvērtu zilbju stiprums dažādās valodās ir dažāds. Tā krievu valodai, sekojot A. Potebņam, V. Bogorodickim, S. Karcevskim un citiem, to vienkāršoti var attēlot šādi²:

Zilbes stāvoklis vārdā	Priekšuzsvara		Uzsvērtā	Aizuzsvara	
	2	1		1	2
Redukcijas pakāpe	1	2	3	1	1

Kā redzams tabulā, uzsvērtā zilbe stipruma un garuma ziņā pārsniedz pirmo priekšuzsvara zilbi pusotras reizes un pārējās neuzsvērtās zilbes trīs reizes. Bet, piemēram, angļu valodā (kur arī

¹ Vācu valodā, kur arī ir dinamiskais uzsvars un redukcija, visi patskaņi, izņemot [e], pakļauti tikai kvantitatīvajai redukcijai, bet [e] — arī kvalitatīvajai — tas pārvēršas neitrālajā skaņā «murmēl-e», tāpēc *Rose* — 'roze' un *Rosa* — 'Roza' skan pēdējā zilbē dažādi: pirmais ar neitrālo skaņu [ə], otrs — ar īsu [a].

² Šī shēma var mainīties atkarībā no zilbju rakstura; tā vaļēja gala zilbe apzīmējama ar skaitli 2, bet slēgta — pēc shēmas ar 1 (sal. *мама* [мáммá] — 'māte', *мамá* [мáммá] — 'mātēm'; pieslēgta otrā priekšuzsvara zilbe atbilst shēmai, bet nepieslēgta apzīmējama ar skaitli 2 (sal. *поддавать* [пэд:áвáт'] — 'pasist uz augšu', *разобцены* [рэдэпци^эны] — 'šķirti' un *отдавать* [эд:áвáт'] — 'atdot', *сообщены* [сэлпци^эны] — 'paziņoti').

ir dinamiskais uzsvars un stipra redukcija) visvājākās un visisākās ir pirmā priekšuzsvara un pirmā aizuzsvara zilbe, turpretim otrā priekšuzsvara un otrā aizuzsvara zilbe ir nedaudz stiprāka un garāka; to vienkāršoti var attēlot šādi:

Zilbes stāvoklis vārdā	Priekšuzsvara		Uzsvērtā	Aizuzsvara	
	2	1		1	2
Redukcijas pakāpe	2	1	3	1	2

Šāda atšķirība radikāli maina runas ritmiku.

Ļoti stiprā redukcijā neuzsvērtie patskaņi var līdzināties nullei, t. i., tikt neizrunāti, piemēram, tādos vārdos kā *жáv[о]ронки* — 'cīruļi'; *прóв[о]лока* — 'stieple', *сýтол[о]ка* — 'drūzma', *всѣ-т[а]ки* — 'tomēr'.

Reducēties var arī līdzskaņi; ar to izskaidrojamas tādas parādības krievu valodā kā [j] pārvēršanās par [ĵ] (nezilbiskais *u*) zilbju beigās un neuzsvērtajās zilbēs, balsīgo troksneņu pāreja nebalsīgajos vārdu beigās un citas.

Kvalitatīvās redukcijas cēloņus Ļ. Ščerba saskatīja kvantitatīvajā redukcijā un tieši garuma saīsināšanā; viņš rakstīja: «Kvalitātes maiņu neuzsvērtajās zilbēs parasti saista ar šo zilbju vājumu. Es tomēr uzskatu, ka šī sakarība nav tieša. Cita lieta ir patskaņa kvantitāte: maza kvantitāte tieši ietekmē kvalitāti, jo runas orgāni, nepaspējot ieņemt stāvokli, kāds nepieciešams dotās kvalitātes radīšanai, paliek, tā sakot, pusceļā, un, ja arī paspēj, tad uz pārāk īsu laiku, lai radītu iespaidu uz mūsu dzirdi.»¹

Tomēr tas neļauj izskaidrot redukcijas shēmas atšķirību dažādās valodās ar vienādiem faktoriem (dinamiskais uzsvars un neuzsvērtā zilbju atrašanās noteiktā attālumā no uzsvara), kā arī to, kāpēc vienādiem pozicionāliem gadījumiem vienas valodas robežās ir dažāda izruna, piemēram, vārda *поэ́тому* — 'tāpēc' izruna ar [o] kvalitatīvo redukciju par [ʌ] un vārda *поэ́тами* — 'ar dzejniekiem' izruna bez [o] kvalitatīvās redukcijas vai saikļa *но* — 'bet' izruna bez kvalitatīvās redukcijas jebkurā stāvoklī. Acīmredzot jautājums par kvalitatīvo redukciju ir sarežģītāks un prasa pētījumus.

35. §. AKOMODĀCIJA

Par *akomodāciju*² sauc līdzskaņa un patskaņa savstarpēju ietekmi, parasti tiem atrodies blakus. Ja nākamās skaņas ekskursija pielāgojas iepriekšējās skaņas rekursijai, notiek

¹ Л. В. Щерба. Русские гласные в количественном и качественном отношении. 1912, 74. §, 103. lpp.

² *Akomodācija* — no latīņu *accomodatio* — 'piemērošana', 'piemērošanās'.

progresīvā¹ akomodācija; ja iepriekšējās skaņas rekursija pielāgojas nākamās skaņas ekskursijai, notiek regresīvā² akomodācija. Turklāt var rasties pakāpeniskas pārējas skaņas jeb glaidi³, piemēram, uzmanīgi ieklausoties krievu vārda *воля* — 'griba' izrunā, starp [v] un [o] var sadzirdēt ļoti īsu [v] — [v'ól'л].

Akomodācija ir daļēja skaņu pielāgošanās, jo patskaņi un līdzskaņi pieder pie dažādiem skaņu tipiem un pilnīgi pielāgoties vieni otriem nevar.

Ja blakus atrodas cietie līdzskaņi (biežāk — velarizētie) un priekšējās rindas (palatālie) patskaņi, notiek vai nu līdzskaņu artikulācijas pavirzīšanās uz priekšu, lai pielāgotos patskaņu priekšējai artikulācijai, vai arī patskaņu artikulācija pavirzās atpakaļ, lai pielāgotos velarizēto līdzskaņu pakalējai artikulācijai.

Ja turpretim blakus atrodas mīkstie (palatalizētie) līdzskaņi un pakalējās rindas (velārie) patskaņi, notiek vai nu līdzskaņu palatalizācijas zudums, lai pielāgotos patskaņu pakalējai artikulācijai, vai arī patskaņu artikulācija pavirzās uz priekšu — uz palatalizācijas zonu, lai pielāgotos līdzskaņu artikulācijai.

Kuras skaņas pielāgojas biežāk — līdzskaņi patskaņiem vai patskaņi līdzskaņiem? Dažādās valodās un pat vienas valodas dažādos attīstības periodos šis process notiek dažādi.

Piemēram, mūsdienu krievu valodā patskaņi pielāgojas līdzskaņiem, turklāt akomodācija ir gan progresīva, gan regresīva.

Progresīvās akomodācijas rezultātā patskaņi [a], [o], [y] un pat [ə] aiz cietajiem līdzskaņiem dzirdami savā pamatveidā, bet aiz mīkstajiem līdzskaņiem akomodē, kļūst vairāk priekšēji un pēc toņa augstāki; sal. *рад* — 'priecīgs' un *ряд* — 'rinda', *ток* — 'strāva' un *тёк* — 'tecēja', *лук* — 'loks' un *люк* — 'lūka', *нет* — 'nē'. Turpretim [и] savā pamatveidā dzirdams aiz mīkstajiem līdzskaņiem, bet aiz cietajiem līdzskaņiem akomodē, kļūst vairāk pakalējs un pēc toņa zemāks (dažādi [ы]); sal. *мил* — 'mīļš' un *мыл* — 'mazgāja', *лик* — 'vaigs' un *лык* — 'lūku-', *тигры* — 'tīģeri' un *отыгран* — 'atspēlēts' (bez līdzskaņa: *игры* — 'spēles')⁴.

Regresīvā akomodācija arī saistīta ar cietajiem un mīkstajiem līdzskaņiem; visi krievu patskaņi mīksto līdzskaņu priekšā ir šaurāki, saspriegtāki un mazāk skanīgi; sal. *цел* — 'vesels' un *цель* —

¹ *Progresīvs* — no latīņu *progressus* — 'kustība uz priekšu'.

² *Regresīvs* — no latīņu *regressus* — 'kustība atpakaļ'.

³ *Glaidi* — no angļu *glide* — 'slidēšana'; šī termina lietojums divskaņa neizbiskās daļas apzīmēšanai pēc autora uzskata nav pamatots.

⁴ No teiktā ir skaidrs, ka parastais uzskats par krievu līdzskaņu mīkstināšanu *u* priekšā ir pārpratums; šis uzskats attiecas nevis uz fonētiku, bet uz pareizlasīšanas noteikumiem: ja vārdā aiz līdzskaņa burta seko burts *u*, tad līdzskanis jālasa mīksti (sk. V nod., 71. §, par mīksto līdzskaņu apzīmēšanu krievu rakstā).

'mērķis', *бит* — 'sists' un *бить* — 'sist', *пар* — 'tvaiks' un *парь* — 'sautēl', *кон* — 'kons' un *конь* — 'zirgs', *дул* — 'pūta' un *дуль* — 'bumbieru'.

Atrazdamies starp mikstajiem līdzskaņiem, krievu patskaņi [a], [o], [y], [э] akomodē abos virzienos (ar iepriekšējiem mikstajiem līdzskaņiem notiek progresīvā akomodācija, ar sekojošajiem — regresīvā akomodācija) un kļūst pēc toņa augstāki un saspriegtāki, bet pēc artikulācijas — vairāk priekšēji un šaurāki; sal. *мат* — 'pītenis' un *мать* — 'mīcīt', *тот* — 'tas' un *тётъ* — 'tante!', *тут* — 'te' un *тють(ка)* — 'tūļa', *Дэн* (uzvārds) un *день* — 'diena'.

Senkrievu valodā bija otrāda atkarība. Līdzskaņi, būdami cietuma un mikstuma ziņā neitrāli, pielāgojās patskaņiem, tāpēc dažādos laikmetos radās pirmā (šņāceņu) un otrā (svelpēņu) akomodācija; vienā laikmetā priekšējās rindas patskaņu priekšā *к, з, х* pārvērtās attiecīgi par *ч, ж, ш* (*псгоу — псчши, азгати — азжь, гоухз — гоушти*), bet citā laikmetā *ѣ, и* priekšā (priekšējās rindas patskaņi, kas radušies no divskaņa [oi]) *к, з, х* pārvērtās attiecīgi par *ц, дз, с* (*ржна — ржцѣ, нога — носѣ¹, моуха — моуцѣ*). Visos minētajos piemēros ir regresīvā akomodācija.

Arī mūsdienu franču valodā līdzskaņi ir neitrāli cietuma un mikstuma ziņā, tomēr tiem ir cietāka nokrāsa nepalatālo patskaņu [a], [o], [u] un [ɑ], [ɔ] priekšā un mikstāka nokrāsa palatālo patskaņu priekšā (stiprāka [i], [y] priekšā, vājāka [e], [œ] un [ɛ], [œ] priekšā); sal. *tas* — 'kaudze', *tôt* — 'agri', *tout* — 'viss', *tant* — 'tik', *ton* — 'tavs' un *ti* — 'jā?', *tu* — 'tu', *teint* — 'krāsa' utt. Arī šie ir regresīvās akomodācijas piemēri.

36. §. ASIMILĀCIJA

Par asimilāciju² sauc viena tipa skaņu savstarpēju ietekmi (patskaņu ietekmi uz patskaņiem, līdzskaņu — uz līdzskaņiem). Asimilācija var būt pilnīga, ja tās rezultātā divas dažādas skaņas kļūst vienādas, un daļēja.

Asimilācijai, tāpat kā akomodācijai, pamatā ir iepriekšējās skaņas rekursijas pielāgošanās nākamās skaņas ekskursijai; ja pārsvaru gūst pirmā skaņa, asimilācija ir progresīva, ja otrā skaņa — regresīva. Ar šiem terminiem apzīmē asimilāciju pēc virziena.

Savstarpēji pielīdzināties var gan blakusskaņas (kontaktā³ asimilācija), gan tādas skaņas, ko šķir citas skaņas (atstatā

¹ Burts *с* kirilicā sākumā apzīmēja balsīgo afrikātu [dз].

² Asimilācija — no latīņu *assimilatio* — 'pielīdzināšana'.

³ Kontakts — no latīņu *contactus* — 'saskaršanās'.

Asimilācijas locekļi	Pēc locekļu attāluma	Pēc asimilācijas virziena	Pēc asimilācijas rezultāta	Asimilācijas pazīmes	Piemēri	Piezīmes
Līdzskani	Kontaktā	Regressīva	Daļēja	Balsīguma maiņa	<i>apdare</i> > [abdare]	Nebalsīgais līdzskanis kļūst balsīgs
"	"	"	"	"	<i>labs</i> > [laps]	Balsīgais līdzskanis kļūst nebalsīgs
"	"	"	Pilnīga	"	<i>atdālīt</i> > [addalīt] > [ad:alīt]	Nebalsīgais līdzskanis kļūst balsīgs
"	"	"	"	Artikulācijas vietas maiņa	<i>izžūt</i> > [ižžūt] > [iž:ūt]	Zobenis <i>z</i> pārvēršas par alveolāru līdzskani <i>ž</i>
"	"	"	"	Artikulācijas veida maiņa	<i>медный</i> > [m'эnnōj] > [m'эh:ōj] ('vara')	Slēdenis <i>ð</i> pārvēršas par nāseni <i>h</i> (ziemeļkrievu izloksnēs)
"	"	"	Daļēja	Cieta līdzskana vietā rodas miksts līdzskanis	* <i>vilni</i> > <i>vilņi</i>	<i>l</i> mikstā <i>ņ</i> priekšā kļūst miksts
"	Atstātā	"	Pilnīga	Artikulācijas vietas maiņa	<i>cači</i> > <i>čāči</i>	Zobenis <i>c</i> pārvēršas par alveolāru līdzskani <i>č</i>

Līdzskaņi	Kontak- ta	Progre- sīva	Dalēja	Balsīguma mai- ņa	books [bʊkz] > [bʊks] (‘grāmatas’)	Balsīgais z aiz nebalsīgā k kļūst nebalsīgs (angļu valodā)
Pat- skaņi	”	”	Pilnīga	Labializācijas zudums	<i>быддѣт</i> > <i>бывдѣт</i> [byvʲɑːt] (‘gadās’)	o zaudē labializāciju un pārvēršas par a (ziemeļkrievu izloksnēs)
”	Atstatā	”	”	Pacēluma maiņa un labializā- cija	<i>sukurs</i> < vācu <i>Zucker</i>	Vidēja pacēluma nelabais e pār- vērsts par augsta pacēluma la- biālu u
”	”	Regresīva	”	Labializācijas zudums un rindas maiņa	<i>ребенок</i> [rɐbʲɛnɔk] > <i>ребенек</i> [rʲɛbʲɛnɔk], vēlāk > <i>ребѣнок</i> [rʲɪbʲɔnɔk] (‘bērns’)	[o] zaudē labializāciju un pārvēršas par [ɔ] (krievu valodas vesturē)
”	”	”	Dalēja	Pacēluma maiņa	<i>cēlājs</i> (sal. <i>celt</i> , pagātnē <i>cēta</i>)	Vidēja pacēluma šaurais ē zema pacēluma patskaņa ā priekšā pārvēršas par zema pacēluma plato ē
”	”	”	”	”	<i>tēlnieks</i> (sal. <i>tēls</i>)	Zema pacēluma platais ē divskaņa te priekšā, kuram pirmais kom- ponents ir augsta pacēluma ska- ņa, pārvēršas par vidēja pacēlu- ma šauro ē

¹ Ziemeļkrievu izloksnēs sastopama jo-runā, t. i., neuzsvērito e izrunā kā ē [ʊ]. piemēram, *быддѣт* — ‘būs’.

asimilācija). Ar šiem terminiem apzīmē asimilāciju pēc tās locekļu attāluma.

Asimilācija var skart arī dažādas skaņu pazīmes, piemēram, līdzskaņiem asimilācijas rezultātā var mainīties artikulācijas veids un vieta, cietums un mīkstums, balsīgums un nebalsīgums, bet patskaņiem — rinda, pacēlums, labializācija.

Katrs asimilācijas veids raksturojams no visiem viedokļiem, kā parādīts tabulā 160. un 161. lappusē.

37. §. DISIMILĀCIJA

Par disimilāciju¹ sauc viena tipa skaņu (vienādu vai tuvu patskaņu vai līdzskaņu) savstarpēju ietekmi, kas ir pretēja asimilācijai: no divām vienādām vai tuvām skaņām rodas divas dažādas vai mazāk tuvas skaņas.

Izšķir kontakto disimilāciju (blakusskaņām) un atstato disimilāciju (ja starpā ir citas skaņas), regresīvu un progresīvu disimilāciju; tai var būt pakļautas vienādas vai tuvas skaņas; disimilācija var atšķirties pēc dažādām pazīmēm: līdzskaņiem pēc artikulācijas vietas un veida, patskaņiem pēc pacēluma.

Atstatajai disimilācijai bieži pakļauti plūdeņi [r], [l]. Ja vārdā ir divi [r], viens pārvēršas par [l] (krievu vienkāršrunā *коридор* ('koridors') > *кòлидор*, *секретарь* ('sekretārs') > *секлетарь*; krievu literārās valodas vēsturē *феврарь* > *февраль* ('februāris'), latviešu valodā *brūveris* > *brūvelis*, *skroderis* > *skrodelis*). Ja vārdā ir divi [l], viens pārvēršas par [r], [n] (krievu literārās valodas vēsturē *велблюд* > *верблюд* ('kamielis'), latviešu valodā *skalgalis* > *skangals*).

Disimilācija, tāpat kā asimilācija, raksturojama no visiem viedokļiem; sk. piemērus tabulā 163. lappusē.

Asimilācijas un disimilācijas stilistiskais vērtējums var būt vienāds. Piemēram, formas *транвай* (*трамвай* — 'tramvajs' vietā) un *комсомолец* (*комсомолец* — 'komjaunietis' vietā) no literārās izrunas normu viedokļa ir vienādas parādības — tās pieder pie vienkāršrunas, bet fonētiskie procesi šeit ir dažādi.

Vārdā *трамвай* [m] un [b] atšķiras pēc artikulācijas veida, abi ir lūpeņi un abi ir balsīgi. Kad [m] aizstāj ar [n], blakusskaņām [n] un [b] kopīgs paliek tikai balsīgums; pēc artikulācijas veida [n] un [b] atšķiras tāpat kā [m] un [b], bet mainās artikulācijas vieta: [n] ir zobenis, bet [b] lūpenis; tātad kopīgo pazīmju kļuvis mazāk, skaņas attālinājušās pēc artikulācijas vietas — notikusi disimilācija.

Vārdā *комсомолец* līdzskaņiem [m] un [c] nav nevienas kopīgas pazīmes, tie atšķiras pēc artikulācijas veida, vietas un balsīguma:

¹ *Disimilācija* — no latīņu *dissimilare* — 'padarīt nevienādu'.

Disimilācijas locekļi	Pēc locekļu attāluma	Pēc disimilācijas virziena	Sākotnējo skaņu raksturs	Disimilācijas pazīme	Piemēri		Piezīmes
					pirms disimilācijas	pēc disimilācijas	
Līdzskaņi	Kontakta	Regressīva	Tuvas	Artikulācijas vietas maiņa	<i>atzveltne</i>	<i>atzveļne</i>	- <i>tn</i> → - <i>kn</i> : zobenis <i>t</i> zobeņa <i>n</i> priekšā pārvēršas par aukstleņķi <i>k</i> (latviešu valodas lībiskajās izloksnēs)
"	"	"	"	Artikulācijas veida maiņa	<i>дохроп</i> (‘ārstis’), <i>кто</i> (‘kas’)	<i>дохроп</i> , <i>кто</i>	Slēdenis <i>κ</i> slēdzeņa <i>τ</i> priekšā pārvēršas par berzeni <i>x</i>
"	"	Progresīva	Vienādas	"	<i>elle</i>	<i>at'ņē</i>	Plūdenis <i>l</i> aiz iepriekšēja plūdeņa pārvēršas par slēdzeni <i>n</i> (latviešu valodas augšzemnieku izloksnēs)
"	Atstātā	"	"	"	<i>rijkuris</i>	<i>rijkulis</i>	Vibrants <i>r</i> pārvēršas par plūdeni <i>l</i> (latviešu valodas vidus izloksnēs)
"	"	Regressīva	"	"	<i>skalgalis</i>	<i>skaldgals</i>	Plūdenis <i>l</i> pārvēršas par slēdzeni <i>θ</i> (latviešu valodas vidus izloksnēs)
Patskaņi	"	"	"	Pacēluma maiņa	<i>еода</i> [а.а.а́] (‘ūdens’)	<i>еода</i> [вѣр́а́]	Plāts zema pacēluma patskaņi [а] neuzsvērtā zilbe uzsvērtā [а́] priekšā pārvēršas par saurāku vidēja pacēluma patskaņi [ѣ] (krievu valodas rietumu izloksnēs)

[m] ir balsīgs lūpu nāsenis, [c] — nebalsīgs zobu berzenis. Kad [m] aizstāj ar [n], blakuskaņām rodas kopīga pazīme: gan [n], gan [c] ir zobenis; tādat skaņas tuvinājušās pēc artikulācijas vietas — notikusi asimilācija.

Dažkārt asimilācija un disimilācija norit vienlaikus, piemēram, krievu vārdā *мягкий* — 'mīksts', kur [рк] vietā runā [хк]; šai gadījumā notiek pilnīga regresīva asimilācija balsīguma ziņā — [рк] pārvēršas par [кк], kā arī regresīva disimilācija pēc artikulācijas veida — pirmais [к] pārvēršas par [х].

Kā izskaidrojama šo pretējo tendenču vienlaicīga norise?

Gan asimilācija, gan disimilācija atviegļina izrunu, taču pašas grūtības izrunā var būt pilnīgi pretējas: grūti ir izrunāt stipri atšķirīgas blakuskaņas, bet grūtības rada arī artikulācijas monotonus¹; pirmajā gadījumā neērto kontrastu nolīdzina asimilācija ([рк]>[кк]), otrajā gadījumā nogurdinošo artikulācijas monotonomu novērš disimilācija ([кк]>[хк]).

Asimilācija mazāk pārveido valodas skanējumu, tāpēc tā bieži sastopama literārajā valodā; disimilācija vairāk pārvērš valodas skanējumu, tāpēc tā biežāk sastopama nenormētā runā (dialektos, vienkāršrunā, bērnu runā).

38. §. CITI FONĒTISKIE PROCESI

Citi fonētiskie procesi parasti rodas uz asimilācijas vai disimilācijas tendenču pamata.

1. Dierēze² (izlaidums jeb zudums) visbiežāk notiek asimilācijas dēļ, piemēram, *j* zudums starp patskaņiem, kuriem ir tendence savstarpēji pielīdzināties un saplūst vienā skaņā: *бы-ваёт* — 'gadās' (celms [быва-] un galotne [-ot]) ziemeļkrievu izloksnēs) pārvēršas par *бываат* [быва́:т]; latviešu valodas kursiskajās izloksnēs līdzīgā pozīcijā notiek *v* zudums: *zuvu* ('zivju-') > *zu-u*. Var zust arī momentānie līdzskaņi [т], [д] starp diviem duratīviem līdzskaņiem, piemēram, *честный* [чэ́стнэ́] — 'godīgs', *празд-ный* [празнэ́] — 'dīks', *счастливый* [щи́с'л'йвэ́] — 'laimīgs'³;

¹ *Monotonums* — no grieķu *mono(s)* — 'viens' un *tonos* — '(balss) sa-spriegums', 'uzsvars'.

² *Dierēze* — no grieķu *diaresis* — 'pārrāvums', 'sadališana'.

³ [т], [д] zudumu skaņu kopās *стн, эдн, стл, эдл* var skaidrot arī citādi: savienojumi [тн], [дн] asimilatoriskas tendences dēļ rada faukālu (no latīņu *faux* — 'rīkle') skaņu [тн], [дн] ar mīksto aukslēju eksplozīvu vērumu faringā, sal. izrunu patskaņu starpā *потный* [пóтнэ́] — 'sasvīdis', *годный* [гóднэ́] — 'derīgs', bet, ja blakus ir līdzskanis, faukālā eksplozija ([т], [д] «atlikums») pavisam izzūd, piemēram, *постный* [пóснэ́] — 'gavēņa-', *праздный* [празнэ́] — 'dīks'; savienojumi [тл], [дл] asimilatoriskas tendences dēļ rada īpašus eksplozīvus laterālus līdzskaņus ar laterālu eksploziju vaiga virzienā, sal. izrunu patskaņu starpā *утлый* [útлэ́] — 'nedrošs', *подлый* [пóдлэ́] — 'nekrietns', bet, ja

vienkāršrunā [т] un [д] zūd arī skaņu kopās *стк, здк*, piemēram, *повестка* [пав'эска] — 'pavēste', *поездка* [пэ'здка] — 'brauciens'. Latviešu valodā bieži vērojams *t* zudums, piemēram, *atkal* > *akal*, *ceturtdiena* > *ceturdiēna*, *ritdien* > *ridiēn*, *rutki* > *ruki*.

Iespējams arī disimilatorisks līdzskaņa zudums; tādi ir gadījumi, kad skaņu kopas *чт, чн* izrunā kā [шт], [шн], piemēram, *что* [што] — 'kas', *скупно* [скүпнл] — 'garlaicīgi' utt. Šeit vajadzētu blakus atrasties diviem slēdzeniem [ч] un [т] vai [н]; lai novērstu vienāda slēguma atkārtošanos, pirmo slēgumu izlaiž, bet [ч] «atlikums» kļūst par aukstlēju berzeni [ш]; tāpat šī procesa pamatā ir skaņu artikulācijas attālināšanās¹.

Disimilatorisks līdzskaņa zudums nereti sastopams latviešu valodas izloksnēs, piemēram, *apakle* > *apakle*, *lieššķere* > *liešķere*, kā arī *izcelt* > *icelt*, *krusts* > *kruts*.

Īpaši skaidri disimilatorisks zudums izpaužas haploloģijā², kad zūd viena no divām identām vai līdzīgām zilbēm, piemēram, *знаменосец* (<*знаменоосец*) — 'karognesējs', *близорукий* (no *близоркий* <*близозоркий*) — 'tuvredzīgs', *минералогія* (<*минералологія*), *трагикомедія* (<*трагиколомедія*), *стипендия* (<*стипепендия*) utt.

2. Epentēze³ (jeb iespraudums) atšķirībā no zuduma visbiežāk rodas disimilācijas dēļ. Krievu valodas vienkāršrunā visbiežāk iesprauž [в], [γ] vai [j] starp patskaņiem hiāta novēršanai, t. i., gadījumos, kad blakus atrodas divi patskaņi, piemēram, *Ларивон, Родивон, Левонтий*, kā arī *радио* — 'radio', *какао* — 'kakao' (bērnu runā, vienkāršrunā). Šādas cilmes [в] rodas arī krievu valodas īpašības vārdu vienskaitļa ģenitīva galotnē, piemēram, [злѳво] — 'ļauna-', [дѳброво] — 'laba-', sal. ar uzvārdiem *Хитровѳ, Дурновѳ*, kas radušies no ģenitīva formām. Līdzskaņa *j* epentēze parasta internacionālismos ar *-ia*; tā *Italia, India, Persia* pārvēršas par *Италия, Индия, Персия, Итāлија*,

blakus ir līdzskanis, šī laterālā eksplozija ([т], [д] «atlikums») pavisam izzūd, piemēram, *счастливый* [шч'с'л'йвѳй] — 'laimīgs'. Par to plašāk sk. darbā A. A. Реформатский. Согласные, противопоставленные по способу и месту образования, и их варьирование в современном русском литературном языке. «Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР», VIII, 1955.

¹ Protams, tas ir spēkā tais dialektos, kur jebkura skaņu kopa [чт], [чн] pārvēršas attiecīgi par [шт], [шн]. Krievu literārajā valodā tas attiecas vienīgi uz noteiktiem vārdiem, tāpat literārajā valodā šeit nav dzīva fonētiska procesa, vienkārši rakstījums ar *ч* neatbilst valodai, kurā šais gadījumos ir [ш].

² *Haploloģija* — no grieķu *haploos* — 'vienkāršs' un *logos* — 'vārds'. Pašā terminā *haploloģija* šī parādība neizpaužas. Liekas, ka haploloģija ir parasta bieži lietotos vārdos, bet tā reti sastopama maz lietotos grāmatu vārdos, pie kuriem pieder arī vārds *haploloģija*.

³ *Epentēze* — no grieķu *epenthesis* — 'iespraudums'. (Latviešu valodniecībā ar terminu *epentēze* parasti apzīmē patskaņa iespraudumu aiz patskaņa, piemēram, *māte, u'pe* sēliskajās izloksnēs. — *Tulk.*)

Indija, Persija. Krievu valodas vienkāršrunā šī epentēze ir pastāvīga, piemēram, *скорпиён* — 'skorpions', *шпиён* — 'spiegs', *фи-ялка* — 'vijolīte', *павиён* — 'paviāns', *киятер* — 'teātris' utt.

Vienkāršrunā ļoti parasts gadījums ir momentāna līdzskaņa iespraudums starp diviem duratīviem līdzskaņiem, piemēram, *ндрав, страм* (*нрав* — 'raksturs', *срам* — 'kauns' vietā); šāds iespraudums ir arī vārdos *встреча* — 'satikšanās', *встретить* — 'satikt' (senkrievu *вртати*, sal. *Сретенка* — ielas nosaukums Maskavā, uzvārds *Сретенский*), tāpat latviešu valodā, piemēram, *strāva* (sal. ar lietuviešu *srovė* — 'strāva'). Latviešu valodas izloksnēs sastopami dažādi līdzskaņu iespraudumi: *legzda* — 'lazda', *taiksnis* — 'taisns', *ķērde* — 'ķēde'; *t* iesprauduma dēļ pārveidojušies beigu līdzskaņi — *s>-c*, *-š>-č*, piemēram, *ganc* — 'gans', *viņč* — 'viņš', *lielc ceļč* — 'liels ceļš'.

3. Protēze¹ (pielikums jeb piespraudums) ir epentēzes paveids, kad līdzskani pievieno vārda sākumā, nevis iesprauž vidū. Piesprauž tos pašus līdzskaņus [v], [γ], [j], «aizsedzot» vārda sākuma patskaņus: *вострый* — 'ass', *восемь* — 'astoņi' (*острый, осемь* vietā, sal. ar vācu *acht* — 'astoņi', latīņu *octo* — 'astoņi' bez [v] sākuma patskaņa priekšā); *гусеница* — 'kāpurs' (no *гусеница*, sakne [yc-]), *это* [jэто] (*это* — 'tas' vietā) utt.

No patskaņiem krievu valodā piesprauž *u*, piemēram, dienvidkrievu dialektos runā *ишла* (*шла* — '(viņa) gāja' vietā), *Ильгов* (*Льгов* vietā), *Ильвовна* (*Львовна* vietā)²; piespraustais patskaņš šeit atslogo vārda sākuma līdzskaņu grupu. Šāda parādība raksturīga tjurku valodām, kurās nav iespējams līdzskaņu sablīvējums vārda sākumā, piemēram, *ыштаны* (*штаны* — 'bikses' vietā), *ыстакан* (*стакан* — 'glāze' vietā) utt.

Latviešu valodas izloksnēs sastopami dažādi līdzskaņu piespraudumi vārda sākumā: *skaste, skripata, stoveris, stirināties, virbs* < *irbs* — 'adāmadata', *dzoss* — 'zoss' u. c.

4. Metatēze³ (jeb pārstatījums) visbiežāk rodas, ja vārdu aizgūst no citas valodas, ja vārds pāriet no literārās valodas dialektos, kā arī bērnu runā, piemēram,

a) aizgūtos vārdos: krievu *футляр* — 'futrālis' (no vācu *Futtel*), *тарелка* — 'šķīvis' (senāk *талерка*, sal. ar poļu *talerz*, zviedru *tallrik*, vācu *Teller* ar to pašu nozīmi), personvārdi *Фрол* (no latīņu *flor, floris* — 'zieds'), *Селиверст* (no latīņu *silvester* — 'meža-'); vārds *nerus* aizgūts no latīņu vārda *nervus*, turpretim grieķu valodā bija *неuron*, no kā krievu *невроз* — 'neiroze', *невроит* — 'neirīts', *невропатолог* — 'neiropatologs', bet *нейрохирургия* — 'neiroķirurģija';

¹ Protēze — no grieķu *prothesis* — 'pielikums'.

² Sk. N. Ļeskova darbā «Мценскas apriņķa lēdija Макбета».

³ Metatēze — no grieķu *metathesis* — 'pārstatījums'.

b) vārdiem pārejot dialektā: *ведьмедь* (*медведь* — 'lācis' vietā), *ралёк* (*ларёк* — 'kiosks' vietā), *Таждикистан* (*Таджикистан* vietā);

c) bērnu runā: *салатка* (no *ласатка*, t. i., *лошадка* — 'zir-dziņš'), *макейка* (no *камейка*, t. i., *скамейка* — 'sols') utt.

Latviešu valodā metatēzes gadījumi sastopami sarunvalodā, piemēram, *krastolis* — 'kastrolis', un izloksnēs, piemēram, *brede* — 'bedre', *ētri* — 'ērti', *pieдрabs* — 'pieдарbs', *skabrs* — 'skarbs'; literārajā valodā metatēze notikusi vārdā *sudrabs* (sal. ar lietuviešu *sidabras*).

Pēc psiholoģijas datiem, kāda veseluma elementu kvantitāte un kvalitāte apgūstama daudz ātrāk un vieglāk nekā elementu secība (arī triskrāsu karogos vieglāk iegaumēt krāsas nekā to novietojumu).

39. §. FONĒMAS, POZICIJAS, VARIĀCIJAS UN VARIANTI

Kad esam iepazinušies ar valodas skaņu akustiskajām un artikulārajām īpašībām un skanējuma nosacījumiem, t. i., ar visu to, kas nodrošina perceptīvo funkciju (iespēju uztvert ar dzirdes orgāniem valodas skaņas un to savienojumus), varam pievērsties signifikatīvajai funkcijai — spējai ar skaņu atšķirt valodas nozīmīgos elementus.

Skaņas un nozīmes attiecības jau sen saistījušas zinātnieku uzmanību. Tomēr visbiežāk jau kopš seniem laikiem mēģināts konstatēt tiešu sakaru starp skaņām un nozīmi jeb tā saukto skaņu simboliku (par to runāts Platona dialogā «Kratils», kā arī viduslaiku sholastu darbos, bet jaunajos laikos tai pievērsušies J. Grimms, V. Humbolts, A. Šleihers). Tomēr tā var skaidrot vienīgi onomatopoētiskos (skaņu atdarinājuma) vārdus, piemēram, *kūkot*, *ņaudēt*, *rukšķēt* utt., bet šādu vārdu valodās ir maz, tie reti iekļūst valodas vārdu pamatfondā, un no tiem nevar secināt, ko nozīmē [a], [o], [p], [r] utt., jo valodas skaņām pašām nozīmes nav.

Tāpēc XIX gs. otrās puses valodnieki izvirzīja viedokli, ka valodas skaņas pastāvot un attīstoties pašas par sevi un nozīmes — pašas par sevi, skaņu un nozīmju sakars aprobežojoties ar asociāciju¹, t. i., mehānisku savienojumu. Šī uzskata piekritēji nezina valodu par viengabala parādību, bet fonētiku pieskaitīja pie dabaszinātnēm un valodas skaņas pētīja vienīgi no akustikas, kā arī no anatomijas un fizioloģijas viedokļa tāpat kā pārējās skaņas dabā. Ar to valodai, kas ir sabiedriskā parādība un nav pakļaujama dabaszinātnēm, tika atņemts tās materiālais skaņu pamats, «dabiskā matērija», bez kuras valoda nevar pastāvēt.

Lai negrautu valodas vienību un pētītu valodu tās īstajā kvalitātē, valodas skaņas jāsaprot ne kā fiziska parādība, bet kā

¹ Asociācija — no latīņu *associatio* — 'savienošana'.

sabiedriska parādība. Šāda izpratne ienāca zinātnē ar fonēmu teoriju jeb fonoloģiju².

Jau Aristotelis rakstīja: «Elements ir nedalāma skaņa, tomēr ne kura katra, bet tāda, no kuras var veidoties sakarīgs vārds. Jo arī dzīvnieku pasaulē ir nedalāmas skaņas, bet nevienu no tām nevar saukt par elementu.»³ Šos gudros vārdus filologi un valodnieki ilgu laiku bija aizmirsuši.

Valodnieki, kas nodarbojās ar valodas praksi, XIX gs. otrajā pusē juta nepieciešamību izšķirt dzirdamo valodas skaņu daudzveidībā ierobežotu skaitu skanisko pamatvienību. Krievijas valodnieks, Kaukāza valodu pētnieks P. Uslars XIX gs. 70. gados, pētīdams Ziemeļkaukāza kalniešu valodas, lai izstrādātu tām rakstību uz krievu alfabēta pamata, konstatēja, ka skaņas valodā var būt divējādas. Vienas viņš nosauca par skaņkvalitātēm (Lautqualitäten), otras par skaņkvantitātēm (Lautquantitäten). Pirmās nosaka nozīmi, atšķirot vārdus citu no cita, turpretim otrās tiek gan izrunātas, bet nozīmi nenosaka.

P. Uslars par to raksta: «Dažādu skaņkvalitāšu skaits vienā valodā nav liels. Katrai skaņkvalitātei nepieciešama īpaša zīme, burts. Bet skaņkvalitāti var radīt ar dažādu saspriegumu, tāpēc katrai skaņkvalitātei var būt bezgalīgs daudzums sasprieguma pakāpju — skaņkvantitāšu (Lautquantitäten). Skaņkvantitāte mainās blakusburtu ietekmē, atkarībā no uzsvara utt.»⁴

Lai gan lietota neparasta terminoloģija un jaukti jēdzieni «burts» un «skaņa», Uslara ideja ir pilnīgi pareiza. Pareizi norādīts, ka skanisko pamatvienību daudzums katrā valodā ir ierobežots, ka atkarībā no blakusskaņu ietekmes un no stāvokļa vārdā attieksmē pret uzsvaru, t. i., atkarībā no dažādiem izrunas apstākļiem (ko tagad saucam par pozīcijām), skaņkvalitātes, t. i., fonēmas, var mainīties, variēties. Pareizi ir arī tas, ka alfabēta burti vajadzīgi vienīgi skaņkvalitātēm, t. i., fonēmām. Kaut arī Uslara tēzes bija pareizas, vispārēju teoriju viņš neizveidoja, tas notika vēlāk.

Uslara teikto var ilustrēt ar krievu valodas piemēru [самá/пѣмáлэ/самá] — 'samu noķēru pati' vai 'pati noķēru samu', kur pirmajā un pēdējā vārdā [c], [m] un [a], pēc Uslara, ir «pirmā veida skaņas», kas spēj atšķirt vārdus: ja [c] aizstātu ar [d], rastos vārds [дамá] *дома* — 'mājas'; ja [m] aizstātu ar [b], rastos vārds [свá] *сова* — 'pūce'; ja [a] aizstātu ar [y], rastos vārds [смý] *саму* —

¹ *Фонēма* — no grieķu *phōnē* — 'skaņa'.

² *Фонолоģija* — no grieķu *phōnē* — 'skaņa' un *logos* — 'vārds', 'mācība'.

³ *Аристотель*. Поэтика, гл. 20. «Античные теории языка и стиля», 1936, 62. lpp.

⁴ П. К. Услар. Письма. Grāmatā «Этнография Кавказа. Языкознание», II. Тифлис, 1888, 11. lpp. Sk. sīkāk rakstā Ю. Д. Дешершев. Значение научного наследия П. К. Услара для советского кавказоведения. «Вопросы языкознания», 1956, № 3, 107. un sek. lpp.

'pašu'; turpretim skaņa [ʌ] nespēj atšķirt saknes *com* — 'sams' un *cam* — 'pats', izrunai [cʌmá] atbilst gan vārds *coma* — 'samu', gan vārds *sama* — 'pati', tāpēc [ʌ], pēc Uslara, ir «otrā veida skaņa».

Krievu zinātnei pieder prioritāte fonēmu teorijas pirmajā formulējumā, kā arī šī termina ieviešanā valodniecības praksē, sākot ar XIX gs. 80. gadiem. Fonēmu teorijas rašanās saistīta ar Kazanā valodniecisko skolu, kur strādāja J. Boduēns de Kurtenē (1845—1929) un N. Kruševskis (1851—1887). Šie zinātnieki (sevišķi Boduēns de Kurtenē) izveidoja galvenās tēzes par fonēmām kā morfēmu komponentiem, par skaņu daudzveidību, kuras apvienotas vienā fonēmā — «vispārīgā priekšstatā par skaņu», par fonēmu pārmaiņām (divergenci) un miju (alternāciju). Lai gan Boduēna de Kurtenē psiholoģiskie skaidrojumi nav pieņemami, viņa valodnieciskās analīzes likušas stingru pamatu fonoloģijai.

Pēdējos 30—40 gados par fonēmām rakstīts ļoti daudz, tomēr zinātnieki nav nonākuši pie vienota uzskata šai jautājumā.

Katrā valodā runājamo skaņu daudzveidību var pakļaut ierobežotam un saskaitāmam skanisko pamatvienību — fonēmu daudzumam. Skaņas apvienojas fonēmās nevis pēc akustiskās vai artikulārās radniecības (tie var būt «skaņu tipi»), bet pēc funkcionālās kopības: ja atkarībā no izrunas apstākļiem (zilbes rakstura, attāluma no uzsvertās zilbes, blakusskaņu ietekmes utt.) skaņas izrunā dažādi, bet tās veic to pašu funkciju, t. i., veido to pašu sakni vai to pašu vārda gramatisko elementu (priedēkli, piedēkli, galotni), tad tās ir tās pašas fonēmas paveidi.

Jēdzieni «fonēma» un «valodas skaņa» nesakrīt, jo fonēmu var veidot ne tikai viena skaņa (piemēram, trīs fonēmas un trīs skaņas vārdā *urā!*), bet arī divas skaņas (piemēram, īstie divskaņi [a₁], [ɔ₁], [a₂] angļu valodā: *fly* [fla₁] — 'lidot', *boy* [bo₁] — 'zēns', *house* [ha₁s] — 'māja', vai [a₂], [ɔ₂], [a₃] vācu valodā: *Eisen* [a₂zen] — 'dzelzs', *heute* [hø₂tə] — 'šodien', *Haus* [ha₃s] — 'māja'; šeit pieskaitāmi arī latviešu valodas divskaņi); tāpat divas fonēmas var būt ietvertas vienā skaņā, piemēram, [ш:ыг] *шить* — 'sašūt', kur vienā skaņā — garajā *ш* apvienota priedēkļa fonēma [c] un saknes fonēma [ш] (sal. *рыть* — 'rakt' un *срыть* — 'norakt', kur fonēma [c] dzirdama kā atsevišķa skaņa), *детский* [д'эцкэи] — 'bērna-', kur skaņā [u] apvienota saknes beigu fonēma [т] (sal. ar *дети* — 'bērni', *деток* — 'bērniņu-') un priedēkļa sākuma fonēma [c] (sal. ar *морской* — 'jūras-', *женский* — 'sieviešu-', *дамский* — 'dāmu-').

Fonēmas skanējums var tuvioties nullei, piemēram, otrais [o] vārdā *суголока* [с'угэлк] — 'drūzma' (sal. ar *толочь* — 'berzt'), [a] vārdā *все-таки* [фс'óтк'и] — 'tomēr' (sal. ar *так* — 'tā'), [т], [д] vārdos *честный* [ч'эснэи] — 'godīgs', *праздний* [п'рázнэи] — 'dīks' (sal. ar *честен*, *празден* ar to pašu nozīmi) utt.

Fonēma ir mazākā valodas skaniskās struktūras vienība,

kas dod iespēju veidot un atšķirt valodas nozīmīgās vienības — morfēmas, vārdus¹.

Lai veiktu šo uzdevumu — veidotu un atšķirtu valodas nozīmīgās vienības, fonēmām valodas sistēmā jābūt savstarpēji pretstatītām. Sos fonēmu pretstatījumus sauc par opozīcijām².

Pirmām kārtām katra fonēma ir pretstatīta nullei, t. i., šīs fonēmas trūkumam; sal. vārdu pārus, kuros atšķirība panākta tieši ar šo paņēmieni: *скот* — 'lopi' un *кот* — 'runcis', *волк* — 'vilks' un *вол* — 'vērsis', *волок* — 'valka' un *волк* — 'vilks', *долог* — 'garš' un *долг* — 'pienākums', *убор* — 'tērps' un *бор* — 'silis', *стула* — 'krēsla-' un *стул* — 'krēsls', *дара* — 'dāvanas-' un *дар* — 'dāvana', *пара* — 'pāris', 'tvaika-' un *пар* — 'tvaiks' utt. Pirmajos piecos piemēros līdzskaņa vai patskaņa klātbūtne vai trūkums atšķir dažādus vārdus, sestajā un septītajā piemērā — viena vārda formas (jeb vārdformas); astotajā piemērā patskaņa klātbūtne vai trūkums vienā pretstatījumā atšķir dažādus vārdus (*пара гнедых* — 'pāris bēro' un *горячий пар* — 'karsts tvaiks'), bet citā pretstatījumā — viena vārda formas (*вижу пар* — 'redzu tvaiku' un *не вижу пара* — 'neredzu tvaika').

Uz fonēmu klātbūtnes un trūkuma pretstatījumu vārdformu paradigmā pamatotas tā sauktās nullformas (*ходил* — 'viņš gāja' salīdzinājumā ar *ходила* — 'viņa gāja', *нос* — 'deguns' salīdzinājumā ar *носа* — 'deguna-', *носу* — 'degunam' utt., sk. IV nod., 45. §).

Fonēmas veido valodas sistēmā dažādas opozīcijas atkarībā no fonēmu iekšējās struktūras. Tāpēc vispirms jāaplūko fonēmu struktūra, pēc tam opozīcijas, kurās fonēmas sastopamas.

Fonēmas ir valodas mazākās vienības. Teikumu var sadalīt vārdos, vārdū — morfēmās, morfēmu — fonēmās, bet fonēmu tālāk sadalīt nozīmīgās valodas vienībās nav iespējams.

Tomēr fonēma nav vienkārša, bet salikta parādība, jo tajā ir daudzas pazīmes, kas nav sastopamas patstāvīgi, ārpus fonēmas, bet koeksistē fonēmā. Piemēram, krievu fonēmai [д] piemīt šādas pazīmes: balsīgums (atšķirībā no [т] nebalsīguma, sal. *дом* — 'māja' un *том* — 'sējums'), cietums (atšķirībā no [д'] mīkstuma, sal. *дома* — 'mājā' un *Дёма*), eksplozivitāte (atšķirībā no [з] frikativitātes, sal. *дал* — 'deva' un *зал* — 'zāle'), turklāt [д] ir priekšējais mēlenis (atšķirībā no pakaļējā mēleņa [г], sal. *дам* — 'došu' un *гам* — 'kņada'); šai fonēmai nepiemīt nazalitāte (atšķirībā no [н], sal. *дам* — 'došu' un *нам* — 'mums'), lateralitāte (atšķirībā no [л], sal. *дама* — 'dāma' un *лама* — 'lama'), labialitāte (atšķirībā no [б], sal. *док* — 'doks' un *бок* — 'sāns').

¹ Tālāk iztīrīzāto mācību par fonēmu atzīst ne visi zinātnieki; citāda šī jautājuma izpratne ir grāmatā *М. И. Матуевич. Введение в общую фонетику*, изд. 3, 1959, kā arī grāmatā *Л. Р. Зиндер. Общая фонетика*. Л., 1960, kur izklāstīti Ļeningradas fonoloģiskās skolas uzskati.

² *Опозиција* — no latīņu *oppositio* — 'pretstatīšana'.

Ne visām pazīmēm fonēmas sastāvā ir vienāda nozīme; dažas ir šķīrēj pazīmes (jeb diferenciālās pazīmes), ar ko fonēma atšķiras no citām fonēmām (tādas ir visas aplūkotās fonēmas [ɹ] pazīmes); pārējās — integrālās pazīmes vienīgi «aizpilda» fonēmas sastāvu, jo nav citas fonēmas, kas būtu tiešā un viennozīmīgā pretstatījumā pēc šīm pazīmēm (piemēram, eksplozivitāte krievu fonēmai [r], jo krievu valodā nav frikatīvu un nazālu līdzskaņu ar to pašu artikulācijas vietu), tāpēc [rɔpət] un [ʎɔpət] uztveram kā vienu un to pašu vārdu *город* — 'pilsēta', lai gan [r] un [ʎ] ir tikpat atšķirīgas skaņas kā [ɹ] un [ə].

Ikvienas valodas fonēmu reālais saturs ir to pazīmju kopums, kuras šķīr nozīmi, tāpēc vienādas dažādu valodu skaņas kā fonēmas var būt dažādas¹.

Ja aplūkojam četras skaņas — [r], [r'], [k] un [k'] krievu un franču valodā, izrādās, ka krievu valodā šai gadījumā ir trīs fonēmas — [r], [r'] un [k/k'], jo [r] un [r'] var atrasties vienādos fonētiskos izrunas apstākļos un šķirt nozīmi, sal. *рут* [рут] — 'važu-' un *руть* [рут'] — 'ceļš', *тык* [тык] — 'tauki' un *тюк* [т'ук] — 'sainis', turpretim [k] un [k'] nevar atrasties šādos vienādos apstākļos un līdz ar to nevar šķirt nozīmi: [k] sastopams [a], [o], [y] priekšā un vārda beigās, bet [k'] — [и], [э] priekšā un nekad vārda beigās, sal. *рука* — 'roka', *рукой*, *руку*, *рук* un *рук'и*, *рук'е*.

Franču valodā šai gadījumā ir tikai divas fonēmas, jo katrs šo līdzskaņu pāris veido vienu fonēmu; skaņas cietāka vai mīkstāka izruna katram pārim atkarīga no izrunas apstākļiem: [r] sastopams pakalējo patskaņu priekšā un vārda beigās, piemēram, *tas* [ta] — 'kaudze', *tôt* [tɔ] — 'agri', *tout* [tu] — 'viss', *tant* [tã] — 'tik', *ton* [tɔ̃] — 'tavs', *toute* [tut] — 'visa', bet *ti* [ti] — 'jā?', *tu* [ty] — 'tu', *teint* [tē̃] — 'krāsa'; [r] un [r'] franču valodā nevar atrasties vienādos fonētiskos apstākļos un līdz ar to nevar šķirt nozīmi.

Secināms, ka vienai un tai pašai pazīmei dažādu valodu fonēmu sastāvā var būt dažāds funkcionālais raksturs: vienā valodā šī pazīme ir šķīrēj pazīme, kas nav atkarīga no izrunas apstākļiem (cietums un mīkstums krievu valodā), citās valodās šī pazīme nozīmi nešķir un ir atkarīga no izrunas apstākļiem (cietums un mīkstums franču valodā).

Tas pats vērojams arī vienas valodas robežās, piemēram, krievu valodā balsīgums vai nebalsīgums troksneņiem, kuri veido nebalšīgo un balšīgo līdzskaņu pārus ([п — б], [т — д], [с — з] utt.),

¹ Tas tomēr nenozīmē, ka fonologam jāņem vērā vienīgi fonēmu šķīrēj pazīmes un ka pārējās pazīmes var ignorēt. Piemēram, dienvidkrievu izlokšnes atšķiras cita no citas galvenokārt nevis pēc patskaņu fonēmu sastāva, bet pēc to skanējuma tais pašās pozīcijās; šī atšķirība ir pamatā dažādiem ja-runas tipiem, kuri noder par izlokšņu atšķirības pazīmi (*нясу*, *нясешь*, *нясла*; *нясу*, *нисешь*, *нясла*; *нясу*, *нясешь*, *нисла* u. c.).

ir šķirējpazīme, kas veic signifikatīvo funkciju, turpretim patskaņiem un skaneņiem, kuri šādus pārus neveido, balsīgums vai nebalsīgums nozīmi nešķir un veic vienīgi perceptīvo funkciju, jo patskaņi un skaneņi bez balsīguma būtu vāji dzirdami, bet «balsīgais» un «nebalsīgais» [a] vai «balsīgais» un «nebalsīgais» [m] ir vienas un tās pašas fonēmas.

Lai konstatētu, vai kādas skaņas konkrētā valodā pieder pie dažādām fonēmām vai ir vienas fonēmas paveidi, šīs skaņas jānovieto vienādos izrunas apstākļos un, ja tas ir iespējams, jānosaka, vai tās vienas pašas neatkarīgi no citu fonēmu līdzdalības šķir nozīmi. Ja skaņas šķir nozīmi, tās ir dažādas fonēmas; ja skaņas nozīmi nešķir un cita citu aizstāj dažādos izrunas apstākļos, tās ir vienas fonēmas paveidi.

Krievu valodā patskaņi [a], [o], [y] atbilst minētajam nosacījumam, piemēram, *мал* — 'mazs', *мол* — 'mols', *мул* — 'mūlis', tāpēc šie patskaņi ir dažādas fonēmas. Arī [ы] it kā atbilst minētajam nosacījumam, sal. *мыл* — 'mazgāju'. Tomēr, sastatot [ы] un [и], varam pārlicināties, ka tas tā nav: [ы] var atrasties vienīgi aiz cietajiem līdzskaņiem, piemēram, *мыл* — 'mazgāju', *был* — 'biju', *тыл* — 'aizmugure', turpretim [и] sastopams visos pārējos gadījumos (vārda sākumā, aiz patskaņiem, aiz mīkstajiem līdzskaņiem), bet nekad aiz cietajiem līdzskaņiem, piemēram, *ива* — 'vītols', *на иве* — 'vītola', *мил* — 'miļš', *бил* — 'situ', bet *с ивой* [сывѡѣ] — 'ar vītolu', tātad [и] un [ы] aizstāj viens otru dažādos izrunas apstākļos (*игры* — 'spēles' un *сыгран* — 'nospēlēts'); var secināt, ka šīs skaņas ir vienas fonēmas paveidi.

Arī [r] un [γ] krievu literārajā valodā ir vienas fonēmas paveidi, jo tie gan var viens otru aizstāt vienādos izrunas apstākļos, bet nozīmi nešķir, piemēram, [блгáтѣ] vai [блγáтѣ] — *богатый* ('bagāts'); bez tam [γ] var stāties [x] vietā balsīga līdzskaņa priekšā tai pašā runas taktī, piemēram, *смех* — 'smieklī' un *смех бы* — [с'м'эγбы], kur [γ] ir nevis fonēmas [r] paveids, bet fonēmas [x] paveids.

Fonēmas valodā eksistē tikai zilbēs, runas taktīs, frāzēs un līdz ar to nokļūst dažādos izrunas apstākļos. Fonēmu sadalījumu pēc izrunas apstākļiem sauc par *distribūciju*¹. Dažos izrunas apstākļos fonēmas skanējums nemainās, citos mainās; tā krievu valodā [и] sastopams uzsvērtā zilbē vārda sākumā, piemēram, *ива* — 'vītols', *ил* — 'dūņas', aiz patskaņa, piemēram, *на иве* — 'vītola', *наивный* — 'naivs', aiz mīksta līdzskaņa, piemēram, *вдоль избы* — 'gar māju', *мил* — 'miļš', turpretim savienojumā *под ивой* [плдѣвѡѣ] — 'zem vītola' [и] vietā skan [ы].

Dažos izrunas apstākļos fonēmas atšķiras un šķir nozīmi, citos

¹ *Distribūcija* — no latīņu *distributio* — 'sadališana'.

tās neatšķiras un nešķir nozīmi; tā krievu patskaņi uzsvērtajās zilbēs atšķiras cits no cita, sal. *сом* — 'sams' un *сам* — 'pats', *лес* — 'mežs' un *лус* — 'lapsa', turpretim neuzsvērtajās zilbēs tie neatšķiras un nešķir nozīmi, piemēram, teikums [самá/плймáлэ/самá] var nozīmēt gan 'samu noķēru pati', gan 'pati noķēru samu', vārds [л'эслвóт] var nozīmēt gan 'mežkopis', gan 'lapsu audzētājs'. Krievu valodā nebalsīgie un balsīgie līdzskaņi atšķiras patskaņu priekšā, sal. *пора* — 'miza' un *гора* — 'kalns', skaneņu priekšā, sal. *икра* — 'ikri' un *игра* — 'spēle', un [в] priekšā, sal. *к вам* — 'pie jums' un *вигвам* — 'vīgvams', turpretim nebalsīgo un balsīgo līdzskaņu priekšā, kā arī vārda beigās tie sakrīt, piemēram, vārdus *луг* — 'pļava' un *лук* — 'loks' izrunā vienādi — [лук].

Izrunas apstākļus sauc par pozīcijām.

Ir skaidrās un neskaidrās pozīcijas. Par skaidro pozīciju sauc tādu pozīciju, kurā ir labvēlīgi apstākļi fonēmas funkciju veikšanai, par neskaidro pozīciju — tādu pozīciju, kurā šādu apstākļu nav. Tā kā fonēmām ir divas funkcijas — perceptīvā un signifikatīvā, skaidrās un neskaidrās pozīcijas jēdzienu jāsadala vēl sīkāk.

No perceptīvās funkcijas viedokļa par skaidru uzskatāma tāda pozīcija, kurā fonēma dzirdama tās pamatveidā neatkarīgi no pozīcijas, par neskaidru uzskatāma tāda pozīcija, kurā fonēmas skanējums mainās atkarībā no pozīcijas un fonēma parādās nokrāsās vai variācijas veidā. Lai noteiktu fonēmas pamatveidu un fonēmas variācijas, turpināsim aplūkot krievu patskaņu [и] un [ы] attieksmes. Jau konstatējām, ka [и] un [ы] ir vienas fonēmas paveidi, bet kurš ir fonēmas pamatveids un kura ir variācija?

Izvēlēsimies piemērus *мал* — 'mazs' un *мял* — 'mīcīju', *мыл* — 'mazgāju' un *мил* — 'mīļš'. Katrā pāri ir tas pats patskaņis, bet *м* divos gadījumos ir ciets (*мал*, *мыл*) un divos — mīksts (*мял*, *мил*), *л* visos četros gadījumos ir ciets. Pieņemsim, ka patskaņu dažādo skanējumu pāros *мал* un *мял*, *мыл* un *мил* nosaka iepriekšējā līdzskaņa atšķirība — cietais *м* un mīkstais *м*, jo *л* visur ir vienāds un tāvad nevar patskaņi ietekmēt. Novērsīsim šo faktoru, visos četros gadījumos atmetot sākuma līdzskani. Izrādās, ka vārdu *мал* un *мил* atlikušās daļas ir reāli gadījumi: *ал* — 'sarkans' (īpašības vārda *алый* īsā forma) un *ил* — 'dūņas', kuros *а* un *и* skan tāpat kā vārdos *мал* un *мил*; tāvad cietais *м* neietekmē *а* skanējumu un mīkstais *м* neietekmē *и* skanējumu. Ja atmetam sākuma līdzskaņus vārdos *мял* un *мыл*, atlikušās daļas nav reālas, jo vārds krievu valodā nevar sākties ar [æ] (priekšējs *а*) un ar [ы]; tāvad šīs skaņas var atrasties tikai noteiktās pozīcijās — [æ] aiz mīksta līdzskaņa, bet [ы] aiz cieta līdzskaņa — un ir atkarīgas no šīm pozīcijām. No tā var secināt, ka pāri [а] — [æ] fonēmas pamatveids ir [а], bet [æ] ir

variācija un pāri [и] — [ы] fonēmas pamatveids ir [и], bet [ы] ir variācija¹.

Variācijas vienmēr pieder pie kādas fonēmas, kura kā vispārīgais izpaužas atsevišķajā, caur atsevišķo, t. i., $a_1, a_2, a_3, \dots a_n = A$, kur a ar dažādiem indeksiem ir dažādas variācijas, bet A — fonēma.

No signifikatīvās funkcijas viedokļa par skaidru uzskatāma tāda pozīcija, kurā fonēmas (lielākoties korelatīvās, sevišķi slēgtās korelācijās²) ir savstarpējā pretstatījumā un, cita no citas atšķirdamās, atšķir valodas nozīmīgās vienības; par neskaidru uzskatāma tāda pozīcija, kurā pretstatītās fonēmas sakrīt vienādā skanējumā, neatšķiras cita no citas un neatšķir valodas nozīmīgās vienības; līdz ar to pretstatījums neitralizējas.

Sakrituma rezultātā fonēmas var iegūt vienas pretstatītās fonēmas skanējumu; tā krievu balsīgie un nebalsīgie līdzskaņi vārda beigās sakrīt nebalsīgajos, piemēram, *луг* — 'pļava' un *лук* — 'loks' skan vienādi — [лук], turpretim balsīgo līdzskaņu priekšā tie sakrīt balsīgajos, piemēram, *луг бы* un *лук бы* skan vienādi ar [г] sekojošā [б] priekšā — [лугбы].

Taču sakrituma rezultātā var rasties kāda trešā skaņa, kas atšķiras no pretstatīto fonēmu skanējuma; tā krievu patskaņi [а] un [о] uzsvērtajās zilbēs atšķiras, turpretim neuzsvērtajās zilbēs tie sakrīt skaņās [А] (pirmā redukcijas pakāpe) un [ə] (otrā redukcijas pakāpe), piemēram, *сам* un *сом*, bet [самá/плумáлэ/самá], kur skanējums [А] atbilst gan *а*, gan *о* un ir to kopīgs variants; tas pats vērojams piemērā [тэквóд], kur sakrituši *таковой* — 'tāds' un *токовой* — 'riesta-', jo skanējumam [ə] atbilst gan *а* vārdā *так* — 'tā', gan *о* vārdā *ток* — 'riests'.

Tātad no signifikatīvās funkcijas viedokļa skaņas skaidrajās un neskaidrajās pozīcijās pieder nevis pie kādas fonēmas, bet pie divu vai vairāku pretstatītu fonēmu grupas; pretstatījums realizējas skaidrajā pozīcijā un neitralizējas kopīgā variantā neskaidrajā pozīcijā.

Variācijas neskar nozīmi, un runātāji tās parasti nepamana, tās ir nebūtiskas «tā pašā» nianse. Turpretim varianti ietekmē izpratni, jo dažādu vienību skanējuma sakrituma rezultātā rodas *homofonija*³. Varianti — signifikatīvi neskaidro pozīciju skanējumi — ar to principiāli atšķiras no variācijām — perceptīvi neskaidro pozīciju skanējumiem.⁴

¹ Šādu variāciju akomodācijas rezultātā ir daudz vairāk; piemēram, virknē *ик, тик, чик, шик, цик, тьк, лык* ir tik daudz fonēmas [и] paveidu, cik piemēru; fonēmas [и] pamatveids ir formās *ик, тик*, visās pārējās formās ir variācijas.

² Par korelāciju sk. 40. §.

³ *Homofonija* — no grieķu *homos* — 'vienāds' un *phonē* — 'skaņa'.

⁴ R. Авафесовs un V. Сидоровs darbā «Очерк грамматики русского литературного языка» (1945) variācijas sauc par skaniskiem sinonīmiem, bet variantus par skaniskiem homonīmiem (43. lpp.).

Fonēmas nav iespējamas ārpus valodas fonētiskās sistēmas, kura izveidojas valodas attīstības gaitā. Tāpēc nav vispārcilvēcisku fonēmu un fonēmu sistēma līdz ar tās locekļiem — fonēmām ir viena no raksturīgajām tautības vai nācijas valodas īpašībām.

Fonēmas eksistē tikai fonētiskā sistēmā, kura raksturīga noteiktai valodai; ikvienas fonēmas saturs atkarīgs no tās stāvokļa sistēmā. Lai to noskaidrotu, aplūkosim dažādus fonēmu opozīciju tipus valodas sistēmā.

Opozīcijas var visvienkāršāk konstatēt, izvēloties vārdus, kuri atšķiras tikai ar vienu fonēmu (*not* — 'sviedri', *tot* — 'tas', *kot* — 'runcis', *bot* — 'laiva', *dot* — 'dots', *got* — 'gots', *lot* — 'lotē', *rot* — 'mute', *cot* — 'simtu-', *zot*, *voť* — 'lūk!', *not* — 'nošu-', *mot* — 'izšķērdētājs' utt.); *hor* — 'koris' un *horь* — 'sesks', *kon* — 'kons' un *конь* — 'zirgs', *gol* — 'kails' un *голь* — 'nabagi', *tem* — 'tēmu-' un *темь* — 'tumsa', *top* — 'dipoņa' un *топъ* — 'muklājs', *mat* — 'pītenis' un *мать* — 'māte', *gnuc* — 'mūdži' un *гнучь* — 'liecos', *кров* — 'pajumte' un *кровь* — 'asinis', *vaz* — 'vīksna' un *вязь* — 'vijums'; *putь* — 'dzert', *petь* — 'dziedāt' un *пятъ* — 'pieci', *myl* — 'mazgāju', *mal* — 'mazs', *mol* — 'mols' un *mul* — 'mūlis' utt.); šāda izvēle nav obligāta, tā tikai vairāk pārlicina. Ja šāds divus vārdus vai viena vārda divas formas nevar atrast, var sastatīt vārdu ar vārda daļu, tikai jāizvēlas pētījamā valodā iespējami skaņu savienojumi.

Izraudzītās opozīciju rindas jāsadala pēc šķirējpazīmēm, piemēram, *not* un *bot*, *tot* un *dot*, *фap* — 'prožektoru-' un *вар* — 'piķis', *сад* — 'dārzs' un *зад* — 'pakaļa', *шap* — 'lode' un *жap* — 'karstums', *укра* — 'ikri' un *игра* — 'spēle' atšķiras ar nebalsīgo un balsīgo līdzskaņu opozīciju, *hor* un *horь*, *kon* un *конь*, *gol* un *голь*, *mat* un *мать*, *gnuc* un *гнучь* — ar cieto un mīksto līdzskaņu opozīciju, *not*, *tot* un *kot*, *брань* — 'lamas', *дрань* — 'šķindeļi' un *грань* — 'robeža' — ar artikulācijas vietas opozīciju, *bal* — 'balle' un *mal* — 'mazs', *dam* — 'došu' un *nam* — 'mums' — ar oralitātes un nazalitātes opozīciju, *dal* — 'deva' un *zal* — 'zāle', *корь* — 'masalas' un *horь* — 'sesks' — ar slēguma un spraugas (frikativitātes) opozīciju, *myl*, *mal*, *mol* un *mul* vai *чух* — 'šķaudiens', *чех* — 'čehs', *чух* — 'niku' un *чох* — 'šķaudiens' — ar patskaņu opozīciju pēc dažādām pazīmēm (šaurie — platie, nelabializēti — labializēti).

Fonēmu opozīciju tipu sistēmu var attēlot shēmā (sk. 176. lpp.).

Par korelatīvām sauc tādas opozīcijas, kuru locekļi atšķiras tikai ar vienu pazīmi, bet pārējās pazīmes ir vienādas. Pie tam pretstatījumā var būt divi locekļi (kas veido slēgtu pāri, piemēram, nebalsīgs||balsīgs — [n]||[ŋ], [r]||[r̄]; ciets||mīksts — [n]||[n̄], [r]||[r̄]; nelabializēts||labializēts — [i:]||[y:]; pakaļējs||priekšējs — [o:]||[ø:]; īss||garš — [e]||[e:] utt.) vai arī vairāk par diviem locekļiem, kuros kāda pazīme var pastiprināties, piemēram,

kādos tās ir vārdā¹; piemēram, vārdā *детский* [д'эцкэц] — 'bērna-' vispirms nosakām saknes fonēmas, [д'] un [э] tieši, bet beigu līdzskani — pēc sastatījuma ar *деток* — 'bērniņu-', *деточка* — 'bērniš'; piedēkļa fonēmas nosakām pēc sastatījuma ar analogiski atvasinātiem īpašības vārdiem, kuros piedēklis neseko aiz *т*, *д*, piemēram, *конский* — 'zirga-', *морской* — 'jūras-', *дамский* — 'dāmu-'; galotnes fonēmas nosakām pēc sastatījuma ar īpašības vārdiem, kam uzsvērtā galotne, piemēram, *морской*, *худой* — 'vājš'; rezultātā esam noteikuši visas vārda fonēmas — [д'эт-ск-ој].

Morfēmas robežās fonēmu skaits nosakāms ar minimālu skaitu apmaiņu, kuras rada citu reālu morfēmu; piemēram, morfēmā [вор-] ir trīs fonēmas, jo *в* apmaiņa ar *м* rada *мор-*, *о* apmaiņa ar *а* rada *вар-* un *р* apmaiņa ar *л* rada *вол-*.

Ja konstatējam, ka konkrētas skaņas nevar vienādi atrasties skaidrajās pozīcijās, bet skaņu mijas rezultātā tais pašās morfēmās tais pašās vietās aizstāj skaidrās pozīcijas skaidrājam neskaidrajās pozīcijās, esam sastapušies ar fonēmas variācijām; šai gadījumā jānosaka fonēmas pamatveids, kā tas jau paskaidrots iepriekš (sk. 39. §).

Fonēmu kopskaits un patskaņu un līdzskaņu skaita attiecība valodās stipri atšķiras (sk. tabulu).

Valoda	Līdzskaņi	Patskaņi	Divskaņi	Fonēmu kopskaits
Abhāziešu	68	3	—	71
Aranta (Austrālija)	10	3	—	13
Krievu	34	5	—	39
Cigāņu	37	5	—	42
Vācu	18	15	3	36
Angļu	24	13	3	40
Franču	17	18	—	35
Somu	14	16	—	30
Latviešu	26	12	10	48

Tabula neko nepaskaidro par skaņu savienojumu raksturu šais valodās, kuru ietekmē zilbju tips, vārda sākuma un beigu raksturs, iespēja vai nespēja veidot līdzskaņu sablīvējumus un hiātus, uzsvara tips, redukcijas esamība vai trūkums utt., kas viss nosaka valodas skaņu lietojuma biežumu.

Kā jau teikts, fonēmas ikvienā valodā veido opozīciju sistēmu pēc vienām vai otrām pazīmēm. Pazīmes, pēc kurām nosaka fonēmu pretstatījumu, katrai valodai ir citādas, tā ka pat tuvu radniecīgās valodās var būt dažādas sistēmas: piemēram, vācu valodai tipiskās pakalējo un priekšējo labializēto patskaņu slēgtās

¹ Tātad, lai izdarītu fonemātisko analīzi, jāizprot vārda gramatiskā struktūra, tā dalāmība morfēmās, protams, ievērojot morfēmu gramatisko nozīmi; sk. B. Trnka. Určovane fonému. «Acta Universitatis Carolinae», 1954, «Philologica et historica».

korelācijas ([u:]||[y:], [ʊ]||[ʏ], [o:]||[ø:], [ɔ]||[œ] — četri pāri) tuvu radniecīgajā angļu valodā nav sastopamas, jo angļu valodā priekšējie labializētie patskaņi zuduši¹.

Vācu, angļu, franču, kirgīzu, turkmēņu, somu, ungāru, serbu, kā arī latviešu, leišu, igauņu valodā patskaņu garums un īsums ir patskaņu fonēmu īpašība, turpretim krievu valodā šī pazīme nav fonēmu īpašība un patskaņu stiepumu izmanto stilistiskiem un ekspresīviem mērķiem; sal. vācu [im] *im* — 'iekš' un [i:m] *ihm* — 'viņam', angļu [sit] *sit* — 'sēdēt' un [si:t] *seat* — 'sēdekļis', franču [metr] *mettre* — 'likt' un [mɛ:tr] *maitre* — 'skolotājs' ar krievu *um* — 'viņam', *cut* — 'sietu-' un *metp* — 'metrs', kuri paliek tie paši vārdi arī tad, ja patskaņi izrunā gari.

Vienādām pozīcijām dažādās valodās var būt dažāda kvalitāte. Ja krievu valodā blakus atrodas līdzskanis un patskaņš, tad līdzskanis ir aktīvs, bet patskaņš pasīvs (tas akomodē iepriekšējam līdzskanī), turpretim franču valodā ir otrādi — patskaņš ir aktīvs, bet līdzskanis pasīvs (tas akomodē sekojošajam patskaņim).

Balsīgo un nebalsīgo līdzskaņu opozīcijai krievu un vācu valodā vārda beigās ir neskaidrā pozīcija — balsīgie līdzskaņi pārvēršas par nebalsīgajiem (*nye* — 'pļava' un *nyk* — 'loks' izrunā vienādi — [nyk], *Rad* — 'ritenis' un *Rat* — 'padoms' arī izrunā vienādi — [rat]); angļu un franču valodā šī pozīcija tam pašam pretstatījumam ir skaidrā pozīcija (*bag* [bæg] — 'maiss' un *back* [bæk] — 'pakaļējs', *douce* [dus] — 'salda' un *douze* [du:z] — 'divpadsmit').

Krievu valodā patskaņu platums vai šaurums ir atkarīgs no sekojošajiem līdzskaņiem: mīksto līdzskaņu priekšā atrodas šauri patskaņi, cieto līdzskaņu priekšā un vārda beigās — plati patskaņi (uzsvērtā zilbē); vācu un franču valodā (izņemot valējas gala zilbes) patskaņu platums un šaurums nav atkarīgs no tā, kāda tipa zilbē tie atrodas (vācu *Ähre* [é:rə] — 'vārpa', *Ehre* [é:rə] — 'gods', franču *fait* [fe] — 'fakts' un *fee* [fe] — 'feja').

Tātad kādas valodas fonētikas aprakstam jābūt nevis haotiskam skaņu un to savienojumu uzskaitījumam, bet konsekventai sistēmai, kur ietverts fonēmu skaits un grupējums (pēc patskaņu un līdzskaņu attiecsmēm un pēc opozīcijām katras grupas robežās), pozīciju tipi un faktori, kas nosaka pozīcijas (uzsvara raksturs un vieta, fonēmu savstarpējā iedarbe runas plūsmā, zilbju tipi, vārda sākuma un beigu parādības utt.), varianti un variācijas neskaidrajās pozīcijās.

Fonētisko vienību galvenā funkcija ir nozīmes atšķiršana, bet tās var veikt arī dažas citas funkcijas.

Tā valodās, kur garums nav patskaņu šķīrējpazīme, piemēram,

¹ Sakarā ar to vācu valodā pārskanās (Umlaut) gadījumos mijas pakaļējie un priekšējie labializētie patskaņi *u* — *ü*, *o* — *ö*, bet angļu valodā [ʊ] mijas ar [i], piemēram, *foot* [fʊt] — 'kāja' un *feet* [fi:t] — 'kājas'.

krievu valodā, ar pagarinājumu var sasniegt lielāku izteiksmīgumu, sal. *Я так сделаю.* — *Ах, ты та-а-ак сделаешь?* ('Es tā darīšu.' — 'Ak tu tā darīsi?') vai *Ты очень хочешь?* — *О-о-очень!* ('Vai tu ļoti gribi?' — 'Ļoti!'). Šādā nolūkā var pagarināt arī līdzskaņus, piemēram, *Какой р-р-роман!* ('Kas par romānu!') vai *А не то зар-р-режу вас без сострадания!* ('Citādi nobeigšu jūs bez žēlastības!') utt. Šais gadījumos norādītās garās skaņas nav īpašas fonēmas un to garums nav morfēmu pazīme, bet kopā ar intonāciju ietilpst frāzes izrunas raksturojumā.

Sakarīgā runā īpaša loma var būt tām fonētiskajām vienībām, kas apzīmē morfēmu un vārdu sākumu un beigas. Šī ir delimitatīvā¹ jeb norobežojuma funkcija.

Piemēram, krievu valodai raksturīgas šādas beigu iezīmes: beigu līdzskaņu cietuma saglabājums neatkarīgi no tā, ar kādu patskani sākas nākamais vārds, un līdzskaņu balsīguma zudums, tāpēc *к избам* — 'pie mājām' izrunā [кызбэм], bet *кис бы* — 'minkas' izrunā [к'ызбы], *про дрок ли* — 'vai par irbuleni' un *продрог ли* — 'vai pārslu' izrunā vienādi — [прлдрокл'и²] atšķirībā no *продрогли* [прлдрогл'и] — 'pārslām'; tāpat dažādi izrunā *петли* [п'эт'л'и²] — 'cilpas' un *нет ли?* [н'эт'л'и²] — 'vai nav?', *Виталию* — 'Vitālijam' un *в Италию* — 'uz Itāliju', *Кире* — 'Kirai' un *к Ире* — 'pie Iras'.

Zilbes beigu [j] patskaņa priekšā pāriet uz nākamo zilbi, piemēram, *мой* [мэj] — 'mans' un *моя* [мл-já] — 'mana', *май* [маj] — 'maijs' un *мая* [мá-ял] — 'maijs', bet vārda beigās paliek tai pašā zilbē, piemēram, *мой адрес* [моj-áдр'эс] — 'mana adrese'; tāpēc frāzes *Сколько у кошек у шеи хвостов?* — 'Cik kaķiem pie kakla astu?' un *Сколько у кошек ушей и хвостов?* — 'Cik kaķiem ausu un astu?' skan dažādi — [.. ышэи ..] un [.. ышэ-и ..].

N. Trubeckojs, kas sāka izveidot robežsignālu fonoloģiju, min šādus piemērus: angļu valodā *will earn* — 'nopelnīs' ar cieto [l] vārda beigās un *we learn* — 'mēs mācāties' ar vidējo [l] vārda sākumā; vācu valodā *im Zuge stehen* — 'stāvēt vilcienā' ar dziļo aukslējeni [g] un *zugestehen* — 'atzīt' ar palatālu [g] vai *machen* — 'darīt, taisīt' ar pakaļējo mēleni [x] («ach-Laut») un *Mamachen* — 'māmiņa' ar vidējo mēleni [ç] («ich-Laut»). Dažāda **g** un **ch** izruna šeit skaidrojama ne ar vārdu robežām, bet ar morfēmu robežām (*Zug-e...* un *zu-ge...*; *mach-en* un *Mama-chen*)².

Valodās ar patskaņu harmoniju, kur vienā vārdā var būt tikai priekšējie vai tikai pakaļējie patskaņi, runas plūsmas nogriežņi ar dažāda veida patskaņiem nevar būt viena vārda elementi, bet pieder pie dažādiem vārdiem. Piemēram, tubalariešu valodā *kōrpāu* ar diviem priekšējiem patskaņiem [ō, ā] ir saliktenis 'zilkrūtītis', bet savienojums *kōk* (ar [ō]) *paui* (ar [a]) — 'zils putns'

¹ *Delimitativus* — no latīņu *limes, limitis* — 'robeža'.

² Sk. Н. С. Трубецкой. Основы фонологии. М., 1960, 309. lpp.

ir divi vārdi¹; analogisku piemēru somu valodā min N. Trubekojs: savienojumā *hyvä poika* — 'labs bērns' redzams, ka starp zilbi *-vää* ar priekšējo patskani un zilbi *poi-* ar pakaļējo patskani ir vārda robeža.

Daudzās valodās dažas fonēmas var atrasties tikai kādas morfoloģiskas vienības (morfēmas, vārda) sākumā vai beigās. Piemēram, vācu valodā fonēma [x/ç], kā arī [ŋ] nevar būt vārda sākumā, turpretim fonēma [h] nevar būt morfēmas vai vārda beigās, bet tikai sākumā; arī angļu valodā [ŋ] nevar būt vārda sākumā, bet fonēma [w] nevar būt morfēmas vai vārda beigās.

Atzīmējams, ka atšķirībā no nozīmes atšķiršanas funkcijas fonēmu un to grupu delimitatīvā funkcija valodā nav regulāra, tomēr šīs parādības eksistence nav apstrīdama; šī parādība vēl pētījama².

Mācoties svešu valodu, nav pārāk grūti apgūt atsevišķas neparasti artikulējamas skaņas (piemēram, krievam iemācīties izrunāt angļu starpzobu līdzskaņus, arābu uzgāmureņus, kaukāziešu guturālos slēdžeņus vai franču un poļu nazālos patskaņus); daudz grūtāk ir izrunāt dažādās pozīcijās neparastas variācijas un variantus: runātājs neapzināti ievēro dzimtās valodas fonētikas normas, un rezultātā rodas akcents³ (piemēram, krievi stipri palatalizē līdzskaņus *i* priekšā vācu valodā, reducē neuzsvērtos patskaņus franču valodā, zaudē neuzsvērto garo patskaņu kvantitāti čehu un kirgīzu valodā, nebalsīgi izrunā balsīgos vārda beigu līdzskaņus angļu un franču valodā utt.⁴).

41. §. ORTOĒPIJA

Ortoēpija nodarbojas ar fonētikas prakses un atsevišķu vārdu izrunas normēšanu.

Ortoēpija⁵ burtiski nozīmē 'pareiza izruna' (sal. *ortogrāfija* — burtiski 'pareizs raksts'). Dažkārt ar šo vārdu krievu valodā saprot literāru izrunu vispār un runā par labu vai sliktu ortoēpiju. Valodniecībā par ortoēpiju sauc nozari, kas pievēršas izrunas normām. Normēt var vienīgi literāro izrunu, kas nepiecie-

¹ Sk. A. K. Боровков. Природа «турецкого изафета». Крājumā «Академия наук СССР — академику Н. Я. Марру». М.—Л., 1935, 171. lpp.

² Sk. sīkāk darbā A. A. Реформатский. К вопросу о фоно-морфологической делимитации слова. Крājumā «Морфологическая структура слова в языках различных типов». М.—Л., 1963, 60. un sek. lpp.

³ Акценты — no latīņu *accentus* — 'uzsvars'.

⁴ Par to sk. A. A. Реформатский. Фонология на службе обучения произношению неродного языка. «Русский язык в национальной школе», 1961, № 6, 67. un sek. lpp.; turpat minēta arī galvenā literatūra par šo jautājumu.

⁵ Ортоēpija — no grieķu *orthos* — 'taisns, pareizs' un *epos* — 'runa'.

šama radoraidījumos, teātros un koncertzālēs, skolās un oratora mākslā. Ievērojot valodas fonētiku, t. i., zinot fonēmas, to sadalījumu pozīcijās, kā arī variācijas un variantus neskaidrajās pozīcijās, ortoēpija nosaka individuālas normas dažādiem gadījumiem un no izrunas variantiem izvēlas to, kas vairāk atbilst tradīcijai, valodas attīstības tendencēm un sistēmas konsekvencei.

Piemēram, krievu valodas ortoēpija nosaka robežas, kurās pieļaujams frikatīvais *z* [ʏ] patskaņu priekšā (piemēram, izsaukmes vārdā *господи!* — 'ak kungs!', aizgūtā vārdā *бухгалтер* — 'grāmatvedis', izsaukmes vārdos [аҫа] — 'aha!', [оҫо] — 'ohol!'), izrunu īpašības vārdiem, kas beidzas ar *-кий, -гий, -хий* un kam ir neuzsvērtā galotne (*строгий* — 'stingrs', *крепкий* — 'stiprs', *тихий* — 'klus' kā [стрóгəй, кр'э́пкəй, т'ихəй]), līdzskaņu izrunas normas svešvārdos [э] priekšā (piemēram, *тема* [т'э́мл] — 'tēma' ar mīkstu *т*, bet *отель* [о́тэл'] — 'hotelis' ar cietu *т*), novirzes no patskaņu redukcijas normālās shēmas (piemēram, *он был* [о́н бьл] — 'viņš bija', *мой сын* [мо́й сьн] — 'mans dēls', *но я* [но́я] — 'bet es', *поэт* [по́эт] — 'dzejnieks' bez neuzsvērtā [о] kvalitatīvas redukcijas vai *да я* [дэ́я] — 'un es', *что он* [штəо́н] — 'ka viņš', *коль ты* [кəл'ты] — 'ja tu' ar otrās pakāpes redukciju [ə] pirmajā zilbē priekš uzsvara utt.).

Ortoēpija nosaka arī uzsvara vietu vārdos un formās (*иначе* vai *иначе* — 'citādi', *далекó* vai *далёко* — 'tālu', *в реку* vai *в реку́* — 'upē', *клала* vai *кларá* — '(viņa) lika' utt.).

Par ortoēpijas palīgnozari uzskatāmi pareizlasīšanas noteikumi, t. i., norādījumi par burtu un to savienojumu lasīšanu tais gadījumos, kad raksts un runa neatbilst viens otram, piemēram, krievu valodas vīriešu un vidējās dzimtes īpašības vārdu vienskaitļa ģenitīva galotnes *-ого* lasījums par [о́вл] vai [э́вл], burta *ч* lasījums vārdos *что* — 'kas', *конечно* — 'protams', *гречневый* — 'griķu-', *Саввична* par [ш], burta *щ* lasījums tādos vārdos kā *помощник* — 'palīgs' par [ш], burtu savienojumu *жж* un *жд* lasījums vārdos *визжать* — 'spiegt', *брезжить* — 'aust', *брюзжать* — 'kurnēt', *езжу* — 'braucu', *позже* — 'vēlāk', *дождя* — 'lietus-' par [ж] — garu mīkstu *ж* utt.

42. §. EKSPERIMENTĀLĀS FONĒTIKAS METODES UN PAŅĒMIENI

Ekspperimentālā fonētika ar eksperimentiem, izmēģinājumiem palīdz noskaidrot valodas skanisko struktūru.

Tomēr nav jādoma, 1) ka eksperimentālā fonētika saistīta tikai ar mašīnām un aparātiem, 2) ka ar eksperimentālo metodi fonētikā var atrisināt visas problēmas.

Ekspperiments (izmēģinājums) fonētikā (un ne tikai fonētikā) ir ļoti svarīgs paņēmiens valodnieka darbā, tomēr, lai noskaidrotu kādas valodas fonētisko struktūru, ar eksperimentālās fonētikas dotumiem vien nepietiek.

Eksperimentālo metodi var lietot arī bez jebkādam mašinām un aparātiem. Vajag tikai prast pārbaudīt savu artikulāciju. Tātad šo metodi var lietot ikviens runātājs pat viens pats (izmantojot dzirdi, spoguļi, klavieres utt.).

Šai nolūkā, piemēram, jāizrunā skaņas *i* un *u* un jāmēģina sajūst, ka 1) *i* artikulācijas laikā mēle pavirzās uz priekšu, bet *u* artikulācijas laikā — atpakaļ, 2) *i* artikulācijas laikā lūpas pastieptas sāniski, bet *u* artikulācijas laikā tās izstieptas uz priekšu, 3) *i* pēc dzirdes ir augstāka skaņa nekā *u*.

Pirmajam eksperimentam ar to pilnīgi pietiek.

Eksperimentālus vērojumus var izdarīt arī dialogos, sarunās, palūdzot atkārtot it kā nesadzirdēto un tā pārbaudot agrākos novērojumus. Tieši tā rīkojas lietpratīgi dialektologi, kuru uzdevums ir «notvert» vietējo izrunu ne piespiedu kārtā, bet brīvā sarunā ar atkārtotiem uzvedinošiem jautājumiem.

Eksperimentālās fonētikas metodes galamērķis ir dzirdēto pārvērst redzamā parādībā — fotogrāfijā, shēmā, zīmējumā, diagrammā utt., ko var ievietot rakstā, mācību grāmatā, izmantot tabulām utt.

Kādu metodiku lieto eksperimentālā fonētika?

A. Pašnovērošana bez instrumentiem

Par pašnovērošanas objektu var būt muskuļu kustību sajūtas un dzirdamās skaņas.

Nav viegli uzvert muskuļu kustību sajūtas, te iespējamās daudzās neprecizitātes. Lai to novērstu, jāvingrinās un daudzkārt sevi jāpārbauda.

Arējo orgānu kustības sajūtamai vieglāk nekā to orgānu kustības, kuri novietoti tālāk no gaisa plūsmas izejas. Tāpēc der (bez spoguļa) iemācīties sajūst, kā darbojas lūpas *u*, *o*, *p*, *b*, *m*, *f*, *v* artikulācijas laikā, — kad nodarbinātas abas lūpas, kad viena, vai lūpas saslēdzas vai tikai tuvinās un cik lielā mērā, kāda ir lūpu forma: vai tās pastieptas uz priekšu (*u*) vai apaļotas (*o*).

Pēc tam, kad izdarīti šādi eksperimenti un rezultāti pierakstīti, jāveic tas pats spoguļa priekšā, pārbaudot iegūtos novērojumus ar redzi.

Mēles kustību novērojumos der ievērot kontrasta principu, piemēram, pārmaiņus darbināt mēles pakaļējo un priekšējo daļu, t. i., izrunāt vairākas reizes tādas skaņas kā *u* — *i*, *o* — *e*, *k* — *t*, *g* — *d*. Lai pārlicinātos, kura mēles daļa skaņas artikulācijā nodarbināta, skaņu lietderīgi izrunāt dažas reizes, kamēr atbilstošajā mēles daļā rodas nogurums, kas ļauj runātājam noteikt nodarbināto vietu.

Lai noteiktu mēles pacēlumu patskaņu artikulācijā, vispirms izdara muskuļu kustību sajūtu novērojumus, kas jāpieraksta, tad

atkal lieto spoguļi un, izrunājot tās pašas skaņas, ar redzi pārbauda mutes atvēruma pakāpi.

Var izdarīt eksperimentus ar degošu sveci. Lai pārlicinātos, ka *m* un *n* artikulācijā mutes eja ir slēgta, bet deguna eja atvērta, jāizrunā šīs skaņas, turot aizdedzinātas sveces liesmu vispirms mutes, pēc tam nāsu tuvumā, un jāvēro, kad liesma kustas un kad paliek nekustīga. To pašu var darīt ar spoguļi, kas jātur ļoti tuvu, lai redzētu, kura spoguļa daļa nosvīst — augšējā vai apakšējā.

Lai pārlicinātos, ka *l* izrunā gaiss izplūst gar mēles sāniem, arī var lietot sveci, kas pēc kārtas jānovieto lūpu kreisajā pusē, vidū un labajā pusē. Liesmas kustība rāda, kur izplūst gaiss.

Mīksto aukslēju, ūkas, bet jo sevišķi uzgāmura un balsenes novērojumus izdara ar īpašu balsenes spoguļi — laringoskopu¹, ko izgudrojis dziedāšanas teorētiķis M. Garsija XIX gs. 50. gados. Tomēr dažas balsenes darbības parādības iespējams novērot arī bez laringoskopa. Piemēram, izrunājot pārmaiņus skaņas *z* un *s* un turot pirkstu pie vairogskrimšļa (ādamābola), viegli sajūtams, ka *z* artikulācijas laikā skrimslis vibrē (balsis saīsu svārstību dēļ, kuras rada balsi), bet *s* artikulācijas laikā nevibrē; tāpat, ja ar pirkstiem aizspiež ausis, *z* artikulācijas laikā galvā sajūtama dūkoņa, bet *s* artikulācijas laikā tās nav.

Dzirdes iespaidus vieglāk apzinās tādi cilvēki, kam ir laba dzirde un kas nodarbojas ar mūziku, sevišķi ar dziedāšanu. Tomēr ietrenēt dzirdi var katrs. Ir ļoti svarīgi pēc dzirdes noteikt, kura skaņa augstāka, kura zemāka. Piemēram, pārmaiņus izrunājot krievu valodas cieto un mīksto *з*, var viegli pārlicināties, ka mīkstais *з* ir krietni augstāks nekā cietais. Tāpat var viegli pārlicināties, ka *u* ir zemāks nekā *i* un *o* zemāks nekā *e*. Sarindojot pat skaņus pēc augstuma, izveidojas skaņu augstuma «kāpnītes»: *i, e, a, o, u*. Grūtāk uztverama labializācijas akustiskā loma; lai to konstatētu, pēc kārtas jāizrunā [i] — [y] un [e] — [ø] un jāsecina, ka abos skaņu pāros labializētais patskanis ir zemāks nekā nelabializētais.

Lai noteiktu intervālu starp divām skaņām, var lietot jebkuru mūzikas instrumentu, piemēram, klavieres. Izrādās, ka intervāls starp cieto *з* un mīksto *з* apmēram līdzīgs oktāvai, starp [i] un [y] — mazajai tercai, starp [e] un [ø] — lielajai sekundai utt.²

¹ *Laringoskops* — no grieķu *larynx* — 'balsene' un *skopeō* — 'skatos'.

² Artikulējamo skaņu augstumu ļoti precīzi var noteikt ar kamertoni, kas rāda svārstību skaitu sekundē. Kamertonis (no vācu *Kammerton* — ar to pašu nozīmi) ir tērauda dakšiņa, kas pēc piesitiena pret kaut ko rada noteikta augstuma toni un ļauj precīzi noteikt skaņas akustisko raksturu. Fonētikas laboratorijās ir kamertoņu komplekts, kuri noskaņoti dažādos toņos. Ar tiem var noteikt runas skaņu svārstību skaitu.

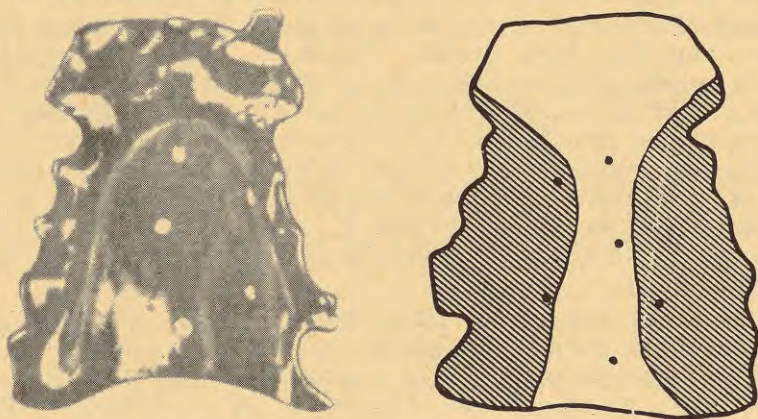
Novērojot skaņas ar eksperimentu «mājas» apstākļos, var lietot tādas neterminoloģiskus skaņu kvalificējumus kā «mikstāks», «cietāks», «šņācošs», «svelpjošs», «krācošs», «klakšķošs», «šmaukstošs» utt. Galvenais ir asināt dzirdi, lai ar ausīm varētu atšķirt un pazīt skaņas.

B. Eksperimenti ar dažādām ierīcēm un aparātiem¹

Tāpat kā primitīvos eksperimentālos novērojumos, arī instrumentālos fonētiskos pētījumos par izpētes objektu var izvēlēties kā runas artikulāro, tā akustisko aspektu.

Artikulārajā aspektā skaņas var pētīt ar *palatogramfija*² metodi. No plānas celuloīda plāksnes vai cita plāna materiāla zobu protēžu darbnīcā jāizgatavo mākslīgās aukslējas, kas pēc formas individuāli pielāgotas pētījamam runātājam. Tajās izurbti vairāki caurumiņi, kas atviegļina mērījumus. Pirms mēģinājuma mākslīgo aukslēju apakšpusi pārklāj ar talku vai pūderi, ko artikulācijas mirkli mēle pieskares vietās noslauka. Iegūtos rezultātus var attēlot īpašā kartītē vai tieši fotografēt un vēlāk veikt mērījumus (sk. 11.—12. att.³).

Artikulācijas pazīmes, kas redzamas spogulī, var fiksēt ar tiešu fotografēšanu; to parasti dara lūpu stāvokļa parādīšanai fonētikas mācību grāmatās.

11.—12. att. Palatogramma uz mākslīgajām aukslējām un tās pārzīmējums.

¹ Sīkāku aprakstu sk. grāmatās *Л. Р. Зундер. Общая фонетика. ЛГУ, 1960; В. А. Артемов. Экспериментальная фонетика. М., 1956.*

² *Palatogramfija* — no latīņu *palatum* — 'aukslējas' un grieķu *graphō* — 'rakstu'.

³ 22., 23. un 24. attēls ņemts no minētās V. Artjomova grāmatas, pārējos izgatavojis fotogrāfs M. Bičkovs.

Pilnīgāks paņēmiens redzamo artikulācijas parādību sērijas reģistrēšanai ir kino ar sinhronisku ieskaņojumu magnetofona lentā. Tā var konstatēt, kādas skaņas atbilst noteiktām vizuālām parādībām.

Galvenais skaņu fiksēšanas aparāts fonētikas laboratorijā ir magnetofons. Ar to var ieskaņot lentā jebkuru skaņu, arī runu un pēc tam ieskaņojumu noklausīties, kā arī pārskatīt skaņuplatē.

13. attēlā redzams liels stacionārs magnetofons, kas noder ieskaņojumiem studijā (darbojas ar elektrisko strāvu no tīkla). 14. attēlā redzams neliels portatīvs magnetofons «Penoprep-5», kas izmantojams ieskaņojumiem ekspedīcijās (darbojas ar baterijām).

Lai fotografētu tādus runas orgānus kā mēli, mīkstās aukslējas, ūku utt., lieto mikrofotogrāfiju: tievā vadā vai neilona diegā mutes dobumā ielaiž mazu fotoaparātu kopā ar apgaismošanas iekārtu; mikrofotopaparātu var novietot virs mēles, zem mēles, blakus tai utt., un runātājs, nospiežot pogu, uzņem vairākus (līdz 8) vienlaicīgus attēlus. Protams, svešķermenis mutē nedaudz traucē dabisko artikulāciju. Diezgan lielas grūtības jāpārvar, apvienojot attēlus, kas fotografēti dažādos virzienos.

Visu runas aparātu profilā var uzņemt ar rentģena aparātu. Sagitāls¹ rentģena uzņēmums var aptvert vienā attēlā visus runas orgānus no balsenes līdz lūpām.

Rentģena stari, iedami cauri mīkstajiem audiem, fiksē tos uz fotoplates vāju kontūru veidā (lūpas, mēle, mīkstās aukslējas); kauli un skrimšļi redzami skaidrāk. Lai mīksto audu kontūras būtu skaidrākas, pirms uzņemšanas uztriepj bārija ziedi uz lūpām (ja izpētes objekts ir lūpas) un šauras līnijas veidā pa mēles muguras viduslīniju (ja ar bārija ziedi pārklāj visu mēles virsusi, attēls nav skaidrāks).

Uzņemšanu var veikt pats pētījamais runātājs, tuvinot vaigu vertikāli nostiprinātai kasetei un pēc tam nospiežot pogu.

Rentģenogrammu (sk. 15. att.) var shematiski pārzīmēt ar tušu uz celuloīda vai uz cita caurspīdīga materiāla, piemēram, uz rentģena plates, kam nomazgāta emulsija. Shēmā attēlo vienīgi to, kas svarīgs eksperimentā, un nezīmē neko lieku. Pēc shēmas var veikt dažādus mērījumus un aprēķinus (sk. 16. att.).

Ipašs rentģena aparāta veids ir tomogrāfs². Tomogrāfa īpatnība ir tā, ka tas izdara uzņēmumus nevis cauri visiem audiem, bet vajadzīgajā dziļumā. Parastā rentģena uzņēmumā redzami visi orgāni, kas bijuši rentģena staru ceļā, turpretim tomogrammā redzami tikai tie orgāni, kas atrodas noteiktā dziļumā.³

¹ *Sagitāls* (no latīņu *sagittalis* — 'bultveidīgs') — tāds, kas daļa ķermeni labajā un kreisajā pusē.

² *Tomogrāfs* — no grieķu *tomē* — 'griešana' un *grapho* — 'rakstu'.

³ *Л. Р. Зундер*. Общая фонетика. Изд. ЛГУ, 1960, 27. lpp.

13. att. Stacionārs magnetofons.

14. att. Portatīvs magnetofons «Penoprep-5».

Statisko rentgenogrāfiju apgrūtina tas, ka runātājam precīzi jāsinhronizē skaņas artikulācijas moments ar aparāta ieslēgšanu. Tomēr arī sinhronizācijas gadījumā ne vienmēr ir droši nosakāms, kāda artikulācijas fāze ir fiksēta momentuzņēmumā — ekskursija, izturējums vai rekursija. Tāpēc momentāno līdzskaņu (eksplozīvo līdzskaņu un afrikātu) uzņemšana ir sarežģītāka nekā duratīvo līdzskaņu un patskaņu uzņemšana.

Vispilnīgākā metode tiešā vizuālā artikulāciju fiksēšanā ir kinorentgenogrāfija, kurā izmanto rentgena aparāta un kinoaparāta apvienojumu; nepieciešams arī sinhronizēts ieskaņojums magnetofonā, lai, noskatoties uzņemto filmu, varētu vienlaicīgi dzirdēt skaņu un konstatēt filmā uzņemto kustību atbilstību dzirdamajām skaņām.¹

15. att. Rentgenogramma.

16. att. Rentgenogrammas pārzīmējums.

C. Metodes netiešu vizuālu valodas skaņu attēlu iegūšanai

Ar šīm metodēm iegūstam nevis tiešus attēlus, bet vizuālas shēmas no artikulācijas vai akustikas aspekta. Šādu metožu ir ļoti daudz, tām visām nepieciešama sarežģīta tehnika, galvenokārt elektrotehnika, kā arī sarežģīta aparatūra. Ipaši jāuzsver, ka

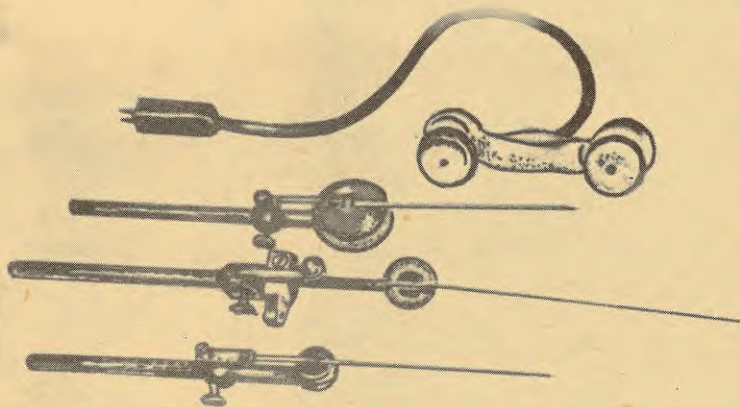
¹ Vēl interesantākus rezultātus var iegūt, vienlaikus fiksējot skaņas kimoqrammā (sk. tālāk). Par rentgenogrāfijas un palatogrāfijas attieksmēm sk. L. Zindera darba «Общая фонетика» 29. lpp.

būtu liela kļūda pievērst uzmanību tikai vienam no minētajiem aspektiem, jo runas aktā vienmēr ir divas puses — runāšana un klausīšanās; līdz ar to gan artikulārās, gan akustiskās liecības ir vienlīdz svarīgas, lai arī ne vienmēr var panākt to pilnīgu atbilstību artikulācijas polimorfisma dēļ, t. i., tāpēc, ka dažādi runas orgānu stāvokļi noteiktās robežās rada līdzīgu akustisko efektu.

Aplūkosim galvenās un biežāk lietotajās metodes.

1. Kimogrāfija¹

Ar šo metodi balsenes, mutes un deguna artikulārās kustības tiek fiksētas uz kustīgas, nokvēpinātas papīra lentas, kas tinas ap vienu vai diviem rotējošiem cilindriem. Perpendikulāri lentai nostiprināti rakstītāji — īpašas alumīnija adatiņas vai salmiņi ar stieplīti galā; rakstītāji balstās uz plānām gumijas membrānām, kas ar gumijas caurulēm tieši savienotas ar pētījamā cilvēka runas orgāniem (sk. 17. att.).

17. att. Membrānas un rakstītāji.

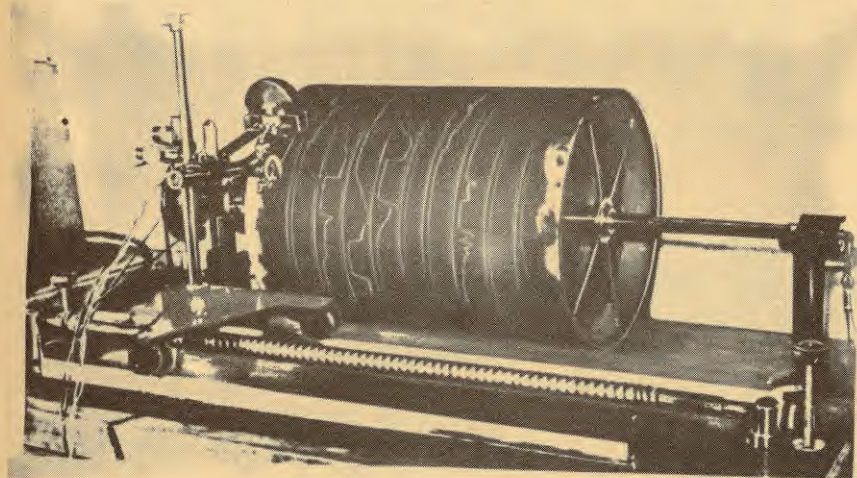
Viena līnija kimogramma fiksē deguna rezonatora darbību; šim nolūkam nāsīs ievieto īpašas kapsulas, ko gumijas caurule savieno ar membrānu; ja deguna rezonators ieslēgts, rodas viļņota līnija, ja izslēgts — taisna; šī līnija rāda arī nazalizācijas pakāpi (sk. kimogrammu uz kimogrāfa cilindra 18. attēlā).

Otra līnija, kas ir daudz vairāk viļņota, fiksē mutes dobuma darbību; šim nolūkam tuvina lūpām uz muteni, ko gumijas caurule savieno ar otru membrānu (sk. 19. att.). Šī līnija rāda

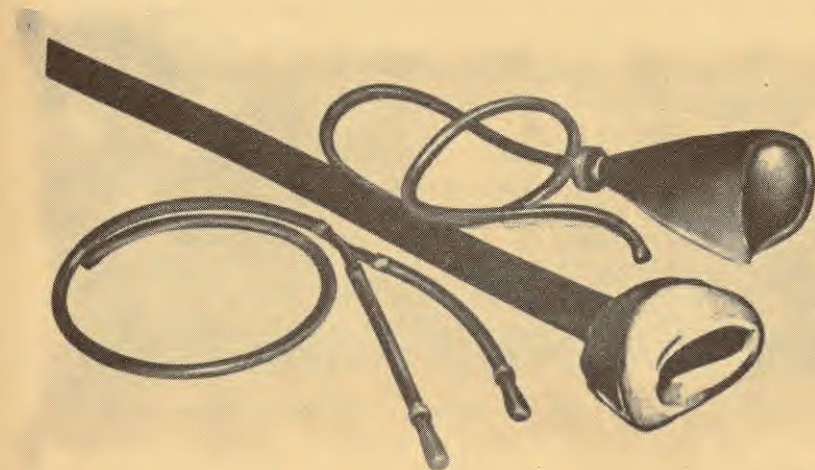
¹ Kimogrāfija — no grieķu *kymo* — 'vilnis' un *grapho* — 'rakstu'.

runas orgānu slēgumu un atvērumu, kā arī sašaurinājumu mutes dobumā un vispār visu artikulācijas norisi, kuras rezultātā rodas valodas skaņas.

Trešā līnija fiksē balsenes darbību (balss saišu vibrāciju balssīgo skaņu izrunas laikā un vibrācijas intensitāti); ja balss saites nevibrē, rodas taisna līnija; šim nolūkam vairogskrimšļa labajā

18. att. Kimogrāfs.

19. att. Uzmuteņi un deguna kapsulas.

vai kreisajā pusē piestiprina īpašu ierīci — laringofonu¹, kas pārraida uz membrānu balss saišu vibrācijas (agrāk lietotās kapsulas nedod tik labu rezultātu).

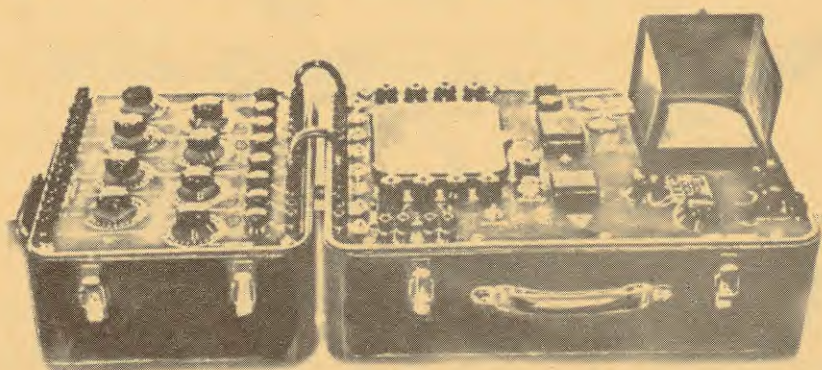
Bez tam kimogrāfs atzīmē laiku regulāras viļņotas līnijas veidā, kura dod iespēju jebkuru posmu pārējās līnijās izmērīt sekundes daļās.

Aplūkotā metode sniedz maz ziņu par valodas skaņu akustiskajām īpašībām, bet skaidri nošķir deguna, mutes un balsenes darbību. Salīdzinot visas trīs līnijas, nav grūti konstatēt, kurš posms atbilst noteiktai skaņai vai noteiktai tās fāzei.

Kimogrāfa cilindru var darbināt ar atsvaru, pulksteņa mehānismu vai vislabāk ar elektromotoru.

2. Oscilogrāfija²

Strādājot ar šo metodi, gaisa plūsmas svārstības parasti ar mikrofonu un pastiprinātāju pārvērš elektriskajās svārstībās, kuras, vienlaicīgi fiksējot magnetofona lentā, pārraida uz oscilogrāfu (sk. 20. att.). Oscilogrāfā ir 6 vai 8 īpaši dobi cilindri, katrs noteiktai frekvencei, — tā sauktās cilpas jeb vibratori, kuri pildīti ar eļļu un kuros ir tievs platīna pavediens (sk. 21. att.). Ar šo pavedienu elektriskās svārstības pārraida uz spogulīti, kas uz kinolentas veido zigzaga līniju — oscilogrammu, kuru mērijot iegūst skaņu akustisko raksturojumu (sk. 22. att.). Oscilogrammas atšifrēšana ir ļoti sarežģīts un darbietilpīgs process, kurā izmanto Madēra mehānisko analizatoru, kā arī jaunākus analizatoru tipus, kuri saīsina un atvieglo aprēķinus un secinājumus.

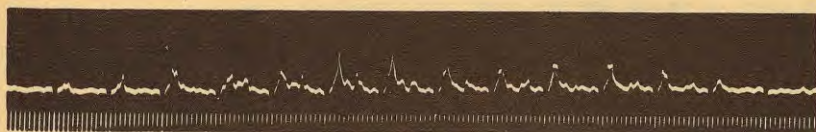
20. att. Oscilgrāfs.

¹ Laringofons — no grieķu *larynx* — 'balsene' un *phonē* — 'skaņa'.

² Oscilogrāfija — no latīņu *oscillum* — 'svārstīšanās' un grieķu *grapho* — 'rakstu'.

21. att. Cilpas jeb vibratori.

22. att. Oscilogramma.

3. Spektrogrāfija¹

Spektrogrāfijā, tāpat kā oscilogrāfijā, gaisa viļņu svārstības ar mikrofonu pārvērš elektriskajās svārstībās (paralēli ir ieslēgts magnetofons); elektriskās svārstības caur spektrogrāfa (sk. 23. att.) filtriem, kuri atbilst izraudzītajai skaņas frekvenču joslai, pārraida uz kinolentu, kur veidojas likne ar ļoti spēcīgiem zigzagiem; tie attēlo harmoniskās svārstības, kurās elektroakustiski sadalās izrunātā skaņa (sk. 24. att.).

Ar filtriem, kuri uztver 4000—6000 hercu, var spektrografēt patskaņus; līdzskaņiem vajadzīgs lielāks filtru skaits, un to frekvences spēja jāpalielina līdz 12 000 hercu.

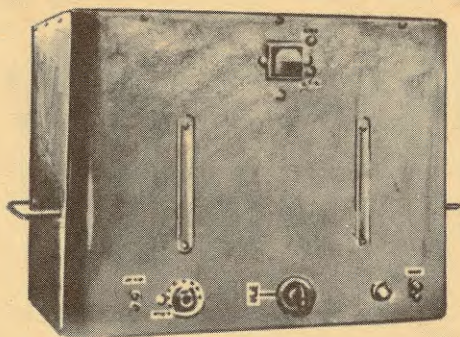
24. attēlā redzama uzsitumu spektrogramma, kur zigzaga līnijas atsevišķas vietas asi izvirzītas uz augšu. Cita tipa spektrogrammās nav zigzaga līnijas, bet ir augstāk un zemāk novietoti gaišāki un tumšāki plankumi (no balta līdz melnam)².

25. attēlā³ redzamas četru turku vārdu spektrogrammas (no

¹ Spektrogrāfija — no latīņu *spectrum* — 'aina' un grieķu *graphō* — 'rakstu'.

² Sk. sīkāk darbā Э. Глисон. Введение в дескриптивную лингвистику. М., 1959, 293. un sek. lpp.

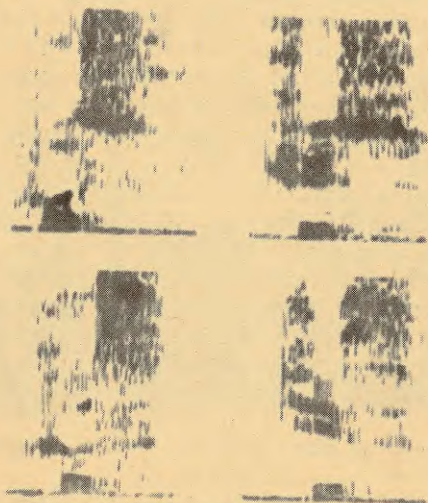
³ Attēls ņemts no R. Jākobsona, G. Fanta un M. Halles grāmatas «Preliminaries to Speech Analysis», 1952, 48. lpp.

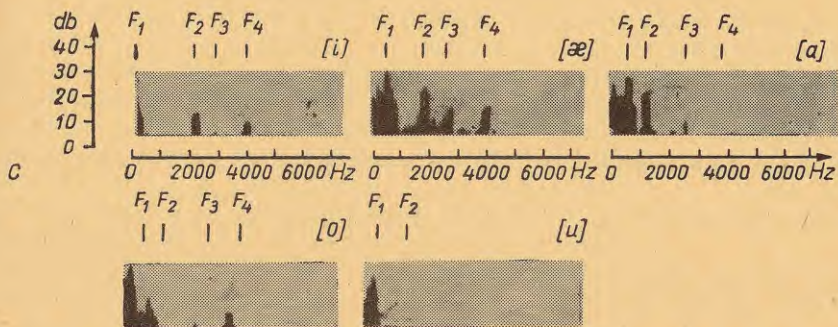
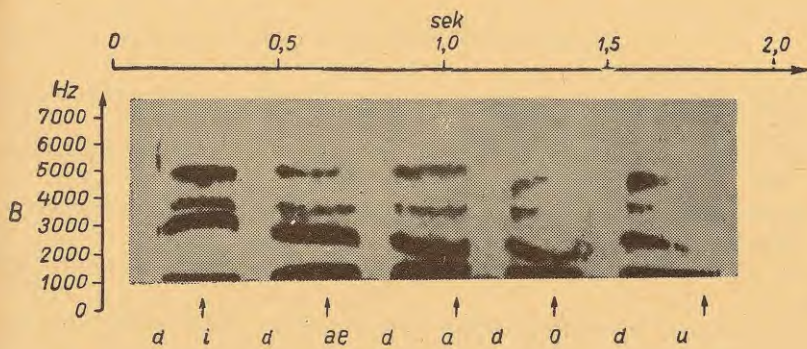
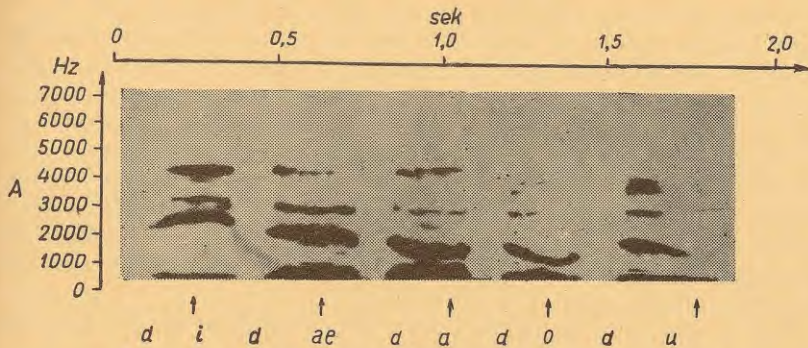
23. att. Spektrogrāfs.

24. att. Spektrogramma.

25. att. Četru turku vārdu spektrogrammas.

26. att. Ar sonagrāfu iegūtas spektrogrammas. Spektrālo nogriežņu uzņemšanas momentī spektrogrammās atzīmēti ar bultiņu uz laika ass.

kreisās uz labo un no augšas uz leju): [kus], [kys], [kis] un [kis]). Šīs ir dinamiskas «redzamās runas» tipa spektrogrammas, kurās skaņu virkne virzās no kreisās puses uz labo, bet apakšā novietota laika līnija; formantu raksturojums, kuru mēri hercos, apzīmēts ar plankumu vertikālo izvietojumu: zemie formanti apakšā, augstie augšā. Plankumu intensitāte (no balta līdz melnam) atbilst amplitūdai, ko var izmērīt decibelos, ja ar īpašu ierīci izdara spektrālo šķērsriezumu. 26. attēlā¹ redzamās spektrogrammas iegūtas ar īpašu spektrogrāfu — sonagrāfu; *A* ir šaurlentas spektrogramma, *B* — platlentas spektrogramma, *C* — spektrālais šķērsriezums stabiņu diagrammas veidā ar intensitātes apzīmējumiem decibelos.

Tādi ir galvenie paņēmieni un aparāti valodas skaņu eksperimentālai pētīšanai.

ПАМАТЛИТЕРАТУРА III НОДАЉАИ

Р. И. Аванесов и В. Н. Сидоров. Очерк грамматики современного русского литературного языка, ч. I. М., Учпедгиз, 1945.

Р. И. Аванесов. Русское литературное произношение, изд. 2. М., Учпедгиз, 1954.

Р. И. Аванесов. Ударение в современном русском литературном языке. М., Учпедгиз, 1955.

Р. И. Аванесов. Фонетика современного русского литературного языка. Изд. МГУ, 1956.

Олаф Брок. Очерк физиологии славянской речи. «Энциклопедия славянской филологии», т. V₂, 1910.

Л. Р. Зиндер. Общая фонетика. Изд. ЛГУ, 1960.

М. И. Матусевич. Введение в общую фонетику, изд. 3. М., Учпедгиз, 1959.

Н. С. Трубецкой. Основы фонологии. М., 1960.

Л. В. Щерба. Избранные работы по языкознанию и фонетике, ч. I. Изд. ЛГУ, 1958.

«Русское литературное ударение и произношение». Словарь-справочник под ред. *Р. И. Аванесова и С. И. Ожегова.* М., Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1959.

* *A. Laua.* Latviešu literārās valodas fonētika. Otrs, papildināts izdevums. R., 1969.

¹ Attēls ņemts no grāmatas *Г. Фант.* Акустическая теория речеобразования. М., 1964 (pie 240. lpp.).

IV NODAĻA

GRAMATIKA

43. §. KAS IR GRAMATIKA¹

Leksika jeb vārdu krājums vien vēl neveido valodu, tas ir tikai valodas būvmateriāls.

Valodas tipu nosaka tās stabilākā daļa — gramatika. Tā angļu un franču valodā gadsimtu gaitā ir notikuši dažādi vēsturiski pārveidojumi, un tomēr abas šīs valodas joprojām pārstāv flektīvās indoeiropiešu valodas, pie tam angļu valoda pieder pie ģermāņu valodām, bet franču valoda — pie romāņu valodām.

Raksturojot gramatiku, vispirms jānoskaidro divi jautājumi: pirmkārt, gramatiskās abstrakcijas būtība un, otrkārt, tas, kā ar gramatikas starpniecību tiek materializēta doma (nozīme) un tā radīta iespēja sazināties runājot.

Par abstrakciju runāts jau leksikoloģijas daļā. Ikkatrs valodas vārds saistīts nevis ar atsevišķu, individuālu priekšmetu, bet ar veselu priekšmetu klasi. Tas prasa obligātu abstrahēšanos no atsevišķā un individuālā. «Valodā ir tikai *vispārīgais*,»² rakstīja Ļeņins, komentēdams Hēgeli.

Patiešām, mājas ir visai dažādas — gan koka, gan mūra, gan vienkārša, gan vairākstāvu, tās atšķiras krāsas, formas un novietojuma ziņā, bet vārds *māja* vienlīdz der jebkuras mājas nosaukšanai. Var iedomāties divas pilnīgi vienādas mājas, bet divi pilnīgi vienādi cilvēki nav iespējami; ikviens cilvēks ar kaut ko atšķiras no citiem, tomēr vārds *cilvēks* izmantojams, runājot par jebkuru cilvēku. Tāda ir leksiskā abstrakcija.

Nav jādodomā, ka gramatiskā abstrakcija ir pastiprināta leksiskā abstrakcija, ka te ir tikai kvantitatīva atšķirība.

Gramatiskā abstrakcija kvalitatīvi atšķiras no leksiskās, salīdzinājumā ar abstraktajiem gramatikas faktiem leksikas parādības ir konkrētas.

Šai ziņā ir iespējama analogija starp gramatiku un ģeometriju,

¹ *Gramatika* — no grieķu *grammatikē (technē)* — 'rakstīšanas māksla' (no *gramma* — 'burts').

² V. I. Ļeņins. Raksti, 38. sēj., 254. lpp.

jo ģeometrija pēti nevis konkrētus priekšmetus, bet to telpiskos parametrus — garumu, platumu, augstumu — un figūras, ko rada šo datu apvienojums plaknē un telpā, nodarbojas nevis ar pašiem priekšmetiem, bet ar to shēmām un karkasiem, tāpēc daudzas priekšmetu pazīmes nākas ignorēt un ņemt vērā tikai tās, kas saistītas ar attiecīgo shēmu. Ķieģelim kā priekšmetam būtiskas pazīmes ir tā materiālais sastāvs, virsmas raksturs, svars, krāsa, bet ķieģeļa ģeometriskajam karkasam — paralēlskaldnim ņem vērā tikai garumu, platumu un augstumu, visas pārējās pazīmes tiek ignorētas.

Obligātā abstrakcija vārdā vienmēr saistīta ar kaut ko konkrētu, kas veido vārda leksisko nozīmi, leksisko individualitāti. Leksikā *dārzs* un *galds* ir dažādi vārdi ar dažādu nozīmi, un leksikai tas ir pats svarīgākais.

Turpretim gramatikā, kam nepiemīt leksikai raksturīgais konkrētums, *dārzs* un *galds* ir vienādas parādības, jo gramatika nodarbojas nevis ar konkrētiem vārdiem (*dārzs, galds, ozols, kalns* utt.), bet ar to karkasiem — leksēmām (sk. tālāk).

Patiešām, vārdiem *dārzs, galds, ozols, kalns* ir visai dažāda leksiskā nozīme, bet gramatika vienāda — to var parādīt šādā shēmā:

Vienskaitlis		Daudzskaitlis	
N.	-s		-i
G.	-a		-u
D.	-am		-iem
A.	-u		-us
I.	-u		-iem
L.	-ā		-os

Kas stāv šo *-s, -a, -am, -u, -ā, -i, -u, -iem, -us, -os* priekšā, gramatikai nav svarīgi.

Dsk. ģ.	<table> <tr> <td><i>dārz-</i></td> <td rowspan="4"> </td> <td rowspan="4">-u¹</td> </tr> <tr> <td><i>gald-</i></td> </tr> <tr> <td><i>ozol-</i></td> </tr> <tr> <td><i>kaln-</i></td> </tr> </table>	<i>dārz-</i>		-u ¹	<i>gald-</i>	<i>ozol-</i>	<i>kaln-</i>
<i>dārz-</i>		-u ¹					
<i>gald-</i>							
<i>ozol-</i>							
<i>kaln-</i>							

Tāpat arī teikuma veidošanai gramatika abstrahējas no konkrētajām leksiskajām vārdu nozīmēm; tāpēc noteiktas uzbūves teikumā mēs varam pēc vajadzības vienu vārdu aizstāt ar citu, neko vairāk šai teikumā nemainot, piemēram:

¹ Protams, arī gramatikā ir savas grupas un klases, kur līdzās vienādajam parādās arī atšķirība, piemēram, vārdiem *cirvis, brālis, briedis* vienskaitļa ģenitīvā un visos daudzskaitļa locījumos galotnes priekšā rodas līdzskaņu mija, bet vārdiem *viesis, tālskatis* mija nerodas; šī atšķirība nav saistīta ar konkrēto leksisko nozīmi.

*Es redzu šo lielo dārzu (galdu, ozolu, kalnu)*¹.

Gramatika galvenokārt izsaka nevis konkrētas attieksmes starp konkrētiem vārdiem, bet attieksmes starp leksēmām, t. i., gramatiskās attieksmes, kam nepiemīt nekāda konkrētība. Tādējādi gramatiskā abstrakcija ir kvalitatīvi citāda nekā leksiskā abstrakcija.

Gramatiski gan leksēmas, gan to sērijas un grupas (kas organizētas pēc viena vai otra principa) veido noteiktus valodas modeļus².

Tādi, piemēram, ir lietvārdu atvasināšanas modeļi ar piedēkļiem *-tāj-*, *-āj-*, *-niek-*: *dziedā-tāj-s*, *lasi-tāj-s*, *ar-āj-s*, *cēl-āj-s*, *maiz-niek-s*, *kurp-niek-s* u. c. Krievu valodā pēc vārdu *апруст* — 'mākslinieks', *шахматист* — 'šahists', *марксист* — 'marksists' modeļa darināti vārdi *значкист* — 'nozīmnieks', *чекист* — 'čekists', pēc vārda *библиотека* — 'bibliotēka' modeļa darināts vārds *упротека* — 'spēļu istaba' u. c. Šie modeļi ir vārddarināšanas modeļi.

Vārda formas maiņas³ modeļiem ir cits raksturs. Piemēram te var minēt latviešu valodas deklinācijas modeļus. Lietvārdiem *dārzs*, *galds*, *vējš* locījumu formas tiek veidotas pēc viena modeļa, bet lietvārdiem *cirvis*, *brālis*, *briedis* — pēc cita modeļa. Tāpat latviešu valodā ir vairāki konjugācijas modeļi. Darbības vārdiem *aug-t*, *sāk-t*, *nāk-t* tagadnes personu formas veido no nenoteiksmes celma — *aug-u*, *sāk-u*, *nāk-u*, darbības vārdiem *skrie-t*, *sie-t*, *slie-t* tagadnē nenoteiksmes celmu papildina ar piedēkli *-n-* — *skrie-n-u*, *sie-n-u*, *slie-n-u*, bet darbības vārdiem *las-ī-t*, *rakst-ī-t*, *peld-ē-t* tagadnē nenoteiksmes celmu saīsina — *las-u*, *rakst-u*, *peld-u*.

Tādējādi valodā ir vārddarināšanas un vārda formas maiņas modeļi.

Noteiktā valodas attīstības periodā norobežojami produktīvie un neproduktīvie modeļi.

¹ Tā rīkojoties, protams, var rasties arī aplami savienojumi, piemēram, *pusdienu logs* (sal. *galds*) vai *pieķerties pie prāta* (sal. *zara*), bet, pirmkārt, tās ir leksiskas, nevis gramatiskas aplamības (gramatiski no minētajiem vārdiem nav iespējams savienojums *ši lielā dārzs, galds, ozols, kalns*), un, otrkārt, ne katreiz šādos gadījumos veidojas aplamība, ja ņem vērā pārnestās nozīmes un tropus (*pusdienu logs*, t. i., pārtraukums; *pieķerties pie domas*).

² *Modelis* — no franču *modèle* — 'paraugs'. Valodniecībā terminu *modelis* (pattern) ieteicis amerikāņu valodnieks E. Sepīrs savā grāmatā «Valoda» («Language», 1921, tulkojums krievu valodā 1934). Šis tīri valodnieciskais modeļa jēdziens nav jāaucams ar to, ko aprakstījis I. Revzins grāmatā «Модели языка» (M., 1962); autors pats no tā brīdina, uzsverdams, ka «modelis.. ne-maz neatbilst Sepīra *pattern*. Modelis.. ir nevis valodas kā sistēmas daļa, bet gan hipotētisks zinātnisks veidojums, konstrukts» (9. lpp.). I. Revzina grāmata veltīta īpašam uzdevumam — matemātisko metožu lietošanai valodniecībā.

³ Šis termins lietots visur tur, kur oriģinālā ir vārdi *словоизменение*, *словоизменятельный*. Sk. arī 202. lpp. — *Tulk.*

Produktīvie modeļi aptver plašu leksiskā materiāla daļu un tiek izmantoti par paraugu jaundarinājumiem (dažādu vārdu šķiru vārdu darināšana no aizgūtiem, mākslīgi veidotiem un vispār jauniem vārdiem). Valodas faktus, kas funkcionē pēc neproduktīviem modeļiem, produktīvie modeļi pārveido pēc sava parauga.

Tā, piemēram, krievu valodas vēsturē produktīvais 2. deklinācijas modelis (*стол* — 'galds', *конь* — 'zirgs') «pārvilka» no 3. deklinācijas vārdus *лось* — 'alnis', *гость* — 'viesis', *воздь* — 'nagla', *голубь* — 'balodis' utt. (līdz tam šos vārdus locīja tāpat kā *нуть* — 'ceļš', kas tagad saglabājies kā vienīgais neproduktīvās deklinācijas paraugs). Latviešu valodā 1. deklinācijas modelis asimilējis 3. deklinācijas vārdus, piemēram, *цирк* kļuvis par *cirks*, *крос* — par *krogs*.

Mūsdienu krievu valodā pirmās produktīvās klases darbības vārdu grupā (*играть* ('spēlēt') — *играют* ('(viņi) spēlē') utt.) iekļaujas darbības vārdi no citām klasēm (*мазать* ('ziest') — *мажут* ('(viņi) ziež'), *показать* ('parādīt') — *покажут* ('(viņi) parādis') tipa), dažos gadījumos rodas paralēlformas, piemēram, *полоскать* ('skalot') — *полощут* un *полоскают* ('(viņi) skalot'), *брызгать* ('šķīst') — *брызжут* un *брызгают* ('(viņi) šķīst'), *махать* ('māt') — *машут* un *махают* ('(viņi) māj') utt., bērnu runā dzirdamas pat formas *скакают*, *плакают*, *мазают* formu *скачут* — '(viņi) auļo', *плачут* — '(viņi) gaud', *мажут* — '(viņi) ziež' vietā. Vēl pirms simt gadiem no darbības vārda *икать* — 'žagoties' varēja veidot tikai formu *ичут* — '(viņi) žagojas', bet XX gadsimtā visi lieto formu *икают* — '(viņi) žagojas', kas veidota tāpat kā bērnu runas forma *плакают*. Piemērā ar formu *икают* spilgti izpaužas produktīva modeļa uzvara pār neproduktīvu.

Analoga parādība vērojama vācu valodā, kur neproduktīvie stiprie darbības vārdi, kam raksturīga iekšējā fleksijska, vienkāršrunā un bērnu runā tiek lietoti kā vājie darbības vārdi bez iekšējās fleksijas (*springen* ('lēkāt') — *sprang* ('lēkāju'), *singen* ('dziedāt') — *sang* ('dziedāju'), *finden* ('atrast') — *find* ('atradu') vietā ir *springte*, *singte*, *findte* u. c.).

Arī latviešu valodā daži darbības vārdiem atsevišķas formas var veidot pēc diviem modeļiem, piemēram, tagadne no *skriet* ir *skrienu* un *skreju*, no *pētīt* — *pētīju* un *pētu*, kas liecina par formveidošanas modeļu savstarpēju ietekmi.

Neproduktīvos modeļus pārstāv nedaudzas leksiskās vienības, piemēram, krievu valodā *печь* ('cept') — *пекут* ('(viņi) cep'), *течь* ('tecēt') — *текут* ('(viņi) tek'), *жечь* ('dedzināt') — *жгут* ('(viņi) dedzina'), *бережь* ('sargāt') — *берегут* ('(viņi) sargā') tipa darbības vārdi, *лезть* ('līst') — *лезут* ('(viņi) lien'), *нести* ('nest') — *несут* ('(viņi) nes'), *вести* ('vest') — *ведут* ('(viņi) ved') tipa darbības vārdi, gandrīz zaudētais *грясти* ('tūvoties, nākt') līdzās *грядут* ('(viņi) nāk'), deklinācijas ziņā īpat-

nējais vārds *нуть* ('ceļš'), kā arī vārdi *мать* ('māte') un *дочь* ('meita'), kuriem atkarīgajos locījumos celms beidzas ar *-ер* — *матери, дочери* utt., turklāt šie modeļi netiek izmantoti par paraugu jaundarinājumiem.

Nedrīkst jaukt vienas vai otras gramatiskās formas lietošanas biežumu ar modeļa produktīvumu un neproduktīvumu. Tā krievu valodā darbības vārdiem *быть* — 'būt', *дать* — 'dot', *давать* — 'dot', *лечь* — 'liet', *пить* — 'dzert', *брать* — 'ņemt', *жечь* — 'dedzināt', *нечь* — 'sept', *течь* — 'tecēt', *беречь* — 'glabāt', *стеречь* — 'sargāt', *весть* — 'vest', *красть* — 'zagt', *цвести* — 'ziedēt', *плести* — 'pīt', *молоть* — 'malt', *колоть* — 'durt', *полоть* — 'ravēt', *пороть* — 'pērt', *(но)бороть* — 'uzvarēt' (pavisam 5 vārdi ar *-оть!*), *тереть* — 'berzēt', *(за)переть* — 'aizslēgt', *(у)мереть* — 'nomirt' un dažiem citiem ir liels lietošanas biežums, tomēr tie visi pārstāv neproduktīvus modeļus, turpretim terminoloģiskie darbības vārdi ar *-ировать* (*ангажировать* — 'angažēt', *аранжировать* — 'aranžēt', *пунктировать* — 'punktēt' u. c.) pārstāv produktīvu modeļi, bet lietošanas biežums tiem ir niecīgs. Latviešu valodā liels lietošanas biežums ir vārdiem *būt, dot, iet*, kuru tagadnes un pagātnes formas veidotas neregulāri un individuāli.

Otrs jautājums, t. i., jautājums par gramatikas spēju materializēt cilvēku domas, saistīts ar gramatikas vietu valodas struktūrā.

Fonētika un leksika atrodas valodas struktūras perifērijā: leksika pieder pie jēdzieniskās perifērijas, fonētika — pie materiālās.

Gramatika šai ziņā ieņem centrālo vietu. Leksika tieši nosauc reālās īstenības parādības, un fonētika tiek tieši uztverta ar dzirdi (auss), turpretim gramatika šai ziņā aizvien ir pastarpināta.

Tā kā gramatikai pašai nav nekāda konkrētuma, gramatikas un reālās īstenības sakars realizējas tikai ar leksikas starpniecību.

Gramatikas un uztveres sakars realizējas ar fonētikas starpniecību, gramatiku pašu tieši uztvert nevar, — pati par sevi tā ir nemateriāla un ārpus fonētiskās materialitātes nav iedomājama, jo tas, kas nav izteikts fonētiski, nepiemīt arī pašai gramatikai. Tā krievu valodā lietvārdiem dzimtes atšķirība parādās tikai vienskaitlī — *этот большой пруд, эта большая река, это большое озеро* ('šis lielais dīķis', 'ši lielā upe', 'šis lielais ezers'), bet daudzskaitlī dzimtes atšķirības nav — *эти большие пруды, реки, озера* ('šie lielie dīķi', 'šīs lielās upes', 'šie lielie ezeri'); līdz ar to lietvārdiem, kuriem nav vienskaitļa (*ворота* — 'vārti', *ножницы* — 'šķēres', *штаны* — 'bikses' u. c.), nav arī dzimtes. Latviešu valodā turpretim dzimtes atšķirība parādās kā vienskaitļa, tā daudzskaitļa locījumu formās, kā vienskaitliniekiem, tā daudzskaitliniekiem (*šis labais dārzs, ķirsis, ūdens, lietus, šī labā māja, zeme,*

sirds un šie labie dārzi, ķirši, ūdeņi, lieti, šis labās mājas, zemes, sirdis, kā arī lielie vārti un lielās durvis).

Katrai gramatiskajai parādībai aizvien ir divas puses: iekšējā puse — gramatiskā nozīme, tas, kas ir izteikts, un ārējā puse — gramatiskais izteikšanas paņēmieni, tas, ar ko izteikts. Ikvienu gramatiskā parādība obligāti aplūkojama šais divos aspektos.

Tikai domājamas gramātikas nav, tāpat kā nav neko neizteicošu gramatisko paņēmienu.

Tas, kas patiešām eksistē kādas valodas gramatikā, ir arī kaut kā izteikts un sarunas dalībniekiem uztverams ar fonētiskā noformējuma starpniecību.

Tādējādi gramatika ļauj leksikai ar fonētikas starpniecību izteikt cilvēku domas uztverei pieejamā materiālā veidā.

Turpmāk mēs šķirsim 1) gramatiskās nozīmes, 2) gramatiskos šo nozīmju izteikšanas paņēmienus, 3) gramatisko paņēmienu un gramatisko nozīmju mijiedarbības rezultātā radušās gramatiskās formas kā attiecīgo gramatisko nozīmju un gramatisko paņēmienu vienību.

Gramatisko vienību, gramatiskās formas izpratnē svarīgs ir runas lineārums un valodas sistēmiskums¹.

Runas lineārums izpaužas tādējādi, ka valodas izteikums realizējas laikā, vienam elementam sekojot aiz otra; no šī viedokļa ikviens izteikums ir ķēde, kuras locekļi seko cits citam laikā.

Lineārs ir teikums, kas sadalās vārdos (leksēmās); lineāra ir leksēma, kas sadalās morfēmās; lineāra ir morfēma, kas sadalās fonēmās; fonēmas lineārums jau vienlīdzīgs nullei, jo fonēmas elementus vairs nevar izteikt secīgi laikā, tiem jārealizējas vienlaicīgi, tāpēc fonēma drīzāk pielīdzināma punktam nekā elementam augstāko vienību līnijā. Runas lineārums dēļ gramatikai svarīga ne vien šīs ķēdes locekļu kvantitāte un kvalitāte, bet arī to secība; atsevišķu locekļu pārstāšanās var būt tikpat izteiksmīgs gramatisks paņēmieni kā kāda locekļa pievienošana vai atmešana (sk. 52. § — «Vārdu secības paņēmieni»); no tā izriet arī nulles izteiksmība vai kāda ķēdes locekļa (fonēmas, morfēmas, leksēmas) trūkuma izteiksmība, kas saistīts arī ar citu obligātu valodas pazīmi — sistēmiskumu.

Valodas sistēmiskums, kā jau noskaidrots (sk. I nod.), izpaužas nevis vienkāršā valodas materiālu ārējā organizācijā, bet tādējādi, ka visi vienveidīgie valodas struktūras elementi ir savstar-

---

¹ Šos jēdzienus bieži sauc par sintagmātiskām attieksmēm un paradigmātiskām attieksmēm. Paradigmātiskās attieksmes ir valodas sistēmiskuma tiešas sekas, bet sintagmātiskās attieksmes saistītas ar runas lineārumu, taču pēc sintagmas izpratnes, kas izklāstīta šīs grāmatas 59. paragrāfā, sintagmātika ir ne vien lineāra, bet arī paradigmātiska. Tāpēc turpmāk runāsim par lineārām un paradigmātiskām attieksmēm.

pēji saistīti un savu nozīmību iegūst tikai kā veselā daļu pretstatījums.

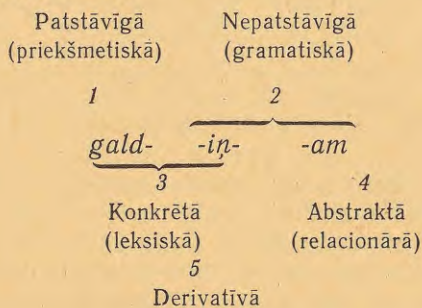
Gramatikai šī īpašība ir sevišķi svarīga; tā, piemēram, par dzimtes vai locījuma kategoriju var runāt tikai tad, ja valodā ir vismaz divas pretstatāmas dzimtes vai divi locījumi¹; ja tāda pretstatījuma nav un valodā ir tikai viena forma (kā dzimtei angļu un tjurku valodās vai locījumam franču valodā), tad attiecīgās kategorijas šai valodā vispār nav.

Ikviens valodas elements (morfēma, leksēma) tiek izsecināts no dažādām šī elementa formām kā tām kopīgais, piemēram, krievu valodas vārdiem *зabратъ* — 'saņemt', *заберу* — 'saņemšu', *забираю* — 'saņemu', *забор* — 'ņemšana' kopīgā sakne ir **бр-**, **бер-**, **бир-**, **бор-**, vārdiem *выжать* — 'izspiest', *выжму* — 'izspiedišu', *выжимать* — 'spiest laukā' kopīgā sakne ir **ж-**, **жм-**, **жим-** utt.² Latviešu valodā vārdi ar kopīgu sakni ir, piemēram, *vel-t*, *vil-n-is*, *val-st-ī-t*; *vēr-t*, *vir-inā-t*, *vār-st-ī-t*.

L e k s ē m a³ *brālis* uzdevums ir pārstāvēt visām šī vārda formām kopīgo: *brālis*, *brāļa*, *brālim*, *brāli*, *ar brāli*, *brāļi*, *brāļu*, *brāļiem*, *brāļus*, *ar brāļiem*, *brāļos* (ar celmu **brāl-**, **brāl-**). No piemēra izriet arī leksēmas definīcija: vārds kā visu tā gramatisko formu kopums⁴.

Gramatiskā nozīme (un tās tipi) tiek noskaidrota, sastatot šo nozīmi ar priekšmetisko un leksisko nozīmi.

Izanalizēsim elementāru piemēru — formu *galdiņam*. Analizē izmantosim šādu shēmu:

¹ Piemēram, angļu valodā vietniekvārdam ir formas *he* — 'viņš' (subjekta locījums) un *him* — 'viņu' (objekta locījums).

² Te domāta nevis vēsturiskā sakne ar tās pārveidojumiem: **ЖА-**, **ЖБМ-**, **ЖИМ-**, bet sinhroni ņemta mūsdienu valodas sakne, kur morfēmu pārdalījuma rezultātā [a] vairs nav saknes elements, bet gan tematisks patskanis, sal. *пис-а-ть* — 'rakstīt' un *ж-а-ть* — 'spiest', *гляд-е-ть* — 'skatīties' un *зр-е-ть* — 'redzēt' (*зрю*) utt.

³ *Leksēma* — no grieķu *lexis* — 'vārds'.

⁴ Šī termina definīcijas paplašināšana ar raksturojumu «un kā visu tā nozīmju kopums» nav saistīta ar gramatiku — tā ir leksikoloģijas kompetence, bet tur labāk runāt par vārdu, nevis par leksēmu.

1. Daļas [gald-] un daļas [-iņ-am] pretstatījums pamatojas uz atšķirību starp patstāvīgo (1) un nepatstāvīgo (2) nozīmes ziņā¹; tiešām, 1 var būt nozīmīgs arī bez 2, bet 2 bez 1 nozīmīgs būt nevar; 1 ir priekšmetiskā nozīme, 2 — gramatiskā nozīme.

2. Daļas [gald-iņ-] pretstatījums daļai [-am] pamatojas uz atšķirību starp konkrēto (3) un abstrakto (4) nozīmi; tiešām, elementa [gald-iņ-] sastāvdaļām konkrētums piemīt dažādā mērā: [gald-] tas piemīt lielākā mērā nekā [-iņ-]; elementam [-am] nav nekāda konkrētuma, jo tas rāda tiro attieksmi; 3 ir leksiskā nozīme, bet 4 — relacionārā² nozīme.

3. Elements [-iņ-] (5), kas parādās abos aplūkotajos pretstatījumos un katreiz ietilpst citā daļā — pirmajā pretstatījumā kopā ar [-am], otrajā pretstatījumā kopā ar [gald-], tiešām ir divdabīgs: no vienas puses, tas, tāpat kā [-am] (4), ir nepatstāvīgs un var būt nozīmīgs un tikt lietots tikai tad, ja ir 1, no otras puses, tas principiāli atšķiras no [-am] (4) ar savu konkrētumu, kas to tuvina ar [gald-] (1); 5 ir derivatīvā³ nozīme.

Tātad

1 ir priekšmetiskā nozīme, kas atbilst atsevišķam patstāvīgam jēdzienam.

5 ir derivatīvā nozīme, kas ietver pazīmes, kuras nav domājamas patstāvīgi, bet tikai kā saknes priekšmetiskās nozīmes pavadītājas, ierobežotājas un precizētājas. Jēdzienam «galds» var atbilst jebkurš galds — gan liels, gan mazs; kad pie vārda *galds* tiek pievienots [-iņ-], jēdziena apjoms sašaurinās — *galdiņš* ir 'mazs galds'.

4 ir relacionārā nozīme, tā izsaka tikai leksēmas *galdiņš* attieksmes ar citiem teikuma locekļiem: *Arī galdiņam jāatrod vieta*.

2 ir gramatiskā nozīme, kas aptver kā 4 — relacionāro, tā 5 — derivatīvo nozīmi. Relacionārās nozīmes 4 maiņas ietilpst vārda formas maiņā; derivatīvās nozīmes 5 maiņas ietilpst vārddarināšanā; kā viens, tā otrs process ir formveidošana (sk. tālāk)⁴.

3 ir leksiskā nozīme, kas aptver kā priekšmetisko nozīmi 1, tā derivatīvo nozīmi 5. Ja trūkst elementa, kas satur derivatīvo nozīmi 5, tad priekšmetiskā nozīme 1 ir leksiskās nozīmes nesēja; tā tas ir visos neatvasinātajos vārdos (*galds, brālis, ūdens, jūra, zeme, sirds* u. c.). Šais vārdos leksiskā un priekšmetiskā nozīme

¹ Te domāta tieši nozīmes patstāvība, nevis lietošanas patstāvība, jo [gald-] patstāvīgi nelieto.

² *Relacionārs* — no latīņu *relatio* — 'attieksme'.

³ *Derivatīvs* — no latīņu *derivatio* — 'novadišana'.

⁴ Citu skaidrojumu formveidošanai, vārddarināšanai un vārda formas maiņai sk. V. Vinogradova rakstā «О формах слова» («Известия АН СССР», т. III, вып. I, 1944).

faktiski sakrīt. Ja vārdā ietilpst 5 — elements, kas satur derivatīvo nozīmi, tad leksiskā nozīme un priekšmetiskā nozīme nesa-krīt. Tas liecina, ka divu nozīmju sakrišana pirmajā gadījumā ir tikai šķietama, jo priekšmetiskā nozīme ir abstrahēta no vārdu šķiras, bet leksiskā nozīme obligāti ietver sevī vārdu šķiras pa-zīmi; sal. 1) [труд-], 2) [трудн-], 3) [трудо-], 4) [трудност-], 5) [труди-]. Šiem celmiem ir viena un tā pati priekšmetiskā no-zīme un dažādas leksiskās nozīmes, pie tam celmi 1 un 4 saistīti ar lietvārda nozīmi, celmi 2 un 3 — ar īpašības vārda nozīmi un celms 5 — ar darbības vārda nozīmi¹.

Leksiskā nozīme nav vienkārši mehāniska 1 un 5 summa, t. i., priekšmetiskās un derivatīvās nozīmes summa, tā ir vienība ar īpašu kvalitāti. Šī kvalitāte piemīt galvenokārt celmiem (sk. tā-lāk), un te izpaužas leksikas ietvērums gramatikā; cits ietvērums ir relacionāro nozīmju izteikšana ar dažādiem gramatiskiem paņē-mieniem.

Gramatiskais paņēmiens ir gramatisko — kā relacionāro, tā derivatīvo nozīmju materiālā izpausme. Visas mor-fēmu gramatiskās atšķirības, kas rāda locījumu, skaitļu, personu, laiku utt. maiņu, tiek izteiktas ar fonemātiskām atšķirībām, t. i., ar morfēmu veidotāju fonēmu atšķirībām (kādas fonēmas aizstā-šana ar citu, fonēmas pievienošana, fonēmas atmešana, fonēmu pārstatīšana; te pieder arī fonēmas trūkums vienā formā un tās esamība citā formā); teikumā tam visam pievienojas vēl intonā-cijas maiņas, paužu izvietojums, uzsvāru gradācija, kā arī iespēja pārstatīt plašākus runas ķēdes locekļus (leksēmas, to grupas); gramatiskā paņēmiena lomā funkcionē arī īpaši palīgvārdi, kas izsaka attieksmes starp teikuma locekļiem un starp teikumiem. Tādējādi gramatiskās nozīmes tiek izteiktas nevis tieši ar fonē-mām (vai ar valodas skaņām), bet ar noteiktām tehniskām fonē-tiskā materiāla kombinācijām, kas ir gramatiskie paņēmiens.

Ilustrācijai der šāds piemērs: var likties, ka piemērā *рўки* ('rokas') — *рукў* ('rokas-') atšķirība starp daudzskaitļa nomina-tīvu un vienskaitļa ģenitīvu ir tā, ka pirmajā gadījumā (*рўки*) [y] ir garš un stiprs, bet [и] īss un vājš, bet otrajā gadījumā (*рукў*) — otrādi: [и] ir garš un stiprs, bet [y] īss un vājš; patiesībā šīs parādības ir sekundāras, tām pamatā ir tas, ka vienā formā uzsvārs ir uz celma (*рўки*), bet otrā (*рукў*) — uz galotnes (sal. *сєла* — 'ciemi' un *селó* — 'ciems', *вóды* — 'ūdeņi' un *водá* — 'ūdens', kur gan ir citas skaniskās atšķirības, bet parādība tā pati); tāpat gramatiskais paņēmiens te ir uzsvāra pārvietojums,

¹ Dažādos valodu tipos pēc celma var diezgan precīzi noteikt vārdu šķiru. Tā tas ir indoeiropiešu valodās, piemēram, krievu un latviešu valodā, kur tādi celmi kā [труд-], [kok-] rāda piederību pie lietvārdiem, turpretim celmi [трудн-], [трудо-], [kokain-] var būt īsti īpašības vārdu *трудн-ый* — 'grūts', *трудо-ой* — 'darba-', *kokain-s* celmi, bet var būt arī jaunu lietvārdu celma elementi — *трудн-ость* — 'grūtums', *трудо-ик* — 'trudoviks', *kokain-умс* u. c.

pārējām skaņu pārmaiņām nav gramatiska rakstura: tās ir tikai šo pozīciju sekas¹.

Valodās tiek lietots ierobežots gramatisko paņēmienu skaits: dažāda tipa afiksācija, iekšējā fleksija, atkārtojumi, salikteņu veidošana, palīgvārdi, vārdu secība, uzsvars, intonācija un supletīvisms. Jebkuras valodas gramatika var izpausties tikai ar šiem paņēmieniem. Dažās valodās (piemēram, krievu, angļu) tiek izmantoti visi iespējamie gramatiskie paņēmieni, citās (piemēram, ķīniešu, franču) — tikai daži; protams, šim faktam, tāpat kā visam gramatiskajam, nav nekāda sakara ar valodas novērtējumu (gramatisko paņēmienu apskatu sk. tālāk).

Viens no grūtākajiem teorētiskās gramatikas jautājumiem ir jautājums par gramatiskajām kategorijām.

Ilgu laiku valodnieki jauno valodu gramatisko sistēmu ietvēra shēmās, ko bija izstrādājuši antīkie gramātiķi grieķu un latīņu valodas gramatiskajām kategorijām; piemēram, tā viduslaiku krievu valodas gramatiskajā tradīcijā ienāca mācība par astoņām vārdu šķirām. Vēlāk uz gramatiku sāka pārnest loģikas kategorijas, bet pēdējā laikā tika mēģināts izveidot īpašas «jēdzieniskās» kategorijas, kas būtu nevis loģiskas, bet valodiskas, pie tam kopīgas visām valodām. Visu šo mēģinājumu neveiksmes sakņojas tur, ka «kategorijas» valodai tika pieliktas no ārienes, nevis izsecinātas no attiecīgo valodu materiāla.

Gramatiskās kategorijas pirmām kārtām ir valodas elementu (vārdu, to nozīmīgo daļu, vārdu savienojumu) grupējumi, kas veido gramatiskas kopas. Ko tad apvieno kategorijas valodā? Mēs domājam, ka tās ir gramatiskās nozīmes, nevis gramatiskie paņēmieni vai formas (gramātiķi ir izteikuši arī tādas domas).

Tā, piemēram, krievu valodā darbības vārdam ir nepabeigtā un pabeigtā veida kategorija. Šo gramatisko pretstatījumu var izteikt ar dažādiem gramatiskajiem paņēmieniem:

Nepabeigtais veids	Pabeigtais veids	Gramatiskais paņēmienis
<i>делать</i> — 'darīt'	<i>сделать</i> — 'padarīt'	prefiksācija
<i>толкать</i> — 'grūst'	<i>толкнуть</i> — 'pagrūst'	sufiksācija
<i>собирать</i> — 'vākt'	<i>собрать</i> — 'savākt'	iekšējā fleksija
<i>достигать</i> — 'sasniegt'	<i>достичь</i> — 'sasniegt'	iekšējā fleksija un dezafiksācija
<i>насыпать</i> — 'bērt iekšā'	<i>насыпать</i> — 'iebērt'	uzsvara pārnese
<i>брать</i> — 'ņemt'	<i>взять</i> — 'paņemt'	supletīvisms

No angļu valodas šai sakarā var minēt piemērus, kur ar dažādiem gramatiskajiem paņēmieniem izteikts vienskaitļa un daudzskaitļa pretstatījums:

¹ Sīkāk par to sk. rakstā E. P. Курилович. Система русского ударения. Grāmatā E. Курилович. Очерки по лингвистике. М., 1962, 436. un sek. lpp.

<i>book</i> [bʊk] — 'grāmata'	<i>books</i> [bʊks] — 'grā- matas'	ārējā fleksija
<i>foot</i> [fʊt] — 'kāja'	<i>feet</i> [fi:t] — 'kājas'	iekšējā fleksija
<i>child</i> [tʃaɪld] — 'bērns'	<i>children</i> [tʃɪldrən] — 'bērni'	ārējās un iekšējās fleksijas apvie- nojums

Gramatisko paņēmienu dažādība katras kategorijas izteikšanai nesagrauj šīs kategorijas vienību. Te izpaužas gramatisko paņēmienu izomorfisms¹, t. i., tas, ka vienā un tai pašā gramatiskajā funkcijā var izmantot dažādus gramatiskos paņēmienu.

Tādējādi gramatiskā kategorija ir valodas elementu (vārdu, nozīmīgo vārda daļu un vārdu savienojumu) kopa, ko apvieno gramatiskā nozīme un kam obligāti ir gramatisks izteikšanas paņēmiens (ja nozīme izteikta ar pievienotiem patstāvīgajiem vārdiem, piemēram, ar apstākļa vārdiem pie darbības vārda, tad gramatiskās kategorijas neveidojas). Tālāk sakarā ar vārdu šķirām šis jautājums tiks izklāstīts plašāk².

Visgrūtākais gramatikā ir jautājums par gramatisko formu.

Vārds *forma* ir daudznozīmīgs. D. Ušakova redakcijā iznākušajā krievu valodas skaidrojošā vārdnīcā šim vārdam minētas 12 nozīmes³, no kurām ar aplūkojamo jautājumu var būt saistītas trīs nozīmes.

Astotajā nozīmē forma raksturota kā «Ārējās izteikšanas paņēmiens gramatiskajām kategorijām, vārdu un teikumu savstarpējiem sakariem runā». Šī definīcija attiecas uz gramatisko paņēmienu, nevis uz gramatisko formu. No pārējām formas definīcijām, šķiet, varētu minēt otro — tehnisko nozīmi, bet, kā zināms, forma tehnikā, piemēram, liešanas forma, neveido vienību ar tās saturu, var palikt arī bez satura, bet pēc atliešanas tai vairs nav sakara ar atlējumu. Sestajā — filozofiskā nozīmē jēdziens «forma» pretstatīts jēdzienam «sators», piemēram, nacionālā kultūra ir sators, bet nacionālā valoda — tās forma. Tomēr arī šī nozīme neatbilst formai valodā, jo no filozofiskā viedokļa visa valoda ir forma attiecībā uz domāšanu un kultūru.

Forma valodā, konkrēti gramatikā, ir īpašs jēdziens, kam nepieciešama īpaša definīcija.

A. Potebņa (1835—1891), apzinādamies, ka ārēja, tehniska formas izpratne valodā ir neproduktīva, secināja, ka «gramatiskā forma .. ir nozīme, nevis skanējums»⁴, tomēr arī šis atzinums

¹ *Izomorfisms* — no grieķu *isos* — 'vienāds' un *morphē* — 'veids, forma'.

² Sk. 58. §.

³ Sk. «Толковый словарь русского языка», под редакцией Д. Н. Ушакова, т. IV. 1940, 1100. lpp.

⁴ А. А. Потебня. Из записок по русской грамматике. М., Учпедгиз, 1958, т. I—II, 61. lpp.

vajadzīgo jēdzienu nenoskaidro. Dažas citas viņa domas par formu tiks citētas tālāk.

Tuvāk pie jautājuma atrisinājuma pienāca F. Fortunatovs (1848—1914), kurš deva šādu definīciju: «Par atsevišķu vārdu formu šī termina tiešajā nozīmē sauc . . . atsevišķu vārdu spēju runātāju apziņā sadalīties formālajā un celma daļā. Vārda formālā daļa ir tā vārda skaniskās puses daļa, kas piešķir citu nozīmi šī vārda otrai, celma daļai, kura eksistē citā vārdā vai citos vārdos ar citu formālo daļu . . .»¹

Pamatojoties uz šo definīciju, F. Fortunatovs norobežoja vārda formas maiņas formas un vārddarināšanas formas: «Atsevišķu pilno vārdu formas, kas izsaka dažādas domu priekšmetu attieksmes pret citiem domu priekšmetiem teikumos, sauc par vārda formas maiņas formām . . . Pārējās atsevišķu pilno vārdu formas, kas nav vārda formas maiņas formas, sauc par vārddarināšanas formām.»²

Cits apakšiedalījums ir iedalījums sintaktiskajās un nesintaktiskajās formās.

Sintaktiskās formas ir formas, kas atkarīgas no teikuma locekļu sintaktiskajām attieksmēm — saskaņojuma vai pārvaldījuma; piemēram, krievu un latviešu valodā tādas ir lietvārdu locījumu formas (*вижу дом* — 'redzu māju', *любуюсь домом* — 'priecājos par māju'; *редзу māju, тувоjos mājai*), īpašības vārdu dzimtes, skaitļa un locījuma formas (*большой дом* — 'liela māja', 'lielu māju', *большую собаку* — 'lielu suni', *большое окно* — 'liels logs'; *лиела māja, liels dārzs, lielus dārzus*), darbības vārdu personas un skaitļa formas (*я купаюсь* — 'es peldos', *мальчик купается* — 'zēns peldas', *мальчики купаются* — 'zēni peldas'; *es peldos, zēns peldas, mēs peldamies*).

Nesintaktiskās formas ir formas, kas nav atkarīgas no teikuma locekļu attieksmēm; piemēram, krievu un latviešu valodā lietvārdu dzimtes un skaitļa formas (*зал, зала, зало* — 'zāle'; *стол* ('galds') — *столы* ('galdi')); *кļava, кļавс; галдс* — *галди*), darbības vārdu veida, izteiksmes un laika formas (*я беру* — 'es ņemu', *я возьму* — 'es raņemšu', *я взял бы* — 'es raņemtu', *возьми* — 'raņem!' ; *es ņemu, es ņemšu, es ņemtu, ņем!*), īpašības vārdu salīdzināmo pakāpju formas (*умный, умнее, умнейший; gudrs, гудр-рāкс, висгудрākais*).

Daži valodnieki domā, ka visas sintaktiskās formas ir vārda formas maiņas formas, bet visas nesintaktiskās formas — vārddarināšanas formas, taču pēdējā šī secinājuma daļa nav pareiza.

¹ Ф. Ф. Fortunatov. Сравнительное языковедение, общий курс 1901—1902 гг. Grāmatā Ф. Ф. Fortunatov. Избранные труды. Учпедгиз, 1956, т. I, 137. lpp.

² Turpat, 155. lpp.

Vārddarināšanas rezultātā rodas jauns vārds (*белый* — 'balts', *белить* — 'balsināt', *побелка* — 'balsināšana', *беленький* — 'balts', *беловатый* — 'baltgans', *белизна* — 'baltums' utt.); *зилс*, *зилēt*, *зилināt*, *зилot*, *зилums*, *зилgans*, *зилganums* utt.), bet piemēros *стол* — *столы*, *умный* — *умнее*, *взять* — *возьму* — *взял*; *галдс* — *галди*, *гудрс* — *гудрāks*, *ņemt* — *ņemšu* — *ņēmu* jauns vārds nerodas, tās ir nesintaktiskas formas un tomēr vārda formas maiņas formas.

Ja konsekventi ievērotu F. Fortunatova doto formas definīciju, tad vieni vārdi valodā izrādītos «ar formu», «noformēti» (tie, kuriem ir celma daļa un formālā daļa: *топор-ом* — 'ar cirvi', *доброму* — 'labam', *бег-ут* — '(viņi) skrien'; *cirv-им*, *lab-ајат*, *нес-ат*), bet citi vārdi būtu «bez formas», «bezformīgi» (*там* — 'tur', *вчера* — 'vakar', *хлоп* — 'blaukš!', *брысь* — 'šķic!', *кенгуру* — 'ķengurs'; *тур*, *вакар*, *брākš!*, *сук*, *сук!*, *авто*), kas ir pretrunā ar vispārīgo tēzi, ka valoda ir forma un valodā viss ir noformēts.

Šai sakarā interesantas domas izteicis A. Potebņa. Citēdams V. Humbolta tēzi «attiecīgās formas nozīmi es saprotu pēc šīs formas vietas deklinācijā vai konjugācijā»¹, viņš norādīja, ka formas noteikšanā var izmantot «zināšanas par vietu, ko vārds ieņem veselajā, vienalga, vai tā ir runa vai formu shēma»².

Faktiski arī F. Fortunatovs jautājumu par formu neierobežo ar runas sadalīšanu posmos, bet uzskata, ka iespēju sadalīties celma daļā un formālajā daļā vārds iegūst korelācijā ar citiem paradigmas locekļiem, t. i., Potebņas «formu shēmā». Krievu valodas vārds *стол*ик — 'galdiņš' sadalāms daļās [стол+ик+ nulle] tāpēc, ka citos vārdos, no vienas puses, atkārtojas tā pati «formālā daļa» [ик+nulle] savienojumā ar citām «celma daļām»: *носик* — 'deguntiņš', *ротик* — 'mutīte', *садик* — 'dārziņš' utt., bet, no otras puses, atkārtojas tā pati «celma daļa» [стол(')] savienojumā ar citām «formālajām daļām»: *столовая* — 'ēdnīca', *столоваться* — 'pusdienot', *настольный* — 'galda-'.³

Šo korelāciju var izteikt shēmā, kur ar lielajiem burtiem apzīmētas «celma daļas», bet ar mazajiem — «formālās daļas»:

Aa	←————→	Ba	←————→	Ca
Ab	←————→	Bb	←————→	Cb
Ac	←————→	Bc	←————→	Cc ³

Viss tas izriet no valodas sistēmiskuma, jo valodā visi vienas kvalitātes fakti (locījumi, skaitļi, personas, laiki utt.) saistīti vienā veselumā un katrs fakts, kā teicis A. Potebņa, savu nozīmi iegūst pēc «vietas veselajā». Formu rindas, kurās ietilpst attiecīgā

¹ A. A. Потебня. Из записок по русской грамматике, т. 1—2. М., Учпедгиз, 1958, 44. лрр.

² Тургат, 66. лрр.

³ Ск. В. К. Поржезинский. Введение в языкознание. 1915, 141. лрр.

parādība, sauksim par paradigmām, bet tās formas īpašības, kuras rodas paradigmas locekļu korelativitātes dēļ, — par paradigmātisko formu. Rezultātā veidojas vairākas sekas.

Pirmkārt, nullformu vai formas nullrādītāju jēdziens, kas pamatots F. Fortunatova¹, J. Boduēna de Kurtenē un F. de Sosīra darbos; tā, piemēram, krievu valodā vīriešu dzimtes vienskaitļa pazīme darbības vārdu pagātnei un īsformas īpašības vārdiem un lokāmajiem divdabjiem ir tas, ka šīm formām nav galotnes, bet sieviešu un nekatras dzimtes formām galotne ir: *ходил* ('viņš gāja') — *ходил-а* ('viņa gāja'), *ходил-о*; *хорош* ('labs') — *хорош-а* ('laba'), *хорош-о*; *убит* ('nogalināts') — *убит-а* ('nogalināta'), *убит-о*.²

Nullrādītājiem gramatikā ir tāda pati nozīme un tāds pats izteiksmes spēks kā pozitīvajiem rādītājiem (afiksu pievienošana, fonēmu mija utt.). Nullrādītāji, t. i., pozitīva rādītāja trūkums formu sistēmā korelācijā ar tā klātbūtni citās formās, pamatojas uz valodas sistēmiskumu un to formu paradigmatiskumu, kuras veido vienu vai otru atsevišķu sistēmu. Var būt nullafiksi (sk. tikko minētos piemērus *ходил*, *хорош*, *убит*), var būt nozīmīgas nulles arī fonēmu mijā (*порывать* un *порвать* — 'pārtraukt'), var runāt par nulles palīgvārdiem, piemēram, nullsaitiņu (*я был здесь* — 'es biju šeit', *я буду здесь* — 'es būšu šeit', bet *я — здесь*; *он был награжден* — 'viņš tika apbalvots', bet *он — награжден* utt.).

Otrkārt, arī «bezformas vārdiem», t. i., tiem, kuri nesadalās celma daļā un formālajā daļā, ir forma, ja tie ieņem vietu veselajā, «vienalga, vai tā ir runa vai formu shēma» (Потемна). Piemēram ņemsim nelokāmu «bezformas» vārdu *кенгуру* — 'ķengurs', kurš nav sadalāms celma daļā un formālajā daļā³, bet, sastatot tādus veselumus kā *Серый волк лежал на песке* — 'Pelēks vilks gulēja smiltīs' un *Серый кенгуру лежал на песке* — 'Pelēks ķengurs gulēja smiltīs', *Я вижу волка* — 'Es redzu vilku' un *Я вижу кенгуру* — 'Es redzu ķenguru' utt., mēs secinām, ka *кенгуру* ir lietvārds, kas lietots par teikuma priekšmetu un papildinātāju tais pašos savienojumos kā vārds *волк*, t. i., vārdam *кенгуру* krievu valodā ir lietvārda forma, kaut arī tas nav lokāms. Teikumā *Кен-*

¹ Sk. Ф. Ф. Fortunатов. Сравнительное языковедение. Избранные труды, т. I. 1956, 138. lpp.

² Latviešu valodā visām deklinācijas formām ir galotnes. Vienīgais pretstats ar galotni apgādātajām locījumu formām ir vokatīvs, kur sastopamas arī formas ar nullgalotni, piemēram, *mās!*, *māt!*, *tēv!*. Turpretim darbības vārdu personu paradigmā ir formas ar galotni un bez tās, piemēram, *nes-и*, *nes*. — *Tulk.*

³ Bērni «izlabo» šo neērtību pēc proporcijas *вижу собаку*, *вижу кенгуру* = *это собака*, *это кенгура* (t. i., lineāri tiek sadalīts *кенгур-а*, *кенгур-ы*, *кенгур-у* un *кенгур-ёнок*).

гуру — *раз антраша!* visi trīs vārdi no lineārās formas viedokļa ir «bez formas», bet paradigmātiski tiem visiem ir forma, un gramatiski mēs šo teikumu saprotam tāpat kā teikumu *Олень сделал прыжок* — 'Briedis lēca'. Te atkal izpaužas gramatiskais izomorfisms.

Treškārt, gramatiskās formas raksturojumā nozīme ir ne tikai vārda formas maiņas paradigmai (vārda formas maiņas formu sistēmai — deklinācijai, konjugācijai), bet arī vārddarināšanas paradigmai (korelācijai ar atvasinātajām formām un formām, no kurām vārds darināts). Tā krievu valodas īpašības vārdos var būt piedēklis *-ск-* un piedēklis *-к-*; dažos gadījumos grūti noteikt, kurš no minētajiem piedēkļiem lietots, piemēram, īpašības vārdos, kas darināti no celmiem ar *-ц-* (rakstījumā *молодецкий* — 'brašs', *Павелецкий* utt.). Jautājums noskaidrojams ar vārddarināšanas paradigmas starpniecību: piedēklis *-ск-* mēdz būt denominālajos īpašības vārdos, bet piedēklis *-к-* — deverbālajos (sal. *конский* — 'zirga-', *царский* — 'cara-', *рязанский* — 'Rjazaņas-' un *ломкий* — 'trausls', *хрусткий* — 'kraukšķīgs', *робкий* — 'bikls'), tāpēc valodā piemēros *молодецкий*, *Павелецкий* ir piedēklis *-ск-*, bet fonētiski savienojums [uc] vienkāršojies par [u]; piemēri *ломкий* — 'trausls', *ковкий* — 'kaļams' u. c. jāanalizē kā deverbāli.

Аркпосим visu par formu teikto.

1. Forma gramatikā nav identificējama ar gramatisko paņēmienu.

2. Forma nav identificējama ar nozīmi.

3. Forma gramatikā ir gramatiskās nozīmes un gramatiskā paņēmiena korelācija to vienībā; mainot paņēmienu un saglabājot nozīmi, kā arī mainot nozīmi un saglabājot paņēmienu, iegūstam jaunas formas. Piemēram, *предобрый* — 'ļoti labs' un *добрый-добрый* — 'labs, labs' pēc nozīmes ir viens un tas pats — īpašības vārda vispārākā pakāpe, bet šīs nozīmes izteikšanas paņēmieni ir dažādi: priedēklis vārdā *предобрый* un atkārtojums savienojumā *добрый-добрый*; te ir dažāda forma un dažādas formas. *Добрый-добрый* un *ходишь-ходишь* — '(tu) staigā, staigā' ir vienādas parādības pēc paņēmiena (atkārtojums), bet dažādas pēc nozīmes: *добрый-добрый* ir īpašības vārda vispārākā pakāpe, *ходишь-ходишь* — darbības vārda veida īpaša nianse; arī te ir dažāda forma un dažādas formas¹.

4. Tā kā runa ir lineāra, forma pirmām kārtām atklājas, ja runas ķēdi sadala atsevišķos posmos — leksēmās, morfēmās, fonēmās.

¹ Formas izpausmi vārdā, t. i., vārdu vienā vai otrā formā, arī pieņemts saukt par formu, piemēram, forma *добрый-предобрый* — 'ļoti labs', forma *добрая* — 'laba', forma *ходил* — 'gāju' utt. Mūsu dienās šais gadījumos biežāk lieto terminu *vārdforma* (словоформа; to ieteicis A. Smirņickis).

Sintaktiskais veselums sadalās vārdos: *Это*||*воспитательный*||*дом* — 'Tas ir bērnu nams'; vārds *воспитательный* sadalās morfēmās: *вос-пит-а-тель-н-ый*¹; vārda *воспитательный* sakne (morfēma) sadalās fonēmās [п'-и-т].

Bet šāda lineārās formas sadalīšanās nevarētu notikt, ja nebūtu paradigmātiskās formas.

5. Paradigmātiskā forma ir vārda vai vārdu savienojuma kā veseluma — formu paradigmas — locekļa raksturojums; lineārās formas ziņā vienādiem vārdiem var būt dažāda paradigmātiskā forma; tā vārds *зло* — lietvārds ('ļauņums'), *зло* — īsformas īpašības vārds ('ļauņš') un *зло* — apstākļa vārds ('ļauņi') pēc lineārās formas sadalās vienādi divās morfēmās [зл-о], bet paradigmātiski šiem trim vārdiem ir dažāda forma:

1) *зло* (lietvārds) — deklinācijas paradigmas loceklis (*зло, злу* utt.);

2) *зло* (īpašības vārds) — dzimtes un skaitļa paradigmas loceklis (*зол, зла, зло, злы*), kā arī salīdzināmo pakāpju paradigmas loceklis (*злее*);

3) *зло* (apstākļa vārds) — tikai salīdzināmo pakāpju paradigmas loceklis (*злее*).

Tādas pašas attieksmes ir starp lietvārdu *печь* — 'krāsns' (*печи, печью, печи* utt.) un darbības vārda nenoteiksmi *печь* — 'sept' (*пеку, печешь; нек, пеку*), kaut arī lineāri abi šie vārdi noformēti vienādi, bet līdzīgu vārdu pārim — lietvārdam *знать* ('aristokrātija') un darbības vārda nenoteiksmei *знать* ('zināt') — arī lineārās formas ir dažādas: lietvārds [знат' + nulle], darbības vārds [зн-а-т'].

6. Vārda formas maiņa aptver tos gadījumus, kad ir darīšana ar tā paša vārda formām, t. i., kad leksiskā nozīme paliek tā pati, bet mainās relacionārā nozīme; tādas krievu valodā ir īpašības vārdu dzimtes, skaitļa, locījuma un salīdzināmo pakāpju formas, lietvārdiem — locījuma un skaitļa formas, darbības vārdiem — personas, skaitļa, veida, izteiksmes, laika, bet pagātnē dzimtes un skaitļa formas.

7. Vārddarināšana saistīta ar dažādiem vārdu darināšanas veidiem, kad no vārdu celmiem un saknēm darina jaunus vārdus ar īpašu leksisko nozīmi; piemēram, krievu valodā te minamas īpašības vārdu pamazinājuma un palielinājuma formas, lietvārdu kopības, palielinājuma un pamazinājuma formas, darbības vārdu priedēkļa formas, kur līdzās veidam mainās arī leksiskā nozīme (*писать* — 'rakstīt' un *написать* — 'uzrakstīt', kur leksiskā nozīme nemainās; *писать* — 'rakstīt' un *записать* — 'pierakstīt', kur leksiskā nozīme mainās), un, protams, visi gadījumi, kad no kādas vārdu šķiras celma tiek darināti citu vārdu šķiru

¹ Krievu vārdu morfoloģiskā uzbūve ir sarežģītāka, nekā tas šeit parādīts; sk. tālāk, 45. §, par afiksāciju.

vārdi: *труд* ('darbs') — *трудный* ('grūts') — *трудиться* ('strādāt'); *печь* ('krāsns') — *печной* ('krāsns-') — *печник* ('mūrnieks') utt.

8. Gramatisko paņēmienu skaits pasaules valodās ir ierobežots. Tie ir standartveidīgi un var būt raksturīgi kādai valodai tikai netieši. Gramatiskās nozīmes dažādās valodās ir gan kopīgas, gan atšķirīgas un arī var būt raksturīgas kādai valodai tikai netieši. Bet formas aizvien ir individuālas un raksturīgas tikai šai valodai.

Tā lielākajā daļā valodu ir daudzskaitļa kategorija, bet daudzskaitļa formas dažādās valodās ir atšķirīgas; malajiešu valodā tiek izmantots atkārtojums, piemēram, *orang* — 'cilvēks', *orang-orang*¹ — 'cilvēki', šilluku valodā Āfrikā — toņa maiņa, piemēram, *jit* ar augstu toni — 'auss', *jit* ar zemu toni — 'ausis', arābu valodā — transfixa patskaņu pārstatījums, piemēram, [a — i] *hamir* — 'ēzelis', [i — a] *himar* — 'ēzeļi', krievu valodā — galotnes maiņa, piemēram, *меч* — 'zobens', *мечу* — 'zobeni', vācu valodā — saknes patskaņa mija, piemēram, *Mutter* — 'māte', *Mütter*² — 'mātes', vai artikula maiņa, piemēram, *das Fenster* — 'logs', *die Fenster* — 'logi' utt.

Pēc E. Sepīra liecības, nasa valodā, kas ir viena no Britu Kolumbijas valodām, daudzskaitli veido ar četriem dažādiem paņēmienu. Lielākā daļa nomena (un darbības vārdu) daudzskaitli tiek dubultota, t. i., daļa saknes elementa tiek atkārtota, piemēram, *gyat* — 'cilvēks', *gyigyat* — 'cilvēki'. Otrs daudzskaitļa veidošanas paņēmiens ir dažu raksturīgu piedēkļu lietošana, piemēram, *an'on* — 'roka', *ka-an'on* — 'rokas'; *wai* — 'airis', *luwai* — 'airi'. Daudzskaitli veido arī ar iekšējo pārskaņu, piemēram, *gwula* — 'apmetnis', *gwila* — 'apmetņi'. Beidzot, ceturtais daudzskaitļa veidošanas paņēmiens ir piedēkļa pievienošana nomenam, piemēram, *waky* — 'brālis', *wakykw* — 'brāļi'.³

44. §. VALODU GRAMATISKIE PAŅĒMIENI

Kā jau teikts, gramatiskie paņēmieni visās valodās ir vienādi, bet atsevišķās valodās var būt izmantoti gan visi, gan tikai daži no tiem; bez tam (un tas ir galvenais) dažādās valodās šie paņēmieni saistīti ar dažādām gramatiskajām nozīmēm, un tā katreiz rodas jauna forma.

Gramatisko parādību apskatu ērtāk sākt tieši ar gramatiskajiem paņēmienu, pirmkārt, tāpēc, ka to nav daudz un tos viegli aplūkot, otrkārt, tāpēc, ka gramatiskajā analizē aizvien labāk sākt

¹ Mūsdienu indonēziešu ortogrāfijā *orang*².

² Nav svarīgi, vai šai gadījumā vācu valodā *die* ir tas pats artikuls vai homonīmi artikuli; skaitli šķir un pazīst pēc iekšējās fleksijas.

³ Э. Сепир. Язык. 1934, 47. lpp.

no ārējā (paņēmiena) un pēc tam pāriet pie iekšējā (nozīmes vai kategorijas), nevis otrādi, jo šai otrajā variantā viegli piedomāt to, kā valodā nemaz nav. Ejot pirmo ceļu, no šīm briesmām viegli izvairīties, jo konstatēt jau pazīstamu paņēmienu nav grūti, un, ja ir skaidrs gramatiskais paņēmiens, tad ir skaidra arī nozīme, ko tas izsaka.

45. §. AFIKSĀCIJAS PAŅĒMIENS

Afiksācijas paņēmienā saknēm (vai celmiem) tiek pievienoti afiksi.

Afiksi¹ ir morfēmas ar gramatisku nozīmi. Ārpus vārdiem afiksi valodās nav sastopami, tie aizvien pievienoti saknei un tiek izmantoti gan vārddarināšanā, gan vārda formas maiņā.

Pēc vietas attieksmē pret sakni afiksus iedala prefiksos² jeb piedēkļos, kas atrodas saknei priekšā, un postfiksos³, kas atrodas aiz saknes.

Ir valodas (tjurku, somugru), kurās nav piedēkļu, bet visa gramatika tiek izteikta ar postfiksiem; tādās valodās visi vārdi sākas ar sakni, aiz kuras var sekot postfiksų virkne, piemēram, kirgīzu valodā *кол-дор-ум-го* — 'manām rokām' (*кол-* — 'roka', *-дор-* — daudzskaitļa postfikss, *-ум-* — postfikss, kas norāda piederību pirmajai personai, *-го* — datīva postfikss). Citās valodās vairāk izmanto prefiksāciju un postfiksi gandrīz nemaz netiek lietoti, piemēram, suahili valodā (bantu saime Centrālajā Āfrikā) ir darbības vārda forma *wa-ta-si-po-ku-ja* [vatasipokúdzá] — 'ja viņi neatnāks' (*wa* apzīmē daudzskaitļa 3. personu, *ta* — nākotni, *si* — noliegumu, *po* — nosacījumu, *ku* ir darbības vārda vārddarinošais piedēklis un *ja* [dža] — sakne [ej-]). Indoeiropiešu valodās, to skaitā arī krievu un latviešu valodā, tiek izmantoti gan piedēkļi, gan postfiksi, bet postfiksiem ir daudz lielāka nozīme, piemēram, vārdā *пред-став-и-тель-н-ый* — 'autoritatīvs' ir viens piedēklis un četri postfiksi.

Postfiksų iedalījumam sufiksos⁴ jeb piedēkļos un fleksijās⁵ jeb galotnēs vairs nav pamatā šo morfēmu

¹ Afikss — no latīņu *affixus* — 'piestiprināts'.

² Prefikss — no latīņu *praefixum*, kas no *prae* — 'priekšā' un *fixus* — 'piestiprināts'.

³ Postfikss — no latīņu *post* — 'pēc' un *fixus* — 'piestiprināts'; terminu ieteicis J. Boduēns de Kurtenē.

⁴ Sufikss — no latīņu *suffixus* — 'piestiprināts'.

⁵ Fleksija — no latīņu *flexio* — 'liekšana', 'pāreja'.

novietojums; piedēklim nav obligāti jābūt starp sakni un galotni, bet galotnei — vārda beigās. Piemēram, vācu valodā *Kind* — 'bērns', *Kinder* — 'bērni', bet *Kinderchen* — 'bērniņi', kur **-er** ir daudzskaitļa galotne un **-chen** — pamazinājuma piedēklis; salīdzinājumam var minēt krievu valodas atgriezeniskās formas, kur aiz galotnes pievienots atgriezeniskais piedēklis **-ся**, kas locījumos nemainās, piemēram, *трудящиеся* — 'darbāaudis', *трудящихся*, *трудящимся* utt.

Piedēkļi un galotnes atšķiras pēc gramatiskās nozīmes tipa: piedēkļi ir postfiksi ar derivatīvu nozīmi, bet galotnes — postfiksi ar relacionāru nozīmi. Indoeiropiešu valodu priedēkļus tā iedalīt nevar, jo šais valodās viens un tas pats priedēklis pat savienojumā ar vienu un to pašu sakni (vai vārdu) var izteikt gan derivatīvo nozīmi bez relacionārās nozīmes maiņas, gan relacionāro nozīmi bez derivatīvās nozīmes maiņas, gan, beidzot, derivatīvo un relacionāro nozīmi vienlaikus. Tā krievu valodā priedēklim **за-**savienojumā ar pabeigtā veida darbības vārdu *ходить* — 'iet' var būt

1) tikai derivatīvā nozīme, piemēram, *Когда ходил в институт, то заходил в библиотеку* — 'Iedams uz institūtu, mēdzu ieiet bibliotēkā', kur vārdam *заходил* relacionārā nozīme nemainās un tas ir nepabeigtā veida darbības vārds;

2) tikai relacionārā nozīme, piemēram, *Ребенок долго не ходил и заходил лишь на четвертом году* — 'Bērns ilgi nestaigāja un sāka staigāt tikai ceturtajā gadā', kur vārdam *заходил* leksiskā nozīme nemainās, bet relacionārā nozīme mainās un tas ir pabeigtā veida darbības vārds;

3) kā derivatīvā nozīme, tā relacionārā nozīme, piemēram, *Мы ходили с ним по городу, и он заходил меня до полу смерти* — 'Mēs ar viņu staigājām pa pilsētu, un viņš mani gluži nomocīja', kur vārdam *заходил* ir cita leksiskā nozīme un tas ir pabeigtā veida darbības vārds.

Pēc gramatiskās nozīmes piedēkļi ir vārddarinoši afiksi, bet galotnes — vārda formas maiņas afiksi; priedēkļiem (kā jau pārliacinājāmajos, aplūkojot piemērus ar *заходить*) var būt kā viena, tā otra nozīme.

Tomēr arī ar postfiksiem ne vienmēr viss ir tik vienkārši. Salīdzinot krievu lietvārda *зло* — 'ļaunums' locījumu galotnes (*зло*, *зла*, *злу* utt.) vai īpašības vārda *злой* — 'ļauns' galotnes (*зло-ой*, *зло-ого*, *зло-ому* utt.) katrā deklinācijas paradigmā, redzam, ka tās ir vārda formas maiņas afiksi, jo galotnes šķir vienas un tās pašas leksēmas formas, mainot leksisko nozīmi; bet, salīdzinot atbilstošās šo divu vārdu locījumu formas (*зло-о* — *зло-ой*; *зла-а* — *зло-ого*; *злу-у* — *зло-ому* utt.), redzam, ka galotnes diferencē dažādas leksēmas, kam ir dažāda leksiskā nozīme: vienā gadījumā tās ir lietvārdu, otrā — īpašības vārdu pazīmes. Tātad šīs galotnes ir

vārddarinoši postfiksi (*эл*- bez šīm galotnēm nav vārds, bet kopā ar tām ir vārds: *зло, злу; злой, злomu* utt.).

Tātad locījumu galotnes krievu valodā vienlaikus ir gan vārda formas maiņas afiksi, gan vārddarinoši afiksi; pareizāk būtu šīs morfēmas saukt par sufiksflleksijām.¹ Par tīras galotnes piemēru krievu valodā var minēt darbības vārdu pagātnes *-u*, kas tiek izmantots tikai daudzskaitļa apzīmēšanai: *ходили* ('viņš gāja') — *ходили* ('viņi gāja')²; vai, vēl precīzāk, *-те* pavēles izteiksmē, ko arī izmanto daudzskaitļa apzīmēšanai: *иду* ('ej!') — *идите* ('ejiet!'), *кинь* ('met!') — *киньте* ('metiet!') utt.

Pasaules valodās bez priedēkļiem un piedēkļiem (kas sastopami visbiežāk) ir arī cita tipa afiksi.

1. Interfiksi³ ir palīgmorfēmas, kurām nav patstāvīgas nozīmes un kuras saista saknes salikteņos. N. Trubeckojš tās sauca par saistījuma morfēmām (Verbindungsmorphemen). Interfiksi tiek lietoti tikai vārddarināšanas funkcijā. Tādi, piemēram, krievu valodā ir vienotājpatskaņi vārdos *зубр-о-бизон* — 'sumbrbizons', *лоб-о-тряс* — 'slaists', *овц-е-бык* — 'mošus vērsis', *каш-е-вар* — 'pavārs', *вин-о-черный* — 'kauszinis', *кров-о-ницца* — 'asinssūcējs'; vācu valodas vienotājliedzskanis *-s* tādos gadījumos kā *Dampf-s-schiff* — 'tvaikonis', *Gesellschaft-s-direktor* — 'sabiedrības direktors', kur vīriešu un nekatras dzimtes vārdiem (*der Dampf, das Gesellschaft*) savienotājs *-s* cēlies no ģenitīva galotnes (*des Dampfes, des Gesellschafts*), kā arī tādos gadījumos kā *Sitzung-s-bericht* — 'atskaite par sēdi', *Bedeutung-s-wandel* — 'nozīmes maiņa', *Erinnerung-s-tafel* — 'piemiņas plāksne', kur savienotājs *-s* nav saistāms ar locījuma galotni, jo *die Sitzung, die Bedeutung, die Erinnerung* ir sieviešu dzimtes vārdi, kam nekad

¹ Arī mūsdienu latviešu valodā galotne vienlaikus veic gan vārddarinoša, gan formveidojoša afiksa funkcijas un diferencē gan relacionāro nozīmi, gan leksisko nozīmi, piemēram, *smails* — *smaile*, *kārs* — *kāre*, *slinks* — *slipķis*, *vecs* — *vecis*, *urbt* — *urbis* u. c. Šīs galotnes apzīmēšanai latviešu valodniecībā lieto terminu sufiksālā galotne. Sk. Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, I. R., 1959, 159. un sek. lpp., saīsināti Mllvg. — *Tulk.*

² Jāpiezīmē, ka formā *ходили* ir miksts *л* [л'], kas formās *ходил, ходила, ходило* neparādās; par to sk. tālāk (tur, kur runāts par fūziju un aglutināciju).

³ *Interfiks* — vārdam pamatā mākslīga latīņu forma *interfixus* — 'vidū iestiprināts'. Terminu ieteica A. Suhotins un atbalstīja M. Panovs; sk. rakstu *М. В. Панов. О грамматической форме. «Ученые записки Московского городского педагогического института им. В. П. Потемкина», т. 73, вып. 6, 1959, 35. lpp.*

nav bijusi galotne **-s**, un līdz ar to jebkurš **-s**- vācu valodas salikteņos arvien ir interfikss¹.

Interfiksiem tuvi morfoloģiskie elementi ir arī tā sauktie tematiskie patskaņi slāvu valodās, kuri darbības vārdu formās saista sakni ar kādu postfiksu, piemēram, krievu valodā *игр-а-ть* — 'spēlēt', *сид-е-ть* — 'sēdēt', *кос-и-ть* — 'plaut', kā arī tematiskā jota [j], kas tiek izmantota, veidojot «otru darbības vārda celmu», un seko aiz tematiskā patskaņa, piemēram, *игр-а-й* — 'spēlē!', *игр-а-й-у* (ortogrāfiski *играю* — 'spēlēju'), *бел-е-й* — 'balto!', *бел-е-й-у* (ortogrāfiski *белею* — 'baltoju') utt.

Bet tematiskie patskaņi dažreiz var kļūt par nozīmīgiem afiksiem, t. i., izteikt īpašu gramatisko nozīmi, piemēram, veida atšķirību darbības vārdos, kā *реш-а-ть* ('risināt') — *реш-и-ть* ('atrisināt'), *лиш-а-ть* ('ņemt', 'atņemt') — *лиш-и-ть* ('atņemt'), vai arī atšķirību starp nepārejošiem un pārejošiem darbības vārdiem, kā *бел-е-ть* ('baltot') — *бел-и-ть* ('balsināt'), *черн-е-ть* ('melnēt') — *черн-и-ть* ('melnināt'), *обезлюд-е-ть* ('palikt bez iedzīvotājiem') — *обезлюд-и-ть* ('atstāt bez iedzīvotājiem') utt.²

2. Konfiksi³ ir kombinācijas no diviem afiksiem — priedēkļa un postfiksa, turklāt šīs divas morfēmas darbojas kopīgi, piemēram, vācu darbības vārdu formās *loben* — 'slavēt' un *ge-lob-t* — 'slavēts', kur priedēklis *ge-* un postfikss *-t* ietver sakni un kopīgi noformē vārdu; tāda pati priedēkļa *ge-* un postfiksa *-en* kombinācija ir vācu divdabja formās *ge-lob-en* — 'slavēts', *ge-fund-en* — 'atrasts' utt., ko lieto saliktās pagātnes veidošanai. To, ka *ge-+t* un *ge-+en* noteikti ir divas morfēmas, nevis viena, ko sakne sadalījusi uz pusēm, apliecina formas, kur postfikss *-en* tiek lietots bez priedēkļa *ge-*, piemēram, nenoteiksmē — *lob-en*, un priedēklis *ge-* bez postfiksa *-en*, bet ar postfiksu *-t*, piemēram,

¹ Arī spāņu valodā ir interfikss *-i*, piemēram, *pel-i-rojo* [peliroxo] — 'sarkanmatis', sk. И. А. Мельчук. О «внутренней флексии» в индоевропейских и семитских языках. «Вопросы языкознания», 1963, № 4. 34. lpp.

(Arī mūsdienu latviešu valodas salikteņos bieži vien tiek iekausēta pirmā komponenta galotne, piemēram, *vec-ā-māte*, *darb-a-diena*, *taut-as-dziesma* u. c. Līdz šim latviešu valodniecībā minētais afikss nav ieguvis īpašu terminu, parasti to sauc par locījuma galotni. Sk. Mllvg, I, 201. un sek. lpp. — Tulk.)

² Protams, te neiederas tādi piemēri kā *кат-а-ть* — 'velt' un *кат-и-ть* — 'velt', *вал-а-ть* (ortogrāfiski *валять*) — 'valstīt' un *вал-и-ть* — 'gāzt', *мел-е-ть* — 'kļūt siks' un *мел-и-ть* — 'padarīt siku', jo abi saistītie vārdi ir nepabeigtā veida darbības vārdi, kaut arī darināti no tās pašas saknes; nemaz te neiederas tādi gadījumi kā *смеш-а-ть* — 'sajaukt' un *смеш-и-ть* — 'smidzināt', *наж-а-ть* — 'uzspiest' un *наж-и-ть* — 'iegūt', *коп-а-ть* — 'rakt' un *коп-и-ть* — 'krāt' utt., jo šiem ārēji līdzīgajiem vārdiem ir dažādas saknes.

³ Konfiks — no latīņu *confixum* — 'kopā sastiprināts'.

ge-lob-t; arī postfiksu *-t* var lietot bez priedēkļa *ge-*, piemēram, *lob-t* — 'slavē'. Tomēr tas viss neatceļ faktu, ka formās *ge-lob-t*, *ge-lob-en* priedēklis *ge-* un postfiksi *-t* un *-en* darbojas kopīgi, apvienodamies konfiksā.

Dažās valodās ir gadījumi, kad morfēmas tiek sadalītas un vidū tiek iespraustas citas morfēmas vai citu morfēmu elementi.

3. Infiksi¹ ir afiksi, ko iesprauž saknē. Tāds, piemēram, tagaļu valodā (indonēziešu valodu saime) ir infikss *-um-* piemēros *s-um-ulat* — 'rakstīt' no *sulat* — 'raksts', *p-um-asok* — 'ienākt' no *pasok* — 'ieēja' vai arī tai pašā valodā infikss *-in-* darbības vārdu pasīvās formas veidošanai: *s-in-ulat* — 'bija uzrakstīts' vai *p-in-ataj* — 'bija nonāvēts' no *pataj* — 'mironis'; līdzīgi infiksi ir arī citās indonēziešu valodās.

Indoeiropiešu valodās iespraustie nāseņi [n] un [m], piemēram, latīņu *vi-n-c-o* — 'uzvaru' un līdzās *vic-i* — 'uzvarēju', *ru-m-p-o* — 'laužu' un līdzās *rup-i* — 'salauzu' vai grieķu *la-m-b-an-o* — 'ņemu' un līdzās *e-lab-on* — 'paņemu', nerada skaidru ainu, kaut arī, piemēram, no latīņu vārdformām vēlāk radušās franču formas ar nazālajiem patskaņiem (tie liecina par bijušajiem nāseņiem, kas atradušies blakus patskaņiem): *vincere* un *vaincre* [v̄ŋkr] — 'uzvarēt', *rumpere* un *rompre* [r̄ɔpr] — 'lauzt', bet, pirmkārt, nenoteiksmes un tagadnes sākotnējām formām ir nāseņa pazīme, kas ļauj tā zušanu sekundārajās formās skaidrot citādi, otrkārt, šiem infiksiem nevar noteikt nozīmi.

Noteiktāki ir infiksi slāvu darbības vārdos, kur krievu valodas tagadnes formās ir patskaņu mija: [ɛ] — ['a]: *лечь* ('apgulties') — *лечь* ('apgulšos'), *сесть* ('sēsties') — *сяду* ('sēdīšos'), kas liecina, ka vēsturiski te ir bijuši *-e*, *-en* (*leg-ti* — *le-n-g-ō*, *sed-ti* — *se-n-d-ō*), kur abas ir «pamatformas», kaut arī «infiksa» *-n-* nozīme nav nosakāma.²

4. Transfiksi ir afiksi, kuri, sadalīdami sakni, kas sastāv tikai no līdzskaņiem, veido patskaņu starpslāni starp līdzskaņiem, nosakot vārdformu un to gramatiski noformējot, t. i., tiem ir noteikta gramatiskā nozīme. Šī parādība raksturīga semītu valo-

¹ Infikss — no latīņu *infixum* — 'iesprausts'.

² Latviešu valodas vēsture liecina, ka šāds infikss *-n-* kādreiz lietots, veidojot dažu 1. konjugācijas darbības vārdu tagadnes celmu. Infikss *-n-* ar darbības vārda saknes patskaņi veidojis diftongiskus (t. i., pie vienas zilbes piederošus) savienojumus (*an*, *en*, *in*, *un*), kas laika gaitā pārveidojušies (*an*>*o*, *en*>*ie*, *in*>*i*, *un*>*ū*). Mūsdienu valodā nelielai darbības vārdu grupai nenoteiksmes un tagadnes celms atšķiras ar šo raksturīgo saknes patskaņu pārveidojumu: *rak-t* — *ra-n-k-u>*rok-u*; *kris-t* — *kri-n-t-u>*krīt-u*; *jus-t* — *ju-n-t-u>*jūt-u*. Sk. J. Endzelins. Latviešu valodas gramatika. R., 1951, 743. un sek. lpp. — *Gulk*.

dām (senebreju, akadiešu jeb asīriešu-babiloniešu, fenīķiešu, arābu valodām).

Tā senebreju valodā *GNoB* — 'zagt', *GaNAB* — 'zagu', *GoNeB* — 'zogošais', *GaNuB* — 'zogamais', kur nemainīgā triju līdzskaņu sakne *GNB* apzīmē tikai abstraktu zagšanas ideju, bet patskaņu starpslānis — pārtrauktais transfikss noformē vārdformas: *-o-* — nenoteiksmi, *-a-a* — pagātņi, *-o-e* — darāmās kārtas divdabi, *-a-u* — ciešamās kārtas divdabi; pēc šī modeļa tiek veidotas arī citu darbības vārdu formas, piemēram, *ŠMoR* nozīmē 'sargāt', *NToN* — 'atdot', bet *ŠaMaR*, *NaTaN*, *ŠoMeR*, *NoTeN*, *ŠaMuR*, *NaTuN* ir atbilstošās pagātņes, darāmās kārtas divdabja un ciešamās kārtas divdabja formas.

Tā pati parādība ir arī arābu valodā, piemēram, triju līdzskaņu sakne *KTb* izsaka rakstīšanas ideju un sakne *KTL* — nonāvēšanas ideju¹, bet patskaņi — pārtrauktie afiksi, nostādamies starp saknes līdzskaņiem, veido vārdformas: *KaTaBa* — 'uzrakstīja', *KaTaLa* — 'nonāvēja', *KuTiBa* — 'bija uzrakstīts', *KuTiLa* — 'bija nonāvēts', *KaTiBū* — 'rakstošais', *KaTiLū* — 'nāvējošais', *KiTaBū* — 'rakstījums', *KiTaLū* — 'nonāvētais', *uKTuB* — 'rakstīt!', *uKTuL* — 'nonāvē!' utt.²

Daudzās valodās liela loma ir nullafiksiem (ko mēs jau pieminējām, runājot par nullformu). Nullafikss ir afiksa trūkums vienā paradigmas formā, ja pārējās šīs paradigmas formās afiksi ir. Tā vārdam *poz* — 'rags' nullgalotne ir vienskaitļa nominatīva rādītājs, jo pārējiem vienskaitļa locījumiem un visiem daudzskaitļa locījumiem ir pozitīvas galotnes (*póz-a*, *póz-y*; *poz-á*, *poz-ów* utt.); vārdam *нога* — 'kāja' nullgalotne tā paša iemesla dēļ ir daudzskaitļa ģenitīva rādītājs. Īsformas īpašības vārdiem, piemēram, *красив* — 'skaists', nullgalotne ir vīriešu dzimtes un vienskaitļa rādītājs (locījuma šai gadījumā nav, jo īsformas īpašības vārdi krievu valodā netiek locīti). Tjurku valodu deklinācijā nullafikss ir vienskaitļa rādītājs visiem locījumiem, un tam tiek pretstatīts postfikss *-lar* (ar tā fonētiskajiem variantiem) kā daudzskaitļa rādītājs (*bala* — 'bērns', *balaga* — 'bērnam',

¹ Sais saknēs *K* ir dažāds: *kataba*, bet *qatala*, tomēr gramatikā tam nav nekādas nozīmes, modelis te ir viens un tas pats.

² Arābu filoloģijā pārtrauktos patskaņu transfiksus, kas nostājas starp saknes līdzskaņiem, sauc par shēmu (*wazn*). XIX gadsimta valodnieki tos skaidroja kā iekšēju saknes pārveidošanos, sekodami dažu līdzīgu parādību izpratnei indoeiropiešu valodās, t. i., viņi uzskatīja, ka vārdformas *ŠaMaR*, *NaTaN*, *KaTaBa*, *KaTaLa* sastāv no vienas morfēmas un pieder pie iekšējās fleksijas parādībām. Šis grāmatas iepriekšējos izdevumos (1947., 1955. un 1960. g.) aplūkotie piemēri arī raksturoti kā iekšējās fleksijas gadījumi, kaut arī ar dažām atrunām; uz tādas izpratnes nepareizību aizrādīja B. Staripins grāmatā «Структура семитского слова» (М., 1963) un I. Meļčuks rakstā «О «внутренней флексии» в индоевропейских и семитских языках» («Вопросы языкознания», 1963, № 4).

balada — 'pie bērna' utt.; *balalar* — 'bērni', *balalarga* — 'bērniem', *balalarda* — 'pie bērniem' utt.).

Mācība par nullafiksiem, ko izstrādājuši F. Fortunatovs, J. Boduēns de Kurtenē un F. de Sosīrs, ļauj noskaidrot nozīmes atšķirību starp sakni un neatvasināto šīs saknes vārdu; piemēram, saknei [стол-] (kas ņemta, pieņemsim, no vārda *столовая*) ir tikai priekšmetiska nozīme, turpretim vārdam *стол* ir lietvārda leksiskā nozīme un divas relacionārās nozīmes — nominatīva un vienskaitļa nozīme, kuras izteiktas ar nullgalotni.

46. §. AGLUTINĀCIJA UN FOZIJA

Pasaules valodās vērojamas divas afiksācijas tendences, kas lielā mērā nosaka gan leksēmu raksturu, gan sintaktisko sakaru tipus teikumā.

Lai saprastu šo atšķirību, salīdzināsim krievu vārda *нула* — 'zāģis' un kazahu vārda *ара* — 'zāģis' paralēlās locījumu formas.

Krievu valodā

<i>нул-á</i>	vsk. nom.
<i>нул-'э</i>	vsk. dat.
<i>нул-ы</i>	dsk. nom.
<i>нул-ам</i>	dsk. dat.

Kazahu valodā

<i>ара</i>
<i>ара-эá</i>
<i>ара-лар</i>
<i>ара-лар-эá</i>

Kas tad te ir atšķirīgs «tā paša» gramatiskajā izteikšanā?

Krievu valodā

1. Var mainīties saknes fonemātiskais sastāvs; šai piemērā izmaiņas nav lielas — *л* ir gan ciets, piemēram, formās *нулá*, *нулы*, *нулам*, gan mīksts, piemēram, formā *нулé*; citos gadījumos saknes vai celma sastāva pārmaiņas var būt nozīmīgākas, piemēram, *сон* ('miegs') — *сна* ('miega-'), *день* ('diena') — *дня* ('dienas-'), *чёрт* ('velns') — *черты* ('velni'), *друг* ('draugs') — *другья* ('draugi') utt.

2. Afiksi nav viennozīmīgi, tie var vienlaikus izteikt vairākas gramatiskās nozīmes; [-ам] vienlaikus apzīmē gan datīvu, gan daudzskaitli.

Kazahu valodā

1. Saknes sastāvs nemainās.

2. Afiksi ir viennozīmīgi, t. i., katrs izsaka tikai vienu gramatisko nozīmi; [-ра] apzīmē datīvu, [-лар] — daudzskaitli, tāpēc, lai apzīmētu datīvu un daudzskaitli, jāpievieno abi afiksi šādā secībā: [-лар-ра].

3. Afiksi nav standartizēti, t. i., vienas gramatiskās nozīmes izteikšanai ne visiem vārdiem visos gadījumos der tas pats afikss; tā konkrētajā piemērā datīvs vienskaitlī izteikts ar afiksu [-ə], bet daudzskaitlī — ar afiksu [-ам]; citiem vārdiem vienskaitlī var būt cits afikss, piemēram, *стол-у* — 'galdam', *нут-и* — 'ceļam', tāpēc iespējami afiksi-sinonīmi.

4. Afiksi tiek pievienoti celmam, kurš bez šiem afiksiem parasti netiek lietots (piemēram, [пил'-], kas ņemts no formas *пилé*, [з'эмл'-], kas ņemts no vārda *земля* — 'zeme' locīšanas paradigmas, utt.).

5. Afiksu pievienojums saknēm un celmiem ir ciešs sakausējums, kur saknes beigu fonēmas un piedēkļa sākuma fonēmas savstarpēji ietekmējas (*дет-ск-ий* [д'эцкəй] — 'bērnu-', *богат-ств-о* [бгагáцтва] — 'bagātība' utt.); afiksi netiek pievienoti jebkurai saknei, to pievienošana saistīta ar īpašu saknes pārveidošanu, tā ka viena veida sakne var pievienot vienus afiksus, bet cita veida sakne — citus afiksus (*про-езд-и-ть* — 'nobraukt', bet *про-езж-а-ть* — 'nobraukt').

6. Nestandarta afiksu, kuri var būt daudznozīmīgi, ciešu pievienošanu saknēm, kuras var mainīties, sauc par fūziju².

3. Afiksi ir standartizēti, t. i., vienas gramatiskās nozīmes izteikšanai visos gadījumos (visiem vārdiem) tiek pievienots viens un tas pats afikss; konkrētajā piemērā afikss [-ra] ir datīva rādītājs kā vienskaitlī, tā daudzskaitlī; afikss [-лар] visu vārdu visos locījumos ir daudzskaitļa rādītājs¹.

4. Afiksi pievienojas tam, kas arī bez šī afiksa veido atsevišķu patstāvīgu vārdu (*ат-ты-лар-ым-за* — 'maniem jātniekiem', *ат-ты-лар-ым* — 'mani jātnieki', *ат-ты-лар* — 'jātnieki', *ат-ты* — 'jātnieks', *ат* — 'zirgs').

5. Afiksus saknēm un celmiem pievieno mehāniski, tāpēc morfēmu robežas skaidri norobežo šīs vienības, kuras jebkurā savienojumā ir nozīmīgas un patstāvīgi izsaka savu nozīmi.

6. Viennozīmīgu, standartizētu afiksu mehānisku pievienošanu nemainīgām saknēm sauc par aglutināciju³.

¹ Daudzskaitļa afiksam kazahu valodā ir vairāki varianti: aiz patskaņiem lieto *-лар/-лер*, piemēram, *аралар* — 'zāģi', *эклер* — 'mātes', aiz balsīgajiem līdzskaņiem *-дар/-дер*: *нандар* — 'maizes', *кюндер* — 'dienas', aiz nebalsīgajiem līdzskaņiem *-тар/-тер*: *қулақтар* — 'ausis', *кюшктер* — 'kucēni'; šie afiksu varianti nav alomorfi — morfēma te ir tā pati, tikai pirmais līdzskanis [l] tiek variēts iepriekšējo skaņu ietekmē un parādās gan savā pamatveidā [l], gan alofonu [d] un [t] veidā; patskaņu [a] — [e] variēšana saistīta ar patskaņu harmoniju, tāpēc [a] un [e] arī ir alofoni.

² *Fūzija* — no latīņu *fusio* — 'liešana'; terminu ieteicis E. Sepīrs grāmatā «Language» 1921. gadā (krievu tulkojums «Язык» 1934. gadā).

³ *Agglutinācija* — no latīņu *agglutinare* — 'pielīmēt'; terminu ieviesis F. Bops.

Aglutinācija ir raksturīga vairākumam Āzijas, Āfrikas, Okeānijas valodu, kurās ir afiksi, fūzija ir galvenokārt indoeiropiešu valodu īpašība, kaut gan arī šais valodās ir aglutinācijas elementi¹.

Aglutinācija krievu valodā izpaužas prefiksācijā, jo priedēkļi krievu valodā ir viennozīmīgi, standartizēti dažādām vārdu šķirām² un nav cieši sakausēti ar saknēm (sal. *детский* [д'эцкэј] — 'bērnu-' un *отсыпать* [дц'ыпэт'] — 'atbērt'); krievu valodas postfiksācijā aglutinācijas gadījumi sastopami izņēmuma veidā; tādi ir atgriezeniskais afikss *-ся (-сь)* vai pamudinošais *-ка*, kas tiek pievienoti vārdiem, kuri jau noformēti ar galotni, piemēram, *двигающихся* — 'kustošu-', *пошла-ка ты вон* — 'lasies prom!', *двинетесь-ка* — 'dosimies ceļā!' un neveido morfēmu savienojumos fūzijas sakausējumu, piemēram, *пяťся* [п'ят'с'а] — 'kāpies atpakaļ!' sal. ar *купаться* [купá:а] — 'peldēties', kur veidojas fūzijas sakausējums — «garais *ц*».

Fūzijas gadījumos afiksi kā ārēji, tā iekšēji tiek cieši sakausēti ar saknēm un paši savā starpā un šo «sakausējumu» sastāvā zaudē savu nozīmi, it kā izgaist.

Tā procesa rezultātā, ko V. Bogorodickis nosaucis par *vienkāršošanu* (опрошение)³, saknēm arvienojoties ar afiksiem, rodas celmi, bet, afiksiem arvienojoties ar afiksiem, — vai nu salikti afiksi, piemēram, saliktais piedēklis *-ушеньк-* vārdā *Надюшенька*, kur arvienojušies vienkāršie piedēkļi *-ух-* (*-ух-*) + [эн'] + *-к-* (*-ьк-*), vai piedēklis *-ашечк-* vārdā *старикашечка* — 'večuķiņš', kur arvienojušies vienkāršie piedēkļi *-аш-* (*-ах-*) + [эч] + *-к-* (*-ьк-*), vai arī formanti⁴, kad piedēklus un galotnes uztver kā veselumu, piemēram, *-ание* [-ан'ијэ] vārdā *старание* — 'centība' vai *-јо, -ство* kopības vārdos *кулачьё* [ку-лач-ј-о] — 'kulaki', *дворянство* — 'muižniecība' utt.

Morfēmu ārējais sakausējums fūzijas gadījumā krievu valodā redzams tādos gadījumos kā *детский* [д'эцкэј] — 'bērnu-', *богатство* [бл'гáцтва] — 'bagātība', *резчик* [р'эщэк] — 'griezējs', *объездчик* [лб'јэщэк] — 'iejājējs', kur par [ц] un [щ] «sakausēti» saknes beigu līdzskaņi un piedēkļa sākuma līdzskaņi, tāpēc, pie-

¹ Sīkāk sk. darbā A. A. *Реформатский*. Агглютинация и фюзия как две тенденции грамматического строения слова. Кгājumā «Морфологическая типология и проблема классификации языков». М.—Л., 1965.

² Tomēr priedēkļi netiek mehāniski pievienoti pie jebkuras vārdu šķiras vārdiem, bet parasti noformē verbālo celmu, piemēram, *вязать* ('siet') — *развязать* ('atraisīt'), un šī celma sastāvā pāriet arī citās vārdu šķirās, piemēram, *развязывание* — 'atraisīšana', *развязка* — 'atraisīšana', 'atrisinājums', *развязный* — 'nekautrīgs' utt.

³ Sk. B. A. *Богородицкий*. Очерки по языковедению и русскому языку. 1939, очерк 16, 193. un sek. lpp.

⁴ *Formants* — no latīņu *formans, formantis* — 'veidojošs'; gramatikas termins *formants* nav idents ar akustikas terminu *formants* (sk. III nod., 27. §).

mēram, vārdā [лб'јэщэк] ļoti grūti izšķirt, kāds te piedēklis — *-чик* vai *-щик* un kāda sakne — *езд-* vai *езж-*. Vārdā *богатство* agrāk acīmredzot bijis piedēklis, bet pašlaik tas vairs nav atdalāms no bijušās saknes, fūzijas rezultātā te radusies jauna atvasināta, jau nedalāma sakne *богат-*.

Vienkāršošanās rezultātā, t. i., morfēmām fūzijas ceļā cieši sakūstot vienā veselumā, afiksi, kā jau teikts, it kā izgaist, tāpēc tie tā paša vārda sastāvā var atkārtoties, piemēram, no īpašības vārda primārā celma [эл-] un piedēkļa [-ост'-] radies lietvārds *злость* — 'dusmas', 'niknums' (kas sastāv no īpašības vārda vārdarinošā celma [эл-], piedēkļa [-ост'-] un nullgalotnes), no šī lietvārda celma [злост'-] un piedēkļa [-н-] radies īpašības vārds *злостный* — 'ļauprātīgs', 'ļauns', no kura celma [злостн-] un jau lietotā piedēkļa [-ост'-] radies jauns lietvārds *злостность* — 'ļauprātība', 'ļauprātīgums', bet no šī lietvārda celma [злостност'-] ar jau lietoto piedēkli [-н-] var darināt jaunu īpašības vārdu *злостностный* un tālāk jaunu lietvārdu *злостностность* (kur trīs reizes atkārtojas lietvārda piedēklis [-ост'-] un divas reizes īpašības vārda piedēklis [-н-]). Viss tas notiek tāpēc, ka reāli nozīmīgs ir tikai pēdējais piedēklis, bet visi iepriekšējie sakusuši vienā celmā, kurā svarīgākais ir tā pēdējais piedēklis; piemēram, celmam [злост'-] raksturīgs piedēklis [-ост'-], tāpēc celms ir lietvārda vārdarinošais celms, no kura var atvasināt īpašības vārdu, bet nevar atvasināt lietvārdu. Celmam [злостн-] raksturīgs piedēklis [-н-], tāpēc celms ir īpašības vārda vārdarinošais celms, no kura var atvasināt lietvārdu, bet nevar atvasināt īpašības vārdu. Lietvārdu *злостность* un *злостностность* celmā iekusušais īpašības vārda piedēklis [-н-] (pat 2 reizes!) vairs nav nozīmīgs, tāpat divi pirmie [-ост'-] vārdā *злостностность*. Īpašības vārdos *злостный* un *злостностный* vairs nav nozīmīgs ar celmu sakusušais lietvārda piedēklis [-ост'-] (vārdā *злостностный* 2 reizes!), tāpat kā pirmais [-н-] vārdā *злостностный*.

Krievu valodas afiksālajā vārdarīnāšanā piedalās divi locekļi: celms + formveidojošais elements (afikss), pie tam celms var būt kā vienkāršs, vienlīdzīgs ar vienu morfēmu — sakni, piemēram, *зл-о*, tā arī vienkāršots, tāds, kas sastāv no vairākām morfēmām kā vārdā *злостностн-ый*, turklāt tāds celms uztverams nevis kā morfēmu virkne [зл-ост-н-ост-н], bet gan kā secīgi celma un formveidojošā elementa savienojumi: [{< (зл)-ост'>-н-ост'-н- (ый)}].

Aglutinācijā veselums (gramatiski noformētais vārds) nav divu locekļu savienojums, tas nesastāv no vārdarinošā celma un formveidojošā elementa, bet ir tādu patstāvīgu morfēmu virkne, kuras vienmēr saglabā savu nozīmi, piemēram, kazahu valodā *аттыларымға* — 'maniem jātniekiem', burtiski 'zirgs' + 'īpašnieks' + 'daudz' + 'mans' + 'viņam'. Sādās valodās jēdziens «celms» būtiski atšķiras no jēdziena «celms» valodās ar fūziju un afiksu atšķirība pēc piederības pie derivatīvām nozīmēm un relacionārām nozīmēm

nav tik skaidra; vārds, kas darināts pēc aglutinācijas principa, atgādina garu vilcienu, kur sakne ir lokomotive, bet afiksu virkne — vagoni un spraugas starp tiem vienmēr skaidri redzamas.

47. §. VĀRDA MORFOLOĢISKAIS UN ETIMOLOĢISKAIS SASTĀVS

Valodās, kam raksturīga fūzija, bieži vien sastopama morfoloģiska parādība, ko V. Bogorodickis nosaucis par *pārdalīšanos*¹. Šī procesa un to pavadošā vienkāršošanās procesa rezultātā morfēmu robežas leksēmā vēsturiski var pārvietoties, tā ka sekojošās morfēmas sākums var kļūt par iepriekšējās beigām, viena morfēma var pārveidoties par divu morfēmu savienojumu, bet divu (un vairāku) morfēmu savienojums var sakust par vienu morfēmu.

Tā latīņu valodā agrākās morfēmu attieksmes vārdā *romanus* — 'Romās-' pārvērtās par attieksmēm *roman-us*; slāvu valodās vārdu celmi, kas beidzās ar patskaņiem, «atdeva» šos patskaņus galotnēm, tāpēc dalījuma *жена-ми* — 'ar sievietēm' vietā izveidojās dalījums *жен-ами*², senais prievārda *сън — 'ar' savienojums ar vietniekvārdu atkarīgo locījumu, piemēram, *сън имѣ [сън имѣ] — 'ar viņu' pārdalījās par *с ним* utt.

Mūsdienu krievu vārdi *мыло* — 'ziepes', *шило* — 'īlens', *рыло* — 'purns' morfoloģiski sadalāmi celmā (saknē) [мыл-], [шыл-], [рыл-] un galotnē -o, bet etimoloģiski tie ir bijuši triju morfēmu vārdi: senslāvu valodā bijušas formas [*my-dl-o, *šy-dl-o, *ry-dl-o], kur [-dl-] bijis piedēklis darba rīku nosaukumu darināšanai; šis piedēklis [-dl-] pirmveids saglabājies rietumslāvu valodās, sal. poļu uzvārdu *Śidlovskis* un krievu *Шиловский* utt.

Kādreiz vārds *вершок* — 'veršoks' senkrievu valodā sastāvējis no saknes [в'эрш-] (no *верх-*), piedēklis [-ок-] (sal. *лужок* — 'pļaviņa' un *луг* — 'pļava') un nullgalotnes, bet mūsdienu krievu valodā šis vārds kā garuma mēra apzīmējums sastāv no divām morfēmām — no jaunās pārdalījušās un vienkāršotās saknes [вершок-] un nullgalotnes. Tādējādi vārda *вершок* morfolo-

¹ Sk. В. А. Богородицкий. Очерки по языковедению и русскому языку. 1939, очерк 16, 195. un sek. lpp.

² Sk. И. А. Бодуэн де Куртене. Заметка об изменяемости основ склонения, в особенности же об их сокращении в пользу окончаний. «Сборник статей, посвященных Ф. Ф. Фортунатову», 1902, kas pārdrukāts grāmatā И. А. Бодуэн де Куртене. Избранные труды по общему языкознанию, т. 2. М., Изд. АН СССР, 1963, 19. un sek. lpp.

giskais sastāvs vairs nav tas pats kas etimoloģiskais sastāvs *верш-ок*.

Raksturojot vārda morfoloģisko sastāvu, jāatceras tas, kas teikts par lineāro un paradigmātisko formu gramatikā; aplūkojamām morfēmām ar to pašu nozīmi jāatkārtojas citos tās pašas valodas tā paša laikmeta vārdos¹. Tā vārds *стол*ик — 'galdiņš' tāpēc dalāms morfēmās *стол*-ик, ka sakne *стол*- ar to pašu nozīmi atkārtojas vārdos *столовая* — 'ēdnīca', *столоваться* — 'pusdienot', *настольный* — 'galda-' utt., bet piedēklis *-ик* atkārtojas vārdos *ножик* — 'nazītis', *садик* — 'dārziņš', *тазик* — 'bļodiņa' utt. (sk. iepriekš).

Vārdu morfoloģiskās un etimoloģiskās grupas valodā nesakrīt, jo laika gaitā vārdu jēdzieniskie un gramatiskie sakari pārtrūkst un vārdi vairs nepieder pie vienas vārddarināšanas līdzdas. Tā krievu valodā vārdi *студить* — 'dzesēt', *студень* — 'recekļis', *простуда* — 'saaukstēšanās' veido vienu morfoloģisko līgzdu, bet vārdi *стыд* — 'kauns', *стыдиться* — 'kaunēties', *постыдный* — 'kaunpilns' — citu, lai gan etimoloģiski tie ir vienas līgzdas vārdi ar miju [-y], [-ы] saknē (sal. arī *наука* — 'zinātne' un *навык* — 'iemaņa', *дух* — 'gars' un *дыхание* — 'elpošana' utt.).²

48. §. SKAŅU MIJA UN IEKŠĒJĀ FLEKSIJA

Gramatiskās nozīmes var izteikt ar pašas saknes skaniskā sastāva maiņu jeb iekšējo fleksiju. Tomēr ne visas saknes skaniskās pārmaiņas ir iekšējā fleksija. Jāprot atšķirt dažādus skaņu mijas tipus.

Skaņu mijas (t. i., savstarpēja skaņu aizstāšana tais pašās

---

¹ Protams, morfēmās jādala valodas vārdi, nevis to ortogrāfiskie rakstījumi, lai nerastos tādas aplamības kā *узра-ю*, kur morfoloģiskais sastāvs ir [иrр-а-ј-у].

² Arī latviešu valodas attīstības gaitā ir notikusi gan vārda morfēmu pārdalīšanās, gan vienkāršošanās. Pārdalīšanās rezultātā latviešu valodā no celma beidzamajiem patskaņiem veidojušās IV un V deklinācijas lietvārdu galotnes *-a* un *-e*, piemēram, *lap-a*, *zem-e*; celma beigu patskanis *-a* darbības vārdu tagadnes formās kļuvis par galotnes sastāvdaļu un vēl saglabājies nesaisīnāts daudzskaitļa 1. un 2. personā, piemēram, *las-ām*, *rakst-ām*, *nes-am*, *ved-am*. Spilgts morfoloģiskās vienkāršošanās piemērs ir lietvārds *apinis*. Mūsdienu valodas sakne *apin-* veidojusies no senāka celma **apvin-*, kas sastāvējis no trim morfēmām *ap-vi-n-*; izkritot saknes patskanim *v*, celms vienkāršojies, morfēmas sakušās jaunā saknē, un šim vārdam zudis etimoloģiskais sakars ar darbības vārdu *ap-vit*, *ap-vities*. — *Tulk.*

vietās, tais pašās morfēmās) var būt fonētiskas un nefonētiskas.

1. Fonētiskajās mijās skanējuma pārmaiņas nosaka pozīcija un mijas vienas un tās pašas fonēmas varianti, fonēmu sastāvam morfēmās nemainoties; tāda krievu valodā ir uzsvērtu un neuzsvērtu patskaņu mija, piemēram, *воды* [вóды] ('ūdeņi') — *вода* [вдá] ('ūdens') — *водовоз* [вэдлвóс] ('ūdens vedējs'), kur [л] un [ə] ir fonēmas [o] varianti¹, kā arī balsīgo un nebalsīgo līdzskaņu mija, piemēram, *друг* [друк] ('draugs') — *друга* [дрýгл] ('drauga-'), kur [к] ir fonēmas [г] variants². Analizēsim vēl vienu piemēru: *лоб* [лoп] ('piere') — *лобный* [лoбнə́] ('pieres-') — *лобовой* [лəблвóй] ('frontāls'), kur [л] netiek variēts, [o] skan gan savā pamatveidā kā [o] — uzsvērtā zilbē, gan kā [ə] neskaidrā pozīcijā otrajā zilbē priekš uzsvērtās [лəблвóй]; [б] ir balsīgs (savā pamatveidā) patskaņa priekšā [лəблвóй] un sonoro līdzskaņu priekšā [лoбнə́], bet vārda beigās tas balsīgumu zaudē [лoп].

Sādām fonētiskām mijām krievu valodā ir obligāts raksturs (krievu valodā «visi patskaņi neuzsvērtās zilbēs reducējas», «visi balsīgie līdzskaņi vārda beigās kļūst nebalsīgi»)³. Ar nozīmes izteikšanu šīm mijām nav nekāda sakara — tās nosaka pozīcija un pēti fonētika.

2. Nefonētiskajās mijās skanējuma pārmaiņas nav atkarīgas no pozīcijas un mijas dažādas fonēmas, tāpēc morfēmām veidojas varianti ar dažādu fonētisko sastāvu, piemēram, [дру́г-] — [друз'-] — [друж-] krievu valodas vārdos *друга* ('drauga-') — *друзей* ('draugu-') — *дружеский* ('draudzīgs').

Nefonētiskās mijas var būt morfoloģiskas un gramatiskas.

1) Morfoloģiskās (jeb vēsturiskās, tradicionālās) mijas ir tās, kad attiecīgo miju nenosaka fonētiskā pozīcija un mija pati par sevi nav arī gramatiskās nozīmes izteicēja (gramatisks paņēmiens), bet tikai pavada vienas vai otras gramatiskās formas veidošanu, būdama obligāta pēc tradīcijas, nevis izteiksmības radīšanai.

Krievu valodas piemēros *лоб* ('piere') — *лба* ('pieres-'), *пень* ('celms') — *пня* ('celma-') saknes patskanis gan parādās, gan zūd («mobilie patskaņi»); tas nav atkarīgs no pozīcijas, jo lielākā daļa vārdu, kam saknē ir [o] (vai [ə]), gramatiskajās formās šos patskaņus nezaudē (sal. *стол* ('galds') — *стола* ('galda-'), *боб*

¹ Bet piemērā *сад* [сат] — 'dārzs', *сады* [слды́] — 'dārzi', *садовод* [сэдлвóт] — 'dārzkopis' tie paši [л] un [ə] ir fonēmas [a] varianti.

² Piemērā *люк* — 'lūka', *люка* — 'lūkas-' un *люк бы* [л'үгбы] [г] ir fonēmas [к] variants.

³ Protams, arī šiem likumiem mēdz būt izņēmumi (neuzsvērtais saiklis *но* vienmēr ir ar [o], citvalodu īpašvārdos balsīgie līdzskaņi vārda beigās var nezaudēt balsīgumu — *Эв, Мод* utt.), bet šie izņēmumi izceļ likuma obligātumu.

(‘pupa’) — боба (‘pupas-’), *пона* (‘mācītājs’) — *пона* (‘mācītāja-’), *кот* (‘runcis’) — *кота* (‘runča-’) utt.)¹ un gramatiskā nozīme tiek izteikta nevis ar patskaņu un nulles miju, bet ar dažādu galotņu pievienošanu (afiksāciju): *лб-а* — ģenitīvs, *лб-у* — datīvs utt.

Pie šī tipa mijām pieder arī līdzskaņu [к — ч], [г — ж], [х — ш] mijas, piemēram, *пекы* (‘серу’) — *печешь* (‘tu сер’), *беги* (‘skrien!’) — *бежишь* (‘tu skrien’), *сухой* (‘sausš’) — *суше* (‘sausāks’), un gadījumi, kur līdzskaņu savienojumi mijas ar vienu līdzskani — [ск — ш], [ст — ш], [зг — ж²], [зд — ж²], piemēram, *треск* (‘briksšis’) — *трещать* (‘briksšēt’), *пустить* (‘laist’) — *пушу* (‘laidīšu’), *брызги* (‘šlakatas’) — *брызжет* (‘šķīst’) — *опоздать* (‘nokavēt’) — *позже* (‘vēlāk’). Tādējādi morfoloģiskajās mijās mijas

a) fonēma ar nulli (mobilie patskaņi [o] vai [э] ar nulli): *сон* (‘miegs’) — *сна* (‘miega-’), *день* (‘diena’) — *дня* (‘dienas-’);

b) viena fonēma ar otru — [к — ч], [г — ж], [х — ш]: *рука* (‘roka’) — *ручка* (‘rociņa’), *нога* (‘kāja’) — *ножка* (‘kājiņa’), *муха* (‘muša’) — *мушка* (‘mušiņa’);

c) divas fonēmas ar vienu — [ск — ш], [ст — ш], [зг — ж], [зд — ж]: *плоскость* (‘plakne’) — *площадь* (‘laukums’), *простой* (‘vienkāršs’) — *упрощение* (‘vienkāršoјums’), *брюзга* (‘īgņa’) — *брюзжать* (‘rūkt’), *запоздать* (‘nokavēt’) — *позже* (‘vēlāk’) utt.

Par vēsturiskām šīs mijas sauc tāpēc, ka tās var skaidrot tikai no valodas vēstures, nevis no mūsdienu valodas viedokļa; tā mobilie patskaņi parādās tāpēc, ka senkrievu valodā te bijuši nevis [o] un [э], bet reducētie [ъ] un [ь] (tā saukti nebalsīgie), kas noteiktā periodā skaidrajā pozīcijā kļuvuši par [o] un [э], bet neskaidrajā pozīcijā zuduši, tāpēc *сънъ* > *сон* (‘miegs’), bet *съна* > *сна* (‘miega-’) utt.; mijas [к — ч], [г — ж], [х — ш], [ск — ш], [ст — ш], [зг — ж], [зд — ж] veidojušās aizvēstures periodā, kad šie līdzskaņi un līdzskaņu savienojumi neskaidrajā pozīcijā (vienā periodā priekšējo patskaņu priekšā, citā jotas priekšā) pārvērtušies par frikatīvajiem šņāceņiem, bet skaidrajā pozīcijā palikuši neskarti.

Morfoloģiskās mijas var būt regulāras, kad tās atkārtojas dažādās formās un dažādās vārdu šķīrās, piemēram, [г — ж]:

¹ Analogus piemērus ar [э] krievu valodā grūti sameklēt, jo uzsvērts [э] aiz mīksta līdzskaņa pārveidojies par [o]: *медъ* [m’эдъ] > *мёд* [m’от] (‘medus’) utt.; mīkstu līdzskaņu priekšā tas nav noticis, tāpēc saglabājusies morfoloģiskā mija — [o] cieta līdzskaņu priekšā un [э] mīksto līdzskaņu priekšā, piemēram, *сѣла* (‘ciemi’) — *сельский* (‘ciema-’), *пчѣлы* (‘bites’) — *пчельник* (‘drava’), *берѣза* (‘bērzs’) — *березник* (‘bērzaine’); sal. ar retajiem tāda tipa gadījumiem kā *Лѣль*, *Лѣля*, kas veidojušies vēlāk.

² Ortogrāfiski [ж] mijā tiek izteikts ar *жж*, citos gadījumos ar *жжж* (sk. V nod., 71. §).

бегу ('skrienu') — *бежишь* ('tu skrien'), *тяга* ('vilkme') — *затяжка* ('ievilkšana'), *луг* ('pļava') — *лужок* ('pļaviņa'), *нога* ('kāja') — *ножной* ('kāju-') utt., un neregulāras, kad tās parādās tikai nedaudzos gadījumos, piemēram, [r — ч]: *берегу* ('sargāju') — *бережь* ('sargāt'), *могу* ('varu') — *мочь* ('varēt'); vārda formas maiņā biežāk parādās regulārās mijas, bet vārddarināšanā — neregulārās mijas. Šīs parādības neietilpst fonētikā un gramatikā, bet veido īpašu valodas sektoru — morfonoloģiju¹ (sk. tālāk, šī paragrāfa beigās).

Par tradicionālām² šīs mijas sauc tāpēc, ka tās nav pakļautas ne jēdzieniskai nepieciešamībai, ne fonētiskiem spaidiem un saglabājas pēc tradīcijas; tāpēc tur, kur tradīcijas nebalsta rakstība, vārdnīcas vai kur tradīciju vispār nav, vēsturiskās mijas var izzust. Tā tas mēdz būt dialektos, vienkāršrunā un bērnu runā: *пеку* — *пекёшь*, *бежишь* — *бежи*, *сон* — *сона* utt.

Tādu tradicionālās, morfonoloģiskās mijas зуšanu veicina analogija³, kas realizējas pēc proporcijas $a:b=a':x$, kur $x=b'$, piemēram, *веду* ('vedu') : *везёшь* ('tu ved') = *пеку* ('cepu') : x , bet $x=пекёшь$; *дом* ('māja') : *дома* ('mājas-') = *сон* ('miegs') : x , bet $x=сона$; tā senkrievu deklinācijā lietvārdiem ar celmiem, kam beigās ir [к, г, х], datīvā bija, piemēram, **руцѣ, ногѣ, влзцѣ**, bet tagad *руке* ('rokai'), *ноге* ('kājai'), *блохе* ('blusai') pēc analogijas ar *коса* ('izkaptis') — *косе* ('izkaptij'), *стена* ('siena') — *стене* ('sienai'), *нора* ('ala') — *норе* ('alai'), *пила* ('zāģis') — *пиле* ('zāģim') utt.

Šādos gadījumos nekāds fonētisks process nenotiek, tikai viens morfēmu tips, piemēram, [пуц-], tiek aizstāts ar citu [пук-] un tādējādi visa paradigma unificējas, tāpēc šādas pārmaiņas pēc analogijas sauc par unifikāciju. Forma šādos gadījumos nemainās.

Vienkāršrunā, dialektos un bērnu runā šāda unifikācija pēc analogijas ir ļoti izplatīta, piemēram, bērnu runā sastopamas formas *плакаю*, *искаю*, *продаваю* (*плачу* — 'gaudu', *ищу* — 'meklēju', *продаю* — 'pārdodu' vietā), *воевае* (*воюет* — 'karo' vietā), *зададу* (*задам* — 'uzdošu' vietā), *поросенки*, *теленки* (*поросята* — 'sivēni', *телята* — 'teļi' vietā), *коша*, *пала* (ar nozīmi 'liels kaķis', 'liela nūja') utt.

Unifikācija pēc analogijas vairāk izplatīta vārda formas maiņā tās lielāka regulārums un obligātuma dēļ un mazāk vārddarināšanā tās lielākas individualitātes un neobligātuma dēļ.

¹ Terminu *морфологіја* < *морфонологія* ieteicis N. Trubeckojs 1931. gadā.

² Šo raksturojumu devis J. Boduēns de Куртенē, sk. darbu «Опыт теории фонетических альтернатив». И. А. Бодуэн де Куртенэ. Избранные труды по общему языкознанию. Изд. АН СССР, т. I, М., 1963.

³ *Аналогіја* — no grieķu *analogia* — 'atbilstība'.

2) Gramatiskās mijas ļoti līdzīgas morfoloģiskajām, precīzāk — tās ir tās pašas mijas un bieži vien tiek apvienotas, jo ne gramatiskās, ne morfoloģiskās mijas nav atkarīgas no fonētiskajām pozīcijām un tādējādi nav ietilpināmas fonētikā; kā vienā, tā otrā gadījumā mijas nevis vienas fonēmas alofoni, bet patstāvīgas fonēmas savā starpā, ar nulli vai arī viena fonēma ar divām. Tomēr gramatiskās mijas būtiski atšķiras no morfoloģiskajām (tradicionālajām) ar to, ka gramatiskās mijas nevis vienkārši pavada dažādas vārdformas, kas veidotas ar citiem paņēmieniem (piemēram, ar afiksāciju, kā formas *вож-у* — 'vedu', *воз-ишь* — '(tu) ved' utt.), bet patstāvīgi izsaka gramatiskās nozīmes, un šāda mija pati par sevi var būt pietiekama vārdformu atšķiršanai, tāpēc to nevar izskaust «pēc analogijas», unificējot saknes fonemātisko sastāvu.

Tā nevar aizstāt *голь* — 'nabagi' ar *гол* — 'kails', *сушь* — 'sausums' ar *сух* — 'sauss', *назвать* — 'nosaukt' ar *называть* — 'saukt', *избежать* — 'izvairīties' ar *избегать* — 'vairīties', jo cieto un mīksto līdzskaņu pāru mija [л — л'], [н — н'] u. c., kā arī mijas [к — ч] un [х — ш] var šķirt īsformas īpašības vārdu vīriešu dzimtē un kopības lietvārdu: *гол* ('kails') — *голь* ('nabagi'), *рван* ('noskrandis') — *рвань* ('skrandas'), *дик* ('mežonīgs') — *дичь* ('medījums'), *сух* ('sauss') — *сушь* ('sausums'); [г — ж] mija var būt darbības vārda nepabeigtā un pabeigtā veida šķirējpažīme: *избегать* ('vairīties'), *прибегать* ('atskriet'), *убегать* ('skriet projām') utt. un *избежать* ('izvairīties'), *прибежать* ('atskriet'), *убежать* ('aizskriet') utt.; šīs divas darbības vārda veida kategorijas dažos gadījumos diferencē saknes patskaņa [и] mija ar nulli, piemēram, *собирать* ('vākt') — *собрать* ('savākt'), *называть* ('saukt') — *назвать* ('nosaukt'), vai savienojumu [им], [иң] mija ar nulli, piemēram, *выжимать* ('spiest laukā') — *выжать* ('izspiest'; *выжму*), *выжинать* ('pļaut nost') — *выжать* ('nopļaut'; *выжну*).

Visos šais gadījumos mums ir darišana ar gramatisku, nozīmīgu miju, t. i., ar gramatisku paņēmieni. Tā arī ir iekšējā fleksija.

Iekšējā fleksija tika konstatēta indoeiropiešu valodu materiālā, konkrēti ģermāņu valodās; vācu romantiķi pasludināja, ka tā iemiesojot ideālu — vienību daudzveidībā, un raksturoja to kā brīnumainās saknes burvestīgas pārmaiņas (F. Šlēgelis, sk. VI nod., 79. §).

Visvecākais iekšējās fleksijas veids tika konstatēts tā sauktajos stiprajās darbības vārdos, kas ir raksturīgi visām ģermāņu valodām. J. Grimms (1785—1868) šo parādību nosauca par *ablautu* (*Ablaut*; priedēklis *ab-* — 'no' un *Laut* — 'skaņa'); šis termins tiek lietots visās valodās, arī krievu valodā, lai apzīmētu patskaņu miju darbības vārda sistēmā un deverbālos atvasinājumos.

Angļu valodā stiprajiem darbības vārdiem ablauts parādās tīrā veidā, piemēram¹:

Forma	Piemēri	Kas mijas	Tulkojums
Nenoteiksme	<i>sing</i> [sɪŋ] <i>drink</i> [drɪŋk]	<ɪ>	'dziedāt' 'dzert'
Pagātne	<i>sang</i> [sæŋ] <i>drank</i> [dræŋk]	<æ>	'dziedāju' 'dzēru'
Ciešamās kārtas lokāmais divdabis	<i>sung</i> [sʌŋ] <i>drunk</i> [drʌŋk]	<ʌ>	'dziedāts' 'dzerts'
Deverbālais lietvārds	<i>song</i> [sɒŋ]	<ɒ>	'dziesma'

Salīdzināsim tos pašus gadījumus vācu valodā:

Forma	Piemēri	Kas mijas	Tulkojums
Nenoteiksme	<i>sing-en</i> [ziŋən] <i>trink-en</i> [triŋkən]	<ɪ>	'dziedāt' 'dzert'
Pagātne	<i>sang</i> [zaŋ] <i>trank</i> [traŋk]	<a>	'dziedāju' 'dzēru'
Ciešamās kārtas lokāmais divdabis	<i>ge-sung-en</i> [gəzuŋən] <i>ge-trunk-en</i> [gətruŋkən]	<ʊ>	'dziedāts' 'dzerts'
Deverbālais lietvārds	<i>Ge-sang</i> [gəzaŋ]	<a>	'dziesma'

Atšķirība starp angļu un vācu piemēriem šeit ir tā, ka angļu valodā vārdformas parasti veido tikai ar iekšējo fleksiju (*sing*, *sang*, *sung*, *song*), bet vācu valodā izmanto arī afiksāciju, pievienojot priedēkli *ge-*, piemēram, *Ge-sang*, vai arī ietverot sakni, kurā ir mija, konfiksos, piemēram, *ge-sung-en*.

Cits iekšējās fleksijas veids ģermāņu valodās ir umlauts (*Umlaut*; priedēklis *um-* — 'pār-' un *Laut* — 'skaņa'; arī šo terminu ieteicis J. Grimms) — parādība, kas izveidojās viduslaikos dažādās ģermāņu valodās patstāvīgi un katrā citādi². Ar umlautu tiek izteikta atšķirība starp vienskaitli, kur saknē ir pakalējie patskaņi, un daudzskaitli, kur to vietā ir priekšējie patskaņi.

Mūsdienu vācu valodā tā ir [u] pārvirze par [y], [o] par [ø:] un

¹ Angļu valodā ir arī citas darbības vārda ablauta shēmas, piemēram, *think* [θɪŋk] — 'domāt', *thought* [θɔ:t] — 'domāju', *thought* [θɔ:t] — 'domāts'; *do* [du:] — 'darīt', *did* [dɪd] — 'darīju', *done* [dʌn] — 'darīts'.

² Sk. B. M. Жирмунский. Уmlaut в немецких диалектах с точки зрения исторической фонологии. Кгājūmā «Академику Виктору Владимировичу Виноградову». М., 1956; М. И. Стеблин-Каменский. Что такое умлаут? «Материалы I научной сессии по вопросам германского языкознания», 1959.

[a:] par [ɛ:]: *Bruder* [brudər] — 'brālis' un *Brüder* [bry:dər] — 'brāļi', *Ofen* [ʔo:fən] — 'krāsns' un *Öfen* [ʔø:fən] — 'krānsis', *Gast* [gast] — 'viesis' un *Gäste* [gɛ:stə] — 'viesi', kur mainās tikai patskaņu lokalizācija no pakaļējās uz priekšējo, bet visas pārējās diferenciālās pazīmes (pacēlums, labializācija) saglabājas.

Mūsdienu angļu valodā, kur tādu gadījumu ir mazāk, saglabājas tikai pacēluma pazīme, bet pakaļējo lokalizāciju nomaina priekšējā un labializāciju — delabializācija. Angļu valodā mijas [ʊ] un [i:], divskaņi [aʊ] un [aɪ]: *foot* [fʊt] — 'kāja' un *feet* [fi:t] — 'kājas', *tooth* [tu:θ] — 'zobs' un *teeth* [ti:θ] — 'zobi', *mouse* [maʊs] — 'pele' un *mice* [maɪs] — 'peles'.

Umlauta gadījumā angļu valoda parasti iztiek ar tīru iekšējo fleksiju, bet vācu valoda labprāt apvieno iekšējo fleksiju ar afiksāciju, piemēram, *Gast* — 'viesis' un *Gäste* [gɛ:stə] — 'viesi', *Wolf* [vɔlf] — 'vilks' un *Wölfe* [vœlfə] — 'vilki' utt.

Angļu valodā tādi gadījumi kā *child* [tʃaɪld] — 'bērns' un *children* [tʃɪldrən] — 'bērni', kur lietvārda daudzskaitļa izteikšanai tiek izmantota gan iekšējā fleksija [tʃaɪld] — [tʃɪld-], gan afiksācija (nullafikss formā *child* un *-en* formā *children*), ir rets izņēmums. Parasti angļu valodā vienskaitļa un daudzskaitļa atšķirības izteikšanai tiek izmantoti afiksi (-z ar tā variantiem *-s*, *-iz*), piemēram, *father* [fa:ðə] — 'tēvs' un *father-s* [fa:ðəz] — 'tēvi', *book* [bʊk] — 'grāmata' un *book-s* [bʊks] — 'grāmatas', *ox* [ɔks] — 'vērsis' un *oxen* [ɔksən] — 'vērsi' utt., un iekšējā fleksija netiek izmantota (sal. vācu valodā *Vater* [fatər] — 'tēvs' un *Väter* [fɛ:tər] — 'tēvi', *Buch* [bʊx] — 'grāmata' un *Bücher* [byçər] — 'grāmatas' utt. ar iekšējo fleksiju). Senā atšķirība *brother* [brʌðə] — 'brālis' un *brethrin* [brɛðrɪn] — 'brāļi', kur ir kā afiksācija, tā iekšējā fleksija, tika aizstāta ar *brother* — *brother-s*, tāpat *cow* [kaʊ] — 'govs' un *kine* [kaɪn] — 'govis' tika aizstāts ar mūsdienu *cow* — *cow-s* [kaʊz].

Līdzskaņu mija kā iekšējā fleksija angļu valodā dažreiz tiek izmantota lietvārda (ar nebalsīgu līdzskani beigās) un tās pašas saknes darbības vārda (ar balsīgu līdzskani beigās) nošķiršanai, piemēram, *house* [haʊs] — 'māja' un *house* [haʊz] — 'novietot telpās' vai *mouse* [maʊs] — 'pele' un *mouse* [maʊz] — 'ķert peles'.

Franču valodā, kur ir ļoti daudzas morfoloģiskās mijas, piemēram, *boire* [bwar] — 'dzert' un *buvons* [byvɔ̃] — 'dzeram', *dire* [dir] — 'runāt' un *disons* [dizɔ̃] — 'runājam', *faire* [fer] — 'darīt' un *fis* [fi] — 'izdarīju', *pouvoir* [puvwar] — 'varēt', *peux* [pø] un *puis* [pyi] — 'varu' un *peuvent* [pø:v] — 'var', *valour* [valwar] — 'būt vērts', *vaux* [vɔ] — 'esmu vērts' un *valons* [valɔ̃] — 'esam vērts' utt., tīra iekšējā fleksija parādās neregulāri un reti, piemēram, kā nazālo patskaņu mija ar patskaņu un nāseņu savienojumiem, izsakot dzimtes atšķirību, vārdos *brun* [brœ] — 'brūns' un

brune [bry:n] — 'brūna', *fin* [fɛ] — 'tievs' un *fine* [fin] — 'tieva' utt.¹

Slāvu valodās ablautam kādreiz bijusi svarīga loma, kaut arī parasti savienojumā ar afiksāciju, piemēram, senslāvu vārdformās

ГОДИТИ — ЖДАТИ — ОЖИДАТИ

ГРЕБЪ — ГРОБЪ — ПОГРѢВАТИ — ГРАНИТИ — ГРѢВѢТИ

Mūsdienu krievu valodā šīs mijas zaudējušas agrāko lomu sakarā ar to, ka radusies neuzsvērto patskaņu redukcija [э] — [и] un [а] — [о], un sakarā ar unificējošās analogijas darbību; tomēr tādos gadījumos kā *запор* ('sastrēgums') — *тёр* [t'op] ('berzu') — *тереть* ('berzt') — *тры* ('beržu') — *вытирать* ('izberzēt'), *замор* ('zivju slāpšana') — *замер* ('sastingu') — *замру* ('sastingšu') — *замирать* ('sastingt'), *сбор* ('vākšana') — *соберу* ('savākšu') — *собрать* ('vākt'), *запор* ('dedzība') — *заберу* ('pacelšu') — *задирать* ('pacelt') nedrīkst unificēt rakstību ar *-e-* un ar *-и-*, jo fonētiski pēc mīkstajiem līdzskaņiem neuzsvērtā pozīcijā <э> un <и> neitralizācija notiek, piemēram, *тереть* — 'berzt' un *затирать* — 'izberzēt', bet pēc cietajiem līdzskaņiem tāda pati neitralizācija <о> un <и> = [ы] neuzsvērtajās zilbēs nenotiek, piemēram, *зов* ('sauciens') — *зову* ('saucu') — *вызывать* ('izsaukt'), *ров* ('grāvis') — *рву* ('rauju') — *вырывать* ('izraut'), *кров* ('rajumte') — *крою* ('sedzu') — *покрывать* ('segt'), *мой* ('mazgā!') — *мойка* ('mazgāšana') — *мою* ('mazgāju') — *замывать* ('izmazgāt') utt. Seit, tāpat kā iekšējās fleksijas gadījumos *собрать* ('savākt') — *собрать* ('vākt'), *назвать* ('nosaukt') — *называть* ('saukt') utt., senais indoeiropiešu ablauts vēl strukturāli darbojas.

Iekšējās fleksijas apvienojums ar afiksāciju krievu valodā sastopams tad, ja no nepabeigtā veida darbības vārdiem, kam saknē ir [о], veido daudzkārtējas darbības paveidu, izmantojot piedēkli *-ив-*, piemēram, *ходит* ('iet') — *хаживал* ('staigāja'), *носит* ('nes') — *нашивал* ('nēsāja'), *косит* ('pļauj') — *кашивал* ('pļautāja') utt., kur [а] mijas ar [о]; līdzskaņu mija [с — ш], [д — ж], [з — ж], kas pavada šo iekšējo fleksiju, ir tradicionāla, t. i., tai nav nekādas gramatiskās slodzes un to lieto pēc tradīcijas. Tiem darbības vārdiem, kam saknes [ов] konjugācijā mijas ar [у], piemēram, *рисовать* ('zīmēt') — *рисую* ('zīmēju'), *совать* ('bāzt') — *сую* ('bāžu'), vai kam saknes [о] priekšā ir mīksts patskanis vai jota [j], piemēram, *ежиться* — 'bozties', kā arī darbības

¹ Tādas mijas, kas saistītas ar nazālo patskaņu fonētisko rašanos slēgtās zilbēs un to nerašanos vaļējās zilbēs (*fin* — *fi-ne*), ir pretējās iekšējās fleksijas gadījumiem krievu valodā sakarā ar nazālo patskaņu zušanu, piemēram, *жать* — 'spiest', *жму* — 'spiežu', *выжимаю* — 'spiežu laukā'; *жать* — 'pļaut', *жму* — 'pļāju', *выжинаю* — 'pļāju nost' (kur vārdā *жать* vēsturiski ir bijis nazāls patskanis ▲ [ē]).

vārdiem, kas darināti no īpašvārdiem, no citvalodu saknēm un no mākslīgiem vārdiem, mija [o] — [a], veidojoties formām ar *-ивать*, nerodas (*выписывают* — 'izzīmēt', *засовывают* — 'bāzt iekšā', *слёывают* — 'spļaut ārā', *застёгивать* — 'taisīt ciet', *поёживаться* — 'bozties', *объезоривать* — 'ar muļķot', *пришпоривать* — 'steidzināt', *пришпандоривать* — 'slānīt', *подытоживать* — 'skaitīt kopā' utt.).

Kāpēc tās gramatiskās parādības, kas aplūkotas iepriekšējā paragrāfā sakarā ar transfiksa jēdzienu semītu valodās, jānošķir no indoeiropiešu valodu iekšējās fleksijas parādībām, lai gan abas parādību grupas ir ļoti līdzīgas un parasti tiek apvienotas?

Atšķirība šeit ir ne vien tā, ka iekšējās fleksijas parādības indoeiropiešu formveidošanas modelī nav regulāras un nav obligātas, bet transfiksācija semītu valodu gramatikā ir obligāts paņēmiena. Atšķirība ir arī tai ziņā, ka «sakne + shēma», t. i., līdzskaņu grupa un patskaņi starp tiem, kā pēc noformēšanas paņēmiena, tā arī pēc nozīmes veido divas atsevišķas vienības. Tās ir divas morfēmas, kuru izvietojums no indoeiropiešu valodu viedokļa ir neparasts: viena morfēma savienojas ar otru tā, kā var savienoties zari divām ķemmēm. Arābu vārdforma, piemēram, *KaTaLa*, sastāv no divām morfēmām, un šo morfēmu savienojums jāatzīst par aglutinējošu savienojumu.

Turpretim indoeiropiešu valodās patskaņus [i], [æ], [ʌ], [ʊ], kas mijas angļu vārdformās *sing, sang, sung, song*, atzīst par atsevišķām morfēmām (par infiksu tipa morfēmām, kas iespraustas saknē) nekādi nevar. Minētās vārdformas principā sastāv no vienas morfēmas un ir vienas kopīgas augstākas vienības alomorfi; šī «virsvienība» — hiperformēma — apvieno visus konkrētos alomorfus vienā veselumā, tāpat kā hiperfonēma ir «virsvienība» dažādām fonēmām, piemēram, tādos gadījumos kā *бо/аран, со/абака* utt.

Uz tādiem dažādu zemāku vienību apvienotājiem vienā augstākā vienībā uzbūvēta visa valodas struktūra. Un pati mazākā valodas vienība — fonēma arī ir vienība, kas apvieno visus alofonus (variācijas un variantus), kādos tā var izpausties, piemēram, alofoni [o, a, æ, ʌ, ə] krievu literārajā valodā apvienojas vienā fonēmā <A>.

To, ka indoeiropiešu saknes, kam ir iespējama iekšējā fleksija, sastāv no vienas morfēmas, apstiprina arī tas, ka, piemēram, vācu valodā bērnu runā un vienkāršrunā daudzi stiprie darbības vārdi pāriet vājos, t. i., sāk veidot vārdformas nevis ar iekšējo fleksiju, bet ar «normālo» (t. i., mūsdienu vācu valodā produktīvo) postfiksāciju un konfiksāciju; tā formu *springen* [ʃprɪŋən] — 'lēkt', *sprang* [ʃpraŋ] — 'lēcu', *gesprungen* [geʃprʊŋən] — 'lēcis' vietā rodas formas *spring-en, spring-te, ge-spring-t*.

Bez tam, ja krievu valodā neatzīst par iekšējo fleksiju tādus gadījumus kā *гол* — 'kails' un *голь* — 'nabagi', *рван* — 'noskrandis' un *рвань* — 'skrandas', tad šādās vārdformās par afiksu būtu

jāuzskata *-л, -н* cietums un *-ль, -нь* mīkstums. Bet, kā zināms, diferenciālās pazīmes pašas par sevi nevar būt morfēmas, par tādām tās var kļūt tikai ar fonēmu vienību starpniecību, kuras no runas ķēdes segmentācijas viedokļa nav daļāms.¹

Visas nefonētisko miņu parādības pēti morfonoloģija (sk. 226. lpp.), bet šo parādību funkcijas — gramatisko nozīmju izteikšanas izpēte jau pieder pie gramatikas.

Ļoti svarīgs morfonoloģijas uzdevums ir izpētīt morfēmu fonemātisko sastāvu, kas dažādās valodās ir dažāds.

Dažreiz sakņu fonemātiskais sastāvs krasi atšķiras no afiksu fonemātiskā sastāva, piemēram, semītu valodās, kur sakne parasti sastāv no trim līdzskaņiem, bet afiksi — no patskaņiem vai arī no līdzskaņu un patskaņu kombinācijām (sk. iepriekš, 46. §); aglutinējošās valodās, kur pastāv patskaņu harmonija, sakņu un afiksu patskaņu sastāvs ir dažāds un patskaņu harmonijas parādību pētīšana ir tiešs morfonoloģijas uzdevums.

Krievu valodā fonēma [ж] parādās tikai nelielā sakņu grupā, afiksos tā neparādās nekad, bet tās pāra fonēma [ш] sastopama arī vārd darināšos afiksos, piemēram, piedēkli *-щик-* (*пильщик* — 'zāģētājs', *лакировщик* — 'lakotājs', *спорщик* — 'strīdnieks') un arī divdabju piedēkļos *-ущ-, -ащ-*, bet ne priedēkļos, ne galotnēs šī fonēma nav sastopama.

Patskaņu mija krievu lietvārdos arī aprobežojas ar [o] — nulle un [э] — nulle, piemēram, *сон* ('miegs') — *сна* ('miega-'), *день* ('diena') — *дня* ('dianas-'), *мужичок* ('vīriņš') — *мужичка* ('vīriņa-'), bet krievu darbības vārdā parādās dažādi miņu tipi: [o] — [и], piemēram, *спёр* ('nočiepu') — *спирать* ('čiept'), *рой* ('roc!') — *рыть* ('rakt'); [э] — [а], piemēram, *сесть* ('sēsties') — *сяду* ('sēdišos'); [o] — [а], piemēram, *лэг* ('apgūlos') — *лягу* ('apgulšos'); [и] — nulle, piemēram, *собирать* ('vākt') — *собрать* ('savākt') u. c.

Tā kā visos šais gadījumos nav fonētiskās pozīcijas un fonētisko nosacījumu, šie gadījumi neietilpst fonētikā, bet to pētīšana ir morfonoloģijas uzdevums.

49. §. REDUPLIKĀCIJA

Reduplikācija² nozīmē pilnīgu vai daļēju saknes, celma vai vesela vārda atkārtošānu, pie tam skaniskais sastāvs nemainās vai mainās tikai daļēji.

¹ I. Meļčuks rakstā «О «внутренней флексии» в индоевропейских и семитских языках» («Вопросы языкознания», 1963, № 4) lieliski pierādījis semītu valodu «shēmu» afiksālo raksturu, tomēr nevaram piekrist viņa apgalvojumam, ka šī afiksācija ir iekšējā fleksija. Sis termins attiecināms uz indoeiropiešu valodu formveidošanu, bet «līdzīgās» parādības semītu valodās saucamas par *transfiksāciju*.

² *Reduplikācija* — no latīņu *reduplicatio* — 'dubultošana'.

Ļoti bieži reduplikāciju izmanto daudzskaitļa izteikšanai, piemēram, malajiešu valodā *orang* — 'cilvēks', *orang-orang*¹ — 'cilvēki', mirušajā šumeru valodā *kur* — 'valsts', *kur-kur* — 'valstis'².

Daudzās valodās reduplikāciju runā lieto kā attiecīgās informācijas pastiprinājuma līdzekli, piemēram, *ни-ни* — 'nekādā gadījumā', *вот-вот* — 'tieši tā', *еле-еле*, *едва-едва* un *чуть-чуть* — 'tik tikko' u. c.

Plaši pazīstamas ir reduplikācijas skaņu atdarināšanai, piemēram, *kukū!* (dzeguzes balss), *gā-gā!* (zoss balss). Šim reduplikāciju tipam ir sakars ar tādiem divreiz atkārtotiem darbības vārdu «atlikumiem» kā *тук-тук* — 'tuk-tuk!'. Šādi atkārtojumi nav raksturīgi krievu literārajai valodai, taču ļoti izplatīti krievu valodas dialektos, bet somāliešu valodā (Austrumāfrikā) ar reduplikācijas paņēmieni veido īpašu darbības vārdu veidu, piemēram, *fen* — 'grauzt', *fen-fen* — 'pilnīgi apgrauzt no visām pusēm'; šo veidu varētu saukt par vispusīgi pabeigto veidu (tādas gramatiskās kategorijas krievu un latviešu valodā nav, un šo nozīmi izsaka leksiski — ar vārdiem «pilnīgi» un «no visām pusēm»).

Tomēr arī krievu valodā sastopami reduplikācijas gadījumi īpašas darbības vārda veida nianse izteikšanai, piemēram, *ходишь-ходишь*, *молишь-молишь* — 'staigā, staigā; lūdzies, lūdzies' (Varlaama vārdi Puškina traģēdijā «Boriss Godunovs»), kur darbības vārda formu atkārtojums nav gramatiski līdzvērtīgs to atsevišķam lietojumam. Līdzīgas ir darbības vārdu formas polinēziešu valodās, piemēram, *tufa* — 'dalīt', bet *tufa-tufa* — 'bieži dalīt'. Krievu valodā *ходишь-ходишь* u. tml. izsaka ilgstošu darbību nepabeigtā veida ietvaros, turpretim piemēros *поговорили-поговорили и ничего не сделали* — 'parunāja, parunāja un neko neizdarīja' vai *поплакали-поплакали и утешились* — 'paraudāja, paraudāja un nomierinājās' pabeigtā veida darbības vārdiem ir ilgstošas darbības nianse.

Īpašības vārdu atkārtojumu var izmantot vispārākās pakāpes izteikšanai, piemēram, *добрый-добрый* — 'labs, labs', *большое-большое* — 'liels, liels'; krievu valodā reduplikāciju iespējams arvienot ar prefiksāciju, piemēram, *добрый-предобрый*, *большое-пребольшое*.

Tāpat darina vispārāko pakāpi arī kazahu valodā, piemēram, *қызыл* — 'sarkans', bet *қызыл-қызыл* — 'vissarkanākais', *жақсы* — 'labs', bet *жақсы-жақсы* — 'vislabākais'; dažkārt otra komponenta priekšā pievieno lūpeni, piemēram, *ақ* — 'balts', bet *ақ-нақ* — 'visbaltākais'.

Salīdzinājumam der tādas Rarotongas salas valodas (Klusajā okeānā) formas kā *nu* — 'liels' — un *nu-nui* — 'ļoti liels', kur papildinājumu pievieno atkārtojuma beigās.

Nepilna saknes reduplikācija tipiska latīņu, sengrieķu un

¹ Mūsdienu malajiešu ortogrāfijā to apzīmē šādi: *orang*².

² Sal. krievu grafētikā *гг.* — 'gadi', *вв.* — 'gadsimti', *тт.* — 'biedri' utt.

senindiešu valodu perfekta formām, piemēram, *tango* — 'pieska-ros', *tetigi* — 'pieskāros' un *cado* — 'kritu', *cecidi* — 'nokritu' latīņu valodā, *leipo* — 'atstāju', *leloipa* — 'atstāju (pag.)' grieķu valodā, *kar* — 'darīt', *cakara* [čákara] — 'viņš izdaria' sanskritā.

Reduplikācijām bagāta ir angļu valoda, kur izplatītas gan pilnās reduplikācijas (lielākoties skaņu atdarinājumi), piemēram, *quack-quack* — 'pēk, pēk!', *jug-jug* — 'lakstīgalas pogošana', 'motora skaņa', *plod-plod* — 'pakavu kladzieni', *tick-tick* — 'pulksteņa tikšķi', gan nepilnās reduplikācijas (ar patskaņu maiņu), piemēram, *wig-wag* — 'signāli ar karodziņiem', *zig-zag* — 'zigzags', *flick-flock* — 'zābaku švīkoņa', *riff-raff* — 'salašņas', *wish-wash* — 'plāpas'; te pieder arī spēles nosaukums *ping-pong* — 'pingpongs, galda teniss' (no skaņu atdarinātāja vārda, kas apzīmē lietus pilienu bungošanu pret stiklu)¹; interesantāks ir vārds *sing-song* ar nozīmi 'monotons, vienmuļš', kur *sing* nozīmē 'dziedāt' un *song* — 'dziesma'².

Ipašs reduplikācijas paveids ir nepilnā reduplikācija tjurku valodās, kur otrā komponenta pirmo līdzskani nomaina ar lūpeni [p], [b] vai [m] un tādiem pāriem ir kopības lietvārdu nozīme, piemēram, kazahu valodā *жылқы* — 'zirgs', *жылқы-мылқы* — 'zirgi un citi mājlopi'; *түйе* — 'kamielis', *түйе-мүйе* — 'kamieli un citi mājlopi', *кулак* — 'kulaks' (aizgūts no krievu valodas), *кулак-мулак* — 'kulaki kā šķira' (sal. ar daudzskaitļa formu *кулактар* — 'kulaki'); tādām formām var būt blakusniansē — nievājuma no-krāsa, piemēram, uzbeku valodā *чой-ной* — 'tēja', turkmēņu va- lodā *китан-митан* — 'grāmateles'. Ir tādi divaini vārdi ar nenoteikta daudzuma nozīmi arī krievu valodā, piemēram, *тары-бары* — 'plāpāšana', *шуры-муры* — «romāni», *фигли-мигли* — 'mahinā- cijas', *гоголь-моголь* — 'gogelmogelis', *шурум-бурум* — 'krāmi', 'kņada'³ (daži no tiem aizgūti).

50. §. SALIKTEŅI

Atšķirībā no afiksācijas, kad vienā leksēmā apvieno saknes morfēmu ar afiksiem, salikteņus veido, apvienojot saknes morfēmu ar citu saknes morfēmu, un rezultātā rodas jauns salikts vārds; tādējādi salikteņu veidošana pieder pie vārddarināšanas.

Salikteņos var apvienoties gan pilnas saknes, gan sakņu daļas, tāpat celmi un veseli vārdi kādā gramatiskā formā.

Arī salikteņos var izpausties divas tendences — aglutinācija

¹ Sk. O. Jespersen. A modern English grammar. 1946.

² Sk. S. Moema romānā «Neil Mc Adam»: «She spoke English with sing-song Russian intonations» ('Viņa runāja angļiski ar monotonām krievu intonācijām').

³ Sal. ar franču *chari-vari* — 'kaķu koncerts', 'kņada', *pêle-mêle* — 'sis tas', kā arī ar minētajiem angļu piemēriem *wish-wash*, *riff-raff*.

(mehāniski veidotie salikteņi) un fūzija (organiskie salikteņi). Pirmās tendences rezultātā rodas salikteņa komponentu nozīmju summa, piemēram, vācu valodā *Kopfschmerz* — 'galvassāpes' (*Kopf* — 'galva', *Schmerz* — 'sāpes'), *Augenapfel* — 'acs ābols' (*Auge* — 'acs', *Apfel* — 'ābols'), latviešu valodā *galvassāpes* — 'galvas sāpes', *padomdevējs* — 'padoma devējs', *dēladēls* — 'dēla dēls'.

Otrās tendences rezultātā salikteņa nozīme nav identa ar komponentu nozīmju summu, piemēram, angļu valodā vārda *typewriter* nozīme nav 'raksts' + 'rakstītājs', bet 'rakstāmmašīna', vārda *killjoy* nozīme nav 'nogalināt' + 'prieks', bet 'kopēju pasākumu jaucējs', tāpat krievu vārda *паровоз* nozīme nav 'vezums, ko virza tvaiks', bet 'lokomotīve', latviešu vārda *atomkarš* nozīme nav 'atomu karš', bet 'karš, kurā tiek izmantoti atomieroči'.

Skaņu pārmaiņas un salikteņa komponentu saplūšana var ar laiku pārvērst morfēmu vai pat vārdu mehānisku savienojumu ciešā saaugumā. Tā, piemēram, krievu valodā no vārdiem *сначу боэ* — 'palīdzī, dievs!' izveidojies nedalāms veselums *сначубо* — 'paldies!', vārdi *пожалуй, староста* — 'lūdzu, vecākais!' saplūduši vārdā *пожалуйста* — 'lūdzu!' (izrunā bieži pat [пжэлстл]), taču tāds salikteņu tips krievu valodai nav raksturīgs. Līdzīgi arī latviešu valodā no vārdiem *dievam žēl* izveidojies vārds *diemžēl*, no *dievs zin* — *diezin*. Sengermāņu vārdkopas *nachti gall* — 'nakts dziedātāja' vai *bruti gomo* — 'līgavas vīrs' vācu valodā pārvērtušās vārdos *Nachtigall* — 'lakstīgala' un *Bräutigam* — 'līgavainis', kur vēl var izdalīt komponentus *Nacht* — 'nakts' un *Braut* — 'līgava', bet *-gall* un *-gam*, kas vairs netiek lietoti, pārvērs vārdu nedalāmā vienībā.

Pat tādos gadījumos kā franču *cache-nez* — 'šalle', kur *chache* nozīmē 'slēp!', bet *nez* — 'deguns', veselumu grūti sadalīt, jo šalli lieto nevis deguna, bet kakla sildīšanai.

Bagātīga salikteņu sistēma ir sanskritā (seno indiešu literārajā valodā)¹, sengrieķu un latīņu valodā. Lielākā daļa salikteņu šais valodās radīti mākslīgi, tie ir grāmatu vārdi.

Dažāda tipa salikteņi bagātīgi pārstāvēti arī mūsdienu krievu literārajā valodā. Produktivitātes ziņā atšķirīgos salikteņu modeļus krievu valodā var pirmām kārtām grupēt pēc vārdveidošanas pazīmes: 1) salikteņi ar vienotājpatskani un 2) salikteņi bez vienotājpatskaņa².

I tipam (ar vienotājpatskani) ir šādi apakštipi:

1) *паровоз* — 'tvaikonis', *землемер* — 'mērnieks', kur apvienotas saknes (ne vārdi!) [пар-], [воз-], [з'эмл-]³, [м'эр-], pie tam

¹ Sk. par senindiešu salikteņiem darbā *Вяч. Вс. Иванов и В. Н. Топоров. Санскрит. М., 1960.*

² Latviešu valodā salikteņus ar vienotājpatskani neveido. — *Tulk.*

³ Šis gadījums visuzskatāmāk rāda, ka tie ir nevis vārdi (vārda [з'эмл-] nav), bet saknes.

[воз-], [м'эр-] ir darbības vārdu, nevis nomenu saknes. Sie salikteņi veidojas uz tādu vārdu savienojumu bāzes kā *возит паром* — 'ved ar tvaiku', *возящий паром* — 'kas ved ar tvaiku', *мерить землю* — 'mērit zemi', *мерящий землю* — 'kas mēra zemi';

2) *пароходство* — 'kuģniecība', *земледелие* — 'zemkopība', kur sakne savienota ar vārda surogātu, jo daļas [-ход-ств-о], [-д'-эл'-ий-э] sastāv no saknes un piedēkļa un ir noformētas ar galotni, bet patstāvīgi valodā neeksistē;

3) *лесозаготовки* — 'kokmateriālu sagatavošana', *землеустройство* — 'zemes ierīcība', kur vienotājpatstāvis saista sakni ar pilnu normālu vārdu (*заготовки* — 'sagāde', *устройство* — 'ierīkošana').

II tipam (bez vienotājpatstāvis) ir apakštipi, kuros apvienoti saīsināti vārdi un saknes:

1) *колхоз* — 'kolhozs', *профорг* — 'proforgs' — saīsinātas saknes (*коллективное хозяйство* — 'kollektīvā saimniecība' un *профсоюзный организатор* — 'arodbiedrības darba organizators');

2) *эсминец* — 'eskadras minū kuģis', *наркомат* — 'tautas komisariāts' — saīsinātas īpašības vārda saknes (*эскадренный* — 'eskadras-', *народный* — 'tautas-') savienojums ar pilnu vārdu, kam «izņemta» vidusdaļa (*мин[онос]ец, ком[иссари]ат*);

3) *профбилет* — 'arodbiedrības biedra karte', *главвино* — 'galvenā vīnu tirdzniecības pārvalde' — saīsinātas saknes vai vārda savienojums ar pilnu normālu vārdu (*билет, вино*).

Šeit pieder arī tādi vārdu tipi kā *киноактер* — 'kinoaktieris', *вакуумаппарат* — 'vakuuma aparāts', *фотостудия* — 'fotostudija', *кают-компания* — 'korķajite', *стоп-линия* — 'stoplīnija', *ислучи* — 'x stari', «*Ната-вальс*»¹ — «*Natas valsis*», *ехо-вариант*², tāpat arī *Волховстрой, Тулауголь, Андреевуголь* utt.³

Sos tipus var grupēt arī pēc cita principa: abu tipu 1. un 2. apakštips ir īsti vārdi ar vienu leksisko nozīmi, un tie pakļaujas krievu valodas vārdu fonētiskajiem likumiem — [пэрлвѳс], [пэрлхѳт], [главл'йт] — 'galvenā literatūras pārvalde', [сэвнлрхѳс] — 'tautas saimniecības padome', turpretim 3. apakštipu vārdi patiesībā ir nevis salikteņi, bet vārdkopas — [л'эсл/зэглтѳ'к'и], [глѳф/в'инѳ], jo šais gadījumos 1) ir divi uzsvāri (pirmais vājāks, otrais spēcīgāks); 2) sakarā ar to tāda šķietama salikteņa pirmās puses patstāvis nepakļaujas parastajai re-

¹ P. Čaikovska klavierdarbs.

² Šaha kompozīcijas termins.

³ Neaplūkosi citus krievu valodā sastopamus salikteņu tipus, kā *полущубок* — 'puskažociņš', *пятилетка* — 'piecgāde', *скопидом* — 'skopulis', *вертушейка* — 'tītiņš', kuri ir neproduktīvi un nepieder pie galvenajiem krievu valodas salikteņu modeļiem; tā paša iemesla dēļ mūs neinteresē tādi sintaksē neērti salikteņi kā *управделами* — 'lietu pārvaldnieks', *завкадрами* — 'kadru daļas vadītājs', *комроты* — 'rotas komandieris', *начполитотдела* — 'politdaļas priekšnieks', *помкомзвода* — 'vada komandiera palīgs' utt.

dukcijas shēmai un arī ritms ir cits; 3) ja šķietamā salikteņa pirmā daļa beidzas ar balsīgu līdzskani, šis līdzskanis kļūst nebalsīgs ne tikai otrās puses nebalsīgā līdzskaņa priekšā, bet arī sonorās skaņas vai patskaņa priekšā, piemēram, *главснаб* [глáф/снáп] — 'galvenā apgādes pārvalde', *главрыба* [глáф/ры́ба] — 'zivju rūpniecības galvenā pārvalde', *главэнерго* [глáф/ы́нэ́рга] — 'galvenā enerģētikas pārvalde'; 4) ja pirmās un otrās daļas sadūrā nokļūst blakus ciets un miksts līdzskanis, tad cietais līdzskanis nezaudē savu cietumu (*главвино* [глáф/в'инó], tāpat kā vārda un tēnvārda savienojumā *Лев Викторович* [л'эф/в'й́ктэрэв'эч], kur ir divi vārdi); 5) bez šiem fonētiskajiem rādītājiem ir arī gramatisks rādītājs — iespēja starp šī šķietamā salikteņa daļām iespraust (interpolēt) atsevišķu vārdu (kaut arī palīgvārdu), piemēram, *на хлебозаготовки я не поеду, но на лесо же заготовки я поеду заранее* — 'uz labības sagādi es nebraukšu, bet uz kokmateriālu sagatavošanu braukšu jau laikus', *в избе-читальне был, а в сель то совет и не успел зайти* — 'lasāmmājā biju, bet ciema padomē nepaguvu ieiet' u. tml.; pirmās grupas vārdiem tādas iespējas nav, piemēram, nevar teikt *в сов же нархозе я был* — 'tautas saimniecības padomē biju', *в кол то хоз зашел* — 'kolhozā iegāju' u. tml.

Pie līdzīgiem šķietamiem salikteņiem krievu valodā pieder arī visi saīsinājumu salikteņu veidi, kā *киноактер* — 'kinoaktieris', *фотолаборатория* — 'fotolaboratorija', *стоп-сигнал* — 'stopsignāls', *агитпункт* — 'agītpunkts', *икс-лучи* — 'x stari', *альфа-лучи* — 'α stari', tāpat arī abreviatūras АНТ-25, ТУ-114, МЭЗ-15, МПО-2 u. tml.

Franču valodas salikteņi visbiežāk ir vārdkopas vai pilnīgi leksikalizējušās vārdkopas — darbības vārda pavēles formas un tiešā papildinātāja savienojums, piemēram, *rendez-vous* — 'satikšanās', *pince-nez* — 'pensnejs', *chache-nez* — 'šalle', *tire-bouchon* — 'korķu vilķis', lietvārda un divdabja savienojums, piemēram, *serre-joint* — 'līmspīles', divu lietvārdu un prievārda savienojums, piemēram, *pied-à-terre* — 'pagaidu dzīvoklis', *rez-de-chaussée* — 'apakštāvs' u. tml.

Angļu salikteņos arī bieži novērojamas līdzīgas parādības (*stone-wall* — 'akmens mūris', *blackbird* — 'melnais strazds', *kill-joy* — 'kopēju pasākumu jaucējs' u. tml.)¹.

Vācu valoda ir ļoti bagāta ar dažādiem salikteņu tipiem (*Handschuh* — 'cimds', *Wanduhr* — 'sienas pulkstenis', *Großvater* — 'vectēvs', *Kaufmann* — 'tirgotājs', *Icherzählung* — 'stāstījums

¹ Par vārdkopas *black bird* — 'melns putns' atšķirību no salikteņa *black-bird* — 'melnais strazds' (kurš var būt arī albīns, t. i., balts) sk. darbā Г. Глусон. Введение в дескриптивную лингвистику. 1959, 84. lpp., kā arī rakstā О. С. Ахманова, А. С. Смирницкий. Образование типа *stone-wall* в английском языке. «Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР», вып. II, 1952.

pirmajā personā', *Stundenplan* — 'stundu saraksts', *Kindergarten* — 'bērnudārzs', *dummklug* — 'piesardzīgs līdz muļķībai', *zucker-süß* — 'cukursalds' un pat *Dampfschiffahrtgesellschaftsdirektors-stellvertretersgemahlin* — 'tvaikoņu satiksmes sabiedrības direktora vietnieka dzīvesbiedrē' (Ziterlins). Pēdējais piemērs, kurā ir daudzas ģenitīva formas ar *-s*, kā arī bez šī *-s*, rāda, ka ne visas parādības, kas vācu valodā skaitās saliekteņi, tiešām ir salikti vārdi; daudzos gadījumos tās ir dažādā mērā leksikalizējušās vārdkopas.

51. §. PALĪGVĀRDU PAŅĒMIENS

Gramatiskās nozīmes var izteikt ne tikai vārdā, bet arī ārpus tā, pirmām kārtām ar palīgvārdiem, kas pavada pilnnozīmes vārdus. Palīgvārdi atbrīvo pilnnozīmes vārdus no gramatisko nozīmju izteikšanas¹ vai pavada vārda formas maiņas afiksāciju.

Palīgvārdiem, kā jau iepriekš teikts, nav nominatīvās funkcijas, jo tie neko nenosauc, tikai parāda attieksmes starp teikuma locekļiem (prievārdi, saikļi) vai starp teikumiem (saikļi), kā arī norāda uz dažām gramatiskām nozīmēm, kas nav atkarīgas no vārdu savienojuma teikumā (artikuli, partikulas, palīga darbības vārdi, pakāpes vārdi). Tās ir kvalifikatīvas attieksmes, piemēram, noteiktība un nenoteiktība, skaitlis u. tml.

Palīgvārdi bieži veic to pašu funkciju, ko afiksi, sal. *Маша красивее Наташи* un *Маша более красива чем Наташа* — 'Marija ir skaistāka par Natašu'.

Vārdu *кот* un *каķis* attieksme pret citiem teikuma locekļiem krievu un latviešu valodā izsakāma ar locījumu galotnēm: *кот, кота, коту, котом* utt., *каķis, каķа, каķим, каķи* utt., turpretim franču valodā, kur lietvārdus neloka, tās pašas gramatiskās attieksmes parāda prievārdi vai to trūkums: *le chat* — 'kaķis' (bez prievārda un ar artikulu), *du chat* — 'kaķa-' (ar prievārdu), *au chat* — 'kaķim' (ar prievārdu), *par le chat* — 'ar kaķi' (ar prievārdu un artikulu).

Bet, tā kā tie tomēr ir vārdi², rodas jautājums, kā šai gadījumā tiek sadalīta leksiskā un gramatiskā nozīme. A. Smirņickis rakstīja: «Attieksmju nozīmes var arī nebūt gramatiskās nozīmes. Tās ir leksiskās nozīmes, ja izrādās galvenās, centrālās vārda semantikā, ja tiek izteiktas ar atsevišķu konkrētu vārdu. Lai tās uzskatītu par gramatiskām nozīmēm, kuras abstrahētas no vārda konkrētības, attieksmju nozīmēm jābūt tikai papildu nozī-

¹ Tas nenozīmē, ka tādi pilnnozīmes vārdi, kuri savā sastāvā nerāda gramatiskās nozīmes, vispār stāv ārpus gramatikas; piederdami pie kādas vārdu šķiras, tie obligāti iekļaujas valodas gramatiskajā struktūrā.

² Daži valodnieki palīgvārdus sauc par vārdiem-morfēmām; leksikoloģijā tam ir zināms pamats, bet gramatikā tas prasa īpašus paskaidrojumus. Domājam, ka tie tomēr ir vārdi, nevis morfēmas (sk. VII nod., 79. §).

mēm pie galvenajām, centrālajām, priekšmetiskajām vārdu nozīmēm pašu attiecīgo vārdu sastāvā; tikai tad tām piemīt gramatiskajai struktūrai nepieciešamā vispārīnātība un abstraktums. Tiešām, ja prievārds *na* — 'uz' ir atsevišķs vārds, nevis priedēklis, tad tā izteiktās vietas, laika un citu attieksmju nozīmes ir tā galvenās nozīmes, kas tam piemīt kā attiecīgajam konkrētajam vārdam, kurš atšķiras, piemēram, no *nod* — 'zem', *npu* — 'pie' utt.; šīs nozīmes nav iedomājamas šķirti no vārda leksiskās konkrētības.»¹

Šis pārspriedums neatrisina jautājumu līdz galam. Protams, attieksmes var tikt izteiktas arī leksiski, piemēram, tādos apstākļa vārdos kā *vēlāk*, *agrāk*, *augstāk*, *zemāk*, *labāk* un pat jebkurā lietvārda locījuma formā — *milu māti*, *atdošu mātei*, *lepojos ar māti*. Taču šeit gramatiskās attieksmes tiek izteiktas nevis leksiski, bet tieši gramatiski — ar afiksu maiņu, kamēr leksiskās nozīmes izsaka celmi. Mēs, protams, nerunājam par attieksmēm, kam nav gramatiska rakstura (*es milu*, *tu nīsti* utt.).

Citādi ir ar palīgvārdiem, kuru leksiskā nozīme sakrīt ar gramatisko nozīmi. Varētu teikt, ka gramatiskā funkcija palīgvārdos absorbē to leksisko dabu. Bet arī tas neizskaidro visu. Tāpat kā skaitļa vārdu, arī palīgvārdu īpatnības meklējamas attieksmē pret priekšmetu un jēdzienu — attieksmē pret nosaukšanu un attieksmju izteikšanu. Skaitļa vārdiem nav nosaucamā priekšmeta², tāpēc to izteiktais jēdziens kļūst par sava veida priekšmetu, kuru skaitļa vārdi nosauc (vārdi nevar nenosaukt — tā ir to galvenā funkcija); tāpat arī palīgvārdi nosauc (leksiski) to attieksmi (gramatisko atšķirībā no apstākļa vārdiem), kuru tie izsaka. To sauc par supozīciju (*suppositio idealis*)³.

Starp palīgvārdiem jāizšķir:

1. Prievārdi, kas izsaka pakārtojuma attieksmes starp teikuma locekļiem (*braucu ar metro*, *gaidu pie metro*, *eju uz metro*, tāpat arī *aizgāju pie māsas*, *skatos uz tevi*, *razistams ar viņu*) vai arī precīzē locījumu nozīmes (*y него*, *за него*, *от него*; *в нем*, *на нем*, *о нем* utt.; *pie viņa*, *aiz viņa*, *no viņa*; *uz viņu*, *par viņu* utt.).⁴

Prievārdi izsaka dažādas attieksmes, piemēram, vietas (*uz*, *pār*, *aiz*, *pie* u. c.), laika (*līdz*, *pēc*, *pirms* u. c.), nolūka (*dēļ*, *labad* u. c.), cēloņa (*aiz* — aiz prieka, aiz bēdām, *dēļ*, *no* u. c.) utt.

Valodās, kurās nav priedēkļu, parasti nav arī prievārdu; tosomaina postpozīcijas — palīgvārdi, kas veic prievārdu funkcijas, bet stāv aiz vārda. Piemēram, azerbaidžāņu valodā

¹ А. И. Смирницкий. К вопросу о слове (проблема «тождества слова»). «Труды института языкознания АН СССР», т. IV, 1954, parinde 15. un 16. lpp.

² Sk. II nod., 8. §.

³ Supozīcija — no latīņu *suppositio* — 'apmainīšana'.

⁴ Sal. vācu valodā *auf dem* (*den*), *in dem* (*den*), *mit dem* (*den*) utt.

krievu uzrakstam tramvajā «Место для детей» atbilst «Иер балалар үчүн», kur prievārdam *для* atbilst postpozīcija *үчүн*. Arī latviešu valodā ir postpozīcijas *dēļ, labad* un *pēc* iemesla nozīmē.

2. Saikļi, kuri izsaka sakārtojuma attieksmes kā vienkāršā, tā saliktā teikumā (vienojamie, piemēram, *un, arī*; pretstata, piemēram, *bet, taču, tomēr, turpretim*; šķiramie, piemēram, *vai*) vai pakārtojuma attieksmes saliktā teikumā (*ka, lai, vai, ja* u. c.).

Saikļi var būt ne vien vienkārši, bet arī salikti — *kā arī, lai gan, tā kā, tā ka, tāpēc ka* u. c. un divkārši — *nevis — bet, ne vien — bet arī* u. c.

3. Partikulas var izteikt

a) modālās nozīmes¹, t. i., runātāja attieksmi pret to, ko viņš izsaka, piemēram, apgalvojumu (*jā*), noliegumu (*nē, ne*), jautājumu (*vai*), vēlējumu (*kaut, lai*);

b) nemodālās nozīmes, piemēram, ierobežojuma nozīmi (*tikai, vien, vienīgi*), nenoteiktības nozīmi (*kaut, lai, vai*), pastiprinājuma nozīmi (*ar, arī, ir, gan, jau, pat, taču, tak, tad, tik, vēl, vis*)².

4. Artikuls³. Artikuli nav raksturīgi visām valodām. Tie ir nepieciešami arābu, romāņu un ģermāņu valodās. Artikuliem ir būtiska nozīme palīgvārdu teorijā. Tie neizsaka attieksmes starp teikuma locekļiem, neveido valodas sintaktiskās formas, bet ir vistipiskākie pilnnozīmes vārdu «gramatiskie pavadoņi».

1) Artikula pirmā gramatiskā funkcija ir sava pilnnozīmes vārda gramatiskā apzīmēšana, t. i., lietvārda pazīme. Tāda funkcija ir viennozīmīgajam arābu valodas artikulam. Daudzās valodās ar artikula pievienošanu nenomināliem vārdiem un formām tos pārvērš lietvārdos. Tā ir tā sauktā konversija⁴ — parādība, kad vārds bez izmaiņām morfoloģiskajā sastāvā pāriet no vienas kategorijas otrā un nokļūst citā paradigmā. Tā vācu valodā *schreiben* nozīmē 'rakstīt', bet *das Schreiben* — 'rakstīšana'; franču valodā *diner* un *souper* nozīmē 'pusdienot' un 'vakariņot', bet *le diner* un *le souper* — 'pusdienas' un 'vakariņas', *charme* [šarm] nozīmē 'apbur!', bet *le charme* — 'burvība'; angļu valodā *play* [plei] nozīmē 'spēlēt', bet *the play* — 'spēle' utt. Krievu un tāpat latviešu valodā šāda darbības vārdu substantīvā-

¹ Sk. parindi 54. § sākumā.

² No uzskaitījuma redzams, ka «viens un tas pats», piemēram, *vai*, valodā īstenībā var būt ļoti dažāds: 1) *vai* — saiklis (*ezers vai upe; nezīnu, vai varēšu atnākt*), 2) *vai* — partikula (*vai tu nāksi?*).

³ Artikuls — no franču *article*, kas no latīņu *articulus* — 'loceklis', 'locītava'.

⁴ Sk. A. И. Смирницкий. Так называемая конверсия и чередование звуков в английском языке. «Иностранные языки в школе», 1954, № 3.

Konversija — no latīņu *conversio* — 'pārmaiņa'.

cija¹ nav iespējama², jo nav artikula; lai iegūtu jaunu vārdu, šais valodās jāizmanto morfoloģiskais vārddarināšanas paņēmieni, piemēram, *жить* — 'dzīvot' un *жительство* — 'dzīvošana', *cirst* un *cirstma*, *vilk* un *velce* utt.

Valodās, kurās ir artikuls, iespējams pārvērst lietvārdā pat veselus teikumus, piemēram, franču valodā *il va et vient* — 'viņš iet un nāk' un *le va et vient* — 'šurpu turpu staigāšana' u. tml. Tāpat arī vācu valodā, piemēram, *an und für sich sein* nozīmē 'eksistēt sevī un sev', bet *das An und für sich Sein* — 'eksistence sevī un sev' utt.

2) Artikula otrā gramatiskā funkcija ir noteiktības un nenoteiktības gramatiskās kategorijas atšķiršana. Tas iespējams, ja eksistē artikulu pāri: *the* un *a (an)* angļu valodā, *der* un *ein, die* un *eine, das* un *ein* vācu valodā, *le* un *un, la* un *une* franču valodā utt. Kategorija, ko palīdz veidot noteiktais artikuls, gramatiski izsaka to, kas sarunu biedriem jau zināms, vai to, kas sarunas laikā redzams, vai arī to, kas sevišķi jāizceļ. Kategorija, ko palīdz veidot nenoteiktais artikuls, gramatiski rāda, ka runa ir par kaut ko, kas netiek raksturots individuāli, bet tiek minēts tikai vispārīgi un kas nav sarunas laikā redzams.

Krievu valodā, kur nav artikulu, šis gramatiskās nozīmes izsaka a) palīgvārds *один (одна, одно, одни)* — 'kāds' (no skaitļa vārda *один* — 'viens'), piemēram, «Зашел *один* товарищ и принес *одну* книжку» — 'Atnāca kāds biedrs un atnesa kādu grāmatu'; b) ģenitīva lietojums akuzatīva vietā pie nolieguma, piemēram, «Я не вижу *книгу*» — 'Es neredzu grāmatu' (noteiktība) un «Я не вижу *книги*» — 'Es neredzu grāmatas' (nenoteiktība); c) intonācija.

Angļu valodā artikula loma ar divām minētajām gramatiskajām funkcijām arī aprobežojas.

3) Artikula trešā gramatiskā funkcija ir gramatiskās dzimtes atšķiršana tīrā veidā, ko panāk ar dažādu artikulu lietošanu pie tā paša vārda tai pašā formā; tas notiek reti, biežāk tādu tautu nosaukumos, kuru valodā nešķir dzimtes, piemēram, vācu valodā *der Hausa* — 'hausu cilts vīrietis' un *die Hausa* — 'hausu cilts sievietē'. Tā kā valodās, kur dzimtes šķir, lietvārdiem jāpievieno kādas no šīm dzimtēm, valodās, kurās ir artikuls,

---

¹ No *nomen substantivum* — 'lietvārds'; *substantivācija* — 'pārvēršana lietvārdā'.

² Krievu valodā kā izņēmumu var minēt suņu vārdus *Карай, Угадай, Откачай, Заливай, Порывай* utt. un retus gadījumus toponīmiskā, piemēram, laukums *Разгуляй* (Maskavā) vai 20. gadu kabareja nosaukums «*Не рыдай*» («Neraudi!»); tādi gadījumi kā lietvārdi *печь* — 'krāsns', *течь* — 'tece' un darbības vārdi *печь* — 'sept', *течь* — 'tecēt' skaidrojami kā homonīmi (sk. II nod., 15. §).

vienskaitlī ir dažādu dzimšu artikuli, bet daudzskaitlī dzimtes atšķirība zūd¹.

Vācu valoda ar artikuliem atšķir trīs dzimtes, franču valoda — divas:

	Vācu valoda		Franču valoda	
	noteiktais	nenoteiktais	noteiktais	nenoteiktais
vīr. dz.	<i>der</i>	<i>ein</i>	<i>le</i>	<i>un</i>
siev. dz.	<i>die</i>	<i>eine</i>	<i>la</i>	<i>une</i>
vid. dz.	<i>das</i>	<i>ein</i>	—	—

4) Artikula ceturtā gramatiskā funkcija ir skaitļa atšķiršana. Visskaidrāk tā izpaužas franču valodā, kur pašiem vārdiem nav daudzskaitļa galotņu; tā vārds [ʃa] nozīmē gan 'kaķis', gan 'kaķi', bet, tā kā artikuli atšķiras, tad [lə ʃa] nozīmē 'kaķis', bet [le ʃa] — 'kaķi'².

Vācu valodā daudzskaitlī parasti mainās ne tikai artikuls, bet arī vārda forma, piemēram, *der Hase* — 'zaķis' un *die Hasen* — 'zaķi', *das Buch* — 'grāmata' un *die Bücher* — 'grāmatas', *der Ochs* — 'vērsis' un *die Ochsen* — 'vērši', bet tādos gadījumos kā *das Fenster* — 'logs' un *die Fenster* — 'logi', *der Arbeiter* — 'strādnieks' un *die Arbeiter* — 'strādnieki' tikai artikula maiņa rāda skaitļa maiņu³.

5) Beidzot, artikuls var izteikt attieksmes starp teikuma locekļiem, t. i., var būt lokāms lietvārda vietā; tas gan notiek reti, piemēram, vācu valodā:

	Vienskaitlis			Daudzskaitlis
	vīr. dz.	siev. dz.	vid. dz.	
Nom.	<i>der</i>	<i>die</i>	<i>das</i>	<i>die</i>
Ģen.	<i>des</i>	<i>der</i>	<i>des</i>	<i>der</i>
Dat.	<i>dem</i>	<i>der</i>	<i>dem</i>	<i>den</i>
Ak.	<i>den</i>	<i>die</i>	<i>das</i>	<i>die</i>

Ja artikuls ir lokāms, lietvārds var zaudēt locījumu formas un kļūt nemainīgs; tā vācu valodā vārda *der Tisch* — 'galds' agrākā locīšanas sistēma *des Tisches, dem Tische, den Tisch* mūsdienu

¹ Sal. ar krievu valodu, kur nav artikula, bet vārdi daudzskaitlī nepieder pie kādas noteiktas dzimtes; par to liecina vārdi, kurus lieto tikai daudzskaitlī, piemēram, *дрова* — 'malka', *сливки* — 'krējums', *ножницы* — 'šķēres', *сани* — 'ragavas' utt.

² Pēc franču ortogrāfijas daudzskaitlī raksta *-s*, piemēram, *le chat* un *les chats*, bet tā ir tikai etimoloģiskās rakstības tradīcija, un šim *-s* nav nekāda sakara ar mūsdienu franču valodu.

³ Tādos piemēros kā *die Mutter* — 'māte' un *die Mütter* — 'mātes', gluži otrādi, tikai iekšējā fleksija (*u* — *ü*) atšķir skaitļu formas, bet artikuls nemainās; sk. norādi 43. § beigās.

vācu valodā nomainīta ar citu — *des Tisches, dem Tisch, den Tisch*¹.

Vācu valodā ir arī īpašs nolieguma artikuls — *kein* — 'neviens'².

Valodās, kurās ir artikuls, īpaša gramatiska nozīme ir arī artikula trūkumam, t. i., nullartikulam (tāpat kā galotnes trūkums kādā no vārda formas maiņas formām ir nullgalotne).

5. Palīga darbības vārdi arī pieder pie palīgvārdiem, kaut gan tiem ir vārda formas maiņas formas.

Ja lieto palīga darbības vārdus, galvenais, pilnnozīmes darbības vārds var nemainīt savu formu, bet palikt nemainīgs vispārīgākajā formā, piemēram, nenoteiksmē. Tādā gadījumā personu, skaitli, laiku un līdzīgas darbības vārda gramatiskās nozīmes izsaka palīga darbības vārds, kuram nav nekādu citu nozīmju kā tikai relacionārās gramatiskās nozīmes. Tā krievu valodā nepabeigtā veida darbības vārdu nākotnē loka, izmantojot palīga darbības vārda *быть* — 'būt' formas:

<i>Я буду</i>	} <i>читать</i> ('es lasīšu' utt.)
<i>Ты будешь</i>	
<i>Он будет</i>	
<i>Мы будем</i>	
<i>Вы будете</i>	
<i>Они будут</i>	

Citās valodās šādas saliktas (jeb analītiskas) formas lieto ne tikai nākotnes, bet arī pagātnes un pat tagadnes formu veidošanai, pie tam saliktās formas nozīmīgā daļa var būt divdabis, piemēram, vācu valodā *Ich habe gelesen* — 'es esmu lasījis', *Ich bin gegangen* — 'es esmu gājis'; franču valodā *J'ai lu* — 'es esmu lasījis', *J'avais lu* — 'es biju lasījis', *Je suis venu* — 'es esmu atnācis', *J'étais parti* — 'es biju aizbraucis'; angļu valodā *I have read* — 'es esmu lasījis', *I am smoking* — 'es smēķēju' (pašlaik), sal. ar nesalikto tagadnes formu *I smoke* — 'es smēķēju' (vispār, t. i., 'esmu smēķētājs'); latviešu valodā *Es esmu lasījis* (saliktā tagadne), *Es biju lasījis* (saliktā pagātne), *Es būšu lasījis* (saliktā nākotne).

Vienas saknes pārejošo darbības vārdu atšķirība no nepārejošiem krievu valodā regulāri izpaužas celma formas maiņā, piemēram, *чернеть* — 'melnēt' un *чернить* — 'melnināt', *молодеть* —

¹ Šo gramatikas faktu nedrīkst jaukt ar tā saukto apostrofēto vācu izrunu — *Knab' Knabe* — 'zēns' vietā (neizrunātais patskanis rakstībā tiek apzīmēts ar apostrofu), kad patskanis tīri fonētiski tiek reducēts līdz nullei. Tas pats notiek arī krievu vokatīva formās *Нады!*, *Серёж!*, kur pēdējie līdzskaņi tiek izrunāti balsīgi, tāpēc vārda beigās jābūt patskanim, kurš šeit «apostrofēts».

² Sk. *Н. Г. Гадд и Л. Я. Браве. Грамматика немецкого языка, под редакцией Л. В. Щербы. 1942.*

'kļūt jaunākam' un *молодить* — 'darīt jaunāku'. Vācu valodā šī pati atšķirība tiek izteikta ar palīga darbības vārda maiņu, piemēram, *schwarz werden* — 'melnēt' (burtiski 'kļūt melnam') un *schwarz machen* — 'melnināt' (burtiski 'darīt melnu'), kur pilnnozīmes vārds nav darbības vārds, bet īpašības vārds.

Franču valodā darbības vārda pamudinājuma nozīme tiek izteikta ar palīga darbības vārdu *faire* — 'darīt'; te iespējamās tādas saliktas formas kā *faire faire* — 'piespiest darīt' (burtiski 'darīt darīt'), kur pirmais *faire* ir palīga darbības vārds, bet otrais — pilnnozīmes darbības vārds.

Parasti valodās par palīga darbības vārdiem kalpo darbības vārdi ar nozīmi 'būt' un 'piederēt' — vācu *sein* un *haben*, angļu *be* un *have*, franču *être* un *avoir*. Krievu valodā *быть* tiek lietots gan kā saliktās formas *Я буду читать* komponents kopā ar pilnnozīmes darbības vārda nenoteiksmi, gan kā saitiņa — elements saliktajā izteicējā, kur pilnnozīmes vārda funkcijā var būt jebkura vārdu šķira (tikai ne darbības vārds nenoteiksmē): *Я был болен* — 'Es biju slimš'; *Он был учителем наших детей* — 'Viņš bija mūsu bērnu skolotājs'; *Жаль было отца*¹ — 'Bija žēl tēva'; *На улице было холодно* — 'Ārā bija auksts'; *Крепость была взята* — 'Cietoksnis bija ieņemts'. Krievu valodā *иметь* (я имею — 'man ir') kā palīga darbības vārds gandrīz netiek lietots, izņemot novecojušas svinīgas formulas, kā *Погребение (vai заседание) имеет быть завтра* — 'Arbedīšana (sēde) notiks rīt', kur *быть* ir pilnnozīmes darbības vārds, bet *иметь* — palīga darbības vārds. Latviešu valodā *būt* funkcionē gan kā salikto laiku sastāvdaļa, piemēram, *viņš ir atnācis*, gan kā saitiņa saliktajā izteicējā, piemēram, *brālis ir labs*.

Dažās valodās pilnnozīmes darbības vārda un palīga darbības vārda savienojums var leksikalizēties vienā vārdā, piemēram, ukraiņu valodā tādas vienkāršās nākotnes formas (no kādreizējās saliktās nākotnes) kā *писатиму, писатимеш, писатиметь* — 'es rakstišu', 'tu rakstīsi', 'viņš rakstīs', kur *-иму, -имеш, -иметь* ir bijušais palīga darbības vārds *иметь*.

Īpašu procesa sākuma vai beigu nianšu izteikšanai krievu valodā palīga darbības vārdu lomā lieto darbības vārdus *начать* — 'sākt' un *кончить* — 'beigt'; sal. «Он начал петь» — 'Viņš sāka dziedāt' un «Он запел» — 'Viņš sāka dziedāt', 'Viņš iedziedājās', «Он кончил звонить» — 'Viņš beidza zvanīt' un «Он отзвонил» — 'Viņš nozvanīja', 'Viņš beidza zvanīt' u. tml.

Saitiņas funkcijā var tikt lietoti arī dažādi kustības, nolūka u. tml. darbības vārdi, piemēram, «Он пошел гулять» — 'Viņš aizgāja pastaigāties', «Он хотел сказать» — 'Viņš gribēja teikt'.

Iespējama arī nullsaitiņa, sal. *Он был болен* — 'Viņš bija

¹ Piemērā *Жаль было уезжать* nenoteiksme *уезжать* neietilpst saliktajā izteicējā, bet ir atsevišķs teikuma loceklis.

slims' — pagātne, ko rāda saitiņa *был*, un *Он болен* — 'Viņš slims' — tagadne, ko rāda nullsaiitiņa, t. i., saitiņas trūkums atšķirībā no pagātnes un nākotnes, kam raksturīga saitiņa (par to sk. 61. §).

6. Pakāpes vārdi ir bijušie pakāpes apstākļa vārdi, ko pievieno kādības īpašības vārdiem un apstākļa vārdiem, veidojot salīdzināmās pakāpes, piemēram, «*Она более красива*» — 'Viņa ir skaistāka', «*Он рассказывал более увлекательно*» — 'Viņš stāstīja interesantāk'. Franču valodā šādā funkcijā lieto vārdus *plus, moins*, angļu valodā — *more, most* utt. No atbilstošajiem apstākļa vārdiem pakāpes vārdi atšķiras ar to pašu, ar ko apstākļa vārdi atšķiras no nelokāmajiem divdabjiem un lietvārdiem netiešajos locījumos, t. i., ar īpašu ietvertās abstrakcijas tipu un leksiskās un gramatiskās nozīmes attieksmju tipu (sk. iepriekš, 43. §), kā arī ar specifiskām sintaktiskām īpašībām (saistāmība ar citām leksēmām). Kā pakāpes vārdi var funkcionēt arī vārdi, kas cēlušies no vietniekvārdiem, piemēram, «*Она самая красивая*» — 'Viņa ir pati skaistākā'.

7. Tukšie vārdi. Daži palīgvārdi neveido krasi norobežotu kategoriju, bet par to palīgvārdu dabu nav šaubu, jo tie pavadā pilnnozīmes vārdus un izsaka tādas gramatiskas nianšes, ko citās valodās izsaka afiksi. Tā turku un angļu valodās, kur nav gramatiskās dzimtes kategorijas, dzīvnieku dzimumu atšķiršanai palīgā ņem tukšos vārdus. Piemēram, angļu *the cat* un turku *kedi* nozīmē gan 'runcis', gan 'kaķene'; ja šīs nozīmes jāšķir, angļu valodā lieto vietniekvārdus *he* — 'viņš' un *she* — 'viņa', bet turku valodā — vārdus *erkek* — 'tēviņš' un *dişi* — 'mātīte':

	angļu valodā	turku valodā
'runcis'	<i>he-cat</i>	<i>erkek kedi</i>
'kaķene'	<i>she-cat</i>	<i>dişi kedi</i>

Arī krievu valodā ir analogiski gadījumi, piemēram, *ворон-самец* — 'krauklis', *ворон-самка* — 'kraukļu mātīte', *рысь-самец* — 'lūsis', *рысь-самка* — 'lūsene', tāpat *женщина-врач* — 'ārste', *мужчина-прачка* — 'veļas mazgātājs' (Staņukovičs) u. tml.

Daudzās valodās nav iespēju ar afiksiem veidot pamazināmos lietvārdus, kā *книжечка* — 'grāmatiņa', *котенок* — 'kaķēns' utt., vai arī šīs iespējas tiek reti izmantotas. Tad izlīdzas ar vārdiem, kas nozīmē 'dēls', 'mazs' utt. un var būt attiecīgās gramatiskās nozīmes rādītāji. Tā ķīniešu valodā [gou³] — 'suns', [erl] — 'dēls', bet [gou³ erl] — 'kucēns'; franču valodā *chat* — 'kaķis', *petit* — 'mazs', bet *le petit chat* — 'kaķēns'; angļu valodā *book* — 'grāmata', *little* — 'mazs', bet *a little book* — 'grāmatiņa' (sal. *a small book* — 'maza grāmata').

Līdzīgi tiek lietoti vārdi ar nozīmi 'dēls' tēva vārda priekšā,

¹ Seit cipars ³ apzīmē ķīniešu valodas trešo toni.

lai izteiktu to pašu, ko krievu valodā izsaka tēvvārds, piemēram, senebreju *Ben-Akiba*, arābu *Ibn-Iskanders*, tjurku *Gulams-Ogli* u. tml.; sal. XVIII—XIX gadsimta oficiālajā krievu valodā *Иван Кикифоров сын Довгочхун* u. tml.

52. §. VĀRDU SECĪBAS PAŅĒMIENS

Kā jau iepriekš teikts, runas lineārums ļauj runu analizēt kā laikā (bet rakstos — telpā) secīgi izkārtotu elementu ķēdi, pie tam šīs ķēdes locekļu (tās segmentu) izkārtojuma secība var būt ar nozīmi. Teiktais attiecas kā uz fonēmu ķēdi (sal. *тук* — 'tauki', *кыу* — 'aužu', *кыт* — 'kakts', sk. 5. §), tā uz morfēmu ķēdi leksēmas ietvaros; tas var attiekties arī uz vārdu ķēdi izsacījumā, kur daudzos gadījumos leksēmas vietas maiņa runas ķēdē (vārdu secības maiņa) var kļūt par gramatisko nozīmju izteikšanas līdzekli. Tas dažādi izpaužas valodās, kur vārdi ar formas maiņu var parādīt savu lomu teikumā, un valodās, kur vārdi morfoloģiski nemainās un tikai pēc vārdu secības var saprast, kurš ir teikuma priekšmets, kurš papildinātājs, kā arī izprast citus nozīmes momentus, kas saistīti ne vien ar atsevišķu vārdu noformējumu, bet arī ar to secību.

Ir valodas, kurās tādas gramatiskās attieksmes kā teikuma priekšmeta un papildinātāja (subjekta un objekta) attieksmes nav atkarīgas no vārdu secības; piemēram, latīņu valodā to, ka tēvs mīl dēlu, var pateikt sešos dažādos veidos: 1) *pater amat filium*, 2) *pater filium amat*, 3) *amat pater filium*, 4) *amat filium pater*, 5) *filium pater amat*, 6) *filium amat pater*, kur *pater* — 'tēvs' vienmēr paliek teikuma priekšmets, bet *filium* — 'dēlu' — papildinātājs.

Protams, kāda no šīm vārdu secībām ir vairāk parasta. norma — tā ir neitrālā izsacījuma norma; pārējos variantus var izmantot stilistiskos nolūkos.

Citās valodās var būt arī citādi. Ja minēto vai tam analogu latīņu teikumu pārtulko dažādās valodās, jautājums par vārdu secības lomu risināms dažādi:

latīņu valodā — *pater amat filium; mater amat filiam;*

latviešu valodā — *tēvs mīl dēlu; māte mīl meitu;*

krievu valodā — *отец любит сына; мать любит дочь;*

vācu valodā — *der Vater liebt den Sohn; die Mutter liebt die Tochter;*

angļu valodā — *the father loves the son; the mother loves the daughter;*

franču valodā — *le père aime le fils; la mère aime la fille.*

Latīņu valodā vārdu secība, kā jau minēts, neizsaka gramatiskas nozīmes, tāpēc iespējama jebkura vārdu secība bez teikuma nozīmes maiņas.

Latviešu valodā lielākajā daļā gadījumu aina ir tāda pati. Vārdu secība ir svarīga, ja kā objekts, tā subjekts izteikts ar sieviešu dzimtes vārdiem daudzskaitlī, piemēram, *mātes mīl meitas, meitas mīl mātes*.

Krievu valodā vārdu secība nav svarīga sieviešu dzimtes lietvārdiem, kas beidzas ar *-а, -я*, un vīriešu dzimtes lietvārdiem, kas apzīmē dzīvas būtnes, piemēram, *сестра любит собаку* — 'māsa mīl suni', *отец любит сына* — 'tēvs mīl dēlu' (iespējama jebkura vārdu secība bez gramatisko nozīmju maiņas), bet ar vīriešu dzimtes lietvārdiem, kas apzīmē nedzīvus priekšmetus, vidējās un sieviešu dzimtes lietvārdiem, kuri beidzas ar mīkstu līdzskani vai šņāceni, un nelokāmajiem lietvārdiem ir citādi; sal. *стол царя ест стул* — 'galds skrāpē krēslu', *бытие определяет сознание* — 'esamība nosaka apziņu', *цень дробит кость* — 'važa dragā kaulu', *кенгуру делает антраша* — 'ķengurs taisa lēcienu', kur izpratni par to, kurš ir teikuma priekšmets, kurš papildinātājs, dod tikai novietojums — priekš izteicēja vai aiz tā.

Vācu valodā viss atkarīgs no artikula formas: sieviešu un vidējai dzimtei artikuls nešķir akuzatīvu no nominatīva, vīriešu dzimtei artikuls var šķirt teikuma priekšmetu (*der*) un tiešo papildinātāju (*den*). Angļu un franču valodā, kur lietvārdus un artikus neloka, teikuma priekšmeta un tiešā papildinātāja atšķiršana pilnīgi atkarīga no vārdu secības.

Vārdu secība var arī atšķirt apzīmētāju un apzīmējamo vārdu. Krievu valodā tas parasti nav nepieciešams, jo apzīmētāja (īpašības vārda) un apzīmējamā (lietvārda) formas ir atšķirīgas; sal. *круглый дом* — 'apaļa māja' un *домашний круг* — 'mājas ļaudis'. Taču tādos gadījumos kā *глухие ученые* — 'kurli zinātnieki' un *ученые глухие* — 'izglītoti kurlie' tikai vārdu secība rāda, kurš ir apzīmētājs un kurš apzīmējamais vārds.

Ir arī tādas valodas, kur minētajai gramatiskajai attieksmei vārdu secība ir izšķiroša. Tā, piemēram, kazahu valodā, kur lietvārdi un īpašības vārdi parasti neatšķiras, tikai pēc vārdu secības var noteikt, kurš ir apzīmējamais vārds («lietvārds») un kurš apzīmētājs («īpašības vārds»): *сағат қалта* — 'pulksteņa kabata', bet *қалта сағат* — 'kabatas pulkstenis', *ыдыс темир* — 'trauku dzelzs', bet *темир ыдыс* — 'dzelzs trauki'. Analogas parādības sastopamas arī angļu valodā, kur daudzi lietvārdi konversijas rezultātā var funkcionēt kā īpašības vārdi un divi vārdi var atrasties divējādā secībā (tāpat kā kazahu valodā).

Vārdu secība šīs gramatiskās attieksmes izteikšanai dažādās valodās var būt dažāda; tā *глухие ученые* franciski skan *les savants* ('zinātnieki') *sourds* ('kurli'), bet *ученые глухие* — *les sourds* ('kurlie') *savants* ('izglītoti'), t. i., vārdu secība ir pretēja tai, kuru lieto krievu valodā.

Valodās, kur vārdu secību lieto gramatisko attieksmju izteikšanai, to reti var izmantot stilistiskiem mērķiem, un, otrādi,

valodās, kur vārdu secība ir brīva, vārdu secības maiņa — i n v e r s i j a¹ — ir ļoti spēcīgs stilistisks līdzeklis. Sal. krievu valodā Я видел отца ('Es redzēju tēvu') — Видел я отца — Отца я видел — Отца видел я u. tml.; latviešu valodā Es gaidu vasaru — Es vasaru gaidu — Vasaru es gaidu — Gaidu es vasaru.

Tā sauktā stingrā vārdu secība latīņu un zināmā mērā vācu valodā ir tikai stilistiska, bet nepavisam ne gramatiska tradīcija.

53. §. UZSVARA PAŅĒMIENS

Uzsvars var būt izteiksmes līdzeklis gramatikā tikai tad, ja tas ir mainīgs. Tāpēc tonālais uzsvars vienmēr var būt gramatisks paņēmieni savas politonalitātes² dēļ, t. i., toņa mainīguma dēļ tai pašā zilbē. Piemēram, lietuviešu valodā *dviēm* (ar krītošu toni) nozīmē 'diviem', bet *dviēm* (ar kāpjošu toni) — 'ar diviem'; serbu valodā *ствâpu* (ar krītošu intonāciju) nozīmē 'lietas' (vsk. ģen. no *ствâp* — 'lieta'), bet *ствâpu* (ar kāpjošu intonāciju) — 'lieta' (vsk. lok.); šilluku valodā Austrumāfrikā *jit* augstā tonī nozīmē 'auss', bet zemā tonī — 'ausis'; citā Āfrikas valodā — fulu valodā *miwarata* līdenā tonī nozīmē 'es nositīšu', bet ar pēdējo *a* augstā tonī — 'es nenositīšu'.

Dinamisko uzsvaru tā monotonalitātes³, t. i., vienveidības dēļ tā izmānot nav iespējams. Bet, ja ir iespēja uzsvara vietu mainīt, tas kļūst par ļoti ērtu gramatisko paņēmieni.

Sai jautājumā interesantas domas izteicis E. Kurilovičs: «Valodās ar tā saukto pastāvīgo uzsvara vietu uzsvēta ir vārda zilbe, kas noteikta a) absolūti, kā vārda pirmā vai pēdējā zilbe . . ; b) relatīvi, kā vārda zilbe, kura atrodas aiz pirmās zilbes (tas ir, otrā) vai priekš pēdējās zilbes (tas ir, priekšpēdējā). Valodās ar tā saukto brīvo un mainīgo uzsvaru . . uzsvētas ir nevis atsevišķas vārda zilbes, bet pirmām kārtām atsevišķas morfēmas vārda ietvaros. Starpība starp poļu formu *rekami* un tās krievu ekvivalentu *руками* ir tā, ka poļu formai uzsvēta vārda priekšpēdējā zilbe, bet krievu formai — galotnes pirmā zilbe.»⁴ Tas izskaidrojams tā, ka poļu valodā uzsvars ir pastāvīgs, t. i., vārdā uzsvēta noteikta zilbe (priekšpēdējā) neatkarīgi no tā, kāda morfēma tā ir, bet krievu valodā uzsvars ir mainīgs, vienas paradigmas robežās vienās vārdformās var būt uzsvēta sakne, citās — galotne; piemēram, vienskaitļa formās *дом* — 'māja', *дóма*, *дóму*, *дóмом*,

¹ *Inversija* — no latīņu *inversio* — 'pārstatīšana'.

² *Politonalitāte* — no grieķu *polys* — 'daudz' un *tonos* — 'uzsvars'.

³ *Monotonalitāte* — no grieķu *monos* — 'viens' un *tonos* — 'uzsvars'.

⁴ E. Курилович. Структура морфемы. Grāmatā E. Курилович. Очерки по лингвистике. М., 1962, 77. lpp., kā arī П. С. Кузнецов. Фонологическая система сербохорватского языка. «Известия АН СССР. Отделение литературы и языка», 1948, т. VII, 62. lpp.

o *дóме* uzsvērtā sakne, bet daudzskaitļa formās *домá, домóв, домáми, домáми, о домáх* — galotne.

Krievu valodā ar dažādu uzsvāra vietu (saknē vai afiksā) var atšķirties vārdi (kas neattiecas uz gramatiku), piemēram, *мýка* — 'mokas' un *мукá* — 'milti', *крýжки* — 'krūzītes' un *кружкú* — 'pulciņi', *казáчки* — 'kazacietes' un *казачкú* — 'kazaciņi'; uzsvērtas var būt arī dažādas celma zilbes, piemēram, *зáмок* — 'pils' un *замóк* — 'atslēga', *передóхнуть* — 'nobeigties' un *передохнúть* — 'atvilkt elpu'; visos šais gadījumos nenotiek vis uzsvāra vietas maiņa, bet uzsvāra vieta dažādos vārdos atrodas dažādās zilbēs.

Cita lieta ir tad, ja uzsvārs vienā paradigmā pārvietojas no celma uz galotni vai otrādi, tādējādi atšķirot tā paša vārda gramatiskās formas.

Tā krievu valodā vienskaitļa ģenitīvs *рукú* — 'rokas-', *ногú* — 'kājas-', *блóхú* — 'blusas-' ar uzsvāra vietu atšķiras no to pašu vārdu daudzskaitļa nominatīva *руки* — 'rokas', *ноги* — 'kājas', *блóхи* — 'blusas'; tas pats arī gadījumos *дóма* — 'mājas-', *селá* — 'ciema-' un *домá* — 'mājas', *сéла* — 'ciemi'¹.

Uzsvāra paņēmiens ir ļoti svarīgs krievu valodas darbības vārdu pabeigtā un nepabeigtā veida atšķiršanai; uzsvērts celma tematiskais patskēnis ir nepabeigtā veida pazīme, piemēram, *насыпáть* — 'bērt iekšā', *нарезáть* — 'sagriezt', *высыпáть* — 'bērt ārā', *выносúть* — 'nest ārā', bet uzsvāra pārnēsums uz sakni (*насыпáть* — 'iebērt', *нарезáть* — 'sagriezt') vai uz priedekli (*высыпáть* — 'izbērt', *выносúть* — 'iznēsāt') — pabeigtā veida pazīme.

Daudzos gadījumos šis paņēmiens tiek pievienots citiem paņēmiem, kam ir tā pati gramatiskā funkcija, piemēram, *встречáть* un *встрéтить* — 'satikt', kur uz veidu norāda pirmām kārtām piedēkļa maiņa [-a-] — [-и-], kuru pavada uzsvāra pārnēsums un līdzskaņu mija [ч] — [т].

Uzsvāra vietas maiņa vārdformās, kas beidzas ar -o, kā *кисло* — 'skābs' un 'skābi', *мáло* — 'mazs' un 'maz', *узко* — 'šaurš' un 'šauri' u. tml., palīdz atšķirt īsformas īpašības vārdus no apstākļa vārdiem: uzsvārs uz -o ir īsformas īpašības vārda pazīme (*Это платьé узкó* — 'Šīs drēbes ir šauras'), uzsvārs uz celma — apstākļa vārda pazīme (*Это платьé узко сшито* — 'Šīs drēbes ir šauri pašūtas'). Kā vienmēr gramatikā, kur katrai pazīmei var pretstatīt šīs pazīmes trūkumu (nullpazīmi), arī uzsvārs vai uzsvāra trūkums var būt pietiekams pretstatījums gramatisko formu un kategoriju atšķiršanai. Tā krievu valodā uzsvērtais *чтó* — 'kas' ir vietniekvārds, bet neuzsvērtais *что* — 'ka' — sauklis, piemēram, *Я вижу, чтó он читáет, но чтó он читáет, не вижу* — 'Es redzu, ka viņš lasa, bet, ko viņš lasa, neredzu'.

¹ Gadījumā *селá* — *сéла* gramatiski ir tikai uzsvāra vietas maiņa, bet fonēmu sastāvs saknē tas pats.

Uzsvars vai tā trūkums var atšķirt arī pilnnozīmes vārdu no palīgvārda, piemēram, *А счастье было так возможно!* (Puškina) — 'Bet laime bija tik tuvu!' un *Я было опоздал на лекцию* — 'Es gandrīz nokavēju lekciju', kur *было* ir partikula.

Valodās ar saistītu vai maz mainīgu uzsvāru tādi gadījumi ir reti; sal., piemēram, turku valodā *canım* [džānim] — 'mana dvēsele' un *canım* [džānim] — 'sirsniņa' vai arī vācu salikteņus *blütarm* — 'mazasinīgs' un *blütärm* — 'ļoti nabadzīgs'. Angļu valodā, neskaitot gadījumus, kad dažāds uzsvārs atšķir vārdkopas no salikteņiem, piemēram, *black bird* — 'melns putns', *black board* — 'melns dēlis' un *blackbird* — 'melnais strazds', *blackboard* — 'tāfele' (sk. 50. §), pēc uzsvāra vietas var atšķirt arī darbības vārdus (uzsvārs uz pēdējās zilbes) no tās pašas saknes lietvārdiem (uzsvārs uz pirmās zilbes), piemēram, *to expórt* — 'eksportēt' un *the éxport* — 'eksports', *tó extráct* — 'izvilkt' un *the éxtract* — 'izvilkums', 'ekstrakts'. Franču valodā, kur vārdam nav sava atsevišķa uzsvāra, bet uzsvārs ir saistīts vienīgi ar ritmiskām vārdu grupām (*le lieutenant* — 'leitnants', *le lieutenant colonél* — 'pulkvežleitnants', *le lieutenant colonel en chéf* — 'vecākais pulkvežleitnants' u. tml.), to nevar izmantot kā gramatisku paņēmienu, bet, izdalot ritmiskās grupas, uzsvārs palīdz teikuma veidošanā.

54. §. INTONĀCIJAS PAŅĒMIENS

Intonācija, kā iepriekš noskaidrots, attiecas nevis uz vārdu, bet uz frāzi (sk. 32. §) un līdz ar to ir gramatiski saistīta ar teikumu un tā uzbūvi.

1. Pirmām kārtām tas attiecas uz teikuma *modālo*¹ formu: izmantojot tos pašus vārdus tai pašā secībā, daudzās valodās ar intonāciju var atšķirt jautājuma teikumus no apgalvojuma teikumiem, teikumus, kas izsaka šaubas, no teikumiem, kas izsaka izbrīnu vai pamudinājumu, utt. (*Viņš atnāca?*; *Viņš atnāca*; *Viņš atnāca...*; *Viņš... atnāca?* utt.). Šīs nianse izsaka ar balsis augstuma, intensitātes un tempa gradācijām.

2. Paužu izvietojums un gradācija teikumā var rādīt teikuma locekļu grupējumu vai teikuma sadalījumu, piemēram, *Staigāt ilgi* — *nevarēju* un *Staigāt* — *ilgi nevarēju*; *Es dzīvoju tālu* — *aiz Daugavpils* un *Es dzīvoju* — *tālu aiz Daugavpils*².

3. Pauzēšana var atšķirt vienkāršu teikumu no salikta; bez pauzes teikums *Вижу лицо в морщинах* — 'Redzu grumbainu

¹ *Modāls* — no latīņu *modus* — 'veids'; modālās nozīmes gramatikā izsaka izsacījuma mērķtiecīgo nostādni (pārlicību, jautājumu, šaubas, pavēli vai runātāja personisko attieksmi pret to, ko viņš saka).

² Uz to pamatojas arī nostāsts par liktenīgo komatu: *Sodīt, nedrīkst apžēlot* un *Sodīt nedrīkst, apžēlot*.

seju' ir vienkāršs teikums, ar pauzēm teikums *Вижу: лицо — в морщинах* — 'Redzu: seja grumbaina' ir salikts teikums, kur kols un domu zīme norāda uz attiecīgajām pauzēm.

4. Ar intonāciju var atšķirt sakārtojumu no pakārtojuma, ja nav attiecīgo saikļu; piemēram, ja teikumu *Koku cērt, skaidas lec* izrunā ar uzskaitījuma intonāciju (t. i., ar tās pašas intonācijas liknes atkārtošānu), tajā ir sakārtojums, bet, ja to izrunā ar kontrastējošu abu daļu intonāciju (pirmā daļa augstākā tonī, otrā — zemākā), tajā ir pakārtojums, kur *koku cērt* ir palīgteikums, bet *skaidas lec* — virsteikums.

5. Ipaša parādība ir tā sauktais loģiskais uzsvars, t. i., frāzes uzsvara pārvietošana (sk. III nod., 32. §), lai loģiski izceltu kādus teikuma elementus. Sevišķi spilgti tas izpaužas jautājuma teikumā, kur normālais frāzes beigu uzsvars (tad jautājums attiecas uz visu teikumu) var tikt pārvietots uz frāzes vidusdaļu vai sākumu, lai parādītu, uz ko tieši jautājums attiecas:

Tu šodien iesi uz institūtu? (nevis citur);
Tu šodien iesi uz institūtu? (nevis brauksi);
Tu šodien iesi uz institūtu? (nevis rītu);
Tu šodien iesi uz institūtu? (nevis kāds cits).

6. Ar intonāciju, konkrēti ar tempa paātrinājumu un normālās intonācijas liknes laužumu, izdala iespraustus vārdus un teikumus, ar ko tie atšķiras no teikuma locekļiem, piemēram, *Viņa bez šaubām pieņēma priekšlikumu* (ja neizdala apstākli *bez šaubām*) un *Viņa, bez šaubām, pieņēma priekšlikumu* (ja izdala iespraustus vārdus *bez šaubām*).

Ekspresijas, pirmām kārtām dažādu jūtu (prieka, dusmu, sajūsmas, aizkustinājuma, sarūgtinājuma utt.) izpausme cieši saistīta ar intonāciju, bet tā neattiecas uz gramatiku, tāpat kā īpašas nozīmes (piemēram, ironiskas) piešķiršana vārdiem, ko arī panāk ar intonāciju.

Ne katrā valodā intonācija viegli izmantojama kā gramatisks paņēmieni. Tā, piemēram, franču dziedošā intonācija ir ļoti neaktīva gramatisko nozīmju izteikšanā (tāpēc franču valodā var jautāt un atbildēt ar to pašu intonāciju, jautājumā lietojot jautājuma partikulu *est ce que!*).

Kādas valodas neitrālo intonāciju, novirzes no kuras var izmantot kā gramatisku paņēmieni, visvieglāk noteikt skaitīšanas intonējumā (sal. krievu valodā *раз, два; раз, два, три; раз, два, три, четыре, пять, шесть, семь...*, kur pirmo vārdu frāzē izrunā ar balss pacēlumu un pēdējo — ar balss nolaidumu, bet visa vidusdaļa tiek intonēta vienādi, un franču valodā *un, deux; un, deux, trois; un, deux, trois, quatre, cinq, six, sept...*, kur jebkura

¹ Franču gramatikās tādas jautājuma partikulas tiek sauktas *les pronoms interrogatifs* — 'jautājamie vietniekvārdi'.

garuma frāzē ir pacēlumi un nolaidumi). Jo līdzienāka un, varētu likties, mazāk izteiksmīga ir intonācija, jo vieglāk to izmantot gramatikā kā izteiksmes līdzekli; tieši tāda ir krievu valodas intonācija.

55. §. SUPLETIVISMS

Dažādu sakņu vai dažādu celmu vārdu apvienojumu vienā gramatiskā pāri (vai vienā gramatiskā rindā), kad, neraugoties uz sakņu vai celmu atšķirību, leksiskā nozīme nemainās, bet vārdu atšķirība ir tikai gramatisks līdzeklis gramatisko nozīmju atšķiršanai, sauc par supletīvismu¹.

Supletīvisms ir viena no izoēmijas izpausmēm valodā, kad vienu un to pašu funkciju veic divas dažādas saknes morfēmas, kas ietilpst vienā paradīgmā; normāli — aloēmijas gadījumā — paradīgmā ir viena saknes morfēma vai tās varianti.

Kāpēc supletīvisms, kur runa ir par saknēm, aplūkojams gramatikā, nevis leksikoloģijā pie sinonīmiem? Tieši tāpēc, ka supletīvisma gadījumā divas dažādas saknes apvienotas vienā paradīgmā un savstarpēji izslēdz viena otru (krievu valodā *брать* — 'ņemt' lieto kā nepabeigtā veida darbības vārdu, bet *взять* — 'paņemt' — kā pabeigtā veida darbības vārdu, un tie abi veido viena darbības vārda formas).

Krievu valodā darbības vārdā veida atšķirība var būt izteikta ne tikai ar afiksāciju, piemēram, *делать* — 'darīt' un *сделать* — 'izdarīt', bet arī ar saknes atšķirību, piemēram, *брать* un *взять*, *класть* — 'likt' un *положить* — 'nolikt', vai celma atšķirību, piemēram, *сидеться* — 'sēsties' un *сесть* — 'apsēsties'.

Indoeiropiešu valodās tipiska ir sakņu supletīvisma izmantošana salīdzināmo pakāpju veidošanā īpašības vārdiem un apstākļa vārdiem ar nozīmi 'labs' un 'slikts', sal.:

	Pa mata pa kā pe	Pā rāk ā pa kā pe	Vis pā rāk ā pa kā pe
Krievu v.	<i>хорош</i>	<i>лучше</i>	
Vācu v.	<i>gut</i>	<i>besser</i>	
Angļu v.	<i>good</i>	<i>better</i>	
Franču v.	<i>bon</i>	<i>meilleur</i>	
Latīņu v.	<i>bonus</i>	<i>melior</i>	<i>optimus</i>

Līdzās darbības vārda pamatformu veidošanai ar afiksiem latīņu valodā izmantots arī saknes supletīvisms, piemēram, no vienas puses, *amo*, *amavi*, *amatum*, *amare* — 'mīlēt', no otras puses — *fero*, *tuli*, *latum*², *ferre* — 'nest' (sal. krievu *уды* — 'eju' un *шел* — 'gāju', latviešu *eju* un *gāju*).

¹ *Supletivisms* — no latīņu *supplere* — 'papildināt'.

² *Latum* vēsturiski no *tlatum*, sal. *tuli*.

Personu vietniekvārdu subjekta un objekta locījumā visās indo-eiropiešu valodās tiek izmantotas supletīvās formas; tas ir viens no šo valodu radniecības pierādījumiem, piemēram, krievu я — *меня*, latviešu *es* — *mani*, vācu *ich* — *mich*, skandināvu *ik* — *mik*, angļu *I* — *me*, franču *je* — *moi*, latīņu *ego* — *me*, sanskrita *agham* — *tam* utt.

Krievu valodas personu vietniekvārdu locīšanā līdzās sakņu un celmu supletīvismam pirmajā personā [ja] — [м'эн'-а, мн'-э, мн'-о-у] spilgts sakņu supletīvisms redzams trešajā personā: [он] — [j-ово], на [н'-ом] utt. Iemesli, kāpēc rodas šīs supletīvās formas, ir dažādi (sk. tālāk).

Pie sakņu supletīvisma krievu valodā pieder arī tādi gadījumi kā lietvārda skaitļa formu veidošana no dažādām saknēm, piemēram, *человек* — 'cilvēks' un *люди* — 'cilvēki', 'ļaudis', *ребенок* — 'bērns' un *дети* — 'bērni'.

Celmu supletīvisms krievu valodā vērojams dzīvnieku mazuļu nosaukumos, piemēram, *поросенок* — 'sivēns' un *поросята* — 'sivēni', *козленок* — 'kazlēns' un *козлята* — 'kazlēni', cilvēku nosaukumos pēc tautības vai sociālā stāvokļa, piemēram, *армянин* — 'armēnis' un *армяне* — 'armēņi', *дворянин* — 'muižnieks' un *дворяне* — 'muižnieki', *хозяин* — 'saimnieks' un *хозяйева* — 'saimnieki', tāpat tādos piemēros kā *друг* — 'draugs' un *друзья* — 'draugi', *брат* — 'brālis' un *братья* — 'brāļi', *звено* — 'posms' un *звенья* — 'posmi', *цветок* — 'zieds' un *цветы* — 'ziedi', dažāda dzimuma pāros, kā *козел* — 'āzis' un *коза* — 'kaza', *кот* — 'runčis' un *кошка* — 'kaķene', *продавец* — 'pārdevējs' un *продавщица* — 'pārdevēja' utt.

Supletīvie pāri var rasties dažādā ceļā. No diviem vienas saknes vārdu pāriem, kuros zūd pa vienam loceklim, var izveidoties jauns pāris; piemēram, no pāriem *человек* — *человеки* un *люд* — *люди*, formai *человеки* zūdot¹ un vārdam *люд* kļūstot par kopības lietvārdu, daudzskaitļa forma *люди* apvienojusies ar formu *человек* jaunā supletīvā pāri: *человек* — *люди*. Tas pats notiek celmu supletīvisma gadījumā; piemēram, no pāriem *продавец* — *продавщица* un *продащик* — *продащица*, vārdam *продащица* zūdot² un vārdam *продащик* pārejot vienkāršrunā, izveidojies jauns supletīvs pāris: *продавец* — *продащица*.

Taču dažreiz supletīvie pāri rodas arī tīri fonētiski, piemēram, franču valodā no afiksālā pāra *un* — *une* ('viens' — 'viena') fonētisku pārmaiņu rezultātā radies supletīvs pāris [œ] — [y:n] (ortogrāfiski pa vecam: *un* — *une*); tas pats latīņu piemērā *latum* (no *lātum*) — *tuli*; krievu *шел* etimoloģiski saistāms ar sakni [хъд-], kas sastopama vārdā *ходить* — 'staigāt'. Supletīvisms sastopams tikai daļā valodu.

¹ Sal. šīs formas atliekas parunā «Все мы люди, все мы *человеки*» — 'Visi esam cilvēki'.

² Šis vārds atrodams Gogoļa «Soročinas gadatirgū».

Jautājumu par valodu sintētisko un analītisko struktūru var risināt dažādi. Ka tas ir gramatikas jautājums, to neviens neapstrīd, bet daļa pētnieku šī svarīgā jautājuma risinājumā iziet no morfoloģijas, citi — no sintakses. Taču ir arī trešais ceļš — par izejas punktu ņemt gramatisko paņēmieni klasifikāciju un to izmantošanu vienā vai otrā valodā. Tā tiek ievērotas gan morfoloģijas, gan sintakses intereses.

Visus gramatiskos paņēmienus var sadalīt divos principiāli dažādos tipos: 1) paņēmieni gramatiskās nozīmes izteikšanai vārda ietvaros — iekšējā fleksija, afiksācija¹, reduplikācija², saliktoņu veidošana, uzsvara paņēmieni un supletīvisms; 2) paņēmieni gramatiskās nozīmes izteikšanai ārpus vārda — palīgvārdu, vārdu secības un intonācijas paņēmieni. Pirmo grupu sauc par sintētiskiem³, otro — par analītiskiem⁴ paņēmieniem.

Šie termini nozīmē to, ka gramatikas sintētiskās tendences apstākļos gramatiskā nozīme sintetizējas, savienojas ar leksiskajām nozīmēm vārda robežās, kas vārda vienības gadījumā ir stabila veselā pazīme; turpretim analītiskās tendences apstākļos gramatiskās nozīmes atdalās no leksiskajām nozīmēm, leksiskās nozīmes koncentrētas pašā vārdā, bet gramatiskās izsaka vai nu palīgvārdi, kas pavada pilnnozīmes vārdus, vai pašu pilnnozīmes vārdu secība, vai intonācija, kas piemīt teikumam, nevis attiecīgajam vārdam.

No tā, kura tendence ir pārsvarā, atkarīgs vārda raksturs valodā. Sintētiskajās valodās vārds arī ārpus teikuma saglabā savu gramatisko raksturojumu. Piemēram, latīņu vārds *filium* līdzās tam, ka tas leksiski apzīmē noteiktu radniecību — 'dēls', rāda, ka tas ir 1) lietvārds, 2) vienskaitļa forma, 3) akuzatīva forma, 4) tiešais papildinātājs. Arī teikuma uzbūves raksturojumam šī izolētā forma *filium* dod daudz: 1) tā ir tiešais papildinātājs; 2) kā papildinātājs tā ir atkarīga no izteicēja — pārejoša darbības vārda; 3) izteicējs savukārt ir saistīts ar teikuma priekšmetu⁵, kas nosaka izteicēja personu un skaitli. Sintētisko valodu vārds ir patstāvīgs, kā leksiski, tā gramatiski pilnvērtīgs un prasa pir-

¹ Fūzijas afiksācija un aglutinējošā afiksācija šai ziņā ir ļoti dažādas; ir pamats aglutinējošo afiksāciju pieskaitīt pie analītiskā tipa (sk. E. Д. Поливанов. Русская грамматика в сопоставлении с узбекским языком. 1934).

² Iestas reduplikācijas nav vārdkopas, bet vārdu formas divkāršojumi.

³ *Sintētisks* — no grieķu *syntheticos* — 'tāds, kas saistīts ar sintēzi'.

⁴ *Analītisks* — no grieķu *analytikos* — 'tāds, kas saistīts ar analīzi'.

⁵ Latīņu valodā tas nav obligāti, kas vēlreiz pasvītro vārda patstāvību sintētiskajā latīņu valodā.

mām kārtām morfoloģisko analīzi, no kuras vārda sintaktiskās īpašības izriet automātiski¹.

Analītisko valodu vārds izsaka vienīgi leksisko nozīmi, un ārpus teikuma tam ir tikai nominatīvas iespējas; gramatisko raksturojumu tas iegūst tikai teikumā.

Angļu valodā «nogrieznis» *round* ir «2πR», ja nezina, no kāda teikuma šis «nogrieznis» ņemts. Protams, *round* nav vienmēr tas pats vārds, bet tas atklājas tikai sintaktiskos kontekstos (*a round table* — 'apaļš galds', *a great round* — 'liels aplis' utt.). Latviešu vārdi *apaļš*, *aplis*, *apļot* arī bez sintaktiskā konteksta saprotami kā leksikas parādības un tāpēc nav sastatāmi ar angļu *round*. Tās ir gramatiski atšķirīgas parādības.

No šīm vispārīgajām tēzēm izriet virkne seku. Vienas sekas ir tās, ka gramatiskās nozīmes sintētiskajās valodās tiek izteiktas kā saskaņotajos teikuma locekļos, tā arī viena un tā paša vārda formās.

Var salīdzināt vairākās valodās teikumu *Lieli galdi stāv*:

Vācu teikumā *Die großen Tische stehen* daudzskaitlis izteikts četras reizes, proti, ar artikulu (analītiski) un ar afiksiem — lietvārda (*Tisch-e*), īpašības vārda (*groß-en*) un darbības vārda (*steh-en*) afiksu (sintētiski).

Krievu teikumā *Большие столы стоят* daudzskaitlis izteikts trīs reizes — ar lietvārdu (*стол-ы*), ar īpašības vārdu (*больш-ие*) un ar darbības vārdu (*сто-ят*) (sintētiski).

Latviešu teikumā *Lieli galdi stāv* daudzskaitlis izteikts divas reizes — ar lietvārdu (*gald-i*) un ar īpašības vārdu (*liel-i*) (sintētiski).

Angļu teikumā *The great tables stand* daudzskaitlis izteikts tikai vienu reizi — ar lietvārdu (*table-s*) (sintētiski).

Kazahu teikumā *Улкен столдар тұр* daudzskaitlis izteikts tikai vienu reizi — ar lietvārdu (*столдар*); var likties, ka te, tāpat kā angļu valodā, ir sintētisks izteikšanas paņēmieni, taču sk. norādījumu iepriekšējā lappusē.

Francū teikumā *Les grandes tables restent debout* daudzskaitlis izteikts tikai vienu reizi — ar artikulu *les* [le] (analītiski)².

Pat salīdzinot to pašu daudzskaitļa formu veidošanos tik tuvās valodās kā vācu un angļu (vienas cilmes vārdos *Buch* un *book* — 'grāmata', *Mann* un *man* — 'cilvēks'), vienā gadījumā redzama sintētiskā tendence (gramatiskās nozīmes paralēlais atkārtojums), otrā gadījumā — analītiskā tendence (vēlēšanās izteikt attiecīgo gramatisko nozīmi tikai vienreiz):

¹ Saliktā teikumā, piemēram, tai pašā latīņu valodā, ir īpašas parādības, kas neizriet no vārdu sintētiskajām īpašībām, piemēram, «laiku saskaņošana» (*consecutio temporum*).

² Tā sauktās daudzskaitļa galotnes *-s*, *-ent* utt. franču valodā ir rakstības un ortogrāfijas, bet ne valodas fakti; daudzskaitlis franču vārdā netiek izteikts.

Vācu valoda:

*das Buch — die Bücher
der Mann — die Män-
ner*

Daudzskaitlis izteikts trīs reizes:

- 1) ar galotni *-er*;
- 2) ar iekšējo fleksiju *Buch — Büch-, Mann — Männ-*;
- 3) ar artikula maiņu *das, der — die*.

Angļu valoda:

*the book — the books
the man — the men*

Daudzskaitlis katrā piemērā izteikts tikai vienu reizi:

- 1) piemērā *book — books* tikai ar galotni (nav iekšējās fleksijas, un artikuls nemainās);
- 2) piemērā *man — men* tikai ar iekšējo fleksiju; artikuls angļu valodā nevar atšķirt skaitļa formas¹.

Pie tipiskām sintētiskām valodām² pieder senās indoeiropiešu rakstu valodas — sanskrits, sengrieķu, latīņu, gotu un senslāvu valoda; mūsdienās lielā mērā sintētiskas ir piemēram, lietuviešu, vācu, krievu valoda (kaut arī tajās ir vairākas aktīvas analītisma iezīmes). Pie analītiskajām valodām pieder romāņu, angļu, dāņu, jaungrieķu, jaunpersiešu, jaunindiešu valoda un no slāvu valodām — bulgāru valoda.

Kaut arī tjurku un somu valodu gramatikā pārsvarā ir afiksācija, šo valodu struktūrā ir daudz analītisma afiksācijas aglutinējošā rakstura dēļ. Turpretim semītu valodas (piemēram, arābu valoda) ir sintētiskas, jo gramatika tajās izpaužas pašos vārdos, bet afiksācijas aglutinējošā rakstura dēļ tās ir drīzāk analītiskas.

57. §. GRAMATISKĀS KATEGORIJAS

Gramatiskās kategorijas³ ir vienveidīgu gramatisko parādību grupas, pirmām kārtām vienveidīgu gramatisku vārdu grupas, kuriem ir atšķirības formā.

¹ Tādi gadījumi kā *child* [tʃaɪld] — 'bērns' un *children* [tʃɪldrən] — 'bērni', kur skaitli atšķir gan galotne (nulle — *-en*), gan iekšējā fleksija ([aɪ] — [ɪ]), angļu valodā ir rets izņēmums (sk. 48. §).

² Protams, arī šai gadījumā ir novirzes un pretrunas; piemēram, artikuls vācu valodā ir analītiska parādība, bet tā lokāmība — sintētiska parādība; tas, ka lietvārdu daudzskaitlis angļu valodā parasti izteikts vienreiz, — analītiska parādība, bet daudzskaitļa izteikšana ar fūzijas afiksāciju — sintētiska parādība utt.

³ *Kategorija* — no grieķu *katēgoria* — 'spriedums'; domāšanā, valodā, mākslā kategorijas ir galvenās attiecīgā novada parādību grupas.

Kategorijas vienību nosaka nevis izteikšanas paņēmieni, bet kopīgā gramatiskā nozīme.

Tā lietvārdu formas *galdam, sienai, klintij*, kaut arī tām ir dažāds afiksa noformējums [-am, -ai, -ij], t. i., dažāda gramatiskā forma, vieno kopīgā lietvārda vienskaitļa datīva nozīme; tāpat tas ir ar tādiem dažādi noformētiem darbības vārdu nepabeigtā un pabeigtā veida pāriem kā

<i>достигать</i>	un	<i>достичь</i> — 'sasniegt'
<i>нарезать</i>	un	<i>нарезать</i> — 'sagriezt'
<i>делать</i> — 'darīt'	un	<i>сделать</i> — 'izdarīt'
<i>толкать</i> — 'grūst'	un	<i>толкнуть</i> — 'pagrūst'
<i>решать</i> — 'risināt'	un	<i>решить</i> — 'atrisināt'
<i>посылать</i> — 'sūtīt'	un	<i>послать</i> — 'aizsūtīt'
<i>брать</i> — 'ņemt'	un	<i>взять</i> — 'paņemt'

Kaut gan katrā pāri vārdi noformēti ar dažādiem atšķirības paņēmieniem, tie tomēr apvienojami divās kategorijās: katra pāra pirmais vārds pieder pie nepabeigtā veida, otrais — pie pabeigtā veida.

Kategorijas gramatikā var būt plašākaš, piemēram, vārdu šķiras, un šaurākas, piemēram, iekšējie grupējumi vārdu šķiras robežās — lietvārdiem skaitļa kategorija, kopības, abstraktuma un vielskuma gramatiskās kategorijas utt., darbības vārdiem kārtas, veida utt. kategorijas¹.

Tāpat terminus «gramatiskā forma» (vai gramatiskās formas) un «gramatiskā kategorija» (vai gramatiskās kategorijas) nedrīkst jaukt. Gramatiskā forma ir saistīta ar izteikšanas paņēmieni: tā ir gramatiskās nozīmes un gramatiskā šīs nozīmes izteikšanas paņēmiena attieksme to vienībā (sk. iepriekš).

Turpretim gramatiskā kategorija nav saistīta ar noteiktu gramatisko paņēmieni, taču tas nenozīmē, ka gramatiskā kategorija pieder pie jēdzienu, loģikas sfēras un atrodas ārpus valodas, var būt valodai pāri stāvoša, visām valodām kopīga². Gluži otrādi, gramatiskā kategorija tikai tad ir valodas fakts (bet cits nekas tā nevar būt), ja tā valodā izteikta gramatiski, t. i., ar vieniem vai otriem gramatiskajiem paņēmieniem, bet, vai paņēmieni ir viens vai vairāki, gramatiskajai kategorijai tas nav būtiski.

¹ Antīkā filoloģija pazina citādu gramatisko faktu dalījumu: vārdu šķiras un to akcidence (lietvārdiem — dzimte, skaitlis, locījums; darbības vārdiem — izteiksme, laiks utt.) (*akcidence* — no latīņu *accidens, accidentis* — 'nejaušība').

² Dažu valodnieku mēģinājums nostādīt gramatikai pāri kādu «jēdzienisko kategoriju» veidojumu nedeļa nekādus rezultātus, jo tika ignorētas atsevišķu valodu un to grupu īpatnības; «jēdzieniskās kategorijas» netuvina gramatikas izpratnei, bet aizved no tās.

Gramatiskās kategorijas dažādās valodās neatbilst, to sastāvs katrā valodā ir specifisks.

Tā krievu valodā nav noteiktības un nenoteiktības kategorijas, kura ir ļoti būtiska romāņu un ģermāņu valodām un tur tiek skaidri izteikta ar noteiktajiem un nenoteiktajiem artikuliem, bet tas nenozīmē, ka krievi šo nozīmi neapzinās, — viņi tikai parasti to izsaka leksiski (t. i., ar īpašiem vārdiem, piemēram, noteiktību ar vietniekvārdiem *этот* — 'šis', *тот* — 'tas' utt., nenoteiktību ar *какой-то* — 'kāds', *некий* — 'kāds' utt.¹).

Īpašais somāliešu valodas vispusīgi pabeigtais veids, kas tiek izteikts ar reduplikāciju, piemēram, *fen-fen* no darbības vārda *fen* — 'grauzt', būtu tulkojams aprakstoši — 'pilnīgi apgrauzt no visām pusēm', kur gramatiskā veida nozīme, kas somāliešu valodā izteikta ar gramatisko reduplikācijas paņēmieni, latviski atveidojama leksiski, ar vārdiem *pilnīgi* un *no visām pusēm*, jo minētā veida kategorija latviešu valodai nepiemīt.

Divskaitļa nozīmei dažās valodās ir gramatiska izpausme — divskaitļa formas (senslāvu, sengrieķu valodā, sanskritā, senkrievu, lietuviešu valodā; latviešu valodā ir tikai dažas divskaitļa atliekas, piemēram, *ar abi roki*); citās valodās, kurās divskaitļa kategorijas nav, to pašu var izteikt ar vārdkopu, kurā ietilpst skaitļa vārds ar nozīmi 'divi' un attiecīgais lietvārds.

Krievu valodā parastais lietvārdu iedalījums dzīvu būtņu apzīmējumos un nedzīvu priekšmetu apzīmējumos, kurš kā gramatiska kategorija parādās daudzskaitļa akuzatīvā (*Я вижу концы* — 'Es' redzu galus' un *Я вижу отцов* — 'Es redzu tēvus'; *Я вижу точки* — 'Es redzu punktus' un *Я вижу дочек* — 'Es redzu meitas'; *Я вижу зрелища* — 'Es redzu izrādes' un *Я вижу чудовищ* — 'Es redzu briesmoņus'), bet vīriešu dzimtē arī vienskaitļa akuzatīvā (*Я вижу конец* — 'Es redzu galu' un *Я вижу отца* — 'Es redzu tēvu')², ir neparasts citām Eiropas valodām (tāpat kā darbības vārda veida kategorija). Angļu valoda un tjurku valodas nepazīst lietvārdu dzimtes kategoriju.

Vienveidīgo kategoriju skaits dažādās valodās ir ļoti dažāds; tā, piemēram, valodās, kurās ir deklinācija, locījumu skaits var svārstīties no trim (arābu valodā), četriem (vācu valodā), sešiem

¹ Nenoteiktības izteikšanai krievu valodā var lietot arī vārdus *один* — 'kāds', *одна, одно, одни* (kā artikulu un franču valodā vai artikulu *ein* — 'kāds' vācu valodā utt.); noteiktības izteikšanai ziemeļkrievu izloksnēs aiz vārda lieto pronomiņālo partikulu *от, та, то, те*, piemēram, *дом-от* — 'tas nams', *изба-та* — 'tā māja', *окно-то* — 'tas logs', *грибки-те* — 'tās sēnītes' utt.

² Dzīvo būtņu apzīmējumu un nedzīvo priekšmetu apzīmējumu gramatisko kategoriju atšķiršanu nedrīkst jaukt ar dzīvā un nedzīvā atšķirības izpratni; tā krievu valodā vārdi *покойник* — 'mirušais' un *мертвец* — 'mironis' ietilpst dzīvo būtņu apzīmējumu kategorijā, bet vārdi *народ* — 'tauta' un *пролетариат* — 'proletariāts' — nedzīvo priekšmetu apzīmējumu kategorijā.

(krievu valodā), septiņiem (latviešu valodā) līdz piecpadsmit (igauņu valodā) un pat vairākiem locījumiem (dažās dagestāņu valodās).

Pat tais gadījumos, kad dažādās valodās it kā ir atbilstība starp locījumiem, to funkcijas var būt ļoti dažādas. Tā krieviski saka *Пошел за дровами* (instrumentālis ar prievārdu) — 'Aizgāju pēc malkas', bet kazahu valodā to pašu izsaka *Отыңға барды* (kur *отыңға* ir datīvs).

Plašāku un šaurāku kategoriju attieksmes katrā valodā arī var būt īpatnējas. Tā krievu un latviešu gramatikā nomeni un divdabji ir deklinējami (t. i., mainās locījumos un skaitļos) un darbības vārdi — konjugējami (t. i., mainās personās un skaitļos), bet daļā valodu, piemēram, tjurku, somugru, samodiešu un citās, nomeni var mainīties personās, sal. kazahu *эке-м* — 'mana māte', *эке-н* — 'tava māte', *эке-си* — 'viņa māte' (te tiek pievienots piederības afikss), turpretim latīņu valodā darbības vārda forma gerundijs tika deklinēta.

Vienas un tās pašas valodas attīstības gaitā var mainīties ne tikai gramatisko kategoriju skaits, bet arī šo kategoriju gramatiskā nozīme, ko ietekmē citas ar to saistītas un tai pretstatītas gramatiskas kategorijas vai to trūkums. Tā vienskaitļa kategorija ir vairāk relacionāra tais valodās, kur ir tikai vienskaitļa un daudzskaitļa pretstatījums, nekā tajās, kur ir arī divskaitlis vai pat trīsskaitlis; šais gadījumos jebkura skaitļa kategorija ir vairāk derivatīva, t. i., tai piemīt mazāka gramatiskās abstrakcijas pakāpe.

Daudzuma nozīme daudzskaitļa formās ir gramatiskā, ar gramatisku paņēmieni izteikta nozīme, bet kopības vārdos daudzums ir leksiskās nozīmes fakts, ko izsaka celms, kaut gan gramatiskā forma liecina par vienskaitli (sal. [кулáк] — 'kulaks', [кулак'-ý] — 'kulakí' un [кулач-ј-ó] — 'kulaki', *zemnieks, zemnieki* un *zemniecība*).

58. §. VĀRDU ŠĶIRAS

Vispārīgākās un visvairāk nepieciešamās kategorijas ikvienas valodas gramatikā ir vārdu šķiras. Ar vārdu šķiru apskatu sākas katras valodas gramatiskais apraksts.

Pirmoreiz stingru vārdu šķiru shēmu savai valodai konstatēja Aleksandrijas grieķu zinātnieki (II gadsimtā p. m. ē.). Ar nelielām pārmaiņām šo shēmu atkārtoja romieši, piemērojot to latīņu valodai. Tā kā latīņu valodai bija liela nozīme viduslaiku kultūrā, šī antīkā shēma tika izmantota arī Eiropas jauno valodu, bet vēlāk arī koloniju valodu gramatiku aprakstīšanai.

Līdz mūsu dienām šāds paņēmieni saglabājies skolas gramatikās, kur dažādu valodu gramatiskās kategorijas cenšas iespiest antīkajā shēmā, nerēķinoties ar reālajām atšķirībām, kādas ir šais

valodās. Turklāt atsevišķas vārdu šķiras tiek noteiktas, izejot no leksiskās, nevis gramatiskās vārdu nozīmes (piemēram, tādi vārdi kā *первый* — 'pirmais', *второй* — 'otrais', *третий* — 'trešais' tiek kvalificēti par skaitļa vārdiem utt.). Taču jautājums par vārdu šķirām kā par galvenajām gramatikas kategorijām ir daudz sarežģītāks; dažādās valodās ir dažāds skaits vārdu šķiru ar dažādām savstarpējām attieksmēm, turklāt vārdu šķiras jānosaka gramatiski, t. i., abstrahējoties no atsevišķā un konkrētā.

Vārdu šķiru klasifikācijai nav jāatkārto iepriekš minētā vārdu tipu klasifikācija (II nod., 8. §), jo jautājums par vārdu šķirām neskar vārdu nominatīvi semazioloģisko raksturojumu, tas tikai izvērs vienu no trim jautājumiem, proti, jautājumu par vārdu attieksmi pret gramatiku; šai ziņā jautājums par vārdu šķirām ir saistīts ar minēto vārdu tipu apskatu valodā vispār, bet fiksē uzmanību tīri gramatiskā plāksnē.

Vārdu šķiras katrā valodā veido savstarpēji saistītu sadalītu sistēmu, kur dažādo vārdu šķiru sakari ir dažādi, tāpēc sakārtot visas vārdu šķiras vienā rindā nav pareizi. Viens jautājums ir par darbības vārdu un dažādu nomenu attieksmēm pilnnozīmes vārdu grupā, cits — par palīgvārdu savstarpējām attieksmēm, kuri kā veselums gramatiski pretstatīti pilnnozīmes vārdiem (tāpēc, piemēram, prievārds nav korelatīvs ar darbības vārdu, bet vietniekvārdi ir korelatīvi ar dažādām pilnnozīmes vārdu grupām; pilnīgi atsevišķi stāv izsaukmes vārdi; īpaša loma ir skaitļa vārdiem utt.).

Eiropas valodu ierastā vārdu šķiru shēma neder daudzām Āzijas un Āfrikas valodām.

Tā, piemēram, ķīniešu valodā tas, ko mēs indoeiropiešu valodās saucam par īpašības vārdiem un darbības vārdiem, apvienots plašākā predikatīva¹ kategorijā, kamēr, piemēram, krievu un latviešu valodā īpašības vārdi apvienojas ar lietvārdiem kā nomeni pretstatā darbības vārdiem.

Vispārīgā vārdu šķiru shēma ķīniešu valodā ir šāda:

A	{	I. Nomens	{	1. Lietvārds
				2. Skaitļa vārds
		II. Predikatīvs	{	1. Īpašības vārds
				2. Darbības vārds
B		Apstākļa vārds ²		

Jau pati pieeja vārdu šķiru noteikšanai ķīniešu valodā atšķiras no pieejas krievu un latviešu valodā, jo ķīniešu valodas vārdiem parasti nav ārēju, morfoloģisku pazīmju, kas bagātīgi sastopamas krievu un latviešu valodā. Lai noteiktu, pie kādas vārdu šķiras

¹ Sk. A. A. Драгунов. Исследования по грамматике современного китайского языка. 1952, 10. un sek. lpp.

² Sk. turpat, 12. lpp.

pieder attiecīgais ķīniešu vārds, jāapmierinās ar divām pazīmēm: 1) kura teikuma locekļa funkcijā vārds lietots; 2) ar kādām vārdu grupām tas spēj vai nespēj saistīties¹.

Vārdi kā būvmateriāls, atrazdamies gramatikas rīcībā, pirmām kārtām iegūst vienas vai otras vārdu šķiras nozīmi, kas izpaužas ne tikai to sintaktiskajā lietojumā un spējā veidot dažādus vārdu savienojumus, bet arī morfoloģiskajās īpašībās — kā vārddarināšanas, tā vārda formas maiņas īpašībās; pieredību pie vienas vai otras vārdu šķiras nosaka attiecīgās kategorijas, t. i., vārdu šķiras gramatiskā nozīme.

Tāpēc, piemēram, darbības vārdi krievu valodā ir vārdi, kuri neatkarīgi no savas leksiskās nozīmes apzīmē jebkuru darbību, stāvokli, veidošanos kā procesu, kas tiek apgalvots vai noliegts, ir iespējams, vēlams utt., saistīts ar kādu darītāju (personisku vai bezpersonisku), ir noteiktā attieksmē pret runas laiku, ir pabeigts vai nepabeigts, var attiekties pret objektu; darbības vārdam ir izteiksmes, personas (un skaitļa), laika, veida, kārtas formas, tas var būt teikumā par izteicēju, saskaņoties ar teikuma priekšmetu, pārvaldīt papildinātāju un tikt paskaidrots ar apstākļiem.

Nomeniem (lietvārdiem un īpašības vārdiem, bet ne skaitļa vārdiem, vietniekvārdiem un it īpaši izsaukmes vārdiem, kuri pie nomeniem nepieder) ir pavisam citāds gramatiskais raksturojums. Lietvārdu kopīgā gramatiskā nozīme, protams, ir priekšmetiskums, taču tas nenozīmē, ka lietvārdi ir tikai lietu, priekšmetu nosaukumi; gluži otrādi — abstrahējoties no visu lietu, būtņu, parādību daudzveidības, lietvārds gramatikā izsaka jebkuru parādību, darbību, īpašību priekšmetiskā formā.

Saknes [ber-], [laim-] nav vārdi un līdz ar to nav vārdu šķiras; šī nozīme ir vārdiem *bez* — 'skrējiens', *бегаю* — 'skraidu', *беглый* — 'izbēdzis', *laime*, *laimīgs*, *aplaimot* un citiem. Bet gramatikā un konkrēti vārdu šķiru noteikšanā svarīgs ir tieši tas, ar ko vārdi *bez*, *беглый* un *бегаю*, tāpat *laime*, *laimīgs* un *aplaimot* atšķiras cits no cita. Tas arī nosaka šo vārdu kā vārdu šķiru pārstāvju gramatisko nozīmi. Lietvārda kopīgā gramatiskā nozīme raksturojama kā priekšmetiskums, ar ko jāsaprot gan lietas, gan jūtas un daudz kas cits. Kad gramatikā saka, ka lietvārds nosauc priekšmetu, nav jādomā, ka priekšmets obligāti ir kaut kas telpisks un taustāms; lietvārds var būt arī priekšmetiskotas īpašības, priekšmetiskotas darbības utt. apzīmējums (*терпимость* — 'iecietība', *беготня* — 'skraidīšana', *украшательство* — 'izskaistināšana', *laimīgums* utt.).

Līdz ar to ir skaidrs, ka vārdu šķiru gramatiskā abstrakcija nav tas pats, kas leksiskā vispārināšana.

No tā izriet, ka tādā vārdu savienojumā kā *Окно выходит во двор* — 'Logs iziet uz pagalmu' ietilpst darbības vārds, ka vārda

¹ Sk. A. A. Драгунов. Исследования по грамматике современного китайского языка. 1952, 7. lpp.

выходит gramatiskajā saskaņojumā ar vārdu *окно* ietverts process un, pats galvenais, ka citādi sacīt nedrīkst (t. i., piemēram, *окно выходят*).

Vienu vai otru vārdu kvalificējot kā noteiktas vārdu šķiras pārstāvi, pirmām kārtām jāpievērš uzmanība tā morfoloģiskajām īpašībām kā vārda formas maiņas, tā vārddarināšanas aspektā, tāpēc ka dažādām vārdu šķirām ir ne tikai dažādas vārda formas maiņas paradigmas, bet arī dažāda vārddarināšanas ievirze, kas tāpat veido paradigmu. Tā krievu valodā pēc noteiktiem modeļiem, kas saistīti ar noteiktiem afiksiem, var viegli veidot īpašības vārdus no lietvārdiem (no *труд* — 'darbs' *трудный* — 'grūts' un *трудова́я* — 'darba-'; no *ко́нь* — 'zirgs' *конский* — 'zirga-' un *ко́нный* — 'zirga-' utt.); šo vārddarināšanas potenču analīze ir ļoti svarīga vārdu šķiru noteikšanai.

Kas attiecas uz sintaktisko kritēriju, parastā tēze par to, «kāda teikuma locekļa funkcijā attiecīgais vārds tiek lietots», dod maz, jo nav stingra paralēlisma starp vārdu šķirām un teikuma locekļiem. Daudz svarīgāks ir saistāmības kritērijs, pamatojoties uz kuru var teikt, ka piemēros *Viņš pieradis patikami izklaidēties* un *Pēc darba tik patikami izklaidēties!* vārds *patikami* pārstāv divas dažādas vārdu šķiras, jo pirmais *patikami* ir apzīmējošais loceklis pie nenoteiksmes, bet otrais — apzīmējamais loceklis pie tās pašas nenoteiksmes.

Tātad vārdu šķiras ir gramatiskas (nevis leksiskas vai leksiski gramatiskas) kategorijas, kuru sastāvs un izkārtojums katrā valodā ir specifisks; vārdu šķirām raksturīgs morfoloģisko un sintaktisko atšķirību un iespēju kopums, nevis leksiskās īpašības.

59. §. VALODAS SINTAKTISKĀS VIENĪBAS

Informācija, ko pārvada runas procesā, ir sadalīta starp dažādiem valodas struktūras elementiem: viena informācijas slo-dze ir fonēmām — pašiem sīkākajiem izsacījuma «ķieģelišiem», tā pazišanas zīmēm, cita — morfēmām, kas ir nevis «ķieģeliši», bet primāri «bloki» ar savu nozīmi, vēl cita — vārdiem, lielākiem «blokiem», kas pastāv tādēļ, lai nosauktu īstenības parādības. Taču visas šīs vienības pašas par sevi nespēj veidot izsacījumu, paziņojumu.

«Valoda ir svarīgākais cilvēku sazināšanās līdzeklis,» rakstīja Ļeņins.

Kas tad valodai ļauj veikt šo svarīgāko uzdevumu — sazināšanās funkciju? Tā ir *s i n t a k s e*¹.

Tieši sintakses jomā rodas saziņas, komunikācijas moments.

¹ *Sintakse* — no grieķu *syntaxis* — 'sastatīšana'.

Kas tad ir raksturīgs komunikācijai? Pirmām kārtām tas, ka vienu nosaukto parādību apzīmē cita. Šai gadījumā nosaukums kā izprastā īstenības satura pirmais moments iegūst papildu apzīmējumu, t. i., augstāku apzīmējuma pakāpi (ne tikai ar vārda, bet arī ar raksturojuma un novērtējuma palīdzību). Tomēr šī komunikācijas pamatpazīme nenodrošina komunikācijas pilnumu.

Rodas jautājums, kad tad komunikācija ir «pilna» un kad «nepilna» un no kā tas ir atkarīgs.

Lai to saprastu, jātiek skaidrībā, kas var būt par komunikatīvās attieksmes locekļiem un kāda var būt pati šī ar valodas līdzekļiem dažādi izteiktā attieksme, t. i., ar ko var būt izteikta komunikatīvās attieksmes loceklis un ar ko var būt izteikta pati attieksme. Šo «komunikācijas graudiņu» — divu locekļu pirmo attieksmi — sauksim par *s i n t a g m u*¹.

Sintagma ir divu vienā vai otrā attieksmē saistītu nelīdztiesisku locekļu savienojums, kurā viens loceklis ir apzīmējama, bet otrs — apzīmējošais.

Par sintagmas locekļiem var būt 1) vārdi, tāpēc vienkāršākais šīs parādības raksturojums, kas ieviesies skolas praksē, ir «divi vārdi, no kuriem viens apzīmē otru» (*rudzu maize, ēdu maizi, kāri ēdu, es ēdu*); 2) vārda morfoloģiskās sastāvdaļas — morfēmas un morfēmu savienojumi (*vidus-laiki, māj-īņa, pārcēl-ājs, sal-st*); 3) vārdkopas, kas lietotas kā viens loceklis (*Redzēju «Gudra cilvēka nelaimi»; Skrien pa kaklu pa galvu; Jānis ar Pēteri aizgāja pastaigāties; Tas bija klaidonis, kurš nozaga zirgu*), un sarežģītāki «bloki». Aplūkosim, kādi var būt sintagmu tipi atkarībā no to locekļu rakstura.

¹ No mākslīgi veidota grieķu termina *syntagma* — 'sakārtojums'. Padomju valodniecībā terminu *sintagma* lieto dažādā nozīmē. Vieni valodnieki, sekojot M. Gramonam, ar sintagmu saprot ritma ziņā apvienotu vārdu grupu, kam piemīt jēdzieniska pabeigtība (Ļ. Ščerba, V. Vinogradovs, A. Gvozdevs, A. Beļskis u. c., sk. rakstu *B. B. Виноградов. Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка*. Krājumā «Вопросы синтаксиса современного русского языка», 1950. — Latviešu valodniecībā līdzīgi uzskati pausti darbos *J. Loja. Valodniecības pamatjautājumi*, 2. izd. R., 1968, 244. lpp.; *L. Ceplītis. Daži vērojumi par runas intonāciju latviešu valodā. «Valodas un literatūras institūta Raksti»*, VII. R., 1958, 138.—141. lpp. — *Tulk.*); citi valodnieki uzskata, ka sintagma ir nevis fonētiska, bet sintaktiska parādība. Sintagmu var sadalīt ritmiski un lineāri, ievietojot starp tās locekļiem citus vārdus, kas neietilpst sintagmā, bet sintaktiski sintagmu sadalīt nevar (sk. *Б. Э. Томашевский. О ритме прозы*. Krājumā «О стихе», 1929; *С. О. Карцевский. Повторительный курс русского языка*. 1928; *Ш. Балли. Общая лингвистика и вопросы французского языка*. 1955, 114. un sek. lpp., kā arī *Ф. Ф. Фортунатов. Сравнительное языковедение, общий курс. Избранные труды*, т. I. 1956, 182. un 183. lpp., kur šī pati parādība saukta par vārdkopu, taču termins *vārdkopa* ir plašāks par terminu *sintagma*).

I. Sintagmas locekļu veidi

1. Vienkāršākais sintagmas veids ir atvasināts vārds: *māja* — *mājiņa*, kur *māj-* ir apzīmējamais, bet *-iņa* — apzīmējošais; tā ir iekšējā sintagma, kam sintaksē nepievērš uzmanību, jo teikuma tips sintaksē nemainās atkarībā no tā, vai ir teikts *māja stāv* vai *mājiņa stāv*.

2. Tas pats attiecas arī uz citu iekšējo sintagmu tipu — salikteņiem, kur parasti viena daļa apzīmē otru: *karaspēks*, *viduslaiki*, *arodbiedriba*, *apkārtraksts*, *kopsaimniecība*.

3. Citu tipu pārstāv tādi gadījumi kā *Salst*; *Sals*. Tie ir nevis teikuma locekļi, bet teikumi. Ja tas tā, tad katrā no šiem atsevišķajiem vārdiem ir ne tikai vārds, bet arī sintagma.

Tā *Salst* sastāv no apzīmējamā, kas izteikts ar celmu *sal-*, un apzīmētāja, kas izteikts ar piedēkli *-st*, kurš rāda laiku un izteiksmi, bet laiks un izteiksme ir nepieciešami pabeigtai komunikācijai; bez tam izsacījumam (nevis vārdam) *Salst* ir vajadzīgā intonācija, kas rāda apgalvojuma (vai citu) modalitāti.

Grūtāk, liktos, ir izprast tādu gadījumu kā *Sals* (kā atbildi uz kāda jautājumu: «*Vai tad ir sals?*» — «*Sals.*»). Tomēr arī šai gadījumā viss ir skaidrs, jo darbības vārda *bija*, *būs* trūkums norāda uz tagadni, bet apgalvojošā intonācija — uz modalitāti un «izteiksmi» (kuras, protams, lietojot vienu pašu lietvārdu, nevar būt).¹

Tās ir slēptās sintagmas. Arī par tām sintakse interesējas, jo slēptās sintagmas veido īpašu vienkopas teikuma tipu (sk. 63. §).

4. Parstākais sintagmu tips ir vārdu pāri, kuros viens vārds apzīmē otru, piemēram, *suns ēd*, *ēd gaļu*, *ruds suns*, *svaigu gaļu*, *kāri ēd* utt. Šādi gadījumi jau stabili ieviesušies sintaktiskās analīzes praksē skolā. Tās ir ārējās sintagmas.

5. Ir arī tādi gadījumi, kad par sintagmas locekļiem ir veselas vārdkopas:

a) ja pilnnozīmes vārds lietots kopā ar palīgvārdu, piemēram, *māja pie upes* ir viena sintagma, kaut arī tajā ir trešais vārds — prievārds *pie*; *Tēvs taisījās likties gulēt* arī ir viena sintagma, jo *taisījās likties gulēt* ir viens loceklis;

b) ja teikuma sastāvā ietilpst leksikalizējušies sakopojumi, piemēram, *Skrien pa kaklu pa galvu*, kur ir viena sintagma; līdzīgi tas ir tādos gadījumos kā *Redzēju «Gudra cilvēka nelaimi»*, arī saistījumā ar palīgvārdiem — *Aizgāju uz «Gulbju ezeru»*;

c) ja teikuma sastāvā ir paplašināti savrupināti teicieni (sk. 62. §);

d) ja par sintagmas locekli ir veseli teikumi (sk. 64. § par saliktu teikumu).

¹ Latviešu valodā atšķirībā no krievu valodas arī tagadnē iespējams darbības vārds *būt*. Sal. Мороз un *Sals*, *Ir sals*; Темная ночь un *Tumša nakts*, *Ir tumša nakts*. — *Tulk.*

II. Sintagmas locekļu attieksmju tipi

Starp sintagmas locekļiem (morfēmām, vārdiem, vārdkopām) var būt dažādas attieksmes.

1. Galvenā no šīm attieksmēm ir predikatīvā¹ attieksme.

Šī attieksme izsaka tādu divu locekļu atkarību, starp kuriem obligāti jābūt laika un izteiksmes sakaram.

Laiks gramatikā nav vienkārši objektīvi reālais laiks, bet divu «laiku» — notikuma laika un runas laika attieksmju rezultāts: ja notikums sakrīt ar runas momentu — *Es rakstu* (vai ja šis notikums nav laika ziņā ierobežots, piemēram, *Zeme griežas ap Sauli, Volga ietek Kaspijas jūrā, Kaķis ķer peles* utt.), — tā ir tagadne; ja notikums ir bijis pirms runas momenta — *Es rakstīju*, — tā ir pagātne; ja notikumam jāseko pēc runas momenta — *Es rakstīšu*, — tā ir nākotne². Tāpēc laika attieksmi var konstatēt tikai pašā runas momentā.

Izteiksme gramatikā pieder pie modālām kategorijām, kas rāda runas mērķtiecīgo ievirzi — apgalvojumu, noliegumu, pavēli, vēlējumu, pieļāvumu utt. Tā kā pati runa vienmēr ir reāla un obligāti mērķtiecīga, tad arī runas mērķtiecīgā ievirze ir reāla.

Tāpat laika kategorija runu saista ar tās saturu, bet izteiksmes kategorija — ar tās mērķtiecīgo ievirzi. Šīs divas kategorijas veido predikatīvo attieksmi jeb predikāciju³.

Predikatīvas var būt kā ārējās sintagmas (*Saule spīd; Māsa atnāca; Tēvs taisījās likties gulēt* utt.), tā slēptās sintagmas (*Sals; Salst*), bet nevar būt iekšējās sintagmas (*mājiņa, kalngals, gaišmatains* u. tml.) un arī tās sintagmas, par kuru locekļiem ir veseli teikumi (kas ietver sevī patstāvīgu predikāciju).

2. Atkarībā no attieksmes starp to locekļiem nepredikatīvās sintagmas var būt

a) atribūtīvas, ja sintagmas apzīmējošais loceklis ir atribūts⁴, t. i., nosauc kādu apzīmējamā locekļa pazīmi bez laika un izteiksmes kategorijas līdzdalības, piemēram, *melns nēģeris, zaļa zāle, skaista meitene, apmākusies diena, Pēteriša rotaļlietas*; apzīmējamais loceklis šādos gadījumos ir kāds nomens;

b) objekta, ja sintagmas apzīmējošais loceklis ir objekts, t. i., nosauc kaut ko tādu, kas pašam apzīmējamam loceklim

¹ *Predikatīvas* — no latīņu *praedicatum* — 'izteicējs'.

² Visi pārējie laiki vai nu parāda viena laika attieksmi pret citu laiku, piemēram, pluskvamperfekts — pagātne, kas ir pirms kādas citas pagātnes, vai arī pievieno laika attieksmei veida attieksmi (piemēram, imperfekts, perfekts u. c.).

³ Daži gramātiķi predikācijā iekļauj arī trešo obligāto pazīmi — personas kategoriju; taču tā var predikācijā ietilpt, bet nav obligāta (piemēram, bez izteiktas personas — *Šeit ir labi; Dzīvot kļūvis labāk* u. tml.).

⁴ *Atribūts* — no latīņu *attributum* — 'piešķirtais'.

nepiemīt, bet ir saistīts ar to objekta attieksmē, piemēram, *ēd pusdienas, izdzēra tēju, spiezdams roku, uzticība draugam, baļķu vedēji, mājas celšana*; apzīmējamais loceklis šādos gadījumos visbiežāk ir darbības vārds, retāk — nomens;

c) relatīvas, ja sintagmas apzīmējošais loceklis nosauc kādu apzīmējamā locekļa pazīmi vai kaut ko tādu, kas pašam apzīmējamam loceklim nepiemīt, bet ir saistīts ar to noteiktā attieksmē, piemēram, *ātri skrien, skaisti dziedāja, strādāja pavasari, pastaigājās parkā*; apzīmējamais loceklis šādos gadījumos ir darbības vārds.

Attieksmes starp sintagmas locekļiem vienmēr izsaka ar kādu paņēmieni, ko visvienkāršāk noteikt sintagmās vienkārša teikuma sastāvā; par attieksmju izteikšanas paņēmieniem saliktā teikumā sk. tālāk.

Vienkāršā teikumā pastāv trejādas iespējas izteikt locekļu savstarpējās attieksmes; tās ir saskaņojums, pārvaldījums, pieklāvums.

1. Saskaņojums ir tāds apzīmējamā un apzīmējošā locekļa sakaru veids, kad apzīmējošais loceklis atkārtoti apzīmējamā locekļa gramatisko nozīmi, lai gan abu locekļu forma dažreiz ir atšķirīga; piemēram, vārdu savienojumā *vēlam pavasarim* saskaņojums vīriešu dzimtes vienskaitļa datīvā abiem locekļiem ir izteikts atšķirīgi: vārdā *pavasarim* vienskaitlis un datīvs izteikts ar galotni *-im*, bet vārdā *vēlam* — ar citu galotni — *-am*.

Var būt arī noteiktā kategorijā ierobežots saskaņojums; tā, piemēram, krievu valodā vārdu savienojumā *она играет* — 'viņa spēlē' saskaņojums ir tikai skaitlī un personā, bet vārdu savienojumā *она играла* — 'viņa spēlēja' saskaņojums ir skaitlī un dzimtē; abos gadījumos saskaņojums nav pilnīgs. Pirmajā gadījumā saskaņojums ir tikai skaitlī un personā, bet nav dzimtē, otrajā gadījumā saskaņojums ir skaitlī un dzimtē, bet nav personā. Līdzīgi, piemēram, latviešu valodā vārdu savienojumā *viņš raksta* saskaņojums ir tikai personā, bet nav skaitlī, tāpēc ka latviešu valodā darbības vārda galotne vienskaitļa un daudzskaitļa trešajā personā sakrīt.

Tomēr vajadzīgā konteksta izpratnei arī nepilnīgs saskaņojums gramatiski ir pilnīgi pietiekams.

Angļu valodā vārdu savienojumā *she loves* — 'viņa mīl' — norāda tikai uz trešo personu un netieši uz skaitli, jo daudzskaitlis ir *they love* — 'viņi mīl'. Katrā šādā gadījumā vajadzīgās gramatiskās kategorijas tomēr izpaužas pietiekami skaidri.

2. Pārvaldījums ir tāds apzīmējamā un apzīmējošā locekļa sakaru veids, kad apzīmējamā locekļa gramatiskās nozīmes izraisa apzīmējošā locekli citas, bet pilnīgi noteiktas gramatiskās nozīmes. Piemēram, transitīvums ir gramatiska nozīme, kas piemīt darbības vārdam izteicējā un prasa, lai ar lietvārdu izteikts papildinātājs nostātos akuzatīvā. Pārvaldījums var būt tiešs (*redzu suni, atdevu sunim* utt.) un netiešs, prepozicionāls (*prie-*

cājos par suni, skatos uz suni, eju ar suni, piegāju pie suņa utt.).

3. Pieklāvums ir tāds apzīmējamā un apzīmējošā locekļa sakaru veids, kad nav ne saskaņojuma, ne pārvaldījuma, bet attieksmi izsaka pozicionāli ar vārdu secības palīdzību vai arī intonatīvi, atkārtojot melodisko toni vai izmantojot pauzes.

Ja teikumā *Stipri melns skursteņslauķis šūpo kāpnēs* ir parasta intonācija, apstākļa vārds *stipri*, kas nevar saskaņoties ar savu apzīmējamo locekli un nevar būt tā pārvaldīts, tomēr vārdu secības dēļ ir uztverams par apzīmējošo locekli sintagmā *stipri melns* (sal. krievu valodā *глухие ученые* — 'kurli zinātnieki' un *ученые глухие* — 'izglītoti kurlie').

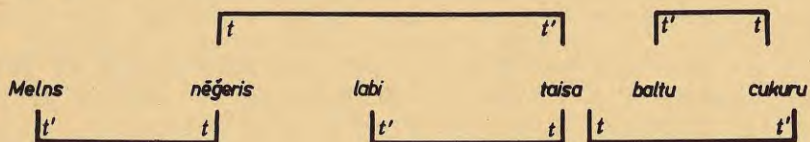
Turpretim, ja paaugstinām melodisko toni uz *stipri* un uz *šūpo*, tad, lai gan ir liels atstatums, sintagmā saistās *stipri šūpo*.

Ne mazāka loma intonatīvajā pieklāvumā var būt arī pauzēm, piemēram, *Staigāt ilgi — nevarēju* un *Staigāt — ilgi nevarēju*, kur pauze vārda *ilgi* priekšā un aiz *ilgi* saista šo vārdu kā apzīmējošo locekli vai nu ar *staigāt*, vai ar *nevarēju*.

Ja teikumā *Zēni ar meitenēm pastaigājās* pauze ir *pastaigājās* priekšā, tad *zēni* ar *meitenēm* ir teikuma priekšmets, bet teikums ir nepaplašināts, bez papildinātāja, turpretim, ja pauze ir aiz *zēni*, tad *ar meitenēm* ir vārda *pastaigājās* papildinātājs un līdz ar to teikums ir paplašināts (sk. tālāk, 61. §).

60. §. SINTAGMAS VIENKĀRŠĀ TEIKUMĀ

Iekļaujoties kā būvmateriāls teikumā, sintagmas cita ar citu stājas savstarpējos sakaros, ko nosaka viena un tā paša vārda (vai vārdkopas) spēja iesaistīties dažādās sintagmās gan apzīmējamā, gan apzīmējošā locekļa funkcijā, piemēram¹:

Sai sešu locekļu izsacījumā ir piecas sintagmas. Tādam samēram nav gadījuma rakstura, jo sintagmu var būt tik daudz, cik ir apzīmējošo locekļu. Visi vārdi, izņemot vienu, funkcionē kā apzīmējošie locekļi (*nēģeris taisa, melns nēģeris, taisa cukuru, labi taisa, baltu cukuru*, kur *taisa, melns, cukuru, labi, baltu* ir apzīmējošie locekļi); par apzīmējošo locekli nav tikai viens vārds — *nēģeris*, kurš gan ietilpst divās sintagmās, tomēr abas reizes kā

¹ Apzīmējamie locekļi norādīti ar *t*, bet apzīmējošie ar *t'*. Sk. C. O. Карцевский. Повторительный курс русского языка. М., 1928.

apzīmējamaais loceklis. Tas ir absolūtais apzīmējamaais.

Tas, ka vārdi *melns, baltu, labi* šai izsacījumā ir tikai apzīmējošie locekļi, nav pretrunā ar tēzi, ka jebkurš vārds, izņemot vienu, spēj būt gan par apzīmējošo, gan par apzīmējamo locekli; ja minētajiem vārdiem pievieno kādu tādu apstākļa vārdu kā *ļoti, pilnīgi, sevišķi*, tad *melns, baltu, labi* attieksmē pret šiem vārdiem kļūst par apzīmējamiem locekļiem (*ļoti melns, pilnīgi baltu, sevišķi labi*).

No minētajām sintagmām viena ir predikatīva (*nēģeris taisa*), divas atributīvas (*melns nēģeris, baltu cukuru*), viena objekta (*taisa cukuru*) un viena relatīva (*labi taisa*).

61. §. TEIKUMS

Mēs izsakāmie teikumos, un tas liekas tik parasti, ka, šķiet, arī teikuma definējums ir tikpat vienkāršs. Tomēr teikuma definēšanā rodas lielas grūtības. Parastais, skolā pieņemtais teikuma definējums — «Par teikumu sauc vārdu savienojumu vai atsevišķu vārdu, kas izsaka pabeigtu domu,»¹ — nav nepareizs, bet ir nesaprotams, jo tajā viens nezināmais (teikums) definēts ar otra nezināmā (pabeigta doma) palīdzību, t. i., *x* definēts ar *y*, bet *y* nozīme nav atklāta. Turklāt ir arī tādi teikumi, kas izsaka nevis domu, bet jūtas vai vēlēšanos.

Nelīdz arī tādi nepilnīgi teikuma definējumi kā «gramatiski organizēta cilvēku runas vienība, kas izsaka relatīvi pabeigtu domu»² vai atsaukšanās uz īstenības atspoguļošanu un to, ka tiek izteikta attieksme pret šo īstenību. Kā zināms, gramatika nodarbojas ar parādībām, kas saistītas ar gramatisko abstrakciju, neņemot vērā konkrētus vārdus.

Tāpēc, ja vārdi neatspoguļo īstenību vai atspoguļo to nepareizi, bet vārdu sakari ir gramatiski pareizi, teikums tomēr iznāk pareizs, piemēram, *Kentaurs izdzēra apaļu kvadrātu*³.

¹ So definīciju II gadsimtā p. m. ē. devis Aleksandrijas zinātnieks Dionisijs Trāķietis: «Runa ir vārdu savienojums, kas izsaka pabeigtu domu.» Sk. darbā «Античные теории языка и стиля». 1936, 117. lpp.

² E. M. Галкина-Федорук. Предложение в свете материалистического языкознания. «Русский язык в школе», 1949, № 1, 11. lpp. (Sal. arī R. Grabis, V. Niedra, E. Zirne. Latviešu valodas mācība 5.—8. klasei. R., 1968, 262. lpp. — Tulk.)

³ Ļ. Ščerba nodarbībās ar studentiem deva analizēt teikumu, kas sastāvēja no bezjēgas, bet gramatiski pareizi veidotiem un savstarpēji saistītiem vārdiem; arī šai gadījumā viss, kas ir būtisks teikumam, saglabājas. Lūk, «teksts», ko Ļ. Ščerba deva studentiem sintaktiskai analīzei: *Глокая кудра штеко будланула бокренка* (plašāku šī jocīgā teikuma tekstu min L. Uspenskis grāmatā «Слово о словах», 1957, 315. lpp., tomēr tajā diemžēl gadījies reāls krievu vārds *и* — 'un'). Stingri ņemot, Ļ. Ščerbas «teikums» ir nevis teikums, bet teikuma modelis, ko precīzāk var izteikt ar formulu.

Acīmredzot teikuma definējumā jāiet cits ceļš, par pamatu ņemot tīri gramatiskus jēdzienus.

Ja esam definējuši, kas ir predikācija un kas ir predikatīva sintagma, tad, izmantojot to kā zināmo, varam dot šādu teikuma definīciju (kas nepretendē uz pilnīgumu, bet ir izmantojama kā ērta darba formula):

Teikums ir izsacījums, kura sastāvā ir predikatīva sintagma.

Parasti teikumu izrunā ar pabeigtības intonāciju, turpretim elipses gadījumā vai tad, ja teikums tiek aprauts, nekādas pabeigtības intonācijas nav, tomēr teikums pastāv (tas pats ir tādos gadījumos kā *Esmu tas, kuru jūs gaidāt*, kur virsteikumu *Esmu tas* nevar izrunāt ar pabeigtības intonāciju).

Ja izsacījuma sastāvā ir tikai predikatīva sintagma, tad tas ir vienkāršs nepaplašināts teikums, pie tam vārdu skaitam šai gadījumā nav nozīmes: *Šeit labi* ir paplašināts teikums, jo *šeit* ir palīgloceklis, kas paplašina teikumu *labi*, tātad šai teikumā ir divas sintagmas — predikatīvā sintagma *labi* un relatīvā sintagma *šeit labi*; turpretim teikums *Tēvs taisījās likties gulēt* ir nepaplašināts, jo tajā ir tikai viena predikatīva sintagma: *tēvs* ir teikuma priekšmets, un *taisījās likties gulēt* ir izteicējs.

Teikuma locekļus parasti iedala virslocekļos (teikuma priekšmets un izteicējs) un palīglocekļos (apzīmētājs, papildinātājs, apstāklis)¹.

Teikuma priekšmets ir absolūtais apzīmējamais, predikatīvās sintagmas apzīmējamais loceklis.

Izteicējs ir predikatīvās sintagmas apzīmējošais loceklis.

Apzīmētājs ir atributīvās sintagmas apzīmējošais loceklis.

Papildinātājs ir objekta sintagmas apzīmējošais loceklis.

Apstāklis ir relatīvās sintagmas apzīmējošais loceklis.

Teikuma locekļus krievu valodā iedala vienkāršos un sastata teikuma locekļos².

Vienkāršu teikuma locekli izsaka ar leksēmu vai arī ar leksēmas un palīgvārda savienojumu (*на полу* — 'uz grīdas'; *посредством взрыва* — 'ar sprādziena palīdzību', *в отношении кадров* — 'attiecībā uz kadriem', *в порядке самокритики* — 'paškritikas kārtībā';³ *ходил бы* — 'ietu', *буду ждать* — 'gaidīšu', *начал*

¹ Jāatgādina, ka palīgvārdi un «puspatstāvīgie» vārdi (saitiņas) nevar būt par sintagmas un teikuma locekļiem.

² Latviešu gramatikā runā tikai par sastata izteicēju. — *Tulk.*

³ Arī mūsdienu latviešu literārajā valodā pa daļai citu valodu ietekmē «arvien plašāka kļūst to vārdu grupa, kas noteiktā formā teikumā nemēdz būt par atsevišķiem teikuma locekļiem, bet kas palīdz veidot teikuma locekļus, paši būdami pusprievārdiskā funkcijā». Mllvg, II, 475. lpp., arī XXVI lpp. Visbiežāk šādu pusprievārdisku funkciju latviešu valodā ieguvuši daži lietvārdu lokatīvi, kas daļēji zaudējuši savu patstāvīgo nozīmi, piemēram, *atkarībā*, *attieksmē*, *atšķirībā*, *ceļā*, *gadījumā*, *kārtā*, *laukā*, *mērā* utt. — *Tulk.*

петь — 'sāka dziedāt'; *есму гājis, tieku rāts, ir uzcelts*), kā arī ar leksikalizētiem sakopojumiem (*спустя рукава* — 'pavirši', *через пень колоду* — tas pats)¹.

Sastata teikuma locekļus krievu valodā izsaka ar leksēmu savienojumiem, kurus var saistīt prievārdi un saikļi.

Sastata teikuma priekšmets krievu valodā sastāv no divām (vai vairākām) leksēmām, kas savienotas ar saikli vai prievārdu, ja tās ir vienveidīgas leksēmas (divi lietvārdi, divi vietniekvārdi), vai arī no divām ar palīgvārdu nesavienotām leksēmām, ja tās nav vienveidīgas leksēmas; izteicējs ir saskaņots ar visu sastata loekli kopumā, piemēram, *Петя и Ваня гуляли* — 'Petja un Vaņa pastaigājās'; *Петя с Ваней гуляли* — 'Petja ar Vaņu pastaigājās'²; *Он и она сидели* — 'Viņš un viņa sēdēja' (šai gadījumā nevar teikt *Он с ней сидели*); *Два стола стояли* — 'Divi galdi stāvēja'; *Несколько студентов опоздало* — 'Daži studenti noka vēja'³.

Sastata papildinātājs, tāpat kā teikuma priekšmets, krievu valodā sastāv no divām (vai vairākām) ar saikli savienotām leksēmām tai pašā locījumā, ja leksēmas ir vienveidīgas, piemēram, *Видел Петю и Ваню* — 'Redzēju Petju un Vaņu'; *Жил без отца и без матери* — 'Dzīvoju bez tēva un mātes'; *Передал Пете и Ване* — 'Paziņoju Petjam un Vaņam'; *Сидел с Петей и Ваней* — 'Sēdēju ar Petju un Vaņu'; *Тосковал по отцу и матери* — 'Skumu pēc tēva un mātes', vai arī no divām ar palīgvārdu nesavienotām leksēmām, ja tās nav vienveidīgas, t. i., skaitļa vārda vai vārdu *много* — 'daudz', *несколько* — 'daži' savienojums ar lietvārdu atkarīgajā locījumā, piemēram, *Вижу два стола* — 'Redzu divus galdus'; *Вижу двух студентов* — 'Redzu divus studentus'; *Вижу*

---

¹ Latviešu valodnieki leksikalizējušos vārdu sakopojumus uzskata nevis par vienkāršiem, bet par paplašinātiem teikuma locekļiem. Sk. Mllvg, II, 392. §, piemēram, *Mēs ņēmām kājas pār pleciem; Lai bērni pa brižam pamet acis uz dārzu.* — *Tulk.*

² Ja leksēmas ir daudzskaitli, tad jautājumu par teikuma priekšmeta raksturu izšķir intonācija: teikumā *Мальчики с девочками — гуляли* ('Zēni ar meitenēm — pastaigājās') ir sastata teikuma priekšmets, bet teikumā *Мальчики — с девочками гуляли* ('Zēni — ar meitenēm pastaigājās') ir vienkāršs teikuma priekšmets, kur *с девочками* ir papildinātājs pie *гуляли*; domu zīme rāda pauzi.

³ Tādus vārdu savienojumus, ko saista saiklis *un*, piemēram, *Pēteris un Jānis, Pēteri un Jāni*, latviešu gramatikā uzskata par vienlīdzīgiem teikuma locekļiem, bet vārdu savienojumus, kuru sastāvā ir pavadoņa instrumentālis, piemēram, *Jānis ar Pēteri*, vai dalāmais ģenitīvs, piemēram, *desmit galdu, nedaudz studentu*, — par paplašinātiem vai saliktiem teikuma locekļiem. — *Tulk.*

много столов — 'Redzu daudz galdu'; Вижу несколько студентов — 'Redzu dažus studentus'¹.

Visdaudzveidīgākās iespējas ir sastata izteicējam, kurš sastāv no saitiņas un galvenās daļas; krievu valodā par saitiņu var būt gan palīga darbības vārds *быть* (latviešu valodā — *būt*)², gan arī puspatstāvīgie darbības vārdi *бывать* — 'būt', *стать* — 'kļūt', *становиться* — 'kļūt', *являться* — 'būt', *казаться* — 'likties', *выглядеть* — 'izskatīties', *оказываться* — 'izrādīties', *делаться* — 'kļūt', *считаться* — 'tikt uzskatīts', *называться* — 'uzdoties', *ходить*³ — 'staigāt', *разгуливать* — 'staigāt', *выступать* — 'uzstāties' u. c. (latviešu valodā *kļūt, tapt, tikt, likties, šķist(ies), mesties, nākt, palikt* u. c.), kam var būt nomināla galvenā daļa, un tādi kā *хотеть* — 'gribēt', *мочь* — 'varēt', *намереваться* — 'domāt', *стараться* — 'censties', *пытаться* — 'mēģināt', *собираться* — 'taisīties', *сесть* — 'sēsties', *решить* — 'nolemt', *обещать* — 'solīt', *ходить*³ — 'iet', *усесться* — 'apsēsties' u. c. (latviešu valodā *censties, varēt, gribēt(ies), mēģt, vajadzēt* u. c.), kas piesaista nenoteiksmi.

Var būt arī nullsaitiņa (saitiņas trūkums), kas rāda tagadni salīdzinājumā ar saitiņas lietojumu pagātnē un nākotnē, sal. *ви́на* — *ārste* un *ви́на б́и́я* (vai *б́ус*) *ārste*.

Par galveno daļu krievu valodā var būt lietvārds nominatīvā, instrumentālī un ģenitīvā (*Он был врач, Он был врачом* — 'Viņš bija ārsts'; *Он был высокого роста* — 'Viņš bija liela auguma'; *Книга была сестры* — 'Grāmata bija māsas'), īpašības vārds un lokāmais divdabīis nominatīvā (*Она была красива, Она была красивой* — 'Viņa bija skaista', *Город был взят* — 'Pilsēta bija ieņemta', *Шахта была действующая* — 'Šahta darbojās'), kā arī instrumentālī (*Она была красивой* — 'Viņa bija skaista', *Шахта была действующей* — 'Šahta darbojās'), skaitļa vārds (*Дважды два — четыре* — 'Divreiz divi ir četri', *Нас было двое* — 'Mēs bijām divi'), stāvokļa kategorijas vārds (*Мне было жаль отца* — 'Man bija žēl tēva', *Нам было пора ехать* — 'Mums

¹ To, ka šie savienojumi veido vienu locekli, pierāda apzīmētājs, kam jābūt daudzskaitlī, t. i., saskaņotam ar sastata locekli kopumā, piemēram, *Видел Петю и Ваню, гулявших в саду* — 'Redzēju Petju un Vaņu, kuri pastaigājās dārzā'; *Вижу два стола, стоящие в углу* — 'Redzu divus galdus, kas stāv kaktā'; *Видел несколько студентов, гулявших в саду* — 'Redzēju dažus studentus, kas pastaigājās dārzā'.

² Tas neattiecas uz tiem gadījumiem, kad palīga darbības vārds veido analītisku nākotnes formu no nepabeigtā veida darbības vārdiem (krievu valodā), piemēram, *буду читать* — 'lasīšu', *буду заглядывать* — 'ieskatīšos', kā arī analītiskās salikto laiku un ciešamās kārtas formas (latviešu valodā), piemēram, *esmu izlasījis, ir padarīts*.

³ Darbības vārds *ходить* par galveno daļu pieļauj gan lietvārdu instrumentālī, gan arī nenoteiksmi, piemēram, *ходит гоголем* — 'staigā kā pāvs' un *ходит купаться* — 'iet peldēties'.

bija laiks braukt', *Ему нужно было вернуться* — 'Viņam vajadzēja atgriezties', *Я был рад встретиться* — 'Es priecājos satikties'), apstākļa vārds (*Шутка твоя была некстати* — 'Tavs joks bija nevietā'), nenoteiksme¹ (*Хотел остаться* — 'Gribēju palikt', *Намеревался выспаться* — 'Domāju izgulēties', *Старался не шуметь* — 'Centos netrokšņot', *Лег спать* — 'Likos gulēt', *Сел ужинать* — 'Sēdos vakariņot' u. tml.).

No vienkāršiem teikuma locekļiem jāatšķir paplašināti teikuma locekļi, t. i., gadījumi, kad no kāda teikuma locekļa ir atkarīgs cits teikuma loceklis, kas to apzīmē, piemēram, ja papildinātājam ir savs apzīmētājs vai apzīmētāju paplašina apstāklis, vai arī apzīmētāju vai pielikumu paplašina papildinātājs; šais gadījumos ir vienkārša teikuma locekļa un attiecīgās sintagmas savienojums.²

62. §. TEICIENI AR POTENCIĀLU PREDIKATIVITĀTI

Teikumus, kuros ir tā sauktie savrupinātie teiciens, var uzskatīt par starptipu starp vienkāršiem teikumiem un saliktiem teikumiem. Šie teikumi ir *k o m p l i c ē t i* vienkāršie teikumi.

Vienkāršos teikumos par apzīmējošiem locekļiem funkcionē leksēmas un leksikalizējušies sakopojumi, saliktos teikumos — paligteikumi. Savrupinātie teiciens ietver potenciālu, bet neizvērstu predikativitāti, kad atributīvās, relatīvās un retāk objekta attiecsmes attiecīgajās sintagmās papildus iegūst predikativitātes no krāsu³. Salīdzināsim divus teikumus:

Bez savrupinājuma	Ar savrupinājumu
<i>Nogurušie un izmocījušies mednieki likās gulēt.</i>	<i>Noguruši un izmocījušies, mednieki likās gulēt.</i>

Pirmajā teikumā starp apzīmējošiem locekļiem *nogurušie* un *izmocījušies* un apzīmējamo locekli *mednieki* ir skaidra atributīva attiecsmes un apzīmētāji attiecas tikai uz teikuma priekšmetu. Turpretim otrajā teikumā bez atributīvās attiecsmes ir vēl cita attiecsmes, kas izsaka laiku un cēlonību; to var parādīt, pārvēršot šo teikumu par saliktu teikumu: *Kad mednieki bija noguruši un izmocījušies, viņi likās gulēt* vai arī *Tā kā mednieki bija noguruši un izmocījušies, viņi likās gulēt.*

Savrupinājumā apzīmētāji paplašina savu sakaru loku un sāk

¹ Pie nepārejoša darbības vārda; turpretim pie pārejoša darbības vārda nenoteiksme veic papildinātāja funkciju, piemēram, *mācīju lasīt.*

² Sal. ar citādu paplašināta teikuma locekļu izpratni Mllvg, II, 341., 392. § un citur. — *Tulk.*

³ Agrāk gramatikās šādus gadījumus sauca par saīsinātiem paligteikumiem, bet vēsturiski tas nav pareizi.

attiekties uz visu predikatīvo sintagmu kopumā, protams, ar izteicēja palīdzību.

Salīdzināsim tagad vienkāršu teikumu, kurā ir savrupināts teiciens, un saliktu teikumu, kurā savrupinātā teiciena vietā ir palīgteikums:

Vienkāršs teikums ar savrupinātu teicienu	Salikts teikums ar palīgteikumu
1. <i>Ledus, palu ūdeņu salauzīts, sāka iet.</i>	<i>Ledus, kas bija palu ūdeņu salauzīts, sāka iet.</i>
2. <i>Tēvs, nodarbojoties ar bērniem, atpūtās.</i>	<i>Tēvs, kad viņš nodarbojās ar bērniem, atpūtās.</i>

Pirmais kreisās slejas piemērs (ar savrupinātu lokāma divdabja teicienu) ir piemērs predikatīvi atributīvai sintagmai (sal. ar tīri atributīvu sintagmu *Palu ūdeņu salauzītais ledus sāka iet*; otrais kreisās slejas piemērs (ar savrupinātu nelokāma divdabja teicienu) ir piemērs predikatīvi relatīvai sintagmai (pārveidojums tīri relatīvā sintagmā nav iespējams, jo nelokāmais divdabis ir pārāk verbāls un līdz ar to predikatīvs).

Labās slejas piemēri rāda, cik viegli vienkārši teikumi ar savrupinātu teicienu pārvēršami par saliktiem teikumiem.

63. §. VIENKĀRŠA TEIKUMA TIPI

Vienkārši teikumi, pēc A. Šahmatova domām, iedalāmi divos paveidos:

«Pie pirmā pieder teikumi, kuros minētajam subjekta un predikāta savienojumam atbilst viens teikuma loceklis¹ (visbiežāk izteikts ar vienu vārdu), — tie ir vienkopas teikumi, sal. teikumus *Vakar sala; Pārtrauciet sarunu!*; *Lūdzu ienākt*, kur aplūkojamās komunikācijas subjekta un predikāta savienojumam atbilst vārdi *sala, pārtrauciet, lūdzu* (*sala* atbilst konkrētas pazīmes² savienojumam ar abstraktu pazīmi³ pagātnē; *pārtrauciet* atbilst otrās personas subjekta savienojumam ar aktīvu pazīmi pavēles izteiksmē predikātā; *lūdzu* atbilst vienskaitļa pirmās personas subjekta savienojumam ar aktīvu pazīmi tagadnē predikātā).»

«Pie otrā paveida pieder teikumi, kuros subjekts un predikāts izteikts katrs atsevišķā teikuma locekļi (atsevišķā vārdā), — tie ir divkopu teikumi, pie tam vienas kopas virsloceklis atbilst subjektam, bet otras kopas virsloceklis — predikātam .; tādus gramatiski saistītus (saskaņotus) divkopu teikuma locekļus sauc par teikuma priekšmetu un izteicēju, pie tam teikuma priekšmets ir valdošās kopas virsloceklis un izteicējs — atkarīgās kopas

¹ Precīzāk — nevis teikuma loceklis, bet vārds vai vārdu grupa.

² T. i., priekšmetiskās nozīmes (sk. IV nod., 43. §).

³ T. i., ar gramatisko nozīmi (sk. IV nod., 43. §).

virsloceklis. Saskaņota divkopu teikuma piemērs var būt tāds teikums kā *Sētā rej suns.*¹

Teiktais saprotams šādi: ja predikatīvajai sintagmai ir normāls veids, t. i., ja abi tās locekļi izteikti ar atsevišķām leksēmām (vai ar leksēmām kopā ar palīgvārdiem, vai ar leksikalizētiem sakopojumiem), tad tas ir divkopu teikums; ja turpretim predikatīvā sintagma ir slēpta tipa, t. i., ja abi tās locekļi izteikti ar vienu leksēmu (vai ar leksēmu kopā ar palīgvārdiem, vai ar leksikalizējušos sakopojumu), tad tas ir vienkopas teikums.

Divkopu teikumi var būt 1) nepaplašināti, kad ir tikai predikatīvā sintagma, un paplašināti, kad ir arī citas sintagmas; 2) vienkārši, kad apzīmējošo locekļu funkcijā ir tikai leksēmas vai leksikalizējušies sakopojumi, komplicēti, kad apzīmējošo locekļu funkcijā ir savrupināti teicieni, un salikti, kad apzīmējošo locekļu funkcijā ir veseli teikumi (sk. tālāk).

Vienkopas teikumi krievu un latviešu valodā var būt 1) uz izteicēja bāzes: bezpersonas (*Te stipri velk; Aust; Salst; Žēl tēva; Neveicas*), nenoteiktas personas (*Cāļus skaita rudenī*), vispārinātas personas (*Īlenu maisā nenoslēpsi; Kā mežā sauc, tā atskan; Skaistāku vietu vairs nevarēja iedomāties; Viņu vairs nepanākt!*) un imperatīvi teikumi (*Pārtraucie sarunas!; Klusēt!; Ej prom!*); 2) uz teikuma priekšmeta bāzes: eksistenciāli (*«Daži krēsli. Divas durvis. Tālrūņa aparāts. Vakars»*), nosaucoši (*Maiznīca; «Revidents»; «Metropole»*), norādoši (*Lūk, dzirnavas!*) un izsaukuma teikumi (*Ugunsgrēks!; Nelaimel!*).

Vienkopas teikumu paveidi uz izteicēja bāzes gramatiskā izveidojuma ziņā ir ļoti dažādi (katram atbilst stingri noteiktas formas), turpretim vienkopas teikumu paveidi uz teikuma priekšmeta bāzes būtībā ir viens gramatisks tips un tiek variēti atkarībā no situācijas un lietojuma runā vai rakstos, ar emociju vai bez emocijas, ar norādošu raksturu vai bez tā.

Nav vajadzības izdalīt īpašā tipā tā sauktos nenoteiksmes teikumus, jo tie ir imperatīvo teikumu paveids (*Klusēt!*) vai nepilni bezpersonas teikumi, kuros elidēts kāds vārds: (vajag) *Panākt un pārspēt*; (vajag) *«Rūgtumu izmest no sirds un riebumu noglabāt dziļāk. Dzīvē iet darboties līdz, dzīvi vilkt lielumā līdz»* (Rainis).

Protams, arī vienkopas teikumi var būt paplašināti, komplicēti un salikti.

Nepilnie teikumi nav uzskatāmi par īpašu tipu, tie vienkārši ir eliptiski teicieni, kuros runā (bet ne valodā!) izlaists tas, ko var viegli atjaunot no konteksta (*«Tu mantas atnesi?» — «Atnesu»* — te izlaists teikuma priekšmets un papildinātājs, jo tie minēti jau tājumā).

¹ A. A. Шахматов. Синтаксис русского языка. «Вводная часть к учению о предложении». 1941, 30. un 31. lpp. (vai A. A. Шахматов. Очерк современного русского литературного языка. 1941, приложение 3, 56. lpp.).

Piemēros 1) *Palu ūdeņu salauzītais ledus sāka iet*, 2) *Ledus, palu ūdeņu salauzīts, sāka iet*, 3) *Ledus, kas bija palu ūdeņu salauzīts, sāka iet* attieksme kļūst arvien komplicētāka: pirmajā piemērā tā ir atributīva, otrajā piemērā tā ir predikatīvi atributīva (savrupinājuma dēļ, jo savrupinātajā locekli rodas potenciāla predikācija), un, beidzot, trešajā piemērā tā kļūst par izvērsti predikatīvu, nezaudējama atributīvo raksturu attieksmē pret apzīmējamo locekli.

Atributīvo, relatīvo un objekta sintagmu predikatīvos raksturotājus sauc par palīgteikumiem, bet teikumus, kuru sastāvā ir palīgteikumi, — par saliktiem teikumiem¹.

Protams, norādītās tendences nebūt neliek mums uzskatīt visus iespējamus salikto pakārtoto teikumu paveidus tikai par paplašinātiem vienkāršiem teikumiem, kuros palīgteikumi kvalificējami par izvērsti vienkāršā teikuma locekļiem, kā domāja F. Buslajevs, kurš starp palīgteikumiem saskatīja arī teikuma priekšmeta un izteicēja palīgteikumus.

Teikuma priekšmeta palīgteikumi vispār nav iespējami, jo teikuma priekšmets ir absolūtais apzīmējama, kas nekad nevar veikt apzīmētāja lomu, turpretim palīgteikumi pēc savas būtības vienmēr ir apzīmējošie locekļi kādam virsteikuma loceklim vai visam virsteikumam kopumā (sk. tālāk). Izteicēja palīgteikumi ir iespējami, tomēr izteicējs var būt apzīmējošais loceklis tikai teikuma priekšmetam; ja izteicēja lomu veic palīgteikums, tad virsteikumā nav izteicēja.

Iespējas izteikt dažādas attieksmes saliktā (saliktā pakārtotā) teikumā ir daudzkārt plašākas nekā vienkāršā teikumā, palīgteikumam un virsteikumam sakaru formas ir daudzkārt bagātākas nekā vienkārša teikuma locekļu sakaru formas.

Atkarībā no izteiktās attieksmes un sakara starp salikta teikuma elementiem svārstās arī salikta teikuma viengabalainuma vai tā daļu (virsteikuma) patstāvīguma pakāpe.

Ir tādi saliktu pakārtotu teikumu paveidi, kas robežojas ar sakārtojumu, piemēram, *Vajadzēja palīdzēt sakārtot ratus un iejūgt zirgu, kas nebūt nenācās viegli* (J. Jaunsudrabiņš); ja šai saliktajā pakārtotajā teikumā aizstātu *kas* ar *tas*, mēs iegūtu saliktu sakārtotu teikumu, lai gan jēdzieniskās pārmaiņas būtu tikko manāmas (sk. tālāk par kopīgo pakārtojumu).

¹ Sal. ar A. Šahmatova vārdiem: «Par saliktiem pretstatā vienkāršiem saucam teikumus, kuros ir vai nu divkārtš izteicējs, vai otrās pakāpes izteicējs, vai papildu izteicējs, vai papildu otrās pakāpes izteicējs» («Синтаксис русского языка», 49. lpp.). A. Peškovskis noraidīja terminu *salikts teikums* un aizstāja to ar terminu *salikts veselums*: «Terminu «salikts teikums» mēs noraidām, jo ar to vairāki teikumi tiek saukti par vienu teikumu un līdz ar to tiek radīts sajukums» («Русский синтаксис в научном освещении», изд. 4, 403. lpp.).

No otras puses, tādā teikumā kā *Esmu tas, kuru jūs gaidāt* virsteikums ir tik nepatstāvīgs (jo izteicējs tajā ir vietniekvārds, kurš lomas ziņā tuvs palīgvārdam, kas saista virsteikumu ar palīgteikumu), ka bez palīgteikuma tas vai nu nav iespējams, vai arī stipri maina savu nozīmi (sal. ar atsevišķi lietotu *Esmu tas*). Tātad šai saliktu pakārtotu teikumu tipā daļas nav patstāvīgas un pilnīgi nav domājamas viena bez otras. Ja virsteikumā nav lietots šāds norādāmais vietniekvārds (izteicēja, papildinātāja vai apstākļa funkcijā) un ja palīgteikumam ir vienpusējs saistījums ar attieksmes vietniekvārda (saik|vārda) palīdzību, virsteikums savu nozīmi saglabā arī tad, ja tas lietots bez palīgteikuma, turpretim palīgteikums bez virsteikuma nav iespējams.

Ipaša vieta ir tā sauktajiem nosacījuma un pielāvuma teikumiem, kuros «abas saliktā teikuma daļas savstarpēji nosaka viena otru» un kuros «nav tāda pakārtojuma, kas raksturīgs citiem palīgteikumiem»¹.

Tas un vēl daudz kas cits ir īpatnējs tieši saliktam teikumam un nav sastopams vienkāršā teikumā.

Tā kā saliktā teikuma teorija ir maz izstrādāta, turpmākajā izklāstā aprobežosimies ar programmu, ko izvirzījis V. Bogorodickis:

«. . . katrā saliktā teikumā tā daļas veido vienotu veselumu, tā ka pašām par sevi tām vairs nav gluži iepriekšējās nozīmes vai pat tās vispār nav iespējamās līdzīgi tam, kā vārda morfoloģiskās sastāvdaļas eksistē tikai pašā vārdā, nevis atsevišķi no tā; tādējādi ne viena, ne otra saliktā teikuma daļa, stingri ņemot, nav patstāvīga, bet tikai kopīgi veido vienu veselumu. Atbalstot šo viedokli, pētītajam jācenšas objektīvi noteikt, kāda tipa sakari vai attieksmes pastāv starp abām salikto teikumu daļām un kādi ir šo sakaru formālās izteikšanas paņēmieni runā (ieskaitot arī saistītāju vārdu trūkumu, vārdu secību un intonāciju).»²

Pētot palīgteikumus, jāievēro, 1) uz ko tie attiecas; 2) kādi formāli vārdi (kā arī citi līdzekļi — intonācija utt.) izmantoti; 3) kādas jēdzieniskas nokrāsas katrā gadījumā ir pašiem palīgteikumiem, nevis vienam vai otram virsteikuma loceklim.

Palīgteikumi var attiekties uz vienu vai otru virsteikuma locekli — tas ir atsevišķais pakārtojums; teikumā *Ledus, kas bija palu ūdeņu salauzīts, sāka iet* palīgteikums kā apzīmējošais loceklis attiecas uz virsteikuma teikuma priekšmetu; teikumā *Es zināju, ka tu esi atbraucis* palīgteikums kā apzīmējošais loceklis attiecas uz virsteikuma izteicēju; teikumā *Es redzēju zēnu, kas spēlēja vijoli* palīgteikums kā apzīmējošais loceklis attiecas uz virsteikuma papildinātāju utt.

Taču ir arī tādi gadījumi, kad palīgteikums attiecas uz visu virsteikumu kopumā, — tas ir kopīgais pakārtojums

¹ В. А. Богородицкий. Общий курс русской грамматики. 1935, 229. lpp.

² Turpat.

(to sauc arī par relatīvo pakārtojumu, sk. tālāk): *Viņš aizmirsa paņemt līdzi grāmatas, kas ar viņu gadās ļoti reti; Vedējam ienāca prātā braukt pa upi, kam vajadzēja saisināt mūsu ceļu par trim vestim; Es viņam pateicu daudz komplimentu, ko man nevajadzēja darīt* utt.

Palīgteikuma un virsteikuma saistījums var būt izteikts ar īpašiem palīgvārdiem vai puspalīgvārdiem, vai arī bez vārdiem — ar intonāciju un vārdu un teikumu secību. Tā minētajos piemēros saistījuma izteikšanai kalpo vārdi *kas, ka* u. c. Vienos gadījumos šie vārdi tikai saista teikumus — tie ir pakārtojuma saikļi, citos gadījumos tie veic arī palīgteikuma locekļu lomu — tie ir saikļvārdi, kuriem ir divkārša funkcija — gan palīgvārda funkcija, gan pronomināla funkcija (pilnnozīmes vārdi šeit netiek lietoti).

Ja lietoti saikļvārdi, saistījums var būt vienpusējs, kad saikļvārds ir tikai palīgteikumā, vai arī divpusējs, kad šāds vārds ir arī virsteikumā, sal. *Tas bija klaidonis, kurš nozaga zirgu* un *Tas bija tas klaidonis, kurš nozaga zirgu*. Pirmajā piemērā vārdam *kurš* neatbilst virsteikumā cits vārds, turpretim otrajā piemērā tam virsteikumā atbilst vārds *tas*, kas arī veic divkāršu funkciju. Šādā divpusējā saistījumā saikļvārdu palīgteikumā var saukt par relatīvo vārdu, bet virsteikumā — par korelatīvo vārdu¹.

Ja saikļu un saikļvārdu nav, palīgteikums un virsteikums ir bezsaikļa saistījumā, kur teikumu secība un intonācija rāda, kurš ir virsteikums un kurš — palīgteikums, piemēram, *Koku cērt — skaidas lec*, kur palīgteikums *koku cērt* atrodas pirmajā vietā (ja teikuma daļas apmaina vietām, pakārtojuma attieksme neveidojas) un tā intonācija saistīta ar pacēlumu, bet virsteikums *skaidas lec* atrodas otrajā vietā un tā intonācija saistīta ar nolaidumu².

Palīgteikumam var būt pakārtots cits palīgteikums kā tā apzīmējošais loceklis — tādā gadījumā ir pakāpeniskais pakārtojums, piemēram, *Viņš atnāca pie mums, lai pastāstītu, kā sastapis radniekus, kurus sen nebija redzējis* — šai piemērā ir virsteikums un trīs pakāpeniski pakārtoti palīgteikumi, tātad pavisam četras pakāpes³.

¹ Krievu valodā korelatīvie vārdi ir «t-vārdi», bet relatīvie vārdi — «k-vārdi» (vai skaņu mijas rezultātā «č-vārdi»), kas veido tāda tipa pārus kā *тот — который, тот — кто, то — что, то — чем, так — чтобы, такой — какой, туда — куда* utt. Sk. S. Karceviski. Sur la parataxe et la syntaxe en russe. «Cahiers Ferdinand de Saussure», 7, 1949, kur autors patstāvīgi nonācis pie tā paša atzinuma. (Līdzīgi vārdu pāri ir arī latviešu valodā: *tas — kas, tas — kurš, tāds — kāds, tur — kur, tā — lai* utt. — Tulk.)

² Ja intonācija ir citāda — ar diviem nolaidumiem (aiz *cērt* un aiz *lec*), tad tā ir uzskaitījuma intonācija un rodas pakārtojums, bet sakārtojums.

³ Par jocīgu piemēru pakāpeniskā pakārtojuma sablīvējumam var derēt S. Maršaka dzejoļa «Māja, ko uzcēla Džeks» pēdējais pants.

Ja ir divi vai vairāki palīgteikumi, kas pakārtoti vienam virsteikumam, tas ir paralēlais pakārtojums; šai gadījumā jāizšķir, 1) vai šie palīgteikumi attiecas uz dažādiem virsteikuma locekļiem vai uz vienu no tiem; 2) (pēdējā gadījumā) vai tie ir vienlīdzīgi vai nevienlīdzīgi.

Piemērā *Kamēr sulainis vēl aizvien burtoja zīmīti, pats P. Čičikovs devās apskatīt pilsētu, ar kuru, kā likās, bija apmierināts* ir divi palīgteikumi, kas attiecas uz vienu virsteikumu; pirmais (laika palīgteikums) attiecas uz virsteikuma izteicēju, bet otrais (apzīmētāja palīgteikums) — uz virsteikuma papildinātāju; tas ir kopīgais paralēlais pakārtojums.

Turpretim piemērā *Kad atausa rīts, es ātri devos ceļā, lai nenokavētu tvaikoni* abi palīgteikumi attiecas uz izteicēju, bet ir nevienlīdzīgi: pirmais ir laika palīgteikums, bet otrais — nolūka palīgteikums; tas ir atsevišķais paralēlais pakārtojums.¹

Tādā piemērā kā *Es atceros, ka biju briesmīgi nosalis, ka dzīvoklis bija auksts, ka tēja mani nesasildīja* visi trīs palīgteikumi ne tikai attiecas uz vienu un to pašu virsteikuma izteicēju, bet ir arī vienlīdzīgi; tas ir sakārtojums pakārtotā veselumā (par to sk. tālāk).

65. §. SAKĀRTOJUMS

Sakārtojums ir nesintagmātisks. Tas ir līdztiesisku komponentu savienojums, kurā pirmais komponents attieksmē pret otro un otrais komponents attieksmē pret pirmo nav ne apzīmējošais, ne apzīmējamais loceklis.

Tomēr sakārtojums ir komunikatīvs, citādi tas būtu vienkāršs dažādā līdzāsnovietojums; patiesībā sakārtojumā rodas veselais, tikai tas organizēts citādi nekā pakārtojumā un tā daļām ir lielāka patstāvība.

Sakārtojums var realizēties gan leksēmas ietvaros — tie ir nesintagmātiskie salikteni (*человеко-день* — 'cilvēkdiena', *киловатт-час* — 'kilovatstunda', *тонно-километр* — 'tonnkilometrs', *торгово-*

¹ Latviešu valodas sintaksē tādu pakārtojuma veidu, kurā vairāki nevienlīdzīgi palīgteikumi saliktā pakārtotā teikumā attiecas katrs uz citu virsteikuma loekli, sauc par *tiešu pakārtojumu dažādiem virsteikuma locekļiem*, bet tādu pakārtojuma veidu, kurā vairāki nevienlīdzīgi palīgteikumi attiecas uz vienu un to pašu virsteikuma loekli, — par *tiešu pakārtojumu vienam un tam pašam virsteikuma loceklim*. Sal. Latviešu valoda 9.—11. klasei. R., 1963, 484.—486. §. Sintaksēs kursā augstākajās mācību iestādēs lieto arī terminu *paralēlais pakārtojums*, bet ar to apzīmē tikai tādu pakārtojumu, kurā tieši pakārtotie palīgteikumi ir vienlīdzīgi, turpretim tādu pakārtojumu, kurā tieši pakārtotie palīgteikumi ir nevienlīdzīgi, sauc par *tiešu neparalēlu pakārtojumu*. — *Tulk.*

промышленный — 'tirdzniecības un rūpniecības-'; diennakts, sālsmaize, kurlmēms)¹, gan vienkārša teikuma ietvaros — tie ir vienlīdzīgie teikuma locekļi (*Labs un atsaucīgs cilvēks; Redzu upiti un mežu; Smējās jautri un nepiespiesti; Uzrakstīts skaidri un bez labojumiem; tāpat arī Bērni spēlēja un dziedāja; Suņi un vilki ir radinieki* u. tml.)², gan salikta teikuma ietvaros — tas ir divu un vairāku neatkarīgu teikumu savienojums (tas, ko sauc par saliktu sakārtotu teikumu, piemēram, *Debesis apmācās, un sāka liet; Sāka liet, tomēr mēs devāmies ceļā*) vai arī divu vai vairāku vienlīdzīgu palīgteikumu paralēls pakārtojums vienam un tam pašam virsteikuma loceklim (*Es atceros, ka biju briesmīgi nosalis, ka dzīvoklis bija auksts, ka tēja mani nesasildīja*).

Atstājot neaplūkotu «iekšējo sakārtojumu», t. i., nesintagmātiskos salikteņus, un pievērsoties tikai «ārējam sakārtojumam» vienkāršā un saliktā teikumā, varam konstatēt, ka tie gadījumi, kur sakārtojumā izmantoti saikļi, vairāk atbilst veselā jēdzienam nekā tie gadījumi, kur saikļu trūkst.

Tāpat saistījums sakārtotā veselumā var būt

1) **s a i k ļ a** saistījums, un tad sakārtotos teikumus var klasificēt pēc saikļu tipiem: a) vienojuma — ar saikļiem *un, ne* — *ne* utt.; b) pretstatījuma — ar saikļiem *bet, taču, tomēr, turpretim;* c) šķiruma — ar saikļiem *vai, vai* — *vai, vai nu* — *vai, vai* — *jeb vai* utt. Šos saikļus var lietot gan vienkāršā teikumā vienlīdzīgu teikuma locekļu saistīšanai, gan saliktā teikumā vienlīdzīgu teikumu savienošanai;

2) **bezsaikļa** saistījums, kad izsaka līdztiesiskā vienlaicīgumu («*Teteris diviem zirgiem ecēja palejā, priekšstrādnieks Bukšis staigāja ar sētuvi, pats saimnieks vilka bīzīs.*» A. Upīts) vai līdztiesiskā secīgumu («*Austrumu pamale krāsojās citrondzeltena, rītausma dzēsa ēnas, priekšmeti pamazām atguva noteiktos apveidus un zaudēja naksnīgo noslēpumainību.*» R. Ezera), vai arī līdztiesiskā pretstatījumu («*Acis kāro, sirds nepieņem,*» «*Zemē vērsi kauj, augšā tauki tek*»).

Ja lietoti saikļi, pakārtojuma un sakārtojuma atšķirība ir acīmredzama arī bez intonācijas, jo saikļi ir dažādi, turpretim, ja ir bezsaikļa saistījums, izšķirēja loma ir intonācijai. Vienus un tos pašus vārdus tādā pašā teikumā un to locekļu secībā var saprast gan par sakārtotiem, gan par pakārtotiem, piemēram, *Koku cērt,*

¹ Latviešu valodā tā sauktie kopulatīvie salikteņi, starp kuru komponentiem ir sakārtojuma attieksme, ir visai reta parādība. Sk. Mllvg, I, 253. §. — *Tulk.*

² Teikuma locekļu vienlīdzīgums ir atkarīgs nevis no to leksiskās dabas un morfoloģiskās piederības pie vārdu šķiras, bet no to funkcionālā sintaktiskā vienādnozīmīguma: «*Uzrakstīts skaidri* (apstākļa vārds) un *bez labojumiem* (lietvārds)». Vienlīdzīgie teikuma locekļi, kas seko cits aiz cita, piemēram, īpašības vārdi, jāatšķir no savienojumiem, kuros apzīmējošais loceklis attiecas uz sekojošo veselumu, piemēram, *lielais melnais strazds*, kur nav vienlīdzīguma, jo *lielais* apzīmē savienojumu *melnais strazds* kopumā.

skaidas lec ar uzskaitījuma intonāciju (kad katrā pusē ir abām daļām simetrisks intonācijas pacēlums un pēc tam nolaidums) — sakārtojums, bet *Koku cērt — skaidas lec* (ar kontrasta intonāciju) — pakārtojums.

Katra teikuma vai pat teikuma locekļa izdalījums atsevišķā frāzē (ar pauzi sākumā un beigās) iznīcina saistījumu un izdala katru sakārtoto elementu patstāvīgā veselumā («*Tumša nakts. Visapkārt jūra un jūra. Tikai viļņi gausi šļakst*»; «*Daži krēslī. Divas durvis. Tālruna aparāts. Vakars*»).

Strīdīga stārppakāpe, kā jau norādīts, ir tā sauktais relatīvais pakārtojums¹ tādos teikumos kā *Viņš aizmirsa paņemt līdzī grāmatas, kas ar viņu gadās ļoti reti*, jo šādus savienojumus tikai viens solis šķir no tādiem sakārtotiem savienojumiem kā *Viņš aizmirsa paņemt līdzī grāmatas, bet tas ar viņu gadās ļoti reti*.

66. §. IESPRAUDUMI

Vienkāršos un saliktos teikumos sastopami tādi elementi, kas ar blakus esošo tekstu gramatiski nav saistīti; šie elementi var būt gan atsevišķas leksēmas, gan vārdkopas, gan veseli teikumi. Šādu parādību sauc par *iespraudumiem*.

Iesprausti var būt 1) izsaukmes vārdi, piemēram, *Bet viņš, ak vai, neatbrauca*; 2) modāli iesprausti vārdi un teikumi, piemēram, *Mēs, liekas, esam nokavējušies; Viņš, jādūmā, ir aizmirsis adresi; Tas, pēc Bogorodicka domām, neattiecas uz pakārtojumu; Rezultāts, kā rāda pētījumi, ir atkarīgs no vairākiem faktoriem*; 3) uzruna, piemēram, *Vera, nāc šurp!*; 4) veseli patstāvīgi teikumi, piemēram, *Ja tēvs aizbrauca tālākā zvejā (tas visbiežāk gadījās pavasarī), tad Vanadziņu aizveda uz ciemu*.

Dažkārt šiem iespraustajiem elementiem ir vēl kas no saistījuma ar blakus esošo tekstu, piemēram, *Es, saku atklāti, negribu viņu redzēt*, turpretim teikumā *Mēs, saku atklāti, negribam viņu redzēt* saistījums ar tekstu zūd; vai arī *Vai jūs, atvainojiet, nesat Pokrovskis?* un *Vai tu, atvaino, neesi Pokrovskis?*, turpretim teikumā *Bet es, atvainojiet, nemaz neesmu Pokrovskis* saistījuma ar tekstu nav.

67. §. SALIKTS SINTAKTISKS VESELUMS

Visus minētos gadījumus var iedomāties arī kopā, t. i., kontekstā var gadīties tāds salikts teikums, kurā ir gan sakārtojums, gan pakārtojums, pie tam vairākās pakāpēs (ar sakārtojumu ta-

¹ S. Abakumova grāmatā «Современный русский литературный язык» (M., 1942, 162. lpp.) šādi palīgteikumi nosaukti par piekārtotiem (присочиненные). (Latviešu valodniecībā ar piekārtotumu dažkārt saprot arī bezsaikļa saistījumu saliktā teikumā. Sal. Mllvg, II, 791.—829. lpp. — *Tulk.*)

jās), gan iespraudumi, bet vienkāršo teikumu vidū ir kā vienkopus, tā divkopu teikumi ar vienkāršiem, sastata un vienlīdzīgiem locekļiem. Dažkārt šādam veselumam ir noteikts modelis (periods utt.).

PAMATLITERĀTURA IV NODAĻAI

Р. И. Аванесов и В. Н. Сидоров. Очерк грамматики современного русского литературного языка, ч. I. М., Учпедгиз, 1945.

Ю. Д. Апресян. Идеи и методы современной структурной лингвистики (краткий очерк). М., изд. «Просвещение», 1966.

**О. С. Ахманова, Г. Б. Микаэлян.* Современные синтаксические теории. Изд. МГУ, 1963.

**В. А. Белошапкова.* Сложное предложение в современном русском языке. Некоторые вопросы теории. М., изд. «Просвещение», 1967.

В. А. Богородицкий. Общий курс русской грамматики. М., Учпедгиз, 1935.

А. В. Виноградов. Русский язык. М., Учпедгиз, 1947.

«Вопросы грамматики». М.—Л., Изд. АН СССР, 1960.

«Вопросы грамматического строя». М., Изд. АН СССР, 1955.

О. Есперсен. Философия грамматики. М., 1960.

С. О. Карцевский. Повторительный курс русской грамматики. М.—Л., Госиздат, 1928.

**Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка.* М., изд. «Наука», 1966.

А. М. Пешковский. Русский синтаксис в научном освещении, изд. 7. М., Учпедгиз, 1956.

А. М. Пешковский. Избранные труды. М., Учпедгиз, 1959 (raksti par gramatiku).

А. А. Шахматов. Синтаксис русского литературного языка, изд. 2. Л., Учпедгиз, 1941.

«Из трудов А. А. Шахматова по современному русскому языку (учение о частях речи)». М., Учпедгиз, 1952.

* *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika.* I, Fonētika un morfoloģija. R., 1959; II, Sintakse. R., 1962.

V NODAĻA

RAKSTĪBA

68. §. VISPĀRIGS PRIEKŠSTATS PAR RAKSTĪBU UN RAKSTĪBAS RAŠANĀS PRIEKŠNOTEIKUMI

Rakstība ir viens no lielākajiem cilvēces izgudrojumiem. Rakstība palīdz cilvēkiem sazināties tais gadījumos, kad sazināšanās ar skaņu valodas palīdzību nav iespējama vai ir apgrūtināta. Galvenās grūtības saziņai ar skaņu valodas palīdzību sagādā telpa un laiks. Mutvārdu saziņa (bez speciālas tehnikas, kā rupors, skaļrunis, telefons, radio) iespējama tikai ierobežotā rādusā no runātāja, runas dzirdamības robežās; arī laika robežas pārvarešanā uzrakstītais ir pārāks par runāto, kas izpaužas arī folklorā, piemēram, «Что написано пером, не вырубишь топором» — 'Kas ar spalvu uzrakstīts, to ar cirvi neizcirtīsi' vai latīņu «Verba volant, scripta manent» — 'Vārdi aizlido, uzraksti paliek'.

Rakstība izcēlās tad, kad runātājiem sakarā ar sarežģītākām sabiedriskām attiecībām radās nepieciešamība pārvarēt telpu, lai uzturētu sakarus ar tālākiem ģintis locekļiem vai citām ciltīm un lai kaut ko iemūžinātu. Līdz ar to sūtījumi («vēstules») un memoriāli uzraksti ir senākie rakstības veidi. Sūtījumi ir tikpat īslai-cīgi kā runātie vārdi, un mēs varam tos pētīt tikai to cilšu praksē, kuras vēl lieto šādu rakstību (šeit valodnieks var gūt ziņas no etnogrāfa); turpretim memoriālie uzraksti ir pieejami tiešam vērojumam (uzraksti klintīs, uz alu sienām, kapakmeņi, triumfa arkas utt.).

Rakstība ir papildu sazināšanās līdzeklis līdzās mutvārdu runai, un savās atšķirīgajās formās un veidos tai dažādos laikmetos ir bijušas dažādas attiecības ar skaņu valodu.

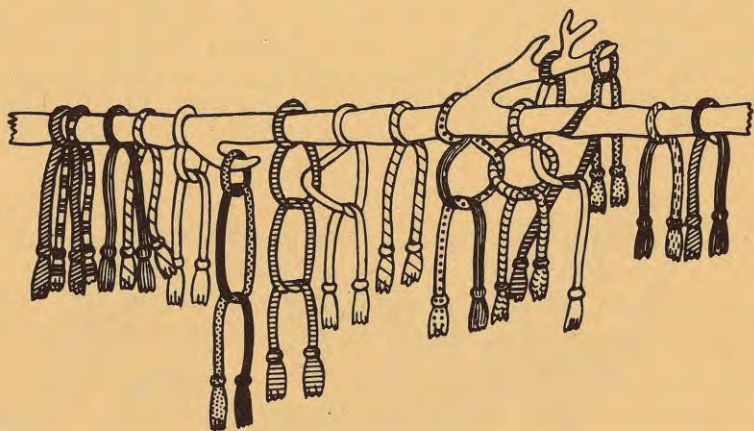
Vispirms pretēji dažu zinātnieku uzskatiem jānoliedz doma par rakstības rašanos pirms valodas. Bez valodas nav cilvēka, līdz ar to nevar būt arī rakstības. Rakstība visos cilvēka attīstības posmos ir papildu, sekundārs sazināšanās paņēmiens. Tomēr tas nenozīmē, ka rakstība vienmēr atveido tieši valodu. Valodas, tās gramatikas un fonētikas atveidošana ar grafiskiem līdzekļiem ir ļoti jauns rakstības attīstības posms; senākos posmos rakstība

varēja arī neatveidot valodas elementus un tomēr būt sazināšanās līdzeklis.

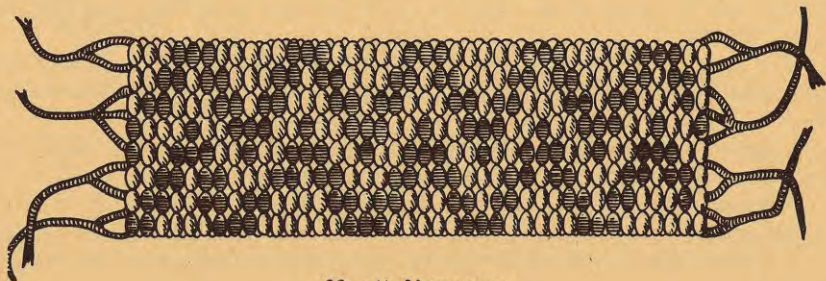
Sākumā acimredzot radās sūtījumi, kas maz atgādināja mūsu vēstules. Tā, piemēram, grieķu vēsturnieks Herodots (V gs. p. m. ē.) rakstīja, ka skiti, kuri karoja ar persiešiem, nosūtījuši tiem sūtījumu, kas sastāvējis no dzīvniekiem (varde, pele, putns) un piecām bultām un nozīmējis: «Ja jūs, persi, neiemācīsieties lēkāt pa purviem kā vardes, slēpties alās kā peles un lidot kā putni, tad tiksiet apbērti ar bultām, tiklīdz ienāksiet mūsu zemē.» Tas ir simboliskas signalizācijas piemērs, kur katra lieta kaut ko simbolizē (putns — «lidot» utt.). Šāda sūtījuma kopīgo jēgu persiešu valdnieka Dārija priesteri uzminēja, ne tikai pamatojoties uz tiešo simbolizāciju, bet arī zinot «kontekstu»: kas ir skiti, kur viņi dzīvo, kā karo utt.

Līdzās šai simboliskajai signalizācijai pastāv arī nosacīta signalizācija, kad pašas lietas neko neizsaka, bet tiek izmantotas kā nosacītas zīmes.

Tāda ir peruāņu lietotā k i p u rakstība — nūjiņa ar piesietām

27. att. Kipu.

28. att. Vampums.

daudzkrāsainām mezglainām aukliņām, kuru var nosūtīt ar ziņnesi kā vēstuli (sk. 27. att.), vai irokēzu v a m p u m a rakstība — josta vai zizlis ar piestiprinātiem vai uzvērtiem dažādas krāsas un lieluma gliemežvākiem (sk. 28. att.).

Par to, ko nozīmē mezgliņi uz aukliņām un gliemežvāku kombinācijas, protams, iepriekš jāvienojas tam, kas sūta tādu «vēstuli», un tam, kas to saņem. Šādas zināšanas parasti bija īpašai priesteru kastai¹. Ziņojumi, kurus nosūta šādā veidā, var būt tikai ļoti elementāri un shematiski; visbiežāk tie ir kādi norādījumi, neļaimes signāli u. tml.

Daudz lielākas iespējas ir zīmētai rakstībai.

Tādējādi rakstība plašākā nozīmē var ietvert visus cilvēku sazināšanās līdzekļus ar optisku², t. i., ar redzi uztveramu zīmju palīdzību; te ietilpst ne tikai rakstītais un iespiestais teksts, bet arī jebkuri rakstīto un iespiesto zīmju atveidojumi, piemēram, reklāmas uzraksti no neona caurulītēm pie veikala ieejas vai no konservu kārbām vitrīnā, uzraksti no dekoratīviem augiem, daudzkrāsainiem akmentiņiem vai lidmašīnām gaisā, kā arī dažādi dūmu, gaismas, krāsu signāli utt.

Istā rakstība saistīta ar grafisku³ zīmju (attēlu, zīmju, burtu, ciparu) izmantošanu saziņai un veido šaurāku sfēru.

Zīmētā rakstība tās dažādās formās vai nu tieši saistīta ar valodu, ja tā atspoguļo grafiski valodas formas, vai arī ir sazināšanās palīglīdzeklis, kas nav saistīts ar valodu, ja tā neatspoguļo valodas formas.

69. §. ZIMĒTĀS RAKSTĪBAS ATTĪSTĪBAS POSMI UN FORMAS

Zīmētā rakstība radusies kā piktogrāfija⁴, t. i., zīmējumu rakstība. Piktogrāfiskās rakstības paraugus atraduši kā arheologi, tā etnogrāfi.

Par apzīmētāju piktogrāfijā kalpo cilvēka, laivas, dzīvnieku utt. shematisks attēls. Protams, mākslas vēsturnieks un etnogrāfs ir ieinteresēti pētīt šādus zīmējumus, jo māksla un rakstība šais gadījumos ir nedalāmas, tomēr rakstības funkcijai zīmējumu mākslinieciskā vērtība nav būtiska, svarīga ir līdzība ar objektu un iespēja pazīt tēmu, t. i., sistēma informācijas pārraidei ar grafiskām zīmēm.

Par apzīmējamo piktogrāfijā kalpo dzīves situācija (medības, brauciens), lietas (airis, laiva), dzīvas būtnes (cilvēki, dzīvnieki);

¹ *Kasta* — no portugāļu *casta* — 'ģints', 'paauzde', kas no latīņu *castus* — 'tīrs'; šeit — īpašs senās sabiedrības slānis.

² *Optisks* — no grieķu *optikos* — 'redzams'.

³ *Grafisks* — no grieķu *graphikos* — 'ar rakstīšanu, zīmēšanu saistīts'.

⁴ *Piktogrāfija* — no latīņu *pictus* — 'gleznots' un grieķu *graphō* — 'rakstu'.

visa tā vārdiskais noformējums piktogrāfijai nav svarīgs (t. i., piktogrammu var lasīt gan ar nomeniem, gan ar darbības vārdiem, gan citādi).

Tipiski piktogrammu paraugi ir 29. attēlā redzamā eskimosu mednieka «dienasgrāmata» un 30. attēlā redzamais indiāņu «lūgumraksts». Pirmā piktogramma vieglāk lasāma, jo tās saturs ir uzskatāmāks («Cilvēks devās medībās, ieguva vienu zvēra ādu, pēc tam otru, medija valzirgu, brauca laivā kopā ar otru mednieku, pārnakšņoja»); šeit lineāra zīmējumu rinda attēlo ziņojuma lineāro rindu.

29. att. Piktogramma. Eskimosu mednieka «dienasgrāmata».

Otrā piktogramma — indiāņu cilšu lūgums prezidentam — atšifrējama šādi: «Dzērves, trīs caunu, lāča, jūras cilvēka un jūras kaķa ciltis siržu vienotībā uzdeva dzērves cilts vecākajam griezties ar lūgumu pie prezidenta atļaut tām pārcelties uz ezeru apgalu.»

30. att. Piktogramma. Indiāņu «lūgumraksts».

Šo piktogrammu lasīt grūtāk, jo līdzās viegli saprotamiem dzīvnieku un putnu attēliem, kas apzīmē indiāņu ciltis, ceļu un ezerus, tajā attēlotas arī abstraktākas tēmas — «siržu vienotība» un «vadoņa lūgums prezidentam», kas attēlots ar līnijām; tomēr piktogrammas lineārums neatbilst ziņojuma lineārumsam.

No šo piemēru salīdzinājuma redzams, ka viss uzskatāmais

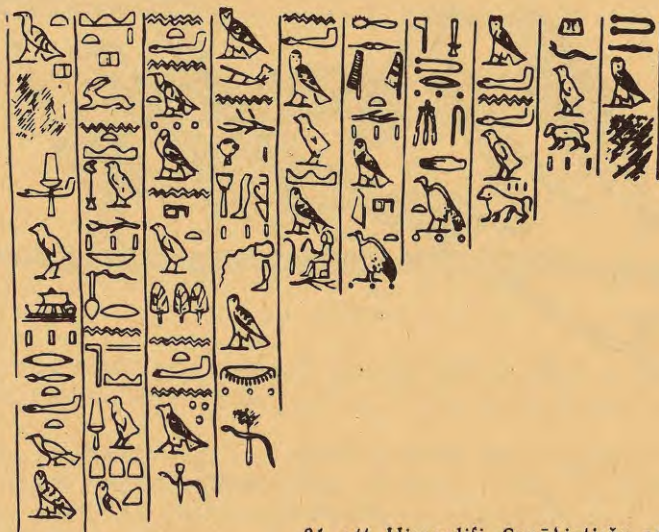
piktogrāfijā attēlojams viegli, bet viss abstraktais attēlojams un atšifrējams grūti.

Piktogrāfija nav saistīta ar alfabētu, t. i., noteiktu zīmju komplektu, un līdz ar to nav saistīta ar lasīt un rakstīt mācēšanu, jo ziņojumam vajadzīgās lietas un situācijas vajag tikai skaidri attēlot; piktogrāfijas nesaistījums ar valodas formām ļauj tai būt par ērtu sazināšanās līdzekli ciltīm ar dažādām valodām.

Daži pētnieki saista piktogrammu tipus ar citu sazināšanās palīg līdzekli — ar žestiem un to tipiem, kas neapšaubāmi varēja tā būt un prasa tālākus pētījumus. Tomēr uzskats, ka piktogrāfija un žesti noteiktā periodā aizstājuši valodu, nav pamatots — gan žesti, gan piktogrāfija bija tikai runājošiem cilvēkiem un nevarēja aizstāt valodu.

Līdz ar jēdzienu un abstraktās domāšanas attīstību rodas tādas prasības rakstībai, kuras piktogrāfija vairs nespēj apmierināt, un tad rodas ideogrāfija¹, t. i., jēdzienu rakstība, kad apzīmējamais ir nevis pats dzīves fakts, bet tie jēdzieni, kas rodas cilvēka apziņā un prasa izteiksmi rakstos.

Pāreja no piktogrāfijas uz ideogrāfiju saistīta ar vajadzību attēlot grafiski to, kam nepiemīt uzskatāmība un ko nevar attēlot zīmējumā (sk. 31. att.). Tā, piemēram, jēdzienus «vērīgums», «nomods» nevar uzzīmēt, bet var uzzīmēt orgānu, ar ko tie saistīti, t. i., aci. Tādējādi apzīmētājs ideogrāfiskās rakstības sākuma posmā paliek tas pats zīmējums, bet apzīmējamais mainās: acs zīmējums kā piktogramma nozīmē aci, bet kā ideogramma —

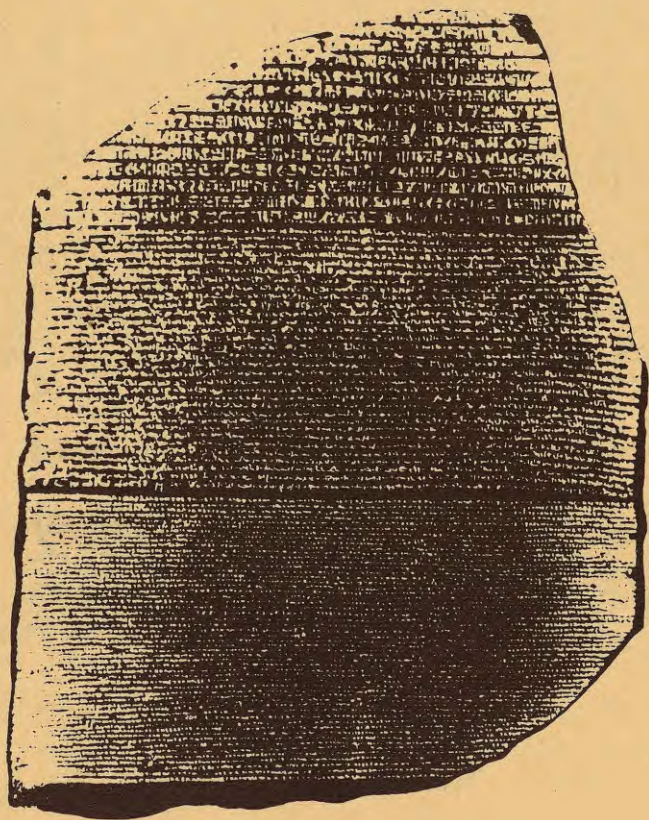

31. att. Hieroglifi. Senēģiptiešu rakstība.

¹ Ideogrāfija — no grieķu *idea* — 'jēdziens' un *graphō* — 'rakstu'.

vērīgumu, nomodu, t. i., lietas funkciju vai tās lietošanas rezultātu. Tāpat draudzību var attēlot divas sadotas rokas, ienaidu — sakrustoti ieroči utt.

Zīmējumam šais gadījumos ir pārnesta un līdz ar to nosacīta nozīme. Šis zīmējumu nozīmes pārnesums ļoti līdzīgs metonīmiskam pārnesumam leksikā, kur rika nosaukumu pārnes uz tā lietošanas rezultātu; sal., no vienas puses, язык — 'mēle' un язык — 'valoda' un, no otras puses, ас зīmējums — 'acs' un тас pats

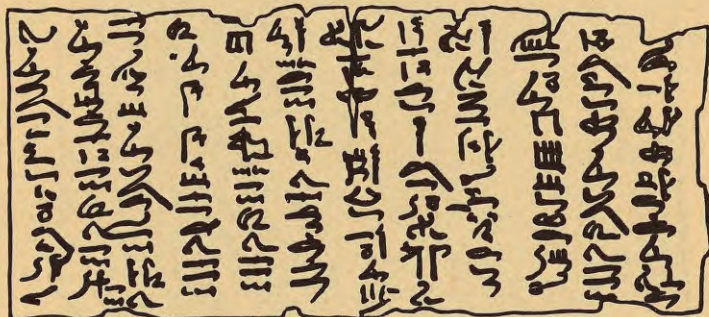
32. att. Rozetas akmens, kura atrašana ļāva F. Champolionam sākt atšifrēt senēģiptiešu hieroglifus, jo uzraksts sastāvēja no viena un tā paša teksta attēlojuma ar senēģiptiešu hieroglifiem (augšā) un senēģiptiešu demotiskajā rakstībā (vidū), bet apakšā bija teksta tulkojums sengrieķu valodā.

zīmējums — 'vērīgums', 'nomods' utt. Šai rakstības attīstības posmā vieniem un tiem pašiem zīmējumiem var būt gan tiešā nozīme (tas, kas attēlots), gan pārnestā nozīme (blakusparādības), kas, protams, ļoti apgrūtina šī tipa rakstu pieminekļu atšifrēšanu. Nepieciešamība paātrināt rakstišanu un attēlot arvien sarežģītākus un garākus tekstus noveda pie zīmējumu shematizācijas, pie zīmējumu pārveršanās nosacītās zīmēs — hieroglifos¹.

Rakstišanai attīstoties, cilvēki akmens un koka vietā sāka rakstišanai izmantot īpašus materiālus. Ēģiptē gatavoja papirusa tīstokļus no Nilas niedres šķiedrām, citur dažādi apstrādāja ādu

33. att. Hieroglifi. Ar svītru apvilkti Ptolemaja un Kleopātras vārdu apzīmējumi (no Rozētas akmens augšējā teksta).

34. att. Senēģiptiešu ātrraksts, kas izveidojies no hieroglifu rakstības (hierātiskais raksts).

Ķīniešu leksiskā figūru rakstība

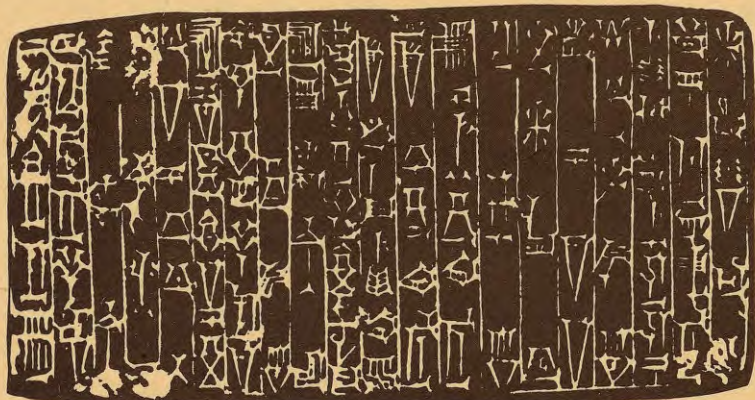
vecā	☉	☾	灬	木	日
jaunā	日	月	山	木	火
	Saule	Mēness	Kains	Koks	Suns

35. att.

¹ Hieroglifi — no grieķu *hieroglyphoi* — 'svēto rakstu zīmes'.

(pergaments) un, beidzot, Ķīnā izgudroja papīru. Rīkus ciršanai akmenī un skrāpēšanai kokā aizstāja rakstāmpiederumi — tuša un otiņa, ar kuriem varēja daudz ātrāk attēlot vajadzīgās zīmes.

Hieroglifu rakstība ir ērta tāpēc, ka ar tās zīmēm var attēlot gan uzskatāmu, gan abstraktu saturu; šeit jau rodas alfabēta jautājums, jo, lai varētu lasīt un rakstīt, jābūt zināmam krājumam zīmju un ļoti liels skaits hieroglifu.

36. att. Valdnieka Arad-Sina šumeru ķīraksta plāksnīte.

Tā tad ideogrāfija ir tāda rakstība, kurā grafiskās zīmes attēlo nevis vārdus to gramatiskajā un fonētiskajā noformējumā, bet šo vārdu nozīmes. Tāpēc, piemēram, ķīniešu hieroglifu rakstībā homonīmi tiek attēloti ar dažādiem hieroglifiem, bet to skanējums un morfoloģiskā uzbūve ir vienādi.

Jebkurā ideogrāfiskās rakstības veidā, protams, ir skanisko zīmju elementi, tāpēc šo laikmetu rakstu atšifrēšanā rodas jaunas grūtības: jānoskaidro, kad attiecīgā zīme ir ideogramma un kad tā apzīmē fonētisku parādību (zilbi, skaņu).

Jauns posms rakstības attīstībā sākās Tuvo Austrumu zemēs sakarā ar virkni vēsturisku notikumu. Galvenais bija tas, ka vajadzēja darīt rakstību vairāk pieejamu tās lietotājiem, bet šādu cilvēku skaits arvien pieauga sakarā ar tirdzniecības attīstību, pārvietošanos un valsts izveidošanos. Notika dažādi mēģinājumi vienkāršot rakstības veidu.

Viens ideogrāfiskā alfabēta sašaurināšanas ceļš bija saistīts ar leksiku. Tādu ceļu gāja ķīniešu rakstība. Tā, piemēram, jēdziena

37. att. Asīriešu-babiloniešu ķīl-raksts.

«asara» apzīmēšanai vajadzēja savienot divas zīmes — «acs» un «ūdens»; lai izteiktu jēdzienu «riet», vajadzēja savienot zīmes «suns» un «mute». Dažkārt šo savienojumu loģika maz saprotama, piemēram, ķīniešu rakstībā hieroglifs «kuģis» savienojumā ar zīmi «liesma» jāsaprot kā «ugunsgrēks», bet savienojumā ar zīmi «mute» — kā «plāpīgums» (sk. 38. att.). Šis ceļš bija mazproduktīvs.

Cits ideogrāfiskās rakstības vienkāršošanas ceļš bija saistīts ar gramatiku. Tā, piemēram, var saknēm atstāt to hieroglifus, bet no šīm saknēm atvasinātās formās lietot papildu hieroglifus ar afiksu nozīmi, taču šis ceļš der tikai tām valodām, kur vārds dalāms saknē un afiksos. Tomēr šāda metode alfabētu sašaurina ļoti maz, jo sakņu daudzums ir gandrīz neierobežots un katrai saknei vajadzīgs savs hieroglifs.

Zīmējuma papildināšana ar atslēgas zīmēm

38. att.

Produktīvākais izrādījās fonogrāfiskais¹ paņēmieni, kad rakstība sāka attēlot ne tikai valodas gramatisko uzbūvi, bet arī fonētiku.

Jau ēģiptieši un asīrieši-babilonieši mēģināja rakstībā attēlot valodas fonētisko pusi.

Asīrieši-babilonieši savus saliktos vārdus sāka dalīt gabaliņos, kuri atbilda šumeru valodas īsajiem vārdiem (asīrieši-babilonieši savu rakstību bija pārņēmuši no šumeriem), t. i., galu galā — zilbēs. Tad hieroglifs sāka apzīmēt zilbi.

Sādu vārda dalīšanu var paskaidrot ar piemēru: ja mēs krievu vārdu *Шыпа* sadalītu daļās *šu* un *ра* un attēlotu šīs daļas saskaņā ar to nozīmi franču valodā, kur *шу* (*chou*) ir 'kāposti' un *ра* (*rat*) — 'žurka', tad mēs būtu attēlojuši šo vārdu ar hieroglifiem «kāposti» un «žurka». Tieši tā radās pirmais fonogrāfijas attīstības posms — sillabiskā jeb zilbiskā fonogrāfija.

Tādas zilbiskas sistēmas labākais piemērs ir senindiešu dēva-

¹ *Fonogrāfisks* — no grieķu *phōnē* — 'skaņa' un *grapho* — 'rakstu'.

nāgarī rakstība, kur katra zīme attēlo līdzskaņa savienojumu ar patskani *a*, t. i., zilbes *pa, ba, ta, da* utt.; lai lasītu citu patskani, lietoja kādu virsrindas vai zemrindas zīmi; ja vajadzēja attēlot tikai līdzskani, tika lietota īpaša zemrindas nolieguma zīme — virāma (sk. 39. att.).

Ja vienā zilbē bija vairāki līdzskaņi, lietoja *ligatūras*¹, piemēram, sakopojumiem *tra, kta* utt.

Sillabiskajā rakstības sistēmā grafiskās zīmes ir nevis burti, bet *sillabēma*² (sal. krievu rakstībā «burtus» *я, е, ё, ю* tādos gadījumos kā *я* — 'es', *её* — 'viņas-', *ею* — 'ar viņu' utt.).

Sillabiskā alfabēta zīmju skaits ir atkarīgs no zilbēm ar attiecīgo patskani, kas parasti nepārsniedz dažus desmitus. Izveidojas samērā vienkāršs alfabēts, kura lietošana neprasa īpašas loģikas un gramatikas zināšanas.

Nākamais solis fonogrāfijas attīstībā ir senebreju un fenīķiešu rakstība, kur ar burtiem apzīmēja līdzskaņus, kuri veidoja saknes, bet starp tiem izvietotos patskaņus, kuri noformēja gramatiskās formas, rakstos attēloja ar diakritiskām³ zīmēm (senebreju rakstībā «šva», arābu rakstībā «harakatas» (sk. 40. att.)). Tādējādi alfabēts kļuva vēl ekonomiskāks, piemēram, arābu alfabētā ir 28 burti līdzskaņu un dažas «harakatas» patskaņu apzīmēšanai⁴. Šo rakstības tipu sauc par *konsonantisko*⁵ rakstību.

प्राणा उपधेहि

من رفیق

39. att. Senindiešu dēvanāgarī rakstība.

40. att. Arābu rakstība.

Pēdējo soli fonogrāfijā veica senie grieķi, kuri, spriežot pēc burtu nosaukumiem, grafiskās zīmes bija aizguvuši no fenīķiešiem⁶; viņi sāka apzīmēt ar burtiem ne tikai līdzskaņus, bet arī patskaņus, jo grieķu valodā saknes un afiksi sastāvēja ne tikai no līdzskaņiem, bet arī no patskaņiem. Patskaņu apzīmēšanai grieķi izmantoja liekos fenīķiešu rakstības līdzskaņus (alef, he, vav, ain fenīķiešu valodā apzīmēja līdzskaņus, bet grieķu valodā —

¹ *Ligatūra* — no latīņu *ligare* — 'sasiet'.

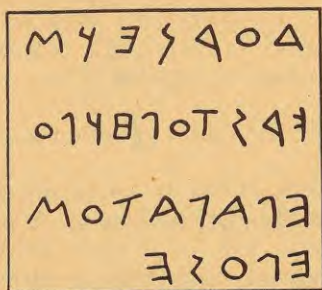
² *Sillabēma* — no grieķu *syllabē* — 'zilbe'.

³ *Diakritisks* — no grieķu *diakritikos* — 'atšķirības-'.

⁴ Sk. H. B. Юшманов. Грамматика литературного арабского языка. 1928, 14. lpp.

⁵ *Konsonantisks* — no latīņu *consonans, consonantis* — 'saskanīgs'.

⁶ *Alpha* no *aleph* — 'vērsis', *bēta* no *beth* — 'māja', *gamma* no *gimel* — 'jūgs', *delta* no *daleth* — 'durvis' utt.

41. att. Feras salā atrastie sen-
grieķu uzraksti.

patskaņus — alfa, epsilons, ipsilons un omikrons). Īpašiem grieķu aspirētajiem līdzskaņiem tika izdomāti speciāli burti: ϑ — «teta», φ — «fi», χ — «hi» (sākotnēji tie bija aspirētie *t, p, k*).¹

Tādējādi grieķu alfabēts joniēšu redakcijā bija pirmais burtu-skaņu alfabēts un vēlāk kalpoja par pamatu latīņu, slāvu un daudziem citiem alfabētiem. Svarīgs ir fakts, ka tādu alfabētu burti atspoguļoja nevis vienkārši skaņas, bet atbilda pamatskaņām — fonēmām. Tāpēc tādas alfabētas var saukt par fonēmātiskiem.²

Uz sensemītu alfabētu bāzes radās aramiešu rakstība, kura ar dažādu sīriešu rakstības tipu (Palmīras, estrangelo, nestoriāņu) starpniecību izplatījās uz austrumiem — uiguru un tālāk mongoļu un mandžūru valodā.

Dienvidos aramiešu rakstība pārgāja pie arābiem un to pakļautajām tautām no Rietumāfrikas līdz Indijai un Malajai. Arābu alfabētu izmantoja visas tautas, kas pārgāja islama ticībā, — persieši, turki, tatāri, uzbeki, azerbaidžāņi, turkmēņi; to lietoja arī dažas Kaukāza tautas (abhāzieši, dagestāņi).

Romieši, pārstrādājuši grieķu alfabētu, izveidoja savai valodai atbilstošu rakstību un pēc tam nodeva to visām romāņu-ģermāņu tautām (frančiem, spāņiem, itāliešiem, portugāļiem, rumāņiem, vāciešiem, angļiem, zviedriem, norvēģiem, dāņiem). Latīņu alfabētu pārņēma arī somi, ungāri, igauņi, latvieši, lietuvieši, albāņi un dažas slāvu tautas — poļi, čehi, slovaki, slovēņi, horvāti.

1929. gadā uz latīņu alfabētu pārgāja turki. Divdesmitajos gados notika PSRS tautu rakstības latinizācija — daļēji arābu rakstības vietā (tjurkiem, irāņiem un dažām Kaukāza tautām), daļēji kā jauna rakstība Eiropas ziemeļu un Sibīrijas tautām, kurām agrāk nebija rakstības.

Kopš 1936. gada PSRS tautas rakstībā sāka lietot krievu alfabētu, kurš ir turpinājums kirilicai — slāvu alfabētam, ko lietoja bulgāri, serbi, krievi, ukraiņi, baltkrievi, kā arī čuvaši, marieši un mordvieši.

¹ Sakumā grieķi rakstīja līdzīgi semītu tautām no labās puses uz kreiso, pēc tam ar bustrofedona paņēmieni, t. i., pirmo rindu no kreisās puses uz labo, otro — no labās puses uz kreiso utt.; vēlāk grieķiem nostiprinājās rakstība no kreisās puses uz labo.

² Par rakstības tehnikas attīstību dažādos laikmetos sk. darbā *B. A. Истрин. Развитие письма. М., 1961; изд. 2, М., 1965.*

Hieroglifi	Hierātiskais	Feniķiešu	Grieķu		Latīņu
			senais	jaunais	
Α	Α	Α	Α	Α	A
Β	Β	Β	Β	Β	B
Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	G
Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	D
Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	E
Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	F
Η	Η	Η	Η	Η	H
Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	
Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	I
Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	K
Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	L
Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	M
Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	N
Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	X
Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	O
Π	Π	Π	Π	Π	P
Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Q
Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	R
Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	S
Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	T

42. att. Alfabēta attīstība no ēģiptiešu hieroglifiem līdz latīņu alfabētam.

grieķu ātrraksts	glagolica	kirilica	grieķu ātrraksts	glagolica	kirilica
α	†	Δ	μ	ε	Б
γ	ϝ	Γ	ν	ϣ	У, Ч
δ	Ϟ	Δ	Ϝ	Ϛ	З, С
ι	ϞϚ	Ι	Ϟ	Υ	У
λ	Ϟ	Λ	Ϟ	Ж	Ж
υ	Ϟ	Υ	Ϟ	Ш	Ш
τ	Ϟ	Τ	Ϟ	Щ	Щ
σ	Ϟ	С	Ϟ	Ѧ, Ѧ, Ѧ	
χ	Ϟ	Χ	Ϟ	Ѧ, Ѧ, Ѧ	А, ІА
μ	Ϟ	Ν	Ϟ	Ѧ	А
υ	Ϟ	Η	Ϟ	Ѧ	Ѧ
ο	Ϟ	Ο	Ϟ	Ѧ	Ѧ
ϛ	Ϟ	Ϟ	Ϟ	Ѧ	Ѧ

43. att. Bizantiešu ātrraksta, glagolicas un kirilicas salīdzinājums.

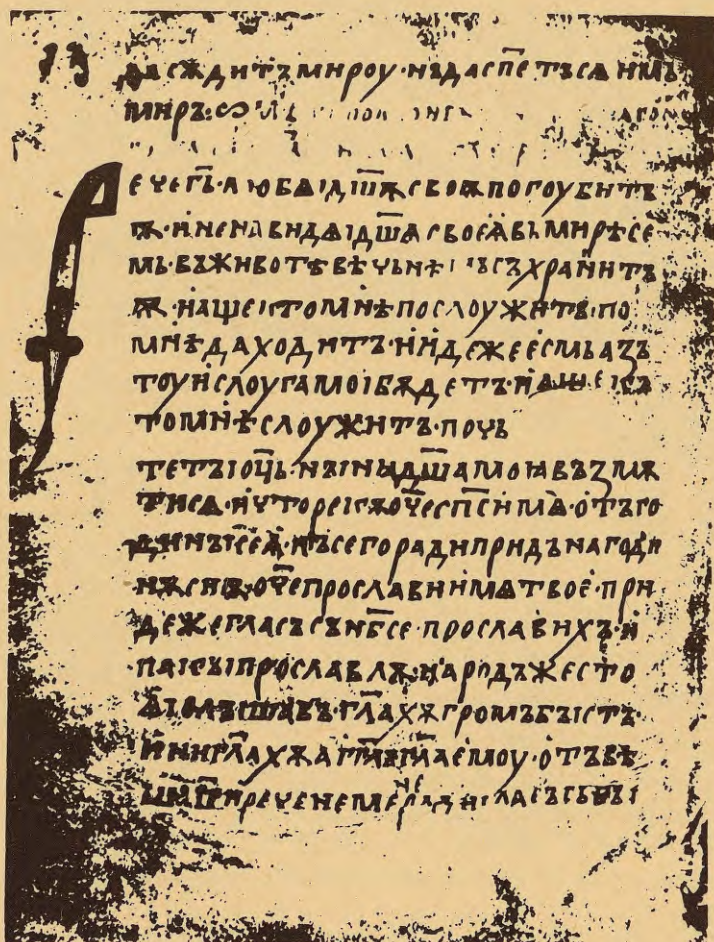
Otru slāvu alfabētu — glagolicu — lietoja galvenokārt Horvātijā līdzās vēlākai latīņu rakstībai. Sākotnēji tas bija visu slāvu tautu alfabēts, un vissenākie slāvu rakstu pieminekļi ir tieši glagolicā.

Ipaši ļoti seni alfabēti, kuru izcelšanās nav pilnīgi skaidra, ir armēņiem un gruzīniem. Mūsu ēras IV gadsimtā bīskaps Vulfila, izmantojot grieķu alfabētu un dažas ģermāņu rūnu raksta zīmes¹, izveidoja alfabētu ģermāņu tautai gotiem.

Rakstības veids cieši saistīts ar izmantoto tehniku. Viduslaiku rakstības paņēmieniem raksturīgi dažādi «rokraksti», kas saistīti

¹ Rūnu raksts (no senskandināvu run — 'noslēpums') sastāvēja no stūrainām zīmēm; to lietoja Skandināvijā un Anglijā.

45. att. Lappuse no kirilicas rokraksta «Savas grāmata» (XI gs.).

jās tādu burtu zīmējumu, kas labāk atbilda iespīšanai un tuvināja krievu burtus latīņu burtiem.

Ar rakstības tehnisko pusi un tās materiāliem nodarbojas īpaša paligdisciplīna — paleogrāfija¹.

¹ Paleogrāfija — no grieķu *palaios* — 'sens' un *grapho* — 'rakstu'.

46. att. Lappuse no kirilicas rokraksta «Ostromira evaņģēlijs» (1056.—1057. g.).

70. §. GRAFĒTIKA

Mūsdienu rakstība izmanto visus paņēmienu, kas izstrādāti ilgajā rakstības attīstības gaitā.

Piktogrāfiju lieto: 1) ja jāinformē lasītnepratējs vai mazizglītotš cilvēks; te pieder zīmējumi uz izkārtņēm — zābaks, primuss, kliņģeris, tāpat ugunsdzēsības dienesta zīmes, piemēram, pie mājas ieejas piestiprināts dēlītis ar spaiņa, ķekša un cirvja zīmējumu, kā arī attēli ābecēs, kur bērniem vispirms «jāizlasa» zīmējums, pēc tam vārds!; 2) ja nav zināma lasītāja valoda, piemē-

¹ Tas pats mērķis ir attēliem rokasgrāmatās un vārdnīcās, kur tie aizstāj aprakstu.

ram, apkopējas, oficianta un citi zīmējumi pie zvanu pogām «Inturista» viesnīcās.

Ideogrāfiju (gan zīmējumu, gan hieroglifu ideogrāfiju) lieto ceļa zīmēm¹ (zigzags kā likumota ceļa zīme, krusts kā krustojuma zīme, izsaucējs kā zīme «uzmanīgi!» utt.), augstsprieguma strāvas apzīmēšanai (galvaskauss un sakrustoti kauli), kā medicīnas emblēmu aptiekās (čūska un kauss); pie ideogrāfijas pieder dažādas nosacītas zīmes kartogrāfijā un topogrāfijā (derīgo izrakteņu zīmes, riņķīši un punkti apdzīvotu vietu apzīmēšanai utt.)².

Pie hieroglifikas pieder speciāli zinātņu simboli, piemēram, matemātikas zīmes, kas var būt gan cipari, gan burti, gan īpaši apzīmējumi:

2d, >, <, f, $\sqrt{\quad}$

vai ķīmijā:

H, O, Ca, H₂SO₄

utt.

Tādos rakstījumos kā 1-*й* — 'pirmais', 2-*го* — 'otrā-', 10-*му* — 'desmitajam' utt. izmantota skaitliskā hieroglifa (1, 2, 10) un gramatiskā apzīmētāja (-*й*, -*го*, -*му*), kas rāda vārdu šķiru un locījuma un skaitļa formu, kombinācija.

Zinātnes vajadzība pēc ideogrāfijas izskaidrojama ar to, ka zinātnei 1) jēdziens jāattēlo precīzi (ne ūdens vispār, bet ķīmisks ūdens jēdziens H₂O); 2) jēdziens jāattēlo lakoniski, t. i., īsi un ekonomiski (hieroglifikas lakoniskums uzskatāmi redzams, ja matemātikas formulu salīdzina ar tās uzrakstījumu vārdiem); 3) uzrakstītais jāpadara starptautisks; hieroglifs nav saistīts ar vienu valodu, bet ļauj jebkuram speciālistam — tehniķim, ārstam utt. — izmantot literatūru, kas izdota jebkurā valstī.

Protams, ideogrāfiskā rakstība ir rakstība informētajiem: jāzina attiecīgās zināšanu sfēras zīmes.

Bet galvenais mūsdienu rakstības veids ir fonemātiskā fonogrāfija, lai gan līdzās tai lieto arī citus fonogrāfijas paņēmienus. Tā, piemēram, krievu rakstībā līdzās grafisko zīmju — burtu normālam lietojumam valodas fonēmu attēlošanai sastopams arī grafisko zīmju lietojums zilbju attēlošanai (я [jа], ею [jэjу] utt.). Tādi rakstījumi kā в НКПроце (в Наркомпроце) — 'Izglītības tautas komisariātā', в СПбурге (в Санкт-Петербурге) rāda konsonantiskās rakstības metodes lietojumu (sal. ar komponista S. Prokofjeva parakstu СПркфв).

¹ Sk. A. A. Зализняк. Опыт анализа одной относительно простой знаковой системы. Крājūmā «Структурно-типологические исследования». М., 1962.

² Sk. A. A. Реформатский. Семиотика географической карты. Крājūmā «Лингвистическая терминология и топонимия», М., 1964.

71. §. ALFABĒTS

Ideālam fonogrāfiskam alfabētam jāsaturs tik daudz burtu, cik fonēmu ir attiecīgajā valodā.

Taču, tā kā rakstība veidojusies vēsturiski un daudz kas rakstībā atspoguļo novecojušas tradīcijas, tad ideālu alfabētu nav, bet ir vairāk vai mazāk racionāli. Esošo alfabētu vidū izplatītākie un grafiski ērtākie ir latīņu alfabēts un krievu alfabēts.

Jaunā romāņu un ģermāņu barbaru kultūra radās uz Romas impērijas drupām un pārņēma latīņu valodu kā baznīcas, zinātnes un literatūras valodu. Latīņu alfabēts, kas labi atbilda latīņu valodas fonētiskai uzbūvei, pilnīgi neatbilda romāņu un ģermāņu valodu fonētikai. 24 latīņu burti¹ nekādi nespēja grafiski attēlot jauno Eiropas valodu 36—40 fonēmas. Tā, piemēram, lielajam vairumam Eiropas valodu vajadzēja zīmes frikatīviem šņāceņiem un afrikātām, kuru nebija latīņu valodā. Pieci latīņu valodas patskaņi (*a, e, o, u, i* un vēlāk *y*) neatbilda franču, angļu, dāņu un citu Eiropas valodu patskaņu sistēmai.

Fonēmas	Burti								
	franču valoda	vācu valoda	angļu valoda	rumāņu valoda	ungāru valoda	poļu valoda	čehu valoda	latviešu valoda	lietuviešu valoda
[s]	s, ss, c, ç	s, ss, ß	s, c, sc, ss	s	sz	s	s	s	s
[z]	s, z	s	s, z, zz, x	z	z	z	z	z	z
[c]	—	z, tz	—	ț	ç	c	c	c	c
[dʒ]	—	—	—	—	—	dz	—	dž	—
[š]	ch	sch, s+t, p vārda sākumā	sh, s, ci, ti, si, ssi, ch	ș	s	sz, rz	š	š	š
[ž]	j, g+i, e	—	s, z, zh, ge	j	zs	ž, rz	ž	ž	ž
[č]	—	tsch	ch, tch, tu	c+i, e	cs	cž	č	č	č
[dʒ̃]	—	—	j, g+i, e, y, dg+i, e, y	g+i, e	—	dž	—	dž	—
[k]	c, k, qu	k, qu, c	c, qu, k, ck, ch	k	k	k	k	k	k
[f]	f, ph	f, v, ph ²	f, ph, gh	f	f	f	f	f	f

¹ Vēlākajā latīņu valodā bija 26 burti.

² Sal. vācu lingvistiskā žurnāla «Archiv für vergleichende Phonetik» nosaukumā, kur *v*=[v] un [f], bet [f] attēlots gan kā *f*, gan kā *v*, gan kā *ph*.

Mēģinājumi izgudrot jaunus burtus (piemēram, franku karaļa Hilperika ieteiktās zīmes starpzobu līdzskaņiem) neguva panākumus. Tradīcija izrādījās stiprāka par vajadzību. Nenozīmīgi alfabēta jauninājumi (kā, piemēram, franču *ç*, vācu *ß* vai dāņu *ø*) neglāba stāvokli. Radikālāk un vispareizāk rīkojās čehi, kuri nepārņēma daudzu burtu kombinācijas, kā poļu *sz*=[š], *cz*=[č], *szcz*=[šč], bet izlietoja diakritisku zīmi virs burtiem, kas izveido likumsakarīgas svelpēņu *s, c, z* un šņaceņu *š, č, ž* rindas¹.

Tādējādi alfabētu var papildināt dažādi:

1) apgādājot burtus ar papildu zīmēm: apakšējām, sedija tipa, piemēram, rumāņu *ț, ș*, vai arī krustojošām, piemēram, dāņu *ø*, poļu *ł*, vai augšējām, piemēram, čehu (arī latviešu un lietuviešu) *č, š, ž*;

2) izlietojot ligatūras, piemēram, vācu *ß*;

3) vienas skaņas attēlošanai lietojot vairāku burtu kombināciju, piemēram, vācu *ch*=[x], *sch*=[š].

Paņēmienu un grūtības, kas radās latīņu alfabētu izmantojošām tautām alfabēta trūkumu novēršanā, var ilustrēt tabula (sk. 298. lpp.), kur parādīts, kā viena un tā pati fonēma tiek attēlota ar dažādiem burtiem.

Turklāt pēc tās pašas latīņu tradīcijas viens un tas pats burts latīņu alfabētu izmantojošās valodās tiek lietots dažādu fonēmu apzīmēšanai, piemēram:

Fonēma \ Burts	Franču valoda	Vācu valoda	Angļu valoda
s	[s], [z]	[s], [z], [š]	[s], [z], [š], [ž]
c	[s], [k]	[k]	[s], [k]
v	[v]	[f], [v]	[v]
ch	[š]	[x], [k]	[č], [k], [š]
sh	—	—	[š], [sx]

Krievu alfabētā šo trūkumu nav. Slāvu alfabētu izveidotāji nevis vienkārši pielāgoja grieķu alfabētu slāvu valodām, bet to radikāli pārstrādāja ne tikai burtu veidojuma ziņā, bet arī slāvu valodu fonemātiskā sastāva atspoguļojuma ziņā; slāvu valodām neraksturīgos aspirētos līdzskaņus svītroja, toties izveidoja burtus *ч, ш, ъ* afrikātu apzīmēšanai un *х, з, ѡ, ж, ѣ, ѵ* patskaņu apzīmēšanai. Šī alfabēta pielāgošana krievu valodai notika pakāpeniski un ieguva juridisku noformējumu divos likumdošanas aktos — Pētera I personiskā korektūrā (1710) un Padomju varas dekrētā (1917). Krievu alfabēta burti labi atbilst valodas fonemātiskajam sastāvam.

Pēc 1917. gada reformas krievu alfabēts sastāv no 33 burtiem

¹ Šo tehnisko paņēmienu ieteica ievērojamais čehu humānists un apgaismo-tājs Jans Huss. (To lieto arī latviešu un lietuviešu valodā. — *Tulk.*)

(ieskaitot burtu *ѣ*, kas vēl nav galīgi apstiprināts ar likumu, bet ir nepieciešams krievu valodas pareizam rakstiskam attēlojumam, ko saprata jau XVIII gadsimta filologi, iesakot ieviest burtu *ѣ*, ko vēlāk Karamzins aizstāja ar *ѣ*).

1. Burti *ц, ш, ж, з, х* (5) ir absolūti viennozīmīgi, jo tie vienmēr apzīmē fonēmas [ц, ш, ж, з, х] un šīs fonēmas vienmēr tiek attēlotas ar burtiem *ц, ш, ж, з, х*¹.

2. Burtiem *ч, ж, щ* (3) jau nepiemīt tāda viennozīmība, jo

a) *ч* apzīmē fonēmu [ч], piemēram, vārdos *час* — 'stunda', *чистый* — 'tīrs', *легче* — 'vieglāk', bet savienojumā ar *с* var apzīmēt arī fonēmu [ш], piemēram, vārdā *счастье* [ш'а́с'т'jo] — 'laime', sal. *счистить* — 'notīrīt', kur *с* apzīmē priedēkļa fonēmu [с], bet burts *ч* — saknes [чист-] sākumu;

b) *ж* parasti apzīmē fonēmu [ж], bet savienojumos *жж, зж, жд* var apzīmēt arī fonēmu [ж], kurai nav īpaša burta (sal. *Кожжуртрест*, kur *жж* attēlo divas fonēmas [ж], un *вожжи* — 'groži', kur *жж* apzīmē vienu fonēmu [ж], kā arī *разжать* — 'atvērt', kur *з* un *ж* apzīmē fonēmas [з] un [ж], un *вижжать* — 'smilkstēt', kur *зж* apzīmē vienu fonēmu [ж]; tas pats ir vārdos *подожди* — 'pagaidi!', kur *ж* un *д* apzīmē fonēmas [ж] un [д], un *дожди* — 'lieti', kur *жд* apzīmē vienu fonēmu [ж];

c) burts *щ* vienmēr apzīmē fonēmu [щ], bet fonēmu [щ] rakstos var izteikt ar burtkopu *сч* (piemēram, *счастье*).

3. Burts *ѣ* («*u* ar locīņu») ir viennozīmīgs, tas vienmēr apzīmē fonēmu [j], bet šī fonēma var būt attēlota arī ar citiem līdzekļiem, kas saistīti ar patskaņu attēlojumu (sk. 5. punktu).

4. Burti *п, б, м, ф, в, т, д, н, с, з, л, р* (12) apzīmē gan cietās, gan mīkstās līdzskaņu fonēmas, izmantojot diakritisko zīmi *ь* un savienojumus ar dažādiem patskaņiem, ko var parādīt šādā tabulā:

Fonēmas	Līdzskaņu priekšā un vārda beigās	Patskaņu priekšā savienojumos
Cietās: [п, б, м, ф, в, т, д, н, с, з, л, р]	<i>п, б, м, ф, в, т, д, н, с, з, л, р</i>	<i>ты, тэ, та, то, ту</i> utt.
Mīkstās: [п', б', м', ф', в', т', д', н', с', з', л', р']	<i>пь, бь, мь, фь, вь, ть, дь, нь, сь, зь, ль, рь</i>	<i>ти, те, тя, тэ, тю</i> utt.

5. Burti *э — е, а — я, о — ё, у — ю, ы — и* apzīmē piecas patskaņu fonēmas, turklāt dubultais burtu komplekts (10 burti piecām fonēmām) izskaidrojams ar iepriekšējo punktu, t. i., ar grafisku paņēmieni cietās un mīkstās zilbes apzīmēšanai, jo krievu

¹ Jāatceras, ka cieto un mīksto [к, г, х] atšķirība krievu valodā nav fonemātiska, un līdz ar to jebkurš [к, г, х] vienmēr ir viena un tā pati fonēma.

alfabētā nav īpašu burtu cietajiem un mīkstajiem līdzskaņiem; līdz ar to burtkopas **та** — **тя**, **ту** — **тю** rāda nevis patskaņu, bet līdzskaņu atšķirību: cietie līdzskaņi (rakstījumos **та**, **ту**) vai mīkstie līdzskaņi (rakstījumos **тя**, **тю**). Krievu patskaņu lietojumu paskaidro šāda tabula:

Fonēmas	Burti	Atsevišķi un aiz patskaņiem	Aiz līdzskaņiem	
			cietajiem	mīkstajiem
[и]		и	ы	и
[э]		э	э	е
[а]		а	а	я
[о]		о	о	ё
[у]		у	у	ю

6. Burti **е**, **ё**, **я**, **ю** (dažos gadījumos arī **и**) vārdu sākumā, aiz patskaņiem un aiz burtiem **ь** un **з** krievu rakstībā apzīmē zilbi ar fonēmas [j] un patskaņa savienojumu, piemēram, *ель* [jэл'] — 'egle', *моей* [mojėj] — 'manas-', *чьей* [čjėj] — 'kuras-', *яма* [jама] — 'bedre', *моя* [moja] — 'mana', *чья* [čja] — 'kuras-', *ёж* [jož] — 'ezis', *моё* [mojo] — 'mans', *чье* [čjo] — 'kura-', *свел* [sјэл] — 'apēdu', *их* [jix] — 'viņu-', *мои* [moji] — 'mani', *чи* [čji] — 'kuru-'.

7. Bez tam krievu alfabētā ir burti **ь** un **з**, kas neattēlo nekādas fonēmas, bet **ь** lieto kā līdzskaņu mīkstinājuma zīmi (*мел* — 'kritis' un *мель* — 'sēklis') vai kā šķiruma zīmi, kas rāda, ka patskanis jālasa ar iepriekšēju jodu; šai pašā nolūkā aiz priedēkļiem raksta arī **з**, piemēram, *подъём* — 'celšana' un *объём* — 'tilpums'.

72. §. ORTOGRĀFIJA

Ja alfabēts būtu izveidots pēc principa «burtu skaits atbilst valodas fonēmu skaitam», tad jautājums par ortogrāfiju pa pusei būtu atrisināts. Bet, tā kā ideālu alfabētu nav un tie ir veidojušies vēsturiski, atspoguļojot dažādas tendences, tad alfabēta lietošanai rakstībā nepieciešami ortogrāfijas likumi. Bez likumiem par burtu lietošanu valodas atveidošanai pastāv vēl citi rakstības likumi, kā, piemēram, vārdu rakstība kopā un šķirti, vārdu pārnesšanas likumi.

Tādējādi ortogrāfija¹ ir praktiskās rakstības normu vai likumu kopums, kas sastāv no 1) alfabēta burtu lietošanas likumiem vārdū, to formu un savienojumu rakstībā, 2) vārdu un vārdu

¹ *Ortogrāfija* — no grieķu *orthos* — 'taisns', 'pareizs' un *grapho* — 'rakstu'. Grieķu vārdam *orthographia* atbilst krievu kalks *правописание* un latviešu kalks *pareizrakstība*.

savienojumu rakstības likumiem neatkarīgi no to rakstījumā ietilpstošiem burtiem.

Šādas rakstības normas regulē dažādi principi.

Ortogrāfijā, kas saistīta ar alfabēta burtu lietošanu, var konstatēt sešus principus, kuri saistās pa pāriem.

Pirmais princips — fonemātiskais, otrais — fonētiskais.

Fonemātiskais rakstības princips prasa, lai katra fonēma būtu izteikta ar vienu un to pašu burtu neatkarīgi no pozīcijas, kādā tā atrodas, piemēram, *дуба* — 'ozola-' un *дуб* — 'ozols' raksta vienādi, lai gan tos izrunā dažādi: formā *дуба* — [б], t. i., balsīgs līdzskanis, bet formā *дуб* šis līdzskanis vārda beigās kļūst nebalssīgs. Turpretim fonētiskais princips prasa, lai burti attēlotu reāli izrunātās skaņas; tādējādi fonemātiskā un fonētiskā rakstība skaidrās pozīcijās saskan, bet neskaidrās — nesaskan.

Tā, piemēram, *сом* — 'sams' un *сам* — 'pats' raksta vienādi fonemātiski un fonētiski, bet piemērā *сома поймала сама* — 'samu noķēru pati' krievu valodā ir fonemātisks rakstījums, jo skaidrās pozīcijas rāda atšķirīgas fonēmas [o] un [a], bet fonētiski šis pats izteiciens iegūtu rakstījumu *сама поймала сама*, kur nav iespējams pateikt, kurš vārds apzīmē zivi un kurš zvejnieci.

Krievu rakstībā izņēmumi no fonemātiskā principa sastopami

1) alfabēta dēļ, jo patskaņu burtu ir divas reizes vairāk, nekā vajadzētu, bet līdzskaņu burtu — par 12 mazāk, nekā vajadzētu; bez tam nav burta līdzskanīm [ж];

2) tāpēc, ka pastāv īpaši ortogrāfijas likumi, piemēram, priekšburtiem ar [з]: *безработный* — 'bezdarbnieks', bet *беспосадочный* — 'bez nolaišanās', *безбровый* — 'bez uzacīm', bet *беспечный* — 'bezrūpīgs' un beidzot *безвкусный* — 'bezgaršīgs', kur tiek lietots burts *з*, kaut gan *з* šai gadījumā skan kā [c]. Tomēr, kad šie līdzskaņi skan kā šņāceņi, piemēram, vārdos *бесшумный* — 'beztrokšņa-', *безжалостный* — 'nežēlīgs', *бесчеловечный* — 'necilvēcisgs', *з* un *с* tiek saglabāti pēc likuma «Priekš burtiem *б, в, г, д, ж, з, л, м, н, р* rakstāms *з*, bet priekš burtiem *п, ф, к, т, ш, с, ч, ц, х* rakstāms *с*». Bez šī likuma (kas drīzāk ir izņēmums krievu ortogrāfijā) pie fonētiskā rakstījuma gadījumiem pieskaitāma burta *ы* rakstība aiz *ц* (*цыган* — 'čigāns', *цыпленок* — 'cālis', *огурцы* — 'gurķi', *лисицы* — 'lapsas', *Лисицын*), kur vajadzētu rakstīt burtu *и*, sal. ar uzvārdiem *Лисициан, Цицин*, kur ir fonemātiskā rakstība.

Krievu ortogrāfijas pamatlikumi balstās uz fonemātiskā principa: «Raksti neuzsvērtos patskaņus tāpat kā uzsvērtos, piemēram, *вода* — 'ūdens', *водовоз* — 'ūdens vedējs' tāpēc, ka ir *воды* — 'ūdeņi', *лесовод* — 'mežkopis' tāpēc, ka ir *лес* — 'mežs', un *лисовод* — 'lapsu audzētājs' tāpēc, ka ir *лúсы* — 'lapsas'.» «Raksti balsīgos un nebalsīgos līdzskaņus vienmēr — jebkurā pozīcijā tā kā patskaņu, sonoro līdzskaņu un [в], [в'] priekšā, piemēram, *плод* — 'auglis' tāpēc, ka ir *плода* — 'augļa-', un *плот* — 'plosts'

tāpēc, ka ir *плота* — 'plosta-'; *отдать* — 'atdot', jo ir *оторвать* — 'atraut', bet *подпилить* — 'iezāgēt', jo ir *подорвать* — 'ieplēst'; *дворняжка* — 'krancis' tāpēc, ka ir *дворняжек* — 'kranču-', bet *Машка* tāpēc, ka ir *Машек*; *лезть* — 'kāpt', jo ir *лезу* — 'kāpju', bet *нести* — 'nest', jo ir *несу* — 'nesu'; *купаться* — 'peldēties' ar mīkstinājuma zīmi (b), jo ir *купать* — 'peldināt'; tāpēc dažādi raksta arī *курить* — 'smēķēt', *куриться* — 'deg' un *курит* — '(viņš) smēķē', *курится* — 'deg'.

Trešais un ceturtais ortogrāfijas princips — etimoloģiskais un tradicionāli vēsturiskais princips — cenšas atspoguļot rakstībā nevis mūsdienu stāvokli, bet pagātni, turklāt etimoloģiskais princips tiešām atbilst valodai tās pagātnē; tādi ir vārdu rakstījumi ar burtu *e*: *пчел* — 'bišu-', *жен* — 'sievu-', *пошел* — 'aizgāju', *пшениный* — 'prosas-', *лжешь* — '(tu) melo', jo šais gadījumos kādreiz krievu valodā bijusi fonēma [э], bet mūsdienu krievu valodā šeit ir [о], t. i., «o aiz mīkstā līdzskaņa vai šņāceņa»; sal. *шов* — 'šuve', *жох* — 'slipēts zellis', *мечом* — 'ar zobenu', *плащом* — 'ar apmetni', *трещотка* — 'tarkšķis', *чеботка* — 'čēčotka', *шорох* — 'čaboņa' utt., kur pareizi tiek lietots rakstības fonemātiskais princips¹.

Uz šī paša pagātnes atveidojuma principa bazējas tradicionāli vēsturiskais princips, kas ir pats principiālākais un akli saglabā jebkuru rakstības tradīciju. Krievu rakstībā tādi ir baznīcslāvu rakstījumi, piemēram, *помощник* — 'palīgs' ar burtu *щ*, lai gan šis vārds cēlies nevis no baznīcslāvu *помощь* — 'palīdzība', bet no krievu *помочь* — 'palīdzība', 'talka', tāpēc etimoloģiski vajadzētu rakstīt ar *ч* (*помочник*), bet fonemātiski ar *ш* (*помошник*); īpašības vārdu neuzsvērtu galotņu *-ый*, *-ий* rakstījums (*запасный* — 'rezerves-', *заморский* — 'aizjūras-', lai gan uzsvērtā zilbē ir *-ой*: *запасной* — 'rezerves-', *морской* — 'jūras-'), neuzsvērtā priedēkļa *раз-* rakstījums ar *a*, lai gan uzsvērtā zilbē ir [о], sal. *раздумье* — 'domas', bet *роздых* — 'atelpa', *росчерк* — 'izrotājums (burtam)' utt.

Līdz 1917. gada reformai krievu ortogrāfijā bija daudz vairāk tādu tradicionālu rakstījumu (*ея* — 'viņas-' *её* vietā, īpašības vārdu neuzsvērtās galotnes *-аго*, *-яго*; lītas un ižicas lietošana u. tml.).

Piekto un sesto ortogrāfijas principu arī var salīdzināt: tie ir morfoloģiskais princips un simboliskais

¹ Mēģinājums atšķirt rakstījumus *пчёл* — 'bišu', *учёл* — 'uzskaitīju', *щёлка* — 'spraudziņa' ar *ё*, bet *шорох* — 'čaboņa', *жох* — 'slipēts zellis' ar *о*, tāpēc ka *ч*, *щ* ir mīkstie līdzskaņi, bet *ш*, *ж* cietie, nav attaisnojams, jo šņāceņi krievu valodā neveido pārus pēc cietuma un mīkstuma, tātad aiz šņāceņiem jāraksta pamata burti, nevis dubleti, t. i., *a*, nevis *я*, *о*, nevis *ё*, *у*, nevis *ю*, *и*, nevis *ы*, un, lai cik tas būtu dīvaini, vajadzētu rakstīt *э*, nevis *e*; sal. *чай* — 'tēja' (nevis *чяй*), *щука* — 'līdaka' (nevis *щюка*), *жир* — 'tauki', *шил* — 'šuvu' (nevis *жыр*, *шыл*), bet *шерсть* — 'vilna' (nevis *шэрсть*).

principis¹. Kopīgs tiem ir tas, ka abi tiecas attēlot valodu ne ar fonētikas palīdzību, turklāt morfoloģiskie rakstījumi atspoguļo gramatiku (morfoloģiju), apejot fonētiku un pat nonākot ar to pretrunā, bet simboliskie rakstījumi tiecas atšķirt leksiskos homonīmus, kas nav fonētiski atšķirami.

Morfoloģisko rakstījumu paraugs var būt mīkstinājuma zīmes lietojums sieviešu dzimtes vārdu beigās aiz šņāceņiem (*ночь* — 'nakts', kur **ь** nav vajadzīgs, sal. ar *луч* — 'stars', vai *мышь* — 'pele', kur **ь** rakstāms aiz cietā [ш], kas ir acīmredzama pretruna); to, ka šādos rakstījumos runa nav par etimoloģiju, rāda citvalodu vārdi, uz kuriem arī attiecinā minēto likumu (*фальшь* — 'neistums', *тушь* — 'tuša', sal. ar vīriešu dzimtes vārdu *туш* — 'tušs' bez **ь**).

Labs simboliskā rakstījuma piemērs pirmsreformas krievu ortogrāfijā bija divu homonīmu — *миръ* — 'miers' un *миръ* — 'pa-saule' atšķiršana.

Mūsdienu krievu ortogrāfijā tādi rakstījumi kā *поджѣг* — 'aizdedzināju' un *поджог* — 'dedzināšana' rāda morfoloģiskā un simboliskā principa savienojumu, jo tajos atšķiras gan gramatika, gan leksika. Tuvi simboliskiem rakstījumiem ir tādi rakstījumi kā *компания* — 'kompānija' un *кампания* — 'kampanja', *эстакада* — 'estakāde' un *эстакада* — 'estakāde', lai gan rakstījumu atšķirība šais gadījumos balstās uz citvalodu etimoloģiju. Pie simboliskā principa jāpieskaita arī lielo burtu lietošana īpašvārdos (sal. *френч* — 'frenčis' un *генерал Френч* — 'ģenerālis Frenčs', *мороз* — 'sals' un *Дед Мороз* — 'Sala vectēvs'). Šais piemēros redzams, ka simboliskais princips saistīts ar savdabīgas ideogrāfijas izpausmi.

Jebkurā ortogrāfijā var novērot dažādu principu apvienojumu, bet katru ortogrāfijas sistēmu nosaka galvenie principi; tā krievu ortogrāfijas sistēmā galvenais ir fonemātiskais princips, kas ir pamatā galvenajiem ortogrāfijas likumiem, turpretim vairākumam Rietumeiropas ortogrāfiju galvenie ir etimoloģiskais un tradicionāli vēsturiskais princips (piemēram, angļu vai franču ortogrāfijā)².

73. §. TRANSKRIPCĪJA

Bez savas valodas rakstiskās atveidošanas rakstībai var būt vēl citi uzdevumi. Tās ir dažādas *t r a n s k r i p c i j a s*³.

¹ Jeb, pēc V. Bogorodicka, diferencialais princips (sk. *В. А. Богородицкий. Общий курс русской грамматики*, гл. III, kā arī tā paša autora *Очерки по языковедению и русскому языку*, очерк 7).

² Par krievu ortogrāfiju sk. grāmatu *М. В. Панов. И все-таки она хорошая!* М., 1964.

³ *Transkripcija* — no latīņu *transcriptio* — 'pārrakstīšana'.

Transkripcija ir vismākslīgākais rakstības veids, jo to lieto īpašiem mērķiem un tā nepieciešama speciālām vajadzībām, bet ortogrāfija ir visas tautas rakstība, kas veidojas vēsturiski un saglabā tradīcijas.

Transkripcija pēc saviem mērķiem var būt fonētiska, fonemātiska un praktiska.

1. **Fonētiskā** transkripcijas mērķis ir precīzs izrunas grafiskais pieraksts. To lieto svešvalodu vārdnīcās (tur, kur ortogrāfija ļoti tāla no izrunas un tai nepiemīt vajadzīgā regularitāte, piemēram, angļu valodā), valodas mācību grāmatās, dikcijas un deklamācijas mācību grāmatās, dzīvās valodas pierakstos (dialektoloģiskos pierakstos, fonētikas mācību grāmatās utt.).

Fonētiskās transkripcijas pamatprincips ir tāds, ka jāfiksē katra izrunātā skaņa. Fonētiskā transkripcija var izmantot jebkuru pastāvošo alfabētu, papildinot to ar speciālām zīmēm, kuru nav praktiskajā alfabētā. Te lieto dažādus paņēmienus (diakritiskās zīmes, apgrieztus burtus, ligatūras, citu alfabētu burtus utt.).

2. **Fonemātiskā** transkripcija attēlo, no kādām fonēmām sastāv vārds, neatspoguļojot neskaidrajās pozīcijās izveidojušos variantus un variācijas. To lieto gramatikas piemēru un paradīgu pierakstos, kur svarīga strukturālā, nevis izrunas puse. Tās princips ir tāds, ka neatkarīgi no pozīcijas katra fonēma vienmēr jāattēlo ar vienu un to pašu zīmi. Fonemātiskajai transkripcijai vajag ievērojami mazāk zīmju nekā fonētiskajai, jo fonēmu skaits vienmēr ir mazāks nekā variantu un variāciju skaits. Fonemātiskā transkripcija ir tuva tām ortogrāfijas sistēmām, kas konsekventi lieto fonemātisko principu (piemēram, krievu), un tāla no tādās ortogrāfijas, kuras pamatā ir etimoloģiskais un tradicionālais princips (piemēram, franču un angļu ortogrāfijā).

No Padomju Savienībā praksē lietotajām transkripcijām visbiežāk sastopama vai nu Starptautiskās fonētiķu asociācijas sistēma uz latīņu grafētikas pamata (krieviski МФА — «Международная фонетическая ассоциация», franču valodā AIP — «Association Internationale Phonétique», angļu valodā IPA — «International Phonetic Association»; sk. tabulu 424. lpp.), vai arī dažādi krievu fonētiskā alfabēta varianti (РФА — «Русская фонетическая азбука») uz krievu grafētikas pamata.

Tekstu fonētiskajā transkripcijā iesaka likt kvadrātiņos [], tekstu fonemātiskajā transkripcijā — laužtajās iekavās <>.

Fonētiskajā transkripcijā tekstu sadala runas taktis ar vertikālu vītrū taktis beigās, pie tam obligāti jāuzrāda vārda uzsvars (' priekš uzsvērtās zilbes).

Fonemātiskajā transkripcijā uzsvaru neapzīmē, bet transkribētās morfēmas savieno ar defisēm vārdu robežās, kurus atdala ar tukšu vietu.

Šī transkripcija var būt kā sintētiska (fonēma kopumā attēlota ar burtu), tā arī analītiska (katra fonēmas pazīme attēlota ar atsevišķu burtu, ciparu vai atsevišķu diakritisko zīmi).

Fonētiskās un fonemātiskās transkripcijas paraugs

Ortogrāfija	Transkripcija			
	fonētiskā		fonemātiskā	
	SFA	krievu	SFA	krievu
Я не мог вы- сохнуть, так как промок насквозь — 'Es nevarēju izžūt, jo biju pilnīgi izmir- cis'	[jǎnʲmók 'vysəxnuʃ 'tak:ək pɾɐ'mək nɐ'skvɔʒ]	[йǎ н'и'мók в'ысəхнут' тáк:ək пɾɐмók нɐсквóс']	<ja ɲe mog vi-sox-nu-ʃ tak kak pro- mok na- skvoʒ>	<ja н'э-мог ви- сох-ну-т' так- как про-мок на-сквоз'>

3. Transliterācija un praktiskā transkripcija.

Jāatšķir transkripcija un transliterācija.

Transliterācija¹, kā rāda nosaukums, ir vienas valodas vai vienas grafētikas sistēmas burtu rakstījuma atveidošana ar citas sistēmas grafiskajām zīmēm. Tāds ir grieķu uzrakstu atveidojums ar latīņu burtiem, piemēram, *ἵππος* — *hippos* ('zirgs'), *Αθῆναι* — *Athēnai* ('Atēnas'), vai serbu rakstības atveidojums ar horvātu burtiem, piemēram, *Любљана* — Ljubljana, *Крагуевац* — Kraguevac. Tāds ir arī krievu personvārdu, ģeogrāfisko nosaukumu utt. atveidojums ar latīņu burtiem. Tomēr transliterācija attiecas arī uz sugasvārdiem, piemēram, grāmatu, žurnālu, referātu utt. nosaukumos.

Nevajag domāt, ka transliterācija neievēro transliterējamās valodas alfabēta īpatnības un «tulko» burtu pa burtam, neievērojot burtu kombinācijas, to vietu alfabētā un grafētikā, t. i., nevajag domāt, ka transliterācija prasa, lai angļu *Shakespeare* krieviski atveidotu kā *Схакеспеар*, nevis *Шекспир*, *Byron* — kā *Бирон*, nevis *Байрон*, franču *Meillet* kā *Меиллет*, nevis *Мейе*, *Henri* kā *Хенри*, nevis *Анри*, spāņu *Juan* kā *Йуан* (*Юан*), nevis *Xuan* vai zviedru *Nordenskjöld* kā *Норденскйолд* (*Норденскьёльд*), nevis *Норденшельд*.

Turpmākajās tabulās parādīta sistēma krievu rakstības transliterācijai ar latīņu burtiem (dažādu sistēmu kopsavilkuma tabulu sk. 426. lpp.).

Transliterācija jāatšķir no praktiskās transkripcijas.

Transliterācija var būt un tai jābūt starptautiskai, jo tā nav orientēta uz kādu atsevišķu nacionālu alfabētu, turpretim praktiskā transkripcija balstās tieši uz kādu konkrētu alfabētu un tā burtu un burtkopu lasīšanas likumiem.

¹ Transliterācija — no latīņu *trans* — 'caur, pāri' un *lit(t)era* — 'burts'.

Likumi krievu ipašvārdu transliterācijai ar latīņu burtiem

(PSRS ZA Valodniecības institūts, 1951.—1956. g.)

Krievu burti	Atbilstošie latīņu burti	Krievu burti	Atbilstošie latīņu burti
а	а	п	p
б	б	р	r
в	в	с	s
г	г	т	t
д	д	у	u
е	е je aiz līdzskaņiem; vārda sākumā, aiz patskaņiem, ъ un ъ	ф	f
ё	'o aiz līdzskaņiem (izņemot ч, ш, щ, ж);	х	ch
	o aiz ч, ш, щ, ж;	ц	с
	jo vārda sākumā, aiz patskaņiem, ъ un ъ	ш	š
		щ	šč
		ъ	tiek izlaists
		ы	у
		ь	' vārda beigās un līdzskaņu priekšā;
ж	ž		tiek izlaists patskaņu priekšā
з	z		
и	и vārda sākumā, aiz patskaņiem un līdzskaņiem;		
	aj	э	e
й	j	ю	'u aiz līdzskaņiem;
к	k		ju vārda sākumā, aiz patskaņiem, ъ un ъ
л	l		
м	m		
н	n		
о	o	я	'a aiz līdzskaņiem; vārda sākumā, aiz patskaņiem, ъ un ъ

Transliterācijas un praktiskās transkripcijas salīdzinājumam aplūkosim krievu uzvārda *Лапшин* atveidojumu ar latīņu burtiem:

Rakstījums krievu burtiem	Transliterācija	Praktiskā transkripcija
<i>Лапшин</i>	Lapšin	Vācu v. <i>Lapschin</i> Franču v. <i>Lapchine</i> Itāliešu v. <i>Lapscin</i> Angļu v. <i>Lapshin</i> Poļu v. <i>Łapszin</i> Čehu v. <i>Lapšin</i> Ungāru v. <i>Lapšin</i> Portugāļu v. <i>Lapxin</i> Latviešu v. <i>Lapšins</i>

Praktiskajā transkripcijā no latīņu burtiem uz krievu burtiem izveidojas tāda pati atšķirība:

Rakstījums latīņu burtiem	Praktiskā transkripcija
<i>New York</i>	Krievu v. <i>Нью-Йорк</i> Baltkrievu v. <i>Нью-Йорк</i> Bulgāru v. <i>Ню-Йорк</i> Serbu v. <i>Њујорк</i>

Praktiskās transkripcijas uzdevums krievu valodā ir iekļaut citvalodu vārdus un to savienojumus krievu tekstā, nepārkāpjot pieņemtā alfabēta robežas, t. i., neievēdot jaunus burtus vai īpašas diakritiskas zīmes.

Ortogrāfijas ziņā šeit iespējamās dažas atkāpes, piemēram, **ы** rakstījums aiz **к, ъ, ш, ж** un vārda sākumā (*Кызыл-Ырмак, Жайык, Ыбытс, Шыклар, Джыланды*), **я, ё, ю** rakstījums aiz **ц, ш, ж, ч, щ, к, г, х, ѝ** (*Свенцяны, Цюрих, Шяуляй, Шюмег, Йёрди, Кяхта, Гюнтер, Хюж*), **ь** rakstījums aiz **ц** (*Пакосць*), **э** rakstījums aiz **л** (*Малэцки* atšķirībā no *Малецки*), **й** rakstījums **о, и** grieķšā (*Йорген, Йопьян, Йиржи, Шантийи*).

Īpaši praktiskās transkripcijas likumi regulē ārpusalfabēta zīmju (defise, apostrofs, pēdiņas), kā arī lielo burtu rakstību.

Speciāli saraksti rāda tradicionālo nosaukumu rakstību (*Париж* — 'Parīze', *Рим* — 'Roma', *Вена* — 'Vīne', *Неаполь* — 'Неаполе', *Швейцария* — 'Sveice', *Швеция* — 'Zviedrija', *Германия* — 'Vācija', *Дания* — 'Dānija'), kā arī tulkojuma gadījumus (*мыс Доброй Надежды* — 'Labās Cerības rags', *острова Зеленого Мыса* — 'Zaļā Raga salas', *остров Пасхи* — 'Lieldienu sala', *Ричард Львиное Сердце* — 'Ričards Lauvassirds', *Генрих Птицелов* — 'Indriķis Putnuķērājs').

Tādējādi praktiskā transkripcija ir vienas valodas vārdu un to savienojumu atveidošana ar citas valodas vārdiem, turklāt vārdus ņem ar visu to lingvistisko raksturojumu — leksisko, gramatisko, fonētisko un grafisko, lai vienas valodas faktus iekļautu citas valodas sastāvā un sistēmā.

ПАМАТЛИТЕРАТУРА V NODAĻAI

И. А. Бодуэн де Куртэнэ. Об отношении русского письма к рускому языку. Крājūtā И. А. Бодуэн де Куртэнэ. Избранные труды по общему языкознанию, т. II. М., Изд. АН СССР, 1963.

Р. С. Гиляревский, В. С. Гривнин. Определитель языков мира по письменности. Изд. 2, исправленное. М., Изд. восточной литературы, 1961.

Д. Дирингер. Алфавит. М., 1963.

- В. А. Истрин.* Развитие письма. М., Изд. АН СССР, 1961; изд. 2, 1965.
- Е. Ф. Карский.* Славянская кирилловская палеография. Л., Изд. АН СССР, 1928.
- У. Лоукотка.* Развитие письма. М., 1950.
- М. В. Панов.* И все-таки она хорошая! (Рассказ о русской орфографии). М., изд. «Наука», 1964.
- Р. И. Рубинштейн.* Разгаданные письмена. М., Учпедгиз, 1960.
- Д. Н. Ушаков.* Русское правописание (очерк его происхождения, отношения его к языку и вопроса о его реформе). Изд. 2. М., 1917.
- Л. В. Черепнин.* Русская палеография. М., Госполитиздат, 1956.
- В. Н. Щепкин.* Учебник русской палеографии. М., 1918.
- Н. В. Юшманов.* Ключ к латинским письменностям земного шара. М.—Л., 1941.

VI NODAĻA

VALODU KLASIFIKĀCIJA

74. §. PASAULES VALODAS

Pēc aptuveniem aprēķiniem uz zemeslodes ir pāri par divarpus tūkstošiem valodu; grūtības valodu skaita noteikšanā pirmām kārtām sagādā tas, ka daudzos gadījumos nepietiekamas izpētes dēļ nav skaidrs, vai tā ir patstāvīga valoda vai kādas valodas dialekts. Turklāt jautājumam par attiecīgās «valodas» lietotāju skaitu nav nekādas nozīmes, jo ir dialekti, kuru lietotāju skaits sniedzas simttūkstošos, un ir valodas, kuru lietotāju var būt tikai nedaudzī tūkstoši vai vēl mazāk.

Ir valodas, ko lieto neliels runātāju skaits (Āfrikas, Polinēzijas, Amerikas indiāņu cilšu valodas, Dagestānas «viena aula» valodas); citas valodas pārstāv tautības un nācijas, bet ir saistītas tikai ar attiecīgo tautību (piemēram, dunganu valoda Kirgīzijā un Kazahijā, mansu jeb voguļu valoda austrumos no Ziemeļurāliem) vai nāciju (piemēram, čehu, poļu, bulgāru valoda); trešās valodas kalpo vairākām nācijām (piemēram, portugāļu valoda Portugālē un Brazīlijā, franču valoda Francijā, Beļģijā un Šveicē, angļu valoda Anglijā un ASV, vācu valoda Vācijā un Austrijā, spāņu valoda Spānijā un 20 Dienvidamerikas un Centrālās Amerikas republikās).

Ir starptautiskas valodas, kurās publicē starptautisko apvienību — ANO, Miera aizstāvēšanas komitejas un citus materiālus (krievu, angļu, franču, spāņu, ķīniešu un arābu valoda). Krievu valodu lieto krievu nācija, tā ir arī starpnacionāla valoda PSRS tautām un viena no nedaudzajām starptautiskajām valodām.

Ir dažas tādas valodas, kuras salīdzinājumā ar mūsdienu valodām jāuzskata par mirušām, bet noteiktos apstākļos tās lieto arī tagad; pirmām kārtām tāda ir latīņu valoda — katoļu baznīcas, zinātnes, nomenklatūras un starptautiskās terminoloģijas valoda; pie tādām lielākā vai mazākā mērā pieder arī sengrieķu valoda un klasiskā arābu valoda.

Ziņas par valodām un to vēsturi ir ļoti nevienmērīgas. Ir valodas, kuru vēsture ir zināma divdesmit un trīsdesmit gadsimtu laikā, jo tajās ir rakstu pieminekļi un pat teorētiski apraksti; tāda

ir grieķu valoda kopš Homēra līdz mūsu dienām vai Indijas indoeiropiešu iedzīvotāju valodas kopš vēdu himnu laikiem līdz mūsdienu jaunindiešu valodām.

Ir arī tādas valodas, pat starp indoeiropiešu valodām, kurām ir ļoti seni raksti, bet zinātne par tām ieguvusi ziņas tikai XX gadsimtā. Tādas ir tohāru valodas, kuras lietoja līdz m. ē. VII gadsimtam Rietumķīnā (jeb Austrumturkešānā), un hetu (hetu-nēsiešu) valoda, arī dažas citas Mazāzijas izmirušās valodas, kurām rakstība bijusi jau daudzus gadsimtus pirms mūsu ēras, bet kuras kļuva pieejamas zinātnei tikai pēc tam, kad ar lielām grūtībām tika atšifrēti XX gadsimtā atrastie šo kultūru ķīļraksta un hieroglifu pieminekļi.

Ir valodas, kuru vēsture zināma kopš IV, V, VIII, X gadsimta; tādas ir ģermāņu, armēņu, gruzīnu, tjurku, slāvu valodas.

Pastāv valodas, kuru vēsture vēlinas rakstības dēļ ir droša tikai četru piecu gadsimtu laikā (latviešu, albāņu valoda).

Turpretim lielākā daļa Āfrikas, Austrālijas un Amerikas valodu zināmas tikai kopš misionāru pirmajiem pierakstiem (XVII—XVIII gs.) un dažkārt pat pēc XIX—XX gadsimta ziņām.

Ilgstoša rakstības tradīcija ne vienmēr var būt drošs valodas vēstures ziņu avots; tāda ir ķīniešu rakstība tās hieroglifiskā rakstura dēļ. Daudz neskaidrību rada arī svešas rakstības pielāgošana atšķirīgas struktūras un tipa valodām; tādas ir arābu rakstības liecības par Priekšāzijas un Vidusāzijas, Indijas, Kaukāza un Malajas tautām.

Lielākajai daļai pasaules valodu līdz XX gadsimtam nebija rakstības (koloniālo tautu valodas un lielākā daļa Krievijas impērijas «cittautiešu» valodu), un pat tagad ļoti daudzām Āfrikas, Austrālijas, Polinēzijas un Amerikas vietējo iedzīvotāju valodām nav savas rakstības.

Taču arī tādā gadījumā, ja nav rakstu pieminekļu vai tie ir samērā jauni (kā, piemēram, albāņu un latviešu valodas pieminekļi), zinātne spējīga iedziļināties valodas vēsturē, izpētot to ar salīdzināmi vēsturisko metodi (sk. tālāk, 77. §).

75. §. VALODU KLASIFIKĀCIJAS IESPEJAS

Valodniecībā ir divas pieejas valodu klasifikācijai: valodu grupēšana pēc valodas materiāla (sakņu, afiksu, vārdu) kopības un līdz ar to pēc izcelšanās kopības — tā ir *ģenealoģiskā*¹ valodu klasifikācija, un valodu grupēšana pēc struktūras un tipa, pirmām kārtām gramatiskā tipa kopības neatkarīgi no izcelšanās — tā ir *tipoloģiskā* jeb *morfoloģiskā* valodu klasifikācija.

Ģenealoģiskā valodu klasifikācija tieši saistīta ar valodu un tās lietotāju tautu vēsturiskajiem likteņiem

¹ *Ģenealoģisks* — no grieķu *genealogia* — 'radu raksti'.

un aptver pirmām kārtām leksisko un fonētisko salīdzinājumu, bet pēc tam arī gramatisko; turpretim morfoloģiskā klasifikācija saistīta ar valodas kā struktūras un sistēmas izpratni un balstās galvenokārt uz gramatiku.

Pirmie valodu klasifikācijas mēģinājumi saistīti ar valodu radniecības meklējumiem un radniecīgu valodu saimju noskaidrošanu, morfoloģiskās klasifikācijas jautājums izvirzījās vēlāk. Mūsu apskatu sāksim ar valodu genealoģisko klasifikāciju.

76. §. PIRMIE VALODU ĢENEALOĢISKĀS KLASIFIKĀCIJAS MĒĢINĀJUMI

Antīkā doma par valodu daudzveidību neinteresējās, jo grieķi un romieši par pētīšanas cienīgu atzina tikai savu valodu, bet pārējās valodas uzskatīja par «barbariskām», pielīdzinādami svešu runu neartikulētai murmulēšanai¹.

Viduslaikos valodu daudzveidības jautājums kļuva acīmredzams, jo «barbari» izpostīja Romu un kultūras arenā uznāca daudzas «barbaru» valodas (ķeltu, ģermāņu, slāvu, tjurku un citas), kuru vidū nevienu nevarēja uzskatīt par «vienīgu». Taču sakari starp tautām, kuras runāja dažādās valodās, šai laikmetā aprobežojās ar karadarbību vai ar sadzīvi; tas, protams, lika zināmā mērā apgūt svešas valodas, bet nenoveda pie to pētīšanas.

Tā kā izglītība atradās baznīcas rokās, teorētiskos jautājumus risināja saskaņā ar bībeli, kur valodu daudzveidību izskaidroja ar leģendu par Bābeles torni: dievs sajaucis valodu cilvēkiem, kas cēlušī šo torni, lai tiem neļautu nokļūt debesis. Sai leģendai ticēja līdz pat XIX gadsimtam. Taču gaišākas galvas, balstoties uz reāliem dotumiem, centās tikt skaidrībā par valodu daudzveidību.

Stimuls šī jautājuma zinātniskai nostādīšanai bija renesanses laikmeta praktiskie uzdevumi, kuri prasīja teorētiski izprast jautājumu par jaunās kultūras paudējas — nacionālās valodas sastāvu un tipu un tās attiecībām ar feodālo viduslaiku literārajām valodām un līdz ar to pa jaunam pārvērtēt antīko un citu senatnes mantojumu.

Izejvielu un koloniālā tirgus meklējumi rosināja jauno buržuāzisko valstu pārstāvjus doties ceļojumos apkārt pasaulei. «Lielo ceļojumu un atklājumu» laikmets iepazīstināja eiropiešus ar Āzijas, Āfrikas, Amerikas, Austrālijas un Okeānijas vietējiem iedzīvotājiem.

Vietējo iedzīvotāju atklātas aplaupīšanas politiku, kas bija raksturīga pirmajiem konkistadoriem, nomainīja plānveidīga kapitālistiskā kolonizācija, lai piespiestu koloniju iedzīvotājus strādāt

---

¹ No tā cēlies arī grieķu skaņu atdarinājuma vārds *barbaros* — 'murmulētājs'.

iekarotāju labā. Šai nolūkā vajadzēja uzturēt sakarus ar vietējiem iedzīvotājiem, sazināties ar viņiem, ietekmēt viņus ar reliģijas un citu propagandas līdzekļu palīdzību. Tas viss radīja nepieciešamību savstarpēji saprasties un līdz ar to apgūt un salīdzināt valodas.

Tā dažādas praktiskas jaunā laikmeta prasības radīja augsni valodu reģistrēšanai, vārdnīcu un gramatiku sastādīšanai un teorētiskiem pētījumiem. Koloniālajās valodās šo darbu veica misionāri — mūki, kurus sūtīja uz jaunatklātām zemēm; šo misionāru pieraksti ilgu laiku bija vienīgais avots ziņām par daudzām valodām.

Jau 1538. gadā nāca klajā Gijoma Postela (1510—1581) darbs «De affinitate linguarum» («Par valodu radniecību»).

Pirmais mēģinājums noteikt radniecīgu valodu grupas piederēja Jozefam Justam Skaligeram (1540—1609) — pazīstamā renesanses filologa Jūlija Cēzara Skaligera (1484—1558) dēlam. 1610. gadā Francijā iznāca Skaligera grāmata «Diatriba de Europaeorum linguis» («Pārsprīdums par eiropiešu valodām», uzrakstīta 1599. gadā), kurā autoram pazīstamo Eiropas valodu vidū izdalītas 11 «valodas-mātes»: četras «lielās» valodas — grieķu, latīņu (ar romāņu valodām), teitoņu (ģermāņu) un slāvu valodas, un septiņas «mazās» — epirotu (albāņu), iru, kimru (britu) ar bretoņu, tatāru, somu ar lapu, ungāru un basku valoda.

Kaut arī salīdzinājumam izmantotais dieva nosaukums latīņu un grieķu valodā (*deus, theos*) neuzvedināja Skaligeru uz domām par grieķu valodas radniecību ar latīņu valodu un viņš pasludināja, ka visas 11 «mātes» «nav saistītas savā starpā ne ar kādām radniecības saitēm», tomēr romāņu, bet it īpaši ģermāņu valodu ietvaros autors noteica smalkas atšķirības radniecības pakāpē, norādīdams, ka vienas ģermāņu valodas ir *Water*-valodas (patī valoda-māte un lejasvācu dialekts) un citas — *Wasser*-valodas (augšvācu dialekts)¹, t. i., paredzēja iespēju ģermāņu valodas un vācu dialektus nošķirt pēc līdzskaņu pārvirzes pazīmes, ko pēc tam savos darbos tālāk attīstīja Lamberts ten Kāte, Rasmus Rasks un Jēkabs Grimms.

XVII gs. sākumā E. Gišārs darbā «L'Harmonie étymologique des langues» (1606), dodams fantastiskus valodu un rakstību salīdzinājumus, tomēr parādīja semītu valodu saimi; to tālāk attīstīja citi senebreju valodas pētnieki, piemēram, Ijabs Lūdofs (1624—1704).

Plašāku klasifikāciju, kura gan ir daudzējādā ziņā neprecīza, toties skaidri atzīst valodu saimes jēdzienu, sniedza ievērojamais matemātiķis un filozofs Gotfrīds Vilhelms Leibnics (1646—1716), kurš viņam zināmās valodas iedalīja divās lielās saimēs un vienu no tām vēl divās grupās:

¹ Tas nozīmē, ka vārds ar nozīmi 'ūdens' vienās ģermāņu valodās skan [vāter], bet citās — [vāser].

I. Aramiešu (t. i., semītu) valodas.

II. Jafetiešu valodas.

1. Skitu valodas (somu, tjurku, mongoļu un slāvu valodas).

2. Ķeltu valodas (pārējās Eiropas valodas).

Ja šai klasifikācijā slāvu valodas pārvieto ķeltu valodu grupā, bet skitu valodas nosauc kaut vai par Urālu-Altaja valodām, tad iegūstam to, pie kā valodnieki nonāca XIX gadsimtā.

XVII gadsimtā ieceļotājs no Horvātijas Jurijs Križaničs (1617—1693), kurš daudzus gadus nodzīvoja Krievijā (galvenokārt trimdā), sniedza pirmo slāvu valodu salīdzinājuma paraugu; šis mēģinājums pārsteidz ar savu precizitāti.

XVIII gadsimtā Lamberts ten Kate (1674—1731) grāmatā «Aenleiding tot de Kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche Spraake» («Ievads lejasvācu valodas dižciltīgās daļas pētišanā», 1723) rūpīgi salīdzināja ģermāņu valodas un konstatēja ļoti svarīgas šo radniecīgo valodu skaņu atbilstes.

Liela nozīme salīdzināmi vēsturiskās metodes priekšteču vidū ir M. Lomonosova (1711—1765) darbam «Krievu gramatika» (1755), Ievadam «Par baznīcas grāmatu derīgumu krievu valodā» (1757) un nepabeigtajam darbam «Par krievu valodai radniecīgām valodām un par tagadējiem dialektiem», kur dots precīzs slāvu valodu iedalījums trijās grupās ar nōrādi, ka austrumu grupai tuvāka ir dienvidu grupa, ar vairākiem piemēriem pareizi parādītas slāvu un grieķu vienas saknes vārdu etimoloģiskās atbilstes, noskaidrots jautājums par krievu dialektu tuvību un vācu dialektu nošķirtību, parādīta senslāvu valodas vieta un iezīmētas radniecības attiecības starp Eiropas indoeiropiešu valodām.

Izpildidams Leibnīca novēlējumus, Pēteris I nosūtīja pie Poltavas gūstā kritušu zviedru Filīpu Johannu Strālenbergu (1676—1750) uz Sibīriju pētīt tautas un valodas, un Strālenbergs to arī paveica. Pēc atgriešanās dzimtenē viņš 1730. gadā izdeva Ziemeļeiropas, Sibīrijas un Ziemeļkaukāza valodu salīdzināmās tabulas un līdz ar to lika ģeoloģiskās klasifikācijas pamatus daudzām neindoeiropiešu, it īpaši tjurku valodām.

XVIII gadsimtā Krievijā, īstenodami Pētera I norādījumus, pirmie Krievijas akadēmiķi (Gmelins, Ļepjohins, Pallass u. c.) nodarbojās ar Krievijas impērijas zemju plašu un, kā tagad saka, kompleksu pētišanu. Viņi pētīja attiecīgo teritoriju ģeogrāfisko un ģeoloģisko uzbūvi, klimatu, dzīles, iedzīvotāju sastāvu un arī valodas.

Šo valodas pētījumu kopsavilkums bija plaša tulkojoši salīdzinoša vārdnīca, kuras pirmais izdevums nāca klajā 1786.—1787. gadā. Tā bija pirmā šāda tipa vārdnīca un iznāca ar nosaukumu «Visu valodu un dialektu salīdzinošās vārdnīcas»; tajā, tulkojot krievu vārdus visās pieejamās valodās, bija savākts «valodu katalogs» ar 200 Eiropas un Āzijas valodām. 1791. gadā izdeva otru

šīs vārdnīcas izdevumu, kurā bija pievienota arī daļa Āfrikas un Amerikas valodu (kopskaitā 272 valodas)¹.

Materiālus šai vārdnīcai vāca gan akadēmiķi, gan citi Krievijas akadēmijas darbinieki; redaktori bija akadēmiķis Pallass un Jankovičs de Marijevo, bet rediģēšanā piedalījās arī pati Katrīna II. Tādējādi šai vārdnīcai piešķīra valstisku nozīmi.

Analoģisku vārdnīcu izdeva spāņu misionārs Lorenso Ervass i Panduro. Viņa vārdnīcas pirmais izdevums (itāliešu valodā) iznāca 1784. gadā ar nosaukumu «Catalogo delle lingue conosciute notizia della loro affinita e diversità», bet otrs izdevums (spāņu valodā) — 1800.—1805. gadā ar nosaukumu «Catalogo de las lenguas de las naciones conocidas»; šīs vārdnīcas sešos sējumos bija savāktas ziņas par vairāk nekā 400 valodām.

Pēdējais tāds izdevums bija Baltijas vāciešu J. K. Adelunga un J. S. Fātera darbs «Mithridates, oder allgemeine Sprachkunde» («Mitridāts jeb vispārīgā valodniecība»), kas parādījās 1806.—1817. gadā. Šai izdevumā pareiza doma — parādīt valodu atšķirības sakarīgā tekstā — ilustrēta ar lūgšanas «Mūsu tēvs» tulkojumu 500 valodās; lielākajai daļai pasaules valodu sniegts fantastisks, mākslīgs tulkojums. Šai izdevumā uzmanību saista tulkojumu komentāri, kā arī gramatiskās un citas ziņas, piemēram, V. Humbolta piezīme par basku valodu.

Visi šie naīvie valodu katalogizēšanas mēģinājumi tomēr atnesa lielu labumu: tie iepazīstināja ar reāliem valodu daudzveidības faktiem un valodu līdzības un atšķirības iespējām vienu un to pašu vārdu robežās, bet tas veicināja interesi par valodu salīdzināšanu un bagātināja zināšanas par valodām.

Taču leksiskie salīdzinājumi vieni paši, pie tam bez jebkādas īstas vēsturiskas teorijas, nevarēja dot vajadzīgos zinātniskos rezultātus. Toties augsne salīdzināmajai valodniecībai bija sagatavota.

Trūka tikai stimula, kas parādītu valodu salīdzināšanas pareizos ceļus un izvirzītu šādiem pētījumiem vajadzīgos mērķus.

77. §. SALIDZINĀMI VĒSTURISKĀ METODE VALODNIECĪBA

Šāds stimuls bija senās Indijas literārās valodas — sanskrita² atklāšana. Kāpēc šim atklājumam bija tāda loma? Lieta tā, ka gan viduslaikos, gan renesanses laikmetā Indiju uzskatīja par teiksmainu brīnumu zemi, kāda tā aprakstīta senā romānā

¹ Šīs vārdnīcas lappuses paraugs ar vārdu *сестра* redzams V. Tomsena grāmatas krievu izdevuma «История языковедения до конца XIX в.» (1938. gadā) 47. lappusē.

² *Sanskrits* — no *samskrīta*, kas senindiešu valodā nozīmē 'apstrādāts'; ta pretstats ir *prākrits* — no *prākrtā*, kas nozīmē 'vienkāršs'.

«Aleksandrija». Marko Polo (XIII gs.) un Afanasija Ņikitina (XV gs.) ceļojumi uz Indiju un viņu atstātie apraksti nebūt neizkiedēja leģendas par šo «zelta un balto ziloņu zemi».

Indiešu vārdu līdzību ar itāliešu un latīņu vārdiem pirmais ievēroja Filipo Saseti — XVI gadsimta itāliešu ceļotājs; par to viņš ziņoja savās «Vēstulēs no Indijas», taču zinātniski secinājumi no šīm publikācijām netika izdarīti.

Jautājums guva pareizu nostādni tikai XVIII gs. otrajā pusē, kad Kalkutā nodibināja austrumu kultūru institūtu un Viljams Džonss (1746—1794), izpētījis sanskrita rokrakstus un iepazinies ar tālaika indiešu valodām, rakstīja:

«Sanskrita valodai, lai kāds būtu tās senums, ir apbrīnojama struktūra, pilnīgāka nekā grieķu valodai, bagātāka nekā latīņu valodai un skaistāka nekā tām abām, bet tai ir tik tuva radniecība ar šīm divām valodām kā darbības vārdu sakņu, tā gramatisko formu ziņā, ka tas nevarēja rasties nejauši, radniecība ir tik liela, ka neviens filologs, kas nodarbotos ar šo triju valodu pētīšanu, nevarētu noliegt, ka tās visas cēlušās no viena kopīga avota, kurš varbūt vairs neeksistē. Ir analogisks, lai gan ne tik pārliecinošs pamats uzskatīt, ka arī gotu un ķeltu valodai, lai gan tās sajaukušās ar gluži atšķirīgiem dialektiem, ir tāda pati cilme kā sanskritam; šai pašā valodu saimē varētu iedalīt arī senpersiešu valodu.»

Ar to bija likti pamati salīdzināmajai valodniecībai, un zinātnes tālākā attīstība apstiprināja deklarātos, taču pareizos V. Džonsa izteikumus.

Galvenais viņa domās ir tas, ka

1) ne vien sakņu, bet arī gramatisko formu līdzība nevar rasties nejauši;

2) tā ir tādu valodu radniecība, kuras cēlušās no viena kopīga avota;

3) šis avots «varbūt vairs neeksistē»;

4) bez sanskrita, grieķu un latīņu valodas pie tās pašas valodu saimes pieder arī ģermāņu, ķeltu un irāņu valodas.

XIX gs. sākumā dažādu zemju zinātnieki neatkarīgi cits no cita sāka noskaidrot valodu radniecību vienā vai otrā valodu saimē un sasniedza izcilus rezultātus.

Francis Bops (1791—1867) sekoja V. Džonsa teiktajam un ar salīdzināmo metodi pētīja galveno darbības vārdu locīšanu sanskritā, grieķu, latīņu un gotu valodā (1816), salīdzinot kā saknes, tā galotnes, kas metodoloģiski bija sevišķi svarīgi, jo ar sakņu un vārdu atbilstību valodu radniecības noteikšanai nepietiek; ja arī galotņu materiālais noformējums rāda tādas pašas skaņu atbilstmes, — ko nekādi nevar izskaidrot ar aizgūvumu vai nejaušību, jo gramatisko galotņu sistēma nevar būt aizgūta, — tad tā ir garantija, ka radniecīgo valodu attiecības izprastas pareizi.

Kaut arī Bops savas darbības sākumā uzskatīja, ka indoeiropiešu valodu «pirmvaloda» bijis sanskrits, kaut arī vēlāk viņš cen-

tās iekļaut indoeiropiešu valodu radniecības lokā tādas svešas valodas kā malajiešu un Kaukāza valodas, tomēr gan ar savu pirmo darbu, gan vēlāk, izmantodams irāņu, slāvu, baltu valodu un armēņu valodas dotumus un balstīdamies uz plašu izpētīto materiālu, Bops pierādīja V. Džonsa deklaratīvo tēzi un sarakstīja pirmo «Indoģermāņu [indoeiropiešu] valodu salīdzināmo gramatiku» (1833).

Citu ceļu gāja dāņu zinātnieks Rasmus Krišians Rasks (1787—1832), kurš aizsteidzās F. Bopam priekšā. Rasks allaž uzsvēra, ka leksiskās atbilstes starp valodām nav drošas, daudz svarīgākas ir gramatiskās atbilstes, jo vārda formas maiņas aizgūšana, it īpaši galotņu aizgūšana, «nekad nenotiek».

Sācis savu pētījumu ar islandiešu valodu, Rasks to salīdzināja pirmām kārtām ar citām «atlantiskajām» valodām — grenlandiešu, basku, ķeltu — un neatzina tās par radniecīgām (par ķeltu valodām viņš vēlāk uzskatīja mainīja). Pēc tam Rasks salīdzināja islandiešu valodu (1. loks) ar vistuvāk radniecīgo norvēģu valodu (2. loks); šo 2. loku viņš salīdzināja ar citām skandināvu valodām — zviedru, dāņu (3. loks), tālāk ar citām ģermāņu valodām (4. loks), un beidzot ģermāņu loku viņš salīdzināja ar citiem analogiskiem lokiem, lai atrastu «trāķiešu» (t. i., indoeiropiešu) loku, salīdzinot ģermāņu valodu dotumus ar grieķu un latīņu valodas liecībām.

Diemžēl Rasks neizmantoja sanskritu arī pēc tam, kad bija apmeklējis Krieviju un Indiju; tas sašaurināja viņa lokus un darīja nabagākus secinājumus. Taču slāvu un īpaši baltu valodu iesaistīšana pētījumos ievērojami mazināja šos trūkumus.

A. Meijē (1866—1936) raksturo F. Bopa un R. Raska uzskatus šādi: «Rasks ievērojami atpaliē no Bopa tai ziņā, ka neiesaista sanskritu; taču viņš norāda uz salīdzināmo valodu sensenu identiskumu, neaizraudamies ar veltīgiem mēģinājumiem izskaidrot sākotnējās formas; viņš apmierinās, piemēram, ar apgalvojumu, ka «katru islandiešu valodas galotni vairāk vai mazāk skaidrā veidā var atrast grieķu un latīņu valodā», un šai ziņā viņa grāmata ir zinātniskāka un mazāk novecojusi nekā Bopa darbi.»¹

Jāatzīmē, ka Raska darbs iznāca dāņu valodā 1818. gadā un saīsinātā veidā vācu valodā 1822. gadā (J. S. Fātera tulkojumā).

Trešais salīdzināmās metodes pamatlicējs valodniecībā bija A. Vostokovs (1781—1864).

Vostokovs pētīja tikai slāvu valodas, pirmām kārtām senslāvu valodu, cenzdams noteikt tās vietu slāvu valodu vidū. Salīdzinādams dzīvo slāvu valodu saknes un gramatiskās formas ar senslāvu valodas dotumiem, Vostokovs spēja uzminēt daudzus līdz tam nesaprotamus senslāvu rakstu pieminekļu faktus. Piemēram,

¹ A. Meje. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М., 1938, 451. lpp.

Vostokovs uzminēja jusu, t. i., burtu **ж** un **а** noslēpumu — viņš konstatēja, ka tie ir nazālo patskaņu apzīmējumi; Vostokovs balstījās uz šādu salīdzinājumu:

Senslāvu	Krievu	Poļu ¹
ДЪБЪ	дуб	dąb
ПЯТЬ	пять	pięć

Vostokovs pirmais norādīja, ka mirušo valodu rakstu pieminekļu dotumi jāsalīdzina ar dzīvo valodu un dialektu faktiem, kas vēlāk kļuva par obligātu nosacījumu valodnieku darbam salīdzināmi vēsturiskajā plāksnē. Tas bija jauns vārds salīdzināmi vēsturiskās metodes tapšanā un attīstībā.

Bez tam Vostokovs, izmantodams slāvu valodu materiālu, parādīja, kas ir radniecīgu valodu skaņu atbilstes, kā, piemēram, savienojumu *tj*, *dj* liktenis slāvu valodās (sal. senslāvu *цѣпѣа*, bulgāru *свешта*, serbu-horvātu *свећа*, čehu *svíce*, poļu *świeca*, krievu *свеча* — 'svece', kas visi no kopīgās slāvu formas **svētija*², kā arī senslāvu *межаа*, bulgāru *межда*, serbu-horvātu *mèĥa*, čehu *mez*, poļu *miedza*, krievu *межа* — 'eža', kas visi no kopīgās slāvu formas *medja), noskaidroja atbilstes krievu valodas *город* — 'pilsēta', *голова* — 'galva' tipa pilnskaņas formām (sal. senslāvu *градъ*, bulgāru *град*, serbu-horvātu *grād*, čehu *hrad* — 'pils, kremlis', poļu *gród*, kas visi no kopīgās slāvu formas *gordū, kā arī senslāvu *глава*, bulgāru *глава*, serbu-horvātu *глава*, čehu *hlava*, poļu *głowa*, kas visi no kopīgās slāvu formas *golva, u. tml.), tāpat parādīja arhetipu jeb pirmformu, t. i., rakstu pieminekļos nesastopamu sākotnējo formu rekonstrukcijas metodi.

Šo zinātnieku darbi salīdzināmo metodi valodniecībā ne tikai deklarēja, bet arī parādīja tās metodiku un tehniku.

Lieli nopelni šīs metodes precizēšanā un nostiprināšanā, izmantojot plašu indoeiropiešu valodu salīdzināmo materiālu, ir Augustam Fridriham Potam (1802—1887), kurš sniedza indoeiropiešu valodu salīdzināmi etimoloģiskās tabulas un apstiprināja skaņu atbilstmju analīzes svarīgumu.

Tai laikā atsevišķi zinātnieki pa jaunam aprakstīja radniecīgu valodu atsevišķu grupu un apakšgrupu faktus.

Tādi ir Johana Kaspars Ceisa (1806—1855) darbi par ķeltu valodām, Fridriha Dica (1794—1876) darbi par romāņu valodām, Georga Kūrcija (1820—1885) darbi par grieķu valodu, Jēkaba

¹ Mūsdienu poļu valodā *ą* apzīmē nazālu patskani [ɔ], *ę* — [ɛ].

² Apzīmējumu * (zvaigznīti) kā rakstu pieminekļos neapliecināta vārda vai vārda formas zīmi ieviesis A. Sleihers.

Grimma (1785—1868) darbi par ģermāņu valodām, it īpaši par vācu valodu, Teodora Benfeja (1818—1881) darbi par sanskritu, Františka Miklošiča (1818—1891) darbi par slāvu valodām, Augusta Šleihera (1821—1868) darbi par baltu valodām un vācu valodu, F. Buslajeva (1818—1897) darbi par krievu valodu utt.

Īpaša nozīme salīdzināmi vēsturiskās metodes pārbaudīšanā un nostiprināšanā bija F. Dica romānistu skolas darbiem. Lai gan salīdzināšanas un arhetipu rekonstrukcijas metodes lietošana valodniekiem-komparatīvistiem bija kļuvusi parasta, skeptiķi pamatoti aizrādīja uz jaunās metodes faktiskas pārbaudes trūkumu. Romānistika ar saviem pētījumiem izdarīja šo pārbaudi. Romāņu-latīņu arhetipus, ko bija rekonstruējuši F. Dica skolas pārstāvji, apstiprināja rakstiski fiksēti vulgārās (tautas) latīņu valodas — romāņu valodu pamatvalodas fakti.

Tādējādi ar salīdzināmi vēsturisko metodi iegūto dotumu rekonstrukcija bija pierādīta ar faktiem.

Lai pabeigtu salīdzināmi vēsturiskās valodniecības attīstības aprakstu, jāaplūko arī XIX gs. otrā puse.

XIX gs. pirmajā trešdaļā zinātnieki, kas attīstīja salīdzināmo metodi, parasti balstījās uz ideālistiski romantiskiem uzskatiem (brāļi Frīdrihs un Augusts Vilhelms Šlēģeļi, Jekabs Grimms, Vilhelms Humbolts), turpretim ap gadsimta vidu par galveno virzienu kļuva dabzinātniskais materiālisms.

XIX gs. 50.—60. gadu ievērojamākā valodnieka, naturālista un darvinista Augusta Šleihera (1821—1868) rakstos romantiķu alegoriskie un metaforiskie izteikumi — «valodas organisms», «valodas jaunība, briedums un panīkums», «radniecīgu valodu saime» — ieguva tiešu nozīmi.

Pēc Šleihera domām valodas ir tādi paši dabiski organismi kā augi un dzīvnieki, tās piedzimst, aug un mirst, tām ir tāda pati ģeoloģija kā visām dzīvajām būtnēm. Pēc Šleihera uzskatiem valodas nevis attīstās, bet tieši aug, pakļaudamās dabas likumiem.

Bopam bija ļoti neskaidrs priekšstats par likumiem valodā, un viņš teica, ka «valodās nevajag meklēt likumus, kuri spētu uzrādīt sīkstāku pretestību nekā upju un jūru krasti», turpretim Šleihers bija pārliecināts, ka «valodas organismu dzīve vispār notiek pēc zināmiem likumiem ar regulārām un pakāpeniskām pārmaiņām»¹, un viņš ticēja, ka vieni un tie paši likumi darbojas gan Sēnas un Po krastos, gan Indas un Gangas krastos.

Pamatodamies uz domu, ka «valodas dzīve ne ar ko būtisku neatšķiras no visu citu dzīvo organismu — augu un dzīvnieku dzīves», Šleihers izveidoja savu «ciltskoka» teoriju, pēc kuras gan kopīgais stumbrs, gan katrs zars vienmēr dalās uz pusēm, un valodas atvedināja uz to pirmavotu — pirmvalodu, «pirmorganismu», kurā jāvalda simetrijai, regularitātei un kuram jābūt

¹ А. Шлейхер. Публичное послание к доктору Эрнсту Геккелю. «Теория Дарвина в применении к науке о языке», 1864.

vienkāršam; tāpēc vokālismu Šleihers rekonstruēja pēc sanskrita parauga, bet konsonantismu — pēc grieķu valodas parauga, deklinācijas un konjugācijas unificēdams pēc viena parauga, jo skaņu un formu daudzveidību viņš uzskatīja par valodu tālākas augšanas rezultātu. Balstīdamies uz savām rekonstrukcijām, Šleihers pat uzrakstīja fabulu indoeiropiešu pirmvalodā.

Savu salīdzināmi vēsturisko pētījumu rezultātus Šleihers 1861.—1862. gadā publicēja grāmatā ar nosaukumu «Indoģermāņu valodu salīdzināmās gramatikas kompendijs»¹.

Vēlākie Šleihera skolnieku pētījumi parādīja, cik nepamatota bijusi viņa pieeja valodu salīdzināšanai un rekonstrukcijai.

Pirmkārt, noskaidrojās, ka indoeiropiešu valodu skaniskā sastāva un formu «vienkāršība» radusies vēlākos laikmetos, kad sašaurinājās bagātais vokālisms sanskritā un bagātais konsonantisms grieķu valodā. Izrādījās, ka bagātā grieķu vokālisma un bagātā sanskrita konsonantisma dotumi ir daudz drošāki ceļi uz indoeiropiešu pirmvalodas rekonstrukciju (Kollica un J. Šmita, Askoli un Fika, Osthofa, Brugmaņa, Leskīna, bet vēlāk — F. de Sosīra, F. Fortunatova, J. Boduēna de Kurtenē un citu pētījumi).

Otrkārt, sākotnējo uzskatu par indoeiropiešu pirmvalodas «formu vienvēidību» arī iedragāja pētījumi baltu, irāņu un citu indoeiropiešu valodu nozarē, jo senākās valodas varēja būt gan daudzveidīgākas, gan «daudzformīgākas» par saviem vēsturiskajiem pēctečiem.

«Jaungramatiķi», kā sevi sauca Šleihera skolnieki, pretstatīja sevi «vecgramatiķiem» — Šleihera paaudzes pārstāvjiem — un pirmām kārtām atteicās no naturālistiskās dogmas («valoda ir dabisks organisms»), kuru bija sludinājuši viņu skolotāji.

Jaungramatiķi (Pauls, Osthofs, Brugmanis, Leskīns u. c.) nebija ne romantiķi, ne naturālisti, bet savā «neticībā filozofijai» balstījās uz Ogista Konta pozitīvismu un uz Herberta asociatīvo psiholoģiju. Jaungramatiķu «lietišķi» filozofiskā, pareizāk sakot, uzsvērti antifilozofiskā pozīcija nav ievēribas cienīga. Taču praktiskie rezultāti, ko deva šis plašās dažādu zemju zinātnieku plejādes valodnieciskie pētījumi, bija ļoti aktuāli.

Šī skola pasludināja lozungu, ka fonētiskie likumi (sk. VII nod., 85. §) darbojas vienādi ne visur un ne vienmēr (kā domāja Šleihers), bet tikai attiecīgās valodas (vai dialekta) robežās un noteiktā laikmetā.

K. Vernera (1846—1896) darbi parādīja, ka fonētisko likumu izņēmumi ir atkarīgi no citu fonētisko likumu darbības. Tāpēc, kā teicis Verners, «ir jābūt, tā sakot, likumam arī nepareizībai, vajag tikai šo likumu atklāt».

Bez tam (Boduēna de Kurtenē, Osthofa un it īpaši H. Paula

¹ *Kompendijs* — no latīņu *compendium* — 'saīsinājums'.

darbos) tika parādīts, ka analogija¹ ir tāda pati likumsakarība valodu attīstībā kā fonētiskie likumi.

Ārkārtīgi smalkie F. Fortunatova un F. de Sosīra darbi arhe-tipu rekonstruēšanā vēlreiz pierādīja salīdzināmi vēsturiskās metodes zinātnisko spēku.

Visi šie darbi pamatojās uz indoeiropiešu valodu dažādu morfēmu un formu salīdzinājumu. Īpašu uzmanību pievērsa indoeiropiešu sakņu uzbūvei, kuras Šleihera laikā atbilstoši indiešu «pacēlumam» teorijai apskatīja trijos veidos: normālajā, piemēram, *vid*, pirmajā pacēluma pakāpē (*guṇa*) — *vēd* un otrajā pacēluma pakāpē (*vṛddhi*) — *vayd* — kā vienkāršās pirmsaknes komplicēšanās sistēmu. Ņemot vērā jaunos atklājumus indoeiropiešu valodu vokālismā un konsonantismā, esošās atbilsmes un atšķirības to pašu sakņu skaniskajā noformējumā dažādās indoeiropiešu valodu grupās un atsevišķās valodās, kā arī uzsvara nosacījumus un iespējamās skaņu pārmaiņas, jautājumu par indoeiropiešu saknēm izvirzīja citādi: par primāro uzskatīja pilnīgāko saknes veidu, kas sastāv no līdzskaņiem un diftongiskā savienojuma (patskanis plus *i, u, n, m, r, l*); redukcijas dēļ (tas saistīts ar akcentoloģiju) 1. pakāpē varēja rasties arī vājinātie saknes varianti *ī, ū, ņ, m̄, r̄, l̄* bez patskaņa un 2. pakāpē nulle *i, u* vietā vai nezilbiskie *n, m, r, l*. Taču tas neizskaidroja dažas parādības, kas saistītas ar tā saukto «šva indogermanicum», t. i., ar nenoteiktu vāju skaņu, ko apzīmēja ar *ə*.

F. de Sosīrs savā darbā «Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indoeuropéennes» («Apcerējums par patskaņu pirmatnējo sistēmu indoeiropiešu valodās», 1879. gadā), pētīdams dažādas atbilsmes indoeiropiešu valodu saknes patskaņu mijā, nāca pie secinājuma, ka arī *ə* varējis būt nezilbisks divskaņu elements, bet zilbiskā elementa pilnīgas redukcijas gadījumā varējis kļūt zilbisks. Tā kā šāda veida «sonantiskie koeficienti» dažādās indoeiropiešu valodās devuši gan *ē*, gan *ā*, gan *ō*, bija jāpieņem, ka arī paši šva bijuši dažāda veida — *ə₁, ə₂, ə₃*. Pats Sosīrs visus secinājumus neizdarīja, bet pieņēma, ka «algebriski» izteiktajiem «sonantiskajiem koeficientiem» *A* un *Q* kādreiz atbilduši tieši ar rekonstrukciju nepieejami skaņu elementi, kurus «aritmētiski» izskaidrot pagaidām nav iespējams.

Pēc sasniegumiem F. Dīca laikā, kad vulgārās latīņu valodas teksti bija apstiprinājuši romāņu valodu rekonstrukcijas, šis paredzējums atnesa salīdzināmi vēsturiskajai metodei jaunu triumfu, jo pēc hetu ķīlrakstu pieminekļu atšifrēšanas XX gadsimtā noskaidrojās, ka hetu (nēsiešu) valodā, kura izzudusi pirmajā gadu tūkstoši p. m. ē., šie «skaniskie elementi» bijuši un raksturojami kā laringālie, ko apzīmē ar *h*, pie tam citās indoeiropiešu valodās savienojums *he* devis *ē*, *hō* devis *ō*, bet *eh* > *ē*, *oh* > *ō/ā*, un no tā mums ir izveidojusies garo patskaņu mija saknēs. Zinātnē šis

¹ Par analogiju sk. IV nod., 48. §.

ideju kompleksss pazīstams kā laringālā hipotēze. Cik laringālo zudis, par to zinātnieki ir dažādās domās¹.

Par salīdzināmi vēsturisko metodi F. Engelss «Anti-Dīringā» rakstīja: «Bet, ja Dīringa kgs no sava mācības plāna izvītro visu moderno vēsturisko gramatiku, — tad valodas mācībai viņam paliek tikai vecmodīgā, vecās klasiskās filoloģijas stilā izveidotā tehniskā gramatika ar visu tās kazuistiku un patvaļu, kas balstās uz vēsturiska pamata trūkumu. Naids pret veco filoloģiju noved viņu tik tālu, ka viņš vecās filoloģijas vissliktāko produktu padara par «patiesi izglītojošas valodas mācības centrālo punktu». Skaidrs, ka mums ir darīšana ar filologu, kas nekad nekā nav dzirdējis par vēsturisko valodniecību, kura pēdējos sešdesmit gados tik vareni un sekmīgi attīstījusies, un tāpēc Dīringa kgs meklē valodas mācības «augsti modernos izglītojošos elementus» nevis pie Bopa, Grimma un Dīca, bet pie nelaiķiem Heizes un Bekera.»²

Nedaudz iepriekš šai pašā darbā F. Engelss norādījis: «Bet «dzimtās valodas viela un forma» tikai tad kļūst saprotama, ja izseko tās izcelšanās procesam un pakāpeniskajai attīstībai, un tas nav iespējams, ja neievēro, pirmkārt, šās valodas sastingušās formas un, otrkārt, radnieciskās dzīvās un mirušās valodas.»³

Protams, šie izteikumi nenoraida nepieciešamību pēc aprakstošām, nevis vēsturiskām gramatikām, kuras pirmām kārtām vajadzīgas tieši skolā, taču skaidrs, ka tādas gramatikas veidot uz pamatiem, kas atrodami «pie nelaiķiem Heizes un Bekera», nav iespējams, un Engelss ļoti precīzi norādījis uz plaisu starp tālaika skolas gramatiku un progresīvo zinātni, kas attīstījās zem vēsturiskuma karoga, kuru nepazīna iepriekšējā paaudze.

XIX gs. beigu un XX gs. sākuma valodniekiem-komparatīviskiem «pirmvaloda» pamazām kļūst nevis par meklējamo, bet tikai par tehnisku līdzekli reāli eksistējošo valodu izpētē; to skaidri formulējis F. de Sosīra un jaungramatiķu skolnieks Antuāns Meijē (1866—1936).

«Indoeiropiešu valodu salīdzināmā gramatika ir tādā stāvoklī, kādā būtu romāņu valodu salīdzināmā gramatika, ja nebūtu zināma latīņu valoda: vienīgā realitāte, ar kuru tai ir darīšana, ir atbilstes starp reāli apliecinātām valodām»⁴; «divas valodas sauc par radniecīgām, ja tās abas ir vienas un tās pašas agrāk lietotas valodas divu atšķirīgu evolūciju rezultāts. Radniecīgu valodu kopums veido tā saukto valodu saimi»⁵; «salīdzināmās gra-

¹ Sīkāk sk. krājumā «Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков», 1956. Приложение к гл. III, 155. un sek. lpp., kā arī darbā Вяч. Вс. Иванов. Хетский язык. М., 1963, 87. un sek. lpp.

² F. Engelss. Anti-Dīrings. R., 1952, 362. un 363. lpp.

³ Turpat, 362. lpp.

⁴ A. Meije. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М., 1938, 73. lpp. (visur autora retinājumi).

⁵ Turpat, 50. lpp.

matikas metode izmantojama nevis indoeiropiešu valodas atjaunošanai tādā veidā, kā tā skanējusi, bet tikai tam, lai noteiktu zināmu atbilstmju sistēmu starp vēsturiski apliecinātām valodām»¹; «Šo atbilstmju kopums veido to, ko sauc par indoeiropiešu valodu»².

Šais lietišķajos A. Meijē prātojumos izpaužas divas iezīmes, kas raksturīgas XIX gs. beigu pozitīvismam: pirmkārt, tās ir bailes no plašākām un drosmīgākām konstrukcijām, atteikšanās no mēģinājumiem izdarīt pētījumus, kuri iespiestos gadsimtu dziļēs (no tā nebaidījās A. Meijē skolotājs F. de Sosīrs, kurš ģeniāli nosprauda laringālo hipotēzi), un, otrkārt, antivēsturiskums. Ja neatzīst, ka reāli eksistējusi pamatvaloda kā avots radniecīgām valodām, kas to turpinājušas, tad vispār jāatsakās no visas salīdzināmi vēsturiskās metodes koncepcijas; ja turpretim atzīst, kā saka Meijē, ka «divas valodas sauc par radniecīgām, ja tās abas ir vienas un tās pašas agrāk lietotas valodas divu atšķirīgu evolūciju rezultāts», tad jācenšas izpētīt šo agrāk lietoto valodu, izmantojot gan dzīvo valodu un dialektu dotumus, gan seno rakstu pieminekļu liecības, gan visas pareizu rekonstrukciju iespējas, ņemot vērā tautas — šo valodas faktu lietotājas — attīstības dotumus.

Nav iespējams rekonstruēt pamatvalodu pilnībā, bet var rekonstruēt tās gramatisko un fonētisko uzbūvi un zināmā mērā tās vārdu pamatfondu.

Kāda ir padomju valodniecības attieksme pret salīdzināmi vēsturisko metodi un valodu ģeoloģisko klasifikāciju kā secinājumu no valodu salīdzināmi vēsturiskiem pētījumiem?

1. Valodu radniecīgā kopība izriet no tā, ka šādas valodas cēlušās no vienas pamatvalodas (vai grupveida pirmvalodas), kura sadalījusies lietotāja kolektīva sadalīšanās rezultātā. Taču tas ir ilgstošs un pretrunīgs process, nevis attiecīgās valodas zara pārdalīšanās rezultāts, kā domāja A. Šleihers. Līdz ar to attiecīgās valodas vai attiecīgo valodu grupas vēsturiskās attīstības izpēte iespējama tikai uz attiecīgās valodas vai dialekta lietotāju vēsturisko likteņu fona.

2. Pamatvaloda nav tikai «atbilstmju kopums» (Meijē), bet reāla, vēsturiski eksistējusi valoda, kuru pilnībā atveidot nav iespējams, taču galvenos tās fonētikas, gramatikas un leksikas dotumus var restaurēt, ko lieliski pierādīja hetu valodas dotumu atbilstība F. de Sosīra algebriskajai rekonstrukcijai; turpretim atbilstmju kopums uzskatāms par rekonstruktīvu modeli.

3. Ko un kā var un vajag salīdzināt, pētot valodas ar salīdzināmi vēsturisko metodi?

1) Jāsalīdzina vārdi, bet ne tikai vārdi un ne jebkuri vārdi, un ne pēc gadījuma rakstura saskaņas.

¹ A. Meijē. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М., 1938, 73. un 79. lpp.

² Turpat, 81. lpp.

Vārdu «sakrišana» dažādās valodās gadījumos, kad tiem ir tāds pats vai līdzīgs skanējums un nozīme, nevar neko pierādīt, jo, pirmkārt, tas var notikt aizguvuma dēļ (piemēram, vārds *fabrique*, *Fabrik*, *фабрика*, *fabrika* utt. dažādās valodās) vai nejaušas sagadišanās rezultātā: «tā angļu un jaunpersiešu valodā skaņu savienojums *bad* nozīmē 'slikts', un tomēr persiešu vārdam nav nekā kopīga ar angļu vārdu: tā ir tīrā «dabas rotaļa». Angļu leksikas un jaunpersiešu leksikas apskats rāda, ka no šī fakta nedrīkst izdarīt nekādus secinājumus.»¹

2) Var un vajag ņemt salīdzināmo valodu vārdus, bet tikai tos, kurus vēsturiski var attiecināt uz pamatvalodas laikmetu. Tā kā pamatvaloda eksistējusi ģints iekārtas laikā, ir skaidrs, ka mākslīgi radītais kapitālisma laikmeta vārds *fabrika* šim nolūkam neder. Kādi vārdi ir derīgi šādai salīdzināšanai? Pirmām kārtām radniecības apzīmējumi, kuri tai tālajā laikmetā bija paši svarīgākie sabiedrības struktūras noteikšanai un daļa no kuriem saglabājusies līdz mūsu dienām kā radniecīgu valodu vārdu pamatfonda elementi (*māte*, *brālis*), daļa pārgājusi pasīvajā vārdu krājumā (*dieveris*, *ietere*, *mārša*), bet salīdzināmajai analīzei derīgi gan vieni, gan otri vārdi; piemēram, krievu *ятры* vai *ятровь* — «vīrabrāļa sieva» ir vārds, kuram ir paralēles senslāvu, serbu, slovēņu, čehu un poļu valodā, kur *jętrew* un senāka forma *jętry* uzrāda nazālo pātskani, kas saista šo sakni ar vārdiem *утроба*, *нутро*, *внутр*-[енности] — 'iekšas', ar franču *entrailles* — 'iekšas' utt.

Salīdzināšanai der arī skaitļa vārdi (līdz desmit), daži seni vietniekvārdi, ķermeņa daļu apzīmējumi un tālāk dažu dzīvnieku, augu, darba rīku nosaukumi, bet te starp valodām var būt būtiskas atšķirības, jo, pārceļoties uz citu vietu un stājoties sakaros ar citām tautām, vienus vārdus varēja aizmirst, citus — aizstāt ar svešiem (piemēram, *лошадь* vārda *конь* vietā), trešos — vienkārši aizgūt.

325. lappusē ievietotā tabula rāda leksiskās un fonētiskās atbilstmes dažādās indoeiropiešu valodās.

4. Ar vārdu skaņu vai pat vārdu sakrišanu valodu radniecības noskaidrošanai nepietiek; kā jau XVIII gadsimtā rakstīja V. Džonss, jāsakrīt arī vārdu gramatiskajam noformējumam. Runa ir tieši par gramatisko noformējumu, nevis par to, vai valodās ir tās pašas vai līdzīgas gramatiskās kategorijas. Piemēram, darbības vārda veida kategorija spilgti izteikta slāvu valodās un dažās Āfrikas valodās, taču materiāli (gramatisko paņēmieni un skaniskā noformējuma ziņā) to izsaka pilnīgi atšķirīgi, tāpēc par radniecību starp šīm valodām nevar būt runas.

Taču gadījumā, ja tās pašas gramatiskās nozīmes valodās izsaka ar to pašu paņēmieni un ar atbilstošu skanisko noformējumu,

¹ A. Meje. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М., 1938, 50. lpp.

Leksiskās un fonētiskās atbilstības dažādās indoeiropiešu valodās

Krievu valoda	Senslāvu valoda	Lietuviešu valoda	Sanskritis	Senpersiešu valoda	Grieķu valoda	Latīņu valoda	Franču valoda	Gotu valoda	Angļu valoda	Vācu valoda
мать (матери)	матр (матере)	mótė	mātā(r)	ka-mātā mātar	mētēr	māter	mère	—	mother	Mutter
сестра	сестра	sesuō	svāsā(r)	—	—	soror	sœur	swīstar	sister	Schwester
дочь	дѣти	dukiē	duhitā(r)	dugada dugdar	thygātēr	—	—	dauhtar	daughter	Tochter
два	два	dvi	d(u)vā	duva	dījo	duae	deux	twai	two	zwei
сто	сто	šimtas	šatām	satam	hekatōn	centum	cent	hund	hundred	hundert
ты	ты	tū	t(u)vām	tuvam	tj	tū	tu	θu	thou	du
я (ясь)	я	āš	ahām	azam	egō	ego	je	ik	I	ich
нос	нос	nōsis	nāsā	nāham	—	nārēs	nez	—	nose	Nase
волк	валк	vīlkas	vṛkaḥ	vahr-kō	lūkos	lupus ¹	loup	wuifs	wolf	Wolf

¹ Latīņu valodā šim vārdam atbilst *vulpes* — 'lapsa'; *lupus* — 'vilks' ir aizgūts no osku valodas.

tas vairāk par visu liecina, ka šīs valodas ir radniecīgas, piemēram:

Krievu valoda	Senkrievu valoda	Sanskrits	Grieķu (dorīešu) valoda	Latīņu valoda	Gotu valoda
<i>бепур</i>	<i>берать</i>	<i>bhāranti</i>	<i>phēronti</i>	<i>ferunt</i>	<i>baírand</i>

Te ne tikai saknes, bet arī gramatiskās galotnes *-ур*, *-ать*, *-anti*, *-onti*, *-unt*, *-and* precīzi atbilst cita citai un ir cēlušās no viena kopīga avota.

Gramatisko atbilstmju kritērijs ir svarīgs tai ziņā, ka var aizgūt vārdus (tas notiek visbiežāk), dažkārt vārdu gramatiskos modeļus (kas saistīti ar noteiktiem derivācijas afiksiem), bet nevar aizgūt vārda formas maiņas formas. Tāpēc locījumu un darbības vārdu personu galotņu salīdzinājums visdrošāk sniedz vajadzīgos rezultātus.

5. Valodu salīdzināšanā ārkārtīgi svarīgs ir salīdzināmā materiāla skaniskais noformējums. Bez salīdzināmās fonētikas nevar būt salīdzināmās valodniecības. Kā jau iepriekš norādīts, dažādu valodu vārdu formu pilnīga skaniskā sakrišana neko parādīt un pierādīt nevar. Gluži otrādi, skaņu daļēja sakrišana un daļēja atšķirība, ja skaņu atbilstmes ir regulāras, var būt visdrošākais valodu radniecības kritērijs.

Salīdzinot latīņu formu *ferunt* — '(viņi) nes' un krievu *бепур* — '(viņi) ņem', pirmajā brīdī grūti saskatīt kaut ko kopīgu. Bet, ja pārliecināties, ka *б* skaņai slāvu vārda sākumā regulāri atbilst *f* skaņa latīņu valodā (*бpar* — *frater* ('brālis'), *боб* — *faba* ('pupa'), *бепур* — *ferunt* u. tml.), tad latīņu *f* skaņas atbilstība slāvu *б* skaņai vārda sākumā kļūst skaidra. Par galotnēm jau iepriekš bija norādīts, ka krievu valodas *y* līdzskaņa priekšā atbilst senslāvu un senkrievu valodas *ъ* (t. i., nazālajam *o*), turpretim citās indoeiropiešu valodās ir savienojumi, ko veido patskanis + nazāls līdzskanis + līdzskanis, jo no tādiem savienojumiem šais valodās neveidojās nazālie patskaņi, bet tie saglabājās kā *-unt*, *-ont(i)*, *-and* utt.

Regulāru skaņu atbilstmju konstatēšana ir viens no pirmajiem salīdzināmi vēsturiskās metodikas likumiem radniecīgu valodu pētīšanā.

6. Arī salīdzināmo vārdu nozīmēm obligāti nav pilnībā jāsakrīt, tās var atšķirties atbilstoši polisēmijas likumiem.

Tā slāvu valodās *гопод*, *град*, *грód* utt. apzīmē pilsētu, bet *берег*, *брујег*, *бръг*, *brzeg*, *bręg* utt. apzīmē krastu, taču radniecīgajā vācu valodā atbilstošie vārdi *Garten* un *Berg* nozīmē 'dārzs' un 'kalns'. Nav grūti iedomāties, kā **gord* — sākotnēji 'iežogota vieta' — varēja iegūt nozīmi 'dārzs', bet **berg* varēja iegūt gan nozīmi 'krasts ar kalnu vai bez kalna', gan arī nozīmi 'kalns pie

ūdens vai bez tā'. Gadās, ka, radniecīgām valodām nošķiroties, vārdu nozīme nemainās (sal. krievu *борода* un atbilstošo vācu *Bart* — 'bārda' vai krievu *голова* un atbilstošos lietuviešu *galvā* un latviešu *galva* utt.).

7. Nosakot skaņu atbilstmes, jāņem vērā vēsturiskās skaņu pārmaiņas, kuras ikvienas valodas iekšējo attīstības likumu dēļ izpaužas «fonētisko likumu» veidā (sk. VII nod., 85. §).

Tā ļoti vilinoši būtu salīdzināt krievu vārdu *гарь* — 'čiksts' un norvēģu vārdu *gate* — 'iela'. Taču šis salīdzinājums neko nedod, kā pareizi norāda B. Serebrenņikovs, jo ģermāņu valodās (pie kurām pieder norvēģu valoda) balsīgie eksplozīvie slēdzeņi (**b**, **d**, **g**) nevar būt pirmatnīgi līdzskaņu pārvirzes, t. i., vēsturiska fonētiskā likuma dēļ.

Un otrādi, tādiem šķietami grūti salīdzināmiem vārdiem kā krievu *жена* — 'sieva' un norvēģu *kona* — 'sieva' var viegli konstatēt atbilstību, ja zināms, ka Skandināvijas ģermāņu valodās [k] ir radies no [g], bet slāvu valodās [g] priekšējās rindas patskaņu priekšā pārveidojies par [ž], līdz ar to norvēģu *kona* un krievu *жена* ir cēlušies no viena un tā paša vārda; sal. grieķu *gynē* — 'sieviete', kur nav notikusi ne līdzskaņu pārvirze kā ģermāņu valodās, ne [g] «palatizēšanās» par [ž] priekšējās rindas patskaņu priekšā kā slāvu valodās.

Ja ir zināmi attiecīgo valodu fonētiskie attīstības likumi, mūs nevar biedēt tādi salīdzinājumi kā krievu *я* [ja] un skandināvu *ik* — 'es' vai arī krievu *сто* un grieķu *hekatón* — 'simts'.

8. Kā notiek arhetipa jeb pirmformas rekonstruēšana valodu salīdzināmi vēsturiskajā analizē?

Šai nolūkā jāveic vairākas darbības:

1) Jāsalīdzina gan vārdu saknes, gan afiksālie elementi.

2) Jāsalīdzina mirušo valodu rakstu pieminekļu dotumi ar dzīvo valodu un dialektu dotumiem (A. Vostokova norādījums).

3) Jāsalīdzina pēc «pieaugošo loku» metodes, t. i., ejot no tuvāk radniecīgu valodu salīdzināšanas uz valodu grupu un saimju radniecību, piemēram, krievu valoda jāsalīdzina ar ukraiņu valodu, austrumslāvu valodas — ar citām slāvu valodu grupām, slāvu valodas — ar baltu valodām, baltu-slāvu valodas — ar citām indoeiropiešu valodām (R. Raska norādījums).

4) Ja tuvu radniecīgās valodās vērojamas, piemēram, tādas atbilstmes kā krievu *голова*, bulgāru *глава*, poļu *głowa* — 'galva' (ko balsta arī citi analogiski gadījumi, kā *золото*, *злато*, *złoto* — 'zelts', *ворона*, *врана*, *wrona* — 'vārna' un citas regulāras atbilstmes), tad rodas jautājums, kāds bija šo radniecīgo valodu vārdu arhetips (pirmforma). Domājams, ka tas neatbilda kādam no minētajiem vārdiem, jo tie ir paralēlas parādības un nav cēlušies viens no otra. Šis jautājums risināms, pirmkārt, salīdzinot ar citiem radniecīgu valodu «lokiem», piemēram, ar lietuviešu *galvā* — 'galva', ar vācu *gold* — 'zelta-', ar lietuviešu *vārna* — 'vārna', un, otrkārt, attiecīgo skaņu pārmaiņu (grupu **tolt*, **tort*

liktenis slāvu valodās) kvalificējot pēc vispārīgāka likuma, šai gadījumā — pēc «vaļējo zilbju likuma»¹, pēc kura slāvu valodās *o*, *e* ar sekojošu [l], [r] starp līdzskaņiem devis vai nu pilnskaņu (divi patskaņi ap [l] vai [r] kā krievu valodā), vai metatēzi (kā poļu valodā), vai metatēzi ar patskaņa pagarinājumu (no tā *o > a* kā bulgāru valodā).

9. Pētot valodas ar salīdzināmi vēsturisko metodi, īpaši jāizdala aizguvumi. No vienas puses — tie neko salīdzināmu nedod (sk. iepriekš par vārdu *fabrika*); no otras puses — aizguvumi, kas aizguvējā valodā paliek nemainīgā fonētiskā noformējumā, var saglabāt arhetipu vai senāku attiecīgo sakņu un vārdu izskatu, jo aizguvējā valodā nav notikušas tās fonētiskās pārmaiņas, kas raksturīgas valodai, no kuras vārds aizgūts. Piemēram, krievu vārds *толокно* — 'grūslis' ar pilnskaņu un vārds *кудель* — 'kodaļa', kurā zudis nazāls patskanis, ir sastopami kā seni aizguvumi *talk-kuna* un *kuontalo* somu valodā, kur šo vārdu forma ir tuvāka arhetipiem. Maģāru (ungāru) *szalma* — 'salmi' liecina par seniem ugru (ungāru) un austrumslāvu sakariem laikā pirms pilnskaņas savienojumu izveides austrumslāvu valodās un apstiprina krievu vārda *солома* rekonstrukciju kopīgajā slāvu valodā *solma veidā.

10. Bez pareizas rekonstrukcijas metodikas nav iespējams noteikt ticamas etimoloģijas. Par grūtībām pareizu etimoloģiju noteikšanā un par valodu salīdzināmi vēsturiskās pētīšanas un rekonstrukcijas lomu etimoloģiskos pētījumos sk. L. Bulahovska dotajā vārda *пшено* — 'prosas putraini' etimoloģijas analīzē².

Rezultāti, kas gandrīz divsimt gadu ilgā laikā sasniegti valodu izpētē ar salīdzināmi vēsturisko metodi, apkopoti valodu ģeoloģiskās klasifikācijas shēmā.

Iepriekš jau norādīts, ka ziņas par dažādu saimju valodām nav vienādi pilnīgas. Tāpēc vairāk izpētītās saimes aplūkotas sīkāk, bet mazāk pazīstamās saimes sniegtas uzskaitījuma veidā.

Valodu saimes iedala radniecīgu valodu grupās, apakšgrupās un nozarojumos. Katra iedalījuma pakāpe apvieno tuvākas valodas salīdzinājumā ar iepriekšējo — vispārīgāku pakāpi. Piemēram, austrumslāvu valodas ir savā starpā tuvākas nekā slāvu valodas vispār, bet slāvu valodas — tuvākas nekā indoeiropiešu valodas.

Nosaucot grupas ietvaros valodas un saimes ietvaros valodu grupas, vispirms nosauktas dzīvās valodas, pēc tam mirušās.

Valodu uzskaitījumam pievienoti minimāli ģeogrāfiski, vēsturiski un filoloģiski komentāri.

¹ Sk. par to VII nod., 85. §.

² Л. А. Булаховский. Введение в языкознание. 1953, 69. lpp.

I. Indoeiropiešu valodu saime

1. Indiešu valodu grupa¹

(kopumā vairāk nekā 96 dzīvas valodas)

1) Hindi un urdu valoda (dažkārt apvieno ar kopēju nosaukumu hindustāni²) — vienas jaunindiešu literārās valodas divi paveidi; urdu — Pakistānas valsts valoda, kuras rakstības pamatā ir arābu alfabēts; hindi — Indijas valsts valoda, kuras rakstības pamatā ir senindiešu rakstība *dēvanāgarī*.

2) Bengāļu valoda.

3) Pendžabiešu valoda.

4) Lahnda valoda.

5) Sindhu valoda.

6) Radžasthānu valoda.

7) Gudžaratu valoda.

8) Marathu valoda.

9) Singaliešu valoda.

10) Nepāliešu valoda.

11) Bihāriešu valoda.

12) Oriju valoda (arī odri, utkāli valoda Austrumindijā).

13) Asāmiešu valoda.

14) Kašmiriešu un citas dardu valodas.

15) Čigānu valoda, izdalījusies pārvietošanās un migrāciju rezultātā m. ē. V—X gadsimtā.

Mirusās valodas:

16) Sanskrits. Vēdu valodā sarakstītas vissenākās indiešu svētās grāmatas — vēdas, kuras sacerētas otrajā gadu tūkstoši p. m. ē., pierakstītas vēlāk. Klasiskais sanskrits bija senindiešu literārā valoda no III gadsimta p. m. ē. līdz m. ē. VII gadsimtam. Sanskritā ir saglabājusies bagāta reliģiskā un laicīgā literatūra (eposi, dramaturģiski sacerējumi). Pirmo sanskrita gramatiku IV gadsimtā p. m. ē. sarakstījis Pānini, mūsu ēras XIII gadsimtā to pārstrādājis Vopadēva.

17) Pāli valoda — vidusindiešu literārā un kulta valoda viduslaikos.

18) Prākriti — dažādas vidusindiešu sarunvalodas, no kurām veidojušās jaunindiešu valodas; prākritos uzrakstītas mazsvarīgu personu replikas sanskrita dramaturģijā.

¹ Par indiešu valodām sk. grāmatā Г. А. Зограф. Языки Индии, Пакистана, Цейлона и Непала. М., 1960.

² Sk., piemēram, grāmatas nosaukumu: А. П. Баранников. Хиндустан (урду и хинди). Л., 1934.

2. Irāņu valodu grupa¹

(vairāk nekā 10 valodu; vistuvākās indiešu valodām, ar kurām veido kopēju indoīrāņu jeb āriešu valodu grupu; arija — cilts pašnosaukums senos rakstu pieminekļos, no tā irāņi, kā arī alāņi — skitu pašnosaukums)

1) Persiešu (farsi) valoda, kuras rakstības pamatā ir arābu alfabēts; par senpersiešu un viduspersiešu valodu sk. tālāk.

2) Afgāņu (pašto, puštu) valoda — literāra valoda, kopš XX gs. 30. gadiem Afganistānas valsts valoda.

3) Beludžu (baluči) valoda.

4) Tadžiku valoda.

5) Kurdu valoda.

6) Osetīnu valoda; tai ir divi dialekti — ironiešu (austrumu) dialekts un digoriešu (rietumu) dialekts. Osetīni ir alāņu-skitu pēcteči.

7) Tatu valoda; tati dalās musulmaņu tatos un «kalnu ebrejos».

8) Tališu valoda.

9) Piekaspijas (giljanu, mazanderānu) dialekti.

10) Pāmira valodas (šugnanu, rušanu, bartangu, sarikolu, jazguļamu, iškašimu, vahanu valoda) — bez rakstības.

11) Jagnobu valoda.

Mirušās valodas:

12) Senpersiešu valoda — Ahemenīdu (Dārija, Kserksa un citu) laikmeta ķīrakstu valoda VI—IV gadsimtā p. m. ē.

13) Avestas valoda — otra senīrāņu valoda, kas nonākusi līdz mūsu dienām svētās grāmatas «Avestas» viduspersiešu norakstu veidā; «Avestā» sakopoti Zaratustras sekotāju reliģiskie teksti.

14) Pehlevi valoda — viduspersiešu valoda m. ē. III—IX gadsimtā, kura saglabājusies «Avestas» tulkojumā (šo tulkojumu sauc par «Zendu», tāpēc ilgu laiku pašu Avestas valodu nepareizi sauca par zēnda valodu).

15) Midiešu valoda — irāņu ziemeļrietumu dialektu paveids; rakstu pieminekļi nav saglabājušies.

16) Partiešu valoda — viena no viduspersiešu valodām laikā no III gadsimta p. m. ē. līdz m. ē. III gadsimtam; to runāja Partas valstī dienvidaustrumos no Kaspijas jūras.

17) Sogdiešu valoda, ko runāja Sogdiānas valstī Zeravšanas ielejā mūsu ēras pirmajā gadu tūkstoši; jagnobu valodas priekštece.

18) Horezmiešu valoda, ko runāja Horezmas valstī Amu-

¹ Par irāņu valodām sk. grāmatā *И. М. Оранский. Иранские языки. М., 1963.*

darjas lejastecē mūsu ēras pirmajā gadu tūkstoši un otrā gadu tūkstoša sākumā.

19) *Skitu* valoda, ko runāja skiti (alāņi) Melnās jūras ziemeļu piekrastes stepēs un uz austrumiem līdz Ķīnas robežām pirmajā gadu tūkstoši p. m. ē. un mūsu ēras pirmajā gadu tūkstoši; saglabājusies īpašvārds, kas pierakstīti grieķiski; osetīnu valodas priekštece.

20) *Saku* (hotāniešu) valoda, ko runāja Vidusāzijā un Ķīnas Turkestānā; no m. ē. V—X gadsimta saglabājušies teksti, kas uzrakstīti indiešu brahmi rakstībā.

Piezīme. Lielākā daļa mūsdienu irānistu dzīvās un mirušās irāņu valodas iedala šādās grupās:

A. Rietumu valodas

1) *Dienvidrietumu* valodas: senpersiešu, viduspersiešu, mūsdienu persiešu, tadžiku, tatu un dažas citas valodas.

2) *Ziemeļrietumu* valodas: midiešu, partiešu, beludžu (baluči), kurdu, tališu un citas Piekaspijas valodas.

B. Austrumu valodas

1) *Dienvidastrumu* valodas: saku (hotāniešu), afgāņu (pašto jeb puštu), Pamira valodas.

2) *Ziemeļaustrumu* valodas: skitu, sogdiešu, horezmiešu, osetīnu, jagnobu valoda.

3. Slāvu valodu grupa

A. Austrumslāvu valodu apakšgrupa

1) *Krievu* valoda; tās dialekti ir ziemeļ(liel)krievu — o-runas dialekts un dienvid(liel)krievu — a-runas dialekts. Krievu literārās valodas pamatā ir Maskavas un tās apkārtnes pārejas izloksnes, kurās Tulas, Kurskas, Orlas un Rjazaņas dialekti no dienvidiem un dienvidaustrumiem ieviesuši dažas savas iezīmes; krievu literāro valodu ietekmējusi arī baznīcslāvu valoda, kā arī XVI—XVIII gadsimtā ieņākušie citvalodu elementi. Rakstības pamatā ir krievu alfabēts, kas pārstrādāts no slāvu kirilicas Pētera I laikā; rakstu pieminekļi kopš XI gadsimta (senākie attiecas arī uz ukraiņu un baltkrievu valodu). Krievu valoda ir arī PSRS tautu savstarpējo sakaru valoda un viena no svarīgākajām pasaules valodām.

2) *Ukraiņu* (līdz revolūcijai — mazkrievu, ārzemēs dažkārt — rutēņu jeb rusīnu) valoda; tai ir divi galvenie dialekti — Dņepras kreisā krasta dialekts un labā krasta dialekts. Literārā valoda izveidojusies XVI—XVII gadsimtā uz Poltavas-Ķijevas dialektu pamata; rakstības pamatā ir krievu alfabēts.

3) *Baltkrievu* valoda; rakstības pamatā ir krievu alfabēts.

B. Dienvidslāvu valodu apakšgrupa

4) Bulgāru valoda; tā veidojusies, slāvu dialektiem krustojoties ar Kamas bulgāru valodu, no kuras ieguvusi nosaukumu. Rakstības pamatā ir krievu alfabēts; senākie rakstu pieminekļi no m. ē. VII—IX gadsimta.

5) Maķedoniešu valoda.

6) Serbu-horvātu valoda; serbiem rakstības pamatā ir krievu alfabēts, horvātiem — latīņu alfabēts; rakstu pieminekļi kopš XI gadsimta.

7) Slovēņu valoda; rakstības pamatā ir latīņu alfabēts; rakstu pieminekļi kopš X—XI gadsimta.

Mīrušās valodas:

8) Senslāvu (jeb baznīcslāvu) valoda — slāvu kopīgā literārā valoda viduslaikos, veidojusies uz senbulgāru valodas Solunas izlokšņu pamata; tai bija divi alfabēti — glagolica un kirilica. Šī valoda saistīta ar baznīcas grāmatu tulkošanu kristīgās ticības izplatīšanai slāvu vidū m. ē. IX—X gadsimtā. Rietumslāviem šo valodu izspieda latīņu valoda sakarā ar Rietumu ietekmi un pāreju katoļticībā. Kā baznīcslāvu valoda tā ir krievu literārās valodas sastāvdaļa.

C. Rietumslāvu valodu apakšgrupa

9) Čehu valoda; rakstības pamatā ir latīņu alfabēts; rakstu pieminekļi kopš XIII gadsimta.

10) Slovaku valoda; rakstības pamatā ir latīņu alfabēts.

11) Poļu valoda; rakstības pamatā ir latīņu alfabēts; rakstu pieminekļi kopš XIV gadsimta.

12) Kašubu valoda.

13) Lužiciešu (jeb sorbu, vendu) valoda; tai ir divi dialekti — augšlužiciešu (jeb austrumu) dialekts un lejaslužiciešu (jeb rietumu) dialekts; rakstības pamatā ir latīņu alfabēts.

Mīrušās valodas:

14) Polābu valoda — izmirusi XVIII gadsimtā, bijusi izplatīta abos Labas (Elbas) krastos Vācijā.

15) Piejūras dialekti — izmiruši viduslaikos varmācīgas pārvācošanas dēļ; bija izplatīti Baltijas jūras dienvidu piekrastē — Pomerānijā.

4. Baltu valodu grupa

1) Lietuviešu valoda; rakstības pamatā ir latīņu alfabēts; rakstu pieminekļi kopš XVI gadsimta.

2) Latviešu valoda; rakstības pamatā ir latīņu alfabēts; rakstu pieminekļi kopš XVI gadsimta.¹

¹ Autors izdala arī latgaliešu valodu, parindē dodams piezīmi: «Pastāv uzskats, ka tas ir tikai latviešu valodas dialekts.» Istenībā Latgalē sastopamas tikai latgaliešu izloksnes, kas pieder pie latviešu valodas augšzemnieku dialekta. — *Tulk.*

Mirušās valodas:

3) Prūšu valoda — izmirusi XVII gadsimtā varmācīgas pārvācošanas dēļ; tā runāta bijušās Austrumprūsijas teritorijā; rakstu pieminekļi no XIV—XVII gadsimta.

5. Ģermāņu valodu grupa

A. Ziemeļģermāņu (skandināvu) valodu apakšgrupa

1) Dāņu valoda; rakstības pamatā ir latīņu alfabēts; izmantota par literāro valodu arī Norvēģijā līdz XIX gs. beigām.

2) Zviedru valoda; rakstības pamatā ir latīņu alfabēts.

3) Norvēģu valoda; rakstības pamatā ir latīņu alfabēts; sākotnēji rakstība bija dāņu, jo norvēģu literārā valoda līdz XIX gs. beigām bija dāņu valoda. Mūsdienās Norvēģijā ir divas literārās valodas formas — riksmols (arī bukmols), kas tuvāks dāņu valodai, un lānsmols, kas tuvāks norvēģu dialektiem.

4) Islandiešu valoda; rakstības pamatā ir latīņu alfabēts; rakstu pieminekļi kopš XIII gadsimta («sāgas»).

5) Fareriešu valoda.

B. Rietumģermāņu valodu apakšgrupa

6) Angļu valoda; angļu literārā valoda izveidojusies XVI gadsimtā uz Londonas dialekta pamata. V—XI gadsimtā — senangļu (jeb anglosakšu) valoda, XI—XVI gadsimtā — vidusangļu valoda un kopš XVI gadsimta — jaunangļu valoda. Rakstības pamatā ir latīņu alfabēts (bez izmaiņām); rakstu pieminekļi kopš VII gadsimta. Valoda ar starptautisku nozīmi.

7) Holandiešu un flāmu valoda; rakstības pamatā ir latīņu alfabēts. Dienvidāfrikas Republikā dzīvojošie būri — ieceļotāji no Holandes — runā holandiešu valodas paveidā — būru (jeb afrīkandu) valodā.

8) Frīzu valoda; rakstu pieminekļi kopš XIV gadsimta.

9) Vācu valoda; tai ir divi dialekti — lejasvācu (ziemeļu, Niederdeutsch jeb Plattdeutsch) dialekts un augšvācu (dienvidu, Hochdeutsch) dialekts. Literārā valoda izveidojusies uz dienvidvācu izlokšņu pamata, bet pārņēmusi daudzas ziemeļvācu izlokšņu iezīmes (it īpaši izrunā), tomēr līdz šim vēl nav vienota. VIII—XI gadsimtā — senaugšvācu valoda, XII—XV gadsimtā — vidusaugšvācu valoda, kopš XVI gadsimta — jaunaugšvācu valoda, kas izkopta Saksijas kancelejās un ar Lutera un viņa līdzgaitnieku tulkojumiem. Rakstības pamatā ir latīņu alfabēts divos paveidos — gotiskais un antīkva. Viena no pasaules svarīgākajām valodām.

10) Jīdišs (jeb jaunebreju valoda) — dažādi augšvācu dialekti, kas sajaukušies ar senebreju, slāvu un citu valodu elementiem.

C. Austrumģermāņu valodu apakšgrupa

Mirušās valodas:

11) Vestgotu valoda — viduslaiku gotu valsts valoda Spānijā un Ziemeļitālijā; rakstības pamatā bija gotu alfabēts, ko sastādīja bīskaps Vulfila m. ē. IV gadsimtā evaņģēlija tulkošanai; šis evaņģēlijs ir pats senākais ģermāņu valodu piemineklis.

12) Ostgotu valoda, ko lietojuši austrumgoti, kuri agrajos viduslaikos dzīvojuši Melnās jūras piekrastē un Dņepras lejas-
tecē; pastāvējusi līdz XVI gadsimtam Krimā, tāpēc saglabājusies neliela vārdnīciņa, ko sastādījis holandiešu ceļotājs Busbeks.

6. Romāņu valodu grupa

(līdz Romas impērijas sabrukumam un romāņu¹ valodu izveidošanās periodam — itāļu valodas)

1) Franču valoda; literārā valoda izveidojusies XVI gadsimtā² uz Ildefransas dialekta pamata ar centru Parīzē; franču valodas dialekti turpretim izveidojušies viduslaiku sākumā, iekarotāju romiešu ikdienas (vulgārajai) latīņu valodai krustojoties ar iekaroto vietējo iedzīvotāju — gallu valodu. Rakstības pamatā ir latīņu alfabēts; rakstu pieminekļi kopš IX gadsimta. Vidusfranču valodas periods no IX gadsimta līdz XV gadsimtam, jaunfranču — kopš XVI gadsimta. Franču valoda agrāk par citām Eiropas valodām ieguva starptautisku nozīmi.

2) Provansiešu valoda — dienvidaustrumu Francijas (Provansas) mazākumtautības valoda; kā literārā valoda pastāvējusi viduslaikos (trubadūru dzeja) un saglabājusies līdz XIX gs. beigām.

3) Itāliešu valoda; literārā valoda izveidojusies uz Toskānas dialektu, it īpaši Florences izloksnes pamata; šie dialekti bija izveidojušies, vulgārajai latīņu valodai krustojoties ar viduslaiku Itālijas iedzīvotāju valodām. Rakstībā izmanto latīņu alfabētu. Šī valoda bija pirmā nacionālā valoda Eiropā³.

4) Sardīniešu (jeb sardu) valoda.

5) Spāņu valoda; tā izveidojusies, vulgārajai latīņu valodai krustojoties ar Romas provinces Ibērijas vietējo iedzīvotāju valodām. Rakstības pamatā ir latīņu alfabēts (tas pats attiecas uz kataloniešu un portugāļu valodu).

6) Kataloniešu valoda.

7) Portugāļu valoda.

8) Rumāņu valoda; tā izveidojusies, vulgārajai latīņu valodai krustojoties ar Romas provinces Dakijas vietējo iedzīvotāju valodām. Rakstības pamatā ir latīņu alfabēts.

¹ Nosaukums *romāņu* cēlies no vārda *Roma*.

² Sk. VII nod., 90. § — par nacionālo valodu izveidošanos.

³ Sk. VII nod., 90. §.

9) Moldāvu valoda — rumāņu valodas paveids; rakstības pamatā ir krievu alfabētš.

10) Aromuņu (Maķedonijas rumāņu) valoda.

11) Retoromāņu valoda — mazākumtautības valoda Šveicē; kopš 1938. gada atzīta par vienu no četrām Šveices valsts valodām.

12) Kreolu valoda; tā izveidojusies, franču valodai krustojoties ar Haiti salas vietējo valodu.

Mirušās (itāļu) valodas:

13) Latīņu valoda — Romas valsts literārā valoda republikas un impērijas laikmetā (III gadsimts p. m. ē. — viduslaiku pirmie gadsimti); tā ir bagātu literatūras pieminekļu — epikas, liriskas un dramaturģijas, vēsturiskās prozas, juridisku dokumentu un oratoru mākslas valoda; rakstu pieminekļi kopš VI gadsimta p. m. ē. Pirmo reizi latīņu valodu aprakstījis Varons I gadsimtā p. m. ē.; Donāta klasiskā gramatika rakstīta m. ē. IV gadsimtā. Latīņu valoda ir Rietumeiropas viduslaiku literārā valoda un katoļu baznīcas valoda; līdzās sengrieķu valodai tā ir starptautiskās terminoloģijas avots.

14) Viduslaiku vulgārā latīņu valoda — latīņu valodas izloksnes agrajos viduslaikos, no kurām, krustojoties ar Romas provinču Gallijas, Ibērijas, Dakijas utt. vietējām valodām, izveidojušās romāņu valodas — franču, spāņu, portugāļu, rumāņu utt.

15) Osku, umbru un citas itāļu valodas saglabājušās fragmentāros rakstu pieminekļos no pēdējiem gadsimtiem p. m. ē.

7. Ķeltu valodu grupa

A. Gēliešu valodu apakšgrupa

1) Iru valoda; rakstu pieminekļi kopš m. ē. IV gadsimta (ogamiskie raksti), kopš VII gadsimta uz latīņu alfabēta pamata.

2) Skotu valoda.

3) Menas salas valoda (Īrijas jūrā) — izmirstoša valoda, ko lieto vairs tikai veci zvejnieki.

B. Britu valodu apakšgrupa

4) Bretoņu valoda; bretoņi (bijušie briti) pēc anglosakšu ienākšanas pārcēlās no Britānijas salām uz Eiropas kontinentu.

5) Velsiešu valoda.

Mirušās valodas:

6) Korniešu valoda (Kornvolas pussalā).

C. Gallu valodu apakšgrupa

7) Gallu valoda; izmirusi kopš franču valodas izveidošanās laikmeta; bijusi izplatīta Gallijā, Ziemeļitālijā, Balkānos un pat Mazāzijā.

8. Grieķu valodu grupa

1) Jaungrieķu valoda, pastāv kopš XII gadsimta.
Mirusās valodas:

2) Sengrieķu valoda, no X gadsimta p. m. ē. līdz m. ē. V gadsimtam; joniešu-atiešu dialekti no VII—VI gadsimta p. m. ē.; ahajiešu (arkādiešu-kipriešu) dialekti no V gadsimta p. m. ē., ziemeļaustrumu (beotiešu, tesāliešu, lezbiešu, eoliešu) dialekti no VII gadsimta p. m. ē. un rietumu (doriešu, epīriešu, krētiešu) dialekti. Rakstu pieminekļi kopš IX gadsimta p. m. ē. (Homēra poēmas, epigrāfika); kopš IV gadsimta p. m. ē. vienota literārā valoda koīnē uz atiešu dialekta pamata ar centru Atēnās; bagātu literatūras pieminekļu — episku, lirisku un dramatisku sacerējumu, filozofiskas un vēsturiskas prozas valoda. No III—II gadsimta p. m. ē. saglabājušies Aleksandrijas gramatiķu darbi. Līdzās latīņu valodai tā ir starptautiskās terminoloģijas avots.

3) Vidusgrieķu jeb bizantiešu valoda — Bizantijas valsts literārā valoda no mūsu ēras pirmajiem gadsimtiem līdz XV gadsimtam; vēsturisku, reliģisku un daiļliteratūras pieminekļu valoda.

9. Albāņu valodu grupa

Albāņu valoda; rakstu pieminekļi uz latīņu alfabēta pamata kopš XV gadsimta.

10. Armēņu valodu grupa

Armēņu valoda; literārā valoda kopš m. ē. V gadsimta. Satur dažus kaukāziešu valodu elementus. Senarmēņu valoda — grabars — stipri atšķiras no mūsdienu valodas — ašhara-bara.

11. Anatolijas valodu grupa

Mirusās valodas:

1) Hetu valoda (hetu-nēsiešu valoda, kas pazīstama pēc ķīlrakstu pieminekļiem, un hetu valoda, kas pazīstama pēc hieroglifu pieminekļiem); Hetu valsts valoda Mazāzijā XIX—XII gadsimtā p. m. ē.

2) Luviešu	} valoda — Mazāzijā tai pašā laikmetā.
3) Palajiešu	
4) Kariešu	
5) Lidiešu	} valoda — antīkā laikmeta Anatolijas valodas.
6) Liķiešu	

12. Tohāru valodu grupa

Mirušās valodas:

1) Tohāru A (turfaniešu, karašariešu) valoda — Ķīnas Turkešānā.

2) Tohāru B (kučiešu) valoda — turpat; Kučā līdz m. ē. VII gadsimtam.

Valodas pazīstamas pēc m. ē. V—VII gadsimta rokrakstiem indiešu rakstībā, kuri atrasti izrakumos XX gadsimtā.

1. piezīme. Dažādu iemeslu dēļ tiek apvienotas šādas indoeiropiešu valodu grupas: indiešu-irāņu (āriešu), slāvu-baltu un itāļu-ķeltu valodu grupas.

2. piezīme. Indiešu-irāņu un slāvu-baltu valodu grupas var apvienot *satem* valodu grupā pretēji citām, kas pieder pie *centum* valodām. Sis iedalījums atkarīgs no indoeiropiešu vidējo aukslējeņu *g un *k likteņa; *satem* valodās tie devuši frikatīvos priekšmēleņus (*šatam, šimtas, cento* — 'simts'), bet *centum* valodās palikuši eksplozīvie pakalējie mēleņi. Ģermāņu valodās līdzskaņu pārvirzes dēļ šie līdzskaņi pārveidojušies par frikatīviem (*hekaton, *kentom* — vēlāk *centum, hundred* utt. — 'simts').

3. piezīme. Jautājumu par to, vai venētu un mesaiešu valoda, kuras laikam ietilpušas ilīriešu valodu grupā (Itālijā), kā arī frīgiešu un trākiešu valoda (Balkānos), pieder pie indoeiropiešu valodām, zinātne vēl nav galīgi atrisinājusi; arī pelazgu (Peloponesā pirms grieķiem), etrusku (Itālijā pirms romiešiem) un ligūru (Gallijā) valodas sakari ar indoeiropiešu valodām vēl nav noskaidroti.

II. Semītu-hamītu valodu saime

1. Semītu valodu grupa

1) Arābu valoda; starptautiskā islama kulta valoda; rakstības pamatā ir arābu alfabēts (Maltas salā — latīņu alfabēts).

2) Amhāriešu valoda — Etiopijas literārā valoda.

3) Tigre, tigrinja, gurage, harari un citas valodas Etiopijā — bez rakstības.

4) Aisoru valoda — aramiešu valodas pēctece.

Mirušās valodas:

5) Akadiešu (asīriešu-babiloniešu) valoda; pazīstama pēc seno Austrumu ķīlrakstu pieminekļiem.

6) Ugāritu valoda.

7) Senebreju valoda — bībeles senāko daļu valoda, jūdaisma kulta valoda; mirusi kopš III gadsimta p. m. ē. Pašlaik ar dažādiem pārveidojumiem atdzīvīnāta kā Izraēlas valsts literārā valoda ar ivrita nosaukumu. Rakstības pamatā ir ebreju alfabēts.

8) Aramiešu valoda — bībeles jaunāko daļu valoda un Priekšāzijas kopīgā valoda laikā no III gadsimta p. m. ē. līdz m. ē. IV gadsimtam.

9) Feniķiešu valoda — Feniķijas, Kartāgas (pūniešu) valoda, mirusi pirms mūsu ēras. Rakstības pamatā ir feniķiešu alfabēts, no kura veidojušies tālākie burtu raksta veidi.

10) Gēza valoda — bijusi Abesīnijas literārā valoda m. ē. IV—XV gadsimtā; pašlaik kulta valoda Etiopijā.

2. Ēģiptiešu valodu grupa

Mirušās valodas:

1) Senēģiptiešu valoda, kas pazīstama pēc hieroglifu pieminekļiem un demotiskās rakstības dokumentiem (no 3. gadu tūkstoša p. m. ē. līdz m. ē. III gadsimtam).

2) Koptu valoda — senēģiptiešu valodas pēctece viduslaikos līdz m. ē. XVI gadsimtam; Ēģiptes pareizticīgo baznīcas kulta valoda; rakstība īpatnēja, tās pamatā ir grieķu alfabēts.

3. Kušītu valodu grupa

1) Galla valoda.

2) Somāliešu valoda.

3) Agau, sidamo, saho, bedža un citas valodas.

4. Berberu valodu grupa

1) Tuaregu valoda.

2) Kabiļu valoda.

3) Šilhu valoda.

4) Rifu valoda.

5) Šavija valoda.

6) Tamazigtu valoda.

Mirušās valodas:

7) Lībiešu valoda.

8) Numīdiešu valoda.

9) Getuļu valoda.

5. Čadas hamītu valodu grupa

1) Hausa valoda.

2) Rietumčadas valodas: ngizim-kotoko, angasu, karekare, sura, Kano, Hadedžijas, Katagumas pilsētu dialekti.

3) Austrumčadas valodas: muzgu, mubi, sokoro un citas valodas.

III. Kaukāziešu valodas¹

A. Rietumu valodu grupa: abhāziešu-adigejiešu jeb abhāziešu-čerkesu valodu grupa

1. Abhāziešu valodu apakšgrupa

1) Abhāziešu valoda; tās dialekti ir bzibu dialekts ziemeļos un abžuju (jeb kadoru) dialekts dienvidos; rakstības pamatā līdz 1954. gadam bija gruzīnu alfabēts, tagad ir krievu alfabēts.

2) Abazīnu valoda; rakstības pamatā ir krievu alfabēts.

2. Čerkesu valodu apakšgrupa

1) Adigejiešu (lejasčerkesu) valoda.

2) Kabardiešu (augščerkesu) valoda.

3) Ubihu valoda; ubihi cara laikā emigrējuši uz Turciju.

B. Nahu valodu grupa

- 1) Čečeniešu }
2) Ingušu } valoda; rakstības pamatā ir krievu alfabēts.
3) Bacbiešu valoda.

C. Dagestāņu valodu grupa

1) Avāru valoda.

2) Dargīnu valoda.

3) Lezgīnu valoda.

4) Laku (kazi-kumuhu) valoda.

5) Tabasarānu valoda.

Šīm piecām valodām rakstības pamatā ir krievu alfabēts.

Pārējām valodām nav savas rakstības:

6) Andu valoda.

7) Karatīnu valoda.

8) Tindalu valoda.

9) Čamalalu valoda.

10) Bagvalalu valoda.

11) Ahvahu valoda.

12) Botlihu valoda.

13) Godoberīnu valoda.

14) Cezu valoda.

15) Bežitīnu valoda.

16) Hvaršīnu valoda.

17) Gunzebu valoda.

¹ Jautājums par to, vai minētās valodu grupas veido vienu valodu saimi, zinātnē līdz šim nav atrisināts; drīzāk var domāt, ka šīs valodas nav radniecīgas; termins «kaukāziešu valodas» apzīmē to ģeogrāfisko izplatību.

- 18) Gšiuhu valoda.
- 19) Cahuru valoda.
- 20) Rutulu valoda.
- 21) Agulu valoda.
- 22) Kubačīnu valoda.
- 23) Arčīnu valoda.
- 24) Buduhu valoda.
- 25) Krizu valoda.
- 26) Udīnu valoda.
- 27) Hinalugu valoda.

D. Kartveļu valodu grupa

1. Zanu valodu apakšgrupa

- 1) Megreļu valoda.
- 2) Čanu (lazu) valoda.

2. Ibēru valodu apakšgrupa

Gruzīnu valoda; rakstība gruzīnu alfabētā no m. ē. V gs., bagāti viduslaiku literatūras pieminekļi; izloksnes — hevsūru, kartaļu, imerētiešu, guru un citas.

3. Svanu valodu apakšgrupa

Svanu valoda.

Piezīme. Visām valodām, kurām ir sava rakstība (izņemot gruzīnu un ubihu valodu), tās pamatā ir krievu alfabēts, bet pirms tam dažus gadus bija latīņu alfabēts.¹

IV. Basku valoda

V. Somugru (ugru-somu) valodu saime

A. Ugru valodu grupa

1) Maģāru (ungāru, ugru) valoda; rakstības pamatā ir latīņu alfabēts.

2) Mansu (vogulu) valoda; rakstības pamatā ir krievu alfabēts (kopš XX gs. 30. gadiem).

3) Hantu (ostjaku) valoda; rakstības pamatā ir krievu alfabēts (kopš XX gs. 30. gadiem).²

¹ Iespējams, ka tiks zinātniski pierādīta kartveļu grupas radniecība ar Mazāzijas un Mezopotāmijas mirušajām valodām — šumeru, elamiešu, hatu, huriešu un urartiešu valodām; ar šiem jautājumiem zinātnieki pašlaik nodarbojas.

² Hantu valodas dialekti ir tik atšķirīgi, ka var saskatīt divas vai pat trīs hantu valodas.

B. Somu valodu grupa

1. Baltijas jūras valodu apakšgrupa

- 1) Somu valoda; rakstības pamatā ir latīņu alfabēts.
- 2) Sāmu (lapu) valoda.
- 3) Igaunu valoda; rakstības pamatā ir latīņu alfabēts.
- 4) Karēļu valoda.
- 5) Vepsu valoda.
- 6) Ižoru (ingru) valoda.

2. Permas valodu apakšgrupa

- 7) Komi-zirjāņu valoda.
- 8) Komi-permiešu valoda¹.
- 9) Udmurtu (votjaku) valoda.

3. Volgas valodu apakšgrupa

10) Mariešu (čeremisū) valoda; tās dialekti ir kalnu mariešu dialekts Volgas labajā krastā un pļavu mariešu dialekts kreisajā krastā.

11) Mordviešu valodas; tās ir divas patstāvīgas valodas — erze un mokša.

Piezīme. Somu un igauņu valodas rakstības pamatā ir latīņu alfabēts; mariešu un mordviešu valodas rakstības pamatā kopš seniem laikiem ir krievu alfabēts; komi-zirjāņu, udmurtu un komi-permiešu valodas rakstības pamatā ir krievu alfabēts (kopš XX gs. 30. gadiem).

VI. Samodiešu valodu saime

- 1) Ņencu (juraku-samojedu) valoda.
- 2) Nnganasanu (tongiešu) valoda.
- 3) Selkupu (ostjaku-samojedu) valoda.
- 4) Encu valoda.

Piezīme. Mūsdienu zinātne uzskata, ka samodiešu valodas ir radniecīgas somugru valodām, taču precīzāk šo grupu radniecību zinātne vēl nav noteikusi.

VII. Tjurku (turku, turku-tatāru) valodu saime²

1) Turku (agrāk osmaņu) valoda; rakstības pamatā kopš 1929. gada ir latīņu alfabēts, pirms tam vairākus gadsimtus bija arābu alfabēts.

¹ Ir zināms pamats uzskatīt komi-permiešu valodu par komi-zirjāņu valodas dialektu.

² Tā kā tjurkoloģijā nav vienotu uzskatu par tjurku valodu grupēšanu, sniedzam šo valodu sarakstu, beigās minot dažādus uzskatus par to grupēšanu.

- 2) Azerbaidžāņu (tjurku) valoda.
  - 3) Turkmēņu valoda.
  - 4) Gagauzu valoda.
  - 5) Krimas tatāru valoda.
  - 6) Karačajiešu valoda.
  - 7) Balkāru valoda.
  - 8) Kumiku valoda; to lietoja kā kopīgu valodu Dagestānas kaukāziešu tautas.
  - 9) Nogaju valoda.
  - 10) Karaīmu valoda.
  - 11) Kazaņas tatāru (Pievolgas tatāru) valoda.
  - 12) Baškīru valoda.
  - 13) Rietumsibīrijas tatāru dialekti: Čulimas, Barabinskas, Turinskas, Toboļskas, Išimas un Tjumeņas tatāru dialekti.
  - 14) Altajiešu valoda (oirotu valoda ar kumandīnu valodu).
  - 15) Šoru valoda¹.
  - 16) Hakasu valoda.
  - 17) Tuviešu valoda.
  - 18) Karagasu valoda.
  - 19) Jakutu valoda (ar dolganu dialektu).
  - 20) Kazahu (kaisakkirgīzu) valoda.
  - 21) Kirgīzu (karakirgīzu) valoda.
  - 22) Uzbeku valoda.
  - 23) Karakalpaku valoda.
  - 24) Uiguru (taranči) valoda.
  - 25) Čuvašu valoda, kas sajaukusies ar somu valodām, ir Kamas bulgāru valodas pēctece; rakstības pamatā kopš paša sākuma ir krievu alfabēts.
- Mīrušās valodas:
- 26) Orhoniešu valoda — pēc rūnu rakstu dotumiem; varenas valsts valoda m. ē. VII—VIII gadsimtā Ziemeļmongolijā pie Orhonas upes.
  - 27) Pečeņegu valoda — stepju klejotāju valoda IX—XI gadsimtā.
  - 28) Polovciešu valoda — pēc itāliešu sastādītas polovciešu-latīņu vārdnīcas dotumiem; stepju klejotāju valoda XI—XIV gadsimtā.
  - 29) Uiguru (senuiguru) valoda — varenas Centrālās Āzijas lielvalsts valoda m. ē. IX—XI gadsimtā; rakstības pamatā pārveidots aramiešu alfabēts.
  - 30) Čagatajiešu (jeb džagatajiešu) valoda — literārā valoda Vidusāzijā m. ē. XIV—XVI gadsimtā.
  - 31) Bulgāru valoda — valoda, ko runāja bulgāru valsti

¹ Pašlaik altajiešu un šoru valoda izmanto vienu literāro valodu, kuras pamatā ir altajiešu valoda.

pie Kamas ietekas. Bulgāru valoda kļuva par pamatu čuvašu valodai; kad daļa bulgāru pārcēlās uz Balkānu pussalu un sajaucās ar slāviem, bulgāru valoda iekļāvās kā sastāvdaļa (superstrāts) mūsdienu bulgāru valodā.

32) Hazāru valoda — lielas valsts valoda m. ē. VIII—X gadsimtā Volgas un Donas lejasteces apgabalā, tuva bulgāru valodai.

1. piezīme. Visām dzīvajām tjurku valodām, izņemot turku valodu, rakstības pamatā kopš 1938.—1939. gada ir krievu alfabēts, pirms tam dažus gadus bija latīņu alfabēts, bet daudzām valodām vēl agrāk arābu alfabēts (azerbaidžāņu, Krimas tatāru, Kazaņas tatāru un visām Vidusāzijas valodām, bet aizrobežu uiguru valodai līdz pat šim laikam).

2. piezīme. Tjurku-tatāru valodu iedalījuma jautājums līdz šim zinātnē nav galīgi atrisināts; F. Koršs¹ izšķir trīs valodu grupas: ziemeļu (Nr. 6—15, 17, 19—25), dienvidaustrumu (Nr. 16, 18, 26—30) un dienvidrietumu (Nr. 1—5) valodu grupu; V. Bogorodickis² izšķir astoņas valodu grupas: ziemeļaustrumu (Nr. 17—19), Abakanas (Nr. 16), Altaja (Nr. 14, 15), Rietumsibīrijas (Nr. 13), Pievolgas-Pieurālu (Nr. 11, 12), Vidusāzijas (Nr. 20—24), dienvidrietumu (turku) (Nr. 1—8) un čuvašu (Nr. 25) valodu grupu; V. Šmits³ izšķir trīs valodu grupas: dienvidu (Nr. 1—3), rietumu (Nr. 20, 21, 23, 11, 13, 25) un austrumu (Nr. 13, 18, 24) valodu grupu, bet jakutu valodu viņš pieskaita pie mongoļu valodām.

1952. gadā N. Baskakovs ierosināja jaunu tjurku valodu klasifikācijas shēmu, ko autors iedomājas kā «tjurku valodu un tautu attīstības vēstures periodizāciju» (sk. «Известия АН СССР. Отделение литературы и языка», т. XI, вып. 2), kur senie iedalījumi mijas ar jauniem un vēsturiskie ar ģeogrāfiskiem.

A. Rietumhuņņu nozarojums

I. Bulgāru valodu grupa

- 1) Čuvašu valoda.
- Mirušās valodas:
- 2) Bulgāru valoda.
- 3) Hazāru valoda.

II. Oguzu valodu grupa

1. Oguzu-turkmēņu valodu apakšgrupa

- 1) Turkmēņu valoda.
- 2) Truhmēņu valoda.

¹ Sk. Ф. Е. Корш. Классификация турецких племен по языкам. 1910.

² Sk. В. А. Богородицкий. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. 1934.

³ Sk. W. Schmidt. Die Sprachfamilien und Sprachenkreise der Erde. 1932.

Mirušās valodas:

3) Oguzu valoda, kas runāta X—XI gadsimtā (Kašgaras Mahmuds).

2. *Oguzu-bulgāru valodu apakšgrupa*

1) Gagauzu valoda.

Mirušās valodas:

2) Pečeņegu valoda.

3) Uzu valoda.

3. *Oguzu-seldžuku valodu apakšgrupa*

1) Turku (osmaņu) valoda.

2) Azerbaidžāņu valoda.

Mirušās valodas:

3) Seldžuku valoda.

4) Senosmaņu valoda.

III. Kipčaku valodu grupa

1. *Kipčaku-bulgāru valodu apakšgrupa*

1) Tatāru valoda.

2) Baškīru valoda.

Mirušās valodas:

3) Zelta ordas rietumu valoda.

2. *Kipčaku-oguzu valodu apakšgrupa*

1) Karaīmu valoda.

2) Kumiku valoda.

Mirušās valodas:

3) Polovciešu (kumanu) valoda.

3. *Kipčaku-nogaju valodu apakšgrupa*

1) Nogaju valoda.

2) Karakalpakū valoda.

3) Kazahu valoda.

IV. Karluku valodu grupa

1. *Karluku-uiguru valodu apakšgrupa*

Mirušās valodas:

1) Karahanīdu valsts valoda (pēc rakstu pieminekļiem «Divan lugat at-Turk», «Kutadgu bilig»).

2) Valoda pēc Karahanīdu laikmeta.

2. *Karluku-horezmiešu valodu apakšgrupa*

1) Uzbeku valoda.

2) Uiguru valoda.

Mirušās valodas:

3) Karluku-horezmiešu valoda.

4) Senuzbeku valoda.

B. Austrumhuņņu nozarojums

I. Uiguru valodu grupa

1. Uiguru-tukjuju valodu apakšgrupa

- 1) Tuviešu valoda.
- 2) Karagasu valoda.

2. Jakutu valodu apakšgrupa

Jakutu valoda (ar dolganu valodu).

3. Hakasu valodu apakšgrupa

- 1) Hakasu valoda.
- 2) Kamasīnu valoda.
- 3) Kjueriku valoda.
- 4) Šoru valoda.
- 5) Tuba, kumandīnu un citi altajiešu valodas ziemeļu dialekti.
- 6) Sari-uiguru ('dzelteno uiguru') valoda.

II. Kirgīzu-kipčaku valodu grupa

- 1) Kirgīzu valoda.
- 2) Altajiešu valoda.

VIII. Mongoļu valodu saime

- 1) Halha-mongoļu valoda; rakstības pamatā bija mongoļu alfabēts, kas pārņemts no senajiem uiguriem; kopš 1945. gada rakstības pamatā ir krievu alfabēts.
- 2) Burjatu-mongoļu (burjatu) valoda; kopš XX gs. 30. gadiem rakstības pamatā ir krievu alfabēts.
- 3) Kalmiku (oiratu) valoda.

Piezīme. Ir vēl vairākas nelielas valodas (dahuru, dunsjanu, mengiru un citas) — galvenokārt Ķīnas teritorijā (apmēram 1,5 miljoni), Mandžūrijā un Afganistānā; valodām Nr. 2 un 3 kopš XX gs. 30. gadiem rakstības pamatā ir krievu alfabēts, bet pirms tam dažus gadus bija latīņu alfabēts.

IX. Tungusu-mandžūru valodu saime

A. Tungusu valodu grupa

- 1) Evenku (tungusu) valoda.
- 2) Evenu (lamutu) valoda.
- 3) Negidaļu valoda.

B. Mandžūru valodu grupa

- 1) Mandžūru valoda, izmirstoša; tai bijuši bagāti viduslaiku rakstu pieminekļi mandžūru alfabētā.
- 2) Nanaju (goldu) valoda.
- 3) Udegiešu valoda.
- 4) Ulču valoda.
- 5) Oroču valoda.

1. piezīme. Valodām Nr. 2 un 3 kopš 1938.—1939. gada rakstības pamatā ir krievu alfabēts, bet pirms tam dažus gadus bija latīņu alfabēts.

2. piezīme. Tjurku, mongoļu un tungusu-mandžūru valodas dažkārt apvieno Altaja valodu saimē.

X. Ķīniešu-tibetiešu valodu saime

A. Taizemiešu-ķīniešu valodu grupa

1) Ķīniešu valoda pēc runātāju skaita ir pirmajā vietā pasaulē. Ķīniešu valoda dalās vairākās dialektu grupās, kas ir stipri atšķirīgas — galvenokārt fonētiskā ziņā; ķīniešu dialektus parasti iedala pēc ģeogrāfiskās pazīmes. Literārās valodas pamatā ir ziemeļu (mandarīnu) dialekts, kas ir arī Ķīnas galvaspilsētas Pekinas dialekts. Tūkstoš gadu Ķīnas literārā valoda bija venjan — feodālā grāmatu valoda, bet kopš XX gadsimta to izspieda literārā sarunu valoda baihua; kopš XX gs. 50. gadiem ķīniešu vienoto literāro valodu sauc par punthua (tā veidojusies uz Pekinas ziemeļu dialekta pamata). Ķīniešu valoda ir bagāta rakstu pieminekļiem kopš XV gadsimta p. m. ē., taču šo pieminekļu hieroglifiskais raksturs traucē ķīniešu valodas vēstures pētīšanu. Kopš 1913. gada līdzās hieroglifiskajai rakstībai lieto īpašu zilbiski fonētisko rakstību «čžuan czimu» (tai pamatā ir pašu ķīniešu grafētika), lai identificētu hieroglifu izrunu dialektos. Ķīniešu rakstības reformēšanai ir izstrādāts vairāk nekā 100 projektu, no kuriem vislielākās perspektīvas ir projektam par fonētisko rakstību uz latīņu alfabēta pamata.

2) Dunganu valoda; aizrobežu dunganēm ir arābu rakstība; PSRS teritorijā dunganēm senatnē bija ķīniešu (hieroglifiskā), vēlāk — arābu rakstība, kopš 1927. gada dunganu rakstības pamatā bija latīņu alfabēts, bet kopš 1950. gada ir krievu alfabēts.

3) Taizemiešu valoda — Taizemes valsts valoda (līdz 1939. gadam — siemiešu valoda).

4) Laosiešu valoda.

5) Čžuanu valoda.

6) Vjetnamiešu (agrāk anamiešu) valoda.

Piezīme. Daži zinātnieki uzskata, ka vjetnamiešu valodaieder pie austroaziātu valodām.

B. Tibetiešu-birmiešu valodu grupa

- 1) Tibetiešu valoda.
- 2) Birmiešu valoda.

XI. Dravīdu valodu saime

(Indijas neindoeiropiešu valodas)

- 1) Tamilu valoda.
- 2) Telugu valoda.
- 3) Malajalu valoda.
- 4) Kannada (kannara) valoda.
- 5) Tulu valoda.
- 6) Gondu valoda.
- 7) Brahuju valoda.

XII. Buržaski (veršiku) valoda

XIII. Austroaziātu valodas

- 1) Munda valodas (santali, mundari, ho, bhumadži un citas).
- 2) Khmeru valodas.
- 3) Monu valodas (khasi, palengu, nikobaru un citas).
- 4) Malaku valodu grupa (semangu, senoju valoda).
- 5) Dienvidaustrumu valodas (čamu, radoju, džaraju valoda).

XIV. Malajiešu-polinēziešu valodu saime

A. Malajiešu jeb indonēziešu valodu grupa

1. Sumatras valodu apakšgrupa

- 1) Indonēziešu valoda, nosaukumu ieguvusi XX gs. 30. gados, pašlaik Indonēzijas valsts valoda.
- 2) Batakū valoda.
- 3) Ače valoda.

2. Javas valodu apakšgrupa

- 1) Javiešu valoda.
- 2) Sundu valoda.
- 3) Maduriešu valoda.
- 4) Bali valoda.

3. Dajakū jeb Kalimantānas valodu apakšgrupa

Dajakū valoda un citas.

4. *Sulavesi valodu apakšgrupa*

- 1) Toradžu valoda.
- 2) Bugiju valoda.
- 3) Minahasu valoda.

5. *Filipīnu valodu apakšgrupa*

- 1) Tagaļu (tagalogu) valoda.
- 2) Iloku valoda.

6. *Madagaskaras valodu apakšgrupa*

Malgašu valoda.

Mirušās valodas:

Kavi valoda — senjavišu literārā valoda; rakstu pieminekļi kopš m. ē. IX gadsimta; javiešu valoda veidojusies Indijas valodu (sanskrita) ietekmē.

B. Polinēziešu valodu grupa

- 1) Austrumu valodas: maoru, havajiešu valoda.
- 2) Rietumu valodas: samoa, uvea un citas valodas.

XV. Austrāliešu valodas

Daudzas sīkas vietējo iedzīvotāju valodas Austrālijas centrālajā un ziemeļu daļā, pazīstamākā — aranta valoda.

XVI. Papuas valodas

Jaungvinejas salas centrālās daļas valodas.

XVII. Āfrikas pamatiedzīvotāju valodas¹

I. Bantu valodas

1. *Ziemeļrietumu valodu grupa*

- 1) Bube valoda.
- 2) Lundu valoda.
- 3) Fangu valoda.
- 4) Benga valoda un citas.

2. *Ziemeļu valodu grupa*

- 1) Kondžo valoda.
- 2) Ganda (luganda) valoda.
- 3) Rundī valoda un citas.

---

¹ Āfrikas iedzīvotāju valodu grupējums dots pēc rakstu krājuma «Африканское языкознание» (М., Изд. иностранной литературы, 1963).

3. Kongo baseina valodu grupa

- 1) Kongo valoda.
- 2) Ndongo valoda.
- 3) Poto valoda.
- 4) Ngala valoda un citas.

4. Centrālā valodu grupa

- 1) Luba valoda.
- 2) Bemba valoda.
- 3) Subija valoda un citas.

5. Austrumu valodu grupa

- 1) Suahili valoda.
- 2) Sango valoda.
- 3) Šambala valoda un citas.

6. Dienvidaustrumu valodu grupa

- 1) Zulu valoda.
- 2) Suto valoda.
- 3) Venda valoda.
- 4) Šona valoda un citas.

7. Rietumu valodu grupa

- 1) Ndonga valoda.
- 2) Lunda valoda un citas.

II. Austrumu bantoīdu valodas

- 1) Tivu valoda.
- 2) Bamileke valoda.
- 3) Bali valoda.
- 4) Efiku valoda un citas.

III. Centrālās bantoīdu valodas

- 1) Senufo valoda.
- 2) Kulango valoda.
- 3) Mosi valoda.
- 4) Gurma valoda un citas.

IV. Rietumu (Atlantijas) bantoīdu valodas

- 1) Gola valoda.
- 2) Tenda valoda.
- 3) Fomi valoda.
- 4) Volofu valoda.
- 5) Fulu valoda un citas.

V. Mande valodas

- 1) Mandingo valoda.
- 2) Malinke valoda.
- 3) Bambara valoda.
- 4) Mende valoda.
- 5) Loma valoda un citas.

VI. Gvinejas valodas

- 1) Kru valoda.
- 2) Kva valoda.
- 3) Akanu valoda.
- 4) Eve valoda.
- 5) Joruba valoda.
- 6) Nupe valoda.
- 7) Edo valoda.
- 8) Ibo valoda.
- 9) Tvi valoda un citas.

VII. Songaji valodas

- 1) Songaji valoda.
- 2) Zarma valoda.
- 3) Dendi valoda.

VIII. Kanuri-teda valodas

- 1) Kanuri valoda.
- 2) Teda valoda.

IX. Centrālās Sudānas un Austrumsudānas valodas

- 1) Zanda valoda.
- 2) Banda valoda.
- 3) Miltu valoda.
- 4) Berta valoda.
- 5) Koma valoda.
- 6) Barea valoda.
- 7) Kunama valoda un citas.

X. Kordofānu valodas

- 1) Talodi valoda.
- 2) Lafofa valoda.
- 3) Tageli valoda un citas.

XI. Nilotu valodas

- 1) Nueru valoda.
- 2) Šilluku valoda.

- 3) Bari valoda.
- 4) Njangja valoda.
- 5) Pokotu valoda.
- 6) Gola valoda un citas.

XVIII. Paleoafrikāņu valodas

1. Bušmeņu valodas (pašnosaukums — s a n i).
2. Hotentotu valodas (pašnosaukums — n a m a).

XIX. Paleoaziātu valodas¹

A. Čukču valodu grupa

- 1) Čukču (luoravetlānu) valoda.
- 2) Korjaku (nimilānu) valoda.
- 3) Kamčadalu (itelmeņu) valoda.

B. Sibīrijas valodu grupa

- 1) Oduļu (jukagiru) valoda.
- 2) Nivhu (giļaku) valoda.

C. Ketu valoda

Daži zinātnieki šo valodu uzskata par radniecīgu tibetiešu-ķīniešu valodām, jo tās lietotāji nebija Jeņisejās pirmiedzīvotāji, bet atnāca no dienvidiem.

XX. Atsevišķas Tālo Austrumu valodas, kas neietilpst nevienā valodu grupā

1) Japāņu valoda; rakstības pamatā ir ķīniešu hieroglifi (kopš m. ē. VIII gadsimta); jauna fonētiski zilbiska rakstība — *katakana* un *hiragana*.

2) Riukiu valoda, kas radniecīga japāņu valodai.

3) Korejiešu valoda; pirmie rakstu pieminekļi ķīniešu hieroglifu rakstībā kopš m. ē. IV gadsimta; VII gadsimtā šī rakstība tika pārveidota; kopš XV gadsimta lieto korejiešu burtu-zilbju rakstību «onmun».

4) Aīnu valoda.

---

¹ Nosaukums *paleoaziātu valodas* ir nosacīts: čukču valodu grupu veido radniecīgu valodu kopums, bet pārējās valodas iekļautas paleoaziātu valodās drīzāk pēc ģeogrāfiskās pazīmes.

XXI. Eskimosu valodas

- 1) Eskimosu (juītu) valoda.
- 2) Aleutu (unanganu) valoda.

Piezīme. Iespējams, ka šīs valodas ir radniecīgas ar tā sauktajām paleoaziātu valodām; radniecība pagaidām konstatēta tikai ar čukču valodu grupu.

XXII. Ziemeļamerikas valodas

- 1) Algonkinu valodas.
- 2) Irokēzu valodas.
- 3) Sū valodas.
- 4) Načezu-muskogu valodas.
- 5) Atabasku valodas.
- 6) Mosu valodas.
- 7) Penutu valoda.
- 8) Hoku valodas.

XXIII. Centrālās Amerikas valodas

- 1) Jutu-akteku valodas.
- 2) Maiju valodas.

Maiji līdz eiropiešu ienākšanai bija sasnieguši augstu kultūras līmeni, un viņiem bija sava rakstība, kura vēl nav pilnībā atšifrēta.

3) Pārējās Centrālās Amerikas valodas: otomangu, miskitu-matagalpu, čibču un citas valodas.

XXIV. Dienvidamerikas valodas

- 1) Tupu-gvarānu valoda.
- 2) Keču valoda — senās inku valsts valoda Peru; mūsdienās to lieto Peru, Bolīvijā un Ekvadorā.
- 3) Aravaku valodas.
- 4) Araukāņu valodas.
- 5) Čonu valoda.
- 6) Alakalufu valoda.
- 7) Pano valoda.
- 8) Karaību valodu grupa.
- 9) Že valoda.

**Pasaules tautu skaitliskais sastāvs
pa valodu saimēm un grupām**

(tūkstošos cilvēku, pēc 1961. g. datiem, ar norādi uz tautas kopskaitu pasaules daļās un galvenajās valstīs, kur tā dzīvo. Dati par PSRS ir aptuveni. Ar vārdu «Eiropa» apzīmētas Eiropas valstis bez PSRS Eiropas daļas, ar vārdu «Āzija» — Āzijas valstis bez PSRS Āzijas daļas).¹

I. Indoeiropiešu valodu saime 1 470 628

Indiešu valodu grupa	424 563	
Bengāļi	87 155	Āzija (Pakistāna, Indija)
Pendžabieši	33 135	Āzija (Pakistāna, Indija)
Lahnda valodu tautas	10 650	Āzija (Pakistāna)
Sindhī	6 500	Āzija (Pakistāna, Indija)
Radžasthāni	18 090	Āzija (Indija)
Gudžarati	21 275	Āzija (Indija, Pakistāna)
Marathi	36 000	Āzija (Indija)
Singalieši	7 000	Āzija (Ceilona)
Nepālieši	5 365	Āzija (Nepāla, Indija)
Bhili	2 000	Āzija (Indija)
Bihārieši	51 055	Āzija (Indija, Nepāla)
Oriji	16 070	Āzija (Indija)
Asāmieši	6 100	Āzija (Indija, Bužāna)
Kašmirieši	2 100	Āzija (Indija)
Cigāni ²	vairāk par 800	
Irāņu valodu grupa	42 621	
Persieši	9 580	Āzija (Irāna)
Afgāņi	14 570	Āzija (Afganistāna, Pakistāna)
Beludži	1 768	Āzija (Pakistāna, Irāna)
Tadžiki	4 245	Āzija (Afganistāna) — 2 775, PSRS — 1 470
Kurdi	6 383	Āzija (Turcija, Irāna, Iraka, Sīrija) — 6 323, PSRS — 60

¹ Ziņas sniegtas galvenokārt pēc rokasgrāmatas «Население мира», под общей редакцией Б. Ц. Урланиса. М., Изд. политической литературы, 1965, 213.—242. lpp., un pēc darba «Атлас народов мира», отв. ред. С. И. Брук, В. С. Апенченко. Изд. Главное управление геодезии и картографии Государственного геологического комитета СССР, Институт этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая Академии наук СССР, М., 1964.

² Cigāni agraajos viduslaikos pārcēlās no Ziemeļindijas uz citām zemēm, galvenokārt Dienvidu un Dienvidaustrumu Eiropā.

Osetīni	435	PSRS
Tati	232	Āzija (Irāna) — 220, PSRS — 12
Kalnu ebreji	26	PSRS
Tališi	61	Āzija (Irāna) — 50, PSRS — 11
Šugnani, rušani, bartangi, sarikoli, jazguļami, iškašimi, vahani, badžuji, hufi, sangļiči, mundžani	133	Āzija (Afganistāna, Ķīna) — 87, PSRS — 46
Jagnobi	2	PSRS

Slāvu valodu grupa **243 269**

Austrumslāvu valodu apakšgrupa

Krievi	121 085	PSRS — 119 900, Amerika (ASV, Kanāda) — 975, Eiropa — 155
Ukraiņi	39 850	PSRS — 38 800, Amerika (Kanāda, ASV) — 690, Eiropa (Polija) — 345
Baltkrievi	8 405	PSRS — 8 230, Eiropa (Polija) — 150

Dienvidslāvu valodu apakšgrupa

Bulgāri	7 475	Eiropa (Bulgārija) — 7 075, PSRS — 340
Maķedonieši	1 205	Eiropa (Dienvidslāvija)
Serbi	7 978	Eiropa (Dienvidslāvija)
Horvāti	4 590	Eiropa (Dienvidslāvija) — 4 400, Amerika (ASV) — 175
Slovēņi	1 995	Eiropa (Dienvidslāvija) — 1 755, Ame- rika (ASV) — 235

Rietumslāvu valodu apakšgrupa

Cehi	9 717	Eiropa (Čehoslovākija) — 9 122, Ame- rika (ASV) — 560
Slovaki	4 546	Eiropa (Čehoslovākija) — 4 061, Ame- rika (ASV) — 470
Poļi	34 728	Eiropa (Polija, Francija) — 30 208, Amerika (ASV, Kanāda) — 3 035, PSRS — 1 430
Kašubi	150	Eiropa (Polija)
Lužicieši	120	Eiropa (VDR)

Baltu valodu grupa **4 325**

Lietuvieši	2 868	PSRS — 2 430, Amerika (ASV) — 430
Latvieši	1 457	PSRS — 1 420

Ģermāņu valodu grupa **360 094**

---

*Ziemeļģermāņu (skandināvu) valodu
apakšgrupa*

Dāņi	5 036	Eiropa (Dānija) — 4 575, Amerika (ASV) — 455
Zviedri	8 780	Eiropa (Zviedrija, Somija) — 7 610, Amerika (ASV) — 1 170
Norvēģi	4 515	Eiropa (Norvēģija) — 3 590, Amerika (ASV, Kanāda) — 925
Islandieši	190	Eiropa (Islande)
Farerieši	34	Eiropa (Fareru salas Atlantijas okeānā)

Rietumģermāņu valodu apakšgrupa

Angļi	47 220	Eiropa (Lielbritānija) — 43 332, Āfrika (DĀR, Dienvidrodēzija) — 1 692, Amerika (ASV, Kanāda) — 1 255, Austrālija — 720, Āzija — 221
Holandieši	12 128	Eiropa (Nīderlande) — 11 165, Amerika (Kanāda, ASV) — 830
Flāmi	5 331	Eiropa (Beļģija, Francija) — 5 180, Amerika (ASV) — 140
Frīzi	400	Eiropa (Nīderlande)
Vācieši	82 757	Eiropa (VDR, Rietumberlīne, VFR, Rumānija) — 74 120, Amerika (ASV, Kanāda, Brazīlija) — 6 805, PSRS — 1 690

Romāņu valodu grupa **361 518**

Franči	42 667	Eiropa (Francija) — 40 200, Āfrika (Alžīrija, Rejunjona) — 1 500, Amerika (ASV) — 815
Itālieši	57 265	Eiropa (Itālija, Francija, Šveice) — 50 309, Amerika (ASV, Argentīna, Kanāda) — 6 565, Āfrika — 161, Austrālija — 230
Spāņi	23 610	Eiropa (Spānija, Francija) — 22 800, Amerika (Argentīna) — 505, Āfrika — 290
Kataloņieši	5 407	Eiropa (Spānija, Francija) — 5 222, Amerika — 185

Portugāļi	10 112	Eiropa (Portugāle) — 9 165, Amerika (ASV, Brazīlija) — 555, Āfrika (Angola, Zaļā Raga salas) — 377
Rumāņi	16 420	Eiropa (Rumānija) — 16 035, Amerika (ASV) — 275, PSRS — 110
Moldāvi	2 380	PSRS
Aromuņi	140	Eiropa (Dienvidslāvija, Grieķija, Albānija)
Ķeltu valodu grupa	14 086	
<i>Gēliešu valodu apakšgrupa</i>		
Iri	6 015	Eiropa (Irija, Lielbritānija) — 4 000, Amerika (ASV, Kanāda) — 1 950
Skoti ¹	5 770	Eiropa (Lielbritānija) — 5 110, Amerika (ASV, Kanāda) — 470, Austrālija — 190
<i>Britu valodu apakšgrupa</i>		
Bretoņi	1 100	Eiropa (Francija)
Velsieši	1 111	Eiropa (Lielbritānija)
Grieķu valodu grupa	9 543	
Grieķi	9 543	Eiropa (Grieķija) — 8 065, Āzija (Kipra, Turcija) — 558, Amerika (ASV) — 430, PSRS — 325
Albāņu valodu grupa	2 661	
Albāņi	2 661	Eiropa (Albānija, Dienvidslāvija)
Armēņu valodu grupa	3 597	
Armēņi	3 597	PSRS — 2 970, Āzija (Sirija, Irāna) — 422

II. Semītu-hamītu valodu saime 129 615

Semītu valodu grupa	101 267	
Sauda Arābijas arābi	6 500	Āzija (Sauda Arābija)

¹ Dažās rokasgrāmatās skotus pieskaita pie ģermāņu grupas.

Jemenas un citu	7 621	Āzija — 7 340, Āfrika — 281
Arābijas pussalas zemju arābi		
Sīrijas arābi	4 200	Āzija (Sīrija)
Libānas arābi	1 706	Āzija (Libāna)
Jordānijas un Palestīnas arābi	1 880	Āzija (Jordānija, Palestīna)
Irakas arābi	5 650	Āzija (Iraka)
Turcijas, Irānas, Afganistānas arābi	833	Āzija (Turcija, Irāna, Afganistāna)
Eģiptes arābi (ēģiptieši)	26 035	Āfrika (Eģipte)
Sudānas arābi	6 735	Āfrika (Sudāna)
Lībijas arābi	1 065	Āfrika (Lībija)
Tunisijas arābi	3 914	Āfrika (Tunisija)
Alžīrijas arābi	8 830	Āfrika (Alžīrija) — 8 480, Eiropa (Francija) — 350
Marokas arābi	7 970	Āfrika (Maroka) — 7 955
Amhārieši	11 017	Āfrika (Etiopija)
Tigre	460	Āfrika (Etiopija)
Tigrinja	2 070	Āfrika (Etiopija)
Garage	510	Āfrika (Etiopija)
Aisori	139	Āzija (Irāna, Iraka, Sīrija) — 117, PSRS — 22
Izraēlas ebreji ¹	1 940	Āzija (Izraēla)

Kušītu valodu grupa 11 386

Galla	5 245	Āfrika (Etiopija)
Somālieši	3 814	Āfrika (Somālija, Etiopija)
Sidamo	735	Āfrika (Etiopija)
Bedža	845	Āfrika (Sudāna, Etiopija, Eģipte)
Agau	60	Āfrika (Etiopija)
Saho	80	Āfrika (Etiopija)

Berberu valodu grupa 5 675

Tuaregi	550	Āfrika (Nigēra, Mali, Augšvolta, Al- žīrija, Lībija)
Kabiļi	1 050	Āfrika (Alžīrija)
Silhi	1 325	Āfrika (Maroka)
Rifi	700	Āfrika (Maroka)
Savija	425	Āfrika (Alžīrija)
Tamazigti	1 225	Āfrika (Maroka)

¹ Semītu grupā ietilpst Izraēlas ebreji, kuru vidū izplatīta ivrita valoda (citās zemēs ebreji to lieto kā kulta valodu), un arābu valstu ebreji, kas runā galvenokārt arābu valodā.

Čadas hamītu valodu grupa 11 287

Hausa	9 180	Āfrika (Nigērija, Nigēra, Čada, Kamerūna, Gana, Togo)
Angasi (ieskaitot ankve un sura)	230	Āfrika (Nigērija)
Mubi un sokoro	120	Āfrika (Čada)
Masa un muzgu	270	Āfrika (Kamerūna, Čada)

III. Kaukāziešu valodas 4 966**Rietumu valodu grupa 590***Abhāziešu valodu apakšgrupa*

Abhāzieši	70	PSRS
Abazīni	31	PSRS — 21, Āzija (Turcija) — 10

Čerkesu valodu apakšgrupa

Adigejieši	84	PSRS
Kabardieši	215	PSRS
Čerkesi	190	Āzija (Turcija, Sīrija, Jordānija, Irāna) — 158, PSRS — 32

Nahu valodu grupa 569

Cečenieši	450	PSRS
Inguši	115	PSRS
Bacbieši	0,1	PSRS

Dagestāņu valodu grupa 841

Avāri	295	PSRS
Dargīni	170	PSRS
Lezgīni	240	PSRS
Laki	70	PSRS
Tabasarāni	39	PSRS
Cahuri	8	PSRS
Rutuli	7	PSRS
Aguli	7	PSRS
Krizi	0,4	PSRS
Udīni	4	PSRS
Hinalugi	0,1	PSRS

Kartveļu valodu grupa 2 966*Zanu valodu apakšgrupa*

Lazi	30	Āzija (Turcija)
------	----	-----------------

Ibēru valodu apakšgrupa

Gruzīni	2 900	PSRS — 2 830, Āzija (Turcija, Irāna) — 70
---------	-------	---

IV. Basku valoda 955

Baski	955	Eiropa (Spānija, Francija) — 830, Amerika (Argentīna, Brazīlija, Venecuēla, ASV, Meksika, Urugvaja, Kuba, Čīle) — 125
-------	-----	---

V. Somugru valodu saime 22 173**Ugru valodu grupa 13 343**

Ungāri	13 315	Eiropa (Ungārija, Rumānija, Dienvidslāvija, Čehoslovākija) — 12 300, Amerika (ASV) — 820, PSRS — 160
Mansi	7	PSRS
Hanti	21	PSRS

Somu valodu grupa 8 830*Baltijas jūras valodu apakšgrupa*

Somi	4 601	Eiropa (Somija, Zviedrija, Norvēģija) — 4 200, Amerika (ASV, Kanāda) — 300, PSRS — 95
Sāmi (lapi)	35	Eiropa (Norvēģija, Zviedrija, Somija) — 33, PSRS — 2
Igauņi	1 066	PSRS — 1 020, Eiropa (Zviedrija) — 20, Amerika (Kanāda, ASV) — 20, Austrālija — 6
Karēļi	180	PSRS
Vepsi	17	PSRS
Ižori	1	PSRS

Permas valodu apakšgrupa

Komieši	310	PSRS
Komi-permieši	150	PSRS
Udmurti	640	PSRS

Volgas valodu apakšgrupa

Marieši	530	PSRS
Mordvieši	1 300	PSRS

VI. Samodiešu valodu saime 30

Ņenci	24	PSRS
Nganasani	1	PSRS
Seļkupi	4	PSRS

VII. Tjurku valodu saime 62 448

Turki	25 656	Āzija (Turcija, Kipra, Iraka, Sīrija) — 24 615, Eiropa (Bulgārija, Dienvidslāvija, Grieķija, Rumānija, Francija) — 975, PSRS — 36, Amerika (Argentīna, ASV) — 30
Azerbaidžāņi	6 520	Āzija (Irāna) — 3 300, PSRS — 3 220
Turkmēņi	1 915	PSRS — 1 100, Āzija (Irāna, Afganistāna, Iraka, Turcija, Sīrija) — 815
Gagauzi	140	PSRS — 130, Eiropa (Bulgārija) — 10
Karačajieši	88	PSRS
Balkāri	45	PSRS
Kumiki	145	PSRS
Nogaji	41	PSRS
Karaīmi	6	PSRS
Tatāri	5 418	PSRS — 5 370, Eiropa (Rumānija, Bulgārija) — 30, Āzija (Turcija, Ķīna) — 18
Baškīri	1 060	PSRS
Sori	16	PSRS
Hakasi	60	PSRS
Tuvieši	126	PSRS — 107, Āzija (MTR) — 19
Jakuti un dolgani	250	PSRS
Kazahi	4 572	PSRS — 3 930, Āzija (Ķīna, MTR) — 642
Kirgīzi	1 170	PSRS — 1 060, Āzija (Ķīna, Afganistāna) — 110
Uzbeki	7 817	PSRS — 6 500, Āzija (Afganistāna, Ķīna) — 1 317
Karakalpaki	180	PSRS
Uiguri	4 500	Āzija (Ķīna) — 4 400, PSRS — 100
Čuvaši	1 570	PSRS

VIII. Mongoļu valodu saime 3 302

Halha-mongoļi	755	Āzija (MTR)
Burjati	300	PSRS — 270, Āzija (MTR) — 30
Kalmiki	114	PSRS

IX. Tungusu-mandžūru valodu saime 2 982

Tungusu valodu grupa	45	
Evenki	33	PSRS — 26, Āzija (Ķīna, MTR) — 7
Eveni	10	PSRS
Mandžūru valodu grupa	2 937	
Mandžūri	2 900	Āzija (Ķīna)
Nanaji	9	PSRS — 8, Āzija (Ķīna) — 1
Udegieši	1	PSRS
Ulči	2	PSRS
Oroči	1	PSRS

X. Ķīniešu-tibetiešu valodu saime 790 814

Taizemiešu-ķīniešu valodu grupa	749 005	
Ķīnieši	687 842	Āzija (Ķīna, Taizeme, Malaja, Indonēzija, Singapūra, Vjetnama, Birma, Filipīnas, Koreja, Japāna, Laosa) — 683 074, Amerika (ASV, Kanāda, Peru, Meksika) — 345, PSRS — 26, Eiropa (Lielbritānija) — 10
Dungani	4 323	Āzija (Ķīna) — 4 300, PSRS — 23
Taizemieši	13 540	Āzija (Taizeme, Birma)
Laosieši	7 695	Āzija (Taizeme, Laosa, Kambodža, Birma)
Čžuani	8 500	Āzija (Ķīna)
Vjetnamieši	27 105	Āzija (Vjetnama, Kambodža)
Tibetiešu-birmiešu valodu grupa	34 444	
Tibetieši	3 350	Āzija (Ķīna)
Birmieši	15 547	Āzija (Birma)

XI. Dravīdu valodu saime 115 760

Tamili	35 320	Āzija (Indija, Ceilona, Malaja)
Telugi	40 215	Āzija (Indija)
Malajali	16 580	Āzija (Indija)
Ķannara	17 524	Āzija (Indija)
Tulu	950	Āzija (Indija)
Gondi	2 500	Āzija (Indija)
Brahuji	272	Āzija (Pakistāna, Afganistāna, Irāna)

XII. Munda valodas 5 680

Munda 5 680 Āzija (Indija, Pakistāna)

XIII. Monu-khmeru valodas 8 486

Moni-khmeri 8 486 Āzija (Kambodža, Vjetnama, Taizeme)

XIV. Malajiešu-polinēziešu valodu saime 135 134

Malajiešu jeb indonēziešu valodu grupa 133 603

Sumatras valodu apakšgrupa

Bataki 2 200 Āzija (Indonēzija)
Ače 1 500 Āzija (Indonēzija)

Javas valodu apakšgrupa

Javieši 43 857 Āzija (Indonēzija, Malaja)
Sundi 13 000 Āzija (Indonēzija)
Madurieši 6 300 Āzija (Indonēzija)

Sulavesi valodu apakšgrupa

Toradži 930 Āzija (Indonēzija)
Minahasi 450 Āzija (Indonēzija)

Filipīnu valodu apakšgrupa

Tagaļi 5 600 Āzija (Filipīnas)
Iloki 3 661 Āzija (Filipīnas) — 3 500, Amerika (ASV) — 152

Madagaskaras valodu apakšgrupa

Malgaši 5 410 Āfrika (Malgašu republika)

Polinēziešu valodu grupa 594

Maori 168 Austrālija un Okeānija (Jaunzēlande)
Havajieši 100 Amerika (ASV, Havaju salas)
Samoa 141 Austrālija un Okeānija (Rietumu Samoa, Austrumu Samoa, Jaunzēlande, Fidži) — 137, Amerika (ASV) — 4
Uvea 8 Austrālija un Okeānija (Vollisa un Futunas salas, Jaunkaledonija)

XV. Austrāliešu-aborigenu valodas 40

Austrālieši-abori- 40 Austrālija
geni

XVI. Papuas valodas 2 187

Papusi 2 187 Okeānija (aizbilstamā teritorija Jaungvineja), Indonēzija (Rietumiriāna)

XVII. Āfrikas pamatiedzīvotāju valodas¹

Bantu valodu grupa	71 273	
Suahili	1 180	Āfrika (Tanzānija)
Bemba	1 070	Āfrika (Zambija, Kongo ar galvaspilsētu Kinšasu)
Bakongo	2 770	Āfrika (Kongo ar galvaspilsētu Kinšasu, Angola, Kongo ar galvaspilsētu Brazavilu)
Mašona	2 527	Āfrika (Dienvidrodēzija, Mozambika)
Kosa	3 470	Āfrika (DĀR)
Zulusi	3 110	Āfrika (DĀR, Lesota, Svazilenda)
Gvinejas valodu grupa	25 416	
Akani	4 060	Āfrika (Gana, Ziloņkaula Krasts, Togo)
Joruba	6 615	Āfrika (Nigērija, Dahomeja, Togo)
Ibo	6 428	Āfrika (Nigērija, Kamerūna)
Bakve, grebo, kru un kraji	757	Āfrika (Libērija, Ziloņkaula Krasts, Sjeraleone)
Eve	2 925	Āfrika (Dahomeja, Gana, Togo, Nigērija)
Mande valodu grupa	7 512	
Mandingo (malinke, bambara, diula)	3 460	Āfrika (Mali, Gvineja, Ziloņkaula Krasts, Senegāla, Gambija, Sjeraleone, Augšvolta)
Soninke	610	Āfrika (Mali, Augšvolta, Senegāla, Mauritānija, Gambija)

¹ Āfrikas iedzīvotāju grupējums šai gadījumā nedaudz atšķiras no 348.—351. lpp. norādītā. Šeit saglabāts tas grupējums, kas pieņemts 353. lpp. minētājās grāmatās, kur dotas ziņas par pasaules tautu skaitlisko sastāvu pa valodu saimēm un grupām.

Songaji valodu grupa	935	
Songaji, zarma un dendi	935	Āfrika (Nigēra, Mali, Augšvolta, Nigērija, Dahomeja)
Kanuri valodu grupa	2 370	
Kanuri	2 140	Āfrika (Nigērija, Nigēra, Čada, Kamerūna)
Tubu	210	Āfrika (Čada, Nigēra)
Zagava	20	Āfrika (Čada)
Nilotu valodu grupa	8 342	
Dinki	1 390	Āfrika (Sudāna)
Nueri	665	Āfrika (Sudāna, Etiopija)
Džoio	1 050	Āfrika (Kenija, Tanganjika)

XVIII. Paleoafrikāņu valodas 170

Bušmeņi	60	Āfrika (Botsvāna, Dienvidrietumu Āfrika, Angola)
Hotentoti	44	Āfrika (Dienvidrietumu Āfrika, DĀR)

XIX. Paleoaziātu valodas 25

Čukču valodu grupa	20	
Čukči	12	PSRS
Korjaki	7	PSRS
Itelmeņi	1	PSRS
Sibīrijas valodu grupa	4,5	
Jukagiri	0,4	PSRS
Nivhi	4	PSRS

XX. Atsevišķas Tālo Austrumu valodas, kas neietilpst nevienā valodu grupā

Japāņi	94 980	Āzija (Japāna) — 94 200, Amerika (ASV, Brazīlija, Kanāda, Peru) — 780
Korejieši	38 605	Āzija (Koreja, Ķīna, Japāna) — 38 265, PSRS — 330, Amerika (ASV) — 10

XXI. Eskimosu-aleutu valodas 74

Eskimosi	69	Amerika (Grenlande, ASV, Kanāda) — 68, PSRS — 1
Aleuti	5	Amerika (ASV)

XXII. Indiāņu valodas 22 450

Algonkini	170	Amerika (ASV, Kanāda)
Irokēzi	50	Amerika (ASV, Kanāda)
Sū	70	Amerika (ASV)
Muskogi	25	Amerika (ASV)
Atabaski	235	Amerika (ASV, Kanāda)
Hoki	7	Amerika (ASV)
Kiliuji	0,1	Amerika (Meksika)
Kukapa	0,1	Amerika (Meksika)
Acteki	700	Amerika (Meksika)
Maiji	363	Amerika (Meksika, Beliza)
Lakaidoni	0,2	Amerika (Meksika)
Huasteki	80	Amerika (Meksika)
Čoli	40	Amerika (Meksika)
Čontali	20	Amerika (Meksika)
Corti	21	Amerika (Gvatemala, Hondurasa)
Kiče	540	Amerika (Gvatemala)
Kekči	235	Amerika (Gvatemala, Salvadora)
Pokomči	50	Amerika (Gvatemala)
Pokomani	15	Amerika (Gvatemala)
Kakčikeļi	330	Amerika (Gvatemala)
Mami	305	Amerika (Gvatemala, Meksika)
Paragvajieši- gvarāni	1 795	Amerika (Paragvaja, Argentīna, Bra- zīlija)
Kečua	8 825	Amerika (Peru, Ekvadora, Bolīvija, Argentīna, Čile, Kolumbija)
Aravaki	342	Amerika (Peru, Kolumbija, Brazīlija, Venecuēla, Bolīvija, Gajana)

79. §. VALODU TIPOLOĢISKĀ (MORFOLOĢISKĀ) KLASIFIKĀCIJA

Tipoloģiskās klasifikācijas mēģinājumi radās vēlāk par genealoģiskās klasifikācijas mēģinājumiem un balstījās uz citiem pamatiem.

Jautājums par valodas tipu pirmo reizi radās romantiķiem.

Romantisms bija tas ideoloģiskais virziens, kam XVIII un XIX gadsimta mijā vajadzēja formulēt buržuāzisko nāciju idejiskos sasniegumus; romantiķiem galvenais jautājums bija nacionālās pašapziņas izteikšana.

Romantisms ir ne tikai literatūras virziens, bet arī pasaules

uzskats, kas bija raksturīgs «jaunās» kultūras pārstāvjiem un kas stājās feodālā pasaules uzskata vietā.

Romantisms kā ideoloģisks virziens bija ļoti pretrunīgs. Reizē ar to, ka tieši romantisms izvirzīja tautiskuma un vēsturiskuma ideju, daži šī virziena pārstāvji aicināja atpakaļ pie viduslaikiem.

Tieši romantiķi pirmoreiz izvirzīja jautājumu par valodas tipu. Viņu doma bija šāda: «tautas gars» var izpausties mītos, mākslā, literatūrā un valodā. No tā izriet secinājums, ka ar valodas palīdzību var iepazīt «tautas garu».

Tā radās vācu romantiķu vadoņa Fridriha Šlēgeļa (1772—1829) izcilā grāmata «Über die Sprache und die Weisheit der Indier» («Par indiešu valodu un gudrību», 1809).

Izmantojot V. Džonsa izstrādāto valodu salīdzināšanas metodi, Fridrihs Šlēgelis sastatīja sanskritu ar grieķu, latīņu un tjurku valodām un secināja: 1) ka visas valodas var iedalīt divos tipos — fleksīvās un afiksālās, 2) ka jebkura valoda rodas un paliek vienā un tai pašā tipā un 3) ka fleksīvajām valodām raksturīga «bagātība, stabilitāte un ilgs mūžs», bet afiksālajām valodām «no pašas izcelšanās trūkst dzīvās attīstības dīgļa», tām raksturīga «nabadzība un mākslotība».

Valodu dalīšanā fleksīvajās un afiksālajās F. Šlēgelis vadījās pēc vārdu saknes maiņas vai nemainīguma. Viņš rakstīja: «Indiešu vai grieķu valodā katra sakne apzīmē to, ko izsaka tās nosaukums, un ir līdzīga dzīvam asnam; tā kā attiecību jēdzieni izpaužas ar iekšējās maiņas palīdzību, tiek dots brīvs lauks attīstībai. Viss, kas tādā veidā rodas no vienkāršas saknes, saglabā radniecības iezīmes, ir savstarpēji saistīts un tāpēc saglabājas. Tāpēc, no vienas puses, šo valodu bagātība, bet no otras — stabilitāte un ilgs mūžs.»

«.. Valodās, kurās fleksijas vietā ir afiksācija, saknes ir pavisam citādas; tās var salīdzināt nevis ar auglīgu sēklu, bet tikai ar atomu kaudzi. to sakars bieži ir mehānisks — ar ārējas pievienošanas palīdzību. No pašas izcelšanās šīm valodām trūkst dzīvās attīstības dīgļa. un šīs valodas, lai tās būtu primitīvas vai kulturālas, vienmēr ir smagas, sajaucamas un bieži sevišķi izceļas ar savu kaprīzi patvaļīgo, subjektīvi dīvaino un aplamo raksturu.»

F. Šlēgelis tik tikko atzina afiksu esamību fleksīvajās valodās, bet gramatisko formu veidošanos šais valodās skaidroja kā iekšējo fleksiju, cenzdamies tādējādi pakļaut šo «ideālo valodu tipu» romantiķu formulai «vienība daudzveidībā».

Jau F. Šlēgeļa laikabiedriem kļuva skaidrs, ka visas pasaules valodas divos tipos iedalīt nevar. Kur ierindot, piemēram, ķīniešu valodu, kurā nav ne iekšējās fleksijas, ne regulāras afiksācijas?

F. Šlēgeļa brālis — Augusts Vilhelms Šlēgelis (1767—1845), ņemdam vērā F. Bopa un citu valodnieku iebildumus, pārstrādāja F. Šlēgeļa tipoloģisko valodu klasifikāciju («Piezīmes par

provansiešu valodu un literatūru», 1818) un izdalīja trīs tipus — 1) fleksīvo, 2) afiksālo, 3) amorfo (kas raksturīgs ķīniešu valodai), turklāt fleksīvajās valodās viņš parādīja divas gramatiskās uzbūves iespējas — sintētisko un analītisko¹.

Kur brāļiem Šlēgeļiem bija taisnība, un kur viņi kļūdījās? Katrā ziņā taisnība viņiem bija tur, ka par valodas tipu jāsecina no valodas gramatiskās uzbūves, nevis no leksikas. Sev pieejamo valodu robežās brāļi Šlēgeļi pareizi atzīmēja fleksīvo, aglutinējošo un izolējošo valodu atšķirības. Toties nekādi nav pieņemams šo valodu struktūras skaidrojums un valodu vērtējums. Pirmkārt, fleksīvajās valodās visa gramatika nebūt nav skaidrojama ar iekšējo fleksiju, daudzās fleksīvajās valodās gramatikas pamatā ir afiksācija, bet iekšējai fleksijai ir niecīga nozīme; otrkārt, ķīniešu tipa valodas nevar saukt par amorfām, jo valoda bez formas nav iespējama, bet forma valodā izpaužas dažādi (sk. IV nod., 43. §); treškārt, brāļu Šlēgeļu valodu vērtējums noved pie vienu valodu diskriminācijas uz citu valodu izcelšanas rēķina; romantiķi nebija rasisti, bet dažus viņu spriedumus par valodām un tautām vēlāk izmantoja rasisti.

Ievērojami dziļāk jautājumu par valodu tiem risināja Vilhelms Humbolts (1767—1835). Humbolts bija romantiķis-ideālists, filoloģijā viņš bija tas pats, kas filozofijā viņa laikabiedrs Hēgelis. Tāpēc daudzas Humbolta tēzes padomju valodniecība nevar pieņemt. Taču viņa asais prāts un ārkārtīgā erudīcija liek mums nopietni vērtēt šo lielo XIX gadsimta filozofu-valodnieku.

Svarīgākās V. Humbolta atziņas par valodu balstās uz šādām tēzēm: «Cilvēku par cilvēku dara tikai valoda»; «nav domu bez valodas, cilvēka domāšana kļūst iespējama tikai ar valodas palīdzību»; valoda «saista vienu indivīdu ar otru, atsevišķu indivīdu ar nāciju, tagadni ar pagātņi»; «valodas nedrīkst uzskatīt par vārdu agregātiem, katra no tām ir zināma sistēma, kur skaņa apvienojas ar domu», pie tam «katrs tās elements eksistē tikai ar cita palīdzību, bet viss kopā eksistē vienota visaptveroša spēka dēļ».

Sevišķu uzmanību Humbolts pievērsa jautājumam par formu valodā: forma ir «pastāvīgais un vienveidīgais gara darbībā, kura pārvērš organisko skaņu domu izteiksmē», «valodā absolūti nevar būt matērijas bez formas», bet forma ir «garīga atsevišķu valodas elementu sintēze, kurus pretstatā tai (formai) aplūko kā materiālu saturu». Humbolts valodā izšķir ārējo formu (tās ir skaņu, gramatiskās un etimoloģiskās formas) un iekšējo formu kā vienotu visaptverošu spēku, t. i., «tautas gara» izpausmi.

Par galveno kritēriju valodas tipa noteikšanā Humbolts ņem

¹ Sk. IV nod., 56. §.

tēzi par «skaņu formas un idejiskās formas regulāru un enerģisku savīšanos».

Atsevišķus kritērijus valodu noteikšanā Humbolts saskatīja 1) attieksmju izpausmē valodā (relacionāro nozīmju izteikšanā; tas bija galvenais kritērijs arī Slēgeļiem); 2) teikuma veidošanas paņēmienos (ko parādīja īpašais inkorporējošo valodu tips) un 3) skaņu formā¹.

Fleksīvajās valodās Humbolts redzēja ne tikai «brīnumainās saknes» «iekšējās pārmaiņas», bet arī «pielikumu no ārienes» (Anleitung), t. i., afiksāciju, kura notiek citādi kā aglutinējošās valodās (pēc gadsimta šo atšķirību formulēja E. Sepīrs, sk. IV nod., 46. §). Humbolts parādīja, ka ķīniešu valoda ir nevis amorfa, bet izolējoša, t. i., gramatiskā forma tajā izpaužas citādi kā fleksīvajās un aglutinējošās valodās — nevis ar vārdu formas maiņu, bet ar vārdu secību un intonāciju; līdz ar to šī valoda ir tipiska analītiska valoda.

Bez brāļu Slēgeļu norādītajām triju tipu valodām Humbolts izvirzīja vēl ceturto tipu — inkorporējošās valodas.

Šī valodu tipa (Amerikas indiāņu valodas, paleoaziātu valodas) īpatnība ir tā, ka teikumu veido kā saliktu vārdu, t. i., nenoformētas saknes-vārdi aglutinējas vienā kopīgā veselumā, kas ir gan vārds, gan teikums, šī veselā daļas ir gan vārda elementi, gan teikuma locekļi. Veselais ir vārds-teikums, kur sākums ir teikuma priekšmets, beigas — izteicējs, bet pa vidu inkorporē (iesprauž) papildinātājus ar apzīmētājiem un apstākļiem.

Humbolts to rādīja ar meksikāņu valodas piemēru *ninakakwa*, kur *ni* — 'es', *naka* — 'ēd-' (t. i., 'ēdu'), bet *kwa* — papildinātājs 'gaļ-'. Krievu valodā tam atbilst trīs gramatiski noformēti vārdi *я мясо ем* — 'es ēdu gaļu', bet tāds savienojums kā *муравьед* — 'skudru lācis' neveido teikumu. Lai parādītu, kā šai valodu tipā var «inkorporēt», minēsim vēl vienu piemēru no čukču valodas — *ты-ата-каа-нмы-ркын* — 'es nonāvēju treknus briedus', burtiski 'es-trekns-briedis-nāvēt-darīt', kur karkass ir *ты-нмы-ркын*, kurā inkorporējas *каа* — 'briedis' un tā apzīmētājs *ата* — 'trekns'; cita sakārtojuma čukču valodā nevar būt, un viss veselais ir vārds-teikums, kur ievērota minētā elementu kārtība.

Vēlāk šis valodu tips zaudēja ievēribu. Tā izcilākais XIX gadsimta vidus valodnieks Augusts Sleihers atgriezās pie Slēgeļu tipoloģiskās klasifikācijas, tikai ar jaunu pamatojumu.

Sleihers bija Hēgeļa skolnieks un uzskatīja, ka visam notiekošajam ir trīs posmi — tēze, antitēze un sintēze. Tāpēc var izdalīt trīs valodu tipus trijos periodos. Sis dogmatiskais un formālais Hēgeļa skaidrojums Sleiheram apvienojās ar naturālisma idejām,

¹ В. Гумбольдт. О различии организмов человеческого языка и о влиянии этого различия на умственное развитие человеческого рода. СПб, 1859 (перевод П. Билярского); sk. В. А. Звегинцев. История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях, изд. 3. М., 1964, ч. I, 85.—104. lpp.

kuras viņš paņēma no Darvina. Šleihers uzskatīja, ka valoda, tāpat kā jebkurš cits organisms, dzimst, aug un mirst. Šleihera tipoloģiskā klasifikācija neparedz inkorporējošās valodas, bet rāda trīs tipus divās iespējamībās — sintētiskajā un analītiskajā.

Šleihera klasifikāciju var parādīt šādā veidā¹:

1. Izolējošās valodas

- 1) R — tīra sakne (piemēram, ķīniešu valoda).
- 2) $R+r$ — sakne plus palīgvārds (piemēram, birmiešu valoda).

2. Aglutinējošās valodas

Sintētiskais tips:

- 1) Ra — sufiksētais tips (piemēram, tjurku un somu valodas).
- 2) aR — prefiksētais tips (piemēram, bantu valodas).
- 3) $\frac{R}{a}$ — infiksētais tips (piemēram, bacbiešu valoda).

Analītiskais tips:

- 4) $Ra (aR)+r$ — afiksēta sakne plus palīgvārds (piemēram, tibetiešu valoda).

3. Fleksīvās valodas

Sintētiskais tips:

- 1) R^a — tīra iekšējā fleksija (piemēram, semītu valodas).
- 2) $aR^a (R^a a)$ — iekšējā fleksija un afiksi (piemēram, indoeiropiešu, it īpaši senās valodas).

Analītiskais tips:

- 3) $aR^a (R^a a)+r$ — fleksivēta un afiksēta sakne plus palīgvārds (piemēram, romāņu valodas, angļu valoda).

Izolējošās jeb amorfās valodas Šleihers uzskatīja pār arhaiskām valodām, aglutinējošās — par pārejas valodām, fleksīvās senās — par uzplaukuma laikmeta valodām, bet fleksīvās jaunās (analītiskās) — par pagrimuma laikmeta valodām.

Kaut arī Šleihera tipoloģiskā valodu shēma ir loģiska un skaidra, salīdzinājumā ar Humbolta iedalījumu tā ir solis atpakaļ. Šīs shēmas galvenais trūkums ir tās noslēgtība, kas liek mākslīgi pielāgot valodu daudzveidību šai Prokrusta gultai. Tomēr

¹ Lielākas skaidrības dēļ izmantojam O. Jespersena izstrādāto šīs shēmas «transkripciju».

vienkāršības dēļ šī shēma nodzīvoja līdz mūsu dienām, un savā laikā to izmantoja N. Marrs.

Vienā laikā ar Šleiheru savu valodu tipu klasifikāciju izstrādāja H. Šteintāls (1821—1899). Viņš balstījās uz V. Humbolta pamattēzēm, bet pārveidoja viņa idejas psiholoģiskā plāksnē. Visas valodas Šteintāls iedalīja valodās ar formu un valodās bez formas, pie tam ar formu vajadzēja saprast kā vārda formu, tā arī teikuma formu. Valodas, kurām trūka vārda formas maiņas, Šteintāls sauca par pievienojošām; tās viņš iedalīja valodās bez formas — Indokīnas valodas — un valodās ar formu — ķīniešu valoda. Valodas ar vārda formas maiņu — pārveidojošās valodas — Šteintāls tāpat iedalīja valodās bez formas un valodās ar formu. Pirmajā grupā viņš iekļāva valodas 1) ar atkārtojumu un piedēkļiem — polinēziešu valodas, 2) ar piedēkļiem — tjurku, mongoļu, somugru valodas, 3) ar inkorporāciju — indiešu valodas; otrajā grupā viņš iekļāva valodas 1) ar elementu pievienošanu — ēģiptiešu valoda, 2) ar iekšējo fleksiju — semītu valodas, 3) ar «īstajiem piedēkļiem» — indoeiropiešu valodas.

Šī klasifikācija, tāpat kā dažas sekojošās, detalizē tās pamatā esošo Humbolta klasifikāciju, bet formas izpratne tajā ir acīmredzamā pretrunā ar pamattēzēm.

XIX gs. 90. gados Šteintāla klasifikāciju pārstrādāja F. Misteli (1893), kas paturēja iedalījumu valodās ar formu un valodās bez formas, bet ieviesa jaunu valodas pazīmi: bezvārdu valodas (ēģiptiešu un bantu valodas), šķietamo vārdu valodas (tjurku, mongoļu, somugru valodas) un isto vārdu valodas (semītu un indoeiropiešu valodas). Inkorporējošās valodas tika izdalītas īpašā bezformas valodu grupā, jo tajās vārds un teikums nav norobežojumi. Vērtīga Misteli klasifikācijā ir sakņizolējošo valodu (ķīniešu valoda) un celmizolējošo valodu (malajiešu valoda) norobežošana.

N. Finks savas klasifikācijas pamatā (1909) lika teikuma uzbūves principu («masīvums» — kā inkorporējošās valodās vai «fragmentārums» — kā semītu vai indoeiropiešu valodās) un sakarus starp teikuma locekļiem, konkrēti jautājumu par saskaņojumu. Uz šāda pamata aglutinējošu valodu ar konsekventu saskaņojumu (subija valoda no bantu valodu saimes) un aglutinējošu valodu ar daļēju saskaņojumu (turku valoda) Finks iedalīja dažādās grupās. Rezultātā Finks ieguva astoņus tipus: 1) ķīniešu, 2) grenlandiešu, 3) subija, 4) turku, 5) samoa (un citas polinēziešu valodas), 6) arābu (un citas semītu valodas), 7) grieķu (un citas indoeiropiešu valodas), 8) gruzīnu valoda.

Kaut arī šīs trīs klasifikācijas liecina par daudziem smalkiem valodu novērojumiem, tās veidotas uz patvaļīgiem loģiskiem pamatiem un nedod drošus kritērijus valodu tipoloģijas izveidošanai.

Atsevišķi stāv F. Fortunatova morfoloģiskā valodu klasifikācija (1892), kura ir ļoti loģiska, bet neaptver pietiekami

daudz valodu. F. Fortunatovs par izejas punktu ņēma vārda formas struktūru un vārda morfoloģisko sastāvdaļu attieksmes. Uz šī pamata viņš izdalīja četrus valodu tipus.

1. «Vairākumā valodu, kurām ir atsevišķu vārdu formas, šīs formas veidojas ar vārdu celma un afiksa tādu izdalīšanu, kur celmā vai nu vispār nav tā sauktās fleksijas [šeit domāta iekšējā fleksija. — A. R.], vai, ja tāda fleksija celmā ir, tad tā nav nepieciešams vārdu formu piederums un veido tādas formas, kuras atšķiras no afiksu veidotajām. Tādas valodas morfoloģiskajā klasifikācijā sauc . . par aglutinējošām vai aglutinatīvām valodām . . tāpēc, ka tajās vārdu celms un afikss pēc to nozīmes paliek atsevišķas vārdu daļas, kas vārdu formās it kā salimētas.»¹

2. «Pie otras valodu morfoloģiskās klasifikācijas grupas pieder semītu valodas; šais valodās . . vārdu celmiem pašiem ir nepieciešamās . . formas, ko veido celmu fleksija, lai gan attieksme starp celmu un afiksu semītu valodās ir tāda pati kā aglutinatīvās valodās . . Es saucu semītu valodas par fleksīvi aglutinatīvām . . tāpēc, ka attieksme starp celmu un afiksu šais valodās ir tāda pati kā aglutinējošās valodās.»²

3. «Pie . . trešās valodu morfoloģiskās klasifikācijas grupas pieder indoeiropiešu valodas; šeit . . celmu fleksija pastāv to pašu vārdu formu veidošanā, kuras veido afiksi, tāpēc vārdu daļas, t. i., celms un afikss, šeit pārstāv pēc nozīmes tādu savstarpēju sakaru vārdu formās, kāds tiem nav ne aglutinatīvās, ne fleksīvi aglutinatīvās valodās. Šīm valodām es paturu nosaukumu fleksīvās valodas . .»³

4. «Beidzot, ir tādas valodas, kurās neeksistē atsevišķu vārdu formas. Pie šīm valodām pieder ķīniešu, siemiešu un dažas citas valodas. Morfoloģiskajā klasifikācijā šīs valodas sauc par sakņu valodām . . sakņu valodās tā sauktā sakne ir nevis vārda daļa, bet pats vārds, kurš var būt ne tikai vienkāršs, bet arī salikts.»⁴

Fortunatova klasifikācijā nav inkorporējošo valodu, nav gruzīnu, grenlandiešu, malajiešu-polinēziešu valodu; tas, protams, padara klasifikāciju nepilnīgu. Toties šai klasifikācijā ļoti labi parādīta atšķirība vārddarināšanā semītu un indoeiropiešu valodās, kuru līdz tam valodnieki nebija saskatījuši.

Lai gan semītu valodu raksturojumā Fortunatovs nepiemin iekšējo fleksiju, bet runā par «formām, ko veido celmu fleksija», taču tas atkārtojas arī indoeiropiešu valodu raksturojumā, kur «celmu fleksija pastāv to pašu vārdu formu veidošanā, kuras veido afiksi»; svarīgs šeit ir cits — šīs «celmu fleksijas» (lai kā to saprastu) un parastās afiksācijas (t. i., prefiksācijas un postfiksācijas) attieksme, kuru Fortunatovs definē kā aglutinējošu un

¹ Ф. Ф. Fortunatov. Избранные труды, т. I. 1956, 153. lpp.

² Turpat, 154. lpp.

³ Turpat.

⁴ Turpat.

pretstata citam afiksu un celmu sakaram indoeiropiešu valodās; tāpēc Fortunatovs izšķir semītu valodas — «fleksīvi aglutinatīvās» un indoeiropiešu valodas — «fleksīvās».

Jaunu tipoloģisko klasifikāciju izstrādāja amerikāņu valodnieks E. Sepīrs (1921). Uzskatot, ka visas iepriekšējās klasifikācijas ir «akurāts spekulatīvā prāta konstruējums», E. Sepīrs mēģināja dot valodu «konceptuālu» klasifikāciju, spriežot, ka «katra valoda ir noformēta valoda», ka «valodu klasifikācija, kas balstās uz attieksmju noteikšanu, ir tīri tehniska» un ka valodas nevar raksturot tikai no viena viedokļa.

Tāpēc savas klasifikācijas pamatā E. Sepīrs liek dažādu jēdzienu izteikšanu valodā: 1) sakņu jēdzieni, 2) derivācijas jēdzieni, 3) jauktās relācijas jēdzieni un 4) tīrās relācijas jēdzieni; pēdējās divas grupas jāsaprot tā, ka attieksmju nozīmes var tikt izteiktas pašos vārdos (ar to formas maiņu) kopā ar leksiskajām nozīmēm — tās ir jauktās relācijas nozīmes — vai neatkarīgi no vārdiem, piemēram, ar vārdu secību, palīgvārdiem un intonāciju — tie ir tīrās relācijas jēdzieni.

Otrs E. Sepīra aspekts ir tā pati attieksmju izteikšanas «tehnikā» puse, kur visi gramatiskie paņēmieni grupēti četrās iespējamībās: a) izolācija (t. i., palīgvārdu, vārdu secības un intonācijas paņēmieni), b) aglutinācija, c) fūzija (autors apzināti izdala divus afiksācijas veidus, jo to gramatiskās tendences ir ļoti dažādas)¹ un d) simbolizācija, kur apvienota iekšējā fleksija, atkārtojums un uzsvara paņēmieni².

Trešais aspekts ir «sintezēšanas» līmenis gramatikā trijās pakāpēs — analītiskā, sintētiskā un polisintētiskā, t. i., no sintēzes trūkuma caur normālu sintezēšanu uz polisintētismu³ kā «super-sintezēšanu».

E. Sepīra izveidotā valodu klasifikācija parādīta tabulā 373. lappusē.

E. Sepīram izdevās ļoti veiksmīgi raksturot divdesmit vienu tabulā uzrādīto valodu⁴, tomēr no viņa klasifikācijas nav skaidrs, kas ir valodas tips. Visinteresantākās ir viņa kritiskās piezīmes par iepriekšējām klasifikācijām; šais piezīmēs ir daudz derīgu domu un veselīgu ideju. Tomēr pēc F. Fortunatova darbiem ir pilnīgi nesaprotams, kā E. Sepīrs varēja raksturot arābu valodu kā «simboliski fuzīvo», kad tādās valodās kā semītu valodas afiksācija ir aglutinējoša, nevis fuzīva; bez tam viņš raksturoja tjurku valodas (par piemēru minot turku valodu) kā sintētiskās, bet pa-

¹ Sk. IV nod., 43. §.

² Piemēram, šilluku valodā (Āfrika), kurā ir tonālais uzsvars, *jit* ar augstu toni nozīmē 'auss', bet ar zemu — 'ausis'; ļoti līdzīgi ir gadījumi ar pat-skaņu miju.

³ *Polisintētisms* — no grieķu *polys* — 'daudz' un *synthesis* — 'savienošana'.

⁴ Э. Сепир. Язык. М., 1934, 111. лpp.

Pamattips	Tehnika	Sintēzes pakāpe	Piemērs
A. Vienkāršas tīrās relācijas valodas	1) Izolējoša 2) Izolējoša ar aglutināciju	Analītiska	Ķīniešu, anāmiešu (vjetnamiešu) Eve, tibetiešu
B. Saliktas tīrās relācijas valodas	1) Aglutinējoša, izolējoša 2) Aglutinējoša 3) Fuzīvi aglutinējoša 4) Simboliska	Analītiska Sintētiska Sintētiska Analītiska	Polinēziešu Turku Klasiskā tibetiešu Šilluku
C. Vienkāršas jauktās relācijas valodas	1) Aglutinējoša 2) Fuzīva	Sintētiska Analītiska	Bantu Franču
D. Saliktas jauktās relācijas valodas	1) Aglutinējoša 2) Fuzīva 3) Fuzīva, simboliska 4) Simboliski fuzīva	Polisintētiska Analītiska Nedaudz sintētiska Sintētiska	Nutka Angļu, latīņu, grieķu Sanskrits Semītu

domju zinātnieks J. Polivanovs izskaidroja aglutinējošo valodu analītisko raksturu¹. Turklāt, un tas ir galvenais, Sepīra klasifikācija ir absolūti nevēsturiska. Sepīra grāmatas «Language» krievu izdevuma priekšvārdā A. Suhotins rakstīja:

«Sepīram viņa klasifikācija ir tikai klasifikācija. Tā dod vienu — «metodi, kura ļauj katru valodu aplūkot no diviem vai trim viedokļiem pēc tās attieksmes pret citu valodu. Tas ir viss...» Nekādas ģenētiskas problēmas Sepīrs ar savu klasifikāciju ne tikai neizvirza, bet, gluži otrādi, kategoriski tās noraida...» (XVII lpp.).

Kādā darbā arī Tadeušs Miļevskis nesaista valodu tipoloģisko raksturojumu ar vēsturisko aspektu un, balstoties uz pareizu tēzi, ka «tipoloģiskā valodniecība rodas tieši no aprakstošās valodniecības»², un krasi pretstatot tipoloģisko valodniecību salīdzināmi vēsturiskajai³, piedāvā tādu krustenisku valodu tipu klasifikāciju, kas izriet no sintaktiskiem dotumiem: «... pasaules valodās ir četri sintaktisko attieksmju pamattipi: ... 1) teikuma priekšmeta attieksme pret intransitīvu izteicēju, 2) darbības subjekta attieksme pret transitīvu izteicēju, 3) darbības objekta attieksme pret transitīvu izteicēju, 4) apzīmētāja attieksme pret apzīmējamo

¹ Sk. E. Д. Поливанов. Русская грамматика в сопоставлении с узбекским языком. 1934, 51. lpp.

² Т. Милевский. Предпосылки типологического языкознания. Krājuma «Исследования по структурной типологии». М., 1963, 4. lpp.

³ Sk. turpat, 3. lpp.

locekli . . Vārdkopu [t. i., sintagmu. — A. R.] un teikumu struktūru tipoloģija tādējādi var būt divējāda: viena balstās tikai uz sintaktisko rādītāju formu, otra — uz to funkciju apjomu. Raugoties no pirmā viedokļa, mēs varam izdalīt trīs galvenos valodu tipus — pozicionālo, fleksīvo un koncentrisko. Pozicionālās valodās sintaktiskās attieksmes izsaka ar noteiktu vārdu secību . . Fleksīvās valodās teikuma priekšmeta, darbības subjekta, darbības objekta un apzīmētāja funkcijas rāda pati šo vārdu forma . . Beidzot, koncentriskās (inkorporējošās) valodās transitīvs izteicējs ar formu vai tā sastāvā ietilpstošu vietniekvārda morfēmu secību norāda uz darbības subjektu un objektu . . »¹ Tas ir viens aspekts.

Otrs aspekts analizē sintaktisko līdzekļu apjoma atšķirības, turklāt autors norāda, ka «pasaules valodās ir seši dažādi četrus galveno sintaktisko funkciju savienošanas tipi». Tā kā šai analizē patiesībā tipoloģijas nav, bet ir tikai norādījums uz to, kādās valodās kādas minēto pazīmju kombinācijas sastopamas, tad visu šo prātojumu var neņemt vērā.

Šī raksta citā vietā T. Miļevskis pasaules valodas vēl pēc cita principa iedala četrās grupās — «izolējošās, aglutinātīvās, fleksīvās un alternējošās valodās»². Jaunums salīdzinājumā ar Schleheru šeit ir alternējošo valodu izdalīšana, pie kurām pieder semītu valodas; T. Miļevskis tās raksturo šādi: «Šeit notiek visu — kā semantisko, tā sintaktisko funkciju savienošana vārda robežās, kurš tāpēc veido morfoloģiski nedalāmu veselumu, kas visbiežāk sastāv tikai no saknes.»³ Šis apgalvojums salīdzinājumā ar iepriekš teikto (sk. IV nod., 45. §) ir aplams; semītu valodu tipu izdalīt vajag, bet ne tā, kā iesaka T. Miļevskis (sk. iepriekš F. Fortunatova definējumus).

Tādējādi jautājums par valodu tipoloģisko klasifikāciju nav atrisināts, lai gan 150 gados par šo tēmu sarakstīts daudz interesantu darbu.

Viens ir skaidrs, ka valodas tips nosakāms, pirmām kārtām izejot no tās gramatiskās uzbūves, kas ir visstabilākā un līdz ar to arī tipizējošā valodas īpašība.

Šai raksturojumā jāiekļauj arī valodas fonētiskā struktūra, par ko rakstīja jau Humbolts, bet nevarēja to īstenot, jo viņa laikā vēl nebija fonētikas kā īpašas valodniecības disciplīnas.

Valodu tipoloģiskajā pētīšanā jānošķir divi uzdevumi: 1) pasaules valodu vispārējās tipoloģijas izveidošana, kur nepietiek ar aprakstīšanas metodi, bet jāizmanto arī salīdzināmi vēsturiskā metode, taču nevis agrākajā, jaungramatiķu zinātnes līmenī, bet bagātināta ar lingvistisko faktu un likumību izpratnes un ap-

¹ T. Милевский. Предпосылки типологического языкознания. Крājuma «Исследования по структурной типологии». М., 1963, 27. lpp.

² Turpat, 25. lpp.

³ Turpat, 26. lpp.

rakstīšanas strukturālajām metodēm, lai varētu katrai radniecīgu valodu grupai izveidot tās tipoloģisko modeli (tjurku valodu modelis, semītu valodu modelis, slāvu valodu modelis utt.), atmetot visu ļoti individuālo, reto, neregulāro un aprakstot valodas tipu kā veselo, kā struktūru pēc stingri atlasītiem dažādu līmeņu parametriem; 2) atsevišķu valodu tipoloģiskā aprakstīšana ar to individuālo īpatnību iekļaušanu, regulāro un neregulāro parādību atšķiršanu; šai aprakstīšanai, protams, arī jābūt strukturālai. Tas ir nepieciešams divpusīgai (binārai) valodu sastatīšanai, piemēram, tulkošanā, arī mašīntulkošanā, un pirmām kārtām svešvalodas mācīšanas metodikas izstrādei; sakarā ar to tāds individuāli tipoloģisks apraksts katram sastatāmam valodu pārim būs citāds.

ПАМАТЛИТЕРАТУРА VI НОДАЧАИ

«Атлас народов мира» под ред. *С. И. Брук, В. С. Апенченко*. М., Изд. АН СССР, 1964.

«Африканское языкознание». М., Изд. иностранной литературы, 1963.

«Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков». М., Изд. АН СССР, 1956.

Г. Глисон. Введение в дескриптивную лингвистику. М., 1959.

Вяч. Вс. Иванов. Генеалогическая классификация языков и понятие языкового родства. Изд. МГУ, 1954.

П. С. Кузнецов. Морфологическая классификация языков. Изд. МГУ, 1954.

А. Мейе. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М.—Л., 1938.

«Морфологическая типология и проблема классификации языков». М.—Л., изд. «Наука», 1965.

«Население мира». Справочник, под ред. *Б. Ц. Урланиса*. М., Изд. политической литературы, 1965.

Grāmatas no sērijas «Языки зарубежного Востока и Африки» (под общей ред. проф. *Г. П. Сердюченко*. Изд. восточной литературы и «Наука»; ir iznākušas vairāk nekā 50 grāmatas).

VII NODAĻA

VALODAS IZCELŠANĀS, VALODU VEIDOŠANĀS UN VĒSTURISKĀ ATTĪSTĪBA

80. §. JAUTĀJUMA NOSTĀDNE

Kad esam iepazinušies ar vispārīgiem valodas pētīšanas principiem (I nod.) un kad zinām, kas ir leksika, fonētika un gramatika, kā arī izprotam rakstības attieksmi pret valodu, valodas tipus un valodu radniecību, varam izvirzīt jautājumu par valodu vēsturisko likteni un attīstību un par valodas izcelšanos.

Nedrīkst jaukt jautājumu par valodas izcelšanos vispār ar jautājumu par konkrētu, reāli eksistējošu vai eksistējušu valodu izveidošanos.

Katra reāli eksistējoša vai agrāk eksistējusi un pēc tam zudusi, bet kādos pierakstos fiksēta valoda jāsaprot reālos tās eksistēšanas faktos (fonētikas, gramatikas, leksikas un pirmām kārtām rakstības faktos), bet «pirmatnējā valoda» ietilpst vispārīgu pieņēmumu un hipotēžu jomā. No šīs pirmatnējās valodas nav saglabāties nekas reāls, ko varētu tieši pētīt¹.

Tātad valodas izcelšanās un vēsturiski zināmu valodu izveidošanās ir dažādi jautājumi.

81. §. VALODAS IZCELŠANĀS

Pirmatnējo valodu nav iespējams izpētīt un praksē pārbaudīt. Tomēr šis jautājums cilvēci interesējis kopš pašiem senākajiem laikiem.

Jau bībeles leģendās mēs atrodam divus pretrunīgus valodas izcelšanās jautājuma risinājumus, kas atspoguļo dažādu laikmetu uzskatus. Pirmās Mozus grāmatas 1. nodaļā teikts, ka dievs visu, arī cilvēku, radījis ar vārda spēku, bet 2. nodaļā stāstīts, ka dievs

¹ Jau XVIII gadsimtā franču zinātnieks Šarls de Bross rakstīja: «Pirmatnējo valodu nevar atrast ne vēsturē, ne nostāstos, ne gramatikās» («Рассуждение о механическом составе языков в физических началах этимологии», перевод А. Никольского. Ч. I, 1821, ч. II, 1822).

visus dzīvos radījumus vedis pie pirmā cilvēka, lai tas dotu tiem vārdus.

Šais naivajās leģendās jau iezīmējas divi uzskati par valodas izcelšanos: 1) valoda nav cilvēka radīta un 2) valoda ir cilvēka radīta.

Dažādos cilvēces vēsturiskās attīstības periodos šis jautājums risināts dažādi.

Tie, kas neatzina valodu par cilvēka radītu, sākumā skaidroja to kā «dieva dāvanu». Citus izskaidrojumus šim jautājumam deva antīkie domātāji. Arī «baznīcas tēvi» agrajos viduslaikos, atzīstot, ka viss, arī runas dāvanas, ir dieva radīts, tomēr šaubījās, vai dievs kā skolotājs mācījis cilvēkiem vārdus un gramatiku. Tāpēc radās formula: dievs deva cilvēkam runas dāvanas, bet neatklāja priekšmetu nosaukumus (Nisas Gregorijs m. ē. IV gadsimtā)¹.

Kopš antīkās senatnes ir izveidojušās daudzas valodas izcelšanās teorijas.

1. Skaņu atdarināšanas teorija nāk no stoikiem un atbalstīta XIX un pat XX gadsimtā. Šis teorijas būtība ir tā, ka cilvēks, dzirdot dabas skaņas (strauta čalošanu, putnu dziedāšanu utt.), ar savu runas aparātu centies šīs skaņas atdarināt. Katrā valodā, protams, ir zināms daudzums skaņu atdarinājuma vārdu, piemēram, *ку-ку, гав-гав, кукū!, вau!, һau!, čiv-čiv!* utt., un atvasinājumu no tiem, piemēram, *куковать — 'kūkot', кукушка — 'dzeguze', гавкать — 'vaukšķēt', кукот, вaukšķēt, һaudēt, čivināt* utt. Bet, pirmkārt, tādu vārdu ir maz, otrkārt, skaņu atdarinājumi iespējami tikai skanošajam, bet kā nosaukt nescanošo — akmeņus, mājas, trīsstūrus, kvadrātus un daudz ko citu?

Noliegt skaņu atdarinājuma vārdus valodā nevar, bet domāt, ka tādā mehāniskā un pasīvā veidā radās valoda, būtu pavisam nepareizi. Valoda cilvēkam radās un attīstījās līdz ar domāšanu, bet skaņu atdarināšanā domāšana tiek reducēta uz fotografēšanu. Valodu novērojumi rāda, ka skaņu atdarinājuma vārdu jaunajās, attīstītajās valodās ir vairāk nekā primitīvāku tautu valodās. Tas izskaidrojams ar to, ka skaņu atdarināšana prasa pilnībā pārvaldīt runas aparātu, ko pirmatnējais cilvēks ar neattīstītu balseni nevarēja izdarīt.

2. Izsaukšanas vārdu teorija nāk no epikūriešiem, kas bija stoīku pretinieki, un tās būtība ir tā, ka pirmatnējie cilvēki instinktīvos dzīvnieku brēcienus pārvērtuši «dabiskās skaņās» — izsaukšanas vārdos, kas pavādīja emocijas, un no šiem vārdiem cēlušies visi pārējie vārdi. XVIII gadsimtā šo viedokli atbalstīja Ž. Ž. Ruso.

Izsaukšanas vārdi ir katras valodas vārdu krājumā, un tiem var būt arī atvasinājumi, kā krievu valodā *ax — 'ak!', ox — 'vail'* un *ахать — '(skaļi) brīnīties', охать — 'vaimanāt'*. Bet valodās

¹ Sk. А. Л. Погodin. Язык как творчество («Вопросы теории и психологии творчества»). 1913, 376. lpp.

šo vārdu ir maz, pat mazāk nekā skaņu atdarinājuma vārdu. Bez tam šīs teorijas piekritēji valodas izcelšanās cēloni reducē uz ekspresīvo funkciju. Nenoliedzot šīs funkcijas esamību, jāiebilst, ka valodā daudz kas nav saistīts ar ekspresiju, un tieši tāpēc radās valoda, nevis tikai emociju un vēlēšanos dēļ, kuras pazīst arī dzīvnieki, tomēr valodas viņiem nav. Bez tam pēc šīs teorijas iznāk, ka ir bijis «cilvēks bez valodas», kurš ieguvis valodu ar kaislibu un emociju starpniecību.

3. Darba izsaucienu teorija pirmajā brīdī šķiet īsta materiālistiska valodas izcelšanās teorija. Šī teorija radās XIX gadsimtā vulgāro materiālistu (L. Nuarē, K. Bihera) darbos. Tās piekritēji uzskatīja, ka valoda radusies no izsaučieniem, kas pavadīja kolektīvo darbu. Taču šie izsaučieni ir tikai darba ritmizēšanas līdzeklis, kas neizsaka nekā, pat ne emocijas. Neviena funkcija, kas raksturīga valodai, šais darba izsaučienos nav konstatējama, jo tie nav ne komunikatīvi, ne nominatīvi, ne ekspresīvi.

Nepareizais uzskats, ka šī teorija esot tuva F. Engelsa darba teorijai, neiztur kritiku vienkārši tāpēc, ka Engelss nekā par darba izsaučieniem nerunā, bet valodas izcelšanos saista ar pavisam citām vajadzībām un apstākļiem.

4. XVIII gs. vidū parādījās sabiedriskā līguma teorija. Šī teorija balstījās uz dažiem antīkās pasaules uzskatiem (Demokrita domas Sicīlijas Diodora atstāstījumā, dažas vietas no Platona dialoga «Kratils» utt.)¹ un daudzējādā ziņā atbilda paša XVIII gadsimta racionālismam.

Adams Smits pasludināja šo teoriju par pirmo valodas izveidošanās iespēju. Ruso deva citu skaidrojumu, kas saistīts ar viņa teoriju par diviem periodiem cilvēces dzīvē: pirmo — dabas periodu, kad cilvēki bija dabas daļa un valoda radās no jūtām, un otro — civilizēto periodu, kad valoda varēja būt sabiedriskas vieņošanās produkts.

Sais prātojums pareizs ir tas, ka vēlākajos valodu attīstības laikmetos iespējams vienoties par vieniem vai otriem vārdiem, sevišķi terminoloģijas novadā; piemēram, starptautiskā ķīmijas nomenklatūras sistēma tika izstrādāta dažādu valstu ķīmiķu kongresā Ženēvā 1892. gadā.

Taču ir pilnīgi skaidrs, ka pirmatnējās valodas izskaidrošanai šī teorija nekā nedod, jo, lai varētu vienoties par valodu, vispirms jābūt pašai valodai. Bez tam šī teorija atzīst cilvēkam apziņu pirms valodas rašanās, kaut gan apziņa attīstās līdz ar valodu (par F. Engelsa uzskatiem šai jautājumā sk. turpmāk).

Visu aplūkoto teoriju kļūda ir tā, ka jautājums par valodas izcelšanos tiek skatīts izolēti, nesaistot to ar paša cilvēka izcelšanos un pirmo cilvēku kolektīvu veidošanos.

Kā jau norādīts iepriekš (I nod.), nav valodas ārpus sabiedrības un nav sabiedrības bez valodas.

¹ Sk. «Античные теории языка и стиля». Л., 1936.

Ilgu laiku pastāvējušās teorijas par valodas (skaņu valodas) izcelšanos no žestiem arī nekā neizskaidro un ir nepārliecināšas (L. Heigers, V. Vunts — XIX gs., J. van Ginekens, N. Marrs — XX gs.). Žestu valoda tīrā veidā nekur nav konstatēta; žesti vienmēr ir bijuši palīgīdzeklis cilvēkiem, kam ir skaņu valoda; tāda ir šamaņu žestikulācija, žesti, ko lieto saziņai ciltis ar dažādām valodām, dažu primitīvu cilšu sieviešu sazināšanās ar žestiem periodos, kad tām aizliegts lietot skaņu valodu, utt.

Žesti neatbilst vārdiem un nav saistīti ar jēdzieniem. Žesti var būt norādoši, ekspresīvi, bet paši par sevi nevar nosaukt un izteikt jēdzienus, tie tikai pavada vārdu valodu, kura veic šīs funkcijas.¹

Tāpat aplami ir saskatīt valodas izcelšanās faktā analogiju ar putnu kāzu dziesmām kā pašsaglabāšanās instinkta izpausmi (Č. Darvins) vai saistīt valodas izcelšanos ar cilvēka dziedāšanu (Ž. Ž. Ruso — XVIII gs., O. Jespersens — XX gs.) vai pat ar rotaļu (O. Jespersens).

Visas tamlīdzīgas teorijas ignorē valodu kā sabiedrisku parādību.

Citādi valodas izcelšanās jautājums skaidrots F. Engelsa nepabeigtajā darbā «Darba loma pērtiķa tapšanā par cilvēku», kas kļuva plaši pazīstams XX gadsimtā.

Materiālistiski izprotot sabiedrības un cilvēka vēsturi, F. Engels darba «Dabas dialektika» ievadā skaidro valodas izcelšanās apstākļus šādi: «Kad pēc tūkstošiem gadu ilgas cīņas beidzot roka diferencējās no kājas un nodibinājās vertikāla gaita, tad cilvēks nošķīrās no pērtiķa, un tā bija likts pamats artikulētas valodas attīstībai...»²

Par vertikālā stāvokļa nozīmi runas attīstībā rakstīja jau V. Humbolts: «Runas skaņai atbilst arī cilvēka vertikālais stāvoklis (kā nav dzīvniekam)»³, kā arī H. Steintāls⁴ un J. Boduēns de Kurtenē⁵.

¹ Ja saruna notiek tumsā vai pa telefonu, kā arī tad, ja runā mikrofonā, jautājums par žestiem vispār atkrit, kaut arī runātājs tos var būt lietojis.

² K. Markss, F. Engelss. Darbu izlase divos sējumos, II sēj. R., 1950, 63. lpp.

³ В. Гумбольдт. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода. Sk. В. А. Звегинцев. История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях, изд. 3. М., 1964, ч. I, 97. lpp.

⁴ Sk. H. Steinthal. Der Ursprung der Sprache. 1. izd., 1851; 2. izd. — Über Ursprung der Sprache in Zusammenhang mit den letzten Fragen alles Wissens, 1888.

⁵ Sk. И. А. Бодуэн де Куртенэ. Об одной из сторон постепенного очеловечения языка в процессе развития от обезьяны к человеку в области произношения в связи с антропологией. «Ежегодник Российского антропологического общества», ч. I, 1905. Grāmatā И. А. Бодуэн де Куртенэ. Избранные труды по общему языкознанию, т. II. М., 1963, 120. lpp.

Cilvēka attīstībā vertikālā gaita bija kā runas rašanās, tā apziņas paplašināšanās un attīstības priekšnoteikums.

Cilvēka darbs atšķiras no dzīvnieku darbošanās ar to, ka cilvēks lieto darba rīkus, ko pats gatavojis, un līdz ar to darbs ir progresējošs un sabiedrisks. Skudras un bites var uzskatīt par prasmīgiem arhitektiem, tomēr viņas nezina, ko dara: viņu darbs ir instinktīvs, viņu māksla nav apzināta, un viņas strādā ar visu organismu, tīri bioloģiski, nelietojot darba rīkus, tāpēc arī viņu darbā nav nekāda progressa — gan pirms 10 000, gan 20 000 gadu viņas strādāja tāpat kā tagad.

Pirmais cilvēka darba rīks bija atbrīvojušies roka, pārējie darba rīki radās kā papildinājums rokai (runga, kaplis, grābeklis utt.); vēl vēlāk cilvēks lika smagos darbus veikt zilonim, kamieļim, vērsim, zirgam, bet pats tos tikai vadīja, un, beidzot, parādījās tehniskais dzinējs, kas nomainīja dzīvniekus.

Būdamā pirmais darba rīks, roka vienlaikus varēja būt arī sazināšanās līdzeklis (žests), bet, kā jau teikts, tas nav saistīts ar cilvēka attīstību.

«Īsi sakot, topošie cilvēki nonāca tiktāl, ka viņiem radās *vajadzība* cits citam *ko pateikt*. Šī vajadzība radīja savu orgānu: pērtiķa neattīstītā balss rīkle lēnām, bet neatlaidīgi pārveidojās modulācijas ceļā, lai iegūtu arvien pilnīgāku modulāciju, un mutes orgāni pakāpeniski iemācījās izrunāt vienu artikulētu skaņu pēc otras.»¹

Tādējādi valodas rašanos izraisīja nevis dabas atdarināšana (skaņu atdarināšanas teorija), nevis afektīva ekspresijas izpausme (izsaukmes vārdu teorija), nevis bezsaturīgi izsauceņi darba laikā (darba izsauceņu teorija), bet vajadzība pēc saprātīgas sazināšanās (nevis pēc «sabiedriskā līguma»), kur realizējas reizē gan komunikatīvā, gan semazioloģiskā, gan nominatīvā (un arī ekspresīvā) valodas funkcija — galvenās funkcijas, bez kurām valoda nevar būt valoda. Valoda varēja rasties tikai kā kolektīvs īpašums, kas nepieciešams saziņai, nevis kā individuāla personas īpašība.

Cilvēka attīstības vispārīgo procesu F. Engels rāda kā darba, apziņas un valodas mijiedarbību:

«Vispirms darbs, bet pēc tā un reizē ar to artikulēta valoda — tie ir divi galvenie dzinuli, kuru ietekmē pērtiķa smadzenes pakāpeniski pārveidojās par cilvēka smadzenēm.»² «Smadzeņu un tām pakļauto jutekļu attīstība, apziņa, kas kļūva arvien skaidrāka, un abstrakcijas un spriešanas spēju attīstība savukārt atkal ietekmēja darbu un valodu, arvien no jauna pamudinot tos abus attīstīties tālāk.»³ «Pateicoties rokai, runas orgānu un smadzeņu

¹ K. Markss, F. Engels. Darbu izlase divos sējumos, II sēj. R., 1950, 71. un 72. lpp.

² Turpat, 72. lpp.

³ Turpat, 73. lpp.

saskaņotai darbībai ne tikai katrā atsevišķā individā, bet arī sabiedrībā, — cilvēki ieguva spējas izdarīt arvien sarežģītākas operācijas, spraut un sasniegt arvien augstākus mērķus.»¹

Galvenās tēzes, kas izriet no F. Engelsa mācības par valodas izcelšanos, ir šādas.

1. Valodas izcelšanās jautājumu nedrīkst aplūkot atrauti no jautājuma par cilvēka izcelšanos.

2. Valodas izcelšanos zinātniski nav iespējams pierādīt, var tikai izveidot vairāk vai mazāk drošas hipotēzes.

3. Valodnieki vien šo jautājumu nevar atrisināt, šis jautājums jārisina daudzām zinātnēm (valodniecībai, etnogrāfijai, antropoloģijai, arheoloģijai, paleontoloģijai un vispārīgajai vēsturei).

4. Ja valoda radusies reizē ar cilvēku, tad nevar būt bijis cilvēka bez valodas.

5. Valoda parādījās kā viena no pirmajām cilvēka pazīmēm; bez valodas cilvēks nevarētu būt cilvēks.

6. Ja «valoda ir svarīgākais cilvēku sazināšanās līdzeklis» (Leņins), tā parādījās tad, kad cilvēkiem radās vajadzība sazināties. Engelsons tā arī saka: «...kad radās vajadzība cits citam ko pateikt.»

7. Valodai jāizsaka jēdzieni, kuru dzīvniekam nav, bet tieši jēdzienu esamība līdz ar valodu atšķir cilvēku no dzīvnieka.

8. Jau no paša sākuma valodas faktiem jābūt ar visām īstas valodas funkcijām: valodai jābūt sazināšanās līdzeklim, jānosauc īstenības priekšmeti un parādības, jāizsaka jēdzieni, jāizsaka jūtas un vēlēšanās; bez tā valoda nav valoda.

9. Valoda radās kā skaņu valoda.

Uz to norāda arī Engelsons darbos «Ģimenes, privātīpašuma un valsts izcelšanās» (ievadā) un «Darba loma pērtiķa tapšanā par cilvēku».

Tātad valodas izcelšanās jautājums ir atrisināms, bet jābalstās ne tikai uz valodniecības dotumiem. Šiem risinājumiem ir hipotētisks raksturs un maz izredžu kļūt par teoriju. Tomēr jautājumu par valodas izcelšanos var risināt, tikai balstoties uz reāliem valodu dotumiem un uz vispārīgo marksistiskās zinātnes teoriju par sabiedrības attīstību.

82. §. VALODU VEIDOŠANĀS

Valodas izcelšanās jautājums ietilpst hipotēžu sfērā un daudzējādā ziņā tiek risināts deduktīvi, turpretim jautājums par reāli eksistējošu vai eksistējušu valodu un valodu saimju izveidošanos jārisina, balstoties uz reāliem vēstures faktiem. Tā kā

¹ K. Markss, F. Engelsons. Darbu izlase divos sējumos, II sēj. R., 1950, 75. lpp.

nav un nekad nav bijis valodas bez tās lietotājiem, tad arī jautājumu par vienu vai otru valodu veidošanos un attīstību nevar atrisināt valodniecība vien.

Protams, vispirms jāizmanto dialektu un valodu salīdzināmi vēsturiskās analīzes fakti, kas nepieciešami ne tikai valodniekiem, bet arī vēsturniekiem, etnogrāfiem, arheologiem, un pretrunā ar šiem faktiem etnoģenēzes¹ jautājumus nedrīkst risināt. Bet jautājumi, kas saistīti ar cilšu izvietošanos un pārvietošanos, to krusttošanos, iekarojumiem utt., jārisina, balstoties uz arheoloģijas, antropoloģijas un vēstures faktiem (tie ir cilvēku atliekas, materiālās kultūras priekšmetu — darba rīku, trauku, mājokļu, rotaslietu atliekas, ornamentu uz dažādiem izstrādājumiem, dažādas rakstu zīmes utt., kā arī vēstures liecības no seniem laikiem).

Protams, jo dziļāk mēs ielūkojamies sabiedrības vēsturē, jo mazāk mums ir reālu fakti par valodām. Visvairāk mēs zinām par valodām nāciju attīstības periodā, kad radās zinātne par valodu, mazāk zinām par valodām tautību veidošanās periodā, kur ļoti svarīgs materiāls ir nevis valodu apraksti, bet rakstu pieminekļi, kurus jāprot izlasīt, saprast un izskaidrot no dažādiem viedokļiem, arī no valodas viedokļa. Vēl mazāk mēs zinām par reālajām ģinšu un cilšu valodu iezīmēm. Kā jau minēts, par pirmatnējām valodām var izteikt tikai vairāk vai mazāk drošas hipotēzes.

Taču pētījumos palīdz sabiedrības attīstības nevienmērība. Arī mūsdienās pasaules tautas atrodas dažādās sabiedriskās attīstības pakāpēs. Līdzās Padomju Savienības socialistiskajām nācijām pastāv daudzas kapitālistiskas nācijas (ASV, Francijā, Itālijā, Anglijā, Holandē, Turcijā un citur). Ir arī tādas tautas, kas nav nonākušas līdz nācijas attīstības pakāpei, bet dažādu apstākļu dēļ atrodas tautību veidošanās pakāpē (daudzas tautas Āzijā, Indonēzijā; Padomju Savienībā tādas tautas ir Dagestānā un ziemeļos); sastopama arī tipiska ģinšu un cilšu sabiedrība koloniju un puskoloniju teritorijās (Austrālijā, Polinēzijā, Āfrikā; līdz padomju laika pārkārtojumiem tāda sabiedrība bija Kaukāzā, Sibīrijā un Vidusāzijā).

Šo sabiedriskās iekārtas tipu pētījumi gan XIX gadsimtā (L. Morgans un M. Kovaļevskis, kuru aprakstus izmantoja K. Markss un F. Engelss), gan īpaši mūsdienās (ārzemju afrikānistu un amerikānistu un padomju valodnieki, etnogrāfi, antropologi, arheologi un vēsturnieki, kuri pēta ne tikai PSRS tautu likteņus mūsdienās un pagātnē, bet arī Āzijas, Āfrikas, Okeānijas un Amerikas tautas) dod ļoti daudz valodas izpratnei dažādās formācijās un dažādā sabiedriskā iekārtā.

---

¹ *Etnoģenēze* — no grieķu *ethnos* — 'tauta' un *genesis* — 'izcelšanās'.

83. §. VALODU ATTĪSTĪBAS GALVENĀS LIKUMĪBAS

Valodu attīstībā var atzīmēt šādas tendences:

1. Nepareizi un nereāli ir romantiku uzskati (brāji Šlēgeļi, Grimms, Humbolts), ka valodas, pagātnē sasniegušas skaistuma kalngalus, sairušas sakarā ar «tautas gara» pagrimšanu.

2. Tā kā valoda un valodas attīstās vēsturiski un tas nenotiek līdzīgi organisma augšanai, kā domāja naturālisti (bioloģiskie materiālisti, piemēram, Šleihers), valodu attīstībā nav dzimšanas, nobriešanas, uzplaukuma un panīkuma periodu, kā tas ir augiem, dzīvniekiem un pašam cilvēkam.

3. Nenotiek nekādas «eksplozijas», valodas atmiņšana un pēkšņa lēcienveidīga jaunas valodas rašanās. Tāpēc valodas attīstība notiek pēc pilnīgi citiem likumiem nekā bāzes un virsbūves attīstība, kas parasti saistīta ar lēcieniem un eksplozijām.

4. Valodas attīstībā un pārmaiņās tiek saglabāta valodas nepārtrauktība, jo līdzās lieto agrāk bijušo un tā pārveidojumus, turklāt šo pārmaiņu tempi dažādos laikos nav vienādi — dažkārt valodas uzbūve tūkstoš gadu laikā paliek nemainīga, bet dažkārt tā divsimt gados stipri mainās (krievu valodas darbības vārda sistēmas maiņa XIV—XVI gadsimtā vai fonētiskās sistēmas maiņa XI—XII gadsimtā; tāpat angļu valodā lielā patskaņu pārvirze notika XV—XVI gadsimtā, bet deklinācijas paradigmas sairšana senfranču valodā ilga visus viduslaikus).

5. Dažādas valodas puses attīstās nevienmērīgi. Tas ir atkarīgs no konkrētiem vēsturiskiem attiecīgās valodas eksistences apstākļiem, nevis no tā, ka, piemēram, fonētika mainītos ātrāk nekā gramatika vai otrādi. Nevienmērīgas attīstības cēlonis ir tas, ka valoda kā struktūra gan ir vienota, tomēr šīs struktūras dažādos līmeņos, kas balstās uz dažādiem cilvēka domāšanas abstrakcijas tipiem, ir heterogēnas vienības, kuru vēsturiskais liktenis saistīts ar dažādiem faktoriem, kas attiecīgās valodas lietotājiem radušies to vēsturiskajā attīstībā.

6. Daudzi valodnieki un veselas valodnieku skolas lielu, pat izšķirošu nozīmi ierāda valodu jaukšanās jeb krustošanās procesiem, ko uzlūko par valodu vēsturiskās attīstības galveno faktoru.

Valodu jaukšanās¹ jeb krustošanās parādības noliegt nevar. Taču valodu krustošanās jautājumā stingri jānorobežo dažādi gadījumi.

Pirmkārt, nedrīkst jaukt leksikas aizgūšanas faktus un valodu krustošanās parādības. Arābismiem tatāru valodā, kuri radās sakarā ar islamu, dievkalpojumiem arābu valodā un korāna tekstu, tāpat kā bizantiskiem grēcismiem senkrievu valodā, kuri radās sakarā ar to, ka austrumslāvi pieņēma pareizticīgo reliģiju no

¹ Sk. Г. Пауль. Принципы истории языка. М., 1960, гл. XXII (Смешение языков).

Bizantijas, nav nekāda sakara ar valodu krustošanos. Tie ir tikai valodu mijiedarbības fakti noteiktos (šai gadījumā analogos) vārdu krājuma sektoros. Bieži šāda mijiedarbība ir vēl vairāk leksiski ierobežota; tā, piemēram, holandiešu vārdi krievu valodā sastopami galvenokārt žurniecības un kuģu būves terminoloģijā, sanskrita vārdi hetu valodā ir zirgkopības termini.

Tāpat nedrīkst par krustošanos uzskatīt, kā jau norādīts, krievu valodas leksisko mijiedarbību ar tatāru valodu; kaut arī abas valodas ar aizguvumiem papildināja savu vārdu krājumu, tomēr katra valoda saglabāja savu specifiku un turpināja attīstīties pēc saviem iekšējiem likumiem.

Pavisam cits process ir, piemēram, Romas provinču (Gallija, Ibērija, Dakija un citas) tautu romanizācija, kad romieši uzspieda savu valodu (tautas jeb vulgāro latīņu valodu) pakļautajiem vietējiem iedzīvotājiem un tie šo valodu apgūstot pārveidoja, jo tiem bija sveša gan latīņu fonētika, gan morfoloģija. Tāpēc garie, morfoloģiski sarežģītie latīņu vārdi pārveidojās, piemēram, franču valodā par īsiem, lielā mērā nelokāmiem sakņu vārdiem. Līdz ar to izzuda latīņu galotnes, vārdos no dažādiem patskaņu savienojumiem sākumā radās divskaņi, kas vēlāk saisinājās par patskaņiem; no patskaņu savienojumiem ar nazālajiem līdzskaņiem radās nazālie patskaņi, un visa valoda stipri mainījās. Tomēr uzvarēja latīņu valoda, kaut gan tā tika pārveidota uzvarētās gallu valodas ietekmē.

Ne vienmēr iekarotājiem izdodas uzspiest savu valodu iekarotājiem: dažkārt viņi paši valodas ziņā tiek uzvarēti. Tā Francijas vēsturē ir zināms franku iekarojums, taču franki (ģermāņi), iekarojuši latīņu-gallu provinci, deva uzvarētās tautas valodai tikai dažus vārdus (galvenokārt īpašvārdus, sākot ar zemes nosaukumu *Francija*), bet paši zaudēja savu valodu un pārņēma franču valodu. Tāpat bija ar skandināviem-normaņiem, kas iekaroja Ziemeļfranciju un pārņēma franču valodu un paražas. Šie franči-normaņi, iekarojuši Britānijas salas (XI gs.) un izveidojuši Anglijas feodālo virsotni, krustošanās rezultātā zaudēja savu valodu; uzvarēja anglosakšu valoda, kas gan no franču valodas pārņēma daudz vārdus, kuri apzīmē politiskas, kultūras un sadzīves parādības (piemēram, *revolution* — 'revolūcija', *social* — 'sociāls', *government* — 'valdība', *art* — 'māksla'; *beef* — 'liellopu gaļa', *mutton* — 'jēra gaļa' utt.). Analogi Francijai Bulgārija savu nosaukumu dabūja no tjurkiem-bulgāriem, kas pakļāva slāvu ciltis Balkānos, bet krustošanās rezultātā zaudēja savu valodu.

Minētie krustošanās piemēri ilustrē iepriekš izvirzītās tēzes. Krustošanās gadījumos izšķir divus jēdzienus — substrātu¹ un superstrātu². Gan substrāts, gan superstrāts ir uzvarē-

¹ *Substrāts* — no latīņu *substratum* — 'pamats', 'paklājs'.

² *Superstrāts* — pēc vārda *substrāts* parauga no latīņu *super* — 'virs', 'pār' un *stratum* — 'segums'.

tās valodas elementi uzvarētājā valodā, jo uzvarētā var būt gan tā valoda, «uz kuras slāņojas otra valoda», gan tā, «kas slāņojas uz otras valodas un pati tajā uzsūcas». Latīņu un gallu valodai krustojoties, gallu valodas elementi franču valodā kļuviši par substrātu, bet, bulgāru un slāvu valodai krustojoties, bulgāru valodas elementi tagadējā bulgāru valodā kļuviši par superstrātu.

Nekādā gadījumā par substrātu nedrīkst uzlūkot leksikas aizguvumus. Tā ir cita veida parādība, kas nemaina valodas uzbūvi un pat tās vārdu pamatfondu.

Bet, ja citvalodu fakti parādās fonētikā un gramatikā, tad tas jau ir īsts substrāts (superstrāts).

Tā lielā patskaņu pārvirze (great vowel shift) angļu valodā visticamāk ir dāņu un, iespējams, franču valodas superstrāts.

Tādas ir arī ibēriešu izdarītās latīņu valodas skaņu substitūcijas (aizstāšanas) tagadējā Spānijas teritorijā, piemēram, *j* aizstāšana ar [x] (latīņu *i*=[j] vārdā *Julius* un spāņu *j*=[x] vārdā *Julio* [xulio] utt.). Tādu piemēru ir daudz to valodu attīstībā, kurās ir bijusi substrāta ietekme.

Tāds substrāts lingvistiskā nozīmē ir pārmaiņas, kas saistītas ar būtiskām pārvērtībām uzvarētājas valodas struktūrā, kad uzvarētās valodas runātāji uzvarētājā valodā ievieš savu «akcentu», t. i., nepazīstamas skaņas un nepierastus skaņu savienojumus aizstāj ar savām pierastajām skaņām un skaņu savienojumiem un pārvērtē vārdus un to morfoloģisko sastāvu un nozīmes pēc savas valodas iemaņām.

«Lai pareizi izprastu substrāta parādības, jāpieņem šādas tēzes.

1. Substrāts ir valodas kā vēsturiskas kategorijas parādība, tāpēc izkropļojumiem un substitūcijām atsevišķu cilvēku vai atsevišķu ļaužu grupu valodā, ja šie cilvēki nerunā dzimtajā, bet kādā citā valodā (osētīni krieviski, krievi franciski utt.), nav nekāda sakara ar substrāta problēmu. Tas ir runas jautājums un pie tam «svešā» valodā, bet substrāts attiecas uz dzimtās valodas pārveidošanu citas valodas ietekmē.

2. Substrāta ietekme nav saistīta ar leksiku, kas ļoti viegli tiek aizgūta un ko aizguvēja valoda apgūst, nepārkāpjot tās funkcionēšanas un attīstības iekšējos likumus; ja leksikā konstatējams substrāts, tad tas jau ir saistīts ar gramatiku un fonētiku.

3. Līdz ar to lingvistiskā plāksnē nav nekādas nozīmes «svešu» īpašvārdu faktiem: pret onomastiku šeit nevar būt pretenziju; toponīmika ir interesantāka, bet, ja tā ne fonētiski, ne gramatiski nerunā pretī aizguvējas valodas likumiem, tad nekāda lingvistiska substrāta nav. Tie ir aizguvumi un var noderēt par rādītāju etnoloģiem.

4. Substrāta ietekme pirmām kārtām ir valodas (un pat radniecīgu valodu grupas) iekšējo attīstības likumu traucējums. Un tas var izpausties tieši valodas uzbūvē — tās morfoloģijā un fonētikā. Ja visumā kādā valodā citas valodas ietekmē ir notikusi

vokālisma vai konsonantisma pārvirze (romāņu valodās, angļu valodā), ja ir skartas paradigmas un pārvirzītas šo rindu locekļu paradigmatiskās attieksmes (romāņu valodu deklinācijas iršana, konjugācijas formu samazināšanās un citas morfoloģiskas parādības), tad tā noteikti ir substrāta iedarbība.

5. Substrāts lingvistiskā nozīmē ir reāls fakts, tas balstās uz dažādās valodās runājošu tautu mijiedarbību, bet lingvistiski «valenta» substrāta ietekme kļūst tikai tad, kad visa valoda kopumā tās uzbūvē (bet ne vārdu krājumā) novirzās no iekšējo likumu nosacītā attīstības ceļa, kad rodas kaut kas tāds, kas šiem likumiem runā pretī, kad tiešām notiek valodu krustošanās un viena no tām «iet bojā», pakļaujoties otrai, bet, «bojā ejot», groza uzvarētājas valodas iekšējos likumus un tās uzbūvi — morfoloģiju un fonētiku.»¹

Aplūkosim, kādi procesi vērojami leksikas, fonētikas, gramatikas vēsturisko pārmaiņu jomā.

84. §. VALODAS VĀRDU KRĀJUMA VĒSTURISKĀS PĀRMAIŅAS

Valodas vārdu krājums mainās nepārtraukti un atjaunojas daudz ātrāk nekā citi valodas struktūras līmeņi. Tas ir saprotams, jo valodas vārdu krājums, tieši atspoguļojot valodā īstēnību ar tās pārmaiņām, ir spiests iekļaut jaunus vārdus jaunu priekšmetu, parādību, procesu apzīmēšanai un novirzīt rezervē vecos. Šis process vienmēr veicina valodas vārdu krājuma attīstību, tā papildināšanos un stilistisko diferenciāciju, bagātina valodas izteiksmes līdzekļus. Citiem vārdiem sakot, vārdu krājuma pārmaiņās pieaugums vienmēr pārsniedz zudumu.

Tas galvenokārt saistīts ar atvasinātu vārdu veidošanu no jau esošiem vārdiem, ar aizguvumiem, pašvalodu terminu izveidi un dažādiem polisēmiem.

Tomēr tas maz skar galvenos leksikas slāņus, to, ko sauc par valodas vārdu pamatfondu jeb leksikas pamatfondu, kuru izmanto jaunu atvasināto vārdu darināšanai un pārnesto nozīmju veidošanai.

Pārmaiņas notiek arī vārdu pamatfondā, lai gan tas mainās lēnāk nekā vārdu krājuma perifērijas slāņi un speciālie slāņi. Pārmaiņas vārdu pamatfondā izpaužas pirmām kārtām jaunu atvasināto vārdu darināšanā no neatvasinātiem, pie tam neatvasinātais vārds var arī zust, piemēram, atvasinātie vārdi *работа* — 'darbs', *работать* — 'strādāt', *рабочий* — 'strādnieks' stabili iekļāvušies krievu valodas vārdu pamatfondā, bet neatvasinātais vārds *роб* sen zudis, tomēr saglabājies no ukraiņu valodas aizgūtājā un rusi-

¹ Sk. «Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР», IX, 1956, 110. un sek. lpp.

ficētajā vārdā *хлеброб* — 'zemkopis' (jaunais vārds *робот* — 'robots' aizgūts no čehu valodas).

Pārmaiņas vārdu pamatfondā izpaužas arī vārdu aizgūšanā no citām valodām, kas notiek tad, kad parādās jauns priekšmets (tehnikā, ikdienas dzīvē) vai rodas nepieciešamība izteikt jaunu jēdzienu sabiedrisko attiecību vai ideoloģijas jomā (internacionālie termini *demokrātija*, *revolūcija* utt.), un arī tad, kad vārds kādu iemeslu dēļ izrādās vajadzīgs, kaut arī dublē jau esošo vārdu (piemēram, krievu valodā vārds *лошадь*, kurš izveidots no tjurku vārdkopas *алаша ат* un izspiedis seno vārdu *конь*).

Vārdu zušanu no vārdu krājuma nedrīkst uzskatīt par pēkšņu parādību, tā ir pakāpeniska vārdu pāreja no aktīvās leksikas pasīvajā: tādi ir visi «vēsturiskie» vārdi, kas kādreiz nosauca sava laika reālijas (t. i., īstenības faktus), kuras pēc tam izzudušas, piemēram, krievu valodā *боярин* — 'bajārs', *подьячий* — 'podjačijs', *стрелец* — 'strēlis', *кустень* — 'senlaiku sītamais ierocis', kā arī *нэпман* — 'nepmanis', *пупутчик* — 'līdzgājējs' (runājot par rakstniekiem XX gs. 20. gados), latviešu valodā *vagars*, *sunfte*, *olekts*. Ir arī pavisam aizmirsti vārdi, kā *ратай* — 'arājs', *грудень* — 'karadraudzes loceklis', *огнищанин* — 'muižas saimniecības vadītājs', *вершь* — 'stirpa', *кола* — 'rati', *млин* — 'dzirnavas', *ногата* — '1/20 grivnas' u. c., latviešu valodā *goba* ('labības nodeva').

Šī vārdu kategorija — historismi — jāšķir no arhaismiem, t. i., novecojušiem vārdiem, kas apzīmē reālijas, kuras nav zudušas, bet tagad tiek sauktas citādi (piemēram, krievu valodā *вепрь* — *кабан* ('mežakuilis'), *стяг* — *знамя* ('karogs'), *стогна* — *площадь* ('laukums'), *вежды* — *веки* ('plaksti'), *грядущий* — *будущий* ('nākamais'), *речь* — *глагол* ('darbības vārds'), *токмо* — *только* ('tikai'), *сей* — *этот* ('šis'), *виктория* — *победа* ('uzvara') u. c., latviešu valodā *biķeris*, *jaunekle*, *soģis*, *trums* u. c.

Atšķirībā no historismiem arhaismi var atdzimt, t. i., no pasīvās leksikas atgriezties aktīvajā; tādi ir krievu vārdi *совет* — 'padome', *указ* — 'dekrēts', *майор* — 'majors', *сержант* — 'seržants', *офицер* — 'virsnieks' u. c.

Jaunos valodas vārdus sauc par neoloģismiem; tādi XX gadsimtā krievu valodā ir *большевик* — 'boļševiks', *партиец* — 'partijas biedrs', *оборонец* — 'aizsardzībasnieks', *надомница* — 'mājrāzotāja', *выдвиженец* — 'izvirzītais', *значкист* — 'nozīmnieks', *колхоз* — 'kolhozs', *комсомол* — 'komjaunatne', *обезличка* — 'personīgas atbildības trūkums', *уравниловка* — 'nīvelēšana', *умелец* — 'meistars' u. c., kā arī daudzi aizgūti termini, kā *комбайн* — 'kombains', *контейнер* — 'kontainers', *скутер* — 'skuteris', *глицсер* — 'gliseris', *танк* — 'tanks' u. c.

Cilvēka vārdu krājums, kas atspoguļo valodas vārdu krājumu, ir līdzīgs noliktavai, kur «plauktiņi» ar vārdiem novietoti zināmā

perspektīvā: tie, kas vajadzīgi katru dienu, — tuvāk, tie, kas vajadzīgi tikai zināmos gadījumos un situācijās, — tālāk; pie tādiem «tāliem» vārdiem pieder arhaismi, šauri speciāli termini, poētismi utt.

Jauni vārdi valodā ienāk pa dažādiem kanāliem un dažādu cēloņu dēļ.

1. Vārdu izgudrošanu sastop gaužām reti, kas vēlreiz apstiprina valodas un tās vārddarināšanas elementu stabilitāti.

Ir zināms, ka vārdu *gāze* izgudrojis holandiešu fiziķis Van Helmonts, pie tam, meklēdams vajadzīgo nosaukumu, viņš domājis par grieķu vārdu *chaos* — 'haoss' un vārdu *Geist* — 'gars'. Tātad arī šai gadījumā patiesībā nebija izgudrošana, bet jauna vārda darināšana pēc esošiem paraugiem, jo valoda necieš izolētas parādības, bet cenšas visu sakārtot likumsakarīgās rindās, kas veido valodas sistēmu. Pie mākslīgi izgudrotiem vārdiem pieder arī *gnoms*, *kodaks* (fotoaparāts), tāpat dažādi termini no reālu vārdu nogriežņiem, kā *aldehīds*, *solipsisms* u. c. (sk. II nod., 21. §).

2. Ļoti produktīvs vārdu krājuma atjaunošanas veids ir jaunu vārdu darināšana pēc esošiem modeļiem uz valodā pastāvošo vārdu bāzes. Vārdi ar *-изация* apzīmē pasākumus tā realizēšanai, ko izsaka vārda sakne; tā pēc modeļa *легализация* — 'legalizācija', *активизация* — 'aktivizācija' radušies vārdi *военизация* — 'militarizācija', *паспортизация* — 'pasportizācija', *пастеризация* — 'pasterizācija', *яровизация* — 'jarovizācija'. Pēc modeļa *машинист* — 'mašīnists', *артиллерист* — 'artilērists' radušies vārdi *значкист* — 'nozīmnieks', *очеркист* — 'aprakstnieks', pēc modeļa *метраж* — 'metrāža', *тираж* — 'tirāža' radies vārds *лестаж* — 'lokšņu skaits'. Senie grieķi izveidoja salikteni *hippodromos* (no *hippos* — 'zirgs' un *dromos* — 'skriešana') ar nozīmi 'vieta zirgu skriešanās sacīkstēm'; pēc šī modeļa vēlāk darināja citus vārdus, kas saistīti ar jauniem pārvietošanās līdzekļiem: *velodroms*, *motodroms*, *aerodroms*, *tankodroms*. Pēc parauga *библиотека* tika darināti vārdi *kartotēka*, *filmotēka*, *fonotēka*, krievu valodā arī *изротека* — 'rotaļu istaba'.

Šāda jaunu vārdu darināšanas veida sekmīgums un produktivitāte izskaidrojama ar to, ka jauna ir tikai pazīstamu elementu neparasta kombinācija pēc pazīstama modeļa, kuram ir sava vieta valodas sistēmā.

3. Aizguvumi. Valodas vārdu krājuma bagātināšanās ar citu valodu vārdiem ir parastas dažādu tautu politisko un ekonomisko sakaru sekas.

Aizguvumi visbiežāk ierodas reizē ar jauniem priekšmetiem (*traktors*, *tanks*, *kombains*), ar jaunām organizatoriskām formām, iestādēm, amatiem (*divīzija*, *baterija*, *ģenerālis*, *kanceleja*, *sekretārs*, *lazarete*, *ordinators*, *feldšeris*, *universitāte*, *konservatorija*, *profesors*, *docents*, *dekanāts*, *dekāns*, *lekcija*, *seminārs*, *semestr*, *konsultācija*, *eksāmens* utt.).

Tomēr ir arī gadījumi, kad aizgūtais vārds kļūst sinonīms va-

lodā jau esošam vārdam. Tā krievu valodā ieviesās tatāru cilmes vārds *лошадь* (no vārdkopas *алаша ат*), kaut gan jau bija pašu valodas vārds *конь*; lai gan krievu valodā jau bija angļu cilmes aizguvums *буфер* — 'buferis' (no *buffer* [bʌfə] — 'buferis'), krievu valodā ienāca jaunāks aizguvums no tās pašas valodas — *бампер* (no *bumper* [bʌmpə] — 'buferis', kas no darbības vārda *to bump* — 'sasist')¹; vārdiem *ввоз* — 'ievedums' un *вывоз* — 'izvedums' parādījās aizgūti sinonīmi *импорт* — 'imports' un *экспорт* — 'eksports', vārdam *паровоз* — 'lokomotive' parādījās sinonīms *локомотив*, vārdam *приспособлять* — 'pielāgot' radās sinonīms *аранжировать* — 'aranžēt', senam vārdam *лицедей* — 'aktieris' radās sinonīms *артист* — 'aktieris' utt. Dažkārt aizgūtais vārds var pat izstumt aizguvējas valodas vārdu no leksikas pamatfonda (piemēram, *лошадь* un *собака*, kas stājās vārdu *конь* un *пес* vietā, latviešu valodā *meita* vārda *dukte* vietā).

Šādas vārdu dublēšanas cēloņi ir dažādi; dažkārt tā ir tiekšanās pēc terminoloģiskuma, sevišķi ja aizgūtais vārds ir starptautisks termins, dažkārt cenšanās izcelt kādu nozīmes niansi, kura pašu valodā ir neskaidra, bet dažkārt citvalodu vārdu lietošana ir mode, kas raksturīgs žargona aizguvumiem (XVIII gadsimtā krievu valodā teica nevis *победа* — 'uzvara', bet *виктория*, nevis *вежливость* — 'pieklājība', bet *политес* utt.; latviešu valodā teica nevis *spilvens*, bet *ķisens*, nevis *mednieks*, bet *ģēģeris* utt.).

Aizguvumu gadījumos jāpievērš uzmanība vairākiem jautājumiem.

1. Jānoskaidro, vai aizguvums ienācis mutvārdu ceļā vai ar grāmatu, laikrakstu, katalogu, instrukciju, mašīnu tehnisko dokumentu palīdzību utt.

Mutvārdu ceļā jaunos vārdus vieglāk aizgūst un apgūst, bet tie bieži tiek izkropļoti, pakļauti tautas etimoloģijai; vārdu krājuma papildināšanai ar šādiem vārdiem ir gadījuma raksturs (kāpēc tie, bet ne citi vārdi?, kāpēc no tās, bet ne no citas valodas?). Tā daudzi galdniecības termini krievu valodā aizgūti no vācu valodas amatnieku savstarpējā saziņā, tāpēc *Werkstatt* — 'darbnīca' kļuva par *верстак* — 'ēvelsols', *Schraubzwinge* par *струбцинка* — 'līmspīles', *Nadfil* par *на(д)пильник* — 'vīle', kā arī *Schlösser* (vai *Schlosser*) par *слесарь* — 'atslēdznieks' utt. Tāpat latviešu valodā viduslejasvācu *hövel* pārveidojās par *ēvele*, *bolte* — par *bulta*, *hamer* — par *āmurs*, *schap* — par *skapis* utt.

Ar grāmatu palīdzību aizgūtie vārdi gan pēc skaņu kompleksa, gan pēc nozīmes tuvāki oriģinālam, toties tie arī ilgāk saglabā neapgūtu barbarismu pazīmes, kas svešas aizguvējas valodas fonētikai un gramatikai, piemēram, *декель* — 'uzvilktnis' (ar

¹ Šie divi vārdi aizgūti dažādā ceļā: tas pats angļu [ʌ] (ortogrāfiski *u*) vārdā *буфер* atveidots pēc rakstības ar *y*, bet vārdā *бампер* — pēc dzirdes ar *a*.

cieto *θ*), *хиатус* — 'hiāts' (ar *-иа-*), *рандеву* — 'satikšanās', *колибри* — 'kolibrijs', *реноме* — 'reputācija', *коммюнике* — 'komunikē' (ar krievu valodai neparastu nominatīva formu), *пшют* — 'švauksts', *жюри* — 'žūrija' (ar krievu valodai neparastu savienojumu *шю, жю*) utt.

2. Jānoskaidro, vai aizguvums pārņemts tieši vai ar kādas starpniekvalodas palīdzību, kas var stipri mainīt gan aizgūto vārdu skaņu kompleksu, gan nozīmi.

Tā, piemēram, krievu vārds *фазан* un latviešu vārds *fazāns* aizgūts nevis tieši no grieķu vārda *phasianos ornīs* — 'Fasas putns' (kas savukārt saistīts ar Rionas upes grieķisko nosaukumu *Phasis*), bet ar vācu vārda *Fasan* starpniecību, tāpēc vārdā radies *z*¹. Vārds *офицер* — 'virsnieks, oficiēris' aizgūts nevis tieši no franču vārda *officier*, bet ar vācu vārda *Offizier* [ʔɔfitsi:r] starpniecību, tāpēc krievu valodā ir *ц*, nevis *с*. Tāpat ar vācu valodas starpniecību krievu valodā ienākuši tādi vārdi kā *лейтенант* — 'leitnants' (no franču *lieutenant* [ljɛtənā]), *лафет* — 'lafete' (no franču *l'affet* [lafɛ], kur *l* ir artikuls).

Dažkārt viens un tas pats vārds valodā ienāk pa diviem ceļiem — tieši un ar starpniekvalodas palīdzību: piemēram, vācu *Bürgermeister* — 'birģermeistars, pilsētas galva' tieši ienāca krievu valodā kā *бургомистр* ar to pašu nozīmi, bet ar poļu valodas starpniecību kā *бурмистр* ar nozīmi 'stārasts, vecākais' (poļu valodā *burmistrz* — 'pilsētas galva'). Tāpat krievu valodā radās vārdi *махина* — 'milzenis', *агитация* — 'aģitācija' (no latīņu valodas) un *машина* — 'mašīna', *ажитация* — 'uzbudinājums, uztraukums' (ar franču valodas starpniecību). Ar poļu valodas starpniecību krievu valodā ienāca vācu vārdi *рейтузы* — 'bikses' (no vācu *Reithose*), *рыцарь* — 'bruņinieks' (no vācu *Ritter*), *танец* — 'deja' (no vācu *Tanz*, kas no itāliešu *danza*), *фортель* — 'triks' (no vācu *Vorteil* — 'labums') u. c. Ar poļu valodas starpniecību krievu valodā ienāca arī franču vārdi *мушкет* — 'muskete' (no franču *mousquet* [muske]), *музыка*² — 'mūzika' u. c.

Dažādos aizguvumu veidos nozīmes maiņa var arī nerasties. Tā grieķu *μοναχος* — 'mūks' krievu valodā bija aizgūts tieši kā *монах* un ar vācu valodas starpniecību (kur vārds bija ieguvis formu *Munich*) kā *мънихъ*, vēlāk *мних*, un tā krievu valodā radās dublets *монах* — *мних*, kas bija parocīgi dzejā.

Gadās arī tā, ka vārds ienāk valodā divreiz, ar dažādu valodu starpniecību; tā persiešu vārds *sarāj* — 'pils' ar tatāru valodas starpniecību ienāca krievu valodā kā *сарай* — 'šķūnis', bet ar turku, Balkānu tautu un franču valodas starpniecību kā *сераль* — 'serajs'.

¹ Sk. Л. А. Булаховский. Введение в языкознание, ч. II, 1953, 121. lpp.

² Franču valoda vārdu *musique* [myzi:k] aizguva no grieķu *mousikē*. Krievu valodā sākotnēji saglabājās poļu uzsvars *музыка*: «Молчит музыка боевая» (Puškins); vārda pirmās zilbes uzsvars tika pārņemts no vienkāršrunas; sal. «Тогда пойдет уж музыка не та» (Krilovs).

No vienas un tās pašas valodas vārds var tikt aizgūts divreiz dažādos laikmetos; tad aizguvējā valodā rodas divi dažādi vārdi divu vēsturiski dažādu oriģinālvalodas vārda formu vietā. Tā no ģermāņu valodām krievu valodā bija aizgūts vārds *pond* — 'mārciņa' formā *пудъ*, vēlāk *пуд* — 'puds'; vācu valodā *pond* pārveidojās par *Pfund*, un krievu valodā radās jauns aizguvums *фунт* — 'mārciņa'.

Dažkārt aizgūtais vārds nepazīts atgriežas savā valodā ar citu nozīmi un ar pārveidotu formu; franču vārdus *bogette* [božét] — 'maisiņš naudai' un *fleurette* [flœrét] — 'ziediņš' angļu valoda aizguva kā *budget* [búdzít] — 'budžets' un *flirt* [fl3:t] — 'flirts', 'koķete', un abi vārdi ar šīm nozīmēm atgriezās franču valodā formā *budget* [bydzé] un *flirt* [flirt] un pastāv blakus saviem radītārvārdiem kā īpaši vārdi.

3. Aizguvumi var būt arī vienas valodas ietvaros, kad literārā valoda aizgūst kaut ko no dialektiem, profesionālās valodas, žargoniem un otrādi. Pie tam te vērojama šāda likumsakarība: ja vārds pāriet no šaurāka valodas loka (dialekta, žargona) plašākā (literārajā valodā), tā nozīme paplašinās; tādi ir krievu vārdi *чують* — 'just', *следить* — 'sekot', kas literārajā valodā ienākuši no mednieku valodas, *опешить* — 'apmulst', *ошеломить* — 'pārsteigt', kas nākuši no karavīru leksikas, *цель* — 'mērķis' — no strēlnieku valodas, *нагузка* — 'slodze', *звено* — 'posms', *зажим* — 'apspiešana', *смычка* — 'saikne', kas nākuši no tehniskās valodas, *ячейка* — 'šūniņa' — no biškopju valodas.

Ja turpretim vārds pāriet no literārās valodas speciālajos runas veidos, tā nozīme sašaurinās; piemēram, vārdu *пиво* — 'alus' un *квас* — 'kvass' sākotnējās nozīmes ir plašākas — 'dzēriens' un 'skābētais', *готовить* — 'gatavot' pavāru valodā nozīmē 'gatavot ēdienu', *хоронить*, kas kādreiz nozīmēja 'glabāt', kapraču (un vēlāk arī pārējo) valodā ieguva nozīmi 'apbedīt'; franču *officier* sākotnēji nozīmēja 'kalpotājs' (no *office* — 'dienests', 'kantoris'), vēlāk — 'virsnieks'; franču *partisan* sākotnēji nozīmēja 'dalībnieks', 'piekritējs' (no *partie* — 'daļa', 'puse'), vēlāk — 'partizāns'.

4. К а л к о š а н а. Vienlaikus ar citvalodu vārdu aizgūšanu to nozīmes un materiālās formas vienībā (kaut arī ar nozīmes un formas izmaiņām) valodās plaši izmanto citvalodu vārdu un izteicienu kalkošanu¹.

Jau Lomonosovs, tulkojot no latīņu valodas H. Volfa eksperimentālo fiziku, rakstīja: «. bez tam es biju spiests meklēt vārdus dažu fizikas instrumentu, darbību un dabisku lietu nosaukšanai, kuri sākumā liksies mazliet dīvaini, tomēr ceru, ka lietojot tie ar laiku kļūs pazīstamāki» (1748).

Starp šiem Lomonosova lietotajiem vārdiem ir gan aizguvumi, piemēram, *атмосфера* — 'atmosfēra', *барометр* — 'barometrs',

¹ Par kalkiem sk. II nod., 24. §.

горизонт — 'horizonts', диаметр — 'diametrs', метеорология — 'meteoroloģija', микроскоп — 'mikroskops', оптика — 'optika', периферия — 'perifērija', селитра — 'salpetris', формула — 'formula' (starptautiski termini, kuri stabili iekļāvušies krievu valodā), gan arī kalki, piemēram, земная ось — 'zemes ass', негашенная известь — 'nedzēsti kaļķi', предмет — 'priekšmets', движение — 'kustība', кислота — 'skābe', наблюдение — 'novērojums', опыт — 'mēģinājums', явление — 'parādība'.

5. Vārdu krājuma paplašināšana ar vārddarināšanu jāapskata gramatikā, jo vārddarināšana ir gramatiska parādība, lai gan šī procesa rezultāti iegūst vietu leksikā; turpretim vārdu krājuma bagātināšana ar jau esošo vārdu nozīmes pārnesumu ietilpst leksikas sfērā, par ko sk. II nod., 10. un sek. paragrāfos.

6. Leksikā var notikt diferenciācija nozīmes ziņā pat tuvu radniecīgās valodās. Tā slāvu valodās pastāv zināma likumsakarība: slāvu valodām kopīga vārda nozīme dienvidslāvu valodās var būt neitrāla, bet austrumslāviem un rietumslāviem šo vārdu nozīmes var būt antonīmas, piemēram, **вонь** senslāvu valodā nozīmē kā 'smaka', tā 'smarža', krievu valodā **вонь** ir 'smaka', **вонять** — 'smirdēt', bet čehu valodā **voněti** — 'smaržot'¹.

85. §. IZMAIŅAS FONĒTIKĀ UN FONĒTISKIE LIKUMI

Tāpat kā viss valodā, arī fonētika ir pakļauta īpašiem likumiem. Atšķirībā no dabas likumiem fonētiskie likumi darbojas tikai noteikta dialekta, valodas vai radniecīgu valodu grupas robežās, pie tam noteiktā laikā. Piemēram, slāvu valodu kopības laikā patskaņu [o] un [e] savienojums ar [n] un [m] vārda beigās vai līdzskaņu priekšā pārvērtās par nazāliem patskaņiem (õ — Ж un ē — А), piemēram, *penŭ > **пять**, *beronŭ > **верять** utt., bet laikmetā, kad krievu valoda aizguva no grieķu valodas tādas vārdus kā **лента** — 'lenta', **Геллеспонт** — 'Hellesponts', šis likums vairs nedarbojās (citādi būtu radies **лѣта**, **Геллеспѣт**). Tādi savienojumi kā *tj, *dj slāvu valodu kopības laikā dažādos dialektos pārvērtās par šņaceņiem vai svelpeņiem (no tā krievu **свеча** — 'svece', **межа** — 'eža', sk. VI nod., 77. §), bet vēlāk arī šis likums vairs nebija spēkā un atkal kļuva iespējami skaņu savienojumi [tj], [dj], piemēram, **статья** — 'raksts', **дьяк** — 'djaks' utt.

Fonētiskie likumi ir valodas iekšējās attīstības likumi, un tos nedrīkst reducēt uz fizikas un bioloģijas likumiem.

¹ No tā saprotams, kāpēc krievu valodā ir tādi vārdi kā **благовоние** — 'smarža' un **зловоние** — 'smaka', kas abi ir grāmatu vārdi no senslāvu valodas, kur sakne [вон-] ir neitrāla pret kvalitāti, bet saliktna pirmā daļa rāda šo kvalitāti.

Fonētiskie likumi ir specifiski radniecīgu valodu grupām un atsevišķām valodām.

Tjurku (un dažādā mērā arī mongoļu, tungusu-mandžūru un somugru) valodās eksistē patskaņu harmonijas likumi, t. i., vārda robežās visas skaņas pakļautas noteiktai harmonijai, kas dažās valodās izpaužas tikai kā cietums un mīkstums — tā sauktā aukslējeņu harmonija, piemēram, kazahu valodā *кәлдәр* — 'ezeri', bet *қолдар* — 'rokas', bet citās valodās saistīts arī ar labializāciju — tā sauktā lūpu harmonija, piemēram, kirgīzu valodā *кәлдәр* — 'ezeri', bet *колдор* — 'rokas'. Tāda likumsakarība pilnīgi sveša, piemēram, semītu valodām, kur transfiksācijas dēļ, t. i., sakarā ar patskaņu *a*, *i*, *u* iespraudumu starp līdzskaņiem (semītu valodu gramatikas likums, sk. IV nod., 45. §), vārdos nav vērojama patskaņu harmonija, piemēram, var būt tie paši patskaņi ar dažādiem līdzskaņiem, kā *qatala* — 'viņš nogalināja' ar dziļo *k* un *kataba* — 'viņš uzrakstīja' ar dziļo aukslējenu *k*, vai dažāds priekšējo un pakalējo patskaņu izvietojums viena un tā paša vārda formās, kā *himar* — 'ēzelis' un *hamir* — 'ēzeļi' vai *ku-tiba* — 'bija uzrakstīts' un *kataba* — '(viņš) uzrakstīja' (kur *a* visās zilbēs nav patskaņu harmonijas rezultāts, bet transfiksācijas izpausme, sal. *kutiba*, *katibū*, *kitabū*, *uktub* un citas tās pašas saknes formas).

Izšķir vairākas fonētisko likumu grupas.

1. Valodas funkcionēšanas likumi noteiktā periodā: tie ir dzīvi fonētiskie procesi, kurus nosaka pozīcijas, kad izmaiņas eksistē līdzās tam, kas izmainījies, fonētiskās mijas ietvaros; tā ir sinhronijas ass¹.

Mūsdienu krievu valodā pie šiem likumiem pieder progresīvās akomodācijas kombinatorās likumsakarības, kad iepriekšējie patskaņi [э], [а], [о], [у] akomodē ar sekojošiem mīkstajiem līdzskaņiem vai [н] ar iepriekšējiem cietajiem līdzskaņiem un rezultātā rodas tādas fonēmas galvenā varianta un tās variāciju mijas kā dažādi [а] vārdos *пяло* — 'staipīja' un *пяль* — 'staipi!', dažādi [э] vārdos *пел* — 'dziedāja' un *петь* — 'dziedāt' vai [н] un [ы] vārdos *игры* — 'spēles' un *сыгран* — 'nospēlēts', tāpat nebalsīgo un balsīgo līdzskaņu regresīvās asimilācijas, kuru rezultātā rodas fonētiskās mijas, piemēram, *водочка* [д] — 'šņabītis' un *водка* [т] — 'degvīns', *отпить* [т] — 'nodzert' un *отбить* [д] — 'atsist', tāpat arī neuzsvērtu patskaņu variēšanas pozicionālās likumsakarības, piemēram, *воды* [о] — 'ūdeņi', *вода* [а] — 'ūdens' un *водовоз* [э] — 'ūdens vedējs', un likums par balsīgo līdzskaņu pārvēršanos nebalsīgos vārda beigās, piemēram, *дыба* [б] — 'ozola-' un *дыб* [п] — 'ozols' utt.

2. Attīstības likumi jeb vēsturiskie likumi, kas veido secīgus skaņu pārmaiņu posmus, pie tam sekojošais

¹ Sk. I nod., 5. §.

posms nomaina iepriekšējo, tā ka nav iespējama vecā un jaunā vienlaicīga pastāvēšana; tā ir diahronijas ass¹.

Austrumslāvu valodās nazālie patskaņi [õ] ъ un [ē] ѣ pārvērtās attiecīgi par [y] un [ʼa] par а ar iepriekšējā līdzskaņa mīkstinājumu, piemēram, лѣжа > дуб — 'ozols', пять > пять² — 'pieci'; jau slāvu valodu kopības laikā pakaļējie mēleņi ж, з, х dažās pozīcijās tika pakļauti divējādām izmaiņām: agrākajā periodā noteiktā pozīcijā [к] pārvērtās par [ч], [г] par [ж] un [х] par [ш], piemēram, печѣшн — печешн, лѣжати — лѣжь, соухъ — соушити, bet vēlākajā periodā un citā pozīcijā [к] pārvērtās par [ц], [г] par [с (дз)] (vēlāk [дз] pārvērtās par [з]) un [х] par [с]: рѣжа — рѣжѣ, нога — ногѣ, влѣха — влѣхѣ utt.

Krievu valodas vēsturē vairumā dialektu [э] aiz mīksta vai priekš cieta līdzskaņa pārvērtās par [ʼo] — о ar iepriekšēju mīkstu līdzskani: тек [т'эк] > тѣк [т'ок] — 'tecēja', мед [м'эт] > мѣд [м'от] — 'medus' utt.

Laikā, kad šis pārmaiņas notika, tās bija funkcionējošās valodas fonētiskie likumi, kas radīja iepriekš aplūkotās fonētiskās mijas; piemēram, [э] pārvēršanās par [o] notika cieta līdzskaņu priekšā, bet nenotika mīksto līdzskaņu priekšā, tāpēc izveidojās tādas mijas kā сѣла [ʼo] — 'ciemi' un сельский [ʼэ] — 'ciema-', отдалѣнный [ʼo] — 'tāls' un отдаление — [ʼэ] — 'attālināšana', пчѣлы [ʼo] — 'bites' un пчельник [ʼэ] — 'drava', берѣза [ʼo] — 'bērzs' un березник [ʼэ] — 'bērzājs' utt. Kad šis likums vairs nedarbojās un parādījās [э] savienojumi ar sekojošu cieta līdzskani, piemēram, плен — 'gūsts', крест — 'krusts', валет — 'kalps (kārsu spēlē)' utt., tad fonētiskā mija kļuva par tradicionālo (morfoloģisko)³.

Noskaidrojot šādu skaņu pārmaiņu cēloņus, nedrīkst gala rezultātu salīdzināt ar sākotnējo skanisko veidu, bet jānosaka pakāpeniskās pārmaiņas pa posmiem, piemēram, *крѣпѣжѣшии uzreiz nekļuva par крепчайший — 'stiprākais' (sal. ar грубейший — 'rupjākais', милейший — 'mīlākais', нежнейший — 'maigākais', kur pārmaiņas nenotika, jo celms nebeidzās ar pakaļējo mēleņi), bet vispirms saskaņā ar iepriekš minēto likumu pārvērtās par *крѣпѣжѣшии ([к] > [ч] (ѣ) priekšā — līdzskaņa regresīvā akomodācija) un vēlāk par крепчайший ([ѣ] aiz [ч])

¹ Sk. I nod., 5. §.

² Savukārt [õ] ъ un [ē] ѣ radās iepriekšējā valodas attīstības posmā, kur to vietā attiecīgi bija savienojumi ан, ам (> ъ) un эн, эм (> ѣ) līdzskaņu priekšā un vārda beigās, tāpēc izveidojās tādas senas mijas kā время (< врѣмѣ < *иермен) — 'laiks' un времени — 'laika-', поросенок (порося) — 'sivēns' un поросята (поросята) — 'sivēni' utt.

³ Sk. IV nod., 48. §. Jānorāda, ka šādas mijas bieži neievēro analogijas dēļ: нѣс — 'suns' un нѣсик — 'sunītis' (abas reizes ar [ʼo]), берѣза — 'bērzs' un берѣзе — 'bērzam' (tas pats), no senākiem posmiem рука — 'roka' un руке — 'rokai', нога — 'kāja' un ноге — 'kājai', блоха — 'blusa' un блохе — 'blusai' utt.

kļuva par [a] — patskaņa progresīvā akomodācija — un zuda «vājais» [ɤ], bet [ɸ]>[ɛ])¹.

Fonētiskās pārmaiņas valodā notiek nevienmērīgi. Dialektos, kurus nav normējušas vārdnīcas un gramatikas, fonētiskās pārmaiņas notiek pakāpeniski un bieži vien pretrunīgi, bet, tā kā dialekti nav saistīti ar valodas normām, šie jauninājumi nostiprinās un ieviešas. Normētājās (literārajās) valodās fonētiskās pārmaiņas bieži vien ilgi netiek atzītas vārdnīcu un gramatiku nosacīto normu dēļ, tāpēc literārajās valodās bieži rodas pretrunas starp faktisko izrunu un nosacītajām normām, kuras māca aktieriem, daiļlasītājiem, dziedātājiem, diktoriem un visiem citiem, kas publiski uzstājas.

Ne visas fonētiskās parādības literārajā valodā vai dialektā mainās vienmērīgi. Vissvārstīgākās ir atsevišķu fonēmu variācijas, kas savu «nokrāsu» maina gan dialektos, gan katra dialekta un valodas attīstības gaitā.

Stabilāka parādība ir variantu rašanās vai zušana, kas saistīta ar valodas fonētisko sistēmu. Vislētāk mainās valodu fonemātiskais modelis, t. i., valodas fonēmu sastāvs un to attiecības. Jāievēro, ka par fonētiskām pārmaiņām uzlūko ne tikai reālās pārmaiņas (kādas ir slāvu palatalizācijas, kur *к, з, х* vietā noteiktos apstākļos radās ņāceņi *ч, ж, ш*, bet citā laikā un citos apstākļos — svelpeņi *ц, з* (no *џз*), *с*, tāpat «stipro» *ѣ* un *ѝ* konsekventa pārvēršanās par *о* un *е* utt.), bet arī to, kas «fiziski» nav mainījies, taču funkcionāli (t. i., kā fonētiskās sistēmas locekļi) ir pārkārtots. Krievu valodas vēsturē tāds, piemēram, ir *и* un *ы* liktenis, kur viss it kā palicis nemainīgs, bet šo parādību attieksmes kļuvušas pilnīgi citas sakarā ar vispārējo valodas fonētiskās sistēmas pārvēršanos un ar šo vienību lomu attiecīgajā sistēmā².

Vispārējā vēsturisko pārmaiņu tendence fonētisko sistēmu var ietekmēt divējādi: tā var vai nu pamazināt fonēmu (galveno valodas fonētisko vienību) kvantitāti, vai arī to palielināt. Šīs divas tendences balstās uz divām atšķirīgām parādībām esošajā fonētiskajā sistēmā — uz variantiem un variācijām.

Abos gadījumos «cēlonis», kas radījis fonēmu variēšanos, ir zudis.

Variantu rašanās cēlonim zūdot, vienā skaņā sakritušās fonēmas zaudē sakarus ar savu pamatveidu, un to sakrišanas rezultāts kļūst par atsevišķu fonēmu. Šo procesu sauc par *konverģenci*³ (dažādas patstāvīgas fonēmas sakritot kļuvušas par vienu fonēmu).

¹ Tas pats attiecas arī uz tādiem gadījumiem kā *строжайший* — 'stingrākais' (sal. *строгий* — 'stingrs'), *тишайший* — 'klusākais' (sal. *тихий* — 'klus'), kur pēc tiem pašiem likumiem [r]>[ж], [x]>[ш], bet [ɸ]>[a].

² Sk. rakstu P. И. Аванесов. Из истории русского вокализма. Звуки *и* и *у*. «Вестник МГУ», 1947, № 1.

³ *Konverģence* — no latīņu *convergere* — 'tuvoties, saiet kopā'.

Cits process saistīts ar variāciju pozicionālo cēloņu zušanu. Variācijas parādās kā vienas un tās pašas fonēmas paveidi tikai tad, ja ir šie pozicionālie nosacījumi, kas vienoto fonēmu sadala dažādās «nokrāsās». Šim cēlonim zūdot, atšķirīgās skaņas, ko vairs nenosaka pozīcija, kļūst par dažādām fonēmām. Šo procesu sauc par *divergenci*¹, un tā rezultātā fonēmu skaits attiecīgajā fonētiskajā sistēmā palielinās.

Pārmaiņas fonētikā notiek galvenokārt fonēmu pozīciju maiņas dēļ: neskaidrās pozīcijas kļūst skaidras (tas notiek biežāk), bet skaidrās — neskaidras (tas notiek retāk)².

Abu minēto fonētisko procesu ilustrācijai var derēt patskaņu un līdzskaņu attieksmju liktenis krievu valodā. Kad XI—XII gadsimtā sakarā ar reducēto patskaņu (**ъ** un **ь**) zušanu pārveidojās viss vokālisma un konsonantisma modelis, patskaņi konverģēja, izveidojot piecas vienības, bet līdzskaņi izveidoja 12 cietuma un mikstuma ziņā korelatīvus pārus, turklāt neskaidrās līdzskaņu pozīcijas patskaņu priekšā kļuva par skaidrajām, bet skaidrās patskaņu pozīcijas aiz līdzskaņiem kļuva par neskaidrajām³.

Dalot vēsturiskos skaņu likumus kombinatorajos un *spontānajos*⁴, centās norobežot kombinatori nosacītās parādības (kur cēlonis ir skaidrs, piemēram, līdzskaņu palatalizācija, neuzsvērtu patskaņu redukcija un pat zušana, līdzskaņu asimilēšanās balsīguma un nebalsīguma ziņā utt.) no spontānajām parādībām (kur cēlonis nav skaidrs, kaut gan tam vajadzētu tādām būt).

Spontāno likumu kategorijā ierindoja tādas skaņu pārmaiņas kā, piemēram, nazalitātes zudumu austrumslāvu skaņās [ō] **Ѡ** un [ē] **Ѣ** un šo skaņu aizstāšanu attiecīgi ar patskaņiem [y] un [a], kā arī ģermāņu līdzskaņu pārvirzi (*Lautverschiebung*), kad pēc pirmās pārvirzes indoeiropiešu ***p**, ***t**, ***k** pārvērtās par ģermāņu kopības [f, þ, h], indoeiropiešu ***b**, ***d**, ***g** — par ģermāņu kopības [p, t, k] un indoeiropiešu apdvestie ***bh**, ***dh**, ***gh** — par ģermāņu kopības [b, d, g], turpretim kombinatoro likumu kategorijā ierindoja slāvu kopības savienojumu ***tj**, ***dj** refleksus, kas krievu valodā pārvērtās par [ч, ж] (*свеча* — 'svece', *межа* — 'eža'), bet senslāvu valodā par [шт, жд] (*кѣшта, межда*), kā arī divas **к, з, х** palatalizācijas slāvu valodās (sk. iepriekš).

Vēlāk atzina, ka dažām pārmaiņām, kas bija uzskatītas par spontānām, pamatā ir likumības, kuras līdz tam nebija ievērotas.

Var būt arī tādas «skaņu pārmaiņas», kam ar fonētiku nav nekāda sakara; piemēram, senkrievu locīšanas paradigmu *рука* —

¹ *Divergence* — no latīņu *divergere* — 'sadalīties, sazaroties'.

² Sk. A. A. Реформатский. Проблема фонемы в американской лингвистике. «Ученые записки МГПИИ», М., 1941.

³ Sk. par to iepriekš norādīto P. Aваņесова rakstu.

⁴ *Spontāns* — no latīņu *spontaneus* — 'patvaļīgs'.

роуцѣ nomaina paradigma рука — руке ('roka' — 'rokai'). Pirmajā mīklī liekas, ka [u] pārvērties par [κ], taču nekāda fonētiska procesa šeit nav, tikai pēc analogijas ar коса — косе ('bize' — 'bizeī'), жена — жене ('sieva' — 'sievai'), дыра — дыре ('caurums' — 'caurumam') utt. forma роуцѣ aizstāta ar formu руке. Līdzīga parādība vērojama arī mūsu dienās, kad agrākā [шар — шыры] шар — шары ('lode' — 'lodes') vietā pēc analogijas ar [пар — пры] пар — пары ('tvaiks' — 'tvaiki') sāka runāt [шар — шлры]. Šis process — unifikācija pēc analogijas — pieder pie gramatikas (sk. IV nod., 48. §).

Vairākus atsevišķus fonētiskos likumus var apvienot kāds vispārējs likums, kas kā vispārēja tendence nosaka arī atsevišķās likumsakarības; piemēram, austrumslāvu valodu pilnskaņa un tās atbilstmes citās slāvu valodās (krievu борода — 'bārda', голова — 'galva', senslāvu брада, глава, poļu broda, głowa), savienojumu ър, ъл, ър, ъл refleksi, līdzskaņu grupu vienkāršošana, reducēto patskaņu ъ un ъ sadalīšana un tamlīdzīgas senslāvu fonētiskās parādības tagad zinātnē skaidro kā vaļējo zilbju likuma darbības sekas.

Lai izskaidrotu skaņu pārmaiņu «pirmcēloni», divos pēdējos gadsimtos tika izvirzītas dažādas teorijas; figurēja gan klimata ietekme, gan ģeogrāfiskās ainavas ietekme, gan paaudžu maiņas ietekme, gan runas tempa paātrināšanās, gan substrāta ietekme, gan cenšanās pēc ērtības un pat pēc labskaņas, beidzot, atdarināšana un mode. Tomēr visi šie izskaidrojumi ir nepārliciecināmi, izņemot reālos, bet ne vienmēr obligātos substrāta ietekmes gadījumus.

Nevajag, piemēram, domāt, ka substrāts ir pamatā ģermāņu un vācu līdzskaņu pārvirzei vai savienojumu *tort, *tolt utt. liktenim slāvu valodās, kā arī reducēto patskaņu zušanai dažās slāvu valodās. Te jābalstās uz konkrēto valodu likumsakarībām, kas konstatējamas senos rakstu pieminekļos un dzīvos, zinātnē aprakstītos dialektos.

Fonētikas jomā pat acīmredzams «svešais» var nebūt substrāta sekas (sk. piemērus, kas minēti sakarā ar pirmsromāņu valodu substrāta parādībām romāņu valodās), bet gan svešu vārdu īpaša izruna, piemēram, krievu fonētikā neparastu patskaņu ü [Y] un ö [ø] lietošana īpašvārdos Hütte [hʏtə], Гете [gətə] vai aizgūtos terminos жюри — 'žūrija', брошюра — 'brošūra' utt.

Šādu parādību pirmcēloni zinātnē pagaidām nav varējusi atklāt, bet zinātnes pienākums ir apkopot atsevišķās vēsturisko pārmaiņu likumsakarības vienā veselā.

Tāds, piemēram, ir vaļējo zilbju likuma formulējums, kas saista veselu virkni atsevišķu likumsakarību slāvu valodu vēsturiskajā fonētikā.

Svarīgi ir pievērsties jautājuma fonoloģiskajai pusei un no šī viedokļa pārskatīt zinātnes uzkrāto attiecībā uz fonētiskajiem likumiem. Tiešām, fonētiskās pārmaiņas var būt dažāda rakstura.

Pirmām kārtām nedrīkst jaukt dzīvos fonēmu variēšanās procesus dažādās pozīcijās, t. i., attiecīgās valodas funkcionēšanas procesus noteiktā periodā, un bijušos dzīvos procesus, kas sastinguši un pārgājuši fonēmu mijas kategorijā. Tas, kas vienā periodā ir vienas fonēmas variēšanās, nākamajā periodā var kļūt par dažādu fonēmu nefonētisku miju (ja pozīcija, kas rada variēšanos, no neskaidras kļūst par skaidru). Tā austrumslāvu valodās kādā periodā nebija fonēmas [ɥ], bet skaņa [ɥ] bija savienojumu [tj] un [kj] vai [k] variants priekšējās rindas patskaņu priekšā, taču kopš laika, kad parādījās jauna savienojumu [tj], [kj] un [k'] iespēja priekšējās rindas patskaņu priekšā, [ɥ] kļuva par īpašu fonēmu.

Tādas pārmaiņas kā pirmā (šņāceņu) palatalizācija slāvu valodās skāra pakaļējo mēleņu atšķirības pazīmi un tāpēc aptvēra visus pakaļējos mēleņus (t. i., [k, r, x]).

Būtiskākās pārmaiņas valodas fonētiskajā uzbūvē ir tās, kuru rezultātā mainās fonēmu skaits, jo tad var pārkārtoties visa fonētiskā sistēma, kaut gan tas atkarīgs no attiecīgā procesa plašuma. Kad baltkrievu valodā mīkstais *p* kļuva ciets un [p] un [p'] vairs neatšķīrās (t. i., *рада* un *ряда* sāka izrunāt vienādi — [рада]), visa sistēma tomēr nepārkārtojās, tikai par vienu pāri samazinājās cieta un mīksto līdzskaņu korelāciju skaits. Turpretim, kad reducēto patskaņu [ɣ] un [ɣ] zušanas rezultātā senkrievu valodā parādījās slēgtās gala zilbes ar cietajiem līdzskaņiem zudušā *ъ* priekšā un ar mīkstajiem līdzskaņiem zudušā *ь* priekšā (kā viens, tā otrs neskaidrajā pozīcijā), tad bijušās līdzskaņu variācijas pēc cietuma (pakaļējo patskaņu priekšā) un mīkstuma (priekšējo patskaņu priekšā) pārvērtās dažādu fonēmu korelācijā pēc cietuma un mīkstuma un tādu pāru bija 12, t. i., līdzskaņu fonēmu sastāvs palielinājās par 12 vienībām, bet vienlaikus priekšējie un pakaļējie patskaņi beidza eksistēt kā dažādas fonēmas un apvienojās vienā fonēmā ar priekšējām un pakaļējām variācijām, kas atkarīgas no akomodācijas iepriekšējiem mīkstajiem un cietajiem līdzskaņiem.

Diverģences un konverģences rezultātā mainās un pārkārtojas visa valodas fonētiskā sistēma, rodas vai zūd fonēmu pretstatījumi un fonēmas kā jaunās sistēmas locekļi iegūst jaunu kvalitāti, kaut arī materiāli tās nav mainījušās (piemēram, krievu valodā [и] un [ы] XI gadsimtā un XX gadsimtā).

Taču ir arī tādas fonētiskās pārmaiņas, kas neskar visu sistēmu, bet attiecas tikai uz fonēmu pārdalījumu noteiktos sistēmas vārdos un morfēmās; piemēram, agrākajiem savienojumiem *верхъ, четверьг, зерькало, перьвый, верьба* utt. ar mīksto *p* tagad atbilst savienojumi ar cieta *p*: *верх* — 'augša', *четверг* — 'ceturtdiena', *зеркало* — 'spogulis', *первый* — 'pirmais', *верба* — 'pūpolvītols' utt.

Dažas skaņu pārmaiņas aptver visus valodas vārdus neatkarīgi no dotās fonēmas pozīcijas, bet neskar atšķirības pazīmes,

un tad fonēmu sistēmā pārmaiņas nenotiek; krievu valodas vēsturē tāda, piemēram, ir cietuma un mīkstuma ziņā pārus neveidojošo līdzskaņu *ш, ж* un vēlāk *ц* pārvēršanās par cietajiem līdzskaņiem.

Var būt arī tādas skaņu pārmaiņas, kas skar tikai kādas fonēmas vai tādu fonēmu grupas skaņējumu, kurām ir kopīgs variants kādā neskaidrā pozīcijā, piemēram, neuzsvērto patskaņu [и, э, а, о] и veida izrunas nostiprināšanās aiz mīkstajiem līdzskaņiem, i-runā, piemēram, izruna [м'илá] īpašības vārdam *мила* — 'mīļa', lietvārdam *мела* — 'krita-' un darbības vārdam *мела* — 'slaucīja' (pēc fonēmām <м'ола>, sal. *мѣл* <м'ол>) utt.

86. §. GRAMATISKĀS UZBOVES VĒSTURISKĀS PĀRMAIŅAS

Arī stabilākā valodas daļa — gramatika — tomēr mainās. Pārmaiņas var būt dažāda rakstura. Tās var skart visu gramatisko sistēmu kopumā, kā tas noticis romāņu valodās, kur latīņu valodas morfoloģijas sistēmu (deklinācija, konjugācija) nomainīja analītiskais izteiksmes veids, kurā liela loma palīgvārdiem un vārdu secībai. Pārmaiņas var arī ietekmēt atsevišķus jautājumus un tikai noteiktas gramatiskas kategorijas un formas, kā tas bija krievu valodas vēsturē XIV—XVII gadsimtā, kad pārkārtotās darbības vārdu vārda formas maiņas sistēma un četru slāvu pagātnes laiku vietā (imperfekts, perfekts, aorists un pluskvamperfekts) stājās viens pagātnes laiks (no agrākā perfekta), kur palīga darbības vārds atkrita, bet galveno daļu — īso pagātnes divdabi ar piedēkli *-л-* sāka uzskatīt par darbības vārda pagātnes formu, tāpēc mūsdienīgu krievu valodā šais formās ir neparasts saskaņojums (*гремел, гремела, гремело, гремели* — 'dārdēja') dzimtē un skaitlī, bet ne personā, kas ir raksturīgs indoeiropiešu darbības vārdam.

Gramatiskā uzbūve visās valodās ir ļoti stabila un mainās svešu valodu ietekmē ļoti reti. Šeit ir vairākas iespējas.

Pirmkārt, no vienas valodas uz otru var pārnest gramatiskās kategorijas, kas nav raksturīgas dotajai valodai. Piemēram, darbības vārda veidu atšķirības no krievu valodas ieviesušās komiešu valodā, bet noformētas ar aizguvējas valodas gramatiskajiem līdzekļiem. Interesanta parādība vērojama osetīnu valodā, kur afiksu materiāls deklinācijā paliek irāņu, bet paradigmas modelis — daudzu locījumu sistēma, lokatīva locījumu attīstība un vispārējais aglutinācijas raksturs — līdzīgs kaukāziešu valodu paraugiem¹.

Otrkārt, no vienas valodas uz otru var pārnest vārddarināšanas modeli, ko bieži sauc par afiksu aizgūšanu, piemēram,

¹ Sk. В. И. Абаев. О языковом субстрате. «Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР», IX, 1956, 68. lpp.

piešķirī -изм- un -ист- krievu valodā vārdos ленинизм — 'leņinisms', ленинист — 'leņinietis', отзовизм — 'otzovisms', отзовист — 'otzovists' utt. Jautājuma būtība šeit nav piedēkļu -изм- un -ист- aizgūšanā, bet faktā, ka krievu valodā ieviesušies vārdu modeļi ar -изм- un -ист-, kam ir noteikta gramatiska nozīme neatkarīgi no saknes nozīmes.

Treškārt, valodās ļoti retos gadījumos aizgūst vārda formas maiņas formas, t. i., no citas valodas pārņem paņēmienu attieksmes (relacionārās nozīmes) izteikšanai; parasti tā nenotiek, jo katrā valodā attieksmes izsaka atbilstoši šīs valodas gramatikas likumiem. Piemēram, šāds aizgūvums ir vienā no aleutu dialektiem, kur noteiktu relacionāro nozīmju izteikšanai izmanto krievu darbības vārdu galotnes.¹

Valodas gramatiskās attīstības procesā var parādīties arī jaunas gramatiskās kategorijas, piemēram, krievu valodas nelokāmie divdabji, kas radušies no lokāmajiem divdabjiem, kuri vairs nesaskaņojas ar apzīmējamiem vārdiem un sastinguši vienā formā, līdz ar to mainot savu gramatisko raksturu. Tā radniecīgu valodu grupu robežās vēsturiskās attīstības procesā var rasties būtiskas atšķirības, kas saistītas ar agrāko kategoriju zušanu un jaunu rašanos. Šis process vērojams pat tuvu radniecīgu valodu starpā.

Piemēram, senslāvu deklināciju un darbības vārdu formu sistēmas liktenis mūsdienu slāvu valodās bijis dažāds. Krievu valodā ir seši locījumi, bet nav īpašas vokatīva formas, turpretim bulgāru valodā lietvārdu deklinēšana zudusi, bet vokatīva forma saglabājusies (юнак — юначе, ратай — ратаю utt.).

Tais valodās, kurās ir locījumu paradigma, būtiskas atšķirības rodas tāpēc, ka ikvienā valodā darbojas dažādi iekšējās attīstības likumi.

Indoeiropiešu valodās locījumu paradigmā ir šādas atšķirības (neskaitot atšķirības vokatīvā, kas nav locījums gramatiskā nozīmē). Sanskritā bija septiņi locījumi, senslāvu valodā — seši, latīņu valodā — pieci, grieķu valodā — četri.

Radniecīgajās vācu un angļu valodās to patstāvīgas attīstības rezultātā izveidojās atšķirība deklinācijā: vācu valodā, kurai piemīt dažas analītisma iezīmes un kurā loka galvenokārt artikulu, tomēr saglabājušies četri locījumi, turpretim angļu valodā, kur artikulu neloka, lietvārdu locīšana vispār izzudusi, palikusi tikai iespēja darināt no vārdiem, kas apzīmē dzīvas būtnes, formu «Old English genitive» («senangļu ģenitīvs») ar 's — *man's hand* — 'cilvēka roka', *horse's head* — 'zirga galva' vairāk parasto *the hand of the man*, *the head of the horse* vietā.

Vēl lielākas atšķirības gramatikā konstatējamās neradniecīgu valodu starpā. Arābu valodā ir tikai trīs locījumi, bet somugru

¹ Sk. Г. А. Меновицков. К вопросу о проницаемости грамматического строя языка. «Вопросы языкознания», 1964, № 5.

valodās to ir vairāk par desmit¹. Par locījumu skaitu Dagestānas valodās valodnieki strīdas, un konstatētais locījumu skaits atsevišķās valodās svārstās no trim līdz piecdesmit diviem. Tas ir saistīts ar jautājumu par paligvārdiem — postpozīcijām, kas pēc fonētiskā skanējuma un gramatiskā noformējuma ir ļoti līdzīgas locījumu galotnēm. Šādu paligvārdu un afiksu atšķiršana ir ļoti svarīga tjurku, somugru un dagestāņu valodās, jo citādi nevar izšķirt jautājumu par locījumu skaitu². Neatkarīgi no šī jautājuma atrisinājuma ir skaidrs, ka dažādas valodas ļoti atšķiras gramatiskās uzbūves un paradigmu ziņā; šī atšķirība ir sekas katras valodas un katras radniecīgu valodu grupas iekšējo likumu darbībai.

Gramatisko pārmaiņu vidū īpaša vieta ir pārmaiņām pēc analogijas,³ kad fonētisko pārmaiņu rezultātā dažādu formu ieguvušās morfēmas izlīdzinās, unificējas pēc analogijas. Krievu valodas vēsturē agrākās attieksmes *рука* — *руцъ* pārveidojās par *рука* — *руке* ('roka' — 'rokai') pēc analogijas ar *коса* — *косе* ('bize' — 'bizei'), *цена* — *цене* ('cena' — 'cenai'), *дыра* — *дыре* ('caurums' — 'caurumam') utt. Šī paša iemesla dēļ arī darbības vārdi pāriet no vienas grupas otrā, piemēram, darbības vārds *икать* — 'žagoties', *полоскать* — 'skalot', *брызгать* — 'šļakstīt' formu *ичу* — 'žagojos', *полощу* — 'skaloju', *брызжу* — 'šļakstu' vietā sāka parādīties formas *икаю* (literārajā valodā šī forma ir vienīgā iespējamā), *полоскаю*, *брызгаю* (eksistē paralēli agrāk vienīgajām formām *полощу*, *брызжу*); šeit par analogijas pamatu derēja tādi produktīvi darbības vārdi kā *читать* — *читаю* ('lasīt' — 'lasu'), *кидать* — *кидаю* ('mest' — 'metu') utt.; šīs parādības vēl vairāk izplatītas bērnu runā (*плакаю*, *скакаю* formu *плачу* — 'gaudu', *скачу* — 'lēkāju' vietā) un vienkāršrunā (*хочу*, *хотить*, *хотит* formu *хочу* — 'gribu', *хочешь* — 'gribi', *хочет* — 'grib' vietā) utt.

Līdzīga parādība vērojama vācu valodas darbības vārda vēsturē, kur stipro darbības vārdu vecās, arhaiskās un neproduktīvās formas vienkāršrunā pēc analogijas ar vājajiem darbības vārdiem konjugē bez iekšējās fleksijas, piemēram, vārdam *verlieren* — 'pazaudēt' pagātnes 1. personā lieto formu *verlierte*, nevis *verlor*, vārdam *springen* — 'lēkāt' — *springte*, nevis *sprang*, vārdam *trinken* — 'dzert' — *trinkte*, nevis *trank* utt. pēc analogijas ar vārdiem *lieben* — 'mīlēt', *haben* — 'būt', kam pagātnes 1. personas forma ir *liebte*, *hatte* (no *habte*).

¹ Piemēram, igauņu valodā ir 15 locījumu: nominatīvs, partitīvs, akuzatīvs, ģenitīvs, illatīvs, inesīvs, elatīvs, allatīvs, adesīvs, ablatīvs, abesīvs, komitatīvs, terminatīvs, translātīvs un esīvs.

² Sk. E. A. Бокарев. О категории падежа. «Вопросы языкознания», 1954, № 1, kā arī E. Курилович. Проблема классификации падежей. Grāmata E. Курилович. Очерки по лингвистике. М., 1962, 175. un sek. lpp.

³ Par analogiju sk. IV nod., 48. §.

Sleihera laikā, kad domāja, ka pārmaiņas valodā notiek pēc dabas likumiem, šo valodu gramatiskās uzbūves likumsakarību uzskatīja par šķietamu analogiju, par likumu pārkāpšanu, bet XIX gs. 70. gados jaungramātiķi pierādīja, ka analogija valodā ir ne tikai likumsakarīga parādība, bet tā regulē un ievieš lielāku vienotību paradigmās, kur vienotība zudusi fonētisko likumu darbības rezultātā¹.

87. §. ĢINTS UN CILTS IEKĀRTAS VALODAS

Cilvēku sabiedrības pamatorganizācija pirmatnējā komunisma laikā bija ģints. Ģints iekārta pastāv tikmēr, kamēr nav tiesību uz privatīpašumu un nav tā mantošanas tiesību, kas rada sabiedrības dalīšanos šķirās. Engelss rakstīja: «To (t. i., ģints iekārtu. — *Tulk.*) sagrāva darba dalīšana un tās sekas — sabiedrības sadalīšanās šķirās. Tās vietā stājās *valsts*.»²

Ģints iekārta saistīta gan ar viena vai otra tipa ģimeni, gan ar cilti. Visu šo parādību pamatā ir «asinsradniecības sistēma, kas atbilst ģintij tās pirmatnējā formā» (Markss). L. H. Morgans, kurš grāmatā «Senatnes sabiedrība» (1877) sniedzis ģimenes tipu klasifikāciju, tomēr uzsver, ka ģints un ģimene balstās uz dažādiem un savstarpēji neatkarīgiem principiem, ka ģimene radusies neatkarīgi no ģints un tāpat neatkarīgi attīstījusies un ka tā nekad nav bijusi ģints daļa. Sāds apgalvojums var likties savāds. Jautājuma būtība ir tā, ka ģints ir sabiedriska organizācija, kas ilgā laikā (ne vienas paaudzes vai vienas ģimenes dzīves laikā) apvieno dažādu paaudžu asinsradnieku grupu, kuras robežās laulības ir aizliegtas.³

Ģints kopība izpaužas tā, ka «ģints locekļu pienākums bija sniegt savstarpēju palīdzību, aizsargāt vienam otru un it sevišķi palīdzēt atbilst svešinieku nodarītās pārestības»⁴, mirušo manta palika radniekiem neatkarīgi no paaudzes un palika ģints īpašumā, ģintij bija kopēja apbedīšanas vieta, kopēji zemes īpašumi, kopēji reliģiskie priekšstati.

Lielākas šī perioda sabiedriskās iekārtas vienības ir cilts un

¹ Sk. Г. Пауль. Принципы истории языка. М., 1960, гл. V («Аналогия»), kā arī Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики. М., 1933, 155. lpp.

² K. Markss, F. Engelss. Darbu izlase divos sējumos, II sēj. R., 1950, 298. lpp.

³ Pēc Morgana apraksta paši radniecības pakāpes apzīmējumi ģints iekārtā atspoguļo jau pārdzīvotu ģimenes attīstības pakāpi, piemēram, irokēzu (Amerikas indiāņu) termini atspoguļo nevis viņu ģimeni, bet iepriekšējo pakāpi, kas konstatēta Havaju salās; termini, ko lieto Havaju salās, norāda uz vēl agrāku ģimeni, kas vairs nekur nav konstatēta, bet noteikti ir eksistējuši.

⁴ K. Markss, F. Engelss. Darbu izlase divos sējumos, II sēj. R., 1950, 228. lpp.

frātrija: «.. pastāvot laulības aizliegumam starp vienas un tās pašas ģints locekļiem, katrai ciltij, lai tā varētu patstāvīgi eksistēt, bija jāaptver vismaz divas ģintis. Ciltij vairoties, katra ģints savukārt sadalījās divās vai vairākās ģintīs, kas tad kļuva patstāvīgas, kamēr sākotnējā ģints.. pastāvēja tālāk kā frātrija.»¹

«Kā vairākas ģintis izveido frātriju, tāpat vairākas frātrijas — ģints iekārtas klasiskā formā — izveido cilti.»²

Pēc Engelsa domām, cilts pazīme ir «īpašs, tikai šai ciltij piemītošs *dialekts*. Faktiski cilts un dialekts būtībā sakrīt.»³

Balstoties uz Morganu, F. Engels analizē indiāņu dakotu cilti, kas sadalījusies piecās ciltīs: «Kopīga, tikai dialektos atšķirīga valoda bija kopējās izcelšanās izpausme un pierādījums.»⁴ Un tālāk: «Pie Ziemeļamerikas indiāņiem mēs redzam, kā sākotnēji vienota cilts pakāpeniski izplatās pa milzīgu kontinentu; kā ciltis sadaloties kļūst par tautām, par veselām cilšu grupām, kā mainās valodas, kļūdamas ne tikai nesaprotamas viena otrai, bet arī zaudēdamas gandrīz visas pēdas no pirmatnējās vienības.»⁵

Analizējot ģints iekārtas likteni senajā Grieķijā, F. Engels atzīmēja cilšu dialektu citādu likteni: «Dialektu dažādība grieķiem, kas bija saspiesti samērā nelielā teritorijā, bija daudz mazāk attīstījies nekā plašajos Amerikas mežos; tomēr arī šeit redzam, ka lielākā vienībā apvienojušās tikai tās ciltis, kam vienāda pamatzloksne, un pat mazajā Atikā sastopam īpašu dialektu, kas vēlāk kļuva par visas grieķu prozas kopīgo valodu.»⁶

Valodas, ko runā neliels skaits cilvēku, tipiskas tautām, kas atrodas uz primitīvas attīstības pakāpes, turpretim lielas valodu apvienības atbilst tautām ar augstu attīstību, kas saistīts ar cilts iekārtas likteni un valstu veidošanos.

Ģints un cilts iekārtas laikmeta lielākās apvienības varēja būt cilšu savienības, kas sastāvēja no dažādām ciltīm ar radniecīgām, bet bieži arī neradniecīgām valodām. Līdz ar to cilšu savienībai nevarēja būt raksturīga visu tās locekļu valodas kopība. Līdzīgs stāvoklis vērojams arī verdzības un feodālajā iekārtā.

Ļoti liela ietekme uz kādas valodas attīstību ir politiskajiem un kultūras faktoriem.

Pie tādiem faktoriem pieder dažādas sabiedriskās dzīves, bet vēlāk arī valsts dzīves formas, tirdzniecības attīstība, rakstības

¹ K. Markss, F. Engels. Darbu izlase divos sējumos, II sēj. R., 1950, 230. lpp.

² Turpat, 231. lpp.

³ Turpat, 232. lpp.

⁴ Turpat, 234. lpp.

⁵ Turpat, 235. un 236. lpp.

⁶ Turpat, 242. lpp.

izstrādāšana un tās izmantošana valsts dzīvē (Maskavas Krievzemes prikazi, eiropeskās kancelejas), daiļliteratūrā un baznīcā (piemēram, Mārtiņa Lutera loma vācu valodas vēsturē)¹.

88. §. PIRMĀS VALSTIS UN TO VALODAS

Kā norāda F. Engelss, «tālāk par apvienošanas ciltī Amerikas indiāņu lielais vairākums nav ticis», bet Tuvajos Austrumos jau senatnē izveidojās lielas valstis; vēlāk tas pats notika Eiropā.

Galvenā valsts atšķirības pazīme ir sabiedriska vara, kas šķirta no tautas masām. Tai laikā izšķiroša bija «ne vairs piederība pie ģinšu apvienībām, bet vienīgi pastāvīgā dzīves vieta»². Liela loma bija arī iekarojumiem.

Austrumu despotijas (babiloniešu, seno persiešu un citas) bija tautu un valodu konglomerāti, ko apvienoja valsts vara. Pēc sastāva vienveidīgākas bija Atēnu un Romas valstis, tomēr iekarojumu dēļ arī šīs valstis bija diezgan raibas.

Interesants radniecīgu dialektu apvienošanās piemērs ir grieķu koinē (kopīgā valoda, kas izveidojās Atēnu valstī kopš IV gadsimta p. m. ē. uz Atikas dialekta bāzes). Arī Romas latīņu valodai bija dominējoša loma itāļu valodu (osku, umbru un citu valodu) vidū.

Tomēr tāda valsts un kultūras vienvalodība piemita vienīgi antikajai kultūrai. Austrumos viena no daudzajām valodām uz zināmu laiku kļuva kopīga, bet tautu vairākumam tā tomēr bija otra valoda, piemēram, aramiešu valoda Tuvajos Austrumos III gadsimtā p. m. ē. vai uiguru valoda Vidusāzijā IX—XI gadsimtā.

89. §. FEODĀLĀ PERIODA VALODAS

Viduslaikos galvenā sadzīves forma bija feodālā valsts.

«Salīdzinājumā ar veco ģintis organizāciju valsts, pirmkārt, atšķiras ar pavalstnieku *iedalījumu pēc teritorijas.*»³

Pāreja uz dzīvi vienā vietā, kā arī līdumu un papuvju sistēmas nomainīšana ar divlauku un pat trislauku augu seku izraisīja cilvēku apvienību pārdalīšanu. Dalījums pēc dzīves vietas nesakrita ar dalījumu pēc ciltīm.

Kad zeme no ģints īpašuma pārgāja individuālā lietošanā, radās nevienlīdzība tās sadalījumā — ģintis aristokrātija sagrāba labākos un lielākos zemes gabalus, pie tam īpašuma tiesības tika

¹ Sk. F. Engelss. Dabas dialektika. R., 1949, 6. lpp.

² K. Markss, F. Engelss. Darbu izlase divos sējumos, II sēj. R., 1950, 254. lpp.

³ Turpat, 299. lpp.

mantotas; iekarojumi radīja vadoņu maiņu — ģints aristokrātija piekāpās militārās varas priekšā, turklāt arī militārā vara pakāpeniski kļuva mantojama¹.

Viduslaikos verdzība nerasniedza antikās verdzības attīstības pakāpi un īpašu formāciju neveidoja. Vergi, kas radās iebrukumu un iekarojumu rezultātā, ieguva zemes gabalus tāpat kā brīvie ļaudis, kuri nepiederēja pie ģints aristokrātijas un militārās aristokrātijas. Tā veidojās atkarīgu zemnieku šķira pretstatā zemes īpašnieku šķirai.

So divu šķiru ražošanas attiecības izpaudās pirmskapitālistiskajā zemes rentē, ko maksāja gan ar atstrādāšanu uz kunga zemes, gan natūrā, gan (vēlāk) naudā.

Vidējie iedzīvotāju slāņi diferencējās — vieni pārgāja zemniekos un nonāca minētajā atkarībā, otri kļuva par karadraudzes locekļiem, kas par karadienestu saņēma beneficiju, t. i., tika apbalvoti ar zemi.

Tā izveidojās feodālā hierarhija, kur katrs loceklis bija augstākstāvošā senjora vasalis un zemākstāvošā vasaļa senjors; šī hierarhija beidzās ar beztiesīgo zemnieku, kam bija jāpilda klaušas un jāmaksā nodevas, bet kam personīgā īpašuma daļēji varēja būt lielāka iniciatīva nekā agrākajam vergam.

V. I. Ļeņins, atmaskojot narodņiku nepareizo vēsturiskā procesa izpratni, rakstīja: «Ja varētu runāt par ģints iekārtu senajā Krievzemē, tad neapšaubāmi, ka jau viduslaikos, Maskavas valsts laikmetā, šie ģintnieciskie sakari vairs nepastāvēja, t. i., valsts pamatojās nevis vairs uz ģintnieciskām, bet lokālām savienībām: muižnieki un klosteri pieņēma sev zemniekus no dažādām vietām, un obščinas, kas tādā kārtā izveidojās, bija tīri teritoriālas savienības. Tomēr par nacionāliem sakariem vārda tiešā nozīmē nevarētu runāt tanī laikā. Tikai Krievijas vēstures jaunais periods (apmēram kopš 17. gadsimta) ir raksturīgs patiesi ar visu tādu apgabalu, zemju un kņazistu faktisku saplūšanu vienā veselā.»²

Viduslaiku valstis bija dažādas. Agrajos viduslaikos, kad feodālās attiecības vēl tikai veidojās, ražošanas spēku līmenis bija zems, lauki un pilsētas atšķīrās maz un valdīja naturālā saimniecība, radās barbaru jeb, kā tās sauca Markss, «gotu impērijas», kas bija izveidotas no gabaliem, bija «absurdas, nesaskanīgas un pārsteidzīgas», bet kam tomēr bija ļoti svarīga vēsturiska loma.

Cilšu un valodu ziņā raibās «gotu impērijas» vāji saistīja tikai militāri pasākumi; valdnieka nāve izraisīja impērijas sairšanu (Kārļa Lielā impērijas liktenis) vai tās sastāvdaļu pārgrupēšanos

¹ Tas attiecas arī uz tiem gadījumiem, kad (piemēram, Austrumos) ekonomiskais pamats bija nevis zemkopība, bet lopkopība — zemi šai gadījumā aizstāja ganības.

² V. I. Ļeņins. Raksti, 1. sēj., 131. un 132. lpp.

(Oļega, Svjatoslava, Vladimira un Jaroslava Gudrā valsts liktenis Kijevas Krievzemē).

Katras dalienas (vai feoda) pastiprināšanās, no vienas puses, veicināja uzplaukumu, bet, no otras puses, slēpa sevī šīs iekārtas bojā eju, jo dalienas kļuva it kā par sīkām valstīm, kas naidojās savā starpā un augstākās varas dēļ. Atsevišķo feodāļu ekonomiskās varenības un varas pastiprināšanās valsti visumā sadrumstaloja un novājināja.

Sai periodā no dažādām cilšu izloksnēm veidojās vietējie teritoriālie dialekti, kas attiecīgās valsts robežās (franču *patois*, vācu *Mundarten*, krievu *говоры*) varēja būt cits citam tuvāki vai tālāki atkarībā no feodālās sadrumstalatības pakāpes un atsevišķo novadu nošķirtības, kā arī atkarībā no dažādu substrātu ietekmes sakarā ar iedzīvotāju sajaukšanos.

Jau M. Lomonosovs norādīja: «Krievu tauta, kas apdzīvo milzīgu platību, kaut gan attālumi ir lieli, visur runā cits citam saprotamā valodā kā pilsētā, tā laukos. Turpretim dažās citās valstīs, piemēram, Vācijā, bavāriešu zemnieks maz saprot meklenburgietī vai brandenburgietīs švābu, kaut gan visi ir vācieši.»¹

Šie dialekti-izloksnes kalpoja par sarunu valodu, kas bija īpaša katrai dalienai, bet kopīga visām tās iedzīvotāju šķirām.

Iedzīvotāju dalījums pēc dialektiem nesakrita ar agrāko dalījumu pēc ciltīm. Dalienu, kņazistu vai feodu iedzīvotāji, protams, veidojās no cilšu pēctečiem, bet parasti cilts pēc teritorijas sadalījās divās vai vairākās kņazistēs vai arī divas vai vairākas ciltis apvienojās vienā kņazistē, taču visbiežāk kņaziste veidojās no cilšu daļām.

Minētais process ļoti skaidri vērojams Krievijas vēsturē, ja salīdzina pirmo hroniku dotumus par austrumslāvu cilšu sadalījumu ar sadalījumu feodālajā periodā, kad veidojās krievu (jeb lielkrievu), ukraiņu un baltkrievu tautības un atbilstoši tam sadalījās dialekti.

Tas pats dialektu sadalījums pastāvēja arī sekojošā, nacionālajā periodā, kaut gan jāņem vērā vēlākā iedzīvotāju pārvietošanās (piemēram, dažādos krievu un ukraiņu valodas dialektos runājošu lielu iedzīvotāju grupu pārcelšanās uz Sibīriju vai lielas viduskrievu izlokšņu «salas» veidošanās Kostromas apgabalā Čuhlomas un Soļigaličas rajonā senu ziemeļkrievu izlokšņu vidū).

Ar dialektu pētīšanu un apcerēšanu nodarbojas speciāla valodniecības disciplīna — dialektoloģija², kas izmanto dažādas valodniecības metodes: sistemātiski monogrāfisko aprakstīšanu, salīdzināmi vēsturisko metodi un lingvistiskās ģeogrāfijas

¹ М. В. Ломоносов. О пользе книгъ церковныхъ въ Россійскомъ языкѣ. 1757. Sk. М. В. Ломоносов. Полное собрание сочинений. М.—Л., Изд. АН СССР, т. 7 (Труды по филологии), 590. lpp.

² *Dialektoloģija* — no grieķu *dialektos* — 'izloksne' un *logos* — 'vārds', 'mācība'.

un kartogrāfijas metodi, kura cenšas noskaidrot izoglosas¹. Izoglosu kartē ar vienādām zīmēm atzīmē vienādās dažādu izlokšņu parādības un attiecīgos punktus savieno ar līnijām; rezultātā rodas kādas fonētiskas, leksiskas vai gramatiskas parādības izoglosa.

Izoglosas rāda, piemēram, krievu dialektoloģijā fonētisko atšķirību robežas (a-runā, o-runā, ja-runā utt.), viena vai otra vārda izplatību (piemēram, lauksaimniecības kultūru, mājas un savvaļas dzīvnieku, trauku, mājokļu, augļu un citi nosaukumi) un gramatisko formu izplatību (nelokāmie divdabji ar *-дуу* un *-миу*, locījumu galotņu sakrišana, darbības vārdu galotņu varianti, īpaši sintaktiski izteicieni utt.).

Uz izoglosu bāzes izveido dialektoloģijas kartes un atlantus leksikā, fonētikā, gramatikā, kā arī attiecīgās valodas dažādo dialektu robežu kartes; turklāt izoglosas atsevišķos valodas struktūras līmeņos, kā arī viena līmeņa robežās dažreiz nesakrīt.

Dialektu pētīšana prasa speciālu organizāciju, pirmām kārtām ekspedīciju izbraukumus. Laiks, kad franču dialektologs Žils Žiljerons (Jules Jiljeron, 1854—1926) ar velosipēdu apbraukāja Franciju un sastādīja pirmās Francijas lingvistiskās ģeogrāfijas kartes, jau sen pagājis. Pašlaik dialektus pēti paralēlas ekspedīciju grupas, kas apgādātas ar portatīviem un stacionāriem magnetofoniem dialektu runas pierakstīšanai; šie kolektīvi un grupas izmanto iepriekš izstrādātus jautājumu sarakstus un plānus. Ekspedīciju savāko materiālu apstrādāšana un karšu sastādīšana arī prasa lielu kolektīvu darbu, jo kvalificēti jāizšķir lingvistiskie, ģeogrāfiskie un kartogrāfiskie jautājumi.

Dialektoloģija sniedz lielisku materiālu valodas vēsturei. Salīdzinot šo materiālu ar rakstu pieminekļiem (hronikām, juridiskiem aktiem, lūgumrakstiem, darījumu vēstulēm, piemēram, tāšu rakstiem, kas atrasti Novgorodas izrakumos, utt.), pētnieki var iespieties gadsimtu dzīlēs, jo dialekti bieži saglabā tādas valodas uzbūves un vārdu krājuma iezīmes, kas jau sen izzudušas no literārās valodas vai kļuvušas nesaprotamas seno rakstu pieminekļos².

Ļoti liela loma dialektoloģijai bija fonētikas attīstībā, jo dialektologs strādā nevis ar literāri normētiem un rakstos nostiprinātiem valodas dotumiem, bet tieši ar dialekta dzīvo skanējumu, ko jāprot pierakstīt fonētiskajā transkripcijā (bet paralēli ierakstīt

¹ *Izoglosa* — no grieķu *isos* — 'vienāds', *glōssa* — 'valoda'.

² Piemēram, ziemeļkrievu dzīvo izlokšņu vokālisma pētīšana ļāva krievu dialektologam L. Vasiljevam atšifrēt dažos viduslaiku rokrakstos sastopamo neskaidro zīmi «kamora» — locījū uz *o*, kas, izrādās, apzīmē sevišķi šauru vai diftongizētu *o*, kurš saglabājies dažās dzīvajās izlokšnēs. Sk. Л. Л. Васильев. О значении каморы в некоторых древнерусских памятниках XVI—XVII веков (к вопросу о произношении звука *o* в великорусском наречии). 1929.

magnetofona lentā, lai varētu noklausīties atkārtoti un precīzēt pierakstu), bet pēc tam, izmantojot salīdzināmi vēsturisko metodi un sistēmisku interpretāciju, izveidot attiecīgā dialekta aprakstu.

Līdzās dialektiem, ko izmanto par sarunu valodu, valsts vajadzībām nepieciešama kopīga valoda, kas stāvētu pāri dialektiem.

Kopīga valoda bija vajadzīga baznīcai, likumdošanai, zinātnei, literatūrai, vispār visām tām vajadzībām, kas saistītas ar lasītprasmi un abstrakto domāšanu. Par šādu literāru valodu viduslaikos tika izmantota kāda mirusi, bet rakstos nostiprināta valoda. Austrumu zemēs tāda valoda varēja būt arābu valoda — korāna un islama reliģijas un kultūras valoda, kā arī senebreju valoda. Rietumeiropas valstīs, kas radās uz Romas kultūras drupām, tāda valoda bija latīņu valoda — ne pēdējo romiešu tautas latīņu valoda, kas sajaucās ar Eiropas barbaru valodām, bet klasiskā latīņu valoda, t. i., Cicerona, Cēzara un Horācija valoda. Latīņu valodā notika katoļu dievkalpojumi, latīņu valodā rakstīja likumus, zinātniskos un filozofiskos traktātus, kā arī daiļdarbus.

Slāviem šos uzdevumus būtu varējusi veikt grieķu valoda, bet sengrieķu valodas tradīcija piederēja jau senai pagātnēi, un Bizantijas grieķu valoda, kaut arī tā ietekmēja dienvidu un austrumu slāvu valodas, tomēr nekļuva par slāviem kopīgu literāro valodu.

Šo vietu ieņēma senslāvu (baznīcslāvu) valoda. Senslāvu valodas izcelšanās saistīta ar Bizantijas austrumu politiku un brāļu Konstantīna (Kirila) un Metodija misionāru darbību. Kirils un Metodijs IX gadsimtā izveidoja īpašu slāvu alfabētu un pārtulkoja reliģiskās grāmatas, lai varētu veikt reliģiski izglītojošo darbu Morāvijā un Panonijā. Šīs literārās valodas pamatā bija dienvidslāvu Solunas izloksnes.

Rietumslāviem senslāvu valoda drīz zaudēja šo lomu, jo 906. gadā ungāri sagrava Morāvijas valsti un ievēda tur katoļticību un latīņu rakstību.

Senslāvu valodas liktenis dienvidslāvu un austrumslāvu zemēs bija atšķirīgs.

Tā kā senslāvu valoda pēc izcelšanās bija dienvidslāvu valoda, dienvidslāvi to viegli asimilēja, bet austrumslāviem tā viduslaikos bija otra valoda.

Senslāvu valoda bija daudz tuvāka senkrievu valodai nekā mūsdienu krievu valodai, tāpēc tā bija pietiekami saprotama, tomēr cita valoda (sal. krievu *город* — 'pilsēta', *голод* — 'bads', *молоко* — 'piens', *берег* — 'krasts', *перегородить* — 'pārdalīt', *верх* — 'augšā', *волк* — 'vilks', *мочь* — 'spēks', *рожать* — 'dzemdēt', *олень* — 'briedis', *уродливый* — 'kropļs' utt. un senslāvu *градъ, гладъ, млько, врьгъ, прѣградити, брьхъ, блкхъ, мощь, рждати, елень, юродикы* utt.), kura pastāvēja

kā grāmatu valoda, tiesa, papildināta ar rusismiem un laika gaitā stipri pārkrievojusies. Vēlāk tā ieplūda krievu literārajā valodā, veidojot īpašu augsto stilu.

90. §. NĀCIJU UN NACIONĀLO VALODU RAŠANĀS

Jauns posms tautu un valodu attīstībā saistīts ar nāciju un nacionālo literāro valodu rašanos. Padomju zinātne uzskata, ka nācija ir vēsturiski izveidojusies stabila cilvēku kopa, kuras pazīmes ir teritorijas, ekonomikas un valodas kopība, kas rada «vienotu psihisko struktūru» vai «nacionālo raksturu».

Nācija kā sabiedriska un vēsturiska kategorija rodas noteiktā cilvēces attīstības posmā — kapitālisma rašanās laikā. Nācija nav vienkārši ģints un cilts kopības turpinājums un paplašinājums, bet kvalitatīvi jauna cilvēces vēstures parādība. Buržuāziskās nācijas, t. i., nācijas, kas radušās un attīstījušās kapitālisma apstākļos, ir sašķeltas antagonistiskās šķirās. Sociālistiskajās nācijās šķiras nav antagonistiskas, tomēr šo sabiedrisko iekārtu nedrīkst identificēt ar bezšķiru sabiedrību, kura jārada uz jaunas ekonomikas bāzes, pie tam starp sociālismu un komunismu nepieciešams pakāpenisks un ilgs pārejas periods.

Kaut arī nācijas jau bija sagatavojuši visa feodālisma iepriekšējā attīstība, sevišķi tā beigu posms, kad vēl asāk iezīmējās starpība starp pilsētu un laukiem, strauji palielinājās amatniecībā un tirdzniecībā nodarbināto iedzīvotāju skaits, kad iedzīvotāju pārvietošanās grāva feodālo valstu teritoriāli noslēgto raksturu, bet, galvenais, mainījās ražošanas attiecības un līdzās muižniekiem un zemniekiem sāka veidoties jaunas sabiedrības šķiras — buržuāzija un proletariāts, — tas viss nostiprinājās tikai ar iekārtas maiņu, kad feodālisma vietā stājās kapitālisms.

Feodālisma laikā galvenā loma bija muižām, pilīm un klosteriem, bet kapitālisma laikā priekšplānā izvirzījās pilsētas ar raibu iedzīvotāju sastāvu, ko veidoja dažādu šķiru un dažādu profesiju pārstāvji.

Feodālisma ekonomiskajai dzīvei bija raksturīga naturālā saimniecība, turpretim kapitālisma laikā plaši attīstās ne tikai iekšējā, bet arī ārējā tirdzniecība un līdz ar koloniju iegūšanu un starptautisko sakaru izveidošanos arī pasaules mēroga tirdzniecība.

V. I. Ļeņins par to raksta: «Kapitālisms savā attīstībā pazīst divas vēsturiskas tendences nacionālajā jautājumā. Pirmā: nacionālās dzīves un nacionālo kustību atmoda, cīņa pret katru nacionālu jūgu, nacionālo valstu radīšana. Otrā: daždažādu sakaru attīstīšanās un vairošanās starp nācijām, nacionālo žogu noārdīšana, kapitāla, ekonomiskās dzīves vispār, politikas, zinātnes utt. internacionālās vienības radīšana.»¹

¹ V. I. Ļeņins. Raksti, 20. sēj., 11. lpp.

Kultūrvēsturiskā plāksnē pāreja no feodālisma uz kapitālismu saistīta ar tā saukto renesanses laikmetu un ar šī laikmeta radīto nacionālo attīstību.

Valodai renesanses laikmets izvirzīja trīs pamatproblēmas: 1) nacionālo valodu radīšana un attīstība, 2) dažādu valodu pētīšana un apgūšana starptautiskā mērogā, 3) antīkā un viduslaiku lingvistiskā mantojuma pārskatīšana.

Jaunā, nacionālā kultūra, kas prasīja visu jaunās sabiedrības locekļu vienību un pilnīgu savstarpējo saprašanos, nevarēja saglabāt viduslaiku valodas praksi ar tai raksturīgo divvalodību, sadrumstalotiem vietējiem dialektiem un mirušu literāru valodu. Pretstatā feodālā perioda valodu sadrumstalotībai bija vajadzīga visas nācijas valodas vienība, un šī kopīgā valoda nevarēja būt mirusi, tai vajadzēja būt elastīgai un spējīgai ātri attīstīties.

V. I. Ļeņins rakstīja: «Valoda ir svarīgākais cilvēku sazināšanās līdzeklis; valodas vienība un netraucēta attīstība ir viens no svarīgākajiem nosacījumiem, lai izveidotos tiešām brīva un plaša, modernajam kapitālismam atbilstoša tirdznieciska apgrozība, brīva un plaša iedzīvotāju grupēšanās visās atsevišķās šķērās, beidzot — nosacījums, lai izveidotos tirgus ciešie sakari ar jebkuru un ikvienu saimnieku un saimnieķeli, pārdevēju un pircēju.»¹

Dažādām tautām nāciju un nacionālo valodu veidošanās process notika dažādos gadsimtos, dažādā tempā un ar dažādiem rezultātiem.

Tas bija atkarīgs pirmām kārtām no feodālo attieksmju augšanas un sabrukuma intensitātes attiecīgajā zemē, no iedzīvotāju sastāva un to ģeogrāfiskās izplatības; liela loma bija arī satiksmei, piemēram, jūras valstis (Itālija, Holande, Spānija, vēlāk Francija un Anglija) uz kapitālistiskās un nacionālās attīstības ceļa nostājās agrāk, bet turpmāk Itālijā šis process uz ilgāku laiku aizkavējās, turpretim Anglijā nepārtraukti attīstījās, tā ka Anglija attīstībā apsteidza Itāliju.

«Pirmā kapitālistiskā nācija bija Itālija. Feodālo viduslaiku beigās, šolaiku kapitālistiskās ēras sākumu iezīmē kāda milzīga figūra. Tas ir itālietis Dante, pēdējais viduslaiku dzejnieks un tai pašā laikā pirmais jauno laiku dzejnieks.»²

Dante (1265—1321) Beatricei veltīto dzeju krājumu «Jaunā dzīve» («Vita nuova», 1290. g.) uzrakstīja itāliešu, bet ne latīņu valodā un turpmāk (1307—1308) latīņu valodā uzrakstīta traktātā «Par tautas valodu» («De vulgari eloquentia») un itāliešu valodā uzrakstīta darbā «Dzīres» («Il convivio») aizstāvēja jauno, nacionālo literāro valodu. Dante rakstīja: «No tūkstoša, kas prot latīņu valodu, viens ir prātīgs; pārējie savas zināšanas izmanto,

¹ V. I. Ļeņins. Raksti, 20. sēj., 362. lpp.

² K. Markss un F. Engelss. Komunistiskās partijas manifests. R., 1966, 34. lpp.

lai iegūtu naudu un godu.» Tāpēc viņš, Dante, raksta nevis latīņu, bet itāliešu valodā, jo «tā ir nevis izredzēto, bet vairākuma valoda». Dzejnieks uzskata, ka tautas valoda ir cildenāka par latīņu valodu, jo itāliešu valoda ir dabiska valoda, bet latīņu valoda — mākslīga. Dantes «Dievišķā komēdija», Petrarkas sonetas un Bokačo «Dekameronis» bija spīdošs pierādījums jaunās, nacionālās valodas pārkumam.

Tautas valodā bija uzrakstīti Kolumba, Vespuči un citu pārskati par viņu ceļojumiem. Filozofs Džordāno Bruno un zinātnieks Galilejs arī pārgāja no latīņu valodas uz nacionālo valodu. Galilejs to attaisnoja šādi: «Kāpēc mums vajadzīgs latīņu valodā uzrakstītais, ja parasts cilvēks ar gaišu prātu to nevar lasīt?»

Atzīmējamas Aleksandro Čitolīni domas sacerējumā «Aizstāvoņt tautas valodu» (1540), kur norādīts, ka amatniecības terminus nevar izteikt latīņu valodā un katrs amatnieks un zemnieks tos zina daudz lielākā skaitā, nekā to ir latīņu vārdnīcā¹.

Kā redzams, cīņai par tautas valodu pamatā bija kultūras demokratizācija.

Itāliešu literārā valoda veidojās uz Toskaņas izlokšņu bāzes, jo, kapitālismam attīstoties, dominēja Toskaņas pilsētas un Florence.

Nacionālo literāro valodu veidošanās ceļi varēja būt dažādi. Par to K. Markss un F. Engelsss «Vācu ideoloģijā» rakstīja: «Jebkurā mūsllaiku izveidotā valodā sākotnējā runa ir pacēlusies līdz nacionālai valodai pa daļai tādējādi, ka tā vēsturiski attīstījusies no gatava materiāla, kā tas noticis ar romāņu un ģermāņu valodām, pa daļai tādējādi, ka nācijas krustojušās un sajaukušās, kā tas ir ar angļu valodu, pa daļai tādējādi, ka ekonomiskās un politiskās koncentrācijas rezultātā koncentrējušies dialekti vienas nācijas ietvaros.»²

Pirmajam minētajam literāro valodu attīstības ceļam («no gatava materiāla») piemērs var būt franču literārā valoda. Tautas (vulgārās) latīņu valodas krustošānās ar dažādiem ķeltu dialektiem Gallijas teritorijā notika jau pirms nācijas izveidošanās, un, sākoties renesanses laikmetam, jau bija izveidojušies franču dialekti, no kuriem nozīmīgākais Francijas vēsturiskās attīstības dēļ bija Ildefransas dialekts ar centru Parīzē.

1539. gadā ar Franciska I pavēli šī franču nacionālā valoda tika noteikta par vienīgo valsts valodu, vēršoties gan pret viduslaiku latīņu valodu, gan pret vietējiem dialektiem. Grupa franču rakstnieku, kas apvienojās «Plejādē», dedzīgi propagandēja jauno literāro valodu, kā arī paredzēja tās bagātināšanās un attīstīšanās ceļus. Dzejnieks Ronsārs par savu uzdevumu uzskatīja jaunu

¹ Par renesanses laikmeta lingvistiskajām problēmām Eiropā sk. darbā Л. Ольшки. История научной литературы на новых языках. Т. I, 1933, т. II, 1934, т. III, 1935.

² K. Markss un F. Engelsss. Vācu ideoloģija. R., 1963, 398. lpp.

vārdu radišanu un veco atdzīvināšanu; viņš teica: «Jo vairāk vārdu būs mūsu valodā, jo labāk»; valodu var bagātināt ar aizguvumiem no mirušām literārām valodām un dzīviem dialektiem, var atdzīvināt arhaismus, radīt neoloģismus. To visu praktiski veica Rablē slavenajā darbā «Gargantija un Pantagriels».

Minētās kustības galvenais teorētiķis bija Joahims Dibelē (Joachim Du Bellay, 1524—1560), kas traktātā «Franču valodas aizstāvēšana un cildinājums» apkopoja «Plejādes» uzskatus par valodu, kā arī pārvērtēja kopš Dantes laikiem pierasto valodu dalījumu dabiskās un mākslīgās. Pēc Dibelē domām, tie ir nevis divi senseni valodu tipi, bet divi valodas attīstības posmi; normējot jaunās, nacionālās valodas, augstāk vērtējami argumenti, ko diktē prāts, nevis paradums, jo valodā māksla ir svarīgāka par paradumu¹.

Nākamajā franču literārās valodas attīstības posmā, Ludviķa XIV laikā pastiprinoties absolūtismam, valdīja jau citas tendences.

Šī laikmeta galvenais teorētiķis Vožlā (Vaugelas, 1585—1650) priekšplānā izvirzīja galma «labās paražas». Galvenais valodas politikas princips kļuva valodas tīrīšana un normēšana, *pūrisms*², ko aizstāvēja 1626. gadā nodibinātā Franču akadēmija, kura kopš 1694. gada periodiski izdeva normatīvo «Franču valodas vārdnīcu», kas atspoguļoja laikmeta valdošo gaumi.

Jauns franču literārās valodas demokratizācijas posms saistīts ar franču 1789. gada buržuāzisko revolūciju.

Otrajam literāro valodu attīstības ceļam («nācijām krustojoties un sajaucoties») piemērs var būt angļu valoda.

Angļu valodas vēsturē izšķir trīs periodus. Pirmais periods — no vissenākajiem laikiem līdz XV gadsimtam — ir anglosakšu dialektu periods, kad angļi, sakši un juti iekaroja Britāniju, atspiežot vietējos ķeltus (tagadējo skotu, īru un velsiešu senčus) kalnos un pie jūras un britus pār jūru uz Bretaņas pussalu. Angļu vēstures «gotiskais» periods saistīts ar anglosakšu-ķeltu kariem un cīņām pret dāņiem, kuri IX—X gadsimtā pakļāva anglosakšus un daļēji ar tiem saplūda.

Pagrieziena punkts bija normaņu (pārfranciskojušies skandināvu vikingi) iebrukums, kuri sakāva anglosakšu karaļa Harolda karaspēku kaujā pie Hastingsas (1066) un, iekarojuši Angliju, izveidoja feodālo virsotni, karaļa galmu un augstāko garīdzniecību. Uzvarētāji runāja franču valodā, bet uzvarēto anglosakšu (vidējo un sīko feodāļu un zemnieku) valoda piederēja pie ģermāņu valodu grupas. Šo divu valodu cīņa beidzās ar anglosakšu valodas uzvaru, kaut gan tās vārdu krājums stipri bagātinājās ar franču vārdiem, un franču valoda kā superstrāts pabeidza tos

¹ Раг «Plejādes» darbību sk. grāmatā З. В. Гуконская. Из истории лингвистических воззрений эпохи Возрождения (Теория языка у Плеяды). Л., 1940.

² *Pūrisms* — no latīņu *pūrus* — 'tīrs'.

procesus, kas iezīmējās jau dāņu superstrāta ietekmes laikā. Šo periodu sauc par vidusangļu periodu (XI—XV gs.).¹

Jaunangļu periods sākās XVI gs. beigās un bija saistīts ar Sekspira un Elizabetes laika rakstnieku darbību. Sai periodā notika angļu nacionālās valodas attīstība, jo viduslaiku krustošanās procesi jau bija beigušies un uz Londonas dialekta bāzes bija radusies nacionālā valoda.

Angļu nacionālās literārās valodas leksika skaidri rāda šīs valodas vārdu krājuma divpusīgo raksturu: vārdi, kas apzīmē sadzīves parādības, ar zemkopību saistītus jēdzienus, izejvielas, ir ģermāņu cilmes, bet vārdi, kas apzīmē virsbūves parādības — valsts pārvaldes, tiesību, kara, mākslas jēdzienus, — franču cilmes. Sevišķi spilgti tas izpaužas dzīvnieku un no to gaļas pagatavoto ēdienu nosaukumos.

Ģermāņu

Franču

<i>sheep</i> — 'aita' (sal. ar vācu <i>Schaf</i>)	<i>mutton</i> — 'jēra gaļa' (sal. ar franču <i>mouton</i>)
<i>ox</i> — 'vērsis' (sal. ar vācu <i>Ochs</i>)	<i>beef</i> — 'vērša gaļa' (sal. ar franču <i>bœuf</i>) utt.
<i>cow</i> — 'govs' (sal. ar vācu <i>Kuh</i>)	

Angļu valodas gramatika pamatos arī ir ģermāniska (stipriē un vājie darbības vārdi, nomeni, vietniekvārdi), bet vidusangļu periodā deklinēšana saruka, konjugēšana zuda un sintētiskā struktūra kļuva analītiska kā franču valodā.

Fonētiskā simetriskā ģermāņu patskaņu sistēma tika pakļauta tā sauktajai lielajai pārvirzei (great vowel shift) un kļuva asimetriska.

Trešajam nacionālo valodu veidošanās ceļam («dialektu koncentrācijas rezultātā») piemērs ir krievu literārā valoda, kas radās XVI—XVII gadsimtā reizē ar Maskavas valsts veidošanos un tika normēta XVIII gadsimtā. Tās pamatā ir Maskavas izloksne, kas pieder pie pārejas izloksnēm, kur uz ziemeļu izlokšņu pamata uzslāpojušās dienvidu izlokšņu iezīmes.

Piemēram, leksikas ziņā krievu literārā valoda vairāk sakrīt ar ziemeļu nekā ar dienvidu dialektiem.

Ziemeļu
dialekti

петýх
волк
рыга

Dienvidu
dialekti

кочет
бирюк
кляня

Literārā valoda

петýх — 'gailis'
волк — 'vilks'
рыга — 'rija'

¹ Minētā valodu un sociālā noslāpošanās lieliski attēlota V. Skota romānā «Aivenho».

избá
ухвáт

хáтá
рогáч

избá — 'mája'
ухвáт — 'poda dakšas'
utt.

Turpretim gramatikā ziemeļu dialektos vairāk arhaismu (īpaši bezpersonas izteicieni, piemēram, *Гостей было уйдено* — 'Viesi bija aizgājuši', nominatīvs pie pārejoša darbības vārda nenoteiksmes, piemēram, *Вода пить* — 'Ūdeni dzert'), tāpat vairāk darbības vārdu laiku sakarā ar nelokāmo divdabju predikatīvu lietojumu, piemēram, *Она ушодши* — 'Viņa aizgājusi', *Она была ушодчи* — 'Viņa bija aizgājusi'; daudzskaitļa instrumentālis parasti sakrīt ar datīvu, piemēram, *за грибам* — 'pēc sēnēm', *с малым детям* — 'ar maziem bērniem', kas nav vērojams ne dienvidu izloksnēs, ne literārajā valodā.

Taču arī dienvidu izloksnēm ir daudz atšķirību no krievu literārās valodas: daudzās dienvidkrievu izloksnēs zudusi nekatra dzimte (*масло мой* — 'sviests mans', *новая кино* — 'jauns kino'), sieviešu dzimtes vārdu ģenitīva un datīva formas sakritušas par datīvu (*к куме* — 'pie kūmas' un *у куме* — 'kūmai') u. c., kā nav literārajā valodā.

Darbības vārdu locīšanā 3. personas galotnes literārajā valodā saskan ar galotnēm ziemeļu izloksnēs (cietais *т*, piemēram, *пьёт* — '(viņš) dzer', *пьют* — '(viņi) dzer', nevis *пьеть*, *пьють*).

Fonētikā literārās valodas līdzskaņi atbilst ziemeļu izlokšņu līdzskaņiem (to skaitā arī eksplozīvais *ж*), turpretim patskaņi sakarā ar a-runu ir tuvāki dienvidu izlokšņu vokālismam (ziemeļu izloksnēs o-runā), tomēr a-runā literārajā valodā ir citāda nekā dienvidu izloksnēs — mērenāka (vārds *город* — 'pilsēta' ziemeļu izloksnēs skan [rópot], dienvidu izloksnēs [ʃópət], bet literārajā valodā [rópət]). Turklāt dienvidu izloksnēm tipiska ja-runā, kā nav krievu literārajā valodā; piemēram, vārdu *весна* — 'pavasaris' dienvidu izloksnēs izrunā vai nu [v'аснá], vai [v'иснá], bet ziemeļu izloksnēs — vai nu [v'оснá], vai [v'эснá], turpretim literārajā valodā [v'и^эснá]. Senkrievu valodas īpašās patskaņu fonēmas [ʃ] liktenis literārajā valodā ir tāds pats kā dienvidu izloksnēs.

Tomēr krievu literārajā valodā bez Maskavas izloksnes ir arī citi ļoti svarīgi elementi. Pirmām kārtām tā ir senslāvu valoda, ko krievu literārā valoda asimilēja, tāpēc radās ļoti daudz vārdu dubletu — savs un senslāvu vārds; šais pāros iespējama priekšmetiskās nozīmes atšķirība vai tikai stilistiska atšķirība, piemēram:

Криеву	Senslāvu	Atšķirība
норов (sadzīves v.) (‘ietiepība’)	нрав (abstrakts v.) (‘raksturs’)	priekšmetiskajā nozīmē
волочить tas pats (‘vilkt’)	влачить tas pats (‘vilkt’)	tas pats

<i>передок</i> (sadzīves v.)	<i>предок</i> (abstr. v.)	priekšmetiskajā nozīmē
('priekša')	('sencis')	
<i>невежа</i> tas pats	<i>невежда</i> tas pats	tas pats
('rupjš cil- vēks')	('nejēga')	
<i>нёбо</i> " "	<i>небо</i> " "	" "
('aukslējas')	('debesis')	
<i>житѣ, бытѣ</i> " "	<i>житие, бытие</i> " "	" "
('dzīve')	('dzīve', 'esa- mība')	
<i>голова</i> " "	<i>глава</i> " "	Dažos gadījumos priekšmetiskajā no- zīmē (<i>голова саха- ру</i> — 'cukurgalva' un <i>глава книги</i> — 'grāmatas nodaļa'), citos — tikai stilis- tiska (<i>вымыл голо- ву</i> — 'izmazgāju galvu', bet <i>посыпал пеплом я главу</i> — 'apkaisīju galvu ar pelniem')
('galva')	('galva', 'no- daļa')	tikai stilistiska
<i>одежа</i> (vienkārš- runas v.)	<i>одежда</i> (literārs v.)	
('drēbes')	('drēbes')	
<i>здоров</i> (literārs v.)	<i>здрав</i> (augsta stila v.)	tas pats
('vesels')	('vesels')	
<i>город</i> tas pats	<i>град</i> tas pats	" "
('pilsēta')	('pilsēta')	
<i>ворота</i> " "	<i>врата</i> " "	" "
('vārti')	('vārti')	
<i>сторож</i> " "	<i>страж</i> " "	" "
('sargs')	('sargs')	
<i>молочный</i> " "	<i>млечный</i> " "	" "
('piena-')	('piena-')	
<i>глаза, щеки</i> " "	<i>очи, ланиты</i> " "	" "
('acis', 'vaigi')	('acis', 'vaigi')	
<i>губы, лоб</i> " "	<i>уста, чело</i> " "	" "
('lūpas', 'piere')	('lūpas', 'piere')	
<i>грудь, живот</i> " "	<i>перси, чрево</i> " "	" "
('krūtis', 'vēders')	('krūtis', 'vēders')	

Senslāvu divdabji ar *-щий* (*горящий* — 'degošs') izspieda krievu divdabjus ar *-чий* (*горячий*), turklāt vārdi ar *-чий* kļuva par īpašības vārdiem, piemēram, *горячий* — 'karsts'.

Trešais krievu literārās valodas elements ir citu valodu vārdi, izteicieni un morfēmas. Ģeogrāfiskā stāvokļa un vēsturiskā likteņa dēļ krievi varēja izmantot kā rietumu, tā austrumu valodas (sk. II nod., 24. §).

Skaidrs, ka katras literārās valodas sastāvs ir sarežģītāks un daudzveidīgāks par dialektu sastāvu.

Krievu literārajā valodā specifisku sarežģītību radīja viduslaiku literārās valodas elementu izmantošana, kas nenotika rietumslāvu valodās, kur literāro senslāvu valodu viduslaikos bija izspiedusi latīņu valoda, un maz ietekmēja arī, piemēram, bulgāru un serbu valodas dienvidslāvu un senslāvu (pēc izcelšanās dienvidslāvu) valodu tuvības dēļ. Turpretim krievu valodas stilistikajā bagātībā minētajam faktoram bija svarīga loma, jo senslāvu valodu — līdzīgu, bet citu valodu — labi asimilēja krievu valodas pamats.

Latīņu valodas liktenis Rietumeiropas valodās bija citāds. Daudz tās elementu ir vācu valodā, tikai tie nav asimilēti, bet izskatās pēc barbarismiem, jo latīņu valoda vācu valodai ir ļoti tāla. Franču valodas starpniecības dēļ latīņu valoda vairāk asimilēta angļu valodā¹. Franču literārā valoda latīņu valodas vārdus varēja aizgūt divreiz — vispirms vulgārās (tautas) latīņu valodas vārdi dabiski pārvērtās franču vārdos, bet vēlāk notika literārā aizgūšana no klasiskās latīņu valodas, tāpēc bieži radās tāda tipa dubleti kā *avoué* — 'aizstāvis', 'pilnvarotais' un *avocat* — 'advokāts' (abi no latīņu *advocatus* — 'aizstāvis', kas no darbības vārda *advoco* — 'pieaicinu').

Tā katrā literārajā valodā antīkā un viduslaiku mantojuma liktenis ir citāds.

91. §. VALODU ATTIEKSMES KAPITĀLISMA LAIKMETĀ

Kapitālistisko attiecību attīstīšanās, pilsētu un citu kultūras centru lomas pastiprināšanās, kā arī nomaļu iesaistīšana valsts dzīvē veicina literārās valodas izplatīšanos un dialektu sašaurināšanos. Literārā valoda izplatās pa sauszemes un ūdens ceļiem ar ierēdņu starpniecību, to izplata skolas, slimnīcas, teātri, avīzes, grāmatas un radio.

Kapitālismam attīstoties, starpība starp literāro valodu un dialektiem kļūst arvien lielāka. Pilsētu zemākie slāņi un dažādas deklasētas iedzīvotāju grupas rada īpašus «sociālos dialektus»,

¹ Senākie latīņu aizguvumi angļu valodā, kas pārņemti bez franču valodas starpniecības, kā *chester* < *castrum* — 'nometne', *street* < *strata* — 'ceļš' utt., tiktāl asimilēti, ka nav atšķirami no angļu vārdiem.

kas saistīti nevis ar ģeogrāfisko teritoriju, bet ar dažādām profesijām un sociālo slāņu dzīvi, — tie ir argo vai žargoni (piemēram, ceļojošo tirgotāju, aktieru, ubagu, zagļu žargons).

Zargonu elementus īpašas idiomātikas veidā viegli pārņem literārā valoda.

Valodas jautājumi vēl vairāk sarežģās tais zemēs, kur ir mazākumtautības, un daudznāciju valstīs.

Daudznāciju valstīs valdošā nācija uzspiež savu valodu mazākumtautībām ar preses, skolas un administratīvo pasākumu starpniecību, ierobežojot citu nacionālo valodu lietošanas sfēru tikai ar sadzīvi. Šo parādību sauc par lielvalstisko šovinismu (piemēram, tāda bija vācu valodas kundzība nacionālā sastāva ziņā raibajā Austroungārijā, Balkānu tautu pārturkošana, mazo tautu piespiedu pārkrievošana cariskajā Krievijā utt.). Nacionālā atbrīvošanās kustība kapitālisma laikmetā vienmēr saistīta ar attiecīgo tautu nacionālo valodu tiesību atjaunošanu (cīņa par nacionālajām valodām pret vācu valodas hegemoniju Itālijā, Čehijā, Slovēnijā XIX gadsimtā).

Kolonijās kolonizatori parasti savu valodu noteica par valsts valodu, vietējās valodas padarot par sarunu valodām (angļu valoda kļuva valsts valoda Dienvidāfrikā, Indijā, Kanādā, Austrālijā, Jaunzēlandē, franču valoda — Rietumāfrikā, Ziemeļrietumāfrikā, Indoķīnā utt.). Tomēr dažkārt valodu attieksmes kolonizatoru un iezemiešu starpā veidojās citādi, ko noteica saziņas praktiskās vajadzības.

Jau pirmie lieli ceļojumi XV—XVI gadsimtā eiropiešus iepazīstināja ar daudzām jaunām Āzijas, Āfrikas, Amerikas un Austrālijas tautām un valodām. Šīs valodas kļuva par pētišanas un vākšanas objektiem (tādi ir ievērojamie «valodu katalogi» XVIII gadsimtā)¹.

Lai no kolonijām un to iedzīvotājiem varētu iegūt vairāk labuma, bija jāprot sarunāties ar iezemiešiem, jāietekmē tie ar misionāru un komisionāru starpniecību. Tāpēc līdz ar eksotisko valodu pētišanu un to gramatiku sastādīšanu vajadzēja atrast kādu eiropiešiem un iezemiešiem kopīgu valodu.

Dažreiz par šādu valodu kļuva attīstītākā vietējā valoda, īpaši, ja tai ir pielāgota kāda rakstība. Tāda, piemēram, ir hausa valoda Ekvatoriālajā Āfrikā vai kādreiz bija kumiku valoda Dagestānā.

Citreiz par šādu valodu kļuva iezemiešu un eiropiešu vārdu mistrojums, piemēram, «pti-negr» (petit negre) franču kolonijās Āfrikā vai lauzīta angļu valoda (brocken English) Sjeraleonē (Gvinejas līcis Āfrikā), Klusā okeāna ostu žargons — «bič-la-mar» (beach-la-mar) Polinēzijā un «pidžin-ingliš» (pidgin English) Ķīnas ostās. Pēdējās pamatā ir sagrozīti angļu vārdi (piemēram, *pidgin* — 'darišanas' no *business*; *nusi-papa* — 'vēstule',

¹ Sk. VI nod., 76. §.

'grāmata' no *news-paper*), kuru nozīme var arī mainīties, piemēram, *mary* — 'sieviete' (angļu valodā īpašvārds Mērija), *pigeon* — 'putns' (angļu valodā 'balodis'), un ķīniešu gramatika.

Līdzīga ir krievu un ķīniešu robežapgabalos sastopamā valoda «*моя по твоя*», t. i., lauzīta krievu valoda, ko runā ķīnieši. Par piemēru krievu un norvēģu valodas mistrojuma (ruska norsk) var derēt norvēģu un krieva saruna no M. Prišvina aprakstiem:

«— Твоя по-рейза? ('Vai tu brauc?') — jautā norvēģis.

— Моя рейза, а твоя? ('Es braucu, bet tu?')

— Моя когда вен. ('Es tad, kad būs vējš.')

¹

Pie tāda paša «starptautisko valodu» tipa pieder arī «sabirs», ko lieto Vidusjūras ostās, — franču, spāņu, itāliešu, grieķu un arābu vārdu mistrojums.

Tomēr starptautiskās sazināšanās augstākās sfērās tādu jauktu valodu nelieto.

Starptautiskajā diplomātijā dažādos laikmetos lietotas dažādas valodas: viduslaikos Eiropā izmantoja latīņu valodu, austrumu zemēs — galvenokārt arābu valodu; jaunajos laikos liela loma bija franču valodai. Pēdējā laikā šo jautājumu izšķir citādi, jo oficiāli Apvienoto Nāciju Organizācijā pieņemtas piecas valodas — krievu, angļu, franču, spāņu un ķīniešu.

Vienas vai otras valodas lietošana šais gadījumos saistīta ar attiecīgās valodas prestižu², ko nosaka nevis valodas lingvistiskā kvalitāte, bet tās kultūrvēsturiskais liktenis.

Žargoni ir arī noteiktām iedzīvotāju grupām, piemēram, gvardes virsnieku žargons cariskajā Krievijā. XVIII gadsimta smalkās sabiedrības žargons izmantots D. Fonvizina komēdijā «Brigadieris». Sis franču un Ņižņijnovgorodas valodas maisījums, kā ironiski izteicies A. Gribojedovs, redzams arī vecās XIX gadsimta muižniecības pārstāvja S. Verhovenska valodā F. Dostojevska romānā «Velni», kā arī I. Mjatļeva darbā «Kurdjukovas kundzes sensācijas un piezīmes ārzemēs».

No sociālās virsotnes salona žargoniem, kas rodas modes rezultātā kā stilistiska novirze līdzās normālajai valodai un kam nav praktiskas vērtības, pie tam sevišķi bīstama ir to iespēšanās literatūrā (Igoris Severjaņins u. c.), jāšķir «praktiskie žargoni», kas rodas no profesionālās valodas tādēļ, lai kāda grupa varētu nodarboties ar savu amatu un slēpt ziņas par to. Tādos žargonos (piemēram, zagļu, ubagu, ielu tirgotāju žargons) var būt mākslīgs dažādu valodu elementu mistrojums, piemēram, čigānu skaitļa vārdi un tjurku nosaukumi profesionāli svarīgām lietām utt. Arī šiem žargoniem nav savas īpašas gramatikas un sava

¹ М. М. Пришвин. Сочинения, т. II. 1927, 348. un 349. lpp.

² Prestižs — no franču *prestige* — 'prestīžs, autoritāte'.

vārdu pamatfonda. Tie parazitē uz dažādu valodu materiāla, bet to praktiskā ievirze nerada šaubas¹.

Starptautiskus žargonus rada arī reāla vajadzība sazināties dažādu valodu runātājiem robežapgabalos vai vietās, kur sarodas dažādu tautību pārstāvji, piemēram, jūras ostās. Seit, kā jau redzējam, visbiežāk sajaucas divu valodu elementi (franču un nēģeru, angļu un ķīniešu, krievu un norvēģu utt.), kaut gan var izveidoties arī sarežģītāks mistrojums (piemēram, «sabirs»).

Zinātniskajā praksē kā kopīgu valodu ļoti ilgi izmantoja latīņu valodu (bet austrumu zemēs — arābu valodu), ko bagātināja renesanses laikmeta pieredze un balstīja Dekarta, Leibnīca, Bekona un citu autoritāte. Vēl XIX gs. pirmajā pusē latīņu valodā nereti rakstīja zinātniskos darbus un disertācijas (piemēram, čeha Jozefa Dobrovska pirmais darbs slāvistikā «Institutiones linguae slavicae dialecti veteris» («Slāvu valodas senā dialekta pamati»), kas iznāca 1822. gadā, tāpat krievu matemātiķa Lobačevska ievērojamā disertācija par neeiklīda ģeometriju). Latīņu nomenklatūra botānikā, zooloģijā, medicīnā un farmakoloģijā ir starptautiska līdz šim laikam un tiek lietota visu Eiropas valstu praksē.

Diplomātijā un politikā kopš XVIII gs. beigām, kā jau teikts, valdīja franču valoda, kam XIX gs. pirmajā pusē bija pasaules valodas loma, bet Anglijas koloniālās ekspansijas straujā augšana un angļu politikas nozīme pasaules mērogā XIX gs. otrajā pusē izvirzīja priekšplānā angļu valodu. XX gadsimtā komerciālo un tehnisko sasniegumu dēļ uz šo lomu pretendēja arī Vācija.

Tomēr šis ceļš starptautiskās valodas noteikšanā ir imperiālistisks un var gūt panākumus tikai kolonijās vai puskolonijās.

Jau sen zinātnieki un izgudrotāji domā par starptautisku valodu.

Kā pirmie par labu racionālai mākslīgai valodai, kura varētu izteikt jebkuras mūsdienu zinātnes un filozofijas sistēmas atzinumus, XVII gadsimtā izteicās Dekarts un Leibnīcs. Tomēr šo ieceru īstenošana sākās tikai XIX gs. beigās, kad tika radītas mākslīgās valodas — volapiks, esperanto, ido utt.

1880. gadā vācu katoļu mācītājs Šleiers publicēja volapika projektu (*vol-a* — 'pasaules-' un *pūk* — 'valoda', t. i., 'pasaules valoda').

1887. gadā Varšavā parādījās esperanto projekts, ko izveidoja ārsts L. Zāmenhofs. Esperanto nozīmē — 'cerošais' (divdabis no darbības vārda *esperī*).

¹ Sk. «Язык и литература», вып. VII, 1931, В. Larina, N. Dmitrijeva, A. Bapaņņикова un M. Gitlica rakstus par žargonu, tāpat grāmatu В. М. Журмунский. Национальный язык и социальные диалекты (1936). Lielisks paraugs deklasēto iedzīvotāju slāņu žargona izlietojumam ir Bertolta Brehta luga «Trīsgrašu opera».

Esperanto valoda ļoti ātri guva panākumus daudzās zemēs, pirmām kārtām kolekcionāru (sevišķi filatēlistu), sportistu, komersantu vidū; to atbalstīja arī daži filologi un filozofi. Esperanto valodā parādījās ne tikai šīs valodas mācību līdzekļi, bet arī dažāda literatūra, ieskaitot daiļliteratūru — gan tulkoto, gan oriģinālo. Oriģinālliteratūru esperanto valodā diez vai vērts atbalstīt, jo esperanto un citas mākslīgās valodas vienmēr paliek sekundāras, darišanu valodas, t. i., tādas, kas eksistē ārpus stilistikas. Esperanto vienmēr tiek lietota kā palīgvaloda, sekundāra, eksperimentāla valoda, ko izmanto samērā šaurā vidē. Tāpēc esperanto sfēra ir tīri praktiska; tā ir tieši palīgvaloda, starpniekvaloda, pie tam tikai tur, kur runā rietumu valodas. Citas starptautiskās palīgvalodas (adžuvanto, ido) vispār nav guvušas panākumus.

Visi šādi veidojumi var nostiprināties tikai noteiktā praktiskā sfērā, nepretendējot būt valodai vārda tiešā nozīmē. Tādiem saziņāšanās palīglīdzekļiem nav galveno īstas valodas īpašību — vistautas rakstura un dzīvas attīstības, ko nevar aizstāt orientēšanās uz starptautisko terminoloģiju un uz vārddarīšanas un teikumu veidošanas ērtumu.

Ista starptautiska valoda var veidoties tikai vēsturiski uz reālo nacionālo valodu bāzes sakarā ar sociālisma uzvaru visā pasaulē un jauna tipa nāciju attīstību.

Kā jau teikts, pasaules valodas pašlaik pārdzīvo dažādus vēsturiskās attīstības posmus, kas atkarīgs no dažādiem sabiedriskajiem apstākļiem, kuros atrodas šo valodu runātāji.

Paralēli siko koloniālo tautību ģinšu un cilšu valodām (Āfrikā, Polinēzijā) eksistē tautību valodas, ko runā mazākumtautības (velsiešu un skotu valoda Anglijā, bretoņu un provansiešu valoda Francijā); Anglijas, Francijas, Itālijas nacionālās valodas ir buržuāzisko nāciju valodas.

Ipaši apstākļi tautību un nāciju valodu attīstībai ir Padomju Savienībā. Tās ir sociālistisko tautību un nāciju valodas.

92. §. VALODA SOCIĀLISTISKAJĀ SABIEDRIBĀ

Jauni apstākļi valodu attīstībai rodas pēc proletāriskās revolūcijas uzvaras un sociālistiskās iekārtas nodibināšanas tālākai pārejai uz komunismu.

Viens no galvenajiem pasaulē pirmās sociālistiskās valsts — Padomju Sociālistisko Republiku Savienības principiēm izteikts PSRS Konstitūcijas 123. pantā.

«123. pants. PSRS pilsoņu tiesību vienlīdzība neatkarīgi no viņu tautības un rases visās saimnieciskās, valsts, kultūras un sabiedriski politiskās dzīves nozarēs ir negrozāms likums.

Jebkādu tiešu vai netiešu tiesību ierobežošanu vai, otrādi, tiešu vai netiešu priekšrocību nodibināšanu pilsoņiem atkarībā no viņu rases un nacionālās piederības, kā arī jebkādu rases vai nacionālā pārākuma vai naida un nievāšanas sludināšanu — soda likums.»

Nacionālais jautājums bija ļoti svarīga problēma pirmajā valstī, kas nostājās uz komunistiskās sabiedrības uzcelšanas ceļa, jo PSRS ir daudznāciju valsts, kurā ir gan attīstītas nācijas ar senu kultūru (Armēnijā, Gruzijā), gan jaunas nācijas (Kazahijā, Kirgizijā, Tadžikijā), gan tautības, kas nav pāraugušas nācijās (ziemeļu, Tālo Austrumu un Dagestānas tautas); īpašs stāvoklis ir Baltijā, kuras nācijas pārdzīvojušas buržuāziskās attīstības posmu un iekļāvušās Padomju Savienībā.

Dažādie Kaukāza, Vidusāzijas, Baltijas, Sibīrijas teritoriālie un dabas apstākļi un dažāda šo teritoriju iedzīvotāju vēsturiskais liktenis radīja lielas grūtības vienota šo nāciju un tautību kultūras attīstības plāna izstrādāšanai apstākļos, kad tiek celts sociālisms un notiek pāreja uz komunismu. Pareizu kursu šeit palīdz noteikt V. I. Ļeņina norādījumi, kurš rakstīja:

«Kamēr pastāv nacionālas un valstiskas izšķirības starp tautām un valstīm, — bet šīs izšķirības turēsies vēl ļoti, ļoti ilgi pat pēc proletariāta diktatūras realizēšanas vispasaules mērogā, — visu zemju komunistiskās strādnieku kustības internacionālās taktikas vienība prasa ne dažādību novēršanu, ne nacionālo izšķirību iznīcināšanu..., bet tādu komunisma pamatprincipu (Padomju vara un proletariāta diktatūra) lietošanu, kas *pareizi modificētu* šos principus *atsevišķos gadījumos*, pareizi tos pielāgotu nacionālām un nacionāli valstiskām īpatnībām.»¹

Tā kā valoda ir svarīgākā nācijas pazīme, tad, dabiski, nacionālā politika pirmām kārtām skar valodas un to attīstību. Valodas attīstība saistīta ar literārās valodas izveidošanu, kuras pamatā ir rakstības radīšana. PSRS pastāvēšanas laikā ap 60 valodu ieguvušas rakstību un līdz ar to iespēju mācīties skolā dzimtajā valodā.

V. Avrorins pareizi norādījis: «.. efektīvākais ceļš.. ir vispusīga kultūras nacionālo formu, to skaitā arī nacionālo valodu izmantošana un attīstīšana. Tieši ar nacionālo valodu palīdzību tautas pilnīgāk un ātrāk apgūst kultūras sociālistisko saturu.»²

PSRS tautu valodu veidošanā un normēšanā ir daudz grūtību, no kurām galvenā ir tā dialekta izraudzīšanās, kurš liekams pamatā literārajai valodai. Ir gadījumi, kad diviem stipri atšķirīgiem

¹ V. I. Ļeņins. Raksti, 3i. sēj. 68. lpp.

² В. А. Аврорин. Ленинская национальная политика и развитие литературных языков народов СССР. «Вопросы языкознания», 1960, № 4, 7. lpp. Par rakstības attīstību PSRS tautām sk. arī grāmatu Н. Д. Дешериева. Развитие младописьменных языков народов СССР. 1958.

dialektiem ir vienādas tiesības, un tad rodas divas paralēlas literāras valodas (piemēram, erze-mordviešu un mokša-mordviešu valoda). Grūtības rodas arī tad, ja runātāju skaita ziņā neliela tautība izkaisīta lielā teritorijā pamīšus ar citu tautību iedzīvotājiem (piemēram, hanti Rietumsibīrijā vai evenki Austrumsibīrijā). Labvēlīgus apstākļus literārās valodas stabilizācijai nodrošina kāda agrāk lietota rakstība, kaut arī tai nebūtu bijis vīstautas raksturs (piemēram, arābu rakstība tatāriem, uzbekiem, tadžikiem)¹.

Sevišķa loma PSRS tautu dzīvē ir krievu valodai ne tikai tāpēc, ka krieviski runājošie ir skaitliskā pārsvarā, bet pirmām kārtām kā PSRS nāciju un tautību savstarpējo sakaru valodai mutvārdu saziņā un arī saziņā ar vārdnīcu palīdzību.

Krievu valoda ir galvenais PSRS nacionālo valodu leksikas bagātināšanās avots, sevišķi politiskās, zinātniskās un tehniskās terminoloģijas laukā.

Ļeņinskā nacionālā politika devusi PSRS tautām iespēju atīstīt savu daiļliteratūru, radīt teātra uzvedumus dzimtajā valodā un bagātināt savu kultūru ar krievu un pasaules klasikas tulkojumiem. Nacionālie dzejnieki, prozaīki, dramaturgi un tulkotāji radījuši daudz vērtīgu mākslas darbu.

Vietējās un Vissavienības nozīmes zinātniskajās iestādēs notiek liels darbs nacionālās folkloras vākšanā, PSRS tautu seno rakstu pieminekļu pētišanā un izdošanā.

Dialektologi regulāri organizē ekspedīcijas un papildina materiālus par izloksnēm, lai sastādītu monogrāfiskus aprakstus, dialektoloģiskas kartes un atlantus.

PSRS Zinātņu akadēmija kopā ar savienoto republiku zinātņu akadēmijām un savām filiālēm sastāda aprakstošas un salīdzinošas PSRS tautu valodu gramatikas un dažādas vārdnīcas.

Nacionālo valodu un literatūru uzplaukums ir viens no galvenajiem Padomju Savienības tautu sasniegumiem.

PAMATLITERĀTŪRA VII NODAĻAI

F. Engelss. Dabas dialektika, nodaļa Darba loma pērtiķa tapšanā par cilvēku. *K. Markss, F. Engelss.* Darbu izlase divos sējumos, II sēj. R., 1950.

F. Engelss. Ģimenes, privātīpašuma un valsts izcelšanās. *K. Markss, F. Engelss.* Darbu izlase divos sējumos, II sēj. R., 1950.

V. I. Ļeņins. Kas tie tādi «tautas draugi» un kā viņi karo pret sociāldemokrātiem. Raksti, I. sēj.

V. I. Ļeņins. Kritiskas piezīmes nacionālajā jautājumā. Raksti, 20. sēj.

V. I. Ļeņins. Par nāciju pašnoteikšanās tiesībām. Raksti, 20. sēj.

¹ Sk. *B. A. Аврорин.* Ленинская национальная политика и развитие литературных языков народов СССР. «Вопросы языкознания», 1960, № 4, 11. lpp.

- Р. И. Аванесов.* Очерки русской диалектологии. ч. I. М., Учпедгиз, 1949.
«Вопросы теории лингвистической географии», под ред. *Р. И. Аванесова.*
М., Изд. АН СССР, 1962.
- В. М. Жирмунский.* Национальный язык и социальные диалекты. Л.,
изд. «Художественная литература», 1936.
- П. С. Кузнецов.* Русская диалектология. Изд. 3, исправленное. М.,
Учпедгиз, 1960.
«Русская диалектология». М., изд. «Наука», 1964.

Starptautiskās fonētiķu asociācijas transkripcija uz latīņu grafētikas pamata

		Bilabial Bilabālie	Labiodental Labiodentālie	Dental and Alveolar Dentālie un alveolārie	Retroflex Retrofleksīvie	Palato- alveolar Palatāli alveolārie	Alveolo- palatal Alveolāri palatālie	Palatal Palatālie	Velar Velārie	Uvular Uvulārie	Pharyngeal Faringālie	Glottal Glotālāie
Plosive Eksplozīvie		p b		t d	t̪ d̪			c ɟ	k g	q ɢ		ʔ
Nasal Nasālie		m	ɱ	n	ɳ			ɲ	ŋ	ɴ		
Lateral Fricative Laterāli frikatīvie				ɬ ɮ								
Lateral Non-fricative Laterāli nefrikatīvie				l	ɭ			ʎ				
Roller Rullē				r						ʀ		
Spirant Spiranti				ɾ						ʀ		
Flapped Vienpāsitena				ɽ	ɽ					ʀ		
Fricative Frikatīvie		ɸ β	f v	θ ð s z ʃ ʒ	ɬ ɮ	ʃ ʒ	ɸ β	ç ʝ	x ɣ	χ ʁ	ħ ʕ	h ɦ
Frictionless Continuants and Semi-vowels Nefrikatīvie durāli- vie un puspatstāvīgi		w	ʋ	ɹ				ʝ (ɥ)	(w)	ʁ		
Close Saurie	(y ɥ u)							ɨ ɯ	ɯ			
Half-close Pusaurie	(ɤ ɔ)							ɛ ɐ	ɤ			
Half-open Pusplatīvie	(æ ɶ)							ɛ œ	æ ɶ			
Open Platīvie	(ɑ ɒ)							ɛ œ	æ ɶ			

(Sekundārās artikulācijas norādītas iekavās)

Līdzskani
Consonants

Patskani
Vowels

Krievu tekstu transliterācija latīņu alfabētā (dazādu sistēmu kopsavilkums)

Nr.	Krievu alfabēta burti	PSRS ZA 1951.-1957.g.	PSRS ZA 1906.-1925.g.	PSRS ZA 1939g.	JSO TC -46	ASV Kongresa bibliotēka un RgS	Krievijas ģeogrāfijas biedrība 1911.g.	OCT BKC №8483 1935.g.	Teplova 1951.gadā izdarītie OCT №8483 labojumi (*-1923.g. mūslims)	Sakaru TK	Ārējās tirzniecības TK	Krievu alfabēta latinizācijas projekti 20.gados	
												N. Jakovļevs	B. Larins
1	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
2	б	б	б	б	б	б	б	б	б	б	б	б	б
3	в	в	в	в	в	в	в	в	в	в	в	в	в
4	г	г	г	г	г	г	г	г	г	г	г	г	г
5	д	д	д	д	д	д	д	д	д	д	д	д	д
6	е	е e aiz līdzskapiem je vārda sākumā, aiz parast. b un ъ	е	е e aiz līdzskapiem je pārējos gadījumos	е	е	е	е	е e aiz līdzskapiem je aiz pat. skapiem, varojošām	е	е	е	е
7	ё	ё O aiz līdzskapiem O aiz vārda sākumā, aiz parast. b un ъ	ё	ё O ч, ю, ъ, ж jo pārējos gadījumos	ё	ё	ё	ё	ё o yo	ё	ё	о [jo]	ô [jo]
8	ж	ж	ж	ж	ж	ж	ж	ж	ж	ж	ж	ж	ж
9	з	з	з	з	з	з	з	з	з	з	з	з	з
10	у	у i vārda sākumā, aiz parast. skapiem un līdzskapiem ji aiz б	у	у ji aiz б i pārējos gadījumos	у	у	у	у	у i yi	у	у	у	у
11	щ	щ	щ	щ	щ	щ	щ	щ	щ	щ	щ	щ	щ
12	к	к	к	к	к	к	к	к	к	к	к	к	к
13	л	л	л	л	л	л	л	л	л	л	л	л	л
14	м	м	м	м	м	м	м	м	м	м	м	м	м

PRIEKŠMETU RĀDITĀJS

Priekšmetu rādītājā ietvertas grāmatas svarīgākās tēmas. Uzrādītas lappuses, kur atrodami minētie termini vai aplūkots attiecīgais jautājums. Ar kursīviem (slīpajiem) cipariem apzīmētas lappuses, kur dota attiecīgā jēdziena definīcija; ar stāvajiem cipariem apzīmētas lappuses, kur jēdziens pieminēts. Paralēļajiem terminiem (sinonīmiem) dotas norādes uz pamatterminiem.

- Ablauts — 227, 230
 Absolūtais apzīmējamaiss — 268, 275
 Abstrakcija — 20, 38, 39, 245, 380, 383
 Abstraktā nozīme — 201, 202
 Abstraktuma kategorija — 257
 Afiksācija — 204, 210, 212, 229, 230, 238, 256, 366, 367, 368, 371, 372
 Afiksālās valodas — 366, 367
 Afikss — 24, 92, 212, 217—219, 220, 221, 234, 238, 239, 255, 262, 290, 366, 371, 372, 399, 401
 Afrikātas — 133, 135, 299
 Aglutinācija — 218—222, 254, 372, 399
 Aglutinējošās valodas — 368, 369, 370, 371—373
 Ahronija — 37
 Aicinājuma (apelatīvā) funkcija — 23
 Aizguvumi — 105, 106
 Akcents — 180, 385
 Akcidence — 257
 Akomodācija — 157—159, 178
 Aktīvā leksika — 103, 104, 387
 Aktīvie orgāni — 135
 Akustika — 41, 122—124
 Akustiskais komplekss — 25
 Alfabēts — 22, 38, 44, 286, 289, 291, 292, 293, 298—301
 Algoritms — 45
 Aloēmija — 252
 Alofoni — 219, 227, 231
 Alomorfi — 219, 231
 Alveolārie līdzskaņi — 129
 Alveolas — 129, 133
 Amorfās valodas — 367
 Analītiskā struktūra — 254—256, 413
 Analītiskās valodas — 367—369, 372, 373
 Analogija — 226, 227, 230, 231, 394, 397, 401, 402
 Anekdote — 71
 Antonīmi — 75—78, 87, 116
 Antropoloģija — 42, 381
 Aorists — 399
 Apgrieztā (inversā) vārdnīca — 118
 Apostrofs — 35, 243
 Apstākļi — 251, 269, 272, 368
 Apstākļa vārds — 210, 245, 249, 252, 260
 Apvidvārds — 75
 Apvidvārdu vārdnīca — 118
 Apzīmējamaiss loceklis — 263, 265—267, 268
 Apzīmējošais loceklis — 263, 265—267, 268
 Apzīmētājs — 269, 271, 272, 368
 Ārējā sintagma — 264, 265
 Argo — 417
 Arhaismi — 387, 388
 Arheoloģija — 42, 381
 Arhetips — 318, 319, 321, 327, 328
 Artikulācija — 25, 130, 131, 135, 145, 158, 159, 162, 182—185, 188, 189
 Artikulācijas veids — 133, 134, 135, 140, 141
 Artikulācijas vieta — 134, 135, 140, 141
 Artikulārais komplekss — 25
 Artikulāri akustiskā vienība — 25, 26
 Artikulēta runa — 379
 Artikulēta skaņa — 124
 Artikuls — 60, 92, 211, 240—243, 255, 256, 400
 a-runā — 407, 414
 Asimilācija — 159—162, 164
 Asimilācijas virziens — 159—161
 Asociācija — 167
 Aspirācija — 126, 140
 Aspirātas — 140
 Atbilstmju sistēma — 323—325

- Atkārtojums (reduplikācija) — 204,
 209, 232—234, 254, 258, 370, 372
 Atributīva sintagma — 265
 Atribūts — 265
 Ātrraksts — 293, 294
 Atsevišķais pakārtojums — 276
 Atsevišķais paralēlais pakārtojums —
 278
 Atstatā asimilācija — 159—161
 Atstatā disimilācija — 162, 163
 Atšifrēšana — 40, 287—289, 311
 Attēlošanas (reprezentatīvā) funkci-
 ja — 23
 Atvasināts vārds — 24, 94, 103, 386
 Atvērums (mutei) — 131, 132, 140
 Augstie patskaņi — 141
 Augsts pacēlums — 143, 146
 Augsts stils — 114, 115, 409, 415
 Augstums (skaņai) — 122, 123, 150
 Aukslējas — 124, 128, 134, 135, 183,
 184
 Automātiskā analīze — 45
 Automātiskā sintēze — 45

 Balsene — 124—126, 130, 183, 185,
 188, 189, 380
 Balsīgie līdzskaņi — 128, 131
 Balsīgo līdzskaņu pārvēršanās nebal-
 sigos — 393
 Balsīgums — 170
 Balss — 127, 128, 130, 141
 Balss saites — 123, 125—127, 183
 Balss sprauga — 125
 Barbarismi — 108, 109, 410
 Bārija ziede — 185
 Bāze — 16, 17, 383
 Bernu valoda — 13, 167, 226
 Bežpersonas teikumi — 274
 Bezsaikļa saistījums — 279
 Bilabiālie līdzskaņi — 136
 Bits (binits) — 44
 Brīvais uzsvars — 155
 Brīvi vārdu savienojumi — 94
 Brīvs ceļš (mutē) — 133
 Bronhi — 124, 125
 Burts — 22, 27, 32, 121, 122, 291, 292,
 297—301
 Bustrofedons — 292

 Celma daļa (vārdam) — 206, 207, 208
 Celmizolejošās valodas — 370
 Celms (vārda) — 121, 199, 203, 215,
 219, 220—222, 239, 249
 Cerebrālie līdzskaņi — 129
 Cietās aukslējas — 128, 129, 133, 134
 Cietie līdzskaņi — 135, 158, 172, 173,
 175, 230, 393, 394
 Cietums (līdzskaņu) — 159, 170
 Cilpas (oscilogrāfam) — 190, 191

 Cipari — 297
 Citāts — 19, 98, 99

 Čuksti — 127, 128

 Daļēja asimilācija — 159
 Darba izsaucienu teorija — 378
 Darbības vārds — 198, 203, 204, 208,
 210, 213, 230, 240, 243—245, 250, 252,
 254, 255, 257—261, 266, 399, 401
 Daudzvalodu vārdnīca — 117, 118,
 314, 315
 Dažādvieta uzsvars — 155
 Deguna dobums — 123, 125, 128
 Deguna rezonators — 188
 Deiktiskā funkcija — 29
 Deklinācija — 209, 226, 258, 259, 320,
 386, 399, 400, 413
 Delabjalizācija — 229
 Delimitatīvā funkcija — 179, 180
 Demotiskā rakstība — 287
 Dentālie līdzskaņi — sk. zobēņi
 Derivācijas jēdzieni — 372
 Derivatīvā nozīme — 201, 202, 203,
 213, 221
 Dēvanāgarī rakstība — 290, 291
 Dezafiksācija — 204
 Diafragma — 124, 125
 Diahronija — 34—38, 394
 Diakritiskās zīmes — 22, 23, 291, 299,
 300, 308
 Dialektoloģija — 406, 407
 Dialekts — 17, 40, 122, 166, 167, 310,
 313, 314, 318, 320, 323, 327, 382,
 391, 392, 394, 395, 397, 403, 406—
 408, 410, 411, 416
 Dierēze — 164
 Diferenciālās pazīmes — 171, 175, 178,
 229, 232
 Diftongs — sk. divskanis
 Dinamiskais uzsvars — 153
 Disimilācija — 162—164
 Distribūcija — 172
 Diverģence — 396, 398
 Divkopu teikumi — 274, 281
 Divskaitlis — 258
 Divskanis — 152, 321, 384
 Divvalodu vārdnīca — 117
 Dorsālie līdzskaņi — 129
 Dubleti — 72, 89, 414, 416
 Duratīvās skaņas — 130, 131
 Dzimte — 201, 210, 217, 241, 242, 247,
 257, 258, 266, 414
 Dzīves konteksts — 84, 85
 Dzīvnieku valoda — 14, 15
 Dzīvo būtnu apzīmējumu kategorija —
 258

 Eifēmisms — 78, 79
 Eksistenciāli teikumi — 274

- Ekskursija — 130, 134, 153, 187
 Eksperimentālā fonētika — 122, 181—194
 Ekspirācija — 132
 Ekspiratoriskais uzsvars — *sk.* dinamiskais uzsvars
 Eksplozīvie līdzskaņi — 133, 134
 Eksplozīvi laterāli līdzskaņi — 164
 Eksplozivitāte — 171
 Ekspresija — 28, 251
 Ekspresīvā funkcija — 23, 28, 87, 89, 378
 Ekspresīvā leksika — 113
 Elipse — 84, 85
 Elpvads — 124, 125
 Enciklopēdiskā vārdnīca — 117
 Enklitika — 150
 Enklīze — 150
 Entropija — 44
 Epentēze — 165, 166
 Etimoloģija — 25, 65, 80—84, 304, 328
 Etimoloģiskais princips — 303, 304
 Etimoloģiskā līgza — 223
 Etimoloģiskās atbilstmes — 314, 324
 Etnogrāfija — 41, 381
- Falsets — 127, 128
 Faringa dobums — 123, 125
 Farings — 128
 Faulāli līdzskaņi — 164
 Filoloģija — 43
 Filtri — 191
 Fizioloģija — 40, 41, 122
 Fleksija — *sk.* galotne
 Fleksīvās valodas — 366, 367, 369, 371, 372
 Fleksīvi aglutinatīvās valodas — 371, 372
 Fonācija — 128
 Fonēma — 22, 27, 39, 41, 116, 122, 167—180, 200, 203, 208, 210, 219, 224, 225, 227, 231, 249, 262, 292, 297—303, 305, 395, 396, 398, 399
 Fonēmas pamatveids — 173, 174, 177, 224, 395
 Fonemātiskais modelis — 395
 Fonemātiskais princips — 302—304
 Fonemātiskā transkripcija — 305, 306
 Fonēmu mija — 398
 Fonēmu sistēma — 175
 Fonētika — 20, 46, 105, 106, 121—194, 226, 374, 376, 383—386, 389, 396, 397, 407, 413, 414
 Fonētiskais princips — 302
 Fonētiskā sistēma — 175—180, 395, 396, 398
 Fonētiskās mijas — 224, 393, 394
 Fonētiskā transkripcija — 305, 306
 Fonētiskie izrunas apstākļi — 171, 230
- Fonētiskie likumi — 69, 82, 320, 321, 327, 392—394, 397, 402
 Fonētiskie procesi — 153—167, 396
 Fonogrāfija — 290, 291, 297
 Fonoloģija — 23, 168—174, 179, 228
 Formālā daļa (vārdam) — 206, 207, 208
 Formants — 124, 194, 220
 Formas nullrādītāji — 208
 Forma valodā — 367, 370
 Formveidojošais elements — 221
 Formveidošana — 202
 Frāze — 27, 149, 154, 250, 251
 Frazeoloģija — 99, 100
 Frazeoloģiskie kopojumi — 96
 Frazeoloģiskie saaugumi — 95
 Frazeoloģiskie savienojumi — 75
 Frazeoloģiskie vienojumi — 95, 96
 Frāzes uzsvars — 149, 251
 Frikatīvie līdzskaņi — 133, 134, 136—138
 Frikatīvitāte — 170
 Fūzija — 218—222, 254, 372
 Fuzīvās valodas — 372, 373
- Gaisa svārstības — 123
 Gallicisms — 111, 112
 Galotne — 39, 60, 80, 121, 177, 203, 212, 213, 238, 248, 256, 266, 316, 317, 326, 401, 414
 Galvenā daļa (sastata izteicējam) — 271, 399
 Garie patskaņi — 148
 Garums (skaņai) — 123, 178
 Gingivālie līdzskaņi — 129
 Glagolica — 293, 332
 Glāids — 158
 Grafētika — 233, 296, 297
 Gramatika — 9, 19, 20, 46, 60, 61, 105, 121, 195—197, 268, 376, 383, 385, 389, 399, 400, 413, 414, 417
 Gramatiskā abstrakcija — 195—197, 259, 261, 268
 Gramatiskā forma — 199, 200, 205—211, 257
 Gramatiskais paņēmieni — 200, 203—205, 209, 211—253, 257, 258
 Gramatiskā kategorija — 204, 205, 240, 241, 256—259, 324, 399, 400
 Gramatiskā nozīme — 200—202, 203—205, 209, 211, 212, 216, 219, 223, 238, 239, 243, 245, 247, 254, 255, 257, 259, 261, 400
 Gramatiskā sistēma — 399
 Gramatiskās mijas — 227—232, *sk.* iekšējā fleksija
 Gramatiskā uzbūve — 374, 399
 Gredzenskrimslis — 125

- Konfikss — 215, 216
 Konjugācija — 209, 259, 320, 386, 399, 413
 Konkrētā nozīme — 201, 202
 Konsonantiskā rakstība — 291, 297
 Konsonantisms — 140, 320, 386, 396
 Kontaktā asimilācija — 159—161
 Kontaktā disimilācija — 162, 163
 Konteksts — 72, 75, 84, 85, 86, 89, 101, 117, 280, 283
 Kontrasta intonācija — 251
 Konverģence — 395, 398
 Konversija — 70, 240, 247
 Kopības kategorija — 257
 Kopības lietvārdi — 210, 220, 227, 253, 259
 Kopīgais pakārtojums — 275, 276
 Kopīgais paralēlais pakārtojums — 278
 Kopīga valoda — 408
 Korelācija — 174, 175, 398
 Korelatīvie vārdi — 277
 Koronālie līdzskaņi — 129
 Krievu alfabēts — 292, 298, 299—301
 Krītošais uzsvars — 154
 Krītošs divskanis — 152
 Kursivs — 294
 Kvalitatīvā redukcija — 155, 156, 157
 Kvantitatīvais uzsvars — 154
 Kvantitatīvā redukcija — 155—157
- «Kēdes» (fonētikā) — 176
 Ķīlraksts — 289
- Labialitāte — 170
 Labializācija — 143, 144, 229
 Labializētie patskaņi — 143
 Labiodentālie līdzskaņi — 136
 Laiks — 203, 207, 243, 255, 257, 264, 265, 399
 Laringālā hipotēze — 322, 323
 Laringofons — 190
 Laringoskops — 183
 Laterālie līdzskaņi — 133
 Latīņu alfabēts — 292, 293, 298, 299
 Leksēma — 94, 196, 197, 201, 202, 209, 213, 222, 246, 269, 270, 272, 274, 278
 Leksika — 20, 27, 61, 105, 199, 200, 289, 376, 385, 386, 413
 Leksika kā sistēma — 105—115, 116
 Leksikalizējušies vārdu sakojumi — 49, 94, 95, 96, 99, 237, 264, 272
 Leksikas slāņi — 105—115, 386
 Leksikogrāfija — 117—119
 Leksikoloģija — 18, 46, 47—117, 252
 Leksiskā abstrakcija — 195
 Leksiskais lauks — 116, 117
 Leksiskā nozīme — 50, 70, 196, 201, 202, 203, 210, 213, 238, 239, 245, 254, 259
 Līdzskaņi — 128, 131, 132, 133—140, 158, 216, 217, 225, 291, 292
 Līdzskaņu mija — 227, 229, 249
 Līdzskaņu mikstinašana — 158
 Līdzskaņu pārvirze — 313, 327, 396, 397
 Lielie burti — 293
 Lietojuma biežums — 199
 Lietvārds — 58, 60, 88, 203, 208, 210, 213, 221, 240, 241, 247, 250, 255, 257, 258, 260—262
 Ligatūra — 291, 299
 Lineārā forma — 209, 210, 223
 Lingvistiskā ģeogrāfija — 406
 Literārā valoda — 312, 391, 395, 407, 409—416, 421
 Literatūrzinātne — 43
 Locījums — 121, 201, 203, 210, 217, 218, 257—259, 270, 399—401
 Loģika — 40
 Loģiskais uzsvars — 149, 251
 Lokalizācija — 175, 229
 Lokāmais divdabis — 228, 243, 259, 271, 399, 400, 416
 Lūpas — 124, 128, 129, 134, 135, 182, 184, 185
 Lūpeņi — 135
- Madera analizators — 190
 Magnetotons — 185—187, 190, 407
 Mainīgs uzsvars — 155
 Makaroniskā maniere — 100
 Mašintulkošana — 45
 Matemātika — 43, 44
 Matemātiskā loģika — 44
 Matemātiskā statistika — 44
 Matemātiskā valodniecība — 44
 Mazie burti — 294
 Medicīna — 41
 Mēle — 124, 128, 129, 130, 134, 135, 182—185
 Mēles galiņš — 129, 133
 Mēles mugura — 129
 Mēles pacēlums — 182, 229
 Mēles pakāļējā daļa — 129, 134, 135, 142, 146
 Mēles priekšējā daļa — 129, 142, 145, 146
 Mēles sakne — 129
 Mēles vidējā daļa — 129, 133, 135, 142, 146
 Melodija — 149
 Melodika — 149
 Membrānas — 188
 Metafora — 64—66
 Metatēze — 166, 167, 328
 Metonīmija — 66, 67, 83, 287
 Mija — 77, 208, 223—227

- Mikrofons — 190
 Mikrofotogrāfija — 185
 Mikstās aukslējas — 128, 133
 Mikstais līdzskaņi — 14, 135, 158, 159, 172, 173, 175, 230, 293, 294
 Mikstums (līdzskaņu) — 159, 170
 Mirusi valoda — 310, 318, 408, 412
 Mobilais patskanis — 89, 224, 225
 Modālā nozīme — 250
 Modālās kategorijas — 265
 Modālie vārdi — 61, 280
 Modelis — 197, 198, 268, 281, 388
 Momentānās skaņas — 130, 131
 Monoftongs — 152
 Monotonalitāte — 248
 Morfēma — 20, 24, 27, 28, 40, 41, 49, 116, 169, 170, 176, 177, 179, 180, 200, 203, 209, 210, 212, 214—216, 219, 221—224, 231, 232, 234, 238, 248, 262, 263, 265, 321, 374, 401, 416
 Morfoloģija — 27, 254, 384—386, 399
 Morfoloģiskais princips — 303, 304
 Morfoloģiskā ligzda — 223
 Morfoloģiskās mijas — 224—226, 227, 229, 394
 Morfonoloģija — 226, 232
 murmel-e — 81, 145
 Muskuļu kustību sajūtas — 182
 Mute — 380
 «Mutes atvērēji» — 132
 Mutes dobums — 123—125, 128, 130
 «Mutes slēdzēji» — 131

 Nācija — 310, 382, 409—411, 420—422
 Nacionālā valoda — 312, 409—417, 420
 Nāseņi — 133, 229
 Nazālās skaņas — 128
 Nazālie patskaņi — 92, 128, 229, 318, 384, 392, 394
 Nazalizācija — 148, 188
 Nebalsīgie līdzskaņi — 126, 131
 Nebalsīgie patskaņi — 126
 Nebalsīgums — 170
 Nedzīvo priekšmetu apzīmējumu kategorija — 258
 Nefonētiskās mijas — 224—232
 Neitrālā leksika — 101, 114, 115
 Neitrālais patskanis — 143, 146, 148
 Nelabalizētie patskaņi — 143
 Nelokāmais divdabis — 245, 273, 400, 407, 414
 Nenoteiksme — 210, 217, 228, 243, 262, 272, 414
 «Nenoteiksmes teikumi» — 274
 Nenoteiktais artikuls — 241, 258
 Nenoteiktās personas teikumi — 274
 Nenoteiktība — 241
 Nenoteiktības kategorija — 258

 Neoloģismi — 387
 Nepabeigtais veids — 204, 230, 243, 249, 252, 257
 Nepaplašināts teikums — 269
 Nepārejošs darbības vārds — 215, 243
 Neperiodiskas svārstības — 123
 Nepieslēgta zilbe — 151, 152
 «Nepilnie teikumi» — 274
 Neproduktīvie modeļi — 197, 198, 199
 Neregulārās mijas — 226
 Nesintaktiskās formas — 206
 Neskaidrā pozīcija — 173, 174, 176—178, 225, 396, 399
 Neuzsvērtā zilbe — 153—155, 156, 157
 Neuzsvērti patskaņi — 123, 224, 396, 399
 Nezilbiska skaņa — 151
 Nolieguma artikuls — 243
 Nomeni — 260, 261
 Nominācija — 49, 50, 60
 Nominatīvā funkcija — 28, 49, 89
 Norādes vārdnīca — 119
 Norādoši teikumi — 274
 Nosacījuma teikumi — 276
 Nosaucoši teikumi — 274
 Noteiktais artikuls — 241, 258
 Noteiktības kategorija — 241, 258
 Nozīme — 22, 23, 26, 50, 74—77, 80—82, 87, 92, 94, 116, 118, 167, 171, 209, 276, 326, 327
 Nozīmes paplašināšanās — 68
 Nozīmes sašaurināšanās — 68
 Nozīmība — 29, 116
 Nozīmju filiācija — 119
 Nozīmju polarizācija — 77
 Nullafikss — 208, 217, 218
 Nullformas — 170, 208
 Nullgalotne — 217, 218, 222
 Nullsaitiņa — 271

 Objekta sintagma — 265
 Objekts — 265
 Onomastika — 53, 55—57, 103, 108, 385
 Opozīcija — 170, 175, 177, 178
 Optiskās zīmes — 284
 Orālās skaņas — 128
 Ortoēpija — 180, 181
 Ortogrāfija — 180, 211, 233, 242, 255, 301—304
 Ortogrāfijas principi — 302—304
 Ortogrāfijas sistēma — 304
 o-runa — 407
 Oscilogrāfija — 190, 191
 Oscilogrāfs — 190
 Oscilogramma — 190, 191
 Otrā signālu sistēma — 15, 32, 50

 Pabeigtais veids — 204, 249, 252, 257
 «Pacēlumus» teorija — 321

- Pakaļējā rinda — 143
 Pakaļējie mēleņi — 135, 398
 Pakaļējie patskaņi — 228, 229
 Pakāpeniskais pakārtojums — 277
 Pakāpeniskas korelācijas — 176
 Pakāpes vārdi — 238, 245
 Pakārtojums — 251, 275, 276—278, 279, 280
 Palatālie patskaņi — 158
 Palatalizācija — 139, 141, 395, 396, 398
 Palatalizētie līdzskaņi — 158
 Palatogrāfija — 184, 187
 Palatogramma — 184
 Paleogrāfija — 295
 Paleontoloģija — 381
 Palielinājuma formas — 210
 Palīga darbības vārdi — 238, 243—245, 399
 Paliglocekļi — 269
 Paligteikums — 273, 275—278
 Paligvārdi — 58, 60, 61, 204, 208, 238—246, 250, 260, 269, 270, 274, 276, 277, 399, 401
 Pamatvaloda — 323, 324
 Pamazinājuma formas — 210, 245
 Papildinātājs — 246, 254, 266, 269, 272, 276, 368
 Papīrs — 289
 Papīruss — 288
 Paplašināti teikuma locekļi — 272
 Paplašināts teikums — 269
 Paradigma — 106, 207, 208—210, 213, 217, 219, 226, 240, 248, 252, 262, 386, 400, 401
 Paradigmātiskā forma — 208, 210, 223
 Paradigmātiskās attieksmes — 200, 386
 Paralēlais pakārtojums — 278
 Pārdalīšanās — 222, 223
 Pareizlasīšanas noteikumi — 158, 181
 Pareizrakstības vārdnīca — 118
 Pareizrunas vārdnīca — 118
 Pārejošs darbības vārds — 215, 243, 272
 Pārkodēšana — 45
 Pārnestā nozīme — 62, 63, 64, 96, 103, 392
 Pārnesums pēc funkcijas — 65, 66
 Partikulas — 238, 240, 258
 Pārvaldījums — 266
 Pasīvā leksika — 74, 104, 107, 324, 387
 Pasīvie orgāni — 135
 Patskaņi — 128, 131—133, 140—149, 158, 172, 173, 183, 216, 217, 230, 291, 299—301, 413
 Patskaņu harmonija — 179, 219, 232, 393
 Patskaņu neutralizācija — 230
 Patskaņu platums — 178
 Patskaņu šaurums — 178
 Pauze — 149, 203, 250, 251
 Perceptīvā funkcija — 27, 122, 141, 167, 172, 173
 Perfekts — 234, 265, 399
 Pergaments — 289
 Periodisks svārstības — 123
 Persona — 203, 210, 243, 266
 Piedēklis — 39, 81, 82, 91, 93, 121, 177, 197, 212, 213, 220—222, 249, 370, 400
 «Piekārtoti paligteikumi» — 280
 Piekļāvums — 267
 Pielikums — 272
 Piekļāvuma teikumi — 276
 Pieslēgta zilbe — 151, 152
 Piesprausti līdzskaņi — 166
 Piesprausti patskaņi — 166
 Piktogrāfija — 284—286, 296
 Piktogramma — 285, 286
 Pilnīga asimilācija — 159
 Pilnnozīmes darbības vārds — 243, 244
 Pilnnozīmes vārdi — 58—60, 61, 238, 250, 260
 Pilnskaņa — 328
 Piramidālie skrimšļi — *sk.* kausiņskrimšļi
 Pirmā signālu sistēma — 15, 50
 Pirmatnīgs vārds — 24, 63
 Pirmforma — 318, 327
 Pirmvaloda — 316, 319, 323
 Platie patskaņi — 140, 143, 144, 148, 149
 Plaušas — 124, 125
 Pluskvamperfekts — 265, 399
 Polimorfisms — 188
 Polisēmija — 63, 65, 69, 70
 Polisintētiskās valodas — 372, 373
 Politonalitāte — 248
 Postfiksācija — 220
 Postfiks — 212—216
 Postpozīcija — 239, 240, 401
 Potenciālā leksika — 104, 105, 107
 Potenciālā predikatīvitate — 272
 Pozīcija — 167, 168, 173, 176, 178
 Pozicionālās pārmaiņas — 153—157
 Praktiskā transkripcija — 306—308
 Predikācija — 265
 Predikatīvā attieksme — 265
 Predikatīva sintagma — 269, 273
 Predikatīvi atributīva sintagma — 273
 Predikatīvi relatīva sintagma — 273
 Predikatīvitate — 272
 Predikatīvs — 260
 Prefiksācija — 204, 212, 220
 Prefikss — *sk.* priedēklis
 Priedēklis — 91, 93, 121, 212, 215, 220, 249, 370

- Priekšējā rinda — 143
 Priekšējie mēleņi — 135
 Priekšējie patskaņi — 228, 229
 Priekšmetiskā attieksme — 23, 49
 Priekšmetiskā nozīme — 50, 201, 202, 203, 218, 239, 414, 415
 Prievārds — 238, 239, 240, 270
 Produktīvie modeļi — 197, 198, 199
 Profesionālās valodas izteicieni — 98
 Progresīvā akomodācija — 158, 159, 393, 395
 Progresīvā asimilācija — 159
 Progresīvā disimilācija — 162, 163
 Proklītika — 150
 Proklīze — 150
 Protēze — 166
 Prozodiskās vienības — 132
 Prozodiskie elementi — 149
 Psiholoģija — 40, 41
 Pūrisms — 112, 412
 Pusatvērta zilbe — 151
 Puskapitālraksts — 294
 Puspatskaņi — 132
- Radniecības apzīmējumi — 324
 Radniecīgas valodas — 313, 314, 322, 323
 Rakstība — 46, 121, 282, 311, 329—352, 376, 417
 Rakstības latinizācija — 292
 Reālā leksika — 104
 Reducētie patskaņi (ь) un (Ь) — 35, 225
 Reducēto patskaņu zušana — 396, 397
 Redukcija — 92, 153, 155—157, 174, 230
 Redundance — 44
 Reduplikācija — *sk.* atkārtojums
 Refleksi — 396
 Reflektoriski izsaučieni — 61
 Regresīvā akomodācija — 158, 159, 394
 Regresīvā asimilācija — 159, 393
 Regresīvā disimilācija — 162, 163
 Regulārās mijas — 225, 226
 Rekonstrukcija — 319—321, 323
 Rekursija — 130, 134, 153, 187
 Relacionārā nozīme — 201, 202, 203, 213, 221, 243, 368, 400
 Relatīva sintagma — 266, 273
 Relatīvie vārdi — 277
 Rentgenogrāfija — 185, 187
 Rentgenogramma — 185
 Rentgens — 185
 Rezonanse — 123, 130
 Rezonatora sienas — 124
 Rezonatora toņi — 123, 124, 128, 130, 131, 141
 Rezonators — 123—126, 128, 130, 141, 142, 156
 Rikle — 124, 128
- Rinda — 143—146
 Ritmiska vārdu grupa — 250
 Ritms — 149
 Robežsignāli — 179
 Runa — 17, 29—34, 121, 262, 265, 282
 Runas akts — 25, 31—33
 Runas aparāts — 124, 125, 377
 Runas darbība — 31, 32
 Runas fonētiskais dalījums — 149—153
 Runas lineārums — 200
 Runas orgāni — 124, 188
 Runāšana — 25, 31, 188
 Runāšanas elpošana — 128
 Rūnu raksts — 293
- Sabiedriskā līguma teorija — 378
 Sagitāls rentgena uzņēmums — 185
 Saiklis — 238, 240, 249, 270, 279
 Saikļa saistījums — 279
 Saikļvārds — 276, 277
 Saīsinājumu salikteni — 237
 Saīsināta sakne — 236
 Saistītais uzsvars — 155, 250
 «Saišķi» (fonētika) — 176
 Saitiņa — 244, 245, 269, 271
 Sakārtojums — 251, 275, 278—281
 Sakne — 80, 91, 93, 121, 177, 201, 202, 210, 212, 213, 216—223, 227, 232, 248, 253, 261, 316, 317, 321, 326, 366, 369, 374, 400
 Sakņizolējošās valodas — 370
 Sakņu jēdzieni — 372
 Salīdzināmās pakāpes — 210, 252
 Salīdzināmā valodniecība — 316
 Salīdzināmi vēsturiskā metode — 25, 315, 328, 374
 Saliktas formas — 243
 Saliktenis — 235, 236, 250, 264, 278, 279, 392
 Salikteni veidošana — 204, 234—238
 Salikts pakārtots teikums — 275, 276
 Salikts sakārtots teikums — 275
 Salikts teikums — 250, 251, 255, 272, 273, 275—278, 279, 280
 «Salikts veselums» — 275
 Sapašana — 26
 Saskaņojums — 262, 266, 370
 Saspriegti patskaņi — 159
 Sastata izteicējs — 271
 Sastata papildinātājs — 270
 Sastata teikuma locekļi — 269, 270, 271, 281
 Sastata teikuma priekšmets — 270
 Sašaurināts ceļš (mutē) — 133
 Savrupinājums — 272
 Savrupināts teiciens — 264, 272, 273
 Semazioloģiskā funkcija — 28, 89
 Semiotika — 39, 40
 SFA (Starptautiskais fonētiskais alfa-bēts) — 135, 146, 147

- Signāls — 51, 284
 Signifikatīvā funkcija — 27, 122, 141, 167, 172—174
 Sillabēma — 291
 Sillabiskā rakstība — 291
 Simboliskais princips — 303, 304
 Simboliskā signalizācija — 283
 Simbolizācija — 372
 Sinekdoha — 67, 68
 Sinhronija — 34—38, 393
 Sinonimi — 23, 24, 72, 73—75, 77, 78, 82, 87, 92, 101, 115, 116, 118, 388, 389
 Sintagma — 40, 200, 263—267, 269, 272—275
 Sintagmas loceklis — 263, 264, 266
 Sintagmātika — 200
 Sintagmātiskās attieksmes — 200
 Sintakse — 27, 94, 254, 262
 Sintaktiskās formas — 206
 Sintētiskā struktūra — 254—256, 413
 Sintētiskās valodas — 367, 369, 372, 373
 Skaidrā pozīcija — 173, 174, 176—178, 225, 396
 Skaidrojošā (vienvalodas) vārdnīca — 117, 119
 Skaitlis — 203, 207, 210, 211, 214, 217, 218, 228, 229, 242, 253—259, 266
 Skaitļa vārds — 58—60, 61, 239, 258, 260, 261, 271, 324
 Skanēni — 131, 173
 «Skaņkvalitāte» — 168
 «Skaņkvantitāte» — 168
 Skaņu atbilstes — 80, 314, 318, 326, 327
 Skaņu atdarināšana — 14, 21, 88, 167, 233, 377
 Skaņu atdarināšanas teorija — 377
 Skaņu simbolika — 167
 Skaņu valoda — 282
 Skaņu vienība — 121
 Slēdzeni — 133, 136, 138, 139
 Slēdziens — 19, 40
 Slēgta zilbe — 151, 152, 230
 Slēgts ceļš (mutē) — 133
 Slēguma aizturējums — 131, 134
 Slēgums — 133, 134, 165
 Slepnrūna (kriptoloģija) — 79
 Slēptā sintagma — 264, 265
 Socioloģija — 40
 Sonantiskais koeficients — 321
 Sonorās skaņas — 131, 140, 141, 152
 «Spārnotie vārdi» — 99, 118
 Spektrogrāfija — 191—194
 Spektrogrāfs — 191—194
 Spektrogramma — 191—194
 Spiranti — sk. frikativie līdzskaņi
 Spontānie likumi — 396
 Spraudzeni — sk. frikativie līdzskaņi
 Spriedums — 19, 40
 Starpsaišu sprauga — 125
 Starpskrīmšļu sprauga — 125
 Starptautiskā valoda — 419, 420
 Starpzobu sprauga — 129
 Stilistika — 100, 101, 105—115, 246—248, 414, 415, 420
 Stiprie darbības vārdi — 198, 228, 231, 401, 413
 Stiprie līdzskaņi — 132
 Stiprums (skaņai) — 123
 Substantivācija — 240, 241
 Substitūcija — 385
 Substrāts — 384—386, 397, 406
 Sūcošās skaņas — 135
 Sufiksfleksija — 214
 Sufikss — sk. piedēklis
 Sugavārdi — 38, 52, 53—55
 Superstrāts — 384, 385, 412, 413
 Supletīvisms — 204, 252, 253
 Supozīcija — 60, 239
 Svārstību amplitūda — 123
 Svelpeņi — 135, 392, 395
 Svešvalodas mācīšanas metodika — 375
 Saurie patskaņi — 140, 143, 144, 148, 149
 Šķirklis — 118, 119
 Šķirkļu saraksts — 119
 Šņaceņi — 135, 225, 392, 395, 398
 Tabu — 78, 79
 Takts — 149, 150
 Tāšu raksti — 42, 407
 Tautas etimoloģija — 83, 84, 90
 Tautība — 310, 382, 420—422
 Teikuma locekļi — 58, 60, 61, 95, 203, 238—240, 242, 244, 250, 261, 262, 269, 273, 370
 Teikuma locekļu vienlīdzīgums — 279
 «Teikuma priekšmeta palīgteikums» — 275
 Teikuma priekšmets — 246, 254, 269, 272—274, 276, 368
 Teikums — 20, 27, 28, 41, 61, 170, 196, 200, 203, 208, 238, 241, 250, 251, 255, 264, 267, 268—272, 273—278, 280, 368
 Teksts — 44, 280
 Tematiskie patskaņi — 215, 249
 Tembrs — 123, 124, 128, 131, 150
 Temps — 250, 251
 Terminoloģija — 85—94, 118, 310, 378, 384, 420
 Terminoloģijas vārdnīca — 118
 Termiņš — 18, 76, 85—94, 103, 110, 112, 113, 118, 384, 386—389, 397, 411
 Tiešā nozīme — 62, 63, 74, 76, 96, 101
 Tilde (~) — 148

- Tipoloģiskā valodu klasifikācija — 311, 365—375
 Tirās relācijas jēdzieni — 372
 Tomogrāfs — 185
 Tonālais uzsvars — 154
 Tonis — 123, 124
 Toponīmika — 53—56, 103, 385
 Tradicionāli vēsturiskais princips — 303, 304
 Transfiksācija — 231, 232, 393
 Transfikss — 211, 216, 217, 231
 Transitivums — 266
 Transkripcija — 38, 106, 107, 127, 304—308
 Transliterācija — 38, 306, 307
 Triju stilu teorija — 114, 115
 Troksneņi — 131, 171
 Trokšņi — 123, 124, 128, 131
 Tropi — 63, 64, 197
 Tukšie vārdi — 245, 246
 Tulkojums (vārdnīcā) — 119
 Tulkošana — 375

 Ūka (ūvula) — 128, 130, 133—135
 Ultraskaņas — 123
 Umlauts — 178, 228, 229
 Unciālā rakstība — 294
 Unifikācija pēc analogijas — 226, 230
 Uvulārie līdzskaņi — 134, 135, 139
 Uzgāmuŗeņi — 137
 Uzgāmuris — 128, 130, 183
 Uzmutenis — 188, 189
 Uzruna — 280
 Uzskaitījuma intonācija — 251
 Uzsvars — 149, 153, 203, 204, 248—250, 372
 Uzsvēŗta zilbe — 154, 156, 157, 178
 Uzsvēŗtie patskaņi — 123, 224
 Uztvere — 25—27, 122

 Vairogskrimslis — 125, 183
 Vājie darbības vārdi — 401, 413
 Vājie līdzskaņi — 132
 Valoda — 9, 11—13, 16—18, 20, 29—34, 124, 310—312, 319, 365—381, 403, 404, 408—422
 Valodas fonemātiskais sastāvs — 176, 178
 Valodas izcelšanās — 46, 376—381
 Valodas (lingvistiskā) vārdnīca — 117, 118
 Valodas prestiŗis — 418
 Valodas sistēma — 20, 29, 38, 117, 197, 200, 367, 388
 Valodas skaniskā struktūra — 22, 121, 122
 Valodas skaņa — 26, 27, 32, 121—130, 153, 167, 169, 189, 289
 Valodas skaņu klasifikācija — 121, 130—149
 Valodas struktūra — 20, 25, 38, 39, 200
 Valodas tips — 365—368, 372—375
 Valodas vēsture — 38, 407
 Valoda un domaŗana — 11, 18—20, 377
 Valoda un kultūra — 17, 18
 Valoda un rase — 12, 13, 16
 Valoda un runa — 29—34
 Valoda un sabiedrība — 378, 379
 Valoda un ŗķiras — 17, 40
 Valodniecība — 9, 113, 121, 381
 Valodu ciltskoks — 319
 Valodu klasifikācija — 9, 310—375
 Valodu krustoŗanās — 383—386, 411—413
 Valodu radniecība — 316, 326
 Valodu saime — 313
 Valodu savienības — 40
 Valodu veidoŗanās — 381
 Vaļēja zilbe — 151, 152, 178, 230
 Vaļējo zilbju likums — 328, 397
 Vampums — 283, 284
 Varbūtība — 44
 Vārda daudznozīmība — 40
 Vārda forma — 371, 372
 Vārda formas maiŗa — 197, 198, 202, 206, 207, 209, 210, 214, 226, 261, 262, 399, 400
 Vārda formas maiŗas modeļi — 197, 198
 Vārda morfoloŗiskais sastāvs — 222, 223
 Vārddarināŗana — 105, 202, 206, 207, 209, 210, 214, 226, 241, 261, 262, 392
 Vārddarināŗanas modeļi — 91, 197, 399
 Vārdforma — 209, 216, 217, 227, 228, 231
 Vārdiskais konteksts — 84, 85
 Vārdnīcas — 117—119
 Vārds — 19, 20, 27, 28, 40, 41, 47—50, 170, 201, 261, 263, 264, 379
 Vārds-teikums — 368
 Vārdu aizgūŗana — 69, 72, 83, 89, 105—112, 316, 383—385, 387—391, 416
 Vārdu apgūŗana — 106
 Vārdu izgudroŗana — 388
 Vārdu krāŗjums — 58, 86, 100—117, 386, 407, 412, 413
 Vārdu pamatfons (leksikas pamatfons) — 59, 100—104, 107, 114, 323, 324, 386, 387
 Vārdu secība — 200, 204, 246—248, 276, 277, 399
 Vārdu ŗķiras — 57, 70, 203, 210, 238, 257, 259—262
 Vārdu tipi — 260
 Vārdu vēsture — 42

- Variācijas — 167, 173, 174, 176, 180, 395, 396
 Varianti — 167, 174, 176, 180, 224, 395
 Veids — 206, 233, 249, 252, 257, 258, 324, 399
 Velarizācija — 139, 141
 Velarizētie līdzskaņi — 158
 Vēsturiskās mijas — *sk. morfoloģiskās mijas*
 Vibranti — 133, 134
 Vidējā rinda — 143
 Vidējie mēleņi — 136
 Vidējie patskaņi — 140, 143
 Vidējs pacēlums — 143, 146
 Vieliskuma kategorija — 257
 Vienādvārdība — 62—73
 Vienkāršie teikuma locekļi — 269
 Vienkāršošanās — 71, 220, 221
 Vienkāršruna — 226, 253, 401
 Vienkāršs teikums — 250, 251, 267, 272, 273, 274, 276, 279—281
 Vienkopas teikumi — 274, 281
 Vienlīdzīgi teikuma locekļi — 279, 281
 Vienotājpatskanis — 235, 236
 Vienvietas uzsvars — 155
 «Vietējais kolorīts» — 107—109
 Vietniekvārds — 51, 58, 59, 61, 249, 252, 253, 258, 261, 276
 Virāma — 291
 Virsbūve — 16, 17, 383
 Virslocekļi — 269
 Virsteikums — 269, 275, 276
 Virstoņi — 123, 124, 128
 Vispārinātas personas teikumi — 274
 Vokālisms — 140—149, 151, 319, 320, 386, 396, 407
 Vokatīvs — 243, 400
 Volapiks — 419
 Zemie patskaņi — 141
 Zems pacēlums — 143, 146
 Zems stils — 114, 115
 Zilbe — 150—152, 154, 155, 248, 249, 289—291
 Zilbiska skaņa — 151
 Zilbju robeža — 152
 Zīme — 21—24, 32, 40, 121, 122
 Zīmējumu nozīmes pārnesums — 287
 Zīmētā rakstība — 284—295
 Zīmju sistēma — 21, 22, 40
 Zobeņi — 129, 135
 Zobi — 124, 129, 133, 135
 Zvaigznīte (*) — 77, 318
 Žargons — 74, 75, 79, 115, 391, 417, 418, 419
 «Žestu valoda» — 286
 > — 107
 < — 107

A. Reformatskis

IEVADS VALODNIECĪBĀ

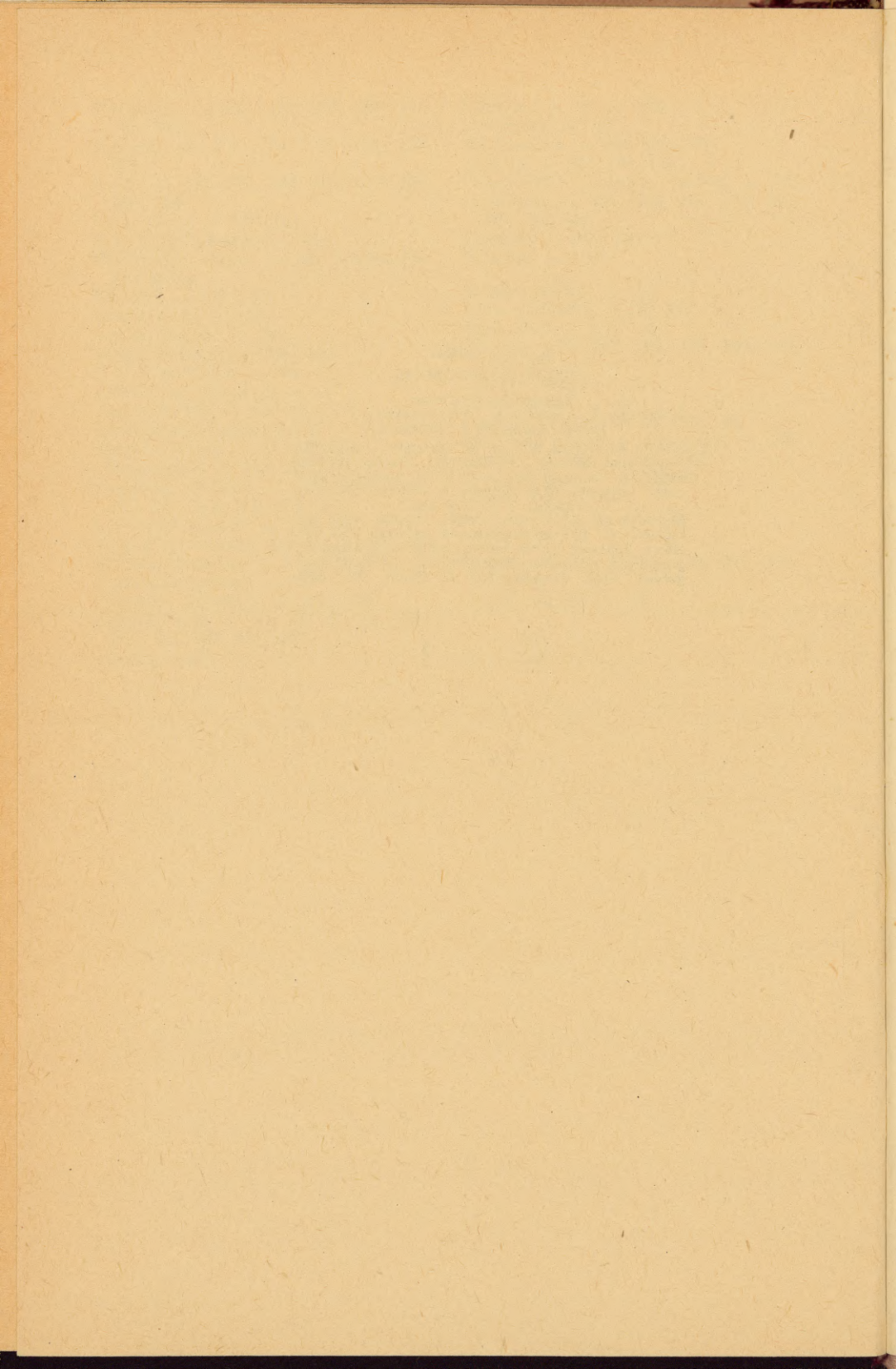
Mākslinieks *K. Cirulis*.

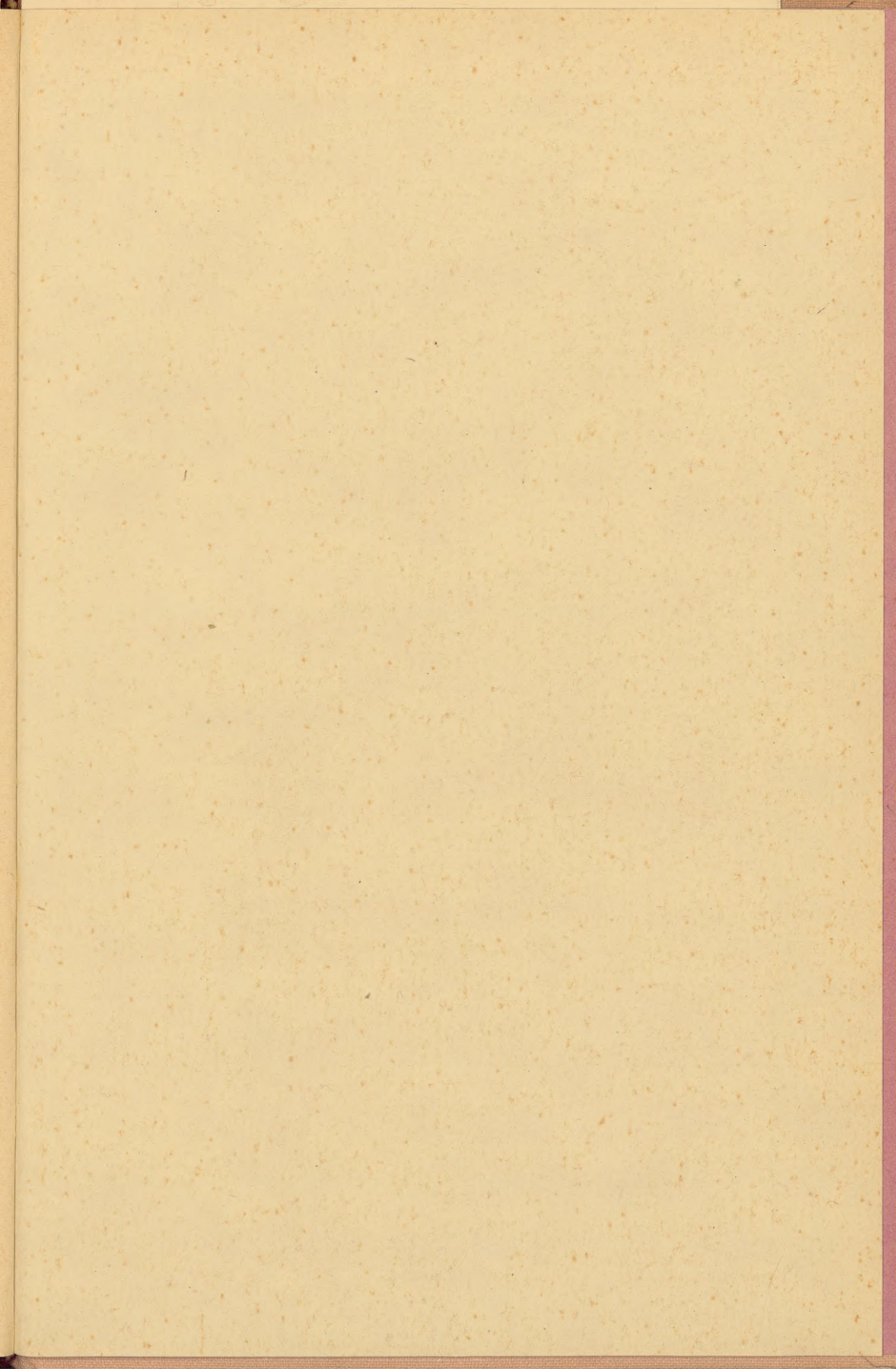
Redaktore *R. Augstkalne*. Tehn. redaktore *L. Vasiļevska*. Korektore *A. Dombure*.

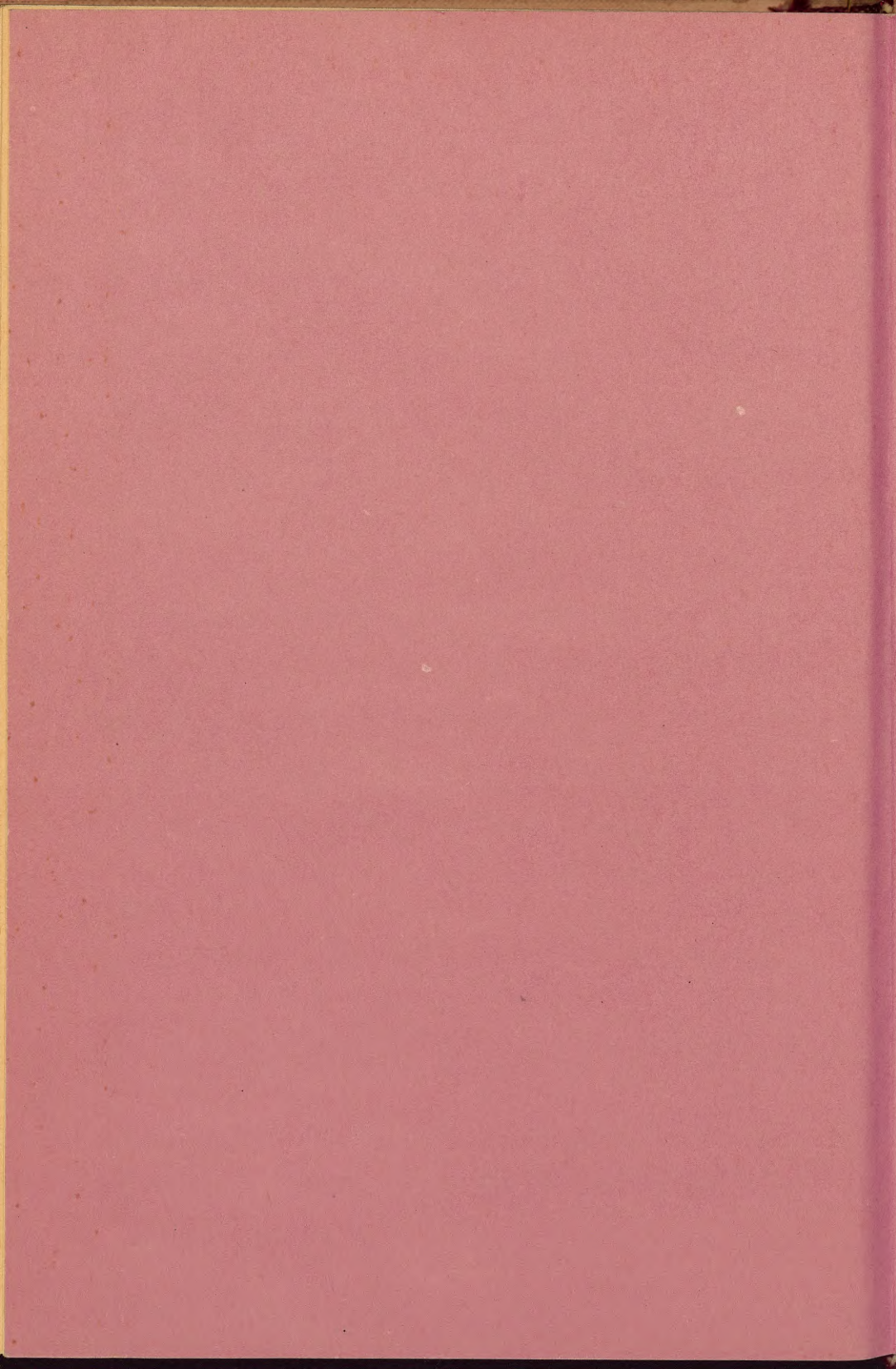
Nodota salikšanai 1973. g. 22. septembrī. Parakstīta iespēšanai 1974. g. 11. decembrī. Papīra formāts 60×90¹/₁₆. Tip. pap. Nr. 3. 27,75 fiz. iespiedl.; 27,75 uzsk. iespiedl.; 32,42 izdevn. l. Metiens 3000 eks.

Maksā 1 rbl. 67 kap.

Izdevniecība «Zvaigzne» Rīgā, Gorkija ielā 105. Izdevn. Nr. 1513-A-444. Iespiesta Latvijas PSR Ministru Padomes Valsts izdevniecību, poligrāfijas un grāmatu tirdzniecības lietu komitejas Veidlapu tipogrāfijā Rīgā, Gorkija ielā 6. Pasūt. Nr. 2586.

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA

0304054817

Kontrol

PASAULES VALODU KARTE

VALODU SAIMES UN VALODAS

- INDOEIROPĒŠU VALODU SAIME**
- 1 Slāvu valodas
  - 2 Baltu valodas
  - 3 Germāņu valodas
  - 4 Keltu valodas
  - 5 Romāņu valodas
  - 6 Grieķu valoda
  - 7 Albāņu valoda
  - 8 Irāņu valodas
  - 9 Indiešu valodas
  - 10 Armēņu valoda

- KAVKĀZIEŠU VALODAS**
- 11 Kartveļu valodas
  - 12 Abhāziešu-adigejiešu valodas
  - 13 Nahu valodas
  - 14 Dagestāņu valodas
  - 15 Basku valoda
  - 16 Buržaski valoda
- SEMĪTU-HAMĪTU VALODU SAIME**
- 17 Semītu valodas
  - 18 Kušītu valodas
  - 19 Berberu valodas
  - 20 Čadas hamītu valodas
  - 21 Bantu valodas

- 22 AUSTRUMU BANTŪIDU VALODAS
- 23 CENTRĀLĀS BANTŪIDU VALODAS
- 24 RIETUMU (ATLANTIJAS) BANTŪIDU VALODAS
- 25 SONGAJI VALODAS
- 26 MANDE VALODAS
- 27 GVINEJAS VALODAS
- 28 CENTRĀLĀS SUDĀNAS UN AUSTRUMSUDĀNAS VALODAS
- 29 NILOTU VALODAS
- 30 KANURI-TEDA VALODAS
- 31 PALEOAFRIKĀNU VALODAS

- SOMUGRU VALODU SAIME**
- 32 Samu valodas
  - 33 Ugru valodas
  - 34 SAMODIEŠU VALODU SAIME
  - 35 TJURKU VALODU SAIME
  - 36 MONGŪLU VALODU SAIME
  - 37 TUNGUSU-MANDŽŪRU VALODU SAIME
  - 38 KOREJIEŠU VALODA
  - 39 JAPĀŅU VALODA
  - 40 KĒTU VALODA

- KĪNIEŠU-TIBETIEŠU VALODU SAIME**
- 41 Kīniešu valodas
  - 42 Taimiešu-čšanu valodas
  - 43 Mjao-jao valodas
  - 44 Tibetiešu-birmiešu valodas
  - 45 Vjetnāmešu valoda
  - 46 MONU-KHMERU VALODAS
  - 47 MUNDA VALODAS
  - 48 DRAVIĪDU VALODU SAIME
  - 49 ANDAMANU VALODAS
- MALAJIEŠU-POLINĒZIEŠU (AUSTRONĒZIEŠU) VALODU SAIME**
- 50 Indonēziešu valodas

- 51 Polinēziešu valodas
- 52 Melanēziešu valodas
- 53 Mikronēziešu valodas
- 54 PAPUASU UN ZIEMLHALMAHERAS VALODAS
- 55 AUSTRĀLIEŠU VALODAS
- 56 AINU VALODA
- 57 PALEOZIĀTU VALODAS
- 58 ESKIMISU-ALEUTU VALODAS
- 59 INDIĀŅU VALODAS
- n Neapdzīvotas teritorijas un salas

Mērogs 1:80 000 000